๚ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส๚

วิสุทฺธิมคฺค-มหาฎีกา

(ทุติโย ภาโค)

๑๒. อิทฺธิวิธนิเทฺทสวณฺณนา

อภิญฺญากถาวณฺณนา

๓๖๕. สํวณฺณนาวเสน อนนฺตรสมาธิกถาย อาสนฺนปจฺจกฺขตํ ทีเปนฺโต **“อยํ สมาธิภาวนา”**ติ อาหฯ ‘‘อภิญฺญา สมฺปาเทตุํ โยโค กาตโพฺพ’’ติ วตฺวา ตตฺถ ปโยชนวิเสเส ทเสฺสตุํ **“เอวญฺหี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ กิญฺจาปิ ถิรตรภาโว, วิปสฺสนาภาวนาสุขตา จ สมาธิภาวนาย อานิสํโส เอว, ตถาปิ ปญฺจ โลกิยาภิญฺญา ยถาวุตฺตสมาธิภาวนาย อานิสํสภาเวน ปากฏา ปญฺญาตาติ ตาสํเยว วเสน โยคิโน อธิคตานิสํสตา วุตฺตา, จุทฺทสธา จิตฺตปริทมเนน ถิรตรตา วุตฺตาฯ โลกิยาภิญฺญาสุ วสีภาโวปิ สมาธิเสฺสว วสีภาโว, ตถา จ ‘‘สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๕; ๔.๙๙; ๕.๑๐๗๑; เนตฺติ. ๔๐; มิ. ป. ๒.๑.๑๔) วจนโต **“สุเขเนว ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทสฺสตี”**ติ วุตฺตํฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา สมาธิภาวนาย อานิสํสลาโภ ถิรตรตา, สุเขเนว จ ปญฺญาภาวนา อิชฺฌติ, ตสฺมา อภิญฺญากถํ ตาว อารภิสฺสาม, ปญฺญาภาวนาย โอกาเส สมฺปเตฺตปีติ อธิปฺปาโยฯ

ภควตา ปญฺจ โลกิกาภิญฺญา วุตฺตาติ สมฺพนฺโธฯ น จตุกฺกชฺฌานมเตฺตเมว อิธ สาสเน สมฺปาเทตพฺพํ, นปิ อิทฺธิวิธญาณเมว, อถ โข อญฺญมฺปิ อตฺถีติ **อุตฺตรุตฺตริปณีตปณีตธมฺมเทสนตฺถญฺจ**ฯ

อิทฺธิวิกุพฺพนนฺติ อิทฺธิสงฺขาตํ ปกติวณฺณชหนกิริยํ, อิทํ อิทฺธีสุ วิกุพฺพนิทฺธิยา ปธานตาย วุตฺตํ, อิทฺธิํ วิกุพฺพนญฺจาติ เอวํ วา อโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ วิกุพฺพนสฺส วิสุํ คหณมฺปิ วุตฺตการเณเนว ทฎฺฐพฺพํฯ อากาสกสิณวเสน อรูปสมาปตฺติโย น สมฺภวนฺติ, อาโลกกสิณญฺจ โอทาตกสิณโนฺตคธํ กตฺวา **“โอทาตกสิณปริยเนฺตสู”**ติ วุตฺตํ กสิณานุโลมาทิจิตฺตปริทมนวิธิโน อธิเปฺปตตฺตา, อากาสนิมฺมานาทิอตฺถํ ปน ตทุภยมฺปิ อิจฺฉิตพฺพเมวฯ **อฎฺฐ อฎฺฐา**ติ ยถาวุเตฺตสุ กสิเณสุ เอเกกสฺมิํ อฎฺฐ อฎฺฐ สมาปตฺติโยฯ **กสิณานุโลมโต**ติ กสิณปฎิปาฎิโต, ปฎิปาฎิ จ เทสนาวเสน เวทิตพฺพาฯ **ฌานานุโลโม** ปน ปฎิปตฺติวเสนปิฯ อุกฺกมนํ อุกฺกนฺตํ, อุกฺกนฺตเมว อุกฺกนฺติกํ, ฌานสฺส อุกฺกนฺติกํ **ฌานุกฺกนฺติกํ,** ตโต, ฌานลงฺฆนโตติ อโตฺถฯ **องฺคสงฺกนฺติโต** องฺคาติกฺกมโตฯ **จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ** ยถิจฺฉกํ ยตฺถิจฺฉกํ ฌานานํ สมาปชฺชนาทิสุขตฺถํ, เตสํ อารมฺมณานญฺจ สลฺลกฺขณตฺถํฯ เอวญฺหิสฺส ตตฺถ วิสวิตา สมิชฺฌตีติฯ

๓๖๖. **ฌานํ สมาปชฺชตี**ติ กิํ จตุพฺพิธมฺปิ ฌานํ สมาปชฺชติ, อุทาหุ เอเกกนฺติ? กิเญฺจตฺถ ยทิ จตุพฺพิธมฺปิ สมาปชฺชติ, องฺคสงฺกนฺติโต วิเสโส น สิยา, อถ เอเกกํ อารมฺมณสงฺกนฺติโตฯ นายํ โทโส อาโภควเสน เตสํ วิเสสสิทฺธิโตฯ ยทา หิ กสิณานุโลมเมว อาภุชิตฺวา ตตฺถ ตตฺถ กสิเณ ฌานานิ สมาปชฺชติ, น องฺคสงฺกนฺติํ, ตทา กสิณานุโลโมฯ ยทา ปน องฺคสงฺกนฺติํ อาภุชิตฺวา ฌานานิ สมาปชฺชติ, ตทา องฺคสงฺกนฺติ เวทิตพฺพาฯ อิมินา นเยน

กสิณานุโลมอารมฺมณสงฺกนฺติอาทีนมฺปิ อญฺญมญฺญํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ อิทํ กสิณานุโลมํ นาม จิตฺตปริทมนนฺติ อธิปฺปาโยฯ

ตเถวาติ ‘‘ปฎิปาฎิยา อฎฺฐสุ กสิเณสุ สตกฺขตฺตุมฺปิ สหสฺสกฺขตฺตุมฺปี’’ติ เอตสฺส อุปสํหารโตฺถ ตถา-สโทฺทฯ ปฎิโลมโต เจตฺถ ปฎิปาฎิฯ เตนาห **“ปฎิโลมกฺกเมนา”**ติฯ อยเมฺหตฺถ อโตฺถ – ปฐมํ โอทาตกสิเณ ฌานํ สมาปชฺชติ, ตโต โลหิตกสิเณติ ยาว ปถวีกสิณา วตฺตพฺพาฯ

ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนนฺติ ‘‘สตกฺขตฺตุํ สหสฺสกฺขตฺตุ’’นฺติ วุตฺตํ พหุลาการมาหฯ

ตเตฺถวาติ ปถวีกสิเณเยวฯ **ตโต**ติ ปจฺฉา ตติยชฺฌานโต วุฎฺฐานนฺตรกาลํฯ **ตเทวา**ติ ปถวีกสิณเมวฯ **ตโต อากิญฺจญฺญายตน**นฺติ ตโต ปถวีกสิณุคฺฆาฎิมากาเส ปวตฺติตอากาสานญฺจายตนสมาปตฺติโต วุฎฺฐาย วิญฺญาณญฺจายตนํ อมนสิกริตฺวา ตํ ลงฺฆิตฺวา ยถาวุตฺตอากาสานญฺจายตนวิญฺญาณสฺส อภาเว ปวตฺติตํ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชติฯ ปถวีกสิณุคฺฆาฎิมากาสกสิณํ ปถวีกสิณปกฺขิกเมว โหตีติ วุตฺตํ **“กสิณํ อนุกฺกมิตฺวา”**ติฯ อถ วา อฎฺฐสุ กสิเณสุ กสฺสจิ อุกฺกมนํ อิธ กสิณุกฺกนฺติกํ นามาติ อาห **“กสิณํ อนุกฺกมิตฺวา”**ติฯ **ฌานุกฺกนฺติก**นฺติ เอตฺถ อิจฺฉิตํ อวธารเณน นิวเตฺตตพฺพํ, อุกฺกมนสฺส จ สรูปํ ทเสฺสตุํ ‘‘เอวํ กสิณ’’นฺติอาทึ วตฺวา ปุน ตํ ปการํ สห นิสฺสเยน เสสกสิเณสุ อติทิสโนฺต **“เอวํ อาโปกสิณาทิ...เป. ... กาตพฺพา”**ติ อาหฯ เตนาห **“อิมินา นเยนา”**ติอาทิฯ ยถา ปฐมชฺฌานมูลกํ ปถวีกสิณาทีสุ ฌานุกฺกนฺติกํ ทสฺสิตํ, เอวํ ทุติยชฺฌานาทิมูลกมฺปิ ตํ ยถารหํ ทเสฺสตพฺพํฯ

ตเทวาติ ปฐมชฺฌานเมวฯ กสิณุกฺกนฺติเกปิ อาโปกสิณาทิมูลิกา โยชนา วุตฺตนเยเนว กาตพฺพา, ตถา ยถารหํ ทุติยชฺฌานาทิมูลิกาฯ

โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ โลหิตกสิณํ อาวเชฺชโนฺต อภิมุขํ กตฺวา ตสฺส อุคฺฆาฎเนน อุปฎฺฐิเต กสิณุคฺฆาฎิมากาเส อมนสิกาเรน อากาสานญฺจายตนชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตตฺถ ปุเพฺพ ปวตฺตวิญฺญาณสฺส อปคมํ อารมฺมณํ กตฺวา อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชติฯ

อิตเรสนฺติ อวสิฎฺฐรูปาวจรชฺฌานานํฯ น หิ อรูปชฺฌาเนสุ องฺคสงฺกนฺติ อตฺถิ, นาปิ ตานิ ปถวีกสิเณ ปวตฺตนฺติฯ ยํ ปน องฺคารมฺมณสงฺกนฺติวจเน ‘‘นีลกสิณํ อุคฺฆาเฎตฺวา อากาสานญฺจายตน’’นฺติอาทิ วุตฺตํ, ตํ ยถาลาภวเสน วุตฺตํ, ปริยาเยน วาติ ทฎฺฐพฺพํฯ นิปฺปริยายโต ปน ยถา องฺคสงฺกนฺติ รูปชฺฌาเนสุ เอว ลพฺภติ, เอวํ อรูปชฺฌาเนสุ เอว อารมฺมณสงฺกนฺติฯ ตสฺส ตเสฺสว หิ ฌานสฺส อารมฺมณนฺตเร ปวตฺติ **อารมฺมณสงฺกนฺติ**ฯ เตนาห **“สพฺพกสิเณสุ เอกเสฺสว ฌานสฺส สมาปชฺชนํ อารมฺมณสงฺกนฺติกํ นามา”**ติฯ

ยถา ปน ‘‘สพฺพกสิเณสู’’ติ อิมินา อากาสวิญฺญาณกสิณานมฺปิ สงฺคโห โหตีติ น สกฺกา วตฺตุํ อิธ อฎฺฐนฺนํเยว กสิณานํ อธิคตตฺตา, เอวํ สพฺพมฺปิ อรูปชฺฌานํ ‘‘เอกํ ฌาน’’นฺติ น สกฺกา วตฺตุํ อฎฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ วเสน จิตฺตปริทมนสฺส อิจฺฉิตตฺตาฯ ตสฺมา อารุปฺปชฺฌานานํ วเสน องฺคารมฺมณสงฺกนฺติ ปริยาเยน วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ ปีตกสิณุคฺฆาฎิมากาเส ยํ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ, ตทารมฺมณํ วิญฺญาณญฺจายตนํ สนฺธายาห **“ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปชฺชิตฺวา”**ติฯ อิมินา นเยน เสสทฺวเยปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **เอกนฺตริกวเสนา**ติ อญฺญโตฺถ อนฺตร-สโทฺทฯ อนฺตรเมว อนฺตริกํ, เอกชฺฌํ อนฺตริกํ เอตสฺมินฺติ เอกนฺตริกํ,

ฌานสมาปชฺชนํ, ตสฺส วเสนฯ ยถา องฺคานํ, อารมฺมณสฺส จ เอกชฺฌํ อญฺญถา วิเสโส โหติ, ตถา สมาปชฺชนวเสนาติฯ โส ปน วิเสโส เหฏฺฐิมานํ เตสํ องฺคารมฺมณานํ สมติกฺกมนวเสน โหตีติ วุตฺตํ **“เอกนฺตริกวเสน องฺคานญฺจ อารมฺมณานญฺจ สงฺกมน”**นฺติฯ ‘‘อิทํ ฌานํ ปญฺจงฺคิก’’นฺติอาทินา องฺเคสุ, ‘‘อิทํ ปถวีกสิณ’’นฺติอาทินา อารมฺมเณสุ จ ววตฺถาปิเตสุ เอกชฺฌํ เตสํ ววตฺถาปเน น โกจิ วิเสโส อตฺถีติ อฏฺฐกถาสุ อยํ วิธิ นาภโตฯ เอวญฺจ กตฺวา ฌานุกฺกมนฺติกาทีสุ ปฏิโลมกฺกเมน, อนุโลมปฏิโลมกฺกเมน จ เอกนฺตริกภาเวน ลพฺภมานมฺปิ ฌานาทีนํ อุกฺกมนํ น อุทฺธฏํ, เตหิ นเยหิ วินาปิ จิตฺตปริทมนํ อิชฺฌตีติ ปปญฺจปริหารตฺถํ วา เต อฏฺฐกถาสุ อนาคตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๓๖๗. **อภาวิตภาวโน** ฌานาภิญฺญาสุ อกตาธิกาโรฯ ตตฺถ อุปนิสฺสยรหิโตปีติ เกจิฯ อาทิภูตํ โยคกมฺมํ อาทิกมฺมํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ **อาทิกมฺมิโก,** ปุพฺเพ อกตปริจโย ภาวนํ อนุยุญฺชนฺโตฯ เตนาห **“โยคาวจโร”**ติฯ **กสิณปริกมฺมมฺปิ ภาโร**ติ โทสวิวชฺชนาทิวิธินา กสิณมณฺฑเล ปฏิปตฺติ ยาว อุคฺคหนิมิตฺตุปฺปตฺติ กสิณปริกมฺมํ, ตมฺปิ นาม ภาโร, ปเคว อิทฺธิวิกุพฺพนาติ อธิปฺปาโยฯ **นิมิตฺตุปฺปาทน**นฺติ ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปาทนํ ฯ **ตํ วเฑฺฒตฺวา**ติ ตํ นิมิตฺตํ, ภาวนญฺจ วเฑฺฒตฺวาฯ น หิ ภาวนาย วินาว นิมิตฺตวฑฺฒนํ ลพฺภติฯ เกจิ อุปจารสมาธิํ ลภิตฺวา อปฺปนาสมาธิํ อธิคนฺตุํ น สกฺโกนฺติ, ตาทิสาปิ พหู โหเนฺตวาติ อาห **“อปฺปนาธิคโม ภาโร”**ติฯ **อปฺปนาธิคโม**ติ วา อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ อธิคมมาหฯ อโญฺญว สมาปตฺตีนํ อุปนิสฺสโย , อโญฺญ อภิญฺญานนฺติ อาห **“ปริทมิตจิตฺตสฺสาปิ อิทฺธิวิกุพฺพนํ นาม ภาโร”**ติฯ ขิปฺปํ นิสนฺติ นิสามนํ ฌานจกฺขุนา ปถวีกสิณาทิฌานารมฺมณสฺส ทสฺสนํ เอตสฺสาติ ขิปฺปนิสนฺติ, สีฆตรํ ฌานํ สมาปชฺชิตา, ตสฺส ภาโว **ขิปฺปนิสนฺติภาโว**ฯ อมฺพตรุนิจิตํ มหามหินฺทเตฺถราทีหิ โอติณฺณฏฺฐานํ **เถรมฺพตฺถลํ**ฯ ยถา ปฏิปกฺขวิชยาย โยธาชีวา นิมฺมลเมว อสิโตมราทิํ คเหตฺวา วิจรนฺติ, เอวํ ภิกฺขุนาปิ กิเลสวิชยาย นิมฺมลาว ฌานาภิญฺญา วฬญฺชิตพฺพาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ **“ตสฺมา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

ปติฏฺฐาภาโวติ อิธ ปรสฺส อุปทฺทวูปสมนํ อธิเปฺปตํฯ ตํ หิ ขิปฺปนิสนฺติภาวโตปิ ครุตรํ อจฺจายิกกิจฺจสาธนวเสน วิธาตพฺพโต ทุรภิสมฺภวตรตฺตาฯ ตํ ปน **รกฺขิตเตฺถร**นิทสฺสเนเนว สิทฺธมฺปิ ตโต ครุตเรน องฺคารวสฺสปริตฺตาเณน วิภาเวตุํ **“คิริภณฺฑวาหนปูชาย…เป…. เถโร วิยา”**ติ อาหฯ **คิริภณฺฑวาหนปูชา** นาม เจติยคิริมาทิํ กตฺวา สกลทีเป, สมุเทฺท จ ยาว โยชนา มหตี ทีปปูชาฯ **ปถวิํ มาเปตฺวา**ติ มาเรน ปวตฺติตํ องฺคารวสฺสํ ผุลิงฺคมเตฺตนปิ ยาว มนุเสฺส น ปาปุณาติ, ตาวเทว อากาเส ปถวิํ นิมฺมินิตฺวาฯ

พลวปุพฺพโยคานนฺติ ครุตรูปนิสฺสยานํ, อิทฺธิวิธาทีนํ เหตุภูตมหาภินีหารานนฺติ อโตฺถฯ **อคฺคสาวกาทีน**นฺติ **อาทิ**-สเทฺทน เอกเจฺจ มหาสาวเก สงฺคณฺหาติฯ **ภาวนานุกฺกโม** ยถาวุตฺตํ จิตฺตปริทมนํฯ **ปฏิสมฺภิทาที**ติ **อาทิ**-สเทฺทน ฐานาฐานญาณาทีนมฺปิ สงฺคโห เวทิตโพฺพ, น เสสาภิญฺญานเมวฯ สาวกานมฺปิ หิ ฐานาฐานญาณาทีนิ ปเทสวเสน อิชฺฌนฺติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา ปุพฺพเหตุสมฺปนฺนเสฺสว ยถาวุตฺตํ ภาวนานุกฺกมํ วินา อภิญฺญาโย อิชฺฌนฺติ, น อิตรสฺส, ตสฺมาฯ **อคฺคิธมนาทีหี**ติ อคฺคิมฺหิ ตาปนโกฏฺฏนาทีหิฯ **ยถา จา**ติ **จ**-สเทฺทน ลาขาการาทีนํ ลาขาโกฏฺฏนาทิํ อวุตฺตมฺปิ สงฺคณฺหาติฯ **ฉนฺท…เป…. วเสนา**ติ ‘‘ฉนฺทวโต เจ อภิญฺญา สิชฺฌติ, มยฺหมฺปิ สิชฺฌตี’’ติ กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ สีสํ ธุรํ เชฏฺฐํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา, ฉนฺทํ วา อุปฺปาเทตฺวา ตํ ภาวนาย มุขํ กตฺวา ฌานสฺส สมาปชฺชนวเสนฯ เอเสว นโย เสเสสุปิฯ **“อาวชฺชนาทิวสีภาววเสนา”**ติ อิทํ อฏฺฐสุปิ สมาปตฺตีสุ สาติสยํ วสีภาวาปาทนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตญฺจ โข อาทิกมฺมิกวเสน, น กตาธิการวเสนาติ อาห **“ปุพฺพเหตุ…เป…. วฏฺฏตี”**ติฯ

ปุพฺพเหตุสมฺปนฺนสฺส หิ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา อภิญฺญา นิพฺพตฺเตตพฺพา, ตเตฺถว สาติสยํ จิณฺณวสิตาปิ อิจฺฉิตพฺพา, น สพฺพเตฺถวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘จตุตฺถชฺฌานมเตฺต จิณฺณวสินา’’ติ วจนโต อรูปสมาปตฺติโย วินาปิ อภิญฺญา อิชฺฌนฺตีติ วทนฺติฯ ตมฺปิ ยทิ ปุพฺพเหตุสมฺปนฺนสฺส วเสน วุตฺตํ, ยุตฺตเมวฯ อเถตรสฺส, เตสํ มติมตฺตํฯ **ยถา**ติ เยน ปกาเรน เยน วิธินาฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมิํ อิทฺธิวิธนิปฺผาทเนฯ

๓๖๘. ตตฺราติ จ ตเทว ปจฺจามสติฯ **ปาฬินยานุสาเรเนวา**ติ ปาฬิคติยา อนุสร เณเนว, ปาฬิสํวณฺณนานุกฺกเมเนวาติ อโตฺถฯ ‘‘จตุตฺถชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติ วตฺวา ‘‘โส’’ติ วุตฺตตฺตา อาห **‘‘อธิคตจตุตฺถชฺฌาโน โยคี’’**ติฯ ‘‘เอวํ สมาหิเต’’ติ เอตฺถ **เอวํ**-ส โทฺท เหฎฺฐาฌานตฺตยาธิคมปฏิปาฏิสิทฺธสฺส จตุตฺถชฺฌานสมาธานสฺส นิทสฺสนโตฺถติ อาห **‘‘เอวนฺติ จตุตฺถชฺฌานกฺกมนิทสฺสนเมต’’**นฺติ, จตุตฺถชฺฌานสฺส, ตสฺส จ อธิคมกฺกมสฺส นิ ทสฺสนํฯ เยน สมาธานานุกฺกเมน จตุตฺถชฺฌานสมาธิ ลโทฺธ, ตทุภยนิทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ เต นาห **‘‘อิมินา...เป.... วุตฺตํ โหตี’’**ติฯ ยทิปิ ‘‘เอว’’นฺติ อิทํ อาคมนสมาธินา สทฺธิํ จตุตฺถชฺ ฌานสมาธานํ ทีเปติฯ สติปาริสุทฺธิสมาธิ เอว ปน อิทฺธิยา อธิฎฺฐานภาวโต ปธานนฺติ อาห **‘‘จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเต’’**ติฯ **อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวนา**ติ อุเปกฺขาย ชนิต สติปาริสุทฺธิสพฺภาเวนฯ สพฺพปจฺจนีกธมฺมูปกฺกิเลสปริสุทฺธาย หิ ปจฺจนีกสมเนปิ อพฺยาวฎาย ปาริสุทฺธิอุเปกฺขาย วตฺตมานาย จตุตฺถชฺฌานํ, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา จ สุปริสุทฺธา, สุวิสทา จ โหนฺติ, สติสีเสน ปน ตตฺถ เทสนา กตาติ อาห **‘‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวน ปริสุ เทฺธ’’**ติฯ ปริสุทฺธิยา เอว ปจฺจยวิเสเสน ปวตฺติวิเสโส ปริโยทาตตา สุธนฺตสุวณฺณสฺส นิฆํสเนน ปภสฺสรตา วิยาติ อาห **‘‘ปริสุทฺธตฺตาเยว ปริโยทาเต, ปภสฺสเรติ วุตฺตํ โหตี’’**ติฯ

สุขาทีนํ ปจฺจยานํ ฆาเตนาติ สุขโสมนสฺสานํ, ทุกฺขโทมนสฺสานญฺจ ยถากฺกมํ ราค โทสปจฺจยานํ วิกฺขมฺภเนนฯ ‘‘สุขํ โสมนสฺสสฺส ปจฺจโย, โสมนสฺสํ ราคสฺส, ทุกฺขํ โทมนสฺสสฺ สา’’ติ หิ วุตฺตํฯ ยถา ราคาทโย เจตโส มลาสุจิภาเวน ‘‘องฺคณานี’’ติ วุจฺจนฺติ, เอวํ อุปคนฺตฺ วา กิเลสนเฎฺฐน อุปกฺกิเลสาติ อาห **‘‘อนงฺคณตฺตาเยว วิคตูปกฺกิเลเส’’**ติฯ เตนาห **‘‘องฺคเณน หิ ตํ จิตฺตํ อุปกฺกิลิสฺสตี’’**ติ, วิพาธียติ อุปตาปียตีติ อโตฺถฯ **สุภาวิตตฺตา**ติ ป คุณภาวาปาทเนน สุฎฺฐุ ภาวิตตฺตาฯ เตนาห **‘‘วสีภาวปฺปเตฺต’’**ติ, อาวชฺชนาทินา ปญฺจธา, จุทฺทสวิเธน วา ปริทมเนน วสวตฺติตํ อุปคเตติ อโตฺถฯ **วเส วตฺตมานํ หิ จิตฺตํ** ปคุณภาวาปตฺ ติยา สุปริมทฺทิตํ วิย จมฺมํ, สุปริกมฺมกตา วิย จ ลาขา **มุทุนฺติ วุจฺจติฯ กมฺมกฺขเม**ติ วิกุพฺ พนาทิอิทฺธิกมฺมกฺขเมฯ **ตญฺจ อุภย**นฺติ มุทุตากมฺมนิยทฺวยํฯ

นาหนฺติอาทีสุ น-กาโร ปฎิเสธโตฺถฯ **อห**นฺติ สตฺถา อตฺตานํ นิทฺทิสติฯ **ภิกฺขเว**ติ ภิกฺขู อาลปติฯ **อญฺญ**นฺติ อิทานิ วุจฺจมานจิตฺตโต อญฺญํฯ **เอกธมฺมมฺปี**ติ เอกมฺปิ สภาวธมฺมํ น สม นุปสฺสามีติ สมฺพโนฺธฯ อยํ เหเตฺถ อโตฺถ – อหํ, ภิกฺขเว, สพฺพญฺญุตญฺญาเณน โอโลเกนฺโตปิ อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ น สมนุปสฺสามิฯ **ยํ** วสีภาวาปาทเนน **ภาวิตํ,** ตถา ปุนปฺปุนํ กรเณน **พหุ ลีกตํ,** เอวํ สวิเสสมุทุภาวปฺปตฺติยา **มุทุํ,** กมฺมกฺขมตาย **กมฺมนิยญฺจ** โหติฯ **ยถยิทํ จิตฺต**นฺติ อตฺตโน, เตสญฺจ ปจฺจกฺขตาย เอวมาหาติฯ ยถา ยถาวุตฺตา ปริสุทฺธตาทโย น วิคจฺฉนฺติ, เอวํ สุภาวิตํ จิตฺตํฯ

ตตฺถ อวฎฺฐิตํ อิธ ‘‘ฐิตํ, อาเนญฺชปฺปตฺต’’นฺติ จ วุตฺตนฺติ อาห **‘‘เอเตสุ ปริสุทฺธตาทีสุ ฐิตตฺตา ฐิเต, ฐิตตฺตาเยว อาเนญฺชปฺปเตฺต’’**ติฯ ยถา มุทุกมฺมญฺญตา วสีภาวปฺปตฺติยา

ลกฺขียนฺติ, เอวํ วสีภาวปฺปตฺติปิ มุทุกมฺมญฺญตาหิ ลกฺขียตีติ, มุทุกมฺมญฺญภาเวน วา อตฺตโน วเส ฐิตตฺตา ‘‘ฐิเต’’ติ วุตฺตํฯ ยถา หิ การเณน ผลํ นิทฺธรียติ, เอวํ ผเลนาปิ การณํ นิทฺธรียตีติ นิจฺจลภาเวน อวฏฺฐานํ อาเนญฺชปฺปตฺติฯ สา จ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ถิรภาเวน, ปฏิปกฺขหิ อกมฺมนิยตาย จ สมฺภวนฺตี สทฺธาทิพลานํ อานุภาเวน โหตีติ ‘‘สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา อาเนญฺชปฺปตฺเต’’ติ สเงฺขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ **‘‘สทฺธาปริคฺคหิตํ หี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สทฺธาปริคฺคหิต**นฺติ เอวํ สุภาวิตํ วสีภาวปฺปตฺตํ เอตํ จิตฺตํ เอกํเสน อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตตีติ เอวํ ปวตฺตาย สทฺธาย ปริคฺคหิตํ ยถาวุตฺตสทฺธาพเลน อุปตฺถมฺภิตํฯ **อสฺสทฺธิเยนา**ติ ตปฺปฏิปกฺเขน อสฺสทฺธิเยน เหตุนา น อิญฺชติ น จลติ น กมฺปติ, อญฺญทตฺถุ อุปริ วิเสสาวหภาเวเนว ติฏฺฐติฯ **วีริยปริคฺคหิต**นฺติอาทีสุปิ อิมินา นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อยํ ปน วิเสโส – **วีริยปริคฺคหิต**นฺติ วสีภาวาปาทนปริทมนสาธเนน วีริเยน อุปตฺถมฺภิตํฯ **สติปริคฺคหิต**นฺติ ยถาวุเตฺต ภาวนาพหุลีกาเร อสโมฺมสสาธิกาย, กุสลานญฺจ ธมฺมานํ คติโย สมเนฺนสมานาย สติยา อุปตฺถมฺภิตํฯ **สมาธิปริคฺคหิต**นฺติ ตเตฺถว อวิเกฺขปสาธเนน สมาธาเนน อุปตฺถมฺภิตํฯ **ปญฺญาปริคฺคหิต**นฺติ ตสฺสา เอว ภาวนาย อุปการานุปการธมฺมานํ ปชานนลกฺขณาย ปญฺญาย อุปตฺถมฺภิตํฯ **โอภาสคต**นฺติ ญาโณภาสสหคตํฯ โอภาสภูเตน หิ ยถาวุตฺตสมาธานสํวทฺธิเตน ญาเณน สํกิเลสปกฺขํ ยาถาวโต ปสฺสโนฺต ตโต อุตฺรสโนฺต โอตฺตปฺปโนฺต ตํ อธิภวติ, น เตน อภิภุยฺยติฯ เตนาห **‘‘กิเลสนฺธกาเรน น อิญฺชตี’’**ติฯ เอเตน ญาณปริคฺคหิตํ หิโรตฺตปฺปพลํ ทเสฺสติฯ

อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตนฺติ จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิตตา, ปริสุทฺธตา, ปริโยทาตตา, อนงฺคณตา, วิคตูปกฺกิเลสตา, มุทุภาโว, กมฺมนิยตา, อาเนญฺชปฺปตฺติยา ฐิตตา, สมาหิตสฺส วา จิตฺตสฺส อิมานิ องฺคานีติ ‘‘สมาหิเต’’ติ อิมํ องฺคภาเวน อคฺคเหตฺวา ฐิติอาเนญฺชปฺปตฺติโย วิสุํ คเหตฺวา อิเมหิ อฏฺฐหิ อเงฺคหิ สมนฺนาคตํฯ **อภินีหารกฺขม**นฺติ อิทฺธิวิธาทิอตฺถํ อภินีหารกฺขมํ ตทภิมุขํ กรณโยคฺคํฯ เตนาห **‘‘อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยายา’’**ติฯ

กามํ นีวรณานิ วิกฺขเมฺภตฺวา เอว ปฐมชฺฌานสมธิคโม, วิตกฺกาทิเก วูปสเม เอว จ ทุติยชฺฌานาทิสมธิคโม, ตถาปิ น ตถา เตหิ ทูรีภูตา อเปตา วา ยถา จตุตฺถชฺฌานโต, เจตโส มลีนภาวสงฺขาตอุปฺปิลาโภคกเรหิ นีวรณาทีหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺติยา ตสฺส ปริสุทฺธิ, ปริโยทาตตา จ ยุตฺตาติ อาห **‘‘นีวรณ…เป…. ปริโยทาเต’’**ติฯ **ฌานปฏิลาภปจฺจยาน**นฺติ ฌานปฏิลาภเหตุกานํ ฌานปฏิลาภํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกานํฯ **ปาปกาน**นฺติ ลามกานํฯ **อิจฺฉาวจราน**นฺติ อิจฺฉาย อวจรานํ อิจฺฉาวเสน โอติณฺณานํ ‘‘อโห วต มเมว สตฺถา ปฏิปุจฺฉิตฺวา ปฏิปุจฺฉิตฺวา ภิกฺขูนํ ธมฺมํ เทเสยฺยา’’ติอาทินยปฺปวตฺตานํ มานมายาสาเฐยฺยาทีนํฯ **อภิชฺฌาทีน**นฺติ **อาทิ**-สเทฺทนาปิ เตสํเยว สงฺคโหฯ อภิชฺฌา เจตฺถ ปฐมชฺฌาเนน อวิกฺขมฺภเนยฺยา, มานาทโย จ ตเทกฏฺฐา ทฏฺฐพฺพา ‘‘ฌานปฏิลาภปจฺจยาน’’นฺติ อนุวตฺตมานตฺตาฯ วิกฺขมฺภเนยฺยา ปน นีวรณคฺคหเณเนว คหิตา, กถํ ปน ปฐมชฺฌาเนน อวิกฺขมฺภเนยฺยา อิธ วิคจฺฉนฺตีติ? ‘‘สเพฺพ กุสลา ธมฺมา สพฺพากุสลานํ ปฏิปกฺขา’’ติ สเลฺลขปฏิปตฺติวเสน เอวํ วุตฺตํ ฌานสฺส อปรามฏฺฐภาวทสฺสนโตฯ เย ปเนตฺถ ‘‘อิจฺฉาวจรานํ อภิชฺฌาทีน’’นฺติ อิเมหิ ปเทหิ โกปอปจฺจยกอามราคพฺยาปาทาทโย คหิตาติ อธิปฺปาเยน ‘‘ฌานปฏิลาภปจฺจยาน’’นฺติ ปาฐํ ปฏิกฺขิปิตฺวา ‘‘ฌานปฏิลาภปจฺจนีกาน’’นฺติ ปาโฐติ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ ตถา ปาฐเสฺสว อภาวโตฯ ฌานปฏิลาภปจฺจนีกา จ นีวรณา เจว ตเทกฏฺฐา จ เตสํ ทูรีภาวํ วตฺวา ปุน อภาววิคมโจทนาย อยุชฺชมานตฺตาฯ นนุ จ **อนงฺคณสุตฺต-** (ม. นิ. ๑.๕๗ อาทโย) **วตฺถสุเตฺตสุ** (ม. นิ. ๑.๗๐ อาทโย) อยมโตฺถ น ลพฺภติ, โอฬาริกานํเยว ปาปธมฺมานํ ตตฺถ อธิเปฺปตตฺตา?

สจฺจเมตํ, อิธ ปน อธิคตจตุตฺถชฺฌานสฺส วเสน วุตฺตตฺตา สุขุมาเยว เต คหิตา, องฺคณูปกฺกิเลสตาสามเญฺญน ปเนตฺถ สุตฺตานํ อปทิสนํฯ ตถา หิ **“สุตฺตานุสาเรนา”**ติ วุตฺตํ, น ปน สุตฺตวเสนาติฯ อวสฺสํ เจ ตเมวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ อธิคตชฺฌานานมฺปิ เกสญฺจิ อิจฺฉาวจรานํ ปวตฺติสพฺภาวโตฯ

อิทฺธิปาทภาวูปคเมนาติ อิทฺธิยา ปาทกภาวสฺส ปทฏฺฐานภาวสฺส อุปคมเนนฯ **ภาวนาปาริปูริยา**ติ อิโต ปรํ กตฺตพฺพสฺส อภาววเสน อภินีหารกฺขมภาวนาย ปริปุณฺณตฺตาฯ **ปณีตภาวูปคเมนา**ติ ตโต เอว ปธานภาวํ นีตตาย อุตฺตมเฏฺฐน, อติตฺติกรเฏฺฐน จ ปณีตภาวสฺส อุปคมเนนฯ อุภยเญฺจตํ ฐิติยา การณวจนํ ปริปุณฺณาย ภาวนาย ปณีตภาวปฺปตฺติยา **“ฐิเต”**ติฯ **“อาเนญฺชปฺปตฺเต”**ติ อิทํ ฐิติยา วิเสสนํฯ เตนาห **“ยถา อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติ, เอวํ ฐิเต”**ติฯ อิมสฺมิํ ปเกฺข ‘‘ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต’’ติ อุภยเมกํ องฺคํ, ‘‘สมาหิเต’’ติ ปน อิทมฺปิ เอกมงฺคํฯ เตเนวสฺส ปฐมวิกปฺปโต วิเสสํ สนฺธายาห **“เอวมฺปิ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคต”**นฺติฯ

ทสอิทฺธิกถาวณฺณนา

๓๖๙. **นิปฺผตฺติอเตฺถนา**ติ สิชฺฌนเฏฺฐนฯ **ปฏิลาภเฏฺฐนา**ติ ปาปุณนเฏฺฐนฯ **ตนฺ**ติ กามิตํ วตฺถุํฯ **สมิชฺฌตี**ติ นิปฺผชฺชติฯ ปพฺพชฺชํ อาทิํ กตฺวา ยาว ฌานมคฺคา อิธ **เนกฺขมฺมํฯ อิชฺฌตี**ติ ปาปุณียติฯ **ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริย**นฺติ ยสฺมา ปฏิปกฺขํ หรติ อปเนติ, ตสฺมา ปาฏิหาริยํฯ อตฺตโน ปฏิปกฺขํ หรตีติ ปฏิหาริยํ, เนกฺขมฺมาทิ, ปฏิหาริยเมว ปาฏิหาริยํ, ยถา ‘‘เวกตํ, เวสม’’นฺติ จฯ

อิชฺฌนเฏฺฐนาติ นิปฺผชฺชนเฏฺฐนฯ **อุปายสมฺปทายา**ติ สมฺปนฺนอุปายสฺส, ญายารมฺภสฺสาติ อโตฺถฯ **อิชฺฌตี**ติ ปสเวติฯ **สีลวา**ติ อาจารสีเลน สีลวาฯ **กลฺยาณธโมฺม**ติ ทสกุสลกมฺมปถวเสน สุนฺทรธโมฺมฯ สีลสมฺปตฺติยา วา **สีลวา**ฯ ทานาทิเสสปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน **กลฺยาณธโมฺมฯ ปณิทหิสฺสตี**ติ ปเตฺถสฺสติฯ

อิชฺฌนฺตีติ วฑฺฒนฺติ, อุกฺกํสํ ปาปุณนฺตีติ อโตฺถฯ สาติสยนิปฺผชฺชนปฏิลาภสิชฺฌนพุทฺธิอเตฺถ หิ อิทฺธิ วุตฺตาฯ **สา ทสวิธา**ติ สพฺพา อิทฺธิโย อาเนตฺวา อตฺถุทฺธารวเสน อิธาธิเปฺปตํ อิทฺธิํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ พหุภาวาทิกสฺส อธิฏฺฐานํ อธิฏฺฐหนํ เอติสฺสา อตฺถีติ **อธิฏฺฐานา**ฯ วิวิธํ รูปนิมฺมานสงฺขาตํ กุพฺพนํ เอติสฺสา อตฺถีติ **วิกุพฺพนาฯ มโนมยา**ติ ฌานมเนน นิพฺพตฺติภาวโต มโนมยาฯ ญาณสฺส วิปฺผาโร เวคายิตตฺตํ เอติสฺสา อตฺถีติ **ญาณวิปฺผารา**ฯ อริยานํ อยนฺติ **อริยา**ฯ ยโต กุโตจิ กมฺมวิปากโต ชาตา อิทฺธิ **กมฺมวิปากชา**ฯ สาติสยปุญฺญนิพฺพตฺตา อิทฺธิ **ปุญฺญวโต อิทฺธิ**ฯ กมฺมวิปากชา อิทฺธิ ชาติโต ปฏฺฐาย โหติ, อิตรา ยทา ตทา ปุญฺญสฺส วิปจฺจนกาเลติ เอวํ วา อิมาสํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ อาถพฺพนวิชฺชาภินิพฺพตฺตา **วิชฺชามยาฯ สมฺมาปโยโค** อุปายปโยโค ญายารโมฺภฯ

๓๗๐. **ปกติยา เอโก**ติ สภาเวน เอโกฯ **พหุก**นฺติ พหุํฯ เตน อคฺคหิตปริเจฺฉทํ อธิฏฺฐาตพฺพสฺส อเนกภาวํ ทเสฺสตฺวา ปุน ปริเจฺฉทโต ทเสฺสตุํ **“สตํ วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อาวชฺชตี**ติ ปริกมฺมสงฺขาเตน อาโภเคน อาภุชติ ภาวิรูเป เตน ปริกมฺมมนสิกาเรน มนสิ กโรติฯ **ญาเณน อธิฏฺฐาตี**ติ ตถา ปริกมฺมํ กตฺวา อภิญฺญาญาเณน ยถาธิเปฺปเต พหุเก อธิฏฺฐาติ, อธิฏฺฐานจิเตฺตน สเหว พหุภาวาปตฺติโต พหุภาวาปาทกํ อิทฺธิวิธญาณํ ปวเตฺตโนฺต จ ตถา อธิฏฺฐาตีติ วุจฺจติฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **เอว**นฺติ ปการโตฺถ เอวํ-สโทฺท, เตน สพฺพมฺปิ อธิฏฺ

ฐานปฺปการํ สงฺคณฺหาติฯ **อธิฏฺฐานวเสนา**ติ ‘‘ญาเณน อธิฏฺฐาตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๐) เอวํ วุตฺตอธิฏฺฐานวเสน นิปฺผนฺนตฺตาฯ

๓๗๑. **ปกติวณฺณ**นฺติ ปกติสณฺฐานํ อตฺตโน ปากติกรูปํฯ **ปกติวณฺณวิชหนวิการวเสนา**ติ อตฺตโน ปกติวณฺณวิชหนปุพฺพกสฺส กุมารกวณฺณาทิวณฺณวิการสฺส วเสนฯ

๓๗๒. **อิมมฺหา กายา**ติ ปจฺจกฺขภาเวน ‘‘อิมมฺหา’’ติ วุตฺตา ภิกฺขุสฺส กรชกายาฯ **อญฺญํ กาย**นฺติ อญฺญํ อิทฺธิมยํ กายํฯ ตโต เอว อิทฺธิมยรูปวนฺตตาย **รูปิํ**ฯ อภิญฺญามเนน นิพฺพตฺตตฺตา **มโนมยํฯ นิปฺผตฺติวเสนา**ติ นิปฺผชฺชนวเสนฯ อภิญฺญาญาณสฺส หิ ยถา มโนมโย กาโย นิปฺผชฺชติ, ตถา ปวตฺติ **มโนมยิทฺธิ**ฯ เอเสว นโย เสเสสุปิฯ ยทิ เอวํ กถมยเมว มโนมยิทฺธีติ? รุฬฺหีเวสา เวทิตพฺพา ยถา ‘‘มโนมโย อตฺตภาโว’’ติ, ยถา วา ‘‘โคสมญฺญา วิสาณาทิมติ ปิเณฺฑ’’ฯ อถ วา อพฺภนฺตรโต นิกฺขเนฺต, อิทฺธิมตา จ เอกนฺตสทิเส อิมสฺมิํ นิมฺมาเน สุปากโฏ มนสา นิพฺพตฺติตภาโวติ ยถา สาติสโย มโนมยโวหาโร, น ตถา อญฺญาสุ อธิฏฺฐานวิกุพฺพนิทฺธีสุ สมญฺญนฺตรวนฺตาสูติ เวทิตพฺพํฯ

๓๗๓. **ญาณุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ วา**ติ อรหตฺตมคฺคญาณุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ วา วิปสฺสนากฺขเณ, ตโตปิ วา ปุเพฺพ อนฺติมภวิกสฺส ปฏิสนฺธิคฺคหณโต ปฏฺฐายฯ **ปจฺฉา วา** ยาว ขนฺธปรินิพฺพานาฯ **ตงฺขเณ วา** มคฺคุปฺปตฺติสมเยฯ **ญาณานุภาวนิพฺพโตฺต วิเสโส**ติ สูริยสฺส อุฏฺฐิตฏฺฐาเน, สมนฺตโต จ อาโลกกรณสมตฺถตา วิย ตเสฺสว ญาณสฺส อานุภาเวน นิพฺพโตฺต สพฺพโส ปหาตพฺพปหานภาเวตพฺพภาวนาปาริปูริสงฺขาโต วิเสโสฯ วตฺถูนิ ปน อนนฺตรายตาวเสน อาคตานิฯ **อนิจฺจานุปสฺสนายา**ติ สงฺขาเร อนิจฺจโต อนุปสฺสนฺติยา พลววิปสฺสนายฯ อารทฺธวิปสฺสนสฺส หิ ยถาวุตฺตวิปสฺสนาย ปวตฺติกฺขเณ ตโต ปุเพฺพ, ปจฺฉา จ ปกิณฺณกสมฺมสนวาเร นิจฺจสญฺญาย ปหานโฏฺฐ อิชฺฌติฯ เอเสว นโย สพฺพตฺถฯ กามํ เอตฺตกาย สเงฺขปกถายปิ อธิเปฺปตโตฺถ ปกาสิโตว , วิตฺถารกถาย ปน วิภูตตโร โหตีติ อาห **‘‘วิตฺถาเรน กเถตพฺพ**’’นฺติฯ

คพฺภคตเสฺสวาติ อนาทเร สามิวจนํฯ **วุตฺตนเยนา**ติ ‘‘ปจฺฉิมภวิกสฺสา’’ติอาทินา **พากุลเตฺถรวตฺถุมฺหิ** วุตฺตนเยนฯ

ทารุภารํ กตฺวาติ ทารุภารํ สกเฏ กตฺวา, อาโรเปตฺวาติ อโตฺถฯ **โอสฺสชฺชิตฺวา**ติ ฉเฑฺฑตฺวาฯ **สกฏมูเล**ติ สกฏสมีเปฯ **วาฬยกฺขานุจริเต**ติ กุรุเรหิ ยเกฺขหิ อนุวิจริตเพฺพฯ ยกฺขปริคฺคหิตฏฺฐาเน ราชคหนครํฯ

๓๗๔. **สมาธิโต**ติ ปฐมชฺฌานาทิสมาธิโตฯ **ปุเพฺพ**ติ อุปจารชฺฌานกฺขเณฯ **ปจฺฉา**ติ สมาปตฺติยา จิณฺณปริยเนฺตฯ **ตงฺขเณ**ติ สมาปนฺนกฺขเณฯ **สมถานุภาวนิพฺพโตฺต วิเสโส**ติ ตสฺมิํ ตสฺมิํ ฌาเน สมาธิเตเชน นิพฺพโตฺต นีวรณวิกฺขมฺภนวิตกฺกาทิสมติกฺกมสญฺญาเวทยิตนิโรธปริสฺสยสหนาทิโก วิเสโสฯ

กโปตกนฺทรายนฺติ เอวํนามเก อรญฺญวิหาเรฯ **ชุณฺหาย รตฺติยา**ติ จนฺทาโลกวติยา รตฺติยาฯ **นโวโรปิเตหิ เกเสหี**ติ อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ กรณวจนํฯ **ยสฺสา**ติ ปหารสฺสฯ **ตสฺสา**ติ ยกฺขสฺสฯ ขิปฺปนิสนฺติภาวสฺส อุกฺกํสคตตฺตา เถโร ตสฺมิํ ปหรเณฺต เอว สมาปตฺติํ สมาปชฺชีติ อาห **‘‘ปหรณสมเย สมาปตฺติํ อเปฺปสี’’**ติฯ ปาฬิยํ ปน ‘‘นิสิโนฺน โหติ อญฺญตรํ สมาธิํ สมา

ปชฺชิตฺวา’’ติ (อุทา. ๓๔) วุตฺตํฯ อิเม ปน เถรา สมาปตฺติโต วุฏฺฐานสมกาลํ เตน ปหาโร ทินฺนนฺติ วทนฺติฯ

สญฺชีวเตฺถรนฺติ กกุสนฺธสฺส ภควโต ทุติยํ อคฺคสาวกํ มหาเถรํ สนฺธายาหฯ โส หิ อายสฺมา อรญฺญาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ นิสิโนฺน อปฺปกสิเรเนว นิโรธํ สมาปชฺชติ, ตสฺมา เอกทิวสํ อญฺญตรสฺมิํ รุกฺขมูเล นิโรธํ สมาปชฺชิ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ **‘‘นิโรธสมาปนฺน’’**นฺติอาทิฯ จีวเร อํสุมตฺตมฺปิ น ฌายิตฺถ, สรีเร กา กถาฯ เตเนว หิ เถโร ‘‘สญฺชีโว’’ เตฺวว ปญฺญายิตฺถฯ **อยมสฺสา**ติ อสฺส อายสฺมโต สญฺชีวเตฺถรสฺส โย นิโรธสมาปตฺติยํ อคฺคิปริสฺสยาภาโว, อยํ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธีติ โยชนาฯ กถํ ปน นิโรธสมาปตฺติยํ สมาธิวิปฺผารสมฺภโวติ อาห **‘‘อนุปุพฺพ…เป.… นิพฺพตฺตตฺตา’’**ติฯ

ปฐมํ ฐปิตภณฺฑกสฺสาติ สพฺพปฐมํ ฐปิตภณฺฑกสฺสฯ ตญฺหิ คหณกาเล สพฺพปจฺฉิมํ คยฺหติฯ **กาลปริเจฺฉทวเสนา**ติ ‘‘เอตฺตเก กาเล คเต วุฏฺฐหิสฺสามี’’ติ สมาปตฺติโต ปุเพฺพ กตกาลปริเจฺฉทวเสนฯ **ภีตา วิรวิํสู**ติ รตฺตนฺธกาเร รูปทสฺสเนน ‘‘ปิสาโจ อุฏฺฐหตี’’ติ มญฺญมานาฯ เอตฺตเกหิ นาม ภณฺฑเกหิ อโชฺฌตฺถโฏ นิพฺพิกาโร ‘‘อโห มหานุภาโว, อโห วิเวกวาสี’’ติ จ **เถรคเตน ปสาเทน**ฯ

ตตฺตเตลกฏาหนฺติ อาธารสีเสน อาเธยฺยมาห, กฏาเห ตตฺตเตลํ กฏาเหน อาสิญฺจีติ อธิปฺปาโยฯ **วิวฏฺฏมาน**นฺติ กตฺถจิปิ อลคฺคนวเสน ภสฺสนฺตํฯ

สปริวาราติ ปญฺจหิ อิตฺถิสเตหิ สปริวาราฯ **ราชานํ เมตฺตาย ผรี**ติ โอทิสฺสกเมตฺตาสมาปตฺติยา ราชานํ ผุสิฯ **ขิปิตฺ**นฺติ วิชฺฌิตุํฯ **โอโรเปตุ**นฺติ สรสนฺนาหํ ปฏิสํหริตุํฯ

๓๗๕. **ปฏิกฺกูลาทีสู**ติ อนิฏฺฐาทีสุฯ อนิฏฺฐํ หิ ปฏิกฺกูลํ, อมนุญฺญมฺปิ ‘‘ปฏิกฺกูล’’นฺติ วุจฺจติฯ **อาทิ**-สเทฺทน อปฏิกฺกูลาทิํ สงฺคณฺหาติฯ **ตตฺถา**ติ ปฏิกฺกูลารมฺมเณฯ **อุเปกฺขโก**ติ ฉฬงฺคุเปกฺขาย อุเปกฺขโกฯ **ตตฺถา**ติ ปฏิกฺกูลาปฏิกฺกูลเภเท วตฺถุสฺมิํฯ **สโต**ติ สติเวปุลฺลปฺปตฺติยา สติมาฯ **สมฺปชาโน**ติ ปญฺญาเวปุลฺลปฺปตฺติยา สมฺปชานการีฯ **อย**นฺติ อยํ ปฏิกฺกูลาทิวตฺถูสุ อปฏิกฺกูลสญฺญีวิหาราทิกา ขีณาสวานํ อคฺคมคฺคาธิคมสิทฺธา จิตฺติสฺสริยตาฯ เตนาห **‘‘เจโตวสิปฺปตฺตานํ…เป.… วุจฺจตี’’**ติฯ

อนิเฏฺฐ วตฺถุสฺมิํ สตฺตสญฺญิเต **เมตฺตาผรณํ วา** ธาตุโส ปจฺจเวกฺขณาย **ธาตุมนสิการํ วา** คูถาทิเก ธาตุมนสิการํ กโรนฺตติ โยเชตพฺพํฯ **อปฏิกฺกูลสญฺญี วิหรตี**ติ หิเตสิตาย, ธมฺมสภาวจินฺตนาย จ น ปฏิกฺกูลสญฺญี หุตฺวา อิริยาปถวิหาเรน วิหรติฯ **อิเฏฺฐ วตฺถุสฺมิํ** ญาติมิตฺตาทิเกฯ เกสาทิอสุจิโกฏฺฐาสมตฺตเมวาติ **อสุภผรณํ วา** อสุภมนสิการํ วาฯ ตตฺถ รูปธมฺมชาตํ **อนิจฺจ**นฺติ อาทิอโตฺถ อิติ-สโทฺท, ตสฺมา อนิจฺจทุกฺขานตฺตวิปริณามธโมฺมติ มนสิการํ วา กโรนฺตติ โยชนาฯ **ปฏิกฺกูลาปฏิกฺกูเลสู**ติ อิฏฺฐานิฏฺฐานิ วตฺถูนิ เอกชฺฌํ คเหตฺวา วทติฯ เอส นโย อิตรตฺถฯ ยํ วา สตฺตานํ ปฐมํ ปฏิกฺกูลโต อุปฏฺฐิตเมว ปจฺฉา อปฏิกฺกูลโต อุปติฏฺฐติ, ยญฺจ อปฏิกฺกูลโต อุปฏฺฐิตเมว ปจฺฉา ปฏิกฺกูลโต อุปติฏฺฐติ, ตทุภเยปิ ขีณาสโว สเจ อากงฺขติ, วุตฺตนเยน อปฏิกฺกูลสญฺญี วา วิหเรยฺย, ปฏิกฺกูลสญฺญี วาติ อยมริยิทฺธิ วุตฺตาฯ

จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ การณวเสน ‘‘จกฺขู’’ติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสนสมเตฺถน จกฺขุวิญฺญาเณน, จกฺขุนา วา การณภูเตน, ทฺวารภูเตน วา รูปํ ปสฺสิตฺวาฯ **เนว สุมโน โหตี**ติ เคหสฺสิตโสมนสฺสสฺสาสยํ ปฏิเกฺขโป, น เนกฺขมฺมปกฺขิกาย กิริยาโสมนสฺสเวทนายฯ **ฉฬงฺคุเปกฺ**

ขนฺติ อิฏฺฐานิฏฺฐฉฬารมฺมณาปาเถ ปริสุทฺธปกติภาววาวิชหนลกฺขณํ ฉสุ ทฺวาเรสุ ปวตฺติยา ‘‘ฉฬงฺคุเปกฺขา’’ติ ลทฺธนามํ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขํฯ ยถาวุตฺตมตฺถํ ปาฬิยา สมเตฺถตุํ **‘‘ปฏิสมฺภิทาย’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

๓๗๖. **ปกฺขีอาทีน**นฺติ **อาทิ**-สเทฺทน เทวาทีนํ สงฺคโหฯ **เวหาสคมนาทิกา**ติ ปน **อาทิ**-สเทฺทน จกฺขุวิสุทฺธิอาทิํ สงฺคณฺหาติฯ กุสลกเมฺมน นิพฺพตฺติตฺวาปิ อกุสลวิปากานุภาเวน สุขสมุสฺสยโต วินิปติตตฺตา **วินิปาติกานํฯ ฌาน**นฺติ อภิญฺญาปตฺตํ ฌานํ สนฺธายาหฯ วิปสฺสนาปิ อุกฺกํสคตา อุเพฺพคปีติสหิตา อากาเส ลงฺฆาปนมตฺตาปิ โหตีติ วุตฺตํ **‘‘วิปสฺสนํ วา’’**ติฯ **‘‘ปฐมกปฺปิกาน’’**นฺติ อิทํ ‘‘เอกจฺจานํ มนุสฺสาน’’นฺติ อิมสฺส วิเสสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ **เอวมาทีน**นฺติ **อาทิ**-สเทฺทน ปุนพฺพสุมาตาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ

๓๗๗. **เวหาส**นฺติ ภุมฺมเตฺถ อุปโยควจนํ, อจฺจนฺตสํโยเค วาฯ จกฺกวตฺตี หิ จกฺกรตนํ ปุรกฺขตฺวา อตฺตโน ภวนโต อพฺภุคฺคนฺตฺวา อากาเสเนว สิเนรุํ ปทกฺขิณํ กตฺวา สกลจกฺกวาฬํ อนุสํยายตีติฯ **อสฺสพนฺธา**ติ อสฺสปาลา, เย อสฺสานํ ยวทายกาฯ ตถา **โคพนฺธา**ฯ

จกฺกวตฺติอาทีนํ ปุญฺญิทฺธิยา วิตฺถาริยมานาย อติปปโญฺจ โหตีติ ปุญฺญวโต อิทฺธิํ ลกฺขณโต ทเสฺสเนฺตน ‘‘ปริปากํ คเต ปุญฺญสมฺภาเร อิชฺฌนกวิเสโส’’ติ วตฺวาปิ โชติกาทีนํ ปุญฺญิทฺธิํ เอกเทเสน ทเสฺสตุํ **‘‘เอตฺถ จา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สุวณฺณปพฺพโต**ติ สพฺพสุวณฺณมโย ปพฺพโตฯ ตสฺส กิร คหิตคหิตฏฺฐาเน โอธิ น ปญฺญายติฯ **เอกสีตามเตฺต**ติ เอตฺถ **สีตา** นาม กสนวเสน นงฺคลสฺส คตมโคฺคฯ **ตุมฺพํ** นาม อาฬฺหกํฯ **จุทฺทส มคฺคา**ติ จตุทฺทส กสนมคฺคาฯ

๓๗๘. **วิชฺชํ ปริชปิตฺวา**ติ คนฺธารีวิชฺชาทิกํ อตฺตโน วิชฺชํ กตูปจารํ ปริวเตฺตตฺวา มนฺตปฐนกฺกเมน ปฐิตฺวาฯ

๓๗๙. **สมฺมาปโยเคนา**ติ อุปายปโยเคน, ยถา ยถิจฺฉิตตฺถสิทฺธิ โหติ, ตถา ปวตฺติตญฺญายารเมฺภนฯ **ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺสา**ติ ยถาธิเปฺปตสฺส นิปฺผาเทตพฺพกมฺมสฺสฯ **เอตฺถ จา**ติ ‘‘ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺฐีน อิทฺธี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๘) อิมิสฺสา ทสมาย อิทฺธิยา นิเทฺทเสปิฯ **ปุริมปาฬิสทิสาวา’’**ติ สมาธิวิปฺผารอิทฺธิอาทีนํ นิเทฺทสสทิสาวฯ **สกฏพฺยูหาทิกรณวเสนา**ติ สกฏพฺยูหจกฺกพฺยูหปทุมพฺยูหาทีนํ สํวิธานวเสน นิพฺพตฺตวิเสโสติ สมฺพโนฺธฯ คณิตคนฺธพฺพาทิ **สิปฺปกมฺมํ**ฯ สลฺลกตฺตกาทิ **เวชฺชกมฺมํ**ฯ อิรุเพฺพทาทีนํ **ติณฺณํ เวทานํ**ฯ

‘‘เอโกปิ หุตฺวา พหุธาว โหตี’’ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๒๓๘; ม. นิ. ๑.๑๔๗; สํ. นิ. ๕.๘๓๔; ปฏิ. ม. ๑.๑๐๒; ๓.๑๐) อธิฏฺฐานิทฺธิยา เอว คหิตตฺตา อาห **‘‘อธิฏฺฐานา อิทฺธิเยว อาคตา’’**ติฯ **อิมสฺมิํ ปนเตฺถ**ติ อิมสฺมิํ อภิญฺญานิสํสสงฺขาเต, อิทฺธิวิธสงฺขาเต วา อเตฺถฯ

๓๘๐. ‘‘เอกวิเธน ญาณวตฺถุ’’นฺติอาทีสุ (วิภ. ๗๕๑) โกฏฺฐาสโตฺถ วิธสโทฺท, ‘‘วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทเสฺสตี’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๓.๑๓) วิกปฺปโตฺถ, ตทุภยเมฺปตฺถ ยุชฺชตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อิทฺธิวิธายาติ อิทฺธิโกฏฺฐาสาย, อิทฺธิวิกปฺปาย วา’’**ติฯ อิทฺธิ หิ อภิญฺญาสุ เอโก โกฏฺฐาโส, วกฺขมาเนหิ เภเทหิ อเนกปฺปเภทา จฯ **วุตฺตปฺปการวเสนา**ติ วุตฺตสฺส จุทฺทสปฺปการสฺส, จิตฺตปริทมนสฺส สมาหิตตาทิปฺปการสฺส จ วเสนฯ ‘‘อิทฺธิวิธายา’’ติ ตทตฺถสฺส สมฺปทานวจนนฺติ อาห **‘‘อิทฺธิวิธาธิคมตฺถายา’’**ติฯ **‘‘กสิณารมฺมณโต อปเนตฺวา’’**ติ อิทํ อภิ

ญฺญาปาทกปริกมฺมจิตฺตานํ สมานสนฺตานตาย วุตฺตํ, น ปริกมฺมจิตฺตสฺส กสิณารมฺมณตฺตาฯ **อิทฺธิวิธาภิมุขํ เปเสตี**ติ นิปฺผาเทตพฺพสฺส อิทฺธิวิธสฺส อภิมุขภาเวน ปวเตฺตติฯ ยํ หิ ‘‘สตํ โหมี’’ติอาทินา ปริกมฺมจิตฺตสฺส ปวตฺตนํ, ตเทวสฺส อภินีหรณํ, อิทฺธิวิธาภิมุขเปสนญฺจ ตเถว อิทฺธิวิธสฺส ปวตฺตนโต อภินินฺนามนํ อิธ ปริกมฺมจิตฺตสฺส อิทฺธิวิเธ อธิมุตฺตีติ อาห **‘‘อธิคนฺตพฺพอิทฺธิโปณํ อิทฺธิปพฺภารํ กโรตี’’**ติฯ อิธ ปจฺจนุภวนผุสนา สจฺฉิกิริยาปตฺติปริยายา เอวาติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ปาปุณาตีติ อโตฺถ’’**ติ อาหฯ **อสฺสา**ติ อิทฺธิวิธสฺสฯ

เอโกปีติ **ปิ**-สโทฺท วกฺขมานํ พหุภาวํ อุปาทาย สมฺปิณฺฑนโตฺถฯ โส หิสฺส ปฏิโยคี ‘‘เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ, พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหตี’’ติฯ โส จ โข พหุภาวํ นิมฺมินิตฺวา ฐิตสฺส อนฺตราว เอกภาวูปคโมฯ ยถากาลปริเจฺฉทํ ปน สรเสเนว เอกภาวูปคโม อิธ นาธิเปฺปโต อนิทฺธินิมฺมานภาวโตฯ ตมฺปิ ปุเพฺพ กตกาลปริเจฺฉทวเสน สิทฺธตฺตา อิทฺธานุภาโวเยวาติ เกจิฯ อฎฺฐาเน วายํ **ปิ**-สโทฺท, เอโก หุตฺวา พหุธาปิ โหติ, พหุธา หุตฺวา เอโกปิ โหตีติ สมฺพโนฺธฯ อิมสฺมิํ ปเกฺข ปิ-สโทฺท วกฺขมานํ เอกภาวํ อุปาทาย ‘‘สมฺปิณฺฑนโตฺถ’’ติ วตฺวา ‘‘โส หี’’ติอาทิ สพฺพํ ยถารหํ วตฺตพฺพํฯ พหุภาวนิมฺมาเน ปโยชนํ ทเสฺสตุํ **‘‘พหูนํ สนฺติเก’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **พหูนํ สนฺติเก**ติ อตฺตนา นิมฺมิตานํ พหูนํ สมีเป, เตหิ ปริวาริโต หุตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ **วา**-สโทฺท อวุตฺตวิกปฺปโตฺถ, เตน ‘‘ธมฺมํ วา กเถตุกาโม’’ติ เอวมาทิ สงฺคยฺหติฯ **‘‘ญาเณน อธิฎฺฐหโนฺต** เอวํ โหตี’’ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

๓๘๑. ภวติ เอตฺถ อิทฺธีติ **ภูมิโย,** ฌานานิฯ **เอตฺถา**ติ จ เหตุมฺหิ ภุมฺมวจนํฯ วิเวกโต ชาตา ภูมิ **วิเวกชภูมิ**ฯ วิเวกชํ หิ ปฐมํ ฌานํ นีวรณวิเวกสมฺภูตตฺตาฯ ปีติสุขภูตา ภูมิ **ปีติสุขภูมิ**ฯ ทุติยชฺฌานญฺหิ ปีติสุขภูมิภูตเญฺจว ปีติสุขสญฺชาตญฺจ สมาธิวเสนฯ อุปริ ทฺวีสุปิ เอเสว นโยฯ **อิทฺธิลาภายา**ติ อิทฺธิยา อธิคมายฯ **อิทฺธิปฎิลาภายา**ติ อิทฺธิยา ปุนปฺปุนํ ลภมานาย, พหุลีกรณายาติ อโตฺถฯ **อิทฺธิวิกุพฺพนตายา**ติ อิทฺธิยา วิวิธรูปการณาย, วิกุพฺพนิทฺธิยาติ อโตฺถ ฯ **อิทฺธิวิสวิตายา**ติ อิทฺธิยา วิวิธานิสํสปสวนายฯ **อิทฺธิวสิตายา**ติ อิทฺธิยา ขิปฺปนิสนฺติอาทิภาวาวหวสีภาวตฺถายฯ **อิทฺธิเวสารชฺชายา**ติ อิทฺธิยา ปฏิปกฺขทูรีภาเวน วิคตสํกิเลสตาย สุฎฺฐุ วิสารทภาวายฯ จตุตฺถชฺฌานํ ตาว อิทฺธิยา ภูมิ โหตุ ตตฺถ ปติฎฺฐาย นิปฺผาเทตพฺพโต, อิตรานิ ปน กถนฺติ อาห **‘‘เอตฺถ จา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ ตีณิ ฌานานิ สมฺภารภูมิโยติ เวทิตพฺพานีติ สมฺพโนฺธฯ ตติยชฺฌาเน สุขผรเณน, ปฐมทุติเยสุ ปีติผรเณน สุขผรเณน จ เหตุภูเตนาติ ยถารหวเสน โยชนาฯ ผรณํ เจตฺถ ฌานสฺส สุภาวิตภาเวน สาติสยานํ ปีติสุขานํ วเสน ฌานปฺปจฺจยาทินา สหชาตนามกายสฺส ปริพฺรูหนํ, รูปกายสฺส จ ตํสมุฎฺฐาเนหิ ปณีตรูเปหิ ปริปฺผุฎฺฐตาฯ เตนาห ภควา ‘‘ปีติสุเขน อภิสเนฺทติ ปริสเนฺทติ ปริปูเรติ ปริปฺผรตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๒๒๖; ม. นิ. ๑.๔๒๗)ฯ **สุขสญฺญ**นฺติ ฌานสุเขน สหคตํ สญฺญํฯ **ลหุสญฺญ**นฺติ ตํสมฺปยุตฺตลหุตาสหคตํ สญฺญํฯ **โอกฺกมิตฺวา**ติ อนุปวิสิตฺวาฯ เตสุ หิ ฌาเนสุ สาติสยาย ลหุตาย สมฺปยุตฺตํ สุขํ สนฺตานวเสน ปวเตฺตโนฺต โยคี ตํ สโมกฺกโนฺต วิย โหตีติ เอวํ วุตฺตํฯ สญฺญาสีเสน นิเทฺทโสฯ ฌานสมฺปยุตฺตา หิ ลหุตา วินาปิ อิทฺธิยา อากาสํ ลงฺฆาปนปฺปมาณปฺปตฺตา วิย โหติฯ ลหุภาวคฺคหเณเนว เจตฺถ มุทุกมฺมญฺญภาวาปิ คหิตา เอวฯ เตนาห **‘‘ลหุมุทุกมฺมญฺญกาโย หุตฺวา’’**ติฯ

อิมินา ปริยาเยนาติ ติณฺณํ ฌานานํ สมาปชฺชเนน สุขลหุภาวปฺปตฺตนามรูปกายสฺส สติ จิตฺตปริทมเน จตุตฺถํ ฌานํ สุเขเนว อิทฺธิปฎิลาภาย สํวตฺตตีติ อิมินา ปริยาเยนฯ ปกติภูมิยา หิ อธิฎฺฐานภูตา สมฺภารภูมิโย ปาการสฺส เนมิปฺปเทโส วิยาติฯ

๓๘๒. อิทฺธิปาทนิเทฺทเส **จตฺตาโร**ติ คณนปริเจฺฉโท ฯ **อิทฺธิปาทา**ติ เอตฺถ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, สมิชฺฌติ นิปฺผชฺชตีติ อโตฺถ ฯ อิชฺฌนฺติ วา เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ ฯ ปฐเมนเตฺถน อิทฺธิ เอว ปาโทติ อิทฺธิปาโท, อิทฺธิโกฏฺฐาโสติ อโตฺถ ฯ ทุติเยน เตฺถน อิทฺธิยา ปาโทติ อิทฺธิปาโท ฯ **ปาโท**ติ ปติฏฺฐา, อธิคมูปาโยติ อโตฺถ ฯ เตน หิ อุปรูปริวิเสสสงฺขาตํ อิทฺธึ ปชฺชนฺติ ปาปุณนฺติ ฯ อยํ ตาว อฏฺฐกถานโย ฯ ตตฺถ อิทฺธิ-สทฺทสฺส ปฐโม กตฺตุอโตฺถ, ทุติโย กรณโตฺถ วุโตฺต ฯ ปาท-สทฺทสฺส เอโก กรณโตฺถว ฯ ปชฺชิตพฺพาว อิทฺธิ วุตฺตา, น จ อิชฺฌนฺตี, ปชฺชิตพฺพา จ อิทฺธิ ปชฺชนกรเณน ปาเทน สมานาธิกรณา โหตีติ ปฐเมน อเตฺถน ''อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโท''ติ น สกฺกา วตฺตุํ ฯ ตถา อิทฺธิกิริยากรเณน สาเธตพฺพาว วุทฺธิสงฺขาตา อิทฺธิ ปชฺชนกิริยากรเณน ปชฺชิตพฺพาติ ทฺวินฺนํ กรณานํ น อสมานาธิกรณตา สมฺภวตีติ ทุติเยนเตฺถน ''อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท''ติ จ น สกฺกา วตฺตุํ ฯ ตสฺมา ปฐเมนเตฺถน สมานาธิกรณสมาโส, ทุติเยน สามิวจนสมาโส น ยุชฺชตีติ ปฐเมนเตฺถน อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท, ทุติเยนเตฺถน อิทฺธิ เอว ปาโท อิทฺธิปาโทติ สมาโส ยุโตฺต, ยถาวุโตฺตปิ วา, ปาทสฺส อิชฺฌมานโกฏฺฐาสอิชฺฌนกรณูปายภาวโต ฯ

ปุพฺพภาคฉนฺทวเสน **ฉนฺทเหตุโก** ฯ สมฺปยุตฺตฉนฺทวเสน **ฉนฺทาธิโก** ฯ ปุพฺพาภิสงฺขารวเสน เอว ปน สหชาตฉนฺทสฺสาปิ อธิกตา เวทิตพฺพา ฯ อถ วา ''ฉนฺทเญฺจ ภิกฺขุ อธิปตึ กริตฺวา ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตเสฺสกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธี''ติ อิมาย ปาฬิยา ฉนฺทาธิปติ สมาธิ **ฉนฺทสมาธี**ติ อธิปติ-สทฺทโลปํ กตฺวา สมาโส วุโตฺตติ วิญฺญายติ ฯ อธิปติสทฺทตฺถทสฺสนวเสน ปน **อฏฺฐกถายํ** ''ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธี''ติ วุตฺตํ ฯ เตเนวาห **''ฉนฺทํ อธิปตึ กริตฺวา''**ติอาทิ ฯ **ปธานภูตา**ติ วีริยภูตาติ เกจิ วทนฺติ ฯ สงฺขตสงฺขารนิวตฺตนตฺถํ ปน **ปธานคฺคหณํ** ฯ อถ วา ตํ ตํ วิเสสํ สงฺขโรตีติ **สงฺขาโร,** สพฺพมฺปิ วีริยํ ฯ ตตฺถ จตุกิจฺจสาธกโต อญฺญสฺส นิวตฺตนตฺถํ **ปธานคฺคหณํ** ฯ **ปธานภูตา** เสฏฺฐภูตาติ อโตฺถ ฯ จตุพฺพิธสฺส ปน วีริยสฺส อธิเปฺปตตฺตา พหุวจนนิเทฺทโส ฯ โย ปน ''อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท''ติ เอวํ สมาสโยชนาวเสน ปาทสฺส อุปายตฺถตํ คเหตฺวา อิทฺธิปาทโตฺถ วุโตฺต, โส ปฏิลาภปุพฺพภาคานํ กตฺตุกรณิทฺธิภาวํ ''ฉนฺทิทฺธิปาโท''ติอาทินา (วิภ. ๔๕๗) วา อภิธเมฺม อาคตตฺตา ฉนฺทาทีหิ อิทฺธิปาเทหิ สาเธตพฺพาย วุทฺธิยา กตฺติทฺธิภาวํ, ฉนฺทาทีนํ กรณิทฺธิภาวญฺจ สนฺธาย วุโตฺตติ เวทิตโพฺพ ฯ

วีริยิทฺธิปาเท **''วีริยสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคต''**นฺติ ทฺวิกฺขตฺตุํ วีริยํ อาคตํ ฯ ตตฺถ ปุริมํ สมาธิวิเสสนํ วีริยาธิปติ สมาธิ **วีริยสมาธี**ติ ฯ ทุติยํ สมนฺนาคมงฺคทสฺสนํ ฯ เทฺว เอว หิ สพฺพตฺถ สมนฺนาคมงฺคานิ สมาธิ , ปธานสงฺขาโร จ ฯ ฉนฺทาทโย สมาธิวิเสสนานิ, ปธานสงฺขาโร ปน ปธานวจเนเนว วิเสสิโต, น ฉนฺทาทีหีติ น อิธ วีริยาธิปติตา ปธานสงฺขารสฺส วุตฺตา โหติ ฯ วีริยญฺจ สมาธึ วิเสเสตฺวา ฐิตเมว สมนฺนาคมงฺควเสน ปธานสงฺขารวจเนน วุตฺตนฺติ นาปิ ทฺวีหิ วีริเยหิ สมนฺนาคโม วุโตฺต โหตีติ ฯ ยสฺมา ปน ฉนฺทาทีหิ วิสิโฏฺฐ สมาธิ, ตถา วิสิเฏฺฐเนว จ เตน สมฺปยุโตฺต ปธานสงฺขาโร, เสสธมฺมา จ, ตสฺมา สมาธิวิเสสนานํ วเสน จตฺตาโร อิทฺธิปาทา วุตฺตา ฯ วิเสสนภาโว จ ฉนฺทาทีนํ ตํตํอวสฺสยวเสน โหตีติ ฯ

อถ วาติอาทินา นิสฺสยเฏฺฐปิ ปาท-สเทฺท อุปายเฏฺฐน ฉนฺทาทีนํ อิทฺธิปาทตา วุตฺตา ฯ เตเนว อภิธเมฺม อุตฺตรจูฬภาชนีเย ''จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท''ติอาทินา (วิภ. ๔๕๗) ฉนฺทาทีนเมว อิทฺธิปาทตา วุตฺตา ฯ ปญฺหาปุจฺฉเก จ ''จตฺตาโร อิทฺธิปาทา อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธี''ติอาทินาว (วิภ. ๔๖๒) อุเทฺทสํ กตฺวาปิ ปุน ฉนฺทาทีนํเยว กุสลาทิภาโว วิภ

โตฺตฯ อุปายิทฺธิปาททสฺสนตฺถเมว หิ สุเตฺต, อภิธมฺเม จ นิสฺสยิทฺธิปาททสฺสนํ กตํ, อญฺญถา จตุพฺพิธตา น โหตีติฯ

๓๘๓. **ฉนฺทาทีนิ อฎฺฐา**ติ ฉนฺทสมาธิ วีริยสมาธิ จิตฺตสมาธิ วีมํสาสมาธีติ เอวํ ฉนฺทาทีนิ อฎฺฐฯ กามํ เจตฺถ จตูสุปิ ฐาเนสุ สมาธิ สมาธิ เอว, ตถาปิ อิทฺธึ อุปฺปาเทตุกามตาฉนฺทสหิโตว สมาธิ อิทฺธิปฎิลาภาย สํวตฺตติ, น เกวโลฯ เอวํ วีริยสมาธิอาทโยปิฯ ตสฺมา ฉนฺทาทิสหิตา เอเต จตฺตาโร จ สมาธี, ฉนฺทาทโย จ จตฺตาโรติ อฎฺฐ ปชฺชติ อิทฺธิ เอเตหิ ปาปุณียติ, สยํ วา ปชฺชนฺติ อิทฺธิปฎิลาภาย สมฺปชฺชนฺตีติ **ปทานี**ติ วุจฺจนฺติฯ เตนาห **“อิทฺธิปฎิลาภาย สํวตฺตนฺตี”**ติฯ ยํ ปน ปาฬิยํ ‘‘ฉโนฺท น สมาธี’’ติอาทิ, ตํ ยทิปิ ฉนฺทาทโย สมาธิสหิตาว อิทฺธึ นิปฺผาเทนฺติ, ตถาปิ วิสุํ เนสํ ปทภาวทสฺสนํฯ **เอกโต นิยุโตฺตว,** น เอเกโก หุตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ **นิยุโตฺตวา**ติ สหิโต เอว, น วิยุโตฺตฯ

๓๘๔. **อโนนต**นฺติ น โอนตํ, วีริเยน ปคฺคหิตตฺตา อลีนนฺติ อโตฺถฯ เตนาห **“โกสเชฺช น อิญฺชตี”**ติ, โกสชฺชนิมิตฺตํ น จลตีติ อโตฺถฯ อุทฺธํ นตํ **อุนฺนตํ,** อุทฺธตํ วิกฺขิตฺตํฯ น อุนฺนตํ **อนุนฺนตํ,** อวิกฺขิตฺตํ สมาหิตนฺติ อโตฺถฯ เตนาห **“อุทฺธเจฺจ น อิญฺชตี”**ติฯ อภิสงฺควเสน นตํ อภินตํ, น อภินตํ **อนภินตํ,** อรตฺตํฯ อปคมนวเสน นตํ อปนตํ, โกธวเสน วิมุขํฯ น อปนตํ **อนปนตํ,** อทุฎฺฐํฯ ทิฎฺฐิยา ‘‘อหํ, มม’’นฺติ นิสฺสยวเสน น นิสฺสิตนฺติ **อนิสฺสิตํ**ฯ ฉนฺทราควเสน น ปฎิพทฺธนฺติ **อปฺปฎิพทฺธํฯ ราโค** เกวลํ อาสตฺติมตฺตํ, **ฉนฺทราโค** ปน พหลกิเลโสฯ ตถา หิสฺส ทูเร ฐิตมฺปิ อารมฺมณํ ปฎิพทฺธเมวฯ **วิปฺปมุตฺต**นฺติ วิเสสโต ปมุตฺตํฯ ฌานานํ กามราคปฎิปกฺขตาย อาห **“กามราเค”**ติฯ **วิสํยุตฺต**นฺติ วิวิตฺตํ สํกิเลสโต, น วา สํยุตฺตํ จตูหิปิ โยเคหิฯ **วิมริยาทิกตํ** กิเลสมริยาทาย, ยถา อีสกมฺปิ กิเลสมริยาทา น โหติ, ตถา ปฎิปนฺนํฯ **เอกตฺตคต**นฺติ เอกคฺคตํ อุปคตํ อจฺจนฺตเมว สมาหิตํฯ ตโต เอว **นานตฺตกิเลเสหิ** นานาสภาเวหิ กิเลเสหิ **น อิญฺชติ**ฯ

เอส อโตฺถติ โกสชฺชาทินิมิตฺตํฯ อิมสฺส จิตฺตสฺส อาเนญฺชนโตฺถ สิโทฺธ เอว อาเนญฺชปฺปตฺติยา ปกาสนวเสน ทสฺสิตตฺตาฯ **ปุน วุโตฺต**ติ อิทฺธิยา ภูมิปาทปททสฺสนปฺปสเงฺคน ‘‘อิมานิ มูลานิ นามา’’ติ มูลภาวทสฺสนตฺถํ ปุน วุโตฺตฯ **ปุริโม**ติ ‘‘สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา’’ติอาทินา ปุเพฺพ ฉธา ทสฺสิตนโยฯ **อยน**ฺติ อธุนา โสฬสธา ทสฺสิตนโยฯ สุตฺตนเย, ปฎิสมฺภิทานเย จ ทสฺสิเต ตตฺถ สโมฺมโห น โหติ, น อทสฺสิเตติ อาห **“อุภยตฺถ อสโมฺมหตฺถ”**นฺติฯ

๓๘๕. **ญาเณน อธิฎฺฐหโนฺต**ติ ‘‘กถํ ปนายํ เอวํ โหตี’’ติ เอตฺถ ปุเพฺพ อตฺตนา วุตฺตปทํ อุทฺธรติ อธิฎฺฐานวิธึ ทเสฺสตุํ **“อภิญฺญาปาทกํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐายา”**ติฯ เอตฺถ อนุปุเพฺพน จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา จตุตฺถชฺฌานโต วุฎฺฐายาติ เกจิ, ตํ อยุตฺตํฯ ยถิจฺฉิตชฺฌานสมาปชฺชนตฺถญฺหิ จิตฺตปริทมนํ, จตุตฺถชฺฌานเมว จ อภิญฺญาปาทกํ, น อิตรานิฯ **ปริกมฺมํ กตฺวา**ติ ปาทกชฺฌานโต วุฎฺฐาย กามาวจรจิเตฺตน ‘‘สตํ โหมี’’ติอาทินา จินฺตนเมเวตฺถ ปริกมฺมกรณํ, ตถาวชฺชนเมว จ อาวชฺชนํฯ **ทุติยมฺปี**ติ **ปิ**-สทฺโท สมฺุจฺจยโตฺถ, เตน ตติยมฺปิ, ตโต ภิโยฺยปีติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ ยถา หิ ฌานภาวนา, เอวมภิญฺญาภาวนาปิฯ **“เอกวารํ เทฺววาร”**นฺติ อิทมฺปิ นิทสฺสนมตฺตํ ทฎฺฐพฺพํฯ **นิมิตฺตารมฺมณ**นฺติ ปฎิภาคนิมิตฺตารมฺมณํฯ **ปริกมฺมจิตฺตานี**ติ เอตฺถ เอเกกสฺส ปริกมฺมจิตฺตสฺส สตารมฺมณตา ทฎฺฐพฺพา ‘‘สตํ โหมี’’ติ ปวตฺตนโตฯ **สหสฺสารมฺมณานี**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **วณฺณวเสนา**ติ อตฺตนา ปริกปฺปิตวณฺณวเสนฯ **โน ปณฺณตฺติวเสนา**ติ น สตฺตปณฺณตฺติวเสนฯ **ตํ** อธิฎฺฐานจิตฺตํ **อปฺ**

ปนาจิตฺตมิวาติ อิวคฺคหณํ อภิญฺญาจิตฺตสฺส ฌานจิตฺตสฺส ปฐมุปฺปตฺติสทิสภาวโต วุตฺตํ, น ตสฺส อปฺปนาภาวโตฯ **รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิก**นฺติ รูปาวจรจตุตฺถฌานวนฺตํ, เตน สมฺปยุตฺตํฯ

๓๘๖. ยทิ เอวํ ''อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตี''ติ ปฏิสมฺภิทาวจนํ กถนฺติ อาห **''ยมฺปี''**ติอาทิฯ **ตตฺราปี**ติ ปฏิสมฺภิทายมฺปิฯ **อาวชฺชตี**ติ ''พหุกํ อาวชฺชตี''ติ อิทํ ปาฐปทํ **ปริกมฺมวเสเนว วุตฺตํ,** น อาวชฺชนวเสนฯ **อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตีติ อภิญฺญาญาณวเสน วุตฺตํ,** น ปริกมฺมจิตฺตสมฺปยุตฺตสฺส, อญฺญสฺส วา กามาวจรสฺส ญาณสฺส วเสนฯ น หิ ตสฺส ตาทิโส อานุภาโว อตฺถีติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา อปฺปนาปฺปตฺตสฺส อภิญฺญาญาณเสฺสว วเสน อธิฏฺฐานํ, ตสฺมาฯ อยมธิฏฺฐานกฺกโมติ ทเสฺสนฺโต **''พหุกํ อาวชฺชตี''**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สนฺนิฏฺฐาปนวเสนา**ติ นิปฺผาทนวเสนฯ

กายสกฺขิทสฺสนตฺถนฺติ น เกวลํ วจนมตฺตเมว, อถ โข อยเมตสฺสตฺถสฺส อตฺตโน กาเยน สจฺฉิกตตฺตา กายสกฺขีติ สกฺขิทสฺสนตฺถํฯ

โกกนทนฺติ ปทุมวิเสสนํ ยถา ''โกกาสก''นฺติฯ ตํ กิร พหุปตฺตํ, วณฺณสมฺปนฺนํ, อติวิย สุคนฺธญฺจ โหติฯ **ปาโต**ติ ปเควฯ อยเณฺหตฺถ อโตฺถ – ยถา โกกนทสงฺขาตํ **ปทุมํ ปาโต** สูริยสฺสุคฺคมนเวลายํ **ผุลฺลํ** วิกสิตํ **อวีตคนฺธํ สิยา วิโรจมานํ,** เอวํ สรีรคเนฺธน, คุณคเนฺธน จ **สุคนฺธํ** สรทกาเล **อนฺตลิเกฺข อาทิจฺจมิว** อตฺตโน เตชสา **ตปนฺตํ** อเงฺคหิ นิจฺฉรณกชุติตาย **องฺคีรสํ** สมฺมาสมฺพุทฺธํ **ปสฺสา**ติฯ

อภโพฺพติ ปฏิปตฺติสารมิทํ สาสนํ, ปฏิปตฺติ จ ปริยตฺติมูลิกา, ตฺวญฺจ ปริยตฺติํ อุคฺคเหตุํ อสมโตฺถ, ตสฺมา อภโพฺพติ อธิปฺปาโยฯ **อภโพฺพ นาม น โหติ** วาสธุรเสฺสว ปธานภาวโตฯ

ภิกฺขูติ ปพฺพชิตโวหาเรน วุตฺตํ, ภาวินํ วา ภิกฺขุภาวํ อุปาทาย ยถา ''อคมา ราชคหํ พุโทฺธ''ติ (สุ. นิ. ๔๑๐)ฯ **ปิโลติกขณฺฑ**นฺติ สุวิสุทฺธํ โจฬขณฺฑํ ฯ รโช หรตีติ **รโชหรณํฯ อภินิมฺมินิตฺวา อทาสิ** ตตฺถ ปุเพฺพ กตาธิการตฺตาฯ ตถา หิ โยนิโส อุมฺมุชฺชโนฺต ''อตฺตภาวสฺส ปนายํ โทโส''ติ อสุภสญฺญํ, อนิจฺจสญฺญญฺจ ปฏิลภิตฺวา นามรูปปริคฺคหาทินา ปญฺจสุ ขเนฺธสุ ญาณํ โอตาเรตฺวา กลาปสมฺมสนาทิกฺกเมน วิปสฺสนํ วเฑฺฒตฺวา อุทยพฺพยญาณาทิปฏิปาฏิยา วิปสฺสนํ อนุโลมโคตฺรภุสมีปํ ปาเปสิฯ โอภาสวิสฺสชฺชนปุพฺพิกา ภาสิตคาถา **โอภาสคาถา**ฯ

ราโค รโช อริยสฺส วินเย, น จ ปน **เรณุ วุจฺจติ ''รโช''**ติฯ กสฺมา? จิตฺตสฺส มลีนภาวกรณโตฯ **ราคเสฺสตํ อธิวจนํ ''รโช''**ติฯ **เอตํ รช**นฺติ เอตํ ราคสงฺขาตํ รชํฯ **วิปฺปชหิตฺวา**ติ อคฺคมเคฺคน วิเสสโต ปชหนเหตุฯ **ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เต**ติ เต ปชหนกา ปณฺฑิตา หุตฺวา วิหรนฺติฯ **วีตรชสฺส** สพฺพโส ปหีนราคาทิรชสฺส พุทฺธสฺส ภควโต **สาสเน**ฯ ตถา หิ วทนฺติ –

> ''จิตฺตมฺหิ สํกิลิฏฺฐมฺหิ, สํกิลิสฺสนฺติ มาณวา;
> จิเตฺต สุเทฺธ วิสุชฺฌนฺติ, อิติ วุตฺตํ มเหสินา''ติฯ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๒.๓๗๓; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑๐๖; สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๓.๑๐๐; อิติวุ. อฏฺฐ. ๘๘);

ฉฬภิญฺญาคหเณน คหิตาย ฉฬภิญฺญาย วิภาวิเตปิ อริยมเคฺค อนุตฺตรภาวสามเญฺญน ผลนิพฺพาเนหิ สทฺธิํ สงฺคณฺหโนฺต อาห **''นว โลกุตฺตรธมฺมา''**ติฯ

ปตฺตสฺส ปิทหนากาเรน หตฺถํ ฐเปโนฺต **“หตฺถํ ปิทหี”**ติ วุโตฺตฯ **หตฺถ**นฺติ วา กรณเตฺถ อุปโยควจนํ, หเตฺถน ปิทหีติ อโตฺถฯ

สหสฺสกฺขตฺตุนฺติ สหสฺสธาฯ สหสฺสธา หิ อตฺตานํ เอกจิเตฺตเนว นิมฺมินโนฺตปิ สหสฺสวารํ นิมฺมินโนฺต วิย โหติฯ อสติปิ กิริยาพฺยาวุตฺติยํ ตทตฺถสิทฺธิโตติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘สหสฺสกฺขตฺตุ’’นฺติ วุตฺตํฯ **อมฺพวเน**ติ อมฺพวเน กตวิหาเรฯ **รเมฺม**ติ รมณีเยฯ ยาว กาลปฺปเวทนา, ตาว นิสีทีติ โยชนาฯ

อนิยเมตฺวาติ วณฺณาวยวสรีราวยวปริกฺขารกิริยาวิเสสาทีหิ นิยมํ อกตฺวาฯ **นานาวเณฺณ**ติ นานากาเร ยถาวุตฺตวณฺณาทิวเสน นานาวิเธฯ **มิสฺสกเกเส**ติ ปลิเตหิ มิสฺสิตเกเสฯ อุปฑฺฒรตฺตวณฺณอุปฑฺฒปณฺฑุวณฺณาทีสุ อญฺญตรวณฺณนฺติ เอวํ **อุปฑฺฒรตฺตจีวเร**ฯ ปทวเสน อตฺถสฺส , คมนวเสน ปาฬิยา ภณนํ **ปทภาณํ**ฯ ปริกถาทิวเสน ธมฺมสฺส กถนํ **ธมฺมกถา**ฯ สเรน ภญฺญํ สุตฺตาทีนํ อุจฺจารณํ **สรภญฺญํฯ อปเรปี**ติ วุตฺตาการโต อเญฺญปิ ทีฆรสฺสกิสถูลาทิเก นานปฺปการเกฯ **อิจฺฉิติจฺฉิตปฺปการาเยว โหนฺตี**ติ ยถา ยถา อิจฺฉิตา, ตํตํปการาเยว โหนฺติฯ ยตฺตกา หิ วิเสสา วณฺณาทิวเสน เตสุ อิจฺฉิตา, ตตฺตกวิเสสวโนฺตว เต โหนฺติฯ เตปน ตถา พหุธา ภินฺนากาเรปิ วณฺณวเสน อารมฺมณํ กตฺวา เอกเมว อธิฏฺฐานจิตฺตํ ปวตฺตติฯ อยํ หิสฺส อานุภาโว – ยถา เอกาว เจตนา นานาวิเสสวนฺตํ อตฺตภาวํ นิพฺพเตฺตติ, ตตฺถภวปตฺถนา กมฺมสฺส วิเสสปจฺจโย โหติฯ อจิเนฺตโยฺย จ กมฺมวิปาโกติ เจ, อิธาปิ ปริกมฺมจิตฺตํ วิเสสปจฺจโย โหติ, อจิเนฺตโยฺย จ อิทฺธิวิสโยติ คเหตพฺพํฯ **เอส นโย**ติ ยฺวายํ พหุภาวนิมฺมาเน ‘‘อภิญฺญาปาทกํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา’’ติอาทินา อธิฏฺฐานนโย วุโตฺต, เอส นโย อิตเรสุปิ อธิฏฺฐาเนสุฯ

อิติ อวิเสสํ อติเทเสน ทเสฺสตฺวา วิเสสํ สรูปโต ทเสฺสตุํ **“อยํ ปน วิเสโส”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อิมินา ภิกฺขุนา อิจฺฉเนฺตนาติ สมฺพโนฺธฯ **มํ ชานิสฺสนฺตี**ติ ‘‘อิทฺธิมา’’ติ มํ ชานิสฺสนฺติฯ **อนฺตราวา**ติ ปริจฺฉินฺนกาลสฺส อพฺภนฺตเร เอวฯ **ปาทกชฺฌาน**นฺติอาทิ ปริกมฺมกรณาการทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, อิตรํ ปน อติเทเสเนว วิภาวิตนฺติฯ **เอวํ อกโรโนฺต**ติ ‘‘เอโก โหมี’’ติ อนฺตรา อธิฏฺฐานํ อกโรโนฺตฯ **“ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสนา”**ติ อิมินา ‘‘สตํ โหมี’’ติอาทินา อธิฏฺฐานํ กโรเนฺตน กาลปริเจฺฉทวเสเนว กาตพฺพนฺติ ทเสฺสติฯ **สยเมว เอโก โหติ** อธิฏฺฐานสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตาฯ เอตฺถ จ ปริกมฺมาธิฏฺฐานจิตฺตานํ อิทฺธิมา วณฺณวเสน สยเมว อารมฺมณํ โหติฯ เตสุ ปริกมฺมจิตฺตานิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานิฯ อธิฏฺฐานจิตฺตํ สมฺปติวตฺตมานารมฺมณํ อธิฏฺฐานสฺส เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตาติ วทนฺติฯ

๓๘๗. **“อาวิภาว”**นฺติ ปทสฺส เหฏฺฐา วุเตฺตน โหติ-สเทฺทน สมฺพโนฺธ น ยุชฺชติ อุปโยควจเนน วุตฺตตฺตา, ตถา วกฺขมาเนน จ คจฺฉติ-สเทฺทน อตฺตโน, ปเรสญฺจ อาวิภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา, นามปทญฺจ กิริยาปทาเปกฺขนฺติ กิริยาสามญฺญวาจินา กโรติ-สเทฺทน โยเชตฺวา อาห **“อาวิภาวํ กโรตี”**ติฯ **ติโรภาว**นฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย ฯ ยทิ เอวํ กถํ ปฏิสมฺภิทายนฺติ โจทนํ สนฺธายาห **“อิทเมว หี”**ติอาทิฯ กามํ **ปฏิสมฺภิทายํ** ‘‘อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหตี’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๓.๑๑) อาคตํ, ตมฺปิ อิทเมว อาวิภาวกรณํ, ติโรภาวกรณญฺจ สนฺธาย วุตฺตํฯ เสสปทานิ เตสํเยว เววจนานิฯ **อนฺธการ**นฺติ รตฺตนฺธการํ, ทิวาปิ วา พิลคุหาทิคตํ **อนฺธการํฯ ปฏิจฺฉนฺน**นฺติ กุฏฺฏกวาฏาทินา ปฏิจฺฉาทิตํฯ **อนาปาถ**นฺติ ทูรตาสุขุมตรตาทินา น อาปาถคตํฯ **อย**นฺติ อิทฺธิมาฯ ปฏิจฺฉโนฺนปิ ทูเร ฐิโตปิ อตฺตา วา ปโร วา ยถา ทิสฺสตีติ วิภตฺตึ ปริณาเมตฺวา โยเชตพฺพํฯ **อาโลกชาต**นฺติ อาโลกภูตํ, ชาตาโลกํ วาฯ

๓๘๘. **เอตํ ปน ปาฏิหาริย**นฺติ อาวิภาวปาฏิหาริยมาหฯ **เกน กตปุพฺพ**นฺติ ตตฺถ กาย สกฺขึ ปุจฺฉิตฺวา ‘‘สตฺถา ตาว กายสกฺขี’’ติ ทเสฺสเนฺตน ‘‘ภควตา’’ติ วตฺวา ตมตฺถํ วิภาเวตุํ **‘‘ภควา หี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ สาวตฺถิวาสิเก ปสฺสนฺตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธ, ตถา ‘‘ยาว อวีจึ ท เสฺสสี’’ติฯ อากาสคเตสุ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมวิมาเนสุ อุปรูปริวิมานํ พฺยวธายเกสุ พฺยูหิยมาเนสุ ตคฺคตํ อากาสํ พฺยูฬฺหํ นาม โหตีติ วุตฺตํ **‘‘อากาสญฺจ ทฺวิธา วิยูหิตฺวา’’**ติฯ

อยมโตฺถติ อาวิภาวปาฏิหาริยสฺส สตฺถารา กตภาโวฯ ปุริมพุทฺธานํ ปฏิปตฺติอาวชฺชนํ พุทฺธปฺปเวณิยา อนุปาลนตฺถํฯ **‘‘เอเกน ปาเทนา’’**ติอาทิ ติวิกฺกมทสฺสนํฯ **นยํ เทติ** ยสฺส นยสฺส อนุสาเรน วาจนามคฺคํ ฐเปสิฯ

จูฬอนาถปิณฺฑิโก นาม อนาถปิณฺฑิกมหาเสฏฺฐิสฺส กนิฏฺฐภาตาฯ

สิเนรุปพฺพตํ นิพฺพิชฺฌิตฺวาติ ตํ ปริสาย ทิสฺสมานรูปํเยว กตฺวา นิพฺพิชฺฌิตฺวาฯ **น**นฺติ สิเนรุปพฺพตํฯ

อเนกสตสหสฺสสงฺขสฺส โอกาสโลกสฺส, ตํนิวาสิสตฺตโลกสฺส จ วิวฏภาวกรณปาฏิหาริยํ **โลกวิวรณํ นาม**ฯ **มหาพฺรหฺมา**ติ สหมฺปติมหาพฺรหฺมาฯ

ปสฺสถ ตาว อปณฺณกปฏิปทาย ผลนฺติ **นิรยภเยน ตเชฺชตฺวา** สตฺตุ อนุปุพฺพิกถานเยน **สคฺคสุเขน ปโลเภตฺวา,** น ปน สคฺคสมฺปตฺติยํ นินฺนภาวาปาทเนนฯ

๓๘๙. ยถา อาวิภาวกรเณ อาโลกกสิณํ สมาปชฺชิตพฺพํ อาโลกนิมฺมานาย, เอวํ ติโรภา วกรเณ อนฺธการนิมฺมานาย นีลกสิณํ สมาปชฺชิตพฺพํฯ กามเญฺจตํ ปาฬิยํ สรูปโต นาคตํ, ‘‘วิว ฏํ อาวฏ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๑) ปน วจนโต อตฺถโต อาคตเมวฯ โอทาตกสิณโนฺตคธํ วา อา โลกกสิณนฺติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ **อนฺธการ**นฺติ อนฺธการวนฺตํฯ

๓๙๐. **อวเสเส** อิฏฺฐิยเตฺถราทิเกฯ

๓๙๑. ปากโฏ อิทฺธิมา เอตสฺส อตฺถีติ ปากฏํ, ปากฏญฺจ ตํ ปาฏิหาริยญฺจาติ **ปากฏ ปาฏิหาริยํ**ฯ น เอตฺถ อิทฺธิมา ปากโฏติ อปากฏํ, อปากฏญฺจ ตํ ปาฏิหาริยญฺจาติ **อปากฏ ปาฏิหาริยํ**ฯ อิทฺธิมโต เอว หิ ปากฏาปากฏภาเวนายํ เภโท, น ปาฏิหาริยสฺสฯ น หิ ตํ อปา กฏํ อตฺถิฯ

อุตฺตริมนุสฺสธมฺมาติ มนุสฺสธโมฺม วุจฺจติ ทส กุสลกมฺมปถธมฺมา, ตโต มนุสฺสธมฺมโต อุตฺตริฯ อิทฺธิสงฺขาตํ ปาฏิหาริยํ **อิทฺธิปาฏิหาริยํฯ อาฬิเนฺท**ติ ปมุเขฯ **โอกาเสหี**ติ ปกิรฯ **อิทฺธาภิสงฺขาร**นฺติ อิทฺธิปโยคํฯ **อภิสงฺขาสี**ติ อภิสงฺขริ, อกาสีติ อโตฺถฯ **ตาลจฺฉิคฺคเฬ นา**ติ กุญฺจิกจฺฉิเทฺทนฯ **อคฺคฬนฺตริกายา**ติ ปิฏฺฐสงฺฆาตานํ อนฺตเรนฯ

อนฺตรหิโตติ อนฺตรธายิตุกาโมฯ **พโก** พฺรหฺมา ยถา อนฺตรธายิตุํ น สโกฺกติ, ตถา กตฺวา ภควา สยํ ตสฺส, พฺรหฺมคณสฺส จ อนาปาถภาวคมเนน อนฺตรหิโต หุตฺวา ‘‘สมณสฺส โคตมสฺส อิมสฺมึ ฐาเน อตฺถิภาโว วา นตฺถิภาโว วา น สกฺกา ชานิตุ’’นฺติ เอวํ พฺรหฺมคณสฺส วจโนกาโส มา โหตูติ **‘‘ภเววาห’’**นฺติ อิมํ คาถํ อภาสิฯ

ตตฺถ **ภเววาหํ ภยํ ทิสฺวา**ติ อหํ ภเว สํสาเร ชาติชราทิเภทํ ภยํ ทิสฺวา เอวฯ **ภวญฺจ วิภเวสินนฺ**ติ อิมญฺจ กามภวาทึ ติวิธมฺปิ สตฺตภวํ, วิภเวสินํ วิภวํ คเวสมานมฺปิ ปริเยสมานมฺปิ ปุนปฺปุนํ ภเว เอว ทิสฺวาฯ **ภวํ นาภิวทินฺ**ติ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน กิญฺจิ ภวํ น อภิวทึ น คเหสึฯ **นนฺทิญฺจ น อุปาทิยินฺ**ติ ภวตณฺหํ น อุปคจฺฉึ, น อคฺคเหสินฺติ อโตฺถฯ

๓๙๒. **อลคฺคมาโน**ติ วินิวิชฺฌิตฺวา คมเนน กุฏฺฏาทีสุ กตฺถจิ น ลคฺคมาโนฯ **อาวชฺชิตฺวา กตปริกเมฺมนา**ติ ยสฺส ปรโต คนฺตุกาโม, ตํ อาวชฺชิตฺวา ‘‘อากาโส โหตุ, อากาโส โหตู’’ติ เอวํ กตปริกเมฺมน อิทฺธิมตาฯ ปาการปพฺพตาเปกฺขาย ‘‘สุสิโร, ฉิโทฺท’’ติ จ ปุลฺลิงฺควเสน วุตฺตํฯ อุเพฺพธวเสน ปวตฺตํ วิวรํ **สุสิรํ**ฯ ติริยํ ปวตฺตํ **ฉิทฺทํ**ฯ

ยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวาติ ปถวีกสิณาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา ‘‘อากาโส โหตู’’ติ อธิฏฺฐาตโพฺพฯ ตตฺถ การณมาห **‘‘อฏฺฐสมาปตฺติวสีภาโวเยว ปมาณ’’**นฺติฯ ตสฺมา **ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตเทว โหติ**ฯ เอเตน ปถวิยา อุมฺมุชฺชนนิมุชฺชเน อาโปกสิณสมาปชฺชนํ, อุทกาทีสุ ปถวีนิมฺมาเน ปถวีกสิณสมาปชฺชนํ น เอกนฺตโต อิจฺฉิตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **เอตนฺ**ติ เอตํ ติโรกุฏฺฏาทิคมนปาฏิหาริยกรเณ อากาสกสิณสมาปชฺชนํ **อวสฺสํ วตฺตพฺพํ** อนุจฺฉวิกภาวโตฯ เอวญฺจ กตฺวา ‘‘อากาสกสิณวเสน ปฏิจฺฉนฺนานํ วิวฏกรณ’’นฺติอาทิวจนํ วิย ปถวีกสิณวเสน ‘‘เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี’’ติอาทิภาโว ‘‘อากาเส วา อุทเก วา ปถวึ นิมฺมินิตฺวา ปทสา คมนํ อิจฺฉตี’’ติอาทินา ยํ ปกิณฺณกนเย วุตฺตํ, ตมฺปิ สมตฺถิตํ โหติฯ

‘‘โทโส นตฺถี’’ติ ทุวิกฺขตฺตุํ พทฺธํ สุพทฺธํ วิย ทฬฺหีกรณํ นาม โหตีติ อธิปฺปาเยน วตฺวา เตน ปโยชนาภาวํ ทเสฺสตุํ **‘‘ปุน สมาปชฺชิตฺวา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อธิฏฺฐิตตฺตา อากาโส โหติเยวา**ติ สเจปิ กิญฺจิ อนฺตรา อุปฏฺฐิตํ ปพฺพตาทิ สิยา, ตมฺปิ ‘‘อากาโส โหตู’’ติ อธิฏฺฐิตตฺตา อากาโส โหติเยวฯ อิทมฺปิ อฏฺฐานปริกปฺปนมตฺตํ, ตาทิสสฺส อุปฏฺฐานเมว นตฺถีติ ทเสฺสตุํ **‘‘อนฺตรา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๓๙๓. **ปริจฺฉินฺทิตฺวา**ติ ยถิจฺฉิตฏฺฐานํ ญาเณน ปริจฺฉินฺทิตฺวาฯ **ตตฺรา**ติ ตสฺมึ ปถวิยา อุทกภาวาธิฏฺฐาเน **อยํ** ยถาวุตฺตปฏิปตฺติวิภาวินี **ปาฬิ** ฯ ปรโต ‘‘ตตฺรายํ ปาฬี’’ติ อาคตฏฺฐาเนสุปิ อิมินา นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

โสติ อิทฺธิมาฯ อธิฏฺฐานกาเล กาลปริเจฺฉทํ กตฺวา อธิฏฺฐาตีติ วุตฺตํ **‘‘ปริจฺฉินฺนกาลํ ปน อติกฺกมิตฺวา’’**ติฯ **ปกติยา อุทกํ** อนิมฺมานอุทกํฯ

๓๙๔. **วิปรีตนฺ**ติ ยํ อุทกํ อกฺกมิตฺวา อกฺกมโนฺต น สํสีทติ, ตํ ปเนตฺถ อิทฺธิยา ปถวีนิมฺมานวเสน เวทิตพฺพํฯ **ปถวีกสิณนฺ**ติ ปถวีกสิณชฺฌานํฯ

๓๙๕. **ปลฺลงฺกนฺ**ติ สมนฺตโต อูรุพทฺธาสนํฯ ฉินฺนปโกฺข, อสญฺชาตปโกฺข วา สกุโณ เฉตุํ น สโกฺกตีติ ปาฬิยํ ‘‘ปกฺขี สกุโณ’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๑) ปกฺขี-สเทฺทน วิเสเสตฺวา สกุโณ วุโตฺตติ **‘‘ปเกฺขหิ ยุตฺตสกุโณ’’**ติ อาหฯ **ปริกมฺมํ กตฺวา**ติ ‘‘ปถวี โหตู’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวาฯ

อากาเส อนฺตลิเกฺขติ อนฺตลิกฺขสญฺญิเต อากาเสฯ ยตฺถ ยตฺถ หิ อาวรณํ นตฺถิ, ตํ ตํ ‘‘อากาส’’นฺติ วุจฺจติฯ อยญฺจ อิทฺธิมา น ปถวิยา อาสเนฺน อากาเส คจฺฉติฯ ยตฺถ ปน ปกฺขีนํ

อโคจโร, ตตฺถ คจฺฉติ, ตาทิสญฺจ โลเก ‘‘อนฺตลิกฺข’’นฺติ วุจฺจติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อนฺตลิกฺขสญฺญิเต อากาเส’’ติฯ

เถโรติ ปุเพฺพ วุตฺต **ติปิฏกจูฬาภยเตฺถโรฯ สมาปตฺติสมาปชฺชน**นฺติ ปุน สมาปตฺติสมาปชฺชนํฯ **นนุ สมาหิตเมวสฺส จิตฺต**นฺติ อิทฺธิมโต ปาฏิหาริยวเสน ปวตฺตมานสฺส จิตฺตํ อจฺจนฺตํ สมาหิตเมว โหติ, น อญฺญทา วิย อสมาหิตนฺติ อธิปฺปาโยฯ ตํ ปน เถรสฺส มติมตฺตํฯ ปุเพฺพ หิ ปถวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา ปถวึ อธิฏฺฐาย คจฺฉติ, อิทานิ ปน อากาโส อิจฺฉิตโพฺพ, ตสฺมา อากาสกสิณํ สมาปชฺชิตพฺพเมวฯ เตนาห **‘‘กิญฺจาปี’’**ติอาทิฯ **ติโรกุฏฺฏปาฏิหาริเย วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพ**นฺติ ยถา ตตฺถ กุฏฺฏาทิ ‘‘อากาโส โหตู’’ติ อธิฏฺฐาเนน อากาโส โหติ, เอวํ อิธาปิ ปพฺพตรุกฺขาทึ อธิฏฺฐาเนน อากาสํ กตฺวา คนฺตพฺพนฺติ อโตฺถฯ อถ วา **ติโรกุฏฺฏปาฏิหาริเย วุตฺตนเยเนวา**ติ ‘‘สเจ ปนสฺส ภิกฺขุโน อธิฏฺฐหิตฺวา คจฺฉนฺตสฺสา’’ติ อาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๓๙๒) ตตฺถ วุตฺตนเยนฯ เอเตน ‘‘ปุริมาธิฏฺฐานพเลเนว จสฺส อนฺตรา อโญฺญ ปพฺพโต วา รุโกฺข วา อุตุมโย อุฏฺฐหิสฺสตีติ อฏฺฐานเมเวต’’นฺติ นาคาทีหิ กยิรมาโน วิพโนฺธ คมนนฺตรายํ น กโรตีติ ทเสฺสติฯ

โอกาเสติ ชนวิวิเตฺต ยุตฺตฏฺฐาเนฯ **ปากโฏ โหติ** อากาสจารี อยํ สมโณติฯ

๓๙๖. **ทฺวาจตฺตาลีสโยชนสหสฺส**คฺคหณํ ปฐมกปฺปวเสน กตํ, ตโต ปรํ ปน อนุกฺกเมน ปถวิยา อุสฺสิตภาเวน ตโต กติปยโยชนูนตา สิยา, อปฺปกํ อธิกํ วา อูนํ วา คณนูปคํ น โหตีติ ตถา วุตฺตํฯ **ตีสุ ทีเปสุ เอกกฺขเณ อาโลกกรเณนา**ติ ยทา ยสฺมึ ทีเป มชฺฌํ ติฏฺฐนฺติ, ตทา ตโต ปุริมสฺมึ อตฺถํ คจฺฉนฺตา ปจฺฉิเม อุเทนฺตา หุตฺวา อาโลกกรเณนฯ อญฺญโชตีนํ วา อภิภวเนน, ทุทฺทสตาย จ **มหิทฺธิเก**ฯ สตฺตานํ สีตปริฬาหวูปสมเนน, โอสธิติณวนปฺปตีนํ ปริพฺรูหเนน จ **มหานุภาเวฯ ฉุปตี**ติ ผุสติฯ **ปริมชฺชตี**ติ หตฺถํ อิโต จิโต จ สญฺจาเรโนฺต ฆํเสติฯ **อภิญฺญาปาทกชฺฌานวเสเนวา**ติ ยสฺส กสฺสจิ อภิญฺญาปาทกชฺฌานวเสนฯ **เอว**-กาเรน ปาทกชฺฌานวิเสสํ นิวเตฺตติ, น อธิฏฺฐานํฯ เตเนวาห **‘‘นเตฺถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโม’’**ติฯ ติโรกุฏฺฏปาฏิหาริยาทีสุ วิย อิมสฺมึ นาม กสิเณ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพนฺติ น เอตฺถ โกจิ นิยโม อตฺถีติ อโตฺถฯ ตถา หิ ปาฬิยํ กิญฺจิ สมาปตฺตึ อปรามสิตฺวา ‘‘อิธ โส อิทฺธิมา’’ติ อาทิ (ปฏิ. ม. ๓.๑๐-๑๑) วุตฺตํฯ **หตฺถปาเส โหติ** ‘‘จนฺทิมสูริเย’’ติ เอวํ วุตฺตํ จนฺทิมสูริยมณฺฑลํฯ **รูปคตํ หตฺถปาเส**ติ หตฺถปาเส ฐิตํ รูปคตํ, หตฺถปาเส วา รูปคตํฯ หตฺถํ วา วเฑฺฒตฺวา ปรามสตีติ โยชนาฯ

อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกสฺส วฑฺฒนํ วุตฺตํฯ ยุตฺติยา ปเนตฺถ อุปาทินฺนกสฺสปิ วฑฺฒนจฺฉายา ทิสฺสติฯ อตฺตโน อณุมหนฺตภาวาปาทเน อุปาทินฺนกสฺส หาปนํ วิย วฑฺฒนมฺปิ ลพฺภเตวฯ ยถา อายสฺมโต **มหาโมคฺคลฺลานสฺส นโนฺทปนนฺท**ทมเนติ เอวํ ปวตฺตํ สหวตฺถุนา เถรวาทํ อาหริตฺวา ตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘ติปิฏกจูฬนาคเตฺถโร อาหา’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ **กึ ปน น โหติ,** โหติเยวาติ อธิปฺปาโยฯ เทฺว หิ ปฏิเสธา ปกตึ คเมนฺตีติฯ **‘‘ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส วิยา’’**ติ อิทํ ยถาธิกตตฺถทสฺสนวเสน วุตฺตํ, ขุทฺทกภาวาปาทนเมฺปตฺถ ลพฺภเตวฯ

นโนฺทปนนฺทนาคทมนกถาวณฺณนา

โอโลเกสิ พุทฺธาจิณฺณวเสน ‘‘อตฺถิ นุ โข อสฺส อุปนิสฺสโย’’ติฯ โลกิยํ รตนตฺตเย ปสาทลกฺขณํ สาสนาวตารํ สนฺธายาห **‘‘อปฺปสโนฺน’’**ติฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิโต วิเวเจตฺวา ปสาเทต

โพฺพติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **“โก นุ โข...เป.... วิเวเจยฺยา”**ติฯ

ตํ ทิวสนฺติ ยทา ภควา ภิกฺขุสงฺฆปริวุโต ตาวตึสภวนาภิมุโข คจฺฉติ, ตํ ทิวสภาคํฯ **อาปานภูมึ สชฺชยึสู**ติ ยตฺถ โส นิสิโนฺน โภชนกิจฺจํ กโรติ, ตํ ปริเวสนฏฺฐานํ สิตฺตํ สมฺมฏฺฐํ โภชนูปกรณูปนยนาทินา สชฺชยึสุ ปฏิยาเทสุํฯ **ติวิธนาฏเกหี**ติ วธูกุมาริกญฺญาวตฺถาหิ ติวิธาหิ นาฏกิตฺถีหิฯ **โอโลกยมาโน**ติ เปกฺขโนฺต, วิจาเรโนฺต วาฯ

อุปรูปรีติ มตฺถกมตฺถเกฯ **ภวเนนา**ติ ภวนปเทเสนฯ **โภเคหี**ติ สรีรโภเคหิฯ **อวกุชฺชนา**ติ นิกฺชฺชิเตนฯ **คเหตฺวา**ติ ยถา ตาวตึสภวนสฺส ปเทโสปิ นาวสิสฺสติ, เอวํ ปริยาทายฯ

สิเนรุปริภณฺฑนฺติ สิเนรุเมขลํฯ สิเนรุสฺส กิร สมนฺตโต พหลโต, ปุถุลโต จ ปญฺจโยชนสหสฺสปริมาณานิ จตฺตาริ ปริภณฺฑานิ ตาวตึสภวนสฺส อารกฺขาย นาเคหิ, ครุเฬหิ, กุมฺภเณฺฑหิ, ยเกฺขหิ จ อธิฏฺฐิตานิ, ตานิ ปริภณฺฑภาวสามญฺญูน เอกชฺฌํ กตฺวา ‘‘ปริภณฺฑ’’นฺติ วุตฺตํฯ เตหิ กิร สิเนรุสฺส อุปฑฺฒํ ปริยาทินฺนํฯ

อตฺตภาวํ วิชหิตฺวาติ มนุสฺสรูปํ อนฺตรธาเปตฺวาฯ **พาธตี**ติ เขทมตฺตํ อุปฺปาเทติฯ

อตฺตภาวํ วิชหิตฺวาติ สุขุมตฺตภาวนิมฺมาเนน นาครูปํ วิชหิตฺวาฯ **มุขํ วิวริ** ‘‘มุขคตํ สมณํ สํขาทิสฺสามี’’ติฯ **ปาจีเนน จ ปจฺฉิเมน จา**ติ นาคสฺส ตถานิปนฺนตฺตา วุตฺตํฯ สุฏฺฐุ สติยา ปจฺจุปฏฺฐาปนตฺถมาห **“มนสิ กโรหี”**ติฯ

อาทิโต ปฏฺฐาย สพฺพปาฏิหาริยานีติ ตทา เถเรน กตปาฏิหาริยานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อิมํ ปน ฐาน**นฺติ อิมํ นาสาวาตวิสฺสชฺชนการณํฯ

อนุพนฺธีติ ‘‘น สกฺกา เอวํมหิทฺธิกสฺส อิมสฺส สมณสฺส ปฏิปหริตุ’’นฺติ ภเยน ปลายนฺตํ อนุพนฺธิฯ

เอกปฏิปาฏิยาติ เอกาย ปฏิปาฏิยา, นิรนฺตรนฺติ อโตฺถฯ **อยเมวา**ติ ยา อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกสฺส วฑฺฒิ, อยเมวฯ **เอตฺถ** เอทิเส หตฺถวฑฺฒนาทิปาฏิหาริเย **ยุตฺติ** ยุตฺตรูปา จิตฺตโต, อุตฺโต วา อุปาทินฺนกรูปานํ อนุปฺปชฺชนโตฯ อถ วา **อุปาทินฺน**นฺติ สกลเมว อินฺทฺริยพทฺธํ อธิเปฺปตํฯ เอวมฺปิ ตสฺส ตถา วฑฺฒิ น ยุชฺชติ เอวาติ วุตฺตนเยเนว วฑฺฒิ เวทิตพฺพาฯ เอกสนฺตาเน อุปาทินฺนํ, อนุปาทินฺนญฺจ สมฺภินฺนํ วิย ปวตฺตมานมฺปิ อตฺถโต อสมฺภินฺนเมวฯ ตตฺถ ยถา อาฬฺหกมเตฺต ขีเร อเนกาฬฺหเก อุทเก อาสิเตฺต ยทิปิ ขีรํ สเพฺพน สมฺภินฺนํ สพฺพตฺถกเมว ลมฺพมานํ หุตฺวา ติฏฺฐติ, ตถาปิ น ตตฺถ ขีรํ วฑฺฒติ, อุทกเมว วฑฺฒติ, เอวเมวํ ยทิปิ อุปาทินฺนํ อนุปาทินฺนญฺจ สมฺภินฺนํ วิย ปวตฺตติ, ตถาปิ อุปาทินฺนํ น วฑฺฒติ, อิทฺธานุภาเวน จิตฺตชํ, ตทนุสาเรน อุตฺชญฺจ วฑฺฒตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

โสติ โส อิทฺธิมาฯ **เอวํ กตฺวา**ติ วุตฺตากาเรน หตฺถํ วา วเฑฺฒตฺวา เต วา อาคนฺตฺวา หตฺถปาเส ฐิเต กตฺวาฯ ปาทฏฺฐปนาทิปิ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ **อปโรปิ** อิทฺธิมาฯ **ตเถวา**ติ ปาฏิหาริยกรณโต ปุเพฺพ วิยฯ **ตถูปมเมต**นฺติ ยถา อุทกปุณฺณาสุ นานาปาตีสุ พหูหิ นานาจนฺทมณฺฑเลสุ ทิสฺสมาเนสุ น เตน จนฺทมณฺฑลสฺส คมนาทิอุปโรโธ, พหูนญฺจ ปเจฺจกํ ทสฺสนํ อิชฺฌติ, ตถูปมเมตํ ปาฏิหาริยํ จนฺทิมสูริยานํ คมนาทิอุปโรธาภาวโต, พหูนญฺจ อิทฺธิมนฺตานํ ตตฺถ อิทฺธิปโยคสฺส ยถิจฺฉิตํ สมิชฺฌนโตติ อธิปฺปาโยฯ

๓๙๗. ปริเจฺฉทํ กตฺวาติ อภิวิธิวเสน ปน ปริเจฺฉทํ กตฺวา, น มริยาทวเสนฯ ตถา เหส พฺรหฺมโลเก อตฺตโน กาเยน วสํ วเตฺตติฯ **ปาฬี**ติ ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิฯ

ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วเตฺตตีติ เอตฺถ ยสฺมา น พฺรหฺมโลกเสฺสว คมนํ อธิเปฺปตํ, นาปิ พฺรหฺมโลกสฺส คมนเมว, อถ โข อญฺญถา อญฺญมฺปิฯ **ยาว พฺรหฺมโลกา**ติ ปน ทูราวธินิทสฺสนเมตํ, ตสฺมา ‘‘สเจ พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกามา โหตี’’ติ วตฺวาปิ อิตรมฺปิ ทเสฺสตุํ **‘‘สนฺติเกปิ ทูเร อธิฏฺฐาตี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ปิ**-สโทฺท สมฺจฺจยโตฺถ, เตน วุตฺตาวเสสสฺส อธิฏฺฐานิทฺธิยา นิปฺผาเทตพฺพสฺส สพฺพสฺสาปิ สงฺคโห, น วุตฺตเสฺสวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ยมกปาฏิหาริยาวสาเนติอาทินา ติวิกฺกมสฺส อธิฏฺฐานิทฺธินิปฺผนฺนตา วุตฺตา, อญฺญตฺถ ปน ลกฺขณานิสํสตาฯ ตทุภยํ ยถา อญฺญมญฺญํ น วิรุชฺฌติ, ตถา วิจาเรตฺวา คเหตพฺพํฯ

นีลมาติกนฺติ นีลวโณฺณทกมาติกํฯ

มหาโพธินฺติ อปราชิตปลฺลงฺกํ มหาโพธึฯ **จิเตฺต อุปฺปเนฺน สนฺติเก อกาสี**ติ ตถา จิตฺตุปฺปตฺติสมนนฺตรเมว ปถวึ, สมุทฺทญฺจ สํขิปิตฺวา มหาโพธิสนฺติเก อกาสิฯ

นกฺขตฺตทิวเสติ มหทิวเสฯ **จนฺทปูเว**ติ จนฺทสทิเส จนฺทมณฺฑลากาเร ปูเวฯ **เอกปตฺตปูรมตฺตมกาสี**ติ ยถา เต ปมาณโต สรูเปเนว อโนฺตปตฺตปริยาปนฺนา โหนฺติ, ตถา อกาสิฯ

กากวลิยวตฺถุสฺมิญฺจ ‘‘ภควา โถกํ พหุํ อกาสี’’ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ ตํ ปน วตฺถุํ สเงฺขปโตว ทเสฺสตุํ **‘‘มหากสฺสปเตฺถโร กิรา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **สมาปตฺติยา**ติ นิโรธสมาปตฺติยาฯ

คงฺคาตีเรติ ตมฺพปณฺณิทีเป คงฺคานทิยา ตีเรฯ **สญฺญํ อทาสี**ติ ยถา เต ยถาธิฏฺฐิตํ สปฺปึ ปสฺสนฺติ, ตถา สญฺญํ อทาสิฯ

ตสฺสาติ ยสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ทฏฺฐุกาโม, ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติฯ **สทฺทํ สุณาตี**ติ ทิพฺพาย โสตธาตุยา พฺรหฺมุโน สทฺทํ สุณาติฯ **จิตฺตํ ปชานาตี**ติ เจโตปริยญาเณน พฺรหฺมุโน จิตฺตํ ปชานาติฯ **กรชกายสฺส วเสนา**ติ จาตุมหาภูติกรูปกายสฺส วเสนฯ ‘‘จิตฺตํ ปริณาเมตี’’ติ เอตฺถ กึ ตํ จิตฺตํ, กถํ วา ปริณามนนฺติ อาห **‘‘ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา กาเย อาโรเปตี’’**ติฯ กถํ ปน กาเย อาโรเปตีติ อาห **‘‘กายานุคติกํ กโรตี’’**ติฯ เอวมฺปิ สทฺททนฺธโรวายนฺติ วจนปถํ ปจฺฉินฺทโนฺต อาห **‘‘ทนฺธคมน’’**นฺติฯ กโรตีติ สมฺพโนฺธฯ **กายคมนํ หิ ทนฺธํ,** ทนฺธมหาภูตปจฺจยตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ อยเญฺหตฺถ อโตฺถ – ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกามตาย วเสน จิตฺตํ ปริณาเมโนฺต โยคี ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘อิทํ จิตฺตํ กาโย วิย ทนฺธคมนํ โหตู’’ติ ปริกมฺมํ กโรติฯ ตถา ปริกมฺมกรณํ หิ สนฺธาย ‘‘ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา’’ติ วุตฺตํฯ ปริกมฺมํ ปน กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐหโนฺต ตํ จิตฺตํ กาเย อาโรเปติ, กายานุคติกํ ทนฺธคมนํ กโรติฯ

สุขสญฺญนฺติ สุขสหคตํ สญฺญํ, สญฺญาสีเสน นิเทฺทโสฯ ลหุภาเวน สญฺญาตนฺติ **ลหุสญฺญํ**ฯ กถํ ปน อิทฺธิจิเตฺตน สห สุขสญฺญาย สมฺภโวติ อาห **‘‘สุขสญฺญา นาม อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตา สญฺญา’’**ติฯ สุขนฺติ สญฺญาตนฺติ วา **สุขสญฺญํ**ฯ เตเนวาห **‘‘อุเปกฺขา หิ สนฺตํ สุขนฺติ วุตฺตา’’**ติ เอกนฺตคฺรุเกหิ นีวรเณหิ, โอฬาริเกหิ อนุปสนฺตสภาเวหิ จ วิตกฺกาทีหิ วิปฺปโยโค จิตฺตเจตสิกานํ ลหุภาวสฺส การณนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘สาเยว…เป.… เวทิตพฺ

พา”ติฯ **ตํ โอกฺกนฺตสฺสา**ติ ตํ สุขลหุสญฺญํ อนุปฺปตฺตสฺสฯ **อสฺสา**ติ โยคิโนฯ **คนฺตุกามตา เอว เอตฺถ ปมาณ**นฺติ เอตฺถ เอตสฺมิํ ทิสฺสมาเนน กาเยน คมเน ยํ ฐานํ คนฺตุกาโม, ตํ อุทฺทิสฺส คนฺตุกามตาวเสน ปวตฺตปริกมฺมาธิฏฺฐานานิ เอว ปมาณํ, ตาวตา คมนํ อิชฺฌติฯ ตสฺมา มคฺคนิมฺมานวายุอธิฏฺฐาเนหิ วินาปิ อิจฺฉิตเทสปฺปตฺติ โหตีติฯ อิทานิ ตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ **“สติ หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

กายํ คเหตฺวาติ กรชกายํ อารมฺมณกรณวเสน ปริกมฺมจิตฺเตน คเหตฺวาฯ **จิตฺเต อาโรเปตี**ติ ‘‘อยํ กาโย อิทํ จิตฺตํ วิย โหตู’’ติ ปาทกชฺฌานจิตฺเต อาโรเปติ ตคฺคติกํ กโรติฯ เตนาห **“จิตฺตานุคติกํ กโรติ สีฆคมน”**นฺติฯ **จิตฺตคมน**นฺติ จิตฺตปฺปวตฺติมาหฯ **อิทํ ปน** จิตฺตวเสน กายปริณามนปาฏิหาริยํฯ **จิตฺตคมนเมวา**ติ จิตฺเตน สมานคมนเมวฯ กถํ ปน กาโย ทนฺธปฺปวตฺติโก ลหุปริวตฺตินา จิตฺเตน สมานคติโก โหตีติ? น สพฺพถา สมานคติโกฯ ยเถว หิ กายวเสน จิตฺตปริณามเน จิตฺตํ สพฺพถา กาเยน สมานคติกํ น โหติฯ น หิ ตทา จิตฺตํ สภาวสิทฺเธน อตฺตโน ขเณน อวตฺติตฺวา ครุวุตฺติกสฺส รูปธมฺมสฺส ขเณน วตฺตติฯ ‘‘อิทํ จิตฺตํ อยํ กาโย วิย โหตู’’ติ ปน อธิฏฺฐาเนน ทนฺธคติกสฺส กายสฺส อนุวตฺตนโต ยาว อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปตฺติ, ตาว กายคติอนุโลเมเนว หุตฺวา สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ จิตฺตํ กายคติยา ปริณามิตํ นาม โหติ, เอวํ ‘‘อยํ กาโย อิทํ จิตฺตํ วิย โหตู’’ติ อธิฏฺฐาเนน ปเคว สุขลหุสญฺญาย สมฺปาทิตตฺตา อภาวิติทฺธิปาทานํ วิย ทนฺธํ อวตฺติตฺวา ยถา ลหุกติปยจิตฺตวาเรเหว อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปตฺติ โหติ, เอวํ ปวตฺตมาโน กาโย จิตฺตคติยา ปริณามิโต นาม โหติ, น เอกจิตฺตกฺขเณเนว อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปตฺติยาฯ

เอวญฺจ กตฺวา ‘‘เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส สมิญฺชิตํ วา พาหํ ปสาเรยฺย, ปสาริตํ วา พาหํ สมิเญฺชยฺยา’’ติ อิทมฺปิ อุปมาวจนํ นิปฺปริยาเยเนว สมตฺถิตํ โหติฯ อวสฺสํ เจตํ เอวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา สุตฺตาภิธมฺมปาเฐหิ, วินยอฏฺฐกถาย จ วิโรโธ สิยา, ธมฺมตา จ วิโลมิตาฯ ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปี’’ติ (อ. นิ. ๑.๑๑ อาทโย) หิ เอตฺถ อญฺญคหเณน รูปธมฺมา คหิตา อลหุปริวตฺติตายฯ อภิธเมฺม (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๐-๑๑) จ ปุเรชาตปจฺจโย รูปเมว วุโตฺต, ปจฺฉาชาตปจฺจโย จ ตเสฺสวฯ ยตฺถ ยตฺถ จ ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตเตฺถว ภิชฺชนฺติฯ นตฺถิ เทสนฺตรสงฺกมนํ, น จ สภาโว อญฺญถา โหตีติฯ น หิ อิทฺธิพเลน ธมฺมานํ เกนจิ ลกฺขณํ อญฺญถตฺตํ กาตุํ สกฺกา, ภาวญฺญถตฺตเมว ปน กาตุํ สกฺกาฯ **“ตีสุปิ ขเณสู”**ติ อิทมฺปิ คมนารมฺภํ สนฺธาย วุตฺตํ, น คมนนิฏฺฐานนฺติ วทนฺติฯ **เถโร**ติ อฏฺฐกถาจริยานํ อนฺตเร เอโก เถโรฯ **อิธา**ติ อิทํ ปาฏิหาริยํ วิภชิตฺวา วุตฺตปาเฐฯ **สยํ คมนเมว อาคตํ** ‘‘พฺรหฺมโลกํ คจฺฉตี’’ติ วุตฺตตฺตาฯ

จกฺขุโสตาทีนนฺติ จกฺขุโสตาทีนํ องฺคานํฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘สพฺพงฺคปจฺจงฺค’’นฺติ, สพฺพองฺคปจฺจงฺควนฺตนฺติ อโตฺถฯ **ปสาโท นาม นตฺถี**ติ อิมินาว ภาวชีวิตินฺทฺริยานมฺปิ อภาโว วุโตฺตติ ทฏฺฐพฺพํฯ **รุจิวเสนา**ติ อิจฺฉาวเสนฯ **อญฺญมฺปี**ติ ภควตา กรียมานโต อญฺญมฺปิ กิริยํ กโรติฯ อยเญฺจตฺถ พุทฺธานุภาโวฯ ยทิ สาวกนิมฺมิเตสุ นานปฺปการตา นตฺถิ, ‘‘สเจ ปน นานาวเณฺณ กาตุกาโม โหตี’’ติอาทิ ยํ เหฏฺฐา วุตฺตํ, ตํ กถนฺติ? ตํ ตถา ตถา ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐหนฺตสฺส เต เต วณฺณวยาทิวิเสสา ปริกมฺมานุรูปํ อิชฺฌนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ อิธ ปน ยถาธิฏฺฐิเต นิมฺมิตรูเป สเจ สาวโก ‘‘อิเม วิเสสา โหนฺตู’’ติ อิจฺฉติ, น อิชฺฌติ, พุทฺธานํ ปน อิชฺฌตีติ อยมโตฺถ ทสฺสิโตติ น โกจิ วิโรโธฯ

อิทานิ ยานิ ตานิ ‘‘ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วเตฺตตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๐) ปาฬิยา อตฺถทสฺสนวเสน วิภตฺตานิ ‘‘ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตี’’ติอาทีนิ จุทฺทส ปาฏิหาริยานิ , ตตฺถ สิขาปฺปตฺตํ กาเยน วสวตฺตนปาฏิหาริยํ ทเสฺสตุํ **‘‘เอตฺถ จา’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ยนฺติ** กิริยาปรามสนํ, เตน **‘‘รูปํ ปสฺสตี’’**ติ เอตฺถ ยเทตํ รูปทสฺสนํ, **‘‘สทฺทํ สุณาตี’’**ติ เอตฺถ ยเทตํ สทฺทสวนํ, **‘‘จิตฺตํ ปชานาตี’’**ติ เอตฺถ ยเทตํ จิตฺตชานนนฺติ เอวํ ทิพฺพจกฺขุโสตเจโตปริยญาณกตฺตุกํ ทสฺสนสวนชานนกิริยํ ปรามสตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ อิโต ปเรสุ **สนฺติฏฺฐตี**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **ยมฺปิสฺสา**ติ ยมฺปิ อสฺสฯ โยคิโน อธิฏฺฐานนฺติ สมฺพนฺโธฯ **ยญฺจ โข**ติ เอตฺถ **โข**-สทฺโท อวธารณโตฺถ, วิเสสโตฺถ วา, เตน อยเมวเตฺถ กาเยน วสวตฺตนปาฏิหาริเยสุ อุกฺกฏฺฐตรนฺติ ทีเปติฯ กสฺมา? ‘‘อยํ นุ โข อิทฺธิมา, อยํ นุ โข นิมฺมิโต’’ติ เอกจฺจสฺส พฺรหฺมุโน อาสงฺกุปฺปาทนโตฯ ยทเคฺคน เจตํ อธิฏฺฐิตํ วิเสสโต มโนมยนฺติ วุจฺจติ, ตทเคฺคน อุกฺกฏฺฐตรนฺติ เวทิตพฺพํฯ เตนาห **‘‘เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วเตฺตติ นามา’’**ติฯ ยทิ เอวํ กสฺมา อิธ เสสานิ คหิตานีติ อาห **‘‘เสสํ...เป.... วุตฺต’’**นฺติฯ

๓๙๘. **อิทํ นานากรณ**นฺติ กามมิมาปิ เทฺว อิทฺธิโย อธิฏฺฐานวเสเนว อิชฺฌนฺติ, ตถาปิ อิทํ อิทานิ วุจฺจมานํ อิมาสํ นานากรณํ วิเสโสฯ **ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา**ติ อตฺตโน ปกติรูปํ วิชหิตฺวา อปเนตฺวา, ปเรสํ อทเสฺสตฺวาติ อโตฺถฯ **กุมารกวณฺณ**นฺติ กุมารกสณฺฐานํฯ **ทเสฺสตี**ติ ตถา วิกุพฺพโนฺต อตฺตนิ ทเสฺสติฯ **นาควณฺณํ วา**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **หตฺถิมฺปิ ทเสฺสตี**ติ อตฺตานมฺปิ หตฺถิํ กตฺวา ทเสฺสติ, พหิทฺธาปิ หตฺถิํ ทเสฺสติฯ เอตทตฺถเมว หิ อิธ ‘‘หตฺถิวณฺณํ วา ทเสฺสตี’’ติ อวตฺวา ‘‘หตฺถิมฺปิ ทเสฺสตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๓) วุตฺตํฯ ยํ ปน เกจิ พหิทฺธา หตฺถิอาทิทสฺสนวจนํ ‘‘ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา’’ติ วจเนน วิกุพฺพนิทฺธิภาเวน วิรุชฺฌตีติ วทนฺติ, ตทยุตฺตํฯ กสฺมา? ปกติวณฺณวิชหนํ นาม อตฺตโน ปกติรูปสฺส อเญฺญสํ อทสฺสนํ, น สเพฺพน สพฺพํ ตสฺส นิโรธนํฯ เอวํ สติ อตฺตานํ อทเสฺสตฺวา พหิทฺธา หตฺถิํ ทเสฺสโนฺต ‘‘ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา หตฺถิํ ทเสฺสตี’’ติ วุจฺจมาเน โก เอตฺถ วิโรโธ, อตฺตนา ปน หตฺถิวโณฺณ หุตฺวา พหิทฺธาปิ หตฺถิํ ทสฺสเนฺต วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ เตเนวาห ‘‘พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺต’’นฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา วิกุพฺพนิทฺธิภาเวน จ น โกจิ วิโรโธฯ

ปาฬิยญฺจ **กุมารกวณฺณํ วา**ติอาทีสุ อนิยมโตฺถ วา-สโทฺท วุโตฺตฯ เตสุ เอเกกเสฺสว กรณทสฺสนตฺถํฯ **หตฺถิมฺปี**ติอาทีสุ ปน หตฺถิอาทีนํ พหูนํ เอกชฺฌํ กาตพฺพาภาวทสฺสนตฺถํ สมุจฺจยโตฺถ ปิ-สโทฺท วุโตฺตฯ เตน ‘‘หตฺถิมฺปิ ทเสฺสตี’’ติอาทีสุ ทุติเย วุตฺตนเยเนว อโตฺถ คเหตโพฺพฯ

อิทฺธิมโต อตฺตโน กุมารกากาเรน ปเรสํ ทสฺสนํ กุมารกวณฺณนิมฺมานํ, น เอตฺถ กิญฺจิ อปุพฺพํ ปถวีอาทิวตฺถุ นิปฺผาทียตีติ กสิณนิยเมน ปโยชนาภาวโต **‘‘ปถวีกสิณาทีสุ อญฺญตรารมฺมณโต’’**ติ วุตฺตํฯ สติปิ วา วตฺถุนิปฺผาทเน ยถารหํ ตํ ปถวีกสิณาทิวเสเนว อิชฺฌตีติ เอวเมฺปตฺถ กสิณนิยเมน ปโยชนํ นเตฺถวฯ กุมารกวณฺณญฺหิ ทเสฺสเนฺตน นีลวณฺณํ วา ทเสฺสตพฺพํ สิยา, ปีตาทีสุ อญฺญตรวณฺณํ วาฯ ตถา สติ นีลาทิกสิณานิ สมาปชฺชิตพฺพานีติ อาปนฺนฺนว กสิณนิยโมฯ เอเสว นโย เสเสสุปิฯ เอวมธิฏฺฐิเต ยเทเก ปถวีกสิณวเสน ‘‘เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี’’ติอาทิ (ที. นิ. ๑.๒๓๘; ม. นิ. ๑.๑๔๗; สํ. นิ. ๕.๘๔๒; ปฏิ. ม. ๓.๑๐) ภาโวติ เอวํ ปวเตฺตน กสิณนิเทฺทเสน อิธ วิกุพฺพนิทฺธินิเทฺทเส ‘‘ปถวีกสิณาทีสุ อญฺญตรารมฺมณโต’’ติอาทิวจนสฺส วิโรธํ อาสงฺกนฺติ, โส อโนกาโสวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ นิมฺมินิตพฺพภาเวน อตฺตนา อิจฺฉิโตติ **อตฺตโน กุมารกวโณฺณ,** น ปน อตฺตโน ทหรกาเล กุมารกวโณฺณติฯ

นาคาทิวเณฺณสุปิ อยํ นโย พฺยาปี เอวาติ ยเทเก ‘‘นาคาทินิมฺมาเน น ยุชฺชติ วิยา’’ติ วทนฺติ, ตทโปหตํ ทฏฺฐพฺพํฯ

พหิทฺธาปีติ **ปิ**-สเทฺทน อชฺฌตฺตํ สมฺปิเณฺฑติฯ อยเณฺหตฺถ อโตฺถ – **หตฺถิมฺปิ ทเสฺสตี**ติ อาทิ อชฺฌตฺตํ, พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺตํ, น ‘‘กุมารกวณฺณํ วา’’ติอาทิ วิย อชฺฌตฺตเมว กุมารกวณฺณาทีนํ ทสฺสนวเสนาติฯ ยํ เอตฺถ วตฺตพฺพํ อธิฏฺฐานวิธานํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ

๓๙๙. **กายนฺ**ติ อตฺตโน กรชกายํฯ **วุตฺตนเยเนวา**ติ ‘‘อยํ กาโย สุสิโร โหตู’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน ‘‘ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐายา’’ติ อิมํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสารมาหฯ **อญฺญํ กายนฺ**ติ ยํ มโนมยํ กายํ นิมฺมินิตุกาโม, ตํฯ **มุญฺชมฺหา**ติ มุญฺชติณโตฯ **อีสิกนฺ**ติ ตสฺส กณฺฑํฯ **โกสิยา**ติ อสิโกสโตฯ **กรณฺฑายา**ติ เปฬาย, นิโมฺมกโตติ จ วทนฺติฯ **อพฺพาหตี**ติ อุทฺธรติฯ **ปวาเหยฺยา**ติ อากเฑฺฒยฺยฯ

อิทฺธิวิธนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ ทฺวาทสมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๑๓. อภิญฺญานิเทฺทสวณฺณนา

ทิพฺพโสตธาตุกถาวณฺณนา

๔๐๐. **ตตฺถา**ติ ทิพฺพโสตธาตุยา นิเทฺทเสฯ อภิญฺญาปาฬิยา หิ นิเทฺทสมุเขน อภิญฺญานํ นิพฺพตฺตนวิธิ วิธียติฯ อภิญฺญาสีเสเนตฺถ อภิญฺญาปาฬิ วุตฺตาฯ เตนาห **“ตโต ปราสุ จ ตีสุ อภิญฺญาสู”**ติฯ **ตโต ปราสู**ติ จ สตฺถุโน เทสนากฺกมํ, อตฺตโน จ อุเทฺทสกฺกมํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ปฏิปตฺติกฺกมํฯ น หิ ปฏิปชฺชนฺตา อิมินาว กเมน ปฏิปชฺชนฺติฯ **สพฺพตฺถา**ติ ทิพฺพโสตธาตุปาฬิยํ, เสสาภิญฺญาปาฬิยญฺจาติ สพฺพตฺถฯ **ตตฺรา**ติ วาโกฺยปญฺญาเส นิปาตมตฺตํ, **ตตฺร** วา ยถาวุตฺตปาเฐฯ **ทิพฺพสทิสตฺตา**ติ ทิเพฺพ ภวาติ ทิพฺพา, เทวานํ โสตธาตุ, ตาย ทิพฺพาย สทิสตฺตาฯ อิทานิ ตํ ทิพฺพสทิสตํ วิภาเวตุํ **“เทวานํ หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตา**ติ สทฺธาพหุลตาวิสุทฺธทิฏฺฐิตานิสํสทสฺสาวิตาทิสมฺปตฺติยา สุฏฺฐุ จริตตฺตา สุจริเตน เทวูปปตฺติชนเกน ปุญฺญกเมฺมน นิพฺพตฺตาฯ **ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหี**ติ **อาทิ**-สเทฺทน วาตโรคาทีนํ สงฺคโหฯ **อปลิพุทฺธา**ติ อนุปทฺทุตาฯ ปิตฺตาทีหิ อนุปทฺทุตตฺตา, กมฺมสฺส จ อุฬารตาย **อุปกฺกิเลสวิมุตฺติ** เวทิตพฺพาฯ อุปกฺกิเลสโทสรหิตํ หิ กมฺมํ ติณาทิโทสรหิตํ วิย สสฺสํ อุฬารผลํ อนุปกฺกิลิฏฺฐํ โหติฯ การณูปจาเรน จสฺส ผลํ ตถา โวหรียติ, ยถา ‘‘สุกฺกํ สุกฺกวิปาก’’นฺติ (ที. นิ. ๓.๓๑๒; ม. นิ. ๒.๘๑; อ. นิ. ๔.๒๓๓)ฯ **ทูเรปี**ติ **ปิ**-สเทฺทน สุขุมสฺสาปิ อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถตํ สงฺคณฺหาติฯ **ปสาทโสตธาตู**ติ จตุมหาภูตานํ ปสาทลกฺขณา โสตธาตุฯ

วีริยารมฺภวเสเนว อิชฺฌนโต สพฺพาปิ กุสลภาวนา วีริยภาวนา, ปธานสงฺขารสมนฺนาคตา วา อิทฺธิปาทภาวนาปิ วิเสสโต วีริยภาวนา, ตสฺสา อานุภาเวน นิพฺพตฺตา **วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตา**ฯ ญาณมยา โสตธาตุ ญาณโสตธาตุฯ **ตาทิสาเยวา**ติ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตตาย, ทูเรปิ สุขุมสฺสปิ อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถตาย จ ตํสทิสา เอว ฯ **ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา**ติ ทิพฺพวิหารสงฺขาตานํ จตุนฺนํ ฌานานํ วเสน ปฏิลทฺธตฺตา, อิมินา การณวเสนสฺสา ทิพฺพภาวมาหฯ ยํ เจตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ **ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตา**ติ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคเมน อุกฺกํสคตํ ปาทกชฺฌานสงฺขาตํ ทิพฺพวิหารํ สนฺนิสฺสาย ปวตฺตตฺตา, ทิพฺพวิหารปริยาปนฺนํ วา อตฺตนา สมฺปยุตฺตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ นิสฺสยปจฺจยภูตํ สนฺนิสฺสิตตฺตาติ เอวเมฺปตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ **สวนเฏฺฐนา**ติ สทฺทคหณเฏฺฐนฯ ยาถาวโต หิ สทฺทูปลทฺธิ สทฺทสภาวาวโพโธ สวนํฯ สเนฺตสุปิ อเญฺญสุ สภาวธารณาทีสุ ธาตฺวเตฺถสุ อตฺตสุญฺญตาสนฺทสฺสนตฺถา สตฺถุ ธาตุเทสนาติ อาห **“นิชฺชีวเฏฺฐน จา”**ติฯ **โสตธาตุกิจฺจํ** สทฺทสมฺปฏิจฺฉนํ, สทฺทสนฺนิฏฺฐานปจฺจยตา จฯ

ญาณสฺส ปริสุทฺธิ อุปกฺกิเลสวิคเมเนวาติ อาห **“นิรุปกฺกิเลสายา”**ติฯ **มานุสิกา** มนุสฺส สนฺตกา, มํสโสตธาตุ, ทิพฺพวิทูราทิวิสยคฺคหณสงฺขาเตน อตฺตโน กิจฺจวิเสเสน อติกฺกนฺตํ มานุสิกํ เอตายาติ **อติกฺกนฺตมานุสิกา**ฯ เตนาห **“มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสวเนนา”**ติฯ ตตฺถ **มนุสฺสูปจารนฺ**ติ มนุเสฺสหิ อุปจริตพฺพฏฺฐานํ, ปกติยา โสตทฺวาเรน คเหตพฺพํ วิสยนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **“สทฺทสวเนนา”**ติฯ **ทิเพฺพ**ติ เทวโลกปริยาปเนฺนฯ เต ปน วิเสสโต เทวานํ กถา สทฺทา โหนฺตีติ อาห **“เทวานํ สเทฺท”**ติฯ มนุสฺสานํ เอเตติ มานุสา, เต **มานุเส**ฯ เอวํ เทวมนุสฺสสทฺทานํเยว คหิตตฺตา วุตฺตํ **“ปเทสปริยาทาน”**นฺติ, เอกเทสคฺคหณนฺติ อโตฺถฯ **สเทหสนฺนิสฺสิตา** อตฺตโน สรีเร สนฺนิสฺสิตาฯ **นิปฺปเทสปริยาทานํ** ฐานเภทคฺคหณมุเขน สวิญฺญาณกาทิเภทภินฺนสฺส สทฺทสฺส อนวเสเสน สงฺคณฺหนโตฯ

อยํ ทิพฺพโสตธาตุฯ **ปริกมฺมสมาธิจิเตฺตนา**ติ ปริกมฺมภูตาเวณิกสมาธิจิเตฺตน, ทิพฺพโสตญาณสฺส ปริกมฺมวเสน ปวตฺตกฺขณิกสมาธินา สมาหิตจิเตฺตนาติ อโตฺถฯ **ปริกมฺมสมาธิ** นาม ทิพฺพโสตธาตุยา อุปจาราวตฺถาติปิ วทนฺติฯ สา ปน นานาวชฺชนวเสน วุตฺตาติ ทฎฺฐพฺพาฯ สโพฺพฬาริกสทฺททสฺสนตฺถํ สีหาทีนํ สโทฺท ปฐมํ คหิโตฯ ติโยชนมตฺถเกปิ กิร เกสรสีหสฺส สีหนาทสโทฺท สุยฺยติฯ **อาทิ**-สเทฺทน เมฆสทฺทพฺยคฺฆสทฺทาทีนํ สงฺคโห ทฎฺฐโพฺพฯ เอตฺถ จ ยถา โอฬาริกสทฺทาวชฺชนํ ยาวเทว สุขุมสทฺทาวชฺชนูปายทสฺสนตฺถํ, ตถา สทฺทคฺคหณภาวนาพเลน สุขุมตรสทฺทคฺคหณสํสิทฺธิโตฯ

เอวํ อาสนฺนสทฺทคฺคหณานุสาเรน ทูรทูรตรสทฺทคฺคหณมฺปิ สมิชฺฌตีติ ทเสฺสตุํ **"ปุรตฺถิมาย ทิสายา"**ติอาทินา ทิสาสมฺพนฺธวเสน สทฺทานํ มนสิการวิธิ อารโทฺธฯ ตตฺถ **สทฺทนิมิตฺต**นฺติ ญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโต สโทฺท เอว สทฺทนิมิตฺตํ, โย วา ยถาวุโตฺต อุปาทายุปาทาย ลพฺภมาโน สทฺทานํ โอฬาริกสุขุมากาโร, ตํ สทฺทนิมิตฺตํฯ เตเนวาห **"สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺต"**นฺติฯ ยํ ปน วุตฺตํ **"โอฬาริกานมฺปิ สุขุมานมฺปิ สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพ"**นฺติ, ตํ โอฬาริกสุขุมสมฺมเตสุปิ โอฬาริกสุขุมสพฺภาวทสฺสนตฺถํฯ ตญฺจ สพฺพํ สุขุเม ญาณปริจยทสฺสนตฺถํ ทฎฺฐพฺพํฯ สทฺทนิมิตฺตสฺส อปจฺจุปฺปนฺนสภาวตฺตา "สโทฺทว สทฺทนิมิตฺต"นฺติ อยเมว ปโกฺข ญายาคโตติ เกจิ, ตํ น โอฬาริกสุขุมานํ สทฺทานํ วณฺณารมฺมเณน ญาเณน นีลปีตาทิวณฺณานํ วิย ตเตฺถว คเหตพฺพโตฯ โอฬาริกสุขุมภาโว เจตฺถ สทฺทนิมิตฺตนฺติ อธิเปฺปตนฺติฯ **ตสฺสา**ติ ยถาวุเตฺตน วิธินา ปฎิปชฺชนฺตสฺส โยคิโนฯ **เต สทฺทา**ติ เย สโพฺพฬาริกโต ปฎฺฐาย อาวชฺชนฺตสฺส อนุกฺกเมน สุขุมสุขุมา สทฺทา อาวชฺชิตา, เตฯ **ปากติกจิตฺตสฺสาปี**ติ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนโต ปุเพฺพ ปวตฺตจิตฺตสฺสาปิฯ **ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺสา**ติ ทิพฺพโสตธาตุยา อุปฺปาทนตฺถํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐิตสฺส สทฺทํ อารพฺภ ปริกมฺมกรณวเสน ปวตฺตกฺขณิกสมาธิจิตฺตสฺสฯ ปุเพฺพปิ ญาเณน ปริมทฺทิตตฺตา อติวิย ปากฎา โหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ

เตสุ สเทฺทสูติ เย ปริกมฺมสฺส วิสยทสฺสนตฺถํ พหู สทฺทา วุตฺตา, เตสุ สเทฺทสุฯ **อญฺญตร**นฺติ ยตฺถสฺส ปริกมฺมกรณวเสน อภิณฺหํ มนสิกาโร ปวโตฺต, ตํ เอกํ สทฺทํฯ **ตโต ปร**นฺติ ตโต อปฺปนุปฺปตฺติโต ปรํฯ **ตสฺมิํ โสเต**ติ ตสฺมิํ ญาณโสเตฯ **ปติโต โหตี**ติ ทิพฺพโสตธาตุ อโนฺตคธา โหติ อปฺปนาจิตฺตสฺส อุปฺปตฺติโต ปฎฺฐาย ทิพฺพโสตญาณลาภี นาม โหติ, น ทานิสฺส ตทตฺถํ ภาวนาภิโยโค อิจฺฉิตโพฺพติ อโตฺถฯ **ต**นฺติ ทิพฺพโสตธาตุํฯ **ถามชาต**นฺติ ชาตถามํ ทฬฺหภาวปฺปตฺตํฯ **วเฑฺฒตพฺพํ** ปาทกชฺฌานารมฺมณํฯ กินฺติ กิตฺตกนฺติ อาห **"เอตฺถนฺตเร สทฺทํ สุณามีติ เอกงฺคุลมตฺตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา"**ติฯ ปาทกชฺฌานสฺส หิ อารมฺมณภูตํ กสิณนิมิตฺตํ "เอตฺตกํ ฐานํ ผรตู"ติ มนสิ กริตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชนฺตสฺส กสิณนิมิตฺตํ ตตฺตกํ ฐานํ ผริตฺวา ติฎฺฐติ ฯ โส สมาปตฺติโต วุฎฺฐาย ตตฺถ คเต สเทฺท อาวชฺชติ, สุภาวิตภาวนตฺตา ตตฺถ อญฺญตรํ สทฺทํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เตสุ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, อิตรสฺส ปุนปิ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตพฺพเมวฯ ตโต เอว หิ ปาทกชฺฌานารมฺมเณน ผุโฎฺฐกาสพฺภนฺตรคเตปิ สเทฺท สุณาติเยวาติ สาสงฺกํ วทติฯ **เอกงฺคุลทฺวงฺคุลา**ทิคฺคหณเญฺจตฺถ สุขุมสทฺทาเปกฺขาย กตํฯ

เอวํ สุณโนฺตวาติ เอวํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา สวเนน วสีกตาภิโญฺญ หุตฺวา ยถาวชฺชิเต สเทฺท สุณโนฺต เอวฯ **ปาฎิเยกฺก**นฺติ เอกชฺฌํ ปวตฺตมาเนปิ เต สเทฺท ปเจฺจกํ วตฺถุเภเทน ววตฺถเปตุกามตาย สติฯ

เจโตปริยญาณกถาวณฺณนา

๔๐๑. **ปริยาตี**ติ สราคาทิวิภาเคน ปริจฺฉิชฺช ชานาติฯ เตนาห **“ปริจฺฉินฺทตีติ อตฺโถ”**ติฯ เยสญฺหิ ธาตูนํ คติ อตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสํ อตฺโถฯ ‘‘ปรสตฺตาน’’นฺติ เอตฺถ ปร-สทฺท อญฺญตฺถตฺติ อาห **“อตฺตานํ ฐเปตฺวา เสสสตฺตาน”**นฺติ, ยถา หิ โย ปโร น โหติ, โส อตฺตาฯ โย อตฺตา น โหติ, โส ปโรติฯ **สตฺตาน**นฺติ เจตฺถ รูปาทีสุ สตฺตาติ สตฺตาฯ ตสฺสา ปน ปญฺญตฺติยา สวิญฺญาณกสนฺตาเน นิรุฬฺหตฺตา นิจฺฉนฺทราคาปิ สตฺตาเตฺวว วุจฺจนฺติ, ภูตปุพฺพคติยา วาฯ ‘‘ปุ’’นฺติ นรกํ, ตตฺถ คลนฺติ ปปตนฺตีติ **ปุคฺคลา,** ปาปการิโนฯ อิตเรปิ สํสาเร สํสาริโน ตํสภาวานาติวตฺตนโต ปุคฺคลาเตฺวว วุจฺจนฺติฯ ตํตํสตฺตนิกายสฺส วา ตตฺถ ตตฺถ อุปปตฺติยา ปูรณโต, อนิจฺจตาวเสน คลนโต จ **ปุคฺคลา**ติ เนรุตฺตาฯ

เอตญฺหีติ เอตฺถ **หิ**-สทฺท เหตุอตฺโถฯ ยสฺมา ‘‘เอตํ เจโตปริยญาณํ ทิพฺพจกฺขุญาณวเสน อิชฺฌตี’’ติ **ตํ** ทิพฺพจกฺขุญาณํ, **เอตสฺส** เจโตปริยญาณสฺส อุปฺปาทเน **ปริกมฺมํ,** ตสฺมา เตน เจโตปริยญาณํ อุปฺปาเทตุกาเมน อธิคตทิพฺพจกฺขุญาเณน ภิกฺขุนาติ เอวํ โยชนา กาตพฺพา ฯ **หทยรูป**นฺติ น หทยวตฺถุ, อถ โข หทยมํสเปสิฯ ยํ พหิ กมลมกุฬสณฺฐานํ, อโนฺต โกสาตกีผลสทิสนฺติ วุจฺจติ, ตญฺหิ นิสฺสาย ทานิ วุจฺจมานํ โลหิตํ ติฏฺฐติฯ หทยวตฺถุ ปน อิมํ โลหิตํ นิสฺสาย ปวตฺตตีติฯ กถํ ปน ทิพฺพจกฺขุนา โลหิตสฺส วณฺณทสฺสเนน อรูปํ จิตฺตํ ปริเยสตีติ อาห **“ยทา หี”**ติอาทิฯ กถํ ปน โสมนสฺสสหคตาทิจิตฺตวุตฺติยา กมฺมชสฺส โลหิตสฺส วิวิธวณฺณภาวาปตฺตีติ? โก วา เอวมาห ‘‘กมฺมชเมว ตํ โลหิต’’นฺติ จตุสนฺตติรูปสฺสาปิ ตตฺถ ลพฺภมานตฺตาฯ เตเนวาห **“อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐาน”**นฺติอาทิฯ เอวมฺปิ ยํ ตตฺถ อจิตฺตชํ, ตสฺส ยถาวุตฺตวณฺณเภเทน น ภวิตพฺพนฺติ? ภวิตพฺพํ, เสสติสนฺตติรูปานํ ตทนุวตฺตนโตฯ ยถา หิ คมนาทีสุ จิตฺตชรูปานิ อุตฺกมฺมาหารสมุฏฺฐานรูเปหิ อนุวตฺตียนฺติ, อญฺญถา กายสฺส เทสนฺตรุปฺปตฺติเยว น สิยา, เอวมิธาปิ จิตฺตชรูปํ เสสติสนฺตติรูปานิ อนุวตฺตมานานิ ปวตฺตนฺติฯ ปสาทโกธเวลาสุ จกฺขุสฺส วณฺณเภทาปตฺติเยว จ ตทตฺถสฺส นิทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปริเยสเนฺตนาติ ปฐมํ ตาว อนุมานโต ญาณํ เปเสตฺวา คเวสเนฺตนฯ เจโตปริยญาณญฺหิ อุปฺปาเทตุกาเมน โยคินา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ อภินีหารกฺขมํ กตฺวา ทิพฺพจกฺขุญาณสฺส ลาภี สมาโน อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา ทิเพฺพน จกฺขุนา ปรสฺส หทยมํสเปสึ นิสฺสาย ปวตฺตมานสฺส โลหิตสฺส วณฺณทสฺสเนน ‘‘อิทานิ อิมสฺส จิตฺตํ โสมนสฺสสหคต’’นฺติ วา ‘‘โทมนสฺสสหคต’’นฺติ วา ‘‘อุเปกฺขาสหคต’’นฺติ วา นยคฺคาหวเสนปิ ววตฺถเปตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ‘‘อิมสฺส จิตฺตํ ชานามี’’ติ ปริกมฺมํ กาตพฺพํฯ กาลสตมฺปิ กาลสหสฺสมฺปิ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตเถว ปฏิปชฺชิตพฺพํฯ ตเสฺสวํ ทิพฺพจกฺขุนา หทยโลหิตวณฺณทสฺสนาทิวิธินา ปฏิปชฺชนฺตสฺส อิทานิ เจโตปริยญาณํ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ยํ ตทา ปวตฺตตีติ ววตฺถาปิตํ จิตฺตํ, ตํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ นิรุเทฺธ จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติฯ เตสํ ปุริมานิ ตีณิ, จตฺตาริ วา ปริกมฺมาทิสมญฺญานิ กามาวจรานิ, จตุตฺถํ, ปญฺจมํ วา อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํฯ ตตฺถ ยํ อเนฺตน อปฺปนาจิเตฺตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ญาณํ, อิทํ **เจโตปริยญาณํ**ฯ ตญฺหิ ยตฺถาเนน ปริกมฺมํ กตํ, ตํ ปรสฺส จิตฺตํ ปจฺจกฺขโต ปฏิวิชฺฌนฺตํ วิภาเวนฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตติ รูปํ วิย จ ทิพฺพจกฺขุญาณํ, สทฺทํ วิย จ ทิพฺพโสตญาณํฯ ตโต ปรํ ปน กามาวจรจิเตฺตหิ สราคาทิววตฺถาปนํ โหติ นีลาทิววตฺถาปนํ วิยฯ เอวมธิคตสฺส ปน เจโตปริยญาณสฺส ถามคมน

วิธานมฺปิ อธิคมนวิธานสทิสเมวาติ ตํ ทเสฺสตุํ **“ตสฺมา เตน...เป.... ถามคตํ กาตพฺพ”**นฺติ วุตฺตํฯ

เอวํ ถามคเต หีติอาทิ ถามคตานิสํสทสฺสนํฯ **สพฺพมฺปิ กามาวจรจิตฺต**นฺติ จตุปณฺณาสวิธมฺปิ กามาวจรจิตฺตํฯ **“สพฺพมฺปี”**ติ ปทํ ‘‘รูปาวจรารูปาวจรจิตฺต’’นฺติ เอตฺถาปิ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ เตน ปญฺจทสวิธมฺปิ รูปาวจรจิตฺตํ, ทฺวาทสวิธมฺปิ อรูปาวจรจิตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **ปชานาตี**ติ สราคาทิปกาเรหิ ชานาติ, ปจฺจกฺขโต ปฏิวิชฺฌตีติ อธิปฺปาโยฯ ปุถุชฺชนวเสนายํ อภิญฺญากถาติ โลกุตฺตรํ จิตฺตํ อิธ อนุทฺธฏํฯ ตมฺปิ หิ อุปริโม, สทิโส วา อริโย เหฏฺฐิมสฺส, สทิสสฺส จ จิตฺตมฺปิ ปชานาติ เอวฯ เตนาห **“อนุตฺตรํ วา จิตฺต”**นฺติอาทิฯ **สงฺกมโนฺต**ติ ญาเณน อุปสงฺกมโนฺตฯ เอกจฺจญฺหิ จิตฺตํ ญตฺวา ปริกฺเมฺมน วินา ตทญฺญํ จิตฺตํ ชานโนฺต **“จิตฺตา จิตฺตํ สงฺกมโนฺต”**ติ วุโตฺตฯ เตนาห **“วินาปิ หทยรูปทสฺสเนนา”**ติฯ หทยรูปทสฺสนาทิวิธานํ หิ อาทิกมฺมิกวเสน วุตฺตํฯ เตนาห **“วุตฺตมฺปิ เจต”**นฺติอาทิฯ **ยตฺถ กตฺถจี**ติ ปญฺจโวการภเว, จตุโวการภเวปิ วาฯ น กโต อภิญฺญานุโยคสงฺขาโต อภินิเวโส เอเตนาติ **อกตาภินิเวโส,** ตสฺส, อาทิกมฺมิกสฺสาติ อโตฺถฯ **อยํ กถา**ติ ‘‘อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา’’ติ อาทินา วุตฺตปริกมฺมกถาฯ

อวเสสนฺติ วุตฺตาวเสสํฯ เอวํ อวิภาเคน วุตฺตํ วิภาคโต ทเสฺสตุํ **“จตุภูมกํ กุสลาพฺยากตํ จิตฺตํ วีตราค”**นฺติ อาหฯ ตญฺหิ โยนิโสมนสิการปฺปจฺจยตํเหตุกตาหิ ราเคน สมฺปโยคาสงฺกาภาวโต ‘‘วีตราค’’นฺติ วตฺตพฺพตํ ลภติฯ เสสากุสลจิตฺตานํ ราเคน สมฺปโยคาภาวโต น เตฺถว สราคตา, ตํนิมิตฺตกตาย ปน สิยา ตํสหิตตาเลโสติ นเตฺถว วีตราคตาปีติ ทุกวินิมุตฺตตาว ยุตฺตาติ วุตฺตํ **“อิมสฺมิํ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺตี”**ติฯ ยทิ เอวํ ปเทสิกํ เจโตปริยญาณํ อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, ทุกนฺตรปริยาปนฺนตฺตา เตสํฯ เย ปน ‘‘ปฏิปกฺขภาเว อสติปิ สมฺปโยคาภาโว เอเวตฺถ ปมาณํ เอกจฺจอพฺยากตานํ วิยา’’ติ เสสากุสลจิตฺตานมฺปิ วีตราคตํ ปฏิชานนฺติ , เต สนฺธายาห **“เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺตี”**ติฯ สโทสทุเกปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

ปาฏิปุคฺคลิกนเยนาติ อาเวณิกนเยน, ตทญฺญากุสลจิเตฺตสุ วิย โลภโทเสหิ อมิสฺสิตสฺส โมหเสฺสว สพฺภาวโตติ อโตฺถฯ อกุสลมูลสงฺขาเตสุ สห โมเหเนวาติ **สโมหํ** ปฐมนเย, ทุติยนเย ปน สเหว โมเหนาติ **สโมหนฺ**ติ เอวํ อุตฺตรปฺริมปทาวธารณโต ทฺวีสุ นเยสุ เภโท เวทิตโพฺพฯ อตฺตนา สมฺปยุตฺตํ ถินมิทฺธํ อนุวตฺตนวเสน คตํ ปวตฺตํ **ถินมิทฺธานุคตํ** ปญฺจวิธํ สสงฺขาริกากุสลจิตฺตํ **สํขิตฺตํ,** อารมฺมเณ สโงฺกจนวเสน ปวตฺตนโตฯ วุตฺตนเยน **อุทฺธจฺจานุคตํ** เวทิตพฺพํ, ตํ ปน อุทฺธจฺจสหคตํ จิตฺตํ, ยตฺถ วา อุทฺธจฺจํ ปจฺจยวิเสเสน ถามชาตํ หุตฺวา ปวตฺตติฯ กิเลสวิกฺขมฺภนสมตฺถตาย, วิปุลผลตาย, ทีฆสนฺตานตาย จ มหนฺตภาวํ คตํ, มหเนฺตหิ วา อุฬารจฺฉนฺทวีริยจิตฺตปเญฺญหิ คตํ ปฏิปนฺนนฺติ **มหคฺคตํฯ อวเสส**นฺติ ปริตฺตอปฺปมาณํฯ อตฺตานํ อุตฺตริตุํ สมเตฺถหิ สห อุตฺตเรหีติ **สอุตฺตรํ**ฯ อุตฺติณฺณนฺติ อุตฺตรํ, โลเก อปริยาปนฺนภาเวน โลกโต อุตฺตรนฺติ **โลกุตฺตรํ**ฯ ตโต เอว นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตรนฺติ **อนุตฺตรํ**ฯ อุปนิชฺฌานลกฺขณปฺปเตฺตน สมาธินา สมฺมเทว อาหิตนฺติ **สมาหิตํฯ ตทงฺควิมุตฺติปฺปตฺตํ** กามาวจรกุสลจิตฺตํฯ **วิกฺขมฺภนวิมุตฺติปฺปตฺตํ** มหคฺคตจิตฺตํฯ **สมุเจฺฉทวิมุตฺติปฺปตฺตํ** มคฺคจิตฺตํฯ **ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิมุตฺติปฺปตฺตํ** ผลจิตฺตํฯ **นิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺต**มฺปิ ตทุภยเมวฯ กามํ กานิจิ ปจฺจเวกฺขณจิตฺตาทีนิ นิพฺพานารมฺมณานิ โหนฺติ, นิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺตานิ ปน น โหนฺติ ตาทิสกิจฺจาโยคโตฯ **ปาฬิยํ** อาคตสราคาทิเภทวเสน เจว เตสํ อนฺตรเภทวเสน จ **สพฺพปฺปการมฺปิ**ฯ

เจโตปริยญาณกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณกถาวณฺณนา

๔๐๒. ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรติ, ตสฺส วา อนุสฺสรณํ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติ,** ตํ นิสฺสยาทิปจฺจยภูตํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชนโต ‘‘ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติมฺหิ ยํ ญาณํ, ตทตฺถายา’’ติ สเงฺขเปน วุตฺตมตฺถํ วิวรโนฺต ปุเพฺพนิวาสํ ตาว ทเสฺสตฺวา ตตฺถ สติญาณานิ ทเสฺสตุํ **‘‘ปุเพฺพนิวาโส’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘ปุเพฺพ’’ติ อิทํ ปทํ ‘‘เอกมฺปิ ชาติ’’นฺติอาทิวจนโต อตีตภววิสยํ อิธาธิเปฺปตนฺติ อาห **‘‘อตีตชาตีสู’’**ติ นิวาส-สโทฺท กมฺมสาธโน, ขนฺธวินิมุโตฺต จ นิวสิตธโมฺม นตฺถีติ อาห **‘‘นิวุตฺถกฺขนฺธา’’**ติฯ นิวุตฺถตา เจตฺถ สสนฺตาเน ปวตฺตตา, ตถาภูตา จ เต อนุ อนุ ภูตา ชาตา ปวตฺตา ตตฺถ อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตาว โหนฺตีติ อาห **‘‘นิวุตฺถาติ อชฺฌาวุตฺถา อนุภูตา อตฺตโน สนฺตาเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธา’’**ติฯ เอวํ สสนฺตติปริยาปนฺนธมฺมวเสน นิวาส-สทฺทสฺส อตฺถํ วตฺวา อิทานิ อวิเสเสน วตฺตุํ ‘‘นิวุตฺถธมฺมา วา นิวุตฺถา’’ติ วตฺวา ตํ วิวริตุํ **‘‘โคจรนิวาเสนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ โคจรภูตาปิ หิ โคจราเสวนาย อาเสวิตา อารมฺมณกรณวเสน อนุภูตา นิวุตฺถา นาม โหนฺตีติฯ เต ปน ทุวิธา สปรวิญฺญาณโคจรตายาติ อุภเยปิ เต ทเสฺสตุํ **‘‘อตฺตโน’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ

ตตฺถ ‘‘อตฺตโน วิญฺญาเณน วิญฺญาตา’’ติ วตฺวา ‘‘ปริจฺฉินฺนา’’ติ วจนํ เย เต โคจรนิวาเสน นิวุตฺถธมฺมา, เต น เกวลํ วิญฺญาเณน วิญฺญาณมตฺตา, อถ โข ยถา ปุเพฺพ ชาตินามโคตฺตวณฺณลิงฺคาหาราทิวิเสเสหิ ปริเจฺฉทการิกาย ปญฺญาย ปริจฺฉิชฺช คหิตา, ตเถเวตํ ญาณํ ปริจฺฉิชฺช คณฺหาตีติ อิมสฺส อตฺถสฺส ทีปนตฺถํ วุตฺตํฯ ปรวิญฺญาณวิญฺญาตาปิ วา นิวุตฺถาติ สมฺพโนฺธฯ น เกวลํ อตฺตโนว วิญฺญาเณน, อถ โข ปเรสํ วิญฺญาเณน วิญฺญาตาปิ วาติ อโตฺถฯ อิธาปิ ‘‘ปริจฺฉินฺนา’’ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ ‘‘ปเรสมฺปิ วา วิญฺญาเณน วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา’’ติฯ ตสฺส จ คหเณ ปโยชนํ วุตฺตนเยเนว วตฺตพฺพํฯ เต จ โข ยสฺมา อภีตาสุ เอว ชาตีสุ อเญฺญหิ วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา, เต จ ปรินิพฺพุตาปิ โหนฺติฯ เย หิ เต วิญฺญาตา, เตสํ ตทา วตฺตมานสนฺตานานุสาเรน เตสมฺปิ อตีเต ปวตฺติ ญายตีติ สิขาปฺปตฺตํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส วิสยภูตํ ปุเพฺพนิวาสํ ทเสฺสตุํ **‘‘ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณาทีสู’’**ติ วุตฺตํฯ ฉินฺนวฏุมกา สมฺมาสมฺพุทฺธา, เตสํ อนุสฺสรณา **ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณํฯ อาทิ**-สเทฺทน ปเจฺจกสมฺพุทฺธพุทฺธสาวกานุสฺสรณานิ คยฺหนฺตีติ วทนฺติฯ ฉินฺนวฏุมกา ปน สเพฺพว อนุปาทิเสสายนิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพุตาฯ เตสํ อนุสฺสรณํ นาม เตสํ ปฏิปตฺติยา อนุสฺสรณํ, สา ปน ปฏิปตฺติ สเงฺขปโต ฉฬารมฺมณคฺคหณลกฺขณาติ ตานิ อิธ ปรวิญฺญาณวิญฺญาตคฺคหเณน คหิตานิ, เต ปเนเต สมฺมาสมฺพุทฺธานํเยว วิสยา, น อเญฺญสนฺติ อาห **‘‘เต พุทฺธานํเยว ลพฺภนฺตี’’**ติฯ น หิ อตีเต พุทฺธา ภควโนฺต เอวํ วิปสฺสึสุ, เอวํ มคฺคํ ภาเวสุํ, เอวํ ผลนิพฺพานานิ สจฺฉากํสุ, เอวํ เวเนเยฺย วิเนสุนฺติ เอตฺถ สพฺพทา อเญฺญสํ ญาณสฺส คติ อตฺถีติฯ ยาย สติยา ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรติ, สา ปุเพฺพนิวาสานุสฺสตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

อเนกวิธนฺติ นานาภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสาทิวเสน พหุวิธํฯ **ปกาเรหี**ติ นาม โคตฺตาทิอากาเรหิ สทฺธึ, สหโยเค เจตํ กรณวจนํฯ **ปวตฺติตํ** เทสนาวเสนฯ เตนาห **‘‘สํวณฺณิต’’**นฺติ, วิตฺถาริตนฺติ อโตฺถฯ **‘‘นิวาส’’**นฺติ อโนฺตคธเภทสามญฺญวจนเมตนฺติ เตเภเท พฺยาปนิจฺฉาวเสน สงฺคเหตฺวา ทเสฺสโนฺต **‘‘ตตฺถ ตตฺถ นิวุตฺถสนฺตาน’’**นฺติ อาหฯ สาวกเสฺสเวตํ อนุสฺสรณํ, น สตฺถุโนติ วุตฺตํ **‘‘ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา’’**ติฯ **ขนฺธปฏิปาฏิ** ขนฺธานํ อนุกฺกโมฯ สา จ โข จุติโต ปฏฺฐาย อุปฺปฏิปาฏิวเสนฯ เกจิ ปเนตฺถ

‘‘อิริยาปถปฏิปาฏิ ขนฺธปฏิปาฏี’’ติ วทนฺติฯ **อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา**ติ ญาณคติยา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวาฯ **ติตฺถิยา**ติ อญฺญติตฺถิยา, เต ปน กมฺมวาทิโน กิริยวาทิโน ตาปสาทโยฯ ฐเปตฺวา อคฺคสาวกมหาสาวเก อิตเร สตฺถุ สาวกา **ปกติสาวกา**ฯ

ยสฺมา ติตฺถิยานํ พฺรหฺมชาลาทีสุ จตฺตาลีสาย เอว สํวฏฺฏวิวฏฺฏานํ อนุสฺสรณํ อาคตํ, ตสฺมา ‘‘น ตโต ปร’’นฺติ วตฺวา ตํ การณํ วทโนฺต **‘‘ทุพฺพลปญฺญตฺตา’’**ติอาทิมาห, เตน วิปสฺสนาภิโยโค ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส วิเสสการณนฺติ ทเสฺสติฯ **พลวปญฺญตฺตา**ติ เอตฺถ นามรูปปริเจฺฉทาทิเยว ปญฺญาย พลวการณํ ทฎฺฐพฺพํฯ ตเณฺหตฺถ เนสํ สาธารณการณํฯ **เอตฺตโก**ติ กปฺปานํ ลกฺขํ, ตทธิกํ เอกํ, เทฺว จ อสเงฺขฺยยฺยานีติ กาลวเสน เอวํปริมาโณ ยถากฺกมํ เตสํ มหาสาวกอคฺคสาวกปเจฺจกพุทฺธานํ ปุญฺญญาณาภินีหาโร สาวกปเจฺจกโพธิปารมิตา สมิตาฯ ยทิ โพธิสมฺภารสมฺภรณกาลปริจฺฉิโนฺน เตสํ เตสํ อริยานํ อภิญฺญาญาณวิภาโค, เอวํ สเนฺต พุทฺธานมฺปิ วิสยปริเจฺฉทตา อาปนฺนาติ อาห **‘‘พุทฺธานํ ปน ปริเจฺฉโท นาม นตฺถี’’**ติฯ ‘‘ยาวตกํ เญยฺยํ, ตาวตกํ ญาณ’’นฺติ (มหานิ. ๑๕๖; จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๕; ปฏิ. ม. ๓.๕) วจนโต สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส วิย พุทฺธานํ อภิญฺญาญาณานมฺปิ วิสเย ปริเจฺฉโท นาม นตฺถิฯ ตตฺถ ยํ ยํ ญาตุํ อิจฺฉนฺติ, ตํ ตํ ชานนฺติ เอวฯ อถ วา สติปิ กาลปริเจฺฉเท การณูปายโกสลฺลปริคฺคหาทินา สาติสยตฺตา มหาโพธิสมฺภารานํ ปญฺญาปารมิตาย ปวตฺติอานุภาวสฺส ปริเจฺฉโท นาม นตฺถิ, กุโต ตนฺนิพฺพตฺตานํ อภิญฺญาญาณานนฺติ อาห **‘‘พุทฺธานํ ปน ปริเจฺฉโท นาม นตฺถี’’**ติฯ อตีเต เอตฺตกานิ กปฺปานํ อสเงฺขฺยยฺยานีติ เอวํ กาลปริเจฺฉโท นาม นตฺถิ, อนาคเต อนาคตํสญาณสฺส วิยฯ

เอวํ ฉนฺนํ ชนานํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสรณํ กาลวิภาคโต ทเสฺสตฺวา อิทานิ อารมฺมณคฺคหณโต อานุภาววิเสสโต, ปวตฺติอาการโต จ ทเสฺสตุํ **‘‘ติตฺถิยา จา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **จุติปฏิสนฺธิวเสนา**ติ อตฺตโน, ปรสฺส วา ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺตภาเว จุตึ ทิสฺวา อนฺตรา กิญฺจิ อนามสิตฺวา ปฏิสนฺธิยา เอว คหณวเสนฯ วุตฺตเมวตฺถํ พฺยติเรกโต, อนฺวยโต จ วิภาเวตุํ **‘‘เตสญฺหี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ปกติสาวกา จุติปฏิสนฺธิวเสนปิ สงฺกมนฺตีติ อยมโตฺถ เหฎฺฐา วุตฺตนเยน ‘‘พลวปญฺญตฺตา’’ติ เหตุนา วิภาเวตโพฺพ, จุติปฏิสนฺธิวเสน สงฺกมนํ เวมชฺฌทสฺสเน ปโยชนาภาวโตฯ ญาณพลทสฺสนตฺถํ ปเนตฺถ วุตฺตํฯ

ตํ ตํ ปากฎเมวาติ ยถา นาม สรทสมเย ฐิตมชฺฌนฺหิกเวลายํ จตุรตนิเก เคเห จกฺขุมโต ปุริสสฺส รูปคตํ สุปากฎเมว โหตีติ โลกสิทฺธเมตํ, สิยา ปน ตสฺส สุขุมตรติโรหิตาทิเภทสฺส รูปคตสฺส อโคจรตาฯ นเตฺวว พุทฺธานํ ญาตุํ อิจฺฉิตสฺส เญยฺยสฺส อโคจรตา, อถ โข ตํ ญาณาโลเกน โอภาสิตํ หตฺถตเล อามลกํ วิย สุปากฎํ สุวิภูตเมว โหติ ตถา เญยฺยาวรณสฺส สุปหีนตฺตาฯ **เปยฺยาลปาฬึ วิย สงฺขิปิตฺวา**ติ ยถา เปยฺยาลปาฬึ ปฐนฺตา ‘‘ปฐมํ ฌานํ…เป.… ปญฺจมํ ฌาน’’นฺติ อาทิปริโยสานเมว คณฺหนฺตา สงฺขิปิตฺวา สชฺฌายนฺติ, น อนุปทํ, เอวํ อเนกานิปิ กปฺปโกฎิโย สงฺขิปิตฺวาฯ **ยํ ยํ อิจฺฉนฺตี**ติ ยสฺมึ กเปฺป, ยสฺมึ ภเว ยํ ยํ ชานิตุํ อิจฺฉนฺติ, ตตฺถ ตเตฺถว ญาตุํ อิจฺฉิเต เอว ญาเณน **โอกฺกมนฺตาฯ สีโหกฺกนฺตวเสน** สีหคติปตนวเสน ญาณคติยา **คจฺฉนฺติ**ฯ สตธา ภินฺนสฺส วาฬสฺส โกฎิยา โกฎิปฏิปาทนวเสน **กตวาลเวธปริจยสฺสฯ สรภงฺคสทิสสฺสา**ติ สรภงฺคโพธิสตฺตสทิสสฺส (ชา. ๒.๑๗.๕๐ อาทโย)ฯ ลกฺขฎฺฐานสฺส อปฺปตฺตวเสน **น สชฺชติ**ฯ อติกฺกมนปสฺสคมนวเสน **น วิรชฺฌติ**ฯ

ขชฺชุปนกปฺปภาสทิสํ หุตฺวา อุปฎฺฐาตีติ ญาณสฺส อติวิย อปฺปานุภาวตาย ขโชฺชโตภาสสมํ หุตฺวา ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ อุปฎฺฐาติฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **ทีปปฺปภาสทิส**นฺติ

ปากติกทีปาโลกสทิสํฯ **อุกฺกาปภา** มหาอุมฺมุกาโลโกฯ **โอสธิตารกปฺปภา**ติ อุสฺสนฺนา ปภา เอตาย ธียตีติ โอสธิ, โอสธีนํ วา อนุพลปฺปทายิกตฺตา โอสธีติ เอวํ ลทฺธนามาย ตารกาย ปภาฯ **สรทสูริยมณฺฑลสทิสํ** สวิสเย สพฺพโส อนฺธการวิธมนโตฯ

ยฏฺฐิโกฏิคมนํ วิย ขนฺธปฏิปาฏิยา อมุญฺจนโตฯ กุนฺนทีนํ อติกฺกมนาย เอเกเนว รุกฺขทเณฺฑน กตสงฺกโม **ทณฺฑกเสตุ**ฯ จตูหิ, ปญฺจหิ วา ชเนหิ คนฺตุํ สกฺกุเณโยฺย ผลเก อตฺถริตฺวา อาณิโย โกเฏฺฏตฺวา กตสงฺกโม **ชงฺฆเสตุ**ฯ ชงฺฆสตฺตสฺส คมนโยโคฺค สงฺกโม ชงฺฆเสตุ ชงฺฆมโคฺค วิยฯ สกฏสฺส คมนโยโคฺค สงฺกโม **สกฏเสตุ** สกฏมโคฺค วิยฯ มหตา ชงฺฆสเตฺถน คนฺตพฺพมโคฺค **มหาชงฺฆมโคฺค**ฯ พหูหิ วีสาย วา ตึสาย วา สกเฏหิ เอกชฺฌํ คนฺตพฺพมโคฺค **มหาสกฏมโคฺค**ฯ

อิมสฺมึ ปน อธิกาเรติ ‘‘จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวย’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๒๓, ๑๙๒; เปฏโก. ๒๒; มิ. ป. ๒.๑.๙) จิตฺตสีเสน สาวกสฺส นิทฺทิฏฺฐสมาธิภาวนาธิกาเรฯ

๔๐๓. **ตสฺมา**ติ ยสฺมา สาวกานํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสรณํ อิธาธิเปฺปตํ, ตสฺมาฯ **เอวนฺ**ติ ยถา เต อนุสฺสรนฺติ, เอวํ อนุสฺสริตุกาเมนฯ เหฏฺฐา ตีสุ ฌาเนสุ ยถารหํ ปีติสุเขหิ กายจิตฺตานํ สมฺปีนนาย **“จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา”**ติ วุตฺตํ, อญฺญถา ปาทกชฺฌานเมว สมาปชฺชิตพฺพํ สิยาฯ ยาย นิสชฺชาย นิสินฺนสฺส อนุสฺสรณารโมฺภ, สา อิธ **สพฺพปจฺฉิมา นิสชฺชาฯ ตโต อาสนปญฺญาปนนฺ**ติ ตโต นิสชฺชาย ปุริมกํ อาสนปญฺญาปนํ อาวชฺชิตพฺพนฺติ สมฺพนฺโธฯ เอส นโย เสเสสุปิ ฯ **โภชนกาโล**ติอาทีสุ กาลสีเสน ตสฺมึ ตสฺมึ กาเล กตกิจฺจมาหฯ **เจติยงฺคณโพธิยงฺคณวนฺทนกาโล**ติ เจติยงฺคณโพธิยงฺคเณสุ เจติยโพธีนํ วนฺทนกาโลฯ **สกลํ รตฺตินฺทิวนฺ**ติ อจฺจนฺตสํโยเค อุปโยควจนํฯ

กิญฺจิ กิจฺจํฯ **เอตฺตเกนา**ติ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชเนนฯ ปาทกชฺฌานญฺหิ สตฺถกสฺส วิย นิสานสิลา สติปญฺญานมฺปิ นิสิตภาวาวหํฯ ยํ ตสฺส, ตา ตํ สมาปชฺชเนน ปรมเนปกฺกปฺปตฺตา โหนฺติฯ เตนาห **“ทีเป ชลิเต วิย ปากฏํ โหตี”**ติ, อนฺธการฎฺฐาเนติ อธิปฺปาโยฯ **ปุริมภเว**ติ อิมสฺส ภวสฺส อนนฺตเร ปุริมสฺมึ ภเวฯ **ปวตฺติตนามรูปนฺ**ติ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ปวตฺติตนามรูปํฯ ตญฺจ โข ปฐมํ รูปํ อาวชฺชิตฺวา นามํ อาวชฺชิตพฺพํฯ ปฐมํ นามํ อาวชฺชิตฺวา ปจฺฉา รูปนฺติ อปเรฯ **ปโหตี**ติ สโกฺกติฯ **ปญฺฌิโต** นาม อิมิสฺสา อภิญฺญาภาวนาย กตาธิกาโรฯ

“อญฺญํ อุปฺปนฺน”นฺติ อิทํ อญฺญสฺมา กมฺมภวา อโญฺญ อุปฺปตฺติภโว อุปฺปโนฺนติ กตฺวา วุตฺตํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนนฺตรภาวโตฯ อญฺญถา เอกภเวปิ อญฺญมญฺญเมว นามรูปํ อุปฺปชฺชติ, นิรุทฺธญฺจ อปฺปฏิสนฺธิกํฯ เตเนวาห –

> ‘‘เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส, ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ;
> สเพฺพปิ สทิสา ขนฺธา, คตา อปฺปฏิสนฺธิกา’’ติฯ (มหานิ. ๓๙);

ตํ ฐานนฺติ ตํ นิเกฺขปฏฺฐานํฯ **อาหุนฺทริกนฺ**ติ สมนฺตโต, อุปริ จ ฆนสญฺฉนฺนํ สมฺพาธฏฺฐานํฯ **อนฺธตมมิวา**ติ อนฺธการติมิสา วิยฯ

กูฏาคารกณฺณิกตฺถายาติ กูฏาคารสฺส กูฏตฺถายฯ กูฏาคารสฺส กณฺณิกา วิย ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ, มหารุโกฺข วิย ปุริมภเว จุติกฺขเณ ปวตฺตนามรูปํ, สาขาปลาสา วิย เตน สมฺพนฺธํ อิมสฺมึ ภเว ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, ผรสุธารา วิย ปริกมฺมภาวนา , กมฺมารสาลา วิย ปาทกชฺฌาน

นฺติ เอวํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ **กฎฺฐผาลโกปมาปิ** ‘‘ยถา นาม พลวา ปุริโส โอทนป จนาทิอตฺถํ มหนฺตํ ทารุํ ผาเลนฺโต ตสฺส ตจเผคฺคุมตฺตผาลเน ผรสุธาราย วิปนฺนาย มหนฺตํ ทารุํ ผาเลตุํ อสโกฺกนฺโต ธุรนิเกฺขปํ อกตฺวา’’ติอาทินา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพาฯ ตถา **เกโสหารกูปมา**ฯ

ปุเพฺพนิวาสญาณํ นาม น โหติ อตีตาสุ ชาตีสุ นิวุตฺถธมฺมารมฺมณตฺตาภาวาฯ **ตนฺติ** ปจฺฉิมนิสชฺชโต ปภุติ ยาว ปฏิสนฺธิ ปวตฺตํ ญาณํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ปริกมฺมภาเวน ปวตฺตสมาธินา สมฺปยุตฺตญาณํ **ปริกมฺมสมาธิญาณํฯ ตํ รูปาวจรํ สนฺธาย น ยุชฺชตี**ติ ตํ เตสํ วจนํ อตีตํสญาณํ เจ, รูปาวจรํ อธิเปฺปตํ น ยุชฺชติ ปริกมฺมสมาธิญาณสฺส กามาวจรภาวโตฯ น หิ อนนฺตรจุติจิตฺตสฺส โอรโต ปวตฺติกฺขเณฺห อารพฺภ รูปาวจรํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ ปาฬิยํ, อฎฺฐกถายํ วา อาคตํ อตฺถิฯ เยสํ ชวนานํ ปุริมานีติ โยชนาฯ ยทา ปน อปฺปนาจิตฺตํ โหติ, ตทาสฺสาติ สมฺพนฺโธฯ **อิทํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ นามา**ติ กามํ อนนฺตรสฺส ภวสฺส จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตญาณํ ทสฺสิตํ, ตํ ปน นิทสฺสนมตฺตํ ทฎฺฐพฺพํ ญาณสามญฺญสฺส โชติตภาวโตฯ ยเถว หิ ตโต นามรูปโต ปภุติ สเพฺพ อตีตา ขนฺธา, ขนฺธปฏิพทฺธา จ สโพฺพ ปุเพฺพนิวาโส, เอวํ ตสฺส ปฏิวิชฺฌนวเสน ปวตฺตญาณํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํฯ เตนาห **‘‘เตน ญาเณน สมฺปยุตฺตาย สติยา อเนกวิหิตํ ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรตี’’**ติฯ

๔๐๔. **เอกมฺปิ ชาติ**นฺติ เอกมฺปิ ภวํฯ โส หิ เอกกมฺมนิพฺพโตฺต อาทานนิเกฺขปปริจฺฉิโนฺน อโนฺตคธธมฺมปฺปเภโท ขนฺธปฺปพโนฺธ อิธ ชาตีติ อธิเปฺปโตฯ เตนาห **‘‘เอกมฺปิ…เป.… ขนฺธสนฺตาน’’**นฺติฯ **ปริหายมาโน**ติ ขียมาโน วินสฺสมาโนฯ **กโปฺป**ติ อสเงฺขยฺยยุกโปฺปฯ โส ปน อตฺถโต กาโล, ตทา ปวตฺตมานสงฺขารวเสนสฺส ปริหานิ เวทิตพฺพาฯ **วฑฺฒมาโน วิวฎฺฎกโปฺป**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ โย ปน ‘‘กาลํ เขเปตี’’ติ, ‘‘กาโล ฆสติ ภูตานิ, สพฺพาเนว สหตฺตนา’’ติ (ชา. ๑.๒.๑๙๐) จ อาทีสุ กาลสฺสาปิ ขโย วุจฺจติ, โส อิธ นาธิเปฺปโต อนิฎฺฐปฺปสงฺคโตฯ สํวฎฺฎนํ วินสฺสนํ สํวโฎฺฎ, สํวฎฺฎโต อุทฺธํ ตถา ฐายี **สํวฎฺฎฎฺฐายีฯ ตํมูลกตฺตา**ติ ตํ ปุพฺพกตฺตาฯ วิวฎฺฎนํ นิพฺพตฺตนํ, วฑฺฒนํ วา **วิวโฎฺฎ**ฯ

เตโชสํวโฎฺฎ อาโปสํวโฎฺฎ วาโยสํวโฎฺฎติ เอวํ สํวฎฺฎสีมานุกฺกเมน สํวเฎฺฎสุ วตฺตเพฺพสุ ตถา อวตฺวา **‘‘อาโปสํวโฎฺฎ เตโชสํวโฎฺฎ วาโยสํวโฎฺฎ’’**ติ วจนํ สํวฎฺฎกมหาภูตเทสนานุปุพฺพิยาติ เกจิฯ สํวฎฺฎานุปุพฺพิยาติ อปเรฯ อาเปน สํวโฎฺฎ **อาโปสํวโฎฺฎฯ สํวฎฺฎสีมา**ติ สํวฎฺฎมริยาทาฯ

สํวฎฺฎตีติ วินสฺสติฯ **สทา**ติ สพฺพกาลํ, ตีสุปิ สํวฎฺฎกาเลสูติ อโตฺถฯ

‘‘เอกํ พุทฺธเขตฺต’’นฺติ อิธ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ, ตํ นิยเมตฺวา ทเสฺสตุํ **‘‘พุทฺธเขตฺตํ นาม ติวิธ’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ยตฺตเก ฐาเน ตถาคตสฺส ปฏิสนฺธิญาณานุภาโว ปุญฺญผลสมุเฏฺฐชิโต สรเสเนว ปถวี วิชมฺภติ, ตํ สพฺพมฺปิ พุทฺธงฺกุรสฺส นิพฺพตฺตนเขตฺตํ นามาติ อาห **‘‘ชาติเขตฺตํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺต’’**นฺติฯ **อานุภาโว วตฺตตี**ติ อิธ อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต อาณาเขตฺตปริยาปเนฺน ยตฺถ กตฺถจิ จกฺกวาเฬ ฐตฺวา อตฺตโน อตฺถาย ปริตฺตํ กตฺวา ตเตฺถว อญฺญํ จกฺกวาฬํ คโตปิ กตปริโตฺต เอว โหติฯ อถ วา ตตฺถ เอกจกฺกวาเฬ ฐตฺวา สพฺพสตฺตานํ อตฺถาย ปริเตฺต กเต อาณาเขเตฺต สพฺพสตฺตานํ อภิสมฺภุณาเตฺวว ปริตฺตานุภาโว ตตฺถ เทวตาหิ ปริตฺตาณาย สมฺปฏิจฺฉิตพฺพโตฯ ยํ วิสยเขตฺตํ สนฺธาย เอกสฺมิํเยว ขเณ สเรน อภิวิญฺญาปนํ, อตฺตโน รูปทสฺสนญฺจ ปฏิชานเนฺตน ภควตา ‘‘ยาวตา วา ปน อากเงฺขยฺยา’’ติ (อ. นิ. ๓.๘๑)

วุตฺตํฯ **ยตฺถาติ** ยสฺมึ อนนฺตาปริมาเณ วิสยเขตฺเตฯ **ยํ ยํ ตถาคโต อากงฺขติ, ตํ ตํ ชานาติ** อากงฺขามตฺตปฏิพทฺธวุตฺติตาย พุทฺธญาณสฺสฯ **สณฺฐหนฺตนฺติ** วิวฏฺฏมานํ ชายมานํฯ

๔๐๕. โคขายิตกมตฺตสูติ โคหิ ขาทิตพฺพปฺปมาเณสุฯ **ยนฺติ** ยสฺมึ สมเยฯ ปุปฺผผลูป ชีวินิโย จ เทวตา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ

เอเตสนฺติ ‘‘วสฺสูปชีวิโน’’ติอาทินา วุตฺตสตฺตานํฯ **ตตฺถาติ** พฺรหฺมโลเกฯ โส จ โข ปริตฺตาภาทิพฺรหฺมโลโก เวทิตโพฺพฯ ‘‘ปฏิลทฺธชฺฌานวเสนา’’ติ วตฺวา ฌานปฺปฏิลาภสฺส สมฺภวํ ทเสฺสตุํ **‘‘ตทา หิ’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ โลกํ พฺยูเหนฺติ สมฺปิเณฺฑนฺตีติ **โลกพฺยูหา**ฯ เต กิร ทิสฺวา มนุสฺสา ตตฺถ ตตฺถ ฐิตาปิ นิสินฺนาปิ สํเวคชาตา, สมฺภมปฺปตฺตา จ หุตฺวา เตสํ อาสเนฺน ฐาเน สนฺนิปตนฺติฯ สิขาพนฺธสฺส มุตฺตตาย **มุตฺตสิรา**ฯ อิโต จิโต จ วิธูยมานเกสตาย **วิกิณฺณเกสา**ฯ โลกวินาสภเยน โสกวนฺตจิตฺตตาย **อติวิย วิรูปเวสธาริโนฯ มาริสาติ** เทวานํ ปิยสมุทาจาโรฯ กถํ ปเนเต กปฺปวุฏฺฐานํ ชานนฺตีติ? ธมฺมตาย สโญฺจทิตาติ อาจริยาฯ ตาทิสนิมิตฺตทสฺสเนนาติ เอเกฯ พฺรหฺมเทวตาหิ อุโยฺยชิตาติ อปเรฯ

เมตฺตาทีนีติ เมตฺตามนสิการาทีนิ กามาวจรปุญฺญานิฯ **เทวโลเกติ** กามเทวโลเกฯ เทวานํ กิร สุขสมฺผสฺสวาตคฺคหณปริจเยน วาโยกสิเณ ฌานานิ สุเขเนว อิชฺฌนฺติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘วาโยกสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ ปฏิลภนฺตี’’**ติฯ **ตทเญฺญ ปนาติ** อาปายิเก สนฺธายาหฯ **ตตฺถาติ** เทวโลเกฯ

ทุติโย สูริโยติ ทุติยํ สูริยมณฺฑลํฯ **สตฺตสูริยนฺติ** สตฺตสูริยปาตุภาวสุตฺตํฯ **ปกติสูริเยติ** กปฺปวุฏฺฐานกาลโต ปุเพฺพ อุปฺปนฺนสูริยวิมาเนฯ กปฺปวุฏฺฐานกาเล ปน ยถา อเญฺญ กามาวจรเทวา, เอวํ สูริยเทวปุโตฺตปิ ฌานํ นิพฺพเตฺตตฺวา พฺรหฺมโลกํ อุปปชฺชติ, สูริยมณฺฑลํ ปน ปภสฺสรตรเญฺจว เตชวนฺตตรญฺจ หุตฺวา ปวตฺตติฯ ตํ อนฺตรธายิตฺวา อญฺญเมว อุปฺปชฺชตีติ อปเรฯ คงฺคา ยมุนา สรภู อจิรวตี มหีติ อิมา **ปญฺจ มหานทิโย**ฯ

ปภวาติ อุปฺปตฺติฏฺฐานภูตาฯ **หํสปาตโนติ** มนฺทากินิมาหฯ

น สณฺฐาตีติ น ติฏฺฐติฯ

ปริยาทินฺนสิเนหนฺติ ปริกฺขีณสิเนหํฯ ยาย อาโปธาตุยา ตตฺถ ตตฺถ ปถวีธาตุ อาพนฺธตฺตา สมฺปิณฺฑิตา หุตฺวา ติฏฺฐติ, สา ฉสูริยปาตุภาเวน ปริกฺขยํ คจฺฉติฯ **ยถา จิทนฺติ** ยถา จ อิทํ จกฺกวาฬํฯ **เอวํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิปีติ** วิปตฺติมหาเมฆุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย อิธ วุตฺตํ สพฺพํ กปฺปวุฏฺฐานํ, ตํ ตตฺถ อติทิสติฯ

ปลุชฺชิตฺวาติ ฉิชฺชิตฺวาฯ **สงฺขารคตนฺติ** ภูตุปาทายปฺปเภทํ สงฺขารชาตํฯ **สพฺพสงฺขารปริกฺขยาติ** ฌาเปตพฺพสงฺขารปริกฺขยาฯ สยมฺปิ สงฺขารคตํ สมานํ อินฺธนาภาวโต ฉาริกมฺปิ อเสเสตฺวา นิฑฺฑหิตฺวา วูปสมตีติ อาห **‘‘สปฺปิ...เป.... นิพฺพายตี’’**ติฯ

๔๐๖. ทีฆสฺส อทฺธุโนติ สํวฏฺฏฏฺฐายีอสเงฺขฺยยฺยกปฺปสงฺขาตสฺส ทีฆสฺส กาลสฺส อจฺจเยน ฯ **ตาลกฺขนฺธาทีติ อาทิ**-สเทฺทน สากสาลาทิรุกฺเข สงฺคณฺหาติฯ **ฆนํ กโรตีติ** วิสริตุํ อทตฺวา ปิณฺฑิตํ กโรติฯ เตนาห **‘‘ปริวฏุม’’**นฺติ, วฏฺฏภาเวน ปริจฺฉินฺนํฯ **ตนฺติ** อุทกํฯ **อสฺสาติ** วาตสฺสฯ **วิวรํ เทตีติ** ยถา ฆนํ กโรติ สมฺปิเณฺฑติ, เอวํ ตตฺถ อนฺตรํ เทติฯ **ปริกฺขยมานนฺติ** ปุเพฺพ ยาว พฺรหฺมโลกา เอโกฆภูเตน วาเตน ปริโสสิยมานตาย ปริกฺขยํ คจฺฉนฺตํฯ พฺรหฺมโลโก

ปาตุภวตีติ โยชนาฯ **พฺรหฺมโลโก**ติ จ ปฐมชฺฌานภูมิมาหฯ **อุปริ จตุกามาวจรเทวโลก ฏฺฐาเน**ติ ยามเทวโลกาทีนํ จตุนฺนํ ปติฏฺฐานฏฺฐาเนฯ จาตุมหาราชิกตาวตึสภวนานํ ปน ปติฏฺฐานฏฺฐานานิ ปถวีสมฺพนฺธตาย น ตาว ปาตุภวนฺติฯ

รุนฺธนฺตีติ ยถา เหฏฺฐา น ภสฺสติ, เอวํ นิโรเธนฺติฯ

“ปฐมตราภินิพฺพตฺตา”ติ อิทํ อายุกฺขยสฺส สมฺภวทสฺสนํ, เตน ทฺวินฺนํ, จตุนฺนํ, อฏฺฐนฺนํ วา กปฺปานํ อาทิมฺหิ นิพฺพตฺตาติ ทเสฺสติฯ **ตโต**ติ อาภสฺสรพฺรหฺมโลกโตฯ ปริตฺตาภอปฺปมาณาภาปิ หิ อาภสฺสรคฺคหเณเนว สงฺคหํ คจฺฉนฺติฯ **“เต โหนฺติ สยํปภา อนฺตลิกฺขจรา”**ติ อิทํ อุปจารชฺฌานปุญฺญสฺส มหานุภาวตาย วุตฺตํฯ **อาลุปฺปการก**นฺติ อาโลปํ กตฺวา กตฺวาติ วทนฺติ, อาลุปฺปนํ วิโลปํ กตฺวาติ อโตฺถฯ

หฏฺฐตุฏฺฐาติ อติวิย หฏฺฐา อุปฺปิลาวิตจิตฺตาฯ **นามํ กโรนฺตี**ติ ตถา โวหรนฺติฯ

สิเนรุจกฺกวาฬหิมวนฺตปพฺพตาติ เอตฺถ ทีปสมุทฺทาปีติ วตฺตพฺพํฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘นินฺนนินฺนฏฺฐาเน สมุทฺทา, สมสมฏฺฐาเน ทีปา’’ติฯ **ถูปถูปา**ติ อุนฺนตุนฺนตาฯ

อติมญฺญนฺตีติ อติกฺกมิตฺวา มญฺญนฺติ, หีเฬนฺตีติ อโตฺถฯ **เตเนว นเยนา**ติ ‘‘เอกเจฺจ วณฺณวโนฺต โหนฺติ’’ติอาทินา (ที. นิ. ๓.๑๒๓) วุเตฺตน นเยเนวฯ **ปทาลตา**ติ เอวํนามิกา ลตาชาติฯ ตสฺสา กิร ปาราสวชาติ คโฬ๎จีติ วทนฺติฯ อกเฏฺฐ เอว ภูมิปฺปเทเส ปจฺจนโก **อกฏฺฐปาโก**ฯ **อกโณ**ติ กุณฺฑกรหิโตฯ

สุมนสงฺขาตชาติปุปฺผสทิโส **สุมนชาติปุปฺผสทิโส**ฯ โย โย รโส เอตสฺสาติ ยํยํรโส, โอทโน, ตํ **ยํยํรสํ,** ยาทิสรสวนฺตนฺติ อโตฺถฯ รสปถวี, ภูมิปฺปปฏโก, ปทาลตา จ ปริภุตฺตา สุธาหาโร วิย ขุทฺทํ วิโนเทตฺวา รสหรณีหิ รสเมว พฺรูเหนฺตา ติฏฺฐนฺติ, น วตฺถุโน สุขุมภาเวน นิสฺสนฺทา, สุขุมภาเวเนว คหณินฺธนเมว จ โหนฺติฯ โอทโน ปน ปริภุโตฺต รสํ วเฑฺฒโนฺตปิ วตฺถุโน โอฬาริกภาเวน นิสฺสนฺทํ วิสฺสเชฺชโนฺต ปสฺสาวํ, กสฏญฺจ อุปฺปาเทตีติ อาห **“ตโต ปภุติ มุตฺตกรีสํ สญฺชายตี”**ติฯ ปุริมตฺตภาเวสุ ปวตฺตอุปจารชฺฌานานุภาเวน ยาว สตฺตสนฺตาเน กามราควิกฺขมฺภนเวโค น สมิโต, น ตาว พลวกามราคูปนิสฺสยานิ อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานิ ปาตุรเหสุํฯ ยทา ปนสฺส วิจฺฉินฺนตาย พลวกามราโค ลทฺธาวสโร อโหสิ, ตทา ตทุปนิสฺสยานิ ตานิ สตฺตานํ อตฺตภาเวสุ สญฺชายึสุฯ เตน วุตฺตํ **“ปุริสสฺส...เป.... ปาตุภวตี”**ติฯ เตเนวาห **“ตตฺร สุท”**นฺติอาทิฯ

อลสชาติกสฺสาติ สชฺชุกเมว ตณฺฑุลํ อคฺคเหตฺวา ปรทิวสสฺสตฺถาย คหเณน อลสปกติกสฺสฯ

อนุตฺถุนนฺตีติ อนุโสจนฺติฯ **สมฺมเนฺนยฺยามา**ติ สมนุชาเนยฺยามฯ **โน**ติ อเมฺหสุฯ **สมฺมา**ติ สมฺมเทว ยถารหํฯ **ขียิตพฺพ**นฺติ ขียนารหํ นินฺทนียํฯ **ครหิตพฺพ**นฺติ หีเฬตพฺพํฯ

อยเมว ภควา ปฏิพโล ปคฺคหนิคฺคหํ กาตุนฺติ โยชนาฯ **รเญฺชตี**ติ สงฺคหวตฺถูหิ สมฺมเทว รเมติ ปีเณติฯ

วิวฏฺฏฏฺฐายีอสเงฺขยฺยํ จตุสฏฺฐิอนฺตรกปฺปสงฺคหํฯ วีสติอนฺตรกปฺปสงฺคหนฺติ เกจิฯ เสสาสเงฺขยฺยานิ กาลโต เตน สมปฺปมาณาเนวฯ

๔๐๗. **มหาธาราหี**ติ ตาลสาลกฺขนฺธปฺปมาณาหิ มหตีหิ ขารุทกธาราหิฯ **สมนฺตโต**ติ สพฺพโสฯ **ปถวิโต**ติ ปถวิยา เหฏฺฐิมนฺตโต ปภุติฯ เตน หิ ขารุทเกน ผุฏฺฐผุฏฺฐา ปถวีปพฺพตาทโย อุทเก ปกฺขิตฺตโลณสกฺขรา วิย วิลียนฺตาว, ตสฺมา ปถวีสนฺธารุทเกน สทฺธึ เอกูทกเมว ตํ โหตีติ เกจิฯ อปเร ‘‘ปถวีสนฺธารกํ อุทกกฺขนฺธญฺจ อุทกสนฺธารกํ วายุกฺขนฺธญฺจ อนวเสสโต วินาเสตฺวา สพฺพตฺถ สยเมว เอโกฆภูตํ ติฏฺฐตี’’ติ วทนฺติ, ตํ ยุตฺตํฯ **ตโยปิ พฺรหฺมโลเก**ติ ปริตฺตาภอปฺปมาณาภอาภสฺสรพฺรหฺมโลเก, ตยิทํ ‘‘อยํ ปน วิเสโส’’ติ อารทฺธตฺตา วุตฺตํ, อญฺญถา ‘‘ฉปิ พฺรหฺมโลเก’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ **สุภกิเณฺห**ติ อุกฺกฏฺฐนิเทฺทเสน ตติยชฺฌานภูมิยา อุปลกฺขณํฯ ปริตฺตาสุภอปฺปมาณาสุเภปิ หิ อาหจฺจ อุทกํ ติฏฺฐติฯ เหฏฺฐา ‘‘อาภสฺสเร อาหจฺจ ติฏฺฐตี’’ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **ตนฺ**ติ ตํ กปฺปวินาสกอุทกํฯ **อุทกานุคต**นฺติ อุทเกน อนุคตํ ผุฏฺฐํฯ **อภิภวิตฺวา**ติ วิลียาเปตฺวาฯ

อิทเมกํ อสเงฺขยฺยยนฺติ อิทํ สํวฏฺฏสงฺขาตํ กปฺปสฺส เอกํ อสเงฺขยฺยํฯ

๔๐๘. ถูลรเช อปคเต เอว ปถวีนิสฺสิตํ สณฺหรชํ อปคจฺฉตีติ วุตฺตํ **‘‘ตโต สณฺหรช’’**นฺติฯ สมุฏฺฐาเปตีติ สมฺพโนฺธฯ **‘‘วิสมฏฺฐาเน ฐิตมหารุเกฺข’’**ติ อิทํ ปฐมํ สมุฏฺฐาเปตพฺพตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปีติ มหาปถวิยา วิปริวตฺตเนเนว วิปริวตฺติตํ จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปิ วาโต อุกฺขิปิตฺวา อากาเส ขิปติฯ **เต** จกฺกวาฬปพฺพตาทโยฯ **อภิหนฺตฺวา**ติ ฆเฏฺฏตฺวาฯ **อญฺญมญฺญ**นฺติ เอกิสฺสา โลกธาตุยา จกฺกวาฬหิมวนฺตสิเนรุํ อญฺญิสฺสา โลกธาตุยา จกฺกวาฬาทีหีติ เอวํ อญฺญมญฺญํ สมาคมวเสน ฆเฏฺฏตฺวาฯ **สพฺพสงฺขารคต**นฺติ ปถวีสนฺธารกอุทกํ, ตํสนฺธารกวาตนฺติ สพฺพํ สงฺขารคตํ วินาเสตฺวา สยมฺปิ วินสฺสติ อวฏฺฐานสฺส การณาภาวโตฯ

๔๐๙. ยทิปิ สงฺขารานํ อเหตุโก สรสนิโรโธ วินาสกาภาวโต, สนฺตานนิโรโธ ปน เหตุวิรหิโต นตฺถิ ยถา ตํ สตฺตกาเยสูติฯ ภาชนโลกสฺสาปิ สเหตุเกน วินาเสน ภวิตพฺพนฺติ เหตุํ ปุจฺฉติ **‘‘กึ การณา เอวํ โลโก วินสฺสตี’’**ติฯ อิตโร ยถา ตตฺถ นิพฺพตฺตนกสตฺตานํ ปุญฺญพเลน ปฐมํ โลโก วิวฏฺฏติ, เอวํ เตสํ ปาปพเลน สํวฏฺฏตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อกุสลมูลการณา’’**ติ อาหฯ ยถา หิ ราคโทสโมหานํ อธิกภาเวน ยถากฺกมํ โรคนฺตรกโปฺป, สตฺถนฺตรกโปฺป, ทุพฺภิกฺขนฺตรกโปฺปติ อิเม ติวิธา อนฺตรกปฺปา วิวฏฺฏฏฺฐายิมฺหิ อสเงฺขยฺยกเปฺป ชายนฺติ, เอวเมเต ยถาวุตฺตา ตโย สํวฏฺฏา ราคาทีนํ อธิกภาเวเนว โหนฺตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อกุสลมูเลสุ หี’’**ติอาทิมาหฯ **อุสฺสนฺนตเร**ติ อติวิย อุสฺสเนฺนฯ โทเส อุสฺสนฺนตเร อธิกตรโทเสน วิย ติกฺขตเรน ขารุทเกน วินาโส ยุโตฺตติ วุตฺตํ **‘‘โทเส อุสฺสนฺนตเร อุทเกน วินสฺสตี’’**ติฯ ปากฏสตฺตุสทิสสฺส โทสสฺส อคฺคิสทิสตา, อปากฏสตฺตุสทิสสฺส ราคสฺส ขารุทกสทิสตา จ ยุตฺตาติ อธิปฺปาเยน **‘‘โทเส อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา, ราเค อุสฺสนฺนตเร อุทเกนา’’**ติ เกจิวาทสฺส อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ ราโค สตฺตานํ พหุลํ ปวตฺตตีติ ราควเสน พหุโส โลกวินาโสฯ

๔๑๐. เอวํ ปสเงฺคน สํวฏฺฏาทิเก ปกาเสตฺวา อิทานิ ยถาธิกตํ เนสํ อนุสฺสรณาการํ ทเสฺสตุํ **‘‘ปุเพฺพนิวาสํ อนุสฺสรโนฺตปี’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ

‘‘อมุตฺรหิ สํวฏฺฏกเปฺป’’ติ อิทํ สํวฏฺฏกปฺปสฺส อาทิโต **ปาฬิยํ** (ที. นิ. ๑.๒๔๔) คหิตตฺตา วุตฺตํฯ ตตฺถาปิ หิ อิมสฺส กติปยํ กาลํ ภวาทีสุ สํสรณํ อุปลพฺภตีติฯ สํวฏฺฏกเปฺป วา วฏฺฏมาเนสุ ภวาทีสุ อิมสฺส อุปฺปตฺติ อโหสิ, ตํทสฺสนเมตํ ทฏฺฐพฺพํฯ อถ วา **อมุตฺรหิ**

สํวฏฺฏกปฺปติ เอตฺถ **วา**-สโทฺท ลุตฺตนิทฺทิโฏฺฐ ทฏฺฐโพฺพ, เตน จ อนิยมเตฺถน อิตรา สเงฺขยฺยยานมฺปิ สงฺคโห สิโทฺธ โหติฯ **ภเว วา**ติอาทีสุ กามาทิภเว วา อณฺฑชาทิ**โยนิยา วา** เทวาทิ **คติยา วา** นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีอาทิ**วิญฺญาณฏฺฐิติยา วา สตฺตาวาเส วา** ขตฺติยาทิ **สตฺตนิกาเย วาฯ อาสิ**นฺติ อโหสิํฯ **วณฺณสมฺปตฺติํ วา**ติ **วา**-สเทฺทน วณฺณวิปตฺติํ วาติ ทเสฺสติฯ

สาลิมํโสทนาหาโร วา คิหิกาเลฯ **ปวตฺตผลโภชโน วา** ตาปสาทิกาเลฯ **สามิสา** เคหสฺสิตา โสมนสฺสาทโยฯ **นิรามิสา** เนกฺขมฺมสฺสิตาฯ **อาทิ**-สเทฺทน วิเวกชสมาธิชสุขาทีนํ สงฺคโหฯ

‘‘อมุตฺราสิ’’นฺติอาทินา สพฺพํ ยาวทิจฺฉกํ อนุสฺสรณํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อญฺญถา อตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘อปิจา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อมุตฺราสิ**นฺติ สามญฺญนิเทฺทโสยํ, พฺยาปนิจฺฉาโลโป วา, อมุตฺร อมุตฺราสินฺติ วุตฺตํ โหติฯ **อนุปุเพฺพน อาโรหนฺตสฺส ยาวทิจฺฉกํ อนุสฺสรณ**นฺติ เอตฺถ **อาโรหนฺตสฺสา**ติ ปฏิโลมโต ญาเณน ปุเพฺพนิวาสํ อาโรหนฺตสฺสฯ **ปจฺจเวกฺขณ**นฺติ อนุสฺสริตานุสฺสริตสฺส ปจฺจเวกฺขณํ, น อนุสฺสรณํฯ **อิตี**ติ วุตฺตตฺถนิทสฺสนํฯ ตญฺจ โข ยถารหโต, น ยถานุปุพฺพโตติ ทเสฺสโนฺต **‘‘นามโคตฺตวเสนา’’**ติอาทิมาหฯ **วณฺณาทีหี**ติ วณฺณาหารเวทยิตายุปริเจฺฉเทหิฯ **โอทาโตตี**ติ เอตฺถ **อิติ**-สโทฺท อาทิอโตฺถ, ปการโตฺถ วา, เตน เอวมาทิ เอวํปการ**นานตฺตโต**ติ ทสฺสิตํ โหติฯ

ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จุตูปปาตญาณกถาวณฺณนา

๔๑๑. **จุติยา**ติ จวเนฯ **อุปปาเต**ติ อุปปชฺชเนฯ สมีปเตฺถ เจตํ ภุมฺมวจนํ, จุติกฺขณสามนฺตา, อุปปตฺติกฺขณสามนฺตา จาติ วุตฺตํ โหติฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘เย ปน อาสนฺนจุติกา’’ติอาทิ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๑)ฯ ทิพฺพจกฺขุญาเณเนว สตฺตานํ จุติ จ อุปปตฺติ จ ญายตีติ อาห **‘‘ทิพฺพจกฺขุญาณตฺถนฺติ วุตฺตํ โหตี’’**ติฯ **ทิพฺพสทิสตฺตา**ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ อยํ ปน วิเสโส – ตตฺถ ‘‘โสตธาตู’’ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตํ, อิธ นปุํสกลิงฺควเสน วตฺตพฺพํฯ ตตฺถ จ อาโลกปริคฺคเหน ปโยชนํ นตฺถิ, อิธ อตฺถีติ วุตฺตํ **‘‘อาโลกปริคฺคเหน มหาชุติกตฺตาปิ ทิพฺพ’’**นฺติ, กสิณาโลกานุคฺคเหน ปตฺตพฺพตฺตา, สยํ ญาณาโลกผรณภาเวน จ มหาชุติกภาวโตติ อโตฺถฯ มหาชุติกมฺปิ หิ ‘‘ทิพฺพ’’นฺติ วุจฺจติ ‘‘ทิพฺพมิทํ พฺยมฺห’’นฺติ อาทีสุฯ **มหาคติกตฺตา**ติ มหนียคมนตฺตา, วิมฺหยนียปวตฺติกตฺตาติ อโตฺถฯ วิมฺหยนียา หิสฺส ปวตฺติ ติโรกฺุฑฺฑาทิคตรูปทสฺสนโตฯ ‘‘ทิพฺพสทิสตฺตา’’ติ จ หีนูปมาทสฺสนํ เทวตานํ ทิพฺพจกฺขุโตปิ อิมสฺส มหานุภาวตฺตาฯ เตน ทิพฺพจกฺขุลาภาย โยคิโน ปริกมฺมกรณํ ตปฺปฏิปกฺขาภิภวสฺส อตฺถโต ตสฺส วิชยิจฺฉา นาม โหติ, ทิพฺพจกฺขุลาภี จ อิทฺธิมา เทวตานํ วจนคฺคหณกฺขมนธมฺมทานวเสน มหาโมคฺคลฺลานเตฺถราทโย วิย ทานคฺคหณลกฺขเณ, โวหาเร จ ปวเตฺตยฺยาติ เอวํ วิหารวิชยิจฺฉาโวหารชุติคติสงฺขาตานํ อตฺถานํ วเสน อิมสฺส อภิญฺญาญาณสฺส ทิพฺพจกฺขุภาวสิทฺธิโต ฯ สทฺทวิทู จ เตสุ เอว อเตฺถสุ ทิวุ-สทฺทํ อิจฺฉนฺตีติ วุตฺตํ **‘‘ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรน เวทิตพฺพ’’**นฺติฯ

ทสฺสนเฏฺฐนาติ รูปทสฺสนภาเวนฯ จกฺขุนา หิ สตฺตา รูปํ ปสฺสนฺติฯ ยถา มํสจกฺขุ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วิย ปวตฺตติ, น ตถา อิทํฯ อิทํ ปน สยเมว ตโต สาติสยํ จกฺขุกิจฺจการีติ อาห **‘‘จกฺขุกิจฺจกรเณน จกฺขุมิวาติปิ จกฺขู’’**ติฯ ‘‘ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา’’ติ

สเงฺขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ **“โย หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อุเจฺฉททิฏฺฐึ คณฺหาติ** ปรโต อุปฺปตฺติยา อทสฺสนโต เอเตฺถวายํ สโตฺต อุจฺฉิโนฺน, เอวมิตเรปีติฯ **นวสตฺตปาตุภาวทิฏฺฐึ คณฺหาติ** ลาภี อธิจฺจสมุปฺปตฺติโก วิยฯ **พุทฺธปุตฺตา ปสฺสนฺติเยวา**ติ อุตฺตรปทาวธารณํ, น ปุริมปทาวธารณํฯ เอวํ หิ **ชยทฺทิสชาตกา**ทีหิ อวิโรโธ สิโทฺธ โหติฯ

มนุสฺสานํ อิทนฺติ มานุสกํ, มนุสฺสานํ โคจรภูตํ รูปารมฺมณํฯ ตทญฺญสฺส ปน ทิพฺพติโรหิตาติสุขุมาทิเภทสฺส รูปสฺส ทสฺสนโต **อติกฺกนฺตมานุสกํ**ฯ เอวรูปญฺจ มนุสฺสูปจารํ อติกฺกนฺตํ นาม โหตีติ อาห **“มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนนา”**ติฯ เอวํ วิสยมุเขน ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิสยีมุเขน ทเสฺสตุํ **“มานุสกํ วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถาปิ มํสจกฺขาติกฺกโม ตสฺส กิจฺจาติกฺกเมเนว ทฏฺฐโพฺพฯ

ทิพฺพจกฺขุนาติ ทิพฺพจกฺขุญาเณนปิฯ **ทฏฺฐุํ น สกฺกา** ขณสฺส อติอิตฺตรตาย อติสุขุมตาย เกสญฺจิ รูปสฺสฯ อปิจ ทิพฺพจกฺขุสฺส ปจฺจุปฺปนฺนํ รูปารมฺมณํ, ตญฺจ ปุเรชาตปจฺจยภูตํ, น จ อาวชฺชนปริกเมฺมหิ วินา มหคฺคตสฺส ปวตฺติ อตฺถิ, นาปิ อุปฺปชฺชมานเมว รูปํ อารมฺมณปจฺจโย ภวิตุํ สโกฺกติ, ภิชฺชมานํ วาฯ ตสฺมา ‘‘จุตูปปาตกฺขเณ รูปํ ทิพฺพจกฺขุนา ทฏฺฐุํ น สกฺกา’’ติ สุวุตฺตเมตํฯ ยทิ ทิพฺพจกฺขุญาณํ รูปารมฺมณเมว, อถ กสฺมา ‘‘สเตฺต ปสฺสตี’’ติ วุตฺตนฺติ? เยภุเยฺยน สตฺตสนฺตานคตรูปทสฺสนโต เอวํ วุตฺตํฯ สตฺตคหณสฺส วา การณภาวโต โวหารวเสน วุตฺตนฺติปิ เกจิฯ เต จวมานาติ อธิเปฺปตาติ สมฺพโนฺธฯ **เอวรูเป**ติ น จุตูปปาตกฺขณสมงฺคิโนติ อธิปฺปาโยฯ

โมหูปนิสฺสยํ นาม กมฺมํ นิหีนํ นิหีนผลํ โหตีติ อาห **“โมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา”**ติฯ **ตพฺพิปรีเต**ติ ตสฺส หีฬิตาทิภาวสฺส วิปรีเต , อหีฬิเต อโนหีฬิเต อโนญฺญาเต อนวญฺญาเต จิตฺตีกเตติ อโตฺถฯ **สุวเณฺณ**ติ สุนฺทรวเณฺณฯ **ทุพฺพเณฺณ**ติ อสุนฺทรวเณฺณฯ สา ปนายํ สุวณฺณทุพฺพณฺณตา ยถากฺกมํ กมฺมสฺส อโทสโทสูปนิสฺสยตาย โหตีติ อาห **“อโทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา”**ติอาทิฯ สุนฺทรํ คตึ คตา สุคตาติ อาห **“สุคติคเต”**ติ, สุคตึ อุปฺปเนฺนติ อโตฺถฯ อโลภชฺฌาสยา สตฺตา วทญฺญู วิคตมเจฺฉรา อโลภูปนิสฺสเยน กมฺมุนา สุภคา สมิทฺธา โหนฺตีติ อาห **“อโลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา อเฑฺฒ มหทฺธเน”**ติฯ ทุกฺขํ คตึ คตา ทุคฺคตาติ อาห **“ทุคฺคติคเต”**ติฯ โลภชฺฌาสยา สตฺตา ลุทฺธา มจฺฉริโน โลภูปนิสฺสเยน กมฺมุนา ทุคฺคตา ทุรุเปตา โหนฺตีติ อาห **“โลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา ทลิเทฺท อปฺปนฺนปาเน”**ติฯ

อุปจิตนฺติ ผลาวหภาเวน กตํฯ ยถา กตํ หิ กมฺมํ ผลทานสมตฺถํ โหติ, ตถา กตํ อุปจิตํฯ **จวมาเนติอาทีหิ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺต**นฺติ วิสยมุเขน วิสยีพฺยาปารมาหฯ **ปุริเมหี**ติ วา ‘‘ทิเพฺพน จกฺขุนา’’ติอาทีนิ ปทานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อาทีหี**ติ เอตฺถ **จ**-สโทฺท ลุตฺตนิทฺทิโฏฺฐ ฯ ตสฺมา ‘‘ทิเพฺพน…เป…. ปสฺสตี’’ติ อิเมหิ, ‘‘จวมาเน’’ติอาทีหิ จ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ

อิมินา ปน ปเทนาติ ‘‘ยถากมฺมูปเค สเตฺต ปชานาตี’’ติ อิมินา วาเกฺยนฯ **อิธ ภิกฺขู**ติ อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ, ทิพฺพจกฺขุญาณลาภีติ อธิปฺปาโยฯ **โส** จ ทิพฺพจกฺขุญาณลาภี เนรยิเก จ สเตฺต ปจฺจกฺขโต ทิสฺวา ฐิโตฯ **เอวํ มนสิ กโรตี**ติ เตสํ เนรยิกานํ นิรยสํวตฺตนิยสฺส กมฺมสฺส ญาตุกามตาวเสน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ปริกมฺมวเสน มนสิ กโรติฯ **กึ นุ โข**ติอาทิ มนสิการวิธิทสฺสนํฯ เอวํ ปน ปริกมฺมํ กตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐิตสฺส ตํ กมฺมํ อารมฺมณํ กตฺวา อาวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ นิรุเทฺธ จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺตีติอาทิ สพฺพํ วุตฺตนยเมวฯ **“วิสุํ ปริกมฺมํ นาม นตฺถี”**ติ อิทํ ปน ทิพฺพจกฺขุญาเณน วินา

ยถากมฺมูปคญาณสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นตฺถีติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํฯ เอวเญฺจตํ อิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา ยถากมฺมูปคญาณสฺส มหคฺคตภาโว เอว น สิยาฯ เทวานํ ทสฺสเนปิ เอเสว นโยฯ เนรยิกเทวคฺคหณํ เจตฺถ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํฯ อากงฺขมาโน หิ ทิพฺพจกฺขุลาภี อญฺญคติเกสุปิ เอวํ ปฏิปชฺชติเยวฯ ตถา หิ วกฺขติ ''อปายคฺคหเณน ติรจฺฉานโยนึ ทีเปตี''ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๑), ''สุคติคฺคหเณน มนุสฺสคติปิ สงฺคยฺหตี''ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๑) จฯ ตํ นิรยสํวตฺตนิยํ กมฺมํ อารมฺมณํ เอตสฺสาติ **ตํกมฺมารมฺมณํฯ ผารุสกวนาทีสูติ อาทิ**-สเทฺทน จิตฺตลตาวนาทีนํ สงฺคโหฯ

ยถา จิมสฺสาติ ยถา จ อิมสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นตฺถิ, เอวํ อนาคตํสญาณสฺสปีติ วิสุํ ปริกมฺมาภาวํ นิทเสฺสติฯ ตตฺถ การณมาห **''ทิพฺพจกฺขุปาทกาเนว หิ อิมานี''**ติฯ ตตฺรายมธิปฺปาโย – ยถา ทิพฺพจกฺขุลาภี นิรยาทิอภิมุขํ อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา, เนรยิกาทิเก สเตฺต ทิสฺวา เตหิ ปุเพฺพ อายูหิตํ นิรยสํวตฺตนิยาทิกํ กมฺมํ ตาทิเสน สมาทาเนน, ตชฺชน จ มนสิกาเรน ปริกฺขเต จิเตฺต ยาถาวโต ชานาติ, เอวํ ยสฺส ยสฺส สตฺตสฺส สมนนฺตรา อนาคตํ อตฺตภาวํ ญาตุกาโม ตํ ตํ โอทิสฺส อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา เตน เตน อตีเต, เอตรหิ วา อายูหิตํ ตสฺส นิพฺพตฺตกํ กมฺมํ ยถากมฺมูปคญาเณน ทิสฺวา เตน นิพฺพเตฺตตพฺพํ อนาคตํ อตฺตภาวํ ญาตุกาโม ตาทิเสน สมาทาเนน, ตชฺชน จ มนสิกาเรน ปริกฺขเต จิเตฺต ยาถาวโต ชานาติฯ เอเสว นโย ตโต ปเรสุปิ อตฺตภาเวสุฯ เอตํ **อนาคตํสญาณํ** นามฯ ยสฺมา เอตํ ทฺวยํ ทิพฺพจกฺขุญาเณ สติเยว สิชฺฌติ, นาสติฯ เตน วุตฺตํ **''อิมานิ ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺตี''**ติฯ

กาเยน ทุฏฺฐุ จริตํ, กายโต วา อุปฺปนฺนํ กิเลสปูติกตฺตา ทุฏฺฐํ จริตํ กายทุจฺจริตนฺติ เอวํ โยเชตโพฺพฯ **กาโย**ติ เจตฺถ โจปนกาโย อธิเปฺปโตฯ กายวิญฺญตฺติวเสน ปวตฺตํ อกุสลํ กายกมฺมํ **กายทุจฺจริต**นฺติฯ **อิตเรสู**ติ วจีมโนทุจฺจริเตสุฯ ยสฺมึ สนฺตาเน กมฺมํ กตูปจิตํ, อสติสฺส อนฺตรุปเจฺฉเท วิปาการหภาวสฺส อวิคจฺฉนโต โส เตน สหิโตเยวาติ วตฺตโพฺพติ อาห **''สมนฺนาคตาติ สมงฺคีภูตา''**ติฯ **''อนตฺถกามา หุตฺวา''**ติ เอเตน มาตาปิตโร วิย ปุตฺตานํ, อาจริยุปชฺฌายา วิย จ นิสฺสิตกานํ อตฺถกามา หุตฺวา ครหกา อุปวาทกา น โหนฺตีติ ทเสฺสติฯ **คุณปริธํสเนนา**ติ วิชฺชมานานํ คุณานํ วิทฺธํสเนน, วินาสเนนาติ อโตฺถฯ นนุ จ อนฺติมวตฺถุนาปิ อุปวาโท คุณปริธํสนเมวาติ? สจฺจเมตํฯ คุณาติ ปเนตฺถ ฌานาทิวิเสสา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมา อธิเปฺปตาติ สีลปริธํสนํ วิสุํ คหิตํฯ เตนาห **''นตฺถิ อิเมสํ สมณธโมฺม''**ติอาทิฯ **สมณธโมฺม**ติ จ สีลสํยมํ สนฺธาย วทติฯ **ชานํ วา**ติ ยํ อุปวทติ, ตสฺส อริยภาวํ ชานโนฺต วาฯ **อชานํ วา**ติ อชานโนฺต วาฯ ชานนํ อชานนํ เจตฺถ อปฺปมาณํ, อริยภาโว เอว ปมาณํฯ เตนาห **''อุภยถาปิ อริยูปวาโทว โหตี''**ติฯ ''อริโย''ติ ปน อชานโต อทุฏฺฐจิตฺตเสฺสว ตตฺถ อริยคุณาภาวํ ปเวเทนฺตสฺส คุณปริธํสนํ น โหตีติ ตสฺส อริยูปวาโท นตฺถีติ วทนฺติฯ **สเตกิจฺฉํ ปน โหติ** ขมาปเนน, น อนนฺตริยํ วิย อเตกิจฺฉํฯ

รุชฺฌตีติ ตุทติ, ทุกฺขํ เวทนํ อุปฺปาเทตีติ อโตฺถฯ **ตนฺ**ติ ตํ เถรํ, **ตํ** วา กิริยํฯ ชานโนฺต เอว เถโร ''อตฺถิ เต, อาวุโส, ปติฏฺฐา''ติ ปุจฺฉิฯ อิตโรปิ สจฺจาภิสมโย สาสเน ปติฏฺฐาติ อาห **''โสตาปโนฺน อห''**นฺติฯ เถโร ตํ กรุณายมาโน **''ขีณาสโว ตยา อุปวทิโต''**ติ อตฺตานํ อาวิกาสิฯ

สเจ นวกตรา โหนฺติ ตสฺมึ วิหาเร ภิกฺขูฯ **สมฺมุขา อขมาเปนฺตปี**ติ ปุรโต ขมาปเน อสมฺภวเนฺตปิฯ ''อขมเนฺต''ติ วา ปาโฐฯ ตํ โสตาปนฺนสฺส วเสน เวทิตพฺพํฯ

ปรินิพฺพุตมญฺจฏฺฐานนฺติ ปูชากรณฏฺฐานํ สนฺธายาหฯ

สมาทาตพฺพเฏฺฐน สมาทานานิ, กมฺมานิ สมาทานานิ เยสํ, เต กมฺมสมาทานา, มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน กมฺมสมาทานา, เหตุอตฺถํ วา อโนฺตคธํ กตฺวา มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน ปเร กเมฺมสุ สมาทาปกา **มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา**ฯ ตยิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **"มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสนา"**ติอาทิมาหฯ **สีลสมฺปโนฺน**ติอาทิ ปริปกฺกินฺทฺริยสฺส มคฺคสมงฺคิโน วเสน วุตฺตํฯ อคฺคมคฺคเฏฺฐ ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ **อญฺญ**นฺติ อรหตฺตํฯ **เอวํสมฺปท**นฺติ ยถา ตํ อวสฺสมฺภาวี, เอวมิทมฺปีติ อโตฺถฯ **ตํ วาจํ อปฺปหายา**ติอาทีสุ อริยูปวาทํ สนฺธาย "ปุน เอวรูปึ วาจํ น วกฺขามี"ติ วทโนฺต วาจํ ปชหติ นาม, "ปุน เอวรูปํ จิตฺตํ น อุปฺปาเทสฺสามี"ติ จิเนฺตโนฺต จิตฺตํ ปชหติ นาม, "ปุน เอวรูปึ ทิฏฺฐึ น คณฺหิสฺสามี"ติ ปชหโนฺต ทิฏฺฐึ ปชหติ นาม, ตถา อกโรโนฺต เนว ปชหติ, น ปฏินิสฺสชฺชติฯ **ยถาภตํ นิกฺขิโตฺต, เอวํ นิรเย**ติ ยถา นิรยปาเลหิ อาหริตฺวา นิรเย ฐปิโต, เอวํ นิรเย ฐปิโตเยวาติ อโตฺถฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน อกตฺตพฺพํ นาม ปาปํ นตฺถิ, ยโต สํสารขาณุภาโวปิ นาม โหตีติ อาห **"มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ, ภิกฺขเว, วชฺชานี"**ติฯ

"อุจฺฉินฺนภวเนตฺติโก, ภิกฺขเว, ตถาคตสฺส กาโย ติฏฺฐติ, อยเญฺจว กาโย, พหิทฺธา จ นามรูป"นฺติ (ที. นิ. ๑.๑๔๗) เอวมาทีสุ วิย อิธ กาย-สโทฺท ขนฺธปญฺจกวิสโยติ อาห **"กายสฺส เภทาติ อุปาทินฺนกฺขนฺธปริจฺจาคา"**ติฯ อวีตราคสฺส มรณโต ปรํ นาม ภวนฺตรูปาทานเมวาติ อาห **"ปรํ มรณาติ ตทนนฺตรํ อภินิพฺพตฺติกฺขนฺธคฺคหเณ"**ติฯ เยน ติฏฺฐติ, ตสฺส อุปเจฺฉเทเนว กาโย ภิชฺชตีติ อาห **"กายสฺส เภทาติ ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปเจฺฉทา"**ติฯ

เอติ อิมสฺมา สุขนฺติ อโย, ปุญฺญนฺติ อาห **"ปุญฺญสมฺมตา อยา"**ติฯ อยนฺติ เอตสฺมา สุขานีติ อาโย, ปุญฺญกมฺมาทิสุขสาธนํฯ เตนาห **"สุขานํ วา อายสฺส อภาวา"**ติฯ อิยติ อสฺสาทิยตีติ อโย, อสฺสาโทติ อาห **"อสฺสาทสญฺญิโต อโย"**ติฯ

นาคราชาทีนนฺติ **อาทิ**-สเทฺทน สุปณฺณาทีนํ สงฺคโหฯ **อสุรสทิส**นฺติ เปตาสุรสทิสํฯ **โส**ติ อสุรกาโยฯ **สพฺพสมุสฺสเยหี**ติ สเพฺพหิ สมฺปตฺติสมุสฺสเยหิฯ **วุตฺตวิปริยาเยนา**ติ "สุฏฺฐุ จริตํ, โสภนํ วา จริตํ อนวชฺชตฺตา"ติอาทินา "กายทุจฺจริเตนา"ติอาทีนํ ปทานํ วุตฺตสฺส อตฺถสฺส วิปริยาเยนฯ

นิคมนวจนํ วุตฺตเสฺสวตฺถสฺส ปุน วจนนฺติ กตฺวาฯ **อยเมตฺถ สเงฺขปโตฺถ**ติ "ทิเพฺพน จกฺขุนา…เป…. ปสฺสตี"ติ เอตฺถ อยํ ยถาวุโตฺต สเงฺขปโตฺถฯ

๔๑๒. **กสิณารมฺมณ**นฺติ อฏฺฐนฺนมฺปิ กสิณานํ วเสน กสิณารมฺมณํฯ **สพฺพาการเรนา**ติ "จุทฺทสวิเธน จิตฺตปริทมเนน อฏฺฐงฺคสมนฺนาคเมน ภูมิปาทปทมูลสมฺปาทเนนา"ติ อิมินา สพฺพปฺปกาเรนฯ **อภินีหารกฺขมํ** ทิพฺพจกฺขุญาณาภิมุขํ เปสนารหํ เปสนโยคฺคํ **กตฺวาฯ อาสนฺนํ กาตพฺพ**นฺติ ทิพฺพจกฺขุญาณุปฺปตฺติยา สมีปภูตํ กาตพฺพํฯ ตตฺถ อุปจารชฺฌานํ ปคุณตรํ กตฺวา อารมฺมณญฺจ วเฑฺฒตพฺพํฯ เตนาห **"อุปจารชฺฌานโคจรํ กตฺวา วเฑฺฒตฺวา ฐเปตพฺพ"**นฺติฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมึ วฑฺฒิเต กสิณารมฺมเณฯ **อปฺปนา**ติ ฌานวเสน อปฺปนาฯ น หิ อกตปริกมฺมสฺส อภิญฺญาวเสน อปฺปนา อิชฺฌติฯ เตนาห **"ปาทกชฺฌานนิสฺสยํ โหตี"**ติ, ปาทกชฺฌานารมฺมณํ โหตีติ อโตฺถฯ **น ปริกมฺมนิสฺสย**นฺติ ปริกมฺมสฺส ตํ กสิณารมฺมณํ อปสฺสโย น โหติฯ ตถา สติ รูปทสฺสนํ น สิยาฯ **อิเมสู**ติ ยถาวุเตฺตสุ เตโชกสิณาทีสุ ตีสุ กสิเณสุฯ **อุปฺปาเทตฺวา**ติ อุปจารชฺฌานุปฺปาทเนน อุปฺปาเทตฺวาฯ อุปจารชฺฌานปวตฺติยา หิ สทฺธึ ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติฯ **ตตฺถา**ติ กสิณนิเทฺทเสฯ

อโนฺตเยว รูปคตํ ปสฺสิตพฺพํ น พหิทฺธา วิเกฺขปาปตฺติเหตุภาวโตฯ **ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมตี**ติ อิธ ปริกมฺมํ นาม ยถาวุตฺตกสิณารมฺมณํ อุปจารชฺฌานํ, ตํ รูปคตํ ปสฺสโต น ปวตฺตติฯ กสิณาโลกวเสน จ รูปคตทสฺสนํ, กสิณาโลโก จ ปริกมฺมวเสนาติ ตทุภยมฺปิ ปริกมฺมสฺส อปฺปวตฺติยา น โหติฯ เตนาห **"ตโต อาโลโก อนฺตรธายติ, ตสฺมิํ อนฺตรหิเต รูปคตมฺปิ น ทิสฺสตี"**ติฯ รูปคตํ ปสฺสโต ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติ, ปริกมฺมมติกฺกนฺตสฺส กสิณารมฺมณํ ญาณํ น โหตีติ รูปคตํ น ทิสฺสติ, กถํ ปน ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ อาห **"อถาเนนา"**ติ อาทิฯ **เอวํ อนุกฺกเมนา**ติ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต ตโต วุฏฺฐาย อภิณฺหํ อาโลกสฺส ผรณวเสน อาโลโก ถามคโต โหติ จิรฏฺฐายีฯ ตถา จ สติ ตตฺถ สุจิรมฺปิ รูปคตํ ปสฺสเตวฯ เตน วุตฺตํ **"เอตฺถ อาโลโก...เป.... โหตี"**ติฯ

สฺวายมโตฺถ ติณฺกฺกูปมาย วิภาเวตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต อาห **"รตฺติํ ติณุกฺกายา"**ติอาทิฯ ตตฺถ **ปุนปฺปุนํ ปเวสน**นฺติ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนํฯ **ถามคตาโลกสฺส ยถาปริเจฺฉเทน ฐาน**นฺติ ยตฺตกํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา กสิณํ วฑฺฒิตํ, ถามคตสฺส อาโลกสฺส ตตฺตกํ ผริตฺวา อวฏฺฐานํฯ

อนาปาถคตนฺติ อาปาถคมนโยคฺยสฺส วเสน วุตฺตํฯ อโนฺตกุจฺฉิคตาทิ ปน ตทภาวโต เตน วิเสสิตพฺพเมวฯ **ตเทวา**ติ ทิพฺพจกฺขุเมว ฯ **เอตฺถา**ติ เอเตสุ รูปมารพฺภ ปวตฺตจิเตฺตสุฯ **รูปทสฺสนสมตฺถ**นฺติ รูปํ สภาวโต วิภาวนสมตฺถํ จกฺขุวิญฺญาณํ วิยฯ **ปุพฺพภาคจิตฺตานี**ติ อาวชฺชนปริกมฺมสงฺขาตานิ ปุพฺพภาคจิตฺตานิฯ ตานิ หิ อารมฺมณํ กโรนฺตานิปิ น ยาถาวโต ตํ วิภาเวตฺวา ปวตฺตนฺติ อาวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนจิตฺตานิ วิยฯ

ตํ ปเนตํ ทิพฺพจกฺขุฯ **ปริปโนฺถ**ติ อนฺตรายิโกฯ **ฌานวิพฺภนฺตโก**ติ ฌานุมฺมตฺตโก ฌานภาวนามุเขน อุมฺมาทปฺปโตฺตฯ **อปฺปมเตฺตน ภวิตพฺพ**นฺติ "ทิพฺพจกฺขุ มยา อธิคต"นฺติ สโนฺตสํ อนาปชฺชิตฺวา วิปสฺสนานุโยควเสน วา สจฺจาภิสมยวเสน วา อปฺปมเตฺตน ภวิตพฺพํฯ

"เอวํ ปสฺสิตุกาเมนา"ติอาทินา ทิพฺพจกฺขุสฺส นานาวชฺชนปริกมฺมเญฺจว ทิพฺพจกฺขุญาณญฺจ ทสฺสิตํ, น ตสฺส อุปฺปตฺติกฺกโมติ ตํ ทเสฺสตุํ **"ตตฺราย"**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา สุวิเญฺญยฺยเมวฯ

จุตูปปาตญาณกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปกิณฺณกกถาวณฺณนา

๔๑๓. **อิตี**ติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรนาติ อโตฺถฯ เตน "โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต"ติอาทินา (ที. นิ. ๑.๒๔๔-๒๔๕; ม. นิ. ๑.๓๘๔, ๔๓๑-๔๓๓; ปารา. ๑๒-๑๔) ยถาทสฺสิตปาฬิคติํ, ตสฺสา อตฺถวิวรณนยญฺจ ปจฺจามสติฯ สเจฺจสุ วิย อริยสจฺจานิ ขเนฺธสุ อุปาทานกฺขนฺธา อโนฺตคธาฯ ตทุภเย จ สภาวโต, สมุทยโต, อตฺถงฺคมโต, อสฺสาทโต, อาทีนวโต, นิสฺสรณโต จ ยถาภูตํ สยมฺภุญาเณน อเวทิ อญฺญาสิ ปฏิวิชฺฌิ ปเวเทสิ วาติ สาติสเยน ปญฺจกฺขนฺธาวโพเธน ภควาว โถเมตโพฺพติ อาห **"ปญฺจกฺขนฺธวิทู"**ติฯ ญตฺวา วิเญฺญยฺยาติ สมฺพโนฺธฯ **ตาสู**ติ ปญฺจสุ อภิญฺญาสุฯ ตคฺคหเณเนว จ ปริภณฺฑญาณานํ คหิตตฺตา "ปญฺจา"ติ วุตฺตํฯ เตนาห **"เอตาสุ หี"**ติอาทิฯ

ตตฺถ **ปริภณฺฑญาณานี**ติ ปริวารญาณานิฯ ยถา หิ สิเนรุสฺส ปริวารฏฺฐานานิ ยานิ ตํ สิทฺธิยา สิทฺธานิ เมขลฏฺฐานานิ ปริภณฺฑานีติ วุจฺจนฺติ, เอวํ อิมานิปิ ทิพฺพจกฺขุสิทฺธิยา สิทฺธานิ ตสฺส ปริภณฺฑานีติ วุตฺตานิฯ **อิธาคตานี**ติ เอตฺถ **อิธา**ติ ยถาทสฺสิตานิ สุตฺตปทานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตโต อเญฺญสุ ปน สามญฺญผลาทีสุ มโนมยญาณมฺปิ วิสุํ อภิญฺญาญาณภาเวน อาคตํฯ

''เตสู''ติ อิทํ ปจฺจามสนํ กึ ติกานํ, อุทาหุ อารมฺมณานนฺติ? กิเญฺจตฺถ ยทิ ติกานํ, ตทยุตฺตํฯ น หิ ติเกสุ อภิญฺญาญาณานิ ปวตฺตนฺติฯ อถ อารมฺมณานํ, ตมฺปิ อยุตฺตํฯ น หิ อญฺญํ อุทฺทิสิตฺวา อญฺญสฺส ปจฺจามสนํ ยุตฺตนฺติฯ ยถา อิจฺฉติ, ตถา ภวตุ ตาว ติกานํ, นนุ วุตฺตํ ''น หิ ติเกสุ อภิญฺญาญาณานิ ปวตฺตนฺตี''ติ? นายํ วิโรโธ ติกโวหาเรน อารมฺมณานํเยว คยฺหมานตฺตาฯ อถ วา ปน โหตุ อารมฺมณานํ, นนุ วุตฺตํ ''น หิ อญฺญํ อุทฺทิสิตฺวา อญฺญสฺส ปจฺจามสนํ ยุตฺต''นฺติ? อยมฺปิ น โทโส ยถาวุตฺตการเณเนวาติฯ

๔๑๔. อสติปิ วตฺถุเภเท ภูมิกาลสนฺตานเภทวเสน ภินฺนสุ **สตฺตสุ อารมฺมเณสุ**ฯ ติกวเสน เหส เภโท คหิโตฯ อิทฺธิวิธญาณสฺส มคฺคารมฺมณตาย อภาวโต อิธ มคฺคารมฺมณติโก น ลพฺภติฯ **ตนฺ**ติ อิทฺธิวิธญาณํฯ **กายํ จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา**ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ **อุปโยคลทฺธ**นฺติ ลทฺธอุปโยควจนํฯ ทุติยาวิภตฺติวเสน วุตฺตํ **''กายํ ปริณาเมตี''**ติฯ เตนาห **''รูปกายารมฺมณโต''**ติ, รูปกายสฺส วณฺณารมฺมณโตติ อโตฺถฯ

ตเทว จิตฺตนฺติ ยเทว กายวเสน จิตฺตปริณามเน วุตฺตํ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ, ตเทวฯ รามคาเม เจติยํ ฐเปตฺวา เสเสสุ สตฺตสุ เจติเยสุ ธาตุโย อิทฺธิยา อาหริตฺวา ราชคเห ภูมิฆรมณฺฑเป กตํ **มหาธาตุนิธานํฯ ''อิเม คนฺธา''**ติอาทินา ปจฺจุปฺปเนฺน คนฺธาทิเก คเหตฺวาปิ อสฺสาสนาทิวิเสสยุตฺตํ อนาคตเมว เนสํ รูปํ อธิฏฺฐานจิตฺตสฺส อารมฺมณํ โหติ อนาคตาธิฏฺฐานตฺตาฯ **วตฺตนิยเสนาสนํ** นาม วิญฺฌาฏวิยํ วิหาโรฯ **ทธิรส**นฺติ ทธิมโณฺฑ, ตํ อธิฏฺฐหนฺตสฺส อนาคตํ ทธิวณฺณํ อารมฺมณํ โหติฯ **ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ** ปจฺจุปฺปนฺนสฺส รูปกายสฺส อารมฺมณกรณโตฯ

สกายจิตฺตานนฺติ อตฺตโน กายสฺส, จิตฺตสฺส จฯ

๔๑๕. **สโทฺท จ ปริโตฺต** สพฺพสฺส รูปสฺส กามาวจรภาวโตฯ **วิชฺชมานเมวา**ติ วตฺตมานํเยวฯ

๔๑๖. **โสตาปนฺนสฺส จิตฺต**นฺติ โสตาปนฺนสฺส อาเวณิกํ จิตฺตํฯ **สกทาคามิสฺสา**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **ยาว อรหโต เนตพฺพ**นฺติ ''สกทาคามี อนาคามิโน จิตฺตํ น ชานาติ, อนาคามี อรหโต''ติ เอวํ เนตพฺพํฯ **สเพฺพส**นฺติ สเพฺพสํ อริยานํ ชานาติ, โก ปน วาโท อนริยานํฯ อโญฺญปิ จ อุปริโม อนาคามิอาทิ เหฏฺฐิมสฺส สกทาคามิอาทิกสฺส จิตฺตํ ชานาตีติ สมฺพโนฺธฯ

อตีตสฺส, อนาคตสฺส จ ปรสฺส จิตฺตสฺส ชานนํ สมฺภวติ, ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ปน น สมฺภวตีติ อธิปฺปาเยน ปุจฺฉติ **''กถํ ปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ โหตี''**ติฯ อิตโร ยตฺถ สมฺภวติ, ตํทสฺสนตฺถํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ตาว วิภชิตฺวา ทเสฺสโนฺต **''ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม ติวิธ''**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อุปฺปาทฏฺฐิติภงฺคปฺปตฺต**นฺติ อุปฺปาทํ, ฐิตึ, ภงฺคญฺจ ปตฺตํ, ขณตฺตยปริยาปนฺนนฺติ อโตฺถฯ **เอตฺถนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพา**ติ เอตฺถนฺตเร ปวตฺตา รูปสนฺตติวารา เอกเทฺว

สนฺตติวารา นามาติ เวทิตพฺพาติ อโตฺถฯ อาโลกฏฺฐานโต โอวรกํ ปวิฏฺฐสฺส ปเคว ตตฺถ นิสินฺนสฺส วิย ยาว รูปคตํ ปากฏํ โหติฯ ตตฺถ อุปฺฑฺฒเวลา อวิภูตวารา, อุปฑฺฒเวลา วิภูตวารา, ตทุภยํ คเหตฺวา **"เทฺว สนฺตติวารา"**ติ วุตฺตํฯ ตยิทํ น สพฺพสาธารณํ, เอกจฺจสฺส สีฆมฺปิ ปากฏํ โหตีติ "เอกเทฺวสนฺตติวารา"ติ เอกคฺคหณมฺปิ กตํ, อติปริตฺตสภาวอุตุอาทิสมุฏฺฐานา วา เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ

ตีเร อกฺกนฺตอุทกเลขา นาม กาลุสฺสิยํ คตา ตีรสมีเป อุทกราชิฯ **ยาว น วิปฺปสีทตี**ติ กาลุสฺสิยวิคเมน ยาว วิปฺปสนฺนา น โหติฯ เกจิ ปน "อติเนฺต ตีเร อลฺลปาเทน อกฺกเนฺต ยาว ปาเท อุทกเลขา น วิปฺปสีทติ, น สํสีทติ, น วูปสมฺมตี"ติ เอวเมตฺถ อตฺถํ วทนฺติฯ เต ปเนเต กิริยาเภเทน วุตฺตา กาลวิเสสา, น อญฺญมญฺญํ สมสมา, อูนาธิกภาควโนฺตว ทฏฺฐพฺพาฯ **เทฺว ตโย ชวนวารา** กามาวจรชวนวเสน เวทิตพฺพา, น อิตรชวนวเสนฯ น หิ เต ปริมิตกาลา, อนนฺตรา ปวตฺตภวงฺคาทโยปิ ตทโนฺตคธาว ทฏฺฐพฺพาฯ **ตทุภย**นฺติ รูปารูปสนฺตติทฺวยํฯ

เอกภวปริจฺฉินฺนนฺติ ปฏิสนฺธิจุติปริจฺฉินฺนํฯ เอกภวปริยาปนฺนํ ธมฺมชาตํ เอตรหีติ วตฺตพฺพํ **อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ นามฯ มโน**ติ สสมฺปยุตฺตํ วิญฺญาณมาหฯ **ธมฺมา**ติ อารมฺมณธมฺมาฯ **มโน**ติ วา มนายตนํฯ **ธมฺมา**ติ เวทนาทโย อรูปกฺขนฺธาฯ **อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺน**นฺติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ โหนฺตํ เอตํ อุภยํ โหตีติ อโตฺถฯ **วิญฺญาณ**นฺติ นิกนฺติวิญฺญาณํฯ ตญฺหิ ตสฺมิํ ปจฺจุปฺปเนฺน ฉนฺทราควเสน ปฏิพทฺธํ โหติฯ **อภินนฺทตี**ติ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนาหิ อภินนฺทติฯ ตถาภูโต จ วตฺถุปริญฺญาย อภาวโต เตสุ ปจฺจุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ **สํหีรติ** ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อากฑฺฒียติฯ เอตฺถ จ ทฺวาทสายตนานํ "เอตํ ปจฺจุปฺปนฺน"นฺติ (ม. นิ. ๓.๒๘๔) อาคตตฺตา ตตฺถ ปวโตฺต ฉนฺทราโค อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ, น ขณปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณติ วิญฺญายตีติ ทเสฺสโนฺต **"ยํ สนฺธาย ภเทฺทกรตฺตสุเตฺต...เป.... สํหีรตีติ วุตฺต"**นฺติ อาหฯ "ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ โย ธมฺมํ, ตตฺถ ตตฺถ วิปสฺสตี"ติ (ม. นิ. ๓.๒๗๒, ๒๘๕) เอตฺถาปิ วิปสฺสนาจิตฺตํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ, วิปสฺสิตพฺพธมฺมา อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนาติ คเหตพฺพํฯ อญฺญถา วิปสฺสนาว น สมฺภเวยฺยฯ "ขณปจฺจุปฺปนฺนํ ปาฬิยํ อาคต"นฺติ น วุตฺตํ ตสฺส วเสน อารมฺมณกรณสฺส อฏฺฐกถายํ อนาคตตฺตาฯ

เกจีติ อภยคิริวาสิโนฯ **เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี**ติ อิทฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปตฺติสมกาลเมว ปรจิตฺตสฺสปิ อุปฺปตฺติสมฺภวโตติ ยุตฺติทสฺสนํฯ **ยถา อากาเส**ติอาทิ สทิสูทาหรณํฯ **ตํ ปน เตสํ วจนํ อยุตฺตํ**ฯ กสฺมา? มคฺคผลวีถิโต อญฺญตฺถ อนิเฏฺฐ ฐาเน อาวชฺชนชวนานํ นานารมฺมณภาวปฺปตฺติโทสโตติ ยุตฺติวจนํฯ

ยทิ เอวํ กถํ เจโตปริยญาณํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหตีติ อาห **"สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ ปนา"**ติอาทิ ฯ **อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพํ,** น สกเลน ปจฺจุปฺปนฺนทฺธุนาติ อธิปฺปาโยฯ

ตตฺรายํ ทีปนาติอาทิ ชวนวารสฺส อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนภาวทีปนมุเขน อิทฺธิจิตฺตสฺส ปวตฺติอาการทีปนํฯ **อิตรานี**ติ อาวชฺชนปริกมฺมจิตฺตานิฯ เอตฺถ จ "เกจี"ติ ยทิปิ อภยคิริวาสิโน อธิเปฺปตา, เต ปน จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณํ น อิจฺฉนฺตีติ "ฐิติกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตี"ติ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตถา เย "อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี"ติ วทนฺติ, เตสํ "ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตี"ติ วจนํ น สเมติฯ น หิ ตสฺมิํ ขณทฺวเย อุปฺปชฺชมานํ ปรจิเตฺตน สห เอกกฺขเณ อุปฺปชฺชติ นามาติฯ ฐิติภงฺคกฺขเณสุ จ อุปฺปชฺชมานํ เอกเทสํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ, เอกเทสํ อตีตารมฺมณํ อาปชฺชติฯ ยญฺจ วุตฺตํ "ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ ราสิวเสน

มหาชนสฺส จิเตฺต อาวชฺชิเต’’ติ, เอตฺถ จ มหาชโน อตฺถโต ปเร อเนกปุคฺคลาติ ‘‘ปเรสํ จิตฺตํ ชานิสฺสามี’’ติ อาวชฺชนปฺปวตฺติ วตฺตพฺพา สิยาฯ อถาปิ ปรสฺสาติ มหาชนสฺสาติ อโตฺถ สมฺภเวยฺย, ตถาปิ ตสฺส เอกปุคฺคลเสฺสว วา จิตฺตราสึ อาวชฺชิตฺวา เอกสฺส ปฎิวิชฺฌนํ อยุตฺตํฯ น หิ ราสิอาวชฺชนํ เอกเทสาวชฺชนํ โหตีติ, ตสฺมา เตหิ ‘‘มหาชนสฺส จิเตฺต อาวชฺชิเต’’ติอาทิ น วตฺตพฺพํฯ

ยํ ปน เต วทนฺติ ‘‘ยสฺมา อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี’’ติฯ ตตฺถายํ อธิปฺปาโย ยุโตฺต สิยา, เจโตปริยญาณลาภี ปรสฺส จิตฺตํ ญาตุกาโม ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย อตีตาทิวิภาคํ อกตฺวา จิตฺตสามเญฺญน ‘‘อิมสฺส จิตฺตํ ชานามิ, อิมสฺส จิตฺตํ ชานามี’’ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย สามเญฺญเนว จิตฺตํ อาวชฺชิตฺวา ติณฺณํ, จตุนฺนํ วา ปริกมฺมานํ อนนฺตรา เจโตปริยญาเณน ปรจิตฺตํ ปฎิวิชฺฌติ วิภาเวติ รูปํ วิย ทิพฺพจกฺขุนาฯ ตโต ปรํ ปน กามาวจรจิเตฺตหิ สราคาทิววตฺถานํ โหติ นีลาทิววตฺถานํ วิยฯ ตตฺถ ทิพฺพจกฺขุนา ทิฎฺฐหทยวตฺถุรูปสฺส สตฺตสฺส อภิมุขีภูตสฺส จิตฺตสามเญฺญน จิตฺตํ อาวชฺชยมานํ อาวชฺชนํ อภิมุขีภูตํ วิชฺชมานํ จิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตํ อาวเชฺชติฯ ปริกมฺมานิ จ ตํ ตํ วิชฺชมานํ จิตฺตํ จิตฺตสามเญฺญเนว อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตชานนปริกมฺมานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ เจโตปริยญาณํ ปน วิชฺชมานํ จิตฺตํ ปฎิวิชฺฌนฺตํ วิภาเวนฺตํ เตน สห เอกกฺขเณ เอว อุปฺปชฺชติฯ

ตตฺถ ยสฺมา สนฺตานสฺส สนฺตานคฺคหณโต เอกตฺตวเสน อาวชฺชนาทีนิ ‘‘จิตฺต’’เนฺตฺวว ปวตฺตานิฯ ตญฺจ จิตฺตเมว, ยํ เจโตปริยญาเณน วิภาวิตํฯ ตสฺมา สมานาการปฺปวตฺติโต น อนิเฎฺฐ มคฺคผลวีถิโต อญฺญสฺมึ ฐาเน นานารมฺมณตา อาวชฺชนชวนานํ โหติฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณญฺจ ปริกมฺมํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโยติ สิทฺธํ โหติฯ อตีตตฺติโก จ เอวํ อุปปโนฺน โหติฯ อญฺญถา สนฺตติปจฺจุปฺปเนฺน, อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺน จ ‘‘ปจฺจุปฺปนฺน’’นฺติ อิธ วุจฺจมาเน อตีตานาคตานญฺจ ปจฺจุปฺปนฺนตา อาปเชฺชยฺยฯ ตถา จ สติ ‘‘ปจฺจุปฺปโนฺน ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ ตํ วุตฺตํฯ ‘‘อตีโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยฯ ปุริมา ปุริมา อตีตา ขนฺธา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ขนฺธานํ อนนฺตร …เป…. อนุโลมํ โคตฺรภุสฺสา’’ติอาทิ วจนโต (ปฎฺฐา. ๒.๑๘.๕) น อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปเนฺนเสฺวว จ อนนฺตราตีตา จตฺตาโร ขนฺธา อตีตาติ วิญฺญายนฺติฯ น จ **อภิธมฺมมาติกายํ** (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๘-๑๙) อาคตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนปทสฺส อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺนปทตฺถตา กตฺถจิ ปาฬิยํ วุตฺตาฯ ตสฺมา เตหิ อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตุปฺปตฺติยา เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วุตฺตาฯ ยทา ปน ‘‘ยํ อิมสฺส จิตฺตํ ปวตฺตํ, ตํ ชานามิฯ ยํ ภวิสฺสติ, ตํ ชานามี’’ติ วา อาโภคํ กตฺวา ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนาทีนิ กโรติ, ตทา อาวชฺชนปริกมฺมานิ, เจโตปริยญาณญฺจ อตีตานาคตารมฺมณาเนว โหนฺติ อาวชฺชเนเนว วิภาคสฺส กตตฺตาฯ

เย ปน ‘‘อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม อาวเชฺชติ, อาวชฺชนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สห นิรุชฺฌติฯ ตโต จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ, เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, เสสานิ กามาวจรานิ, เตสํ สเพฺพสมฺปิ ตเทว นิรุทฺธํ จิตฺตํ อารมฺมณํ โหติ, น จ ตานิ นานารมฺมณานิ โหนฺติ อทฺธานวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา’’ติ อิทํ วจนํ นิสฺสาย ‘‘อาวชฺชนชวนานํ ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณภาเวปิ นานารมฺมณตาภาโว วิย เอกทฺวิติจตุปญฺจจิตฺตกฺขณานาคเตสุปิ จิเตฺตสุ อาวชฺชิเตสุ อาวชฺชนชวนานํ ยถาสมฺภวํ อนาคตปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณภาเวปิ นานารมฺมณตา น สิยาฯ เตน จตุปญฺจจิตฺตกฺขณานาคเต อาวชฺชิเต อนาคตารมฺมณ

ปริกมฺมานนฺตรํ ขณปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ เจโตปริยญาณํ สิทฺธ’’นฺติ วทนฺติฯ เตสํ วาโท “อนาคตารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ ธมฺโม อตีตารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ อิเมสํ ปญฺหานํ อนุทฺธฏตฺตา, คณนาย จ “อาเสวเน ตีณี’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๙.๓๙) วุตฺตตฺตา น สิชฺฌติฯ น หิ กุสลกิริยามหคฺคตํ อนาเสวนํ อตฺถีติฯ เอตสฺส จ วาทสฺส นิสฺสยภาโว อาวชฺชนชวนานํ ขณปจฺจุปฺปนฺนนิรุทฺธารมฺมณตาวจนสฺส น สิชฺฌติ, “ยํ ปวตฺตํ, ปวตฺติสฺสติ จา’’ติ วิเสสํ อกตฺวา คหเณ อาวชฺชนสฺส อนาคตคฺคหณาภาวํ, ตทภาวา ชวนานมฺปิ วตฺตมานคฺคหณาภาวญฺจ สนฺธาเยว ตสฺส วุตฺตตฺตาฯ ตทา หิ ภวงฺคจลนานนฺตรํ อภิมุขีภูตเมว จิตฺตํ อารพฺภ อาวชฺชนา ปวตฺตตีติ ชานนจิตฺตสฺสปิ วตฺตมานารมฺมณภาเว อาวชฺชนชานนจิตฺตานํ สหฏฺฐานโทสาปตฺติยา, ราสิเอกเทสาวชฺชนปฏิเวเธ สมฺปตฺตสมฺปตฺตาวชฺชนชานเน จ อนิเฏฺฐ ฐาเน อาวชฺชนชวนานํ นานารมฺมณภาวโทสาปตฺติยา จ ยํ วุตฺตํ “ขณปจฺจุปฺปนฺนํ จิตฺตํ เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหตี’’ติ, ตํ อยุตฺตนฺติ ปฏิกฺขิปิตฺวา ยถาวุตฺตโทสาปตฺตึ, กาลวเสน จ อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา นานารมฺมณตาภาวํ ทิสฺวา อาวชฺชนชวนานํ วตฺตมานตํ นิรุทฺธารมฺมณภาโว วุโตฺตติฯ ตมฺปิ วจนํ ปุริมวาทิโน นานุชาเนยฺยุํฯ ตสฺมิํ หิ สติ “อาวชฺชนา กุสลาน’’นฺติอาทีสุ (ปฏฺฐา ๑.๑.๔๑๗) วิย อญฺญปทสงฺคหิตสฺส อนนฺตรปจฺจยวิธานโต “ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณอาวชฺชนา อตีตารมฺมณานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ จ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ วุตฺตนฺติฯ

กสฺมา ปเนวํ เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา วิจาริตา, นนุ “อตีโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส, อนาคโต ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๒) เอเตสํ วิภงฺเคสุ “อตีตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, อนาคตา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ, อุปฺปนฺนตฺติเก จ “อนุปฺปนฺนา ขนฺธา อุปฺปาทิโน ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๗.๓) เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺวา “ปจฺจุปฺปโนฺน ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๓) เอตสฺส วิภงฺเค “ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๓), อุปฺปนฺนตฺติเก จ “อุปฺปนฺนา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๗.๒) เอตฺตกเสฺสว วุตฺตตฺตา ปจฺจุปฺปเนฺน จิเตฺต เจโตปริยญาณํ นปฺปวตฺตตีติ วิญฺญายติฯ ยทิ หิ ปวเตฺตยฺย, ปุริเมสุ วิย อิตเรสุ จ เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺตพฺพํ สิยาติ? สจฺจํ กตฺตพฺพํ, นยทสฺสนวเสน ปน ตํ สํขิตฺตนฺติ อญฺญาย ปาฬิยา วิญฺญายติฯ

“อตีตารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, อนาคตารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมโณ ธมฺโม ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺสา’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๙.๒๐-๒๒) เอเตสํ หิ วิภงฺเคสุ “เจโตปริยญาเณน อตีตารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติ, อตีตารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, เจโตปริยญาเณน อนาคตารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติ, อนาคตารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, เจโตปริยญาเณน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตสมงฺคิสฺส จิตฺตํ ชานาติ, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปจฺจุปฺปนฺนา ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อาวชฺ

ชนาย อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๙.๒๐-๒๒) เจโตปริยญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณ ปวตฺติ วุตฺตาติฯ เตเนวายํ วิจารณา กตาติ เวทิตพฺพาฯ

๔๑๗. **เตส**นฺติ เตสุ ทฺวีสุ ญาเณสูติ นิทฺธารเณ สามิวจนํฯ **จิตฺตเมว อารมฺมณํ** เจโตปริยญาณตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **''อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฺปฏิพทฺธํ วา น ชานาตี''**ติฯ ตตฺถ **ขนฺธปฺปฏิพทฺธํ** นามโคตฺตาทิฯ ยทิ เอวํ กถํ มคฺคารมฺมณนฺติ อาห **''มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตารมฺมณตฺตา ปน ปริยายโต มคฺคารมฺมณนฺติ วุตฺต''**นฺติฯ **เจตนามตฺตเมว อารมฺมณํ,** ตถา หิ ตํ ''ยถากมฺมูปคญาณ''นฺติ วุจฺจตีติ อธิปฺปาโยฯ **ขนฺธปฺปฏิพทฺธสู**ติ เอตฺถ นิพฺพานมฺปิ ขนฺธปฺปฏิพทฺธเมวฯ ขเนฺธหิ วิสยีกตตฺตาติ วทนฺติฯ ตถา หิ วุตฺตํ **อฏฺฐสาลินิยํ** ''อตีเต พุทฺธา มคฺคํ ภาวยึสุ, ผลํ สจฺฉากํสุ, อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายึสูติ ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณวเสน มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณโตปิ อปฺปมาณารมฺมณ''นฺติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑๔๒๑)ฯ ตตฺถ มคฺคผลปจฺจเวกฺขณานิ ตาว ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาเณน มคฺคผเลสุ ญาเณสุ ปวตฺตนฺติฯ นิพฺพานปจฺจเวกฺขณญฺจ นิพฺพานารมฺมเณสุ อปฺปมาณธเมฺมสุ ญาเณสูติ มคฺคาทิปจฺจเวกฺขณานิ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อปฺปมาณารมฺมณตํ สาเธนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ ''อปฺปมาณา ขนฺธา ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''อิเจฺจว (ปฏฺฐา. ๙.๑๒.๕๘) หิ วุตฺตํ, น วุตฺตํ ''นิพฺพาน''นฺติฯ ตสฺมา ปุเพฺพนิวาสญาเณน เอว มคฺคผลปจฺจเวกฺขณกิเจฺจ วุจฺจมาเนปิ นิพฺพานปจฺจเวกฺขณตา น สกฺกา วตฺตุํฯ อฏฺฐกถายํ ปน นิพฺพานารมฺมณตา นิทสฺสิตาฯ

กุสลา ขนฺธาติ อิทฺธิวิธปุเพฺพนิวาสานาคตํสญาณาเปโกฺข พหุวจนนิเทฺทโส, น เจโตปริยยถากมฺมูปคญาณาเปกฺขาติ เตสํ จตุกฺขนฺธารมฺมณภาวสฺส อสาธโกติ เจ? น, อญฺญตฺถ ''อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จ เจโตปริยญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๒.๖.๗๒), ''สวิตกฺกสวิจารา ขนฺธา จ วิตโกฺก จ เจโตปริยญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๒.๖.๗๓) จ วุตฺตตฺตา เจโตปริยญาณาเปกฺขาปิ พหุวจนนิเทฺทโสติ อิมสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิโตฯ เอวมฺปิ ยถากมฺมูปคญาณสฺส ''อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จา''ติอาทีสุ อวุตฺตตฺตา จตุกฺขนฺธารมฺมณตา น สิชฺฌตีติ? น, ตตฺถ อวจนสฺส อญฺญการณตฺตาฯ ยถากมฺมูปคญาเณน หิ กมฺมสํสฏฺฐา จตฺตาโร ขนฺธา กมฺมมุเขน คยฺหนฺติฯ ตญฺหิ ยถา เจโตปริยญาณํ ปุริมปริกมฺมวเสน อวิตกฺกาทิวิภาคํ, สราคาทิวิภาคญฺจ จิตฺตํ วิภาเวติ, น เอวํ วิภาคํ วิภาเวติฯ กมฺมวเสเนว ปน สมุทายํ วิภาเวติ, ตสฺมา ''อวิตกฺกวิจารมตฺตา ขนฺธา จ วิจาโร จา''ติอาทิเก วิภาคกรเณ ตํ น วุตฺตํ, น จตุกฺขนฺธานารมฺมณโตติฯ อิทํ ปนสฺส อการณนฺติ เกจิฯ ตตฺถาปิ ''ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺสา''ติ ปฐนฺติ เอวฯ น หิ ตํ กุสลากุสลวิภาคํ วิย สวิตกฺกาทิวิภาคํ กมฺมํ วิภาเวตุํ อสมตฺถํฯ ทุจฺจริตสุจริตวิภาวนมฺปิ หิ โลภาทิอโลภาทิสมฺปโยควิภาควิเสสวิภาวนํ โหตีติฯ

''ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ นามโคตฺตานุสฺสรณกาเล น วตฺตพฺพารมฺมณ''นฺติ เอตฺตกเมว อฏฺฐกถายํ วุตฺตํฯ นามโคตฺตํ ปน ขนฺธูปนิพโนฺธ สมฺมุติสิโทฺธ พฺยญฺชนโตฺถ, น พฺยญฺชนนฺติฯ **อยเมตฺถ อมฺหากํ ขนฺตี**ติ อาจริยสฺสายํ อตฺตโน มติฯ ยํ ปน วุตฺตํ ''น พฺยญฺชน''นฺติ, ตสฺส สมตฺถนํ **''พฺยญฺชนญฺหี''**ติอาทิฯ

๔๑๙. **กามาวจเร นิพฺพตฺติสฺสตี**ติ นิพฺพตฺติกฺขนฺธชานนมาหฯ

๔๒๐. เอตฺถาติ เอตสฺมึ อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติกวเสน อภิญฺญาญาณานํ, อารมฺมณวิจาเรฯ ‘‘อชฺฌตฺตารมฺมณเญฺจว พหิทฺธารมฺมณญฺจา’’ติ เอกชฺฌํ คเหตฺวา ยํ วุตฺตํ โปราณฏฺฐกถายํ, ตํ ‘‘กาเลน…เป…. โหติเยวา’’ติ อิมินา อธิปฺปาเยน วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ น หิ อชฺฌตฺตพหิทฺธา นาม วิสุํ เอกํ อตฺถิ, นาปิ ตํ เอกชฺฌํ อารมฺมณํ กรียตีติฯ ยทิ เอวํ ติโก เอว น ปูรติ ปททฺวยาสงฺคหิตสฺส ตติยสฺส อตฺถนฺตรสฺส อภาวโต, น, ปการเภทวิสยตฺตา ติกนิเทฺทสสฺสฯ ตถา หิ อฏฺฐกถายํ ‘‘เต เอว ติปฺปกาเรปิ ธเมฺม’’ติ วุตฺตํฯ เต เอว อชฺฌตฺตาทิวเสน ติวิเธปิ ธเมฺมติ อโตฺถฯ เอตฺถ หิ ‘‘เต เอว ธเมฺม’’ติ อวตฺวา ‘‘ติปฺปกาเร’’ติ วจนํ ปการเภทนิพนฺธนา อยํ ติกเทสนาติ ทสฺสนตฺถํฯ ยถา หิ กุสลตฺติกาทีนํ เทสนา ยถารหํ ธมฺมานํ ชาติสมฺปโยคปฺปหานสิกฺขาภูมิอารมฺมณปฺปเภทนิยมกาลาทิเภทนิพนฺธนา, น เอวมยํ ชาติอาทิเภทนิพนฺธนา, นาปิ สนิทสฺสนตฺติกเหตุทุกาทิเทสนา วิย สภาวาทิเภทนิพนฺธนา, อถ โข ปการเภทนิพนฺธนาฯ ปเญฺจว หิ ขนฺธา สสนฺตติปริยาปนฺนตํ อุปาทาย ‘‘อชฺฌตฺตา’’ติ วุตฺตา, ปรสนฺตติปริยาปนฺนตํ อุปาทาย ‘‘พหิทฺธา’’ติ, ตทุภยํ อุปาทาย ‘‘อชฺฌตฺตพหิทฺธา’’ติฯ เตนาห ‘‘อนินฺทฺริยพทฺธรูปญฺจ นิพฺพานญฺจ ฐเปตฺวา สเพฺพ ธมฺมา สิยา อชฺฌตฺตา, สิยา พหิทฺธา, สิยา อชฺฌตฺตพหิทฺธา’’ติ (ธ. ส. ๑๔๓๕)ฯ นนุ เจตฺถ อตฺถนฺตราภาวโต, ปการนฺตรสฺส จ อนามฏฺฐตฺตา ตติโย ราสิ นตฺถีติ? นยิทเมวํฯ ยทิปิ หิ ปฐมปเทน อสงฺคหิตสงฺคณฺหนวเสน ทุติยปทสฺส ปวตฺตตฺตา สเพฺพปิ สภาวธมฺมา ปททฺวเยเนว ปริคฺคหิตา, เตหิ ปน วิสุํ วิสุํ คหิตธเมฺม เอกชฺฌํ คหณวเสน ตติยปทํ วุตฺตนฺติ อเตฺถว ตติโย ราสิฯ น หิ สมุทาโย อวยโว โหติ, ภินฺนวตฺถุเก ปน ธเมฺม อธิฏฺฐานเภทํ อมุญฺจิตฺวา เอกชฺฌํ คหณํ น สมฺภวตีติ กาเลน อชฺฌตฺตํ, กาเลน พหิทฺธา ชานนกาเลติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อภิญฺญานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ เตรสมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๑๔. ขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

ปญฺญากถาวณฺณนา

๔๒๑. **สพฺพากาเรนา**ติ อุปจาราการโร, อปฺปนาการโร, วสีภาวาการโร, วิตกฺกาทิสมติกฺกมาการโร, รูปาทีหิ วิรชฺชนาการโร, จุทฺทสธา จิตฺตสฺส ปริทมนาการโร, ปญฺจวิธอานิสํสาธิคมาการโรติ เอวมาทินา สเพฺพน ภาวนาการเนฯ

ตทนนฺตราติ ‘‘จิตฺตํ ปญฺญ’’นฺติ เอวํ เทสนากฺกเมน, ปฏิปตฺติกฺกเมน จ ตสฺส สมาธิสฺส อนนฺตราฯ ปญฺญา ภาเวตพฺพา สมาธิภาวนาย สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนาติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘ปญฺญญฺจ ภาวย’’นฺติ เอวํ **อติสเงฺขปเทสิตตฺตา,** คาถาวณฺณนายํ วา ‘‘สมาธิสิลายํ สุนิสิตํ วิปสฺสนาปญฺญาสตฺถ’’นฺติ เอวํ อติวิย สเงฺขเปน ภาสิตตฺตา อยํ สา ปญฺญาติ สภาวโต **วิญฺญาตุมฺปิ ตาว น สุกรา**ฯ ภาวนาวิธานสฺส ปน อทสฺสิตตฺตา ปเคว ภาเวตุํ น สุกราติ สมฺพนฺโธฯ ปุจฺฉนเฏฺฐน ปญฺหา, กมฺมํ กิริยา กรณํ, ปญฺหาว กมฺมํ **ปญฺหากมฺมํ,** ปุจฺฉนปโยโคติ อโตฺถฯ

กา ปญฺญาติ สรูปปุจฺฉาฯ **เกนเฏฺฐน ปญฺญา**ติ เกน อเตฺถน ปญฺญาติ วุจฺจติ, ‘‘ปญฺญา’’ติ ปทํ กํ อภิเธยฺยตฺถํ นิสฺสาย ปวตฺตนฺติ อโตฺถฯ สา ปนายํ ปญฺญา สภาวโต, กิจฺจโต, อุปฏฺฐานาการโต, อาสนฺนการณโต จ กถํ ชานิตพฺพาติ อาห **‘‘กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานี’’**ติฯ **กติวิธา**ติ ปเภทปุจฺฉาฯ กสฺมา ปเนตฺถ สํกิเลสโวทานปุจฺฉา น คหิตาติ? วุจฺจเต – โลกุตฺตราย ตาว ปญฺญาย นเตฺถว สํกิเลโสฯ อสติ จ ตสฺมิํ กุโต โวทานปุจฺฉาติ ตทุภยํ น คหิตํฯ โลกิยาย ปน ตานิ ภาวนาวิธาเนน เอว อโนฺตคธานีติ กตฺวา วิสุํ น คหิตานิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิอโนฺตคธตฺตา , สมาธิภาวนายํ วา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพานีติ น คหิตานิฯ ปฏิปตฺติ นาม ทิฏฺฐานิสํเส เอว โหตีติ อาห **‘‘ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโส’’**ติฯ

๔๒๒. **ตตฺรา**ติ ตสฺมิํ, ตสฺส วา ปญฺหากมฺมสฺสฯ **วิสฺสชฺชน**นฺติ วิวรณํฯ ปุจฺฉิโต หิ อโตฺถ อวิภาวิตตฺตา นิคูโฬฺห มุฏฺฐิยํ กโต วิย ติฏฺฐติ, ตสฺส วิวรณํ วิสฺสชฺชนํ วิภูตภาวกรณโตฯ **กา ปญฺญา**ติ กามญฺจายํ สรูปปุจฺฉา, วิภาควนฺตานํ ปน สภาววิภาวนํ วิภาคทสฺสนมุเขเนว โหตีติ วิภาโค ตาว อนวเสสโต ทเสฺสตโพฺพฯ ตํทสฺสเนน จ อยมาทีนโวติ ทเสฺสตุํ **‘‘ปญฺญา พหุวิธา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **พหุวิธา**ติ กุสลาทิวเสน อเนกวิธาฯ **นานปฺปการา**ติ อตฺถชาปิกาทิเภเทน, สุตมยญาณาทิเภเทน จ นานาวิธาฯ **ตํ สพฺพ**นฺติ ตํ อนวเสสํ ปญฺญาวิภาคํฯ **น สาเธยฺยา**ติ วิปสฺสนาภาวนาย สทฺธิํ มคฺคภาวนา อิธ อธิเปฺปตโตฺถฯ ตาย หิ ตณฺหาชฏาวิชฏนํ, ตญฺจ น สาเธยฺยฯ อนวเสสโต หิ ปญฺญาปเภเท วิสฺสชฺชิยมาเน ‘‘เอกวิเธน ญาณวตฺถู’’ติ อาทิโก (วิภ. ๗๕๑) สโพฺพ ญาณวตฺถุ วิภเงฺค, สุตฺตเนฺตสุ จ ตตฺถ ตตฺถ อาคโต ปญฺญาปเภโทฯ สกโลปิ วา อภิธมฺมนโย อาหริตฺวา วิสฺสเชฺชตโพฺพ ภเวยฺย, ตถา จ สติ ยฺวายํ อิธ ปญฺญาภาวนาวิธิ อธิเปฺปโต, ตสฺส วิสฺสชฺชนาย โอกาโสว น ภเวยฺยฯ กิญฺจ ยฺวายํ ฐานาฐานกมฺมนฺตรวิปากนฺตราทิวิสเย ปญฺญาย ปวตฺติเภโท, โสปิ ยถารหํ สทฺธิํ ผลาผลเภเทน วิภชิตฺวา วิสฺสเชฺชตโพฺพ สิยาฯ โส จ ปน วิสฺสชฺชิยมาโน อญฺญทตฺถุ วิเกฺขปาย สํวเตฺตยฺย, ยถา ตํ อวิสเยฯ เตนาห **‘‘อุตฺตริ จ วิเกฺขปาย สํวเตฺตยฺยา’’**ติฯ **กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตํ วิปสฺสนาญาณ**นฺติ เอตฺถ **กุสล**-คฺคหเณน ทุวิธมฺปิ อพฺยากตํ นิวเตฺตติ, ตถา ‘‘อตฺถิ สํกิลิฏฺฐปญฺญา’’ติ เอวํ ปวตฺตํ มิจฺฉาวาทํ ปฏิเสเธติฯ **วิปสฺสนาญาณ**-คฺคหเณน เสสกุสลปญฺญาฯ

๔๒๓. **สญฺชานนวิชานนาการวิสิฏฺฐนฺติ** สญฺชานนาการวิชานนากาเรหิ สาติสยํฯ ยโต **นานปฺปการโต ชานนํ** ชานนภาโว วิสยคฺคหณากาโรฯ โส หิ เนสํ สมาโน, น สญฺชานนาทิอาการโรฯ **ปีตกนฺตีติ** เอตฺถ **อิติ**-สโทฺท อาทิอโตฺถ, เตน ‘‘โลหิตกํ โอทาตํ ทีฆํ รสฺส’’นฺติอาทิเก สญฺญาย คเหตพฺพาการเร สงฺคณฺหาติฯ **สญฺชานนมตฺตเมวาติ** เอตฺถ **สญฺชานนํ** นาม ‘‘นีลํ ปีต’’นฺติอาทิกํ อารมฺมเณ วิชฺชมานํ วา อวิชฺชมานํ วา สญฺญานิมิตฺตํ กตฺวา ชานนํฯ ตถา เหสา ปุน สญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสาฯ **มตฺต**-สเทฺทน วิเสสนิวตฺติอเตฺถน วิชานนปชานนากาเร นิวเตฺตติ, **เอว**-สเทฺทน กทาจิปิ อิมิสฺสา เต วิเสสา นเตฺถวาติ อวธาเรติฯ เต นาห **‘‘อนิจฺจํ ทุกฺข’’**นฺติอาทิ ฯ ตตฺถ วิญฺญาณกิจฺจมฺปิ กาตุํ อสโกฺกนฺตี สญฺญา กุโต ปญฺญากิจฺจํ กเรยฺยาติ **‘‘ลกฺขณปฏิเวธํ ปาเปตุํ น สโกฺกติ’’**เจฺจว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘มคฺคปาตุภาว’’นฺติฯ อารมฺมเณ ปวตฺตมานํ วิญฺญาณํ น ตตฺถ สญฺญา วิย นีลปีตาทิกสฺส สญฺชานนวเสเนว ปวตฺตติ, อถ โข ตตฺถ อญฺญญฺจ วิเสสํ ชานนฺตเมว ปวตฺตตีติ อาห **‘‘วิญฺญาณ’’**นฺติอาทิฯ กถํ ปน วิญฺญาณํ ลกฺขณปฏิเวธํ ปาเปตีติ? ปญฺญาย ทสฺสิตมเคฺคนฯ ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย หิ อเนกวารํ ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปวตฺตมานาย ปคุณภาวโต ปริจยวเสน ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตนปิ วิปสฺสนา สมฺภวติ, ยถา ตํ ปคุณสฺส คนฺถสฺส สชฺฌายเน ญายาคตาปิ วารา น วิญฺญายนฺติฯ **ลกฺขณปฏิเวธ**นฺติ จ ลกฺขณานํ อารมฺมณกรณมตฺตํ สนฺธายวุตฺตํ, น ปฏิวิชฺฌนํฯ **อุสฺสกฺกิตฺวาติ** อุทยพฺพยญาณปฏิปาฏิยา อายูหิตฺวาฯ **มคฺคปาตุภาวํ ปาเปตุํ น สโกฺกติ** อสโมฺพธสภาวตฺตาฯ **วุตฺตนยวเสนาติ** วิญฺญาเณ วุตฺตนยวเสน อารมฺมณญฺจ ชานาติ, ลกฺขณปฏิเวธญฺจ ปาเปติฯ อตฺตโน ปน อนญฺญสาธารเณน อานุภาเวน **อุสฺสกฺกิตฺวา มคฺคปาตุภาวญฺจ ปาเปติ**ฯ

อิทานิ ยถาวุตฺตมตฺถํ อุปมาย ปติฏฺฐาเปตุํ **‘‘ยถา หี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อชาตพุทฺธีติ** อสญฺชาตพฺยวหารพุทฺธิฯ **อุปโภคปริโภค**นฺติ อุปโภคปริโภคารหํ, อุปโภคปริโภควตฺถูนํ ปฏิลาภโยคฺยนฺติ อโตฺถฯ **เฉโก**ติ มหาสาโรฯ **กูโฏ**ติ กหาปณปติรูปโก ตมฺพกํสาทิมโยฯ **อทฺธสาโร**ติ อุปฑฺฒมคฺฆนโกฯ **อิติ**-สโทฺท อาทิอโตฺถ, เตน ปาทสาร สมสารปโรปาทสาราทีนํ สงฺคโหฯ **เต ปกาเร**ติ อินฺทชาลาชาติปุปฺผาทิปฺปกาเร เจว เฉกาทิปฺปกาเร จฯ

สญฺญา หีติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํฯ **สญฺญา** วิภาคํ อกตฺวา ปิณฺฑวเสเนว อารมฺมณสฺส คหณโต ทารกสฺส กหาปณทสฺสนสทิสี วุตฺตาฯ ตถา หิ สา ‘‘ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา’’ วุจฺจติฯ **วิญฺญาณํ** อารมฺมเณ เอกจฺจวิเสสคหณสมตฺถตาย คามิกปุริสสฺส กหาปณทสฺสนสทิสํ วุตฺตํฯ **ปญฺญา** อารมฺมเณ อนวเสสวิเสสาวโพธโต เหรญฺญิกสฺส กหาปณทสฺสนสทิสีวุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **‘‘นานปฺปการโต ชานน’’**นฺติ อิมินา เญยฺยธมฺมา ปเจฺจกํ นานปฺปการาติ เตสํ ยาถาวโต อวโพโธ ปญฺญาติ ทเสฺสติฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘สเพฺพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉนฺตี’’ติ (มหานิ. ๑๕๖; จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๕)ฯ

ยตฺถาติ ยสฺมิํ จิตฺตุปฺปาเทฯ **น ตตฺถ เอกํเสน โหตีติ** ตสฺมิํ จิตฺตุปฺปาเท ปญฺญา เอกเนฺตน น โหติฯ น หิ ทฺเหตุกอเหตุกจิตฺตุปฺปาเทสุ ปญฺญา อุปฺปชฺชติฯ **อวินิพฺภุตฺตาติ** อวิยุตฺตาฯ **เตหีติ** สญฺญาวิญฺญาเณหิฯ ยถา หิ สุขํ ปีติยา น นิยมโต อวิยุตฺตํ, เอวํ สญฺญาวิญฺญาณานิ ปญฺญาย น นิยมโต อวิยุตฺตาติฯ ยถา ปน ปีติ สุเขน นิยมโต อวิยุตฺตา, เอวํ ปญฺญา สญฺญาวิญฺญาเณหิ นิยมโต อวิยุตฺตาฯ ตสฺมา เอวํ อวินิพฺภุเตฺตสุ อิเมสุ ตีสุ ธเมฺมสุ เตสํ วินิโพฺภโค ทุกฺกโรติ ติณฺณํ ชนานํ กหาปณทสฺสนํ นิทสฺสิตนฺติฯ เตสํ ทุวิเญฺญยฺยนานตฺตตํเยว วจนฺตเรนปิ ทเสฺสตุํ **‘‘เตนาหา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ รูปธเมฺมสุปิ ตาว นานานทีนํ อุทกสฺส,

นานาเตลสฺส วา เอกสฺมึ ภาชเน ปกฺขิปิตฺวา มถิตสฺส ‘‘อิทํ อสุกาย นทิยา อุทกํ, อิทํ อสุกเตล’’นฺติ นิทฺธาเรตฺวา สรูปโต ทสฺสนํ ทุกฺกรํ, กิมงฺคํ ปน อรูปธมฺมสูติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ยํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกาน**’’นฺติอาทิมาหฯ

๔๒๔. ธมฺมานํ สโก ภาโว, สมาโน จ ภาโว **ธมฺมสภาโว**ฯ ตตฺถ ปฐเมน กกฺขฬผุสนาทิสลกฺขณํ คหิตํ, ทุติเยน อนิจฺจทุกฺขตาทิสามญฺญลกฺขณํฯ ตทุภยสฺส จ ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌนลกฺขณา ปญฺญาติ อาห **‘‘ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา**’’ติฯ ฆฏปฏาทิปฏิจฺฉาทกสฺส พาหิรนฺธการสฺส ทีปาโลกาทิ วิย ยถาวุตฺตธมฺมสภาวปฏิจฺฉาทกสฺส **โมหนฺธการสฺส วิทฺธํสนรสา**ฯ อุปฺปชฺชมาโน เอว หิ ปญฺญาโลโก หทยนฺธการํ วิธเมโนฺต เอวํ อุปฺปชฺชติ, ตโต เอว ธมฺมสภาเวสุ อสมฺมุยฺหนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ การณภูตา วา สยํ ผลภูตํ อสโมฺมหํ ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ เอวมฺปิ **อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ วิปสฺสนาปญฺญาย อิธ อธิเปฺปตตฺตา **‘‘สมาธิ ตสฺสา ปทฏฺฐาน**’’นฺติ วุตฺตํฯ ตถา หิ ‘‘สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติ สุตฺตปทํ นิพนฺธนภาเวน อาคตํ (สํ. นิ. ๓.๕, ๙๙; สํ. นิ. ๕.๑๐๗๑; เนตฺติ. ๔๐; มิ. ป. ๒.๑.๑๔)ฯ

ปญฺญาปเภทกถาวณฺณนา

๔๒๕. ธมฺมสภาวปฏิเวโธ นาม ปญฺญาย อาเวณิโก สภาโว, น เตนสฺสา โกจิ วิภาโค ลพฺภตีติ อาห **‘‘ธมฺมสภาวปฏิเวธลกฺขเณน ตาว เอกวิธา**’’ติฯ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน **โลโก** วุจฺจติ วฏฺฏํ, ตปฺปริยาปนฺนตาย โลเก นิยุตฺตา, ตตฺถ วา วิทิตาติ **โลกิยา**ฯ ตตฺถ อปริยาปนฺนตาย โลกโต อุตฺตรา อุตฺติณฺณาติ **โลกุตฺตรา**ฯ โลกุตฺตราปิ หิ มคฺคสมฺปยุตฺตา ภาเวตพฺพาฯ วิปสฺสนาปริยาโยปิ ตสฺสา ลพฺภเตวาติ โลกุตฺตร-คฺคหณํ น วิรุชฺฌติฯ อตฺตานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวเตฺตหิ สห อาสเวหีติ **สาสวา,** อารมฺมณกรณวเสนปิ นตฺถิ เอติสฺสา อาสวาติ **อนาสวาฯ อาทิ**-สเทฺทน อาสววิปฺปยุตฺตสาสวทุกาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **นามรูปววตฺถานวเสนา**ติ นามววตฺถานวเสน, รูปววตฺถานวเสน จฯ ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต ทสฺสนญฺจ, นิสฺสยภาวโต สมฺปยุตฺตา ธมฺมา ภวนฺติ เอตฺถ, สยมฺปิ วา ภวติ อุปฺปชฺชติ น นิพฺพานํ วิย อปาตุภาวนฺติ ภูมิ จาติ **ทสฺสนภูมิ,** ปฐมมโคฺคฯ เสสมคฺคตฺตยํ ปน ยสฺมา ปฐมมเคฺคน ทิฏฺฐสฺมึเยว ธเมฺม ภาวนาวเสน อุปฺปชฺชติ, น อทิฏฺฐปุพฺพํ กิญฺจิ ปสฺสติ, ตสฺมา ภาวนา จ ยถาวุเตฺตนเตฺถน ภูมิ จาติ **ภาวนาภูมิ**ฯ ตตฺถ ปญฺญา ทสฺสนภูมิภาวนาภูมิวเสน ทุวิธาติ วุตฺตาฯ สุตาทินิรเปกฺขาย จินฺตาย นิพฺพตฺตา **จินฺตามยา**ฯ เอวํ **สุตมยา, ภาวนามยา** จฯ มยสเทฺท ปเจฺจกํ สมฺพนฺธิตโพฺพฯ อาเย วฑฺฒิยํ โกสลฺลํ **อายโกสลฺลํ,** อปาเย อวฑฺฒิยํ โกสลฺลํ **อปายโกสลฺลํ,** อุปาเย ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส นิพฺพตฺติการเณ โกสลฺลํ **อุปายโกสลฺล**นฺติ วิสุํ วิสุํ โกสลฺลปทํ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ อชฺฌตฺตํ อภินิเวโส ปฏิปชฺชนํ เอติสฺสาติ **อชฺฌตฺตาภินิเวสา**ฯ เอวํ **พหิทฺธาภินิเวสา, อุภยาภินิเวสา** จ เวทิตพฺพาฯ

๔๒๖. **โลกิยมคฺคสมฺปยุตฺตา**ติ โลกิยกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ มคฺคสมฺปยุตฺตา, วิเสสโต ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทิวิสุทฺธิจตุกฺกสงฺคหิตมคฺคสมฺปยุตฺตาฯ สมฺภาเยสุ ปวตฺตา สมญฺญา ตเทกเทเสสฺปิ วตฺตตีติ อาห **‘‘มคฺคสมฺปยุตฺตา**’’ติ, ปเจฺจกมฺปิ วา สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนํ มคฺคสมญฺญาติ กตฺวา เอวํ วุตฺตํฯ

ธมฺมนานตฺตาภาเวปิ ปทตฺถนานตฺตมเตฺตน ทุกฺกรวจนํ โหตีติ วุตฺตํ **‘‘อตฺถโต ปเนสา โลกิยโลกุตฺตราววา**’’ติฯ อาสววิปฺปยุตฺตสาสวทุกาทีสุปิ วิปฺปยุตฺตตาทิคฺคหณเมว วิเสโส, อตฺถโต โลกิยโลกุตฺตราว ปญฺญาติ อาห **‘‘เอเสว นโย**’’ติฯ **อาทิ**-สเทฺทน โอฆนิยโอฆวิปฺป

ยุตฺตโอฬนียาทิทุกานํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ ปฐมชฺฌานิกานิ จตฺตาริ มคฺคจิตฺตานิ, ตถา ทุติยาทิชฺฌานิกานิ จาติ เอวํ โสฬสสุ มคฺคจิเตฺตสุฯ วิปสฺสนาปญฺญาย อิธ อธิเปฺปตตฺตา มหคฺคตปญฺญา น คหิตาฯ

๔๒๗. **อตฺตโน จินฺตาวเสนา**ติ ตสฺส ตสฺส อนวชฺชสฺส อตฺถสฺส สาธเน ปโรปเทเสน วินา อตฺตโน อุปายจินฺตาวเสเนวฯ **สุตวเสนา**ติ ยถาสุตสฺส ปโรปเทสสฺส วเสนฯ **ยถา ตถา วา**ติ ปรโต อุปเทสํ สุตฺวา วา อสุตฺวา วา สยเมว ภาวนํ อนุยุญฺชนฺตสฺสฯ **''อปฺปนาปฺปตฺตา''**ติ อิทํ สิขาปฺปตฺตภาวนามยํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํ, น ปน ''อปฺปนาปฺปตฺตาว ภาวนามยา''ติฯ

โยควิหิเตสูติ ปญฺญาวิหิเตสุ ปญฺญาปริณามิเตสุ อุปายสมฺปาทิเตสุฯ **กมฺมายตเนสู**ติ เอตฺถ กมฺมเมว กมฺมายตนํ, กมฺมญฺจ ตํ อายตนญฺจ อาชีวานนฺติ วา กมฺมายตนํฯ เอส นโย **สิปฺปายตเนสุปิ**ฯ ตตฺถ ทุวิธํ กมฺมํ หีนญฺจ วฑฺฒกีกมฺมาทิ, อุกฺกฏฺฐญฺจ กสิวาณิชาทิฯ สิปฺปมฺปิ ทุวิธํ หีนญฺจ นฬการสิปฺปาทิ, อุกฺกฏฺฐญฺจ มุทฺทาคณนาทิฯ วิชฺชาว **วิชฺชาฏฺฐานํ**ฯ ตํ ธมฺมิกเมว นาคมณฺฑลปริตฺตผุธมนกมนฺตสทิสํ เวทิตพฺพํฯ ตานิ ปเนตานิ เอกเจฺจ ปณฺฑิตา โพธิสตฺตสทิสา มนุสฺสานํ ผาสุวิหารํ อากงฺขนฺตา เนว อเญฺญหิ กริยมานานิ ปสฺสนฺติ, น วา กตานิ อุคฺคณฺหนฺติ, น กเถนฺตานํ สุณนฺติฯ อถ โข อตฺตโน ธมฺมตาย จินฺตาย กโรนฺติ, ปญฺญวเนฺตหิ อตฺตโน ธมฺมตาย จินฺตาย กตานิปิ อเญฺญหิ อุคฺคณฺหิตฺวา กโรเนฺตหิ กตสทิสาเนว โหนฺติฯ

กมฺมสฺสกตนฺติ ''อิทํ กมฺมํ สตฺตานํ สกํ, อิทํ โน สก''นฺติ เอวํ ชานนญาณํฯ **สจฺจานุโลมิก**นฺติ วิปสฺสนาญาณํฯ ตํ หิ สจฺจปฏิเวธสฺส อนุโลมนโต ''สจฺจานุโลมิก''นฺติ วุจฺจติฯ อิทานิสฺส ปวตฺตนาการํ ทเสฺสตุํ **''รูปํ อนิจฺจนฺติ วา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **วา**-สเทฺทน อนิยมเตฺถน ทุกฺขานตฺตลกฺขณานิปิ คหิตาเนวาติ ทฏฺฐพฺพํ นานนฺตริยกภาวโตฯ ยํ หิ อนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํฯ ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตาติฯ **ยํ เอวรูปิน**ฺติ ยํ เอวํ เหฏฺฐา นิทฺทิฏฺฐสภาวํฯ **อนุโลมิกํ ขนฺติ**นฺติอาทีนิ ปญฺญาเววจนานิฯ สา หิ เหฏฺฐา วุตฺตานํ กมฺมายตนาทีนํ อปจฺจนีกทสฺสเนน อนุโลมนโต, ตถา สตฺตานํ หิตจริยาย มคฺคสจฺจสฺส, ปรมตฺถสจฺจสฺส, นิพฺพานสฺส จ อวิโลมนโต อนุโลเมตีติ **อนุโลมิกา**ฯ สพฺพานิปิ เอตานิ การณานิ ขมติ ทฏฺฐุํ สโกฺกตีติ **ขนฺติ**ฯ ปสฺสตีติ **ทิฏฺฐิ**ฯ โรเจตีติ **รุจิ**ฯ มุนาตีติ **มุติ**ฯ เปกฺขตีติ **เปกฺขา**ฯ เต จ กมฺมายตนาทโย ธมฺมา เอตาย นิชฺฌายมานา นิชฺฌานํ ขมนฺตีติ **ธมฺมนิชฺฌานขนฺติ**ฯ **ปรโต อสุตฺวา ปฏิลภตี**ติ อญฺญสฺส อุปเทสวจนํ อสุตฺวา สยเมว จิเนฺตเนฺต ปฏิลภติฯ **อยํ วุจฺจตี**ติ อยํ จินฺตามยา ปญฺญา นาม วุจฺจติฯ สา ปเนสา อภิญฺญาตานํ โพธิสตฺตานเมว อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถาปิ สจฺจานุโลมิกญาณํ ทฺวินฺนํเยว โพธิสตฺตานํ อนฺติมภวิกานํ, เสสปญฺญา สเพฺพสมฺปิ ปูริตปารมีนํ มหาปญฺญานํ อุปฺปชฺชติฯ **ปรโต สุตฺวา ปฏิลภตี**ติ กมฺมายตนาทีนิ ปเรน กริยมานานิ วา กตานิ วา ทิสฺวาปิ ปรสฺส กถยมานสฺส วจนํ สุตฺวาปิ อาจริยสนฺติเก อุคฺคเหตฺวาปิ ปฏิลทฺธา สพฺพา ปรโต สุตฺวาว ปฏิลทฺธา นามาติ เวทิตพฺพาฯ **สมาปนฺนสฺสา**ติ สมาปตฺติสมงฺคิสฺส, นิทฺสฺสนมตฺตเมฺจตํฯ วิปสฺสนามคฺคปญฺญา อิธ ''ภาวนามยา ปญฺญา''ติ อธิเปฺปตาฯ

สาติ ''ปริตฺตารมฺมณา มหคฺคตารมฺมณา''ติ (วิภ. ๗๕๓) วุตฺตปญฺญาฯ **โลกิยวิปสฺสนา**ติ โลกิยวิปสฺสนาปญฺญาฯ **สา โลกุตฺตรวิปสฺสนา**ติ ยา นิพฺพานํ อารพฺภ ปวตฺตา อปฺปมาณารมฺมณา ปญฺญา วุตฺตา, สา โลกุตฺตรวิปสฺสนาติ มคฺคปญฺญํ สนฺธายาหฯ สา หิ สงฺขารานํ อนิจฺจตาทึ อคณฺหนฺตีปิ วิปสฺสนากิจฺจปาริปูริยา, นิพฺพานสฺส วา ตถลกฺขณํ วิเสสโต ปสฺ

สตีติ วิปสฺสนาติ วุจฺจติฯ โคตฺรภุญาณํ ปน กิญฺจาปิ อปฺปมาณารมฺมณํ, มคฺคสฺส ปน อาวชฺชนฏฺฐานิยตฺตา น วิปสฺสนาโวหารํ ลภติฯ

อยนฺติ เอตาย สมฺปตฺติโยติ **อาโย,** วุทฺธิฯ **ตตฺถ โกสลฺลน**ฺติ ตสฺมึ อนตฺถหานิอตฺถุปฺปตฺติลกฺขเณ อาเย โกสลฺลํ กุสลตา นิปุณตาฯ

ตํ ปน เอกนฺติกํ อายโกสลฺลํ ปาฬิวเสเนว ทเสฺสตุํ **"อิเม ธมฺมา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อิทํ วุจฺจตี**ติ ยา อิเมสํ อกุสลธมฺมานํ อนุปฺปตฺติปหาเนสุ, กุสลธมฺมานญฺจ อุปฺปตฺติฏฺฐิตีสุ ปญฺญา, อิทํ **อายโกสลฺลํ** นามาติ วุจฺจติฯ

วุทฺธิลกฺขณา อายโต อเปตตฺตา **อปาโย,** อวุทฺธิฯ **ตตฺถ โกสลฺลน**ฺติ ตสฺมึ อตฺถหานิอนตฺถุปฺปตฺติลกฺขเณ อปาเย โกสลฺลํ กุสลตา **อปายโกสลฺลํ**ฯ ตมฺปิ ปาฬิวเสเนว ทเสฺสตุํ **"อิเม ธมฺมา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อิทํ วุจฺจตี**ติ ยา อิเมสํ กุสลธมฺมานํ อนุปฺปชฺชนนิรุชฺฌเนสุ, อกุสลธมฺมานํ วา อุปฺปตฺติฏฺฐิตีสุ ปญฺญา, อิทํ อปายโกสลฺลํ นามาติ วุจฺจติฯ อายโกสลฺลํ ตาว ปญฺญา โหตุ, อปายโกสลฺลํ กถํ ปญฺญา นาม ชาตาติ? เอวํ มญฺญติ ''อปายุปฺปาทนสมตฺถตา อปายโกสลฺลํ นาม สิยา''ติ, ตํ ปน ตสฺส มติมตฺตํฯ กสฺมา? ปญฺญวา เอว หิ ''มยฺหํ เอวํ มนสิ กโรโต อนุปฺปนฺนา กุสลา ธมฺมา นุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติฯ อนุปฺปนฺนา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา ปวฑฺฒนฺตี''ติ ปชานาติ, โส เอวํ ญตฺวา อนุปฺปเนฺน อกุสเล น อุปฺปาเทติ, อุปฺปเนฺน ปชหติฯ อนุปฺปเนฺน กุสเล อุปฺปาเทติ, อุปฺปเนฺน ภาวนาปาริปูริํ ปาเปติฯ เอวํ อปายโกสลฺลมฺปิ ปญฺญา เอวาติฯ

สพฺพตฺถาติ สเพฺพสุฯ **เตสํ เตสํ ธมฺมาน**นฺติ สตฺตานํ ตํตํหิตสุขธมฺมานํฯ **ตงฺขณปฺปวตฺต**นฺติ อจฺจายิเก กิเจฺจ วา ภเย วา อุปฺปเนฺน ตสฺส ติกิจฺฉนตฺถํ ตสฺมิํเยว ขเณ ปวตฺตํฯ ฐาเนน อุปฺปตฺติ เอตสฺส อตฺถีติ **ฐานุปฺปตฺติกํ,** ฐานโส เอว อุปฺปชฺชนกํฯ **ตตฺรุปายา**ติ ตตฺร ตตฺร กรณีเย อุปายภูตาฯ

คเหตฺวาติ ''อิทํ รูปํ, เอตฺตกํ รูป''นฺติอาทินา ปริคฺคณฺหนวเสน คเหตฺวาฯ **อุภยํ คเหตฺวา**ติ ''อชฺฌตฺตํ พหิทฺธา''ติ อุภยํ อนุปุพฺพโต ปริคฺคเหตฺวาฯ อถ วา ''ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม''นฺติ เอกปฺปหาเรเนว สเพฺพปิ ปญฺจกฺขเนฺธ อวิภาเคน ปริคฺคเหตฺวาฯ อยํ ปน ติกฺขวิปสฺสกสฺส มหาปุญฺญสฺส ภิกฺขุโน วิปสฺสนาภินิเวโสฯ

๔๒๘. **ทุกฺขสจฺจํ อารพฺภา**ติ ทุกฺขสจฺจํ อารมฺมณํ กตฺวา, ตปฺปฏิจฺฉาทกสโมฺมหวิธํสนวเสน จ **ปวตฺตํ ญาณํ ทุเกฺข ญาณํ**ฯ **ทุกฺขสมุทยํ อารพฺภา**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ ตถา เสสปททฺวเยปิฯ ปจฺจเวกฺขณญาณํ หิ จตุสจฺจํ อารพฺภ ปวตฺตญาณํ นาม, ตติยํ ปน มคฺคญาณํ, อิตรสจฺจานิ วิปสฺสนาญาณนฺติ ปากฏเมวฯ

''อตฺถาทีสุ ปเภทคตานิ ญาณานี''ติ สเงฺขเปน วุตฺตมตฺถํ ปาฬิวเสเนว วิวริตุํ **"วุตฺตเญฺหต"**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อเตฺถ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา**ติ ยํ อตฺถปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถานกรณสมตฺถํ อเตฺถ ปเภทคตํ ญาณํ, อยํ อตฺถปฏิสมฺภิทา นามฯ เสสปเทสุปิ เอเสว นโยฯ ธมฺมปฺปเภทสฺส หิ สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถานกรณสมตฺถํ ธเมฺม ปเภทคตํ ญาณํ **ธมฺมปฏิสมฺภิทา**ฯ นิรุตฺติปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถานกรณสมตฺถํ นิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตํ ญาณํ **นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา**ฯ ปฏิภานปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนววตฺถา

นกรณสมตฺถํ ปฏิภาเน ปเภทคตํ ญาณํ **ปฏิภานปฏิสมฺภิทา**ฯ นิรุตฺติปฏิภานปฺปเภทา ตพฺพิสยานํ อตฺถาทีนํ ปจฺจยุปฺปนฺนตาทิเภเทหิ ภินฺทิตฺวา เวทิตพฺพาฯ

นิพฺพานมฺปิ สมฺปาปกเหตุอนุสาเรน อรียติ, อธิคมฺมตีติ อตฺโถฯ **“ยํ กิญฺจิ ปจฺจยสมฺภูต”**นฺติ เอเตน สจฺจเหตุธมฺมปจฺจยาการวาเรสุ อาคตานิ ทุกฺขาทีนิ คหิตานิฯ สจฺจปจฺจยาการวาเรสุ นิพฺพานํ, ปริยตฺติวาเร ภาสิตตฺโถ, อภิธมฺมภาชนีเย วิปาโก, กิริยา จาติ เอวํ ปาฬิยํ วุตฺตานํ เอว วเสน ปญฺจ อตฺถา เวทิตพฺพาฯ **ทหตี**ติ วิทหติ, นิพฺพตฺตกเหตุอาทีนํ สาธารณเมตํ นิพฺพจนํฯ ตทตฺถํ ปน วิภาเวตุํ **“ปวเตฺตติ วา สมฺปาปุณิตุํ วา เทตี”**ติ วุตฺตํฯ เตสุ ปุริโม อโตฺถ มคฺควเชฺชสุ ทฏฺฐโพฺพฯ ภาสิตมฺปิ หิ อวโพธนวเสน อตฺถํ ปวเตฺตติ, มโคฺค ปน นิพฺพานํ ปาเปตีติ ตสฺมิํ ปจฺฉิโม อโตฺถฯ นิพฺพานํ หิ ปตฺตโพฺพ อโตฺถ, ภาสิตโตฺถ ญาเปตโพฺพ อโตฺถ, อิตโร นิพฺพเตฺตตโพฺพ อโตฺถติ เอวํ ติวิโธ โหติฯ

“โย โกจิ ผลนิพฺพตฺตโก เหตู”ติ เอเตน สจฺจเหตุธมฺมปจฺจยาการวาเรสุ อาคตานิ สมุทยาทีนิ คหิตานิ, สจฺจปจฺจยาการวาเรสุ มโคฺค, ปริยตฺติวาเร ภาสิตํ, อภิธมฺมภาชนีเย กุสลากุสลนฺติ เอวํ ปาฬิยํ วุตฺตานํ เอว วเสน ปญฺจ ธมฺมา เวทิตพฺพาฯ ตตฺถ มโคฺค สมฺปาปโก, ภาสิตํ ญาปโก, อิตรํ นิพฺพตฺตโกติ เอวํ ติวิโธ เหตุ เวทิตโพฺพฯ เอตฺถ จ กิริยานํ อวิปากตาย ธมฺมภาโว น วุโตฺตฯ ยทิ เอวํ วิปากา น โหนฺตีติ อตฺถภาโวปิ น วตฺตโพฺพ? น, ปจฺจยุปฺปนฺนภาวโตฯ เอวํ สติ กุสลากุสลานมฺปิ อตฺถภาโว อาปชฺชตีติ เจ? นายํ โทโส อปฺปฏิสิทฺธตฺตาฯ วิปากสฺส ปน ปธานเหตุตาย ปากฏภาวโต ธมฺมภาโว เอว เตสํ วุโตฺตฯ กิริยานํ ปจฺจยภาวโต ธมฺมภาโว อาปชฺชตีติ เจ? นายํ โทโส อปฺปฏิสิทฺธตฺตาฯ กมฺมผลสมฺพนฺธสฺส ปน เหตุภาวสฺสาภาวโต ธมฺมภาโว น วุโตฺตฯ อปิจ ‘‘อยํ อิมสฺส ปจฺจโย, อยํ ปจฺจยุปฺปโนฺน’’ติ เอตํ เภทมกตฺวา เกวลํ กุสลากุสเล, วิปากกิริยาธเมฺม จ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ธมฺมตฺถปฏิสมฺภิทา โหนฺตีติ เตสํ อตฺถธมฺมตา น วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อยเมว หิ อโตฺถติ ยฺวายํ อตฺถธมฺมานํ ปญฺจธา วิภชนวเสน อโตฺถ วุโตฺต, อยเมว อภิธเมฺม วิภชิตฺวา ทสฺสิโตติ สมฺพโนฺธฯ

‘‘ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป’’ติ เอตฺถ ธมฺม-สโทฺท สภาววาจโกติ กตฺวา อาห **“สภาวนิรุตฺตี”**ติ, อวิปรีตนิรุตฺตีติ อโตฺถฯ เตนาห **“อพฺยภิจารี โวหาโร”**ติ, ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส โพธเน ปฏินิยตสมฺพโนฺธ สทฺทโวหาโรติ อโตฺถฯ **ตทภิลาเป**ติ ตสฺส สภาวนิรุตฺติสญฺญิตสฺส อพฺยภิจาริโวหารสฺส อภิลาปเนฯ สา ปนายํ สภาวนิรุตฺติ มาคธภาสาฯ อตฺถโต นามปญฺญตฺตีติ อาจริยาฯ อปเร ปน ยทิ สภาวนิรุตฺติ ปญฺญตฺติสภาวา, เอวํ สติ ปญฺญตฺติ อภิลปิตพฺพา, น วจนนฺติ อาปชฺชติฯ น จ วจนโต อญฺญํ อภิลปิตพฺพํ อุจฺจาเรตพฺพํ อตฺถิฯ อถ ผสฺสาทิวจเนหิ โพเธตพฺพํ อภิลปิตพฺพํ, เอวญฺจ สติ อตฺถธมฺมานมฺปิ โพเธตพฺพตฺตา เตสมฺปิ นิรุตฺติภาโว อาปชฺชติฯ ผโสฺสติ จ สภาวนิรุตฺติ, ผสฺสํ ผสฺสาติ น สภาวนิรุตฺตีติ ทสฺสิโตวายมโตฺถฯ น จ อวจนํ เอวํปการํ อตฺถิฯ ตสฺมา วจนภูตาย เอว ตสฺสา สภาวนิรุตฺติยา อภิลาเป อุจฺจารเณติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

ตํ สภาวนิรุตฺติสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตํ ญาณํ **นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา,** ‘‘เอวมยํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา สทฺทารมฺมณา นาม ชาตา, น ปญฺญตฺติอารมฺมณา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๑๘) จ อฏฺฐกถายํ วุตฺตตฺตา นิรุตฺติสทฺทารมฺมณาย โสตวิญฺญาณวีถิยา ปรโต มโนทฺวาเร นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปวตฺตตีติ วทนฺติฯ ‘‘นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา’’ติ (วิภ. ๗๔๙) จ วจนสทฺทํ คเหตฺวา ปจฺฉา ชานนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติฯ

เอวํ ปน อญฺญสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณ อญฺญํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ วุตฺตนฺติ อาปชฺชติฯ ยถา ปน ทิพฺพโสตญาณํ มนุสฺสาทิสทฺทเภทนิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ตํตํสทฺทวิภาวกํ, เอวํ สภาวา สภาวนิรุตฺตินิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ปจฺจุปฺปนฺนสภาวนิรุตฺติสทฺทารมฺมณํ ตํวิภาวกํ ญาณํ นิรุตฺติ ปฏิสมฺภิทาติ วุจฺจมาเน น โกจิ ปาฬิวิโรโธฯ ‘‘ตํ สภาวนิรุตฺติสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสา’’ติ จ ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนสทฺทารมฺมณํ ปจฺจเวกฺขณํ ปวเตฺตนฺตสฺสา’’ติ น นสกฺกา วตฺตุํฯ ตญฺหิ ญาณํ สภาวนิรุตฺตึ วิภาเวนฺตเมว ตํตํสทฺทปจฺจเวกฺขณานนฺตรํ ตํตํปเภทนิจฺฉยเหตุภาวโต นิรุตฺตึ ภินฺทนฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตเมว อุปฺปชฺชตีติ ปเภทคตมฺปิ โหตีติฯ

สพฺพตฺถ ญาณนฺติ สพฺพสฺมึ วิสเย ญาณํ, สพฺพมฺปิ ญาณนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **‘‘ญาณารมฺมณํ ญาณ’’**นฺติฯ **สพฺพตฺถา**ติ วา สเพฺพสุ อตฺถาทีสุ, ตีสุ, จตูสุปิ วา ปวตฺตตฺตา, กุสลกิริยาภูตาย ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย ธมฺมตฺถภาวโต ตีสุ เอว วา ปวตฺตตฺตา ‘‘สพฺพตฺถ ญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ เตนาห **‘‘ยถาวุเตฺตสุ วา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **สโคจรกิจฺจาทิวเสนา**ติ สโคจรสฺส, กิจฺจาทิกสฺส จ วเสน ‘‘อิทํ ญาณํ อิทํ นาม อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ อิมินา นาม กิเจฺจนา’’ติ ชานนํฯ **อาทิ**-สเทฺทน ลกฺขณปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานภูมิอาทีนํ สงฺคโหฯ เตเนวาห ‘‘อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺถโชตกานี’’ติอาทิฯ

๔๒๙. ปเภทํ คจฺฉนฺตีติ อเนกเภทภินฺนสุ อารมฺมเณสุ เตสํ ยาถาวโต ตํตํปเภทาวโพธนสมตฺถตํ อุปคจฺฉนฺติฯ

มหาสาวกานญฺจ อเสกฺขภูมิยํ ปเภทํ คตาติ สามญฺญวิธินา ทสฺสิตมตฺถํ อปวาเทน นิวเตฺตตุํ **อานนฺทเตฺถร**-คฺคหณํ กตํฯ

เอตา ปฏิสมฺภิทาฯ เสกฺขภูมิยํ ปเภทคมนํ อปฺปวิสยํ, อเสกฺขภูมิยํ พหุวิสยนฺติ อาห **‘‘อธิคโม นาม อรหตฺตปฺปตฺตี’’**ติ, สาติสยํ วา อธิคมํ สนฺธาย เอวํ วุตฺตํฯ เสเกฺขน ปตฺตานมฺปิ หิ อิมาสํ อรหตฺตปฺปตฺติยา วิสทภาวาธิคโมติ ฯ ปุพฺพโยโค วิย ปน อรหตฺตปฺปตฺติ อรหโตปิ ปฏิสมฺภิทาวิสทตาย ปจฺจโย น น โหตีติ ปญฺจนฺนมฺปิ ยถาโยคํ เสกฺขาเสกฺขปฏิสมฺภิทาวิสทตาย การณตา โยเชตพฺพาฯ อตฺถธมฺมาทีนํ อนวเสสสงฺคณฺหนโต พุทฺธวจนวิสยา เอว ปริยตฺติอาทโย ทสฺสิตาฯ ปาฬิยา สชฺฌาโย **ปริยาปุณนํ,** ตทตฺถสวนํ **สวนํ,** ปริโต สพฺพโส ญาตุํ อิจฺฉา **ปริปุจฺฉา**ติ อาห **‘‘ปาฬิอฏฺฐกถาทีสุ คณฺฐิปทอตฺถปทวินิจฺฉยกถา’’**ติ, ปทตฺถโต, อธิปฺปายโต จ ทุวิเญฺญยฏฺฐานํ วิตฺถารโต สนฺนิฏฺฐานกถาติ อโตฺถฯ ยสฺส หิ ปทสฺส อโตฺถ ทุวิเญฺญโยฺย, ตํ **คณฺฐิปทํ,** ยสฺส อธิปฺปาโย ทุวิเญฺญโยฺย, ตํ **อตฺถปทํฯ อาทิ**-สเทฺทน ขนฺธาทิปฏิสํยุเตฺต กถามเคฺค สงฺคณฺหาติฯ ภาวนานุโยคสหิตํ คตํ, ปจฺจาคตญฺจ เอตสฺส อตฺถีติ คตปจฺจาคติโก, ตสฺส ภาโว, เตน **คตปจฺจาคติกภาเวน**ฯ วสนฏฺฐานโต ยาว โคจรคาโม, ตโต จ ยาว วสนฏฺฐานํ กมฺมฏฺฐานานุยุโตฺตติ อโตฺถฯ **ยาว อนุโลมโคตฺรภุส มีปนฺ**ติ สงฺขารุเปกฺขาญาณมาหฯ ตญฺหิ เตสํ สมีปปฺปวตฺตํฯ

สเตฺถสูติ อนวเชฺชสุ สตฺตานํ หิตสุขาวเหสุ คเนฺถสุฯ ตถา **สิปฺปายตเนสู**ติ เอตฺถาปิฯ ปุพฺพกาเล เอกสตราชูนํ เทสภาสา **เอกสตโวหารา**ฯ ธมฺมปเท (ธ. ป. ๑ อาทโย) ยมกวโคฺค **โอปมฺมวโคฺค**ติ วทนฺติ, มูลปณฺณาเส (ม. นิ. ๑.๓๒๕ อาทโย; ๔๓๙ อาทโย) ยมกวโคฺค **โอปมฺมวโคฺค** เอวาติ อปเรฯ **สุตปฏิภานพหุลาน**นฺติ พหุสฺสุตานํ ปฏิภานวนฺตานํฯ

สพฺพานีติ ปุเพฺพ วุตฺตานิ ปญฺจ, ปจฺฉา วุตฺตานิ อฏฺฐปิ วาฯ เสกฺขผลวิโมกฺขปริโยสาเนภวา **เสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกา**ฯ ฐานาฐานญาณพลาทีนิ สพฺพพุทฺธคุเณสุ สกิจฺจโต ปากฏ

ตรานีติ วุตฺตํ **“ทส พลานิ วิยา”**ติ, อเญฺญ วา สพฺพญฺญุตญฺญาณาทโยปิ สเพฺพ ภควโต คุณวิเสสา **อเสกฺขผลวิโมกฺขนฺติกา** เอวฯ

ปญฺญาภูมิ-มูล-สรีรววตฺถานวณฺณนา

๔๓๐. **อิมาย ปญฺญายา**ติ วิปสฺสนาปญฺญายฯ **ภูมิ** สลฺลกฺขณาทิคฺคหณวเสน ปวตฺติฎฺฐานภาวโตฯ **อาทิ**-สเทฺทน อาหาราทีนํ สงฺคโห ทฎฺฐโพฺพฯ กสฺมา ปเนเต เอวํ พหุธมฺมา ภูมิภาเวน คยฺหนฺติ, นนุ ขนฺธาทีสุ เอเกนาปิ อตฺถสิทฺธิ โหตีติ? น, ติวิธสตฺตานุคฺคหตฺถํ ขนฺธาทิตฺตยคฺคหณํ กตฺตพฺพํ, อญฺญถา สพฺพสาธารโณ อนุคฺคโห น กโต สิยาฯ ติวิธา หิ สตฺตา รูปสมฺมูฬฺหา อรูปสมฺมูฬฺหา อุภยสมฺมูฬฺหาติฯ เตสุ เย อรูปสมฺมูฬฺหา, ตทตฺถํ ขนฺธานํ คหณํ อรูปธมฺมานํ จตุธา วิภตฺตตฺตาฯ เย รูปสมฺมูฬฺหา, ตทตฺถํ อายตนานํ รูปธมฺมานํ อเทฺธกาทสธา วิภตฺตตฺตาฯ เย ปน อุภยสมฺมูฬฺหา, ตทตฺถํ ธาตูนํ อุภเยสมฺปิ วิภตฺตตฺตาฯ ตถา อินฺทฺริยเภเทน ติกฺขินฺทฺริยา มชฺฌิมินฺทฺริยา มุทินฺทฺริยา, สํขิตฺตรุจี มชฺฌิมรุจี วิตฺถารรุจีติ จ ติวิธา สตฺตา, เตสมฺปิ อตฺถาย ยถากฺกมํ ขนฺธาทิคฺคหณํ กตนฺติ โยเชตพฺพํฯ อินฺทฺริยคฺคหณํ ปน กามํ เอเต ธมฺมา อิสฺสรา วิย สหชาตธเมฺมสุ อิสฺสริยํ อาธิปจฺจํ ปวเตฺตนฺติ, ตํ ปน เนสํ ธมฺมสภาวสิทฺธํ, น เอตฺถ กสฺสจิ วสีภาโว ‘‘สุญฺญา เอเต อวสวตฺติโน’’ติ อนตฺตลกฺขณสฺส สุขคฺคหณตฺถํฯ ตํ ปเนตํ จตุพฺพิธมฺปิ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุวเสน ทิฎฺฐเมว อุปการาวหํ, น อญฺญถาติ สจฺจาทิทฺวยํ คหิตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน คหิตธเมฺมสุปิ อยํ นโย เนตโพฺพฯ **มูลํ** ปติฎฺฐาภาวโตฯ สติ หิ สีลวิสุทฺธิยํ, จิตฺตวิสุทฺธิยญฺจ อยํ ปญฺญา มูลชาตา โหติ, นาสตีติฯ **สรีรํ** ปริพฺรูเหตพฺพโตฯ อิมิสฺสา หิ ปญฺญาย สนฺตานวเสน ปวตฺตมานาย ปาทปาณิสีสฎฺฐานิยา ทิฎฺฐิวิสุทฺธิอาทิกา อิมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย อวยเวน สมุทายูปลกฺขณนเยน ‘‘สรีร’’นฺติ เวทิตพฺพาฯ

๔๓๑. **ปญฺจ ขนฺธา**ติ เอตฺถ **ปญฺจา**ติ คณนปริเจฺฉโท, เตน น ตโต เหฎฺฐา, น อุทฺธนฺติ ทเสฺสติฯ **ขนฺธา**ติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํฯ ยสฺมา เจตฺถ ขนฺธ-สโทฺท ราสโฎฺฐ ‘‘มหาอุทกกฺขโนฺธ’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๕๑; ๖.๓๗) วิย, ตสฺมา อตีตาทิวิภาคภินฺนํ สพฺพํ รูปํ ราสิวเสน พุทฺธิยา เอกชฺฌํ คเหตฺวา ‘‘รูปเมว ขโนฺธ รูปกฺขโนฺธ’’ติ สมานาธิกรณสมาโส ทฎฺฐโพฺพฯ ‘‘ตีหิ ขเนฺธหิ อิณํ ทสฺสามา’’ติอาทีสุ วิย โกฎฺฐาสเฎฺฐ ปน ขนฺธ-สเทฺท นิพฺพานสฺสาปิ ขนฺธนฺตรภาโว อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ อตีตาทิวิภาคาภาวโตฯ น หิ เอกสฺส นิจฺจสฺส สโต นิพฺพานสฺส อตีตาทิวิภาโค อตฺถีติฯ ปฐเมนเตฺถน รูปราสีติ อโตฺถ, ทุติเยน รูปโกฎฺฐาโสติฯ **เวทนากฺขโนฺธ** ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ กสฺมา ปเนเต ขนฺธา ปเญฺจว วุตฺตา อิมินา เอว จ กเมนาติ? ภาชนโภชนพฺยญฺชนภตฺตการกภุญฺชกวิกปฺปทสฺสนโต , ยโถฬาริกยถาสํกิเลสูปเทสโต จาติ เวทิตพฺพํฯ วิวาทมูลเหตุภาวํ สํสารเหตุตํ, กมฺมเหตุตญฺจ จิเนฺตตฺวา เวทนาสญฺญา สงฺขารกฺขนฺธโต นีหริตฺวา วิสุํ ขนฺธภาเวน เทสิตาฯ

รูปกฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๓๒. **ตตฺถา**ติ เตสุ ปญฺจสุ ขเนฺธสุฯ **ยํ กิญฺจี**ติ อนวเสสปริยาทานํฯ **รุปฺปนลกฺขณ**นฺติ อติปฺปสงฺคนิยมนํฯ ยํ-สเทฺทน หิ สนิปาเตน กึ-สเทฺทน จ คหิเตน อนิยมตฺถตาย อติปฺปสเงฺค อาปเนฺน ตํ รุปฺปนสโทฺท นิวเตฺตติ, เตน รูปสฺส อนวเสสปริคฺคโห กโต โหติฯ **สีตาทีหี**ติ สีตุณฺหชิฆจฺฉาปิปาสาทีหิฯ เหตฺอเตฺถ เจตํ กรณวจนํฯ รุปฺปนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **รุปฺปนลกฺขณํ**ฯ ธโมฺม เอว **ธมฺมชาตํ**ฯ รุปฺปนเญฺจตฺถ สีตาทิวิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต วิสทิสุปฺปตฺติฯ นนุ จ อรูปธมฺมานมฺปิ วิโรธิปจฺจยสมาคเม วิสทิสุปฺปตฺติ ลพฺภตีติ? สจฺจํ ลพฺภติ, น ปน วิภูตตรํฯ วิภูตตรํ เหตฺถ รุปฺปนํ อธิเปฺปตํ สีตาทิคฺคหณโตฯ ยทิ เอวํ, กถํ พฺรหฺมโลเก รูป

สมญฺญา? ตตฺถาปิ ตํสภาววานติวตฺตนโต โหติเยว รูปสมญฺญา, อนุคฺคาหกปจฺจยวเสน วาฯ วิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต โย อตฺตโน สนฺตาเน ภิเนฺน ภิชฺชมานเสฺสว วิสทิสุปฺปตฺติเหตุภาโว, ตํ รุปฺปนนฺติ อเญฺญฯ อิมสฺมิํ ปเกฺข รูปยติ วิการํ อาปาเทตีติ รูปํ, ปุริมปเกฺข ปน รุปฺปตีติฯ สงฺฆฏฺฏเนน วิการาปตฺติยํ รุปฺปนสโทฺท นิรุโฬฺหติ เกจิฯ อิมสฺมิํ ปเกฺข อรูปธเมฺมสุ รูปสมญฺญาย ปสโงฺค เอว นตฺถิ สงฺฆฏฺฏนาภาวโตฯ ปฏิฆาโต รุปฺปนนฺติ อปเรฯ **สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา**ติ ราสฏฺฐํ หทเย ฐเปตฺวา วทติฯ

ภูโตปาทายเภทโตติ เอตฺถ ตทฺธีนวุตฺติตาย ภวติ เอตฺถ อุปาทายรูปนฺติ **ภูตํ**ฯ ภูตานิ อุปาทิยเตว, น ปน สยํ เตหิ, อเญฺญหิ วา อุปาทียตีติ **อุปาทายํ**ฯ

กามํ จตุธาตุววตฺถาเน วจนตฺถาทิโตปิ ภูตานิ วิภาวิตาเนว, สภาวธมฺมานํ ปน ลกฺขณาทิวิภาวนาติ กตฺวา วุตฺตํ **“ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานานิ จตุธาตุววตฺถาเน วุตฺตานี”**ติฯ ตตฺถ ปทฏฺฐานสฺส อวุตฺตตฺตา อาห **“ปทฏฺฐานโต ปนา”**ติอาทิฯ อวจนญฺจ ตสฺส ตสฺสตฺถสฺส ปจฺจยโตติ เอตฺถ ปการนฺตเรน วิภาวิตตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **สพฺพาปี**ติ จตโสฺสปิ ธาตุโยฯ อาโปสงฺคหิตาย เตโชนุปาลิตาย วาโยวิตฺถมฺภิตาย เอว ปถวีธาตุยา ปวตฺติ, น อญฺญถาติ สา เสสภูตตฺตยปทฏฺฐานา, เอวมิตราปีติ อาห **“อวเสสธาตุตฺตยปทฏฺฐานา”**ติฯ

จตุวีสติวิธนฺติ คณนปริเจฺฉโท พลรูปาทีนํ ปฏิเสธนโตฺถฯ ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ จกฺขตีติ **จกฺขุ,** วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ รูปํ อสฺสาเทนฺตํ วิย โหตีติ อโตฺถฯ **จกฺขตี**ติ หิ อยํ **จกฺขติ**-สโทฺท ‘‘มธุํ จกฺขติ, พฺยญฺชนํ จกฺขตี’’ติอาทีสุ วิย อสฺสาทนโตฺถฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘จกฺขุํ โข, มาคณฺฑิย, รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิต’’นฺติ (ม. นิ. ๒.๒๐๙)ฯ อฏฺฐกถายมฺปิ วุจฺจติ ‘‘รูเปสุ อาวิญฺฉนรส’’นฺติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๓๓; ธ. ส. อฏฺฐ. ๖๐๐)ฯ สติปิ โสตาทีนํ สทฺทารมฺมณาทิภาเว นิรุฬฺหตฺตา ทสฺสเน เอว จกฺขุ-สโทฺท ปวตฺตติ ปทุมาทีสุ ปงฺกชาทิสทฺทา วิยาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อถ วา **จกฺขตี**ติ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วิย อภิพฺยตฺตํ วทนฺตํ วิย โหตีติ อโตฺถฯ อฏฺฐกถายํ ปน ‘‘วิภาเวติ จา’’ติ (มหานิ. อฏฺฐ. ๑๓; วิภ. อฏฺฐ. ๑๕๔) วุตฺตํฯ ตํ อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ วิภาวนตฺถตาปิ จกฺขติ-สทฺทสฺส สมฺภวตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ สุณาติ เอเตน, วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สยํ วา สุณาตีติ **โสตํ**ฯ ฆายติ เอเตน, สยํ วา ฆายตีติ **ฆานํ**ฯ รสคฺคหณมูลกตฺตา อโชฺฌหรณสฺส ชีวิตนิมิตฺตํ อาหารรโส ชีวิตํ, ตสฺมิํ นินฺนตาย ตํ อวฺหายตีติ **ชิวฺหา** นิรุตฺตินเยนฯ กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโย อุปฺปตฺติฏฺฐานนฺติ **กาโย** อนุตฺตริยเหตุภาวํ อนาคจฺฉเนฺตสุ กามราคนิทานกมฺมชนิเตสุ, กามราคสฺส จ วิเสสปจฺจเยสุ ฆานชิวฺหากาเยสุ กายสฺส วิเสสโต สาสวปจฺจยตฺตาฯ เตน หิ โผฏฺฐพฺพสุขํ อสฺสาเทนฺตา สตฺตา เมถุนมฺปิ เสวนฺติฯ กายินฺทฺริยวตฺถุกา วา จตฺตาโร ขนฺธา พลวกามาสวาทิเหตุภาวโต วิเสเสน สาสวาติ กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโยติ **กาโย** วุโตฺตฯ วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ รูปยตีติ **รูปํ,** รูปมิว ปกาสํ กโรติ สวิคฺคหมิว ทเสฺสตีติ อโตฺถฯ อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ ปกาสนโตฺถ เอว รูปสโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ สปฺปตีติ **สโทฺท,** อุทาหรียติ, สเกหิ วา ปจฺจเยหิ สปฺปียติ โสตวิเญฺญยฺยภาวํ อุปนียตีติ อโตฺถฯ คนฺธยตีติ **คโนฺธ,** อตฺตโน วตฺถุํ สูจยติ อปากฏํ ‘‘อิทํ สุคนฺธํ, ทุคฺคนฺธ’’นฺติ ปกาเสติ , ปฏิจฺฉนฺนํ วา ปุปฺผผลาทิํ ‘‘อิทเมตฺถ อตฺถี’’ติ เปสุญฺญํ กโรนฺตํ วิย โหตีติ อโตฺถฯ รสนฺติ ตํ สตฺตาติ **รโส,** อสาเทนฺตีติ อโตฺถฯ

อิตฺถิยาว อินฺทฺริยํ **อิตฺถินฺทฺริยํ,** ตถา **ปุริสินฺทฺริยํ**ฯ ชีวนฺติ เตน สหชาตธมฺมาติ ชีวิตํ, ตเทว อินฺทฺริยํ **ชีวิตินฺทฺริยํ**ฯ หทยญฺจ ตํ วตฺถุ จ, หทยสฺส วา มโนวิญฺญาณสฺส วตฺถุ **หทยวตฺถุ**ฯ โจปนกายภาวโต กาโย จ โส อธิปฺปายวิญฺญาปนโต วิญฺญตฺติ จาติ **กายวิญฺญตฺติ**ฯ

โจปนวาจาภาวโต, อธิปฺปายวิญฺญาปนโต จ วจี จ สา วิญฺญตฺติ จาติ **วจีวิญฺญตฺติ**ฯ วิคฺคหาภาวโต น กสฺสติ, กสิตุํ ฉินฺทิตุํ น สกฺกา, น วา กาสติ ทิพฺพตีติ อกาสํ, อกาสเมว อากาสํ, ตเทว นิสฺสตฺตนิชฺชีวเฏฺฐน **อากาสธาตุ**ฯ **รูปสฺสา**ติ นิปฺผนฺนรูปสฺสฯ ลหุภาโว **ลหุตา**ฯ สยํ อนิปฺผนฺนตาย ‘‘รูปสฺสา’’ติ วิเสสิตํฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ อยํ ปน วิเสโส – กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, ตสฺส ภาโว **กมฺมญฺญตา**ฯ ปฐมํ, อุปริ จ จโย ปวตฺติ **อุปจโย**ฯ ปุพฺพาปรวเสน สมฺพนฺธา ตติ ปวตฺติ **สนฺตติ**ฯ อนิจฺจสฺส วินาสิโน ภาโว **อนิจฺจตา**ฯ กพฬํ กรียตีติ **กพฬีการ**ฯ อาหรตีติ **อาหาโร**ฯ เอวํ ตาว อุปาทายรูปํ สทฺทตฺถโต เวทิตพฺพํฯ

กมโต ปน สเพฺพสํ รูปธมฺมานํ นิสฺสยภาเวน มูลภูตตฺตา ปฐมํ ภูตรูปานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ อิตเรสุ อชฺฌตฺติกภาเวน อตฺตภาวสมญฺญาย มูลภาวโต จกฺขาทีนิ ปญฺจ อาทิโต อุทฺทิฏฺฐานิฯ เตสํ วิสยีนํ อิเม วิสยาติ ทเสฺสตุํ รูปาทีนิ จตฺตาริ อุทฺทิฏฺฐานิฯ โผฏฺฐพฺพํ ปน อนุปาทารูปตฺตา, ภูตคฺคหเณน คหิตตฺตา จ อิธ น คหิตํฯ สฺวายํ อตฺตภาโว อิเมหิ ‘‘อิตฺถี’’ติ วา ‘‘ปุริโส’’ติ วา สงฺขํ คจฺฉตีติ ทสฺสนตฺถํ ตทนนฺตรํ อิตฺถิปุริสินฺทฺริยทฺวยํ อุทฺทิฏฺฐํฯ ‘‘อิมินา ชีวตี’’ติ โวหารํ ลพฺภตีติ ทสฺสนตฺถํ ตโต ชีวิตินฺทฺริยํฯ ตสฺส อิมํ นิสฺสาย วิญฺญาณปฺปวตฺติยํ อตฺตหิตาทิสิทฺธีติ ทสฺสนตฺถํ หทยวตฺถุฯ ตสฺส อิมาสํ วเสน สเพฺพ กายวจีปโยคาติ ทสฺสนตฺถํ วิญฺญตฺติทฺวยํฯ อิมาย รูปกายสฺส ปริเจฺฉโท, อญฺชโส จาติ ทสฺสนตฺถํ อากาสธาตุฯ อิเมหิสฺส สุขปฺปวตฺติ, อุปฺปตฺติอาทโย จาติ ทสฺสนตฺถํ ลหุตาทโยฯ สโพฺพ จายํ จตุสนฺตติรูปสนฺตาโน อิมินา อุปตฺถมฺภียตีติ ทสฺสนตฺถํ อเนฺต กพฬีกาโร อาหาโร อุทฺทิโฏฺฐติ เวทิตโพฺพฯ

๔๓๓. อิทานิ ยถาอุทฺทิฏฺฐานิ อุปาทารูปานิ ลกฺขณาทิโต นิทฺทิสิตุํ ‘‘**ตตฺถ รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณ**’’นฺติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ตตฺถา**ติ เตสุ อุปาทารูเปสุฯ รูเป, รูปสฺส วา อภิฆาโต รูปาภิฆาโต, ตํ อรหตีติ รูปาภิฆาตารโห, รูปาภิฆาโต โหตุ วา มา วา เอวํสภาโว จตุนฺนํ ภูตานํ ปสาโท **รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาโท,** เอวํลกฺขณํ จกฺขูติ อโตฺถฯ ยสฺมา ปจฺจยนฺตรสหิโต เอว จกฺขุปสาโท รูปาภิหนนวเสน ปวตฺตติ, น เกวโลฯ ตสฺมา ตํสภาวตาวปมาณํ, น รูปาภิฆาโตติ ทสฺสนตฺถํ รูปาภิฆาตารหตา วุตฺตา ยถา วิปาการหํ กุสลากุสลนฺติฯ อภิฆาโต จ วิสยวิสยีนํ อญฺญมญฺญํ อภิมุขีภาโว โยคฺยเทสาวฏฺฐานํ อภิฆาโต วิยาติ กตฺวาฯ โส รูเป จกฺขุสฺส, รูปสฺส วา จกฺขุมฺหิ โหติฯ เตนาห ‘‘ยํ จกฺขุ อนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ รูปมฺหิ สนิทสฺสนมฺหิ สปฺปฏิฆมฺหิ ปฏิหญฺญิ วา’’ติ, ‘‘ยมฺหิ จกฺขุมฺหิ อนิทสฺสนมฺหิ สปฺปฏิฆมฺหิ รูปํ สนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ ปฏิหญฺญิ วา ปฏิหญฺญติ วา’’ติ (ธ. ส. ๕๙๗) จ อาทิฯ ปริปุณฺณาปริปุณฺณายตนตฺตภาวนิพฺพตฺตกสฺส กมฺมสฺส นิทานภูตา กามตณฺหา, รูปตณฺหา จ ตทายตนิกภวปตฺถนาภาวโต ทฏฺฐุกามตาทิโวหารํ อรหตีติ ทุติยนโย สพฺพตฺถ วุโตฺตฯ ตตฺถ ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมํ สมุฏฺฐานํ เอเตสนฺติ **ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานานิ**ฯ เอวํวิธานํ ภูตานํ ปสาโท **ทฏฺฐุกามตา…เป…. ปสาโท,** เอวํลกฺขณํ จกฺขุฯ ตสฺส ตสฺส หิ ภวสฺส มูลการณภูตา ตณฺหา ตสฺมิํ ตสฺมิํ ภเว อุปฺปชฺชนารหายตนวิสยาปิ นาม โหตีติ กามตณฺหาทีนํ ทฏฺฐุกามตาทิโวหารารหตา วุตฺตาฯ

ทฏฺฐุกามตาติ หิ ทฏฺฐุมิจฺฉา, รูปตณฺหาติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ ทฏฺฐุกามตาย, เสสานญฺจ ตํตํอตฺตภาวนิพฺพตฺตกกมฺมายูหนกฺขณโต สติ ปุริมนิพฺพตฺติยํ วตฺตพฺพํ นตฺถิ, อสติ ปน มเคฺคน อสมุคฺฆาติตภาโวเยว การณนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยโต มเคฺคน อสมุจฺฉินฺนํ การณลาเภ สติ อุปฺปชฺชิตฺวา อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยภาวูปคมนโต วิชฺชมานเมวาติ อุปฺปนฺนตา อตฺถิตา ปริยาเยหิ วุจฺจติ ‘‘อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวโนฺต อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ พหุลีกโรโนฺต อุปฺปนฺนุปฺปเนฺน ปาปเก อกุสเล ธเมฺม อนฺตราเยว อนฺตรธาเปตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๕๖), ‘‘สนฺตํ วา อชฺฌตฺตํ กาม

จฺฉนฺทํ ‘อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ กามจฺฉนฺโท’ติ ปชานาตี’’ติ (ที. นิ. ๒.๓๘๒; ม. นิ. ๑.๑๑๕) จ เอว มาทีสุฯ

รูเปสุ ปุคฺคลสฺส, วิญฺญาณสฺส วา **อาวิญฺฉนรสํฯ อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ** นิสฺสยปจฺจยภาวโตฯ **ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํ** เยสํ ภูตานํ ปสาโท, เตวสฺส อาสนฺนการณนฺติ กตฺวาฯ เอตฺถ จ ตํตํอตฺตภาวนิปฺผาทกสาธารณกมฺมวเสน ปุริมํ จกฺขุลกฺขณํ วุตฺตํ การณวิเสสสฺส อนามฏฺฐตฺตาฯ ‘‘เอวรูปํ นาม เม จกฺขุ โหตู’’ติ เอวํ นิพฺพตฺติตอาเวณิกกมฺมวเสน ทุติยนฺติ วทนฺติฯ สติปิ ปน ปญฺจนฺนํ ปสาทภาวสามญฺญ สวิสยาวภาสนสงฺขาตสฺส ปสาทพฺยาปารสฺส วเสน ปุริมํ วุตฺตํฯ ปสาทการณสฺส สติปิ กมฺมภาวสามญฺญ, เอก เตฺต วา อตฺตโน การณเภเทน เภททสฺสนวเสน ทุติยนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ โสตาทีนํ ลกฺขณาทีสุ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

เอตฺถาห – จกฺขาทีนํ อินฺทฺริยานํ กึ เอกกมฺมุนา อุปฺปตฺติ, อุทาหุ นานากมฺมุนาติ? อุภยถาปีติ โปราณาฯ ตตฺถ นานากมฺมุนา ตาว อุปฺปตฺติยํ จกฺขาทีนํ วิเสเส วตฺตพฺพํ นตฺถิ การณสฺส ภินฺนตฺตาฯ เอกกมฺมุนา ปน อุปฺปตฺติยํ กถํ เนสํ วิเสโสติ? การณสฺส ภินฺนตฺตา เอวฯ ตํตํภวปตฺถนาภูตา หิ ตณฺหา ตํตํภวปริยาปนฺนายตนาภิลาสตาย สยํ วิจิตฺตรูปา อุปนิสฺสยภาเวน ตํตํภวนิพฺพตฺตกกมฺมสฺส วิจิตฺตเภทตํ วิทหติฯ ยโต ตทาหิตวิเสสํ ตํ ตถารูปสมตฺถตาโยเคนาเนกรูปาปนฺนํ วิย อเนกํ วิสิฏฺฐสภาวํ ผลํ นิพฺพเตฺตติฯ น เจตฺถ สมตฺถตา สมตฺถภาวโต อญฺญา เวทิตพฺพา การณวิเสเสน อาหิตวิเสสสฺส วิสิฏฺฐผลนิปฺผาทนโยคฺยตามตฺตโตฯ อยญฺจ เอกสฺสปิ กมฺมสฺส อเนกินฺทฺริยเหตุตาวิเสสโยโค ยุตฺติโต, อาคมนโต จ ปรโต อาคมิสฺสติฯ อปิจ เอกเสฺสว กุสลจิตฺตสฺส โสฬสาทิวิปากจิตฺตนิพฺพตฺติเหตุตา วุจฺจติฯ โลเกปิ เอกเสฺสว สาลิพีชสฺส ปริปุณฺณาปริปุณฺณตณฺฑุลอาตณฺฑุลผลนิพฺพตฺติเหตุตา ทิสฺสเตว, กึ วา เอตาย ยุตฺติจินฺตายฯ ยโต กมฺมผลํ จกฺขาทีนิ, กมฺมวิปาโก จ สพฺพโส พุทฺธานํเยว ญาณสฺส วิสโยติฯ

๔๓๔. **เกจี**ติ มหาสงฺฆิเกสุ เอกเจฺจฯ เตสุ หิ **วสุธโมฺม** เอวํ วทติ ‘‘จกฺขุมฺหิ เตโช อธิกํ, โสเต วายุ, ฆาเน ปถวี, ชิวฺหาย อาโป, กาเย สเพฺพปิ สมา’’ติฯ จกฺขาทีสุ เตชาทิอธิกตา นาม ตนฺนิสฺสยภูตานํ ตทธิกตายาติ ทเสฺสโนฺต **‘‘เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท จกฺขู’’**ติอาทิมาหฯ **กาโย สเพฺพส**นฺติ โก เอตฺถ วิเสโส, นนุ เตชาทิอธิกานญฺจ ภูตานํ ปสาทา สเพฺพสํเยวาติ? สจฺจเมตํ, อิทํ ปน ‘‘สเพฺพส’’นฺติ วจนํ สมานานนฺติ อิมมตฺถํ ทีเปติ อนุวตฺตมานสฺส เอกเทสาธิกภาวสฺส นิวารณวเสน วุตฺตตฺตาฯ เตชาทีนํ หิ ปเจฺจกํ อธิกภาเว วิย ทฺวินฺนํ, ติณฺณํ วา อธิกภาเวปิ ยถาวุตฺตาธิกภาเวเนว เอกกาทิวเสน ลพฺภมานาย โอมตฺตตายปิ กายปฺปสาโท น โหตีติ ปากโฏฺยมโตฺถฯ ตสฺมา จตุนฺนมฺปิ ภูตานํ สมภาเวน กายปฺปสาโท โหตีติ สพฺพสโทฺท อิธ สมภาวทีปโก ทฏฺฐโพฺพฯ **เตชาทีน**นฺติ ปทีปสงฺขาตสฺส เตชสฺส โอภาสรูเปน, วายุสฺส สเทฺทน, ปถวิยา คเนฺธน, เขฬสงฺขาตสฺส อุทกสฺส รเสนาติ ปุริมวาเท, ปจฺฉิมวาเท จ ยถาโยคํ ตํตํภูตคุเณหิ อนุคฺคยฺหภาวโต, รูปาทีนํ คหเณ อุปการิตพฺพโตติ อโตฺถฯ อาโลกาทิสหการีการณสหิตานํเยว จกฺขาทีนํ รูปาทิอวภาสนสมตฺถตา, วิวรสฺส จ โสตวิญฺญาณูปนิสฺสยภาโว คฺโณติ เตสํ ลทฺธิฯ เตชาทีนํ วิย ปน วิวรสฺส ภูตภาวาภาวโต ยถาโยค-คฺคหณํฯ อถ วา รูปาทโย วิย วิวรมฺปิ ภูตคฺโณติ ปราธิปฺปาเย เตชสฺส อาโลกรูเปน, อากาสสงฺขาตสฺส วิวรสฺส สเทฺทน, วายุสฺส คเนฺธน, อุทกสฺส รเสน, ปถวิยา โผฏฺฐเพฺพนาติ เอวํ ยถาโยคํ ตํตํภูตคุเณหีติ โยชนาฯ

รูปาทีนํ อธิกภาวทสฺสนโตติ อคฺคิมฺหิ รูปสฺส ปภสฺสรสฺส, วายุมฺหิ สทฺทสฺส สภาเวน สุยฺยมานสฺส, ปถวิยา สุรภิอาทิโน คนฺธสฺส, อาเป จ รสสฺส มธุรสฺสาติ อิเมสํ วิเสสยุตฺตานํ ทสฺสนโต ''รูปาทโย เตสํ คุณา''ติ ปฐมวาที อาหาติฯ ตเสฺสว **''อิเจฺฉยฺยามา''**ติอาทินา อุตฺตรมาหฯ อิมินาว อุปาเยน ทุติยวาทิโนปิ นิคฺคโห โหตีติฯ อถ วา รูปาทิวิเสสคุเณหิ เตชอากาสปถวีอาปวายูหิ จกฺขาทีนิ กตานีติ วทนฺตสฺส **กณาทสฺส** วาทํ อุทฺธริตฺวา ตํ นิคฺคเหตุํ **''อถาปิ วเทยฺยุ''**นฺติอาทิ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ อาสเว อุปลพฺภมาโนปิ คโนฺธ ปถวิยา อาโปสํยุตฺตาย กปฺปาสโต วิสทิสายาติ น กปฺปาสคนฺธสฺส อธิกภาวาปตฺตีติ เจ? น, อนภิภูตตฺตาฯ อาสเว หิ อุทกสํยุตฺตา ปถวี อุทเกน อภิภูตา, น กปฺปาสปถวีติ ตสฺส เอว คเนฺธน อธิเกน ภวิตพฺพํฯ อุโณฺหทกสํยุโตฺต จ อคฺคิ อุปลพฺภนีโย มหโนฺตติ กตฺวา ตสฺส ผโสฺส วิย วโณฺณปิ ปภสฺสโร อุปลเพฺภยฺยาติ อุโณฺหทเก วณฺณโต อคฺคินา อนภิสมฺพนฺธสฺส สีโตทกสฺส วโณฺณ ปริหาเยถฯ **ตสฺมา**ติ เอตสฺส อุภยสฺส อภาวาฯ ตทภาเวน หิ รูปาทีนํ เตชาทิวิเสสคุณตา นิวตฺติตาฯ ตนฺนิวตฺตเนน ''เตชาทีนํ คุเณหิ รูปาทีหิ อนุคฺคยฺหภาวโต''ติ อิทํ การณํ นิวตฺติตนฺติ เอวํ ปรมฺปราย อุภยาภาโว วิเสสปริกปฺปนปหานสฺส การณํ โหตีติ อาห **''ตสฺมา ปหาเยต''**นฺติอาทิฯ เอกกลาเปปิ รูปรสาทโย วิสทิสา, โก ปน วาโท นานากลาเป จกฺขาทโย ภูตวิเสสาภาเวปีติ ทเสฺสตุํ รูปรสาทินิทสฺสนํ วุตฺตํฯ

ยทิ ภูตวิเสโส นตฺถิ, กึ ปน จกฺขาทิวิเสสสฺส การณนฺติ ตํ ทเสฺสตุํ **''ยํ อญฺญมญฺญสฺสา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ เอกมฺปิ กมฺมํ ปญฺจายตนิกตฺตภาวภวปฺปตฺถนานิปฺผนฺนํ จกฺขาทิวิเสสเหตุตาย อญฺญมญฺญสฺส อสาธารณนฺติ จ กมฺมวิเสโสติ จ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ น หิ ตํ เยน วิเสเสน จกฺขุสฺส ปจฺจโย, เตเนว โสตสฺส ปจฺจโย โหติ อินฺทฺริยนฺตราภาวปฺปตฺติโตฯ ''ปฎิสนฺธิกฺขเณ มหคฺคตา เจตนา กฎตฺตารูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฎฺฐา. ๒.๑๒.๗๘) วจเนน ปฎิสนฺธิกฺขเณ วิชฺชมานานํ สเพฺพสํ กฎตฺตารูปานํ เอกา เจตนา กมฺมปจฺจโย โหตีติ วิญฺญายติฯ นานาเจตนาย หิ ตทา อินฺทฺริยุปฺปตฺติยํ สติ ปริเตฺตน จ มหคฺคเตน จ กมฺมุนา นิพฺพตฺติตํ กฎตฺตารูปํ อาปเชฺชยฺยาติฯ น เจกา ปฎิสนฺธิ อเนกกมฺมนิพฺพตฺตา โหตีติ สิทฺธเมเกน กเมฺมน อเนกินฺทฺริยุปฺปตฺติ โหตีติฯ

๔๓๕. อนลฺลีโน นิสฺสโย เอตสฺสาติ **อนลฺลีนนิสฺสโย,** รูปสทฺทสงฺขาโต วิสโยฯ คนฺธรสานํ นิสฺสยา ฆานชิวฺหานํ นิสฺสเย อลฺลียนฺตีติ เต นิสฺสยวเสน อลฺลีนาฯ โผฎฺฐพฺพํ สยํ กายนิสฺสยอลฺลีนํ ภูตตฺตาฯ อปโร นโย – จกฺขุโสตานิ อปฺปตฺตวิสยคฺคาหกานิ สานฺตเร, อธิเก จ วิสเย วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโตฯ โสตมฺปิ สมฺปตฺตวิสยคฺคาหีติ เกจิฯ ยทิ โสตํ สมฺปตฺตคฺคาหิ, จิตฺตโช สโทฺท โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณํ น สิยาฯ น หิ พหิทฺธา จิตฺตสมุฎฺฐานานํ อุปฺปตฺติ อตฺถิฯ **ปาฬิย**ญฺจ อวิเสเสน สทฺทารมฺมณสฺส โสตวิญฺญาณารมฺมณภาโว วุโตฺตฯ กิญฺจ ทิสาเทสววตฺถานญฺจ สทฺทสฺส น สิยา, อตฺตโน วิสยปฺปเทสสฺส เอว คเหตพฺพโต คโนฺธ วิยฯ ตสฺมา ยตฺถ อุปฺปโนฺน สโทฺท, ตเตฺถว ฐิโตฯ สเจ โสตปเถ อาปาถมาคจฺฉติ, นนุ ทูเร ฐิเตหิ รชกาทิสทฺทา จิเรน สุยฺยนฺตีติ? น ทูราสนฺนานํ ยถาปากเฎ สเทฺท คหณวิเสสโตฯ ยถา หิ ทูราสนฺนานํ วจนสเทฺท ยถาปากเฎ คหณวิเสสโต อาการวิเสสานํ อคฺคหณํ, คหณญฺจ โหติ, เอวํ รชกาทิสเทฺทปิ อาสนฺนสฺส อาทิโต ปภุติ ยาว อวสานา กเมน ปากฎีภูเต, ทูรสฺส จ อวสาเน, มเชฺฌ วา ปิณฺฑวเสน ปวตฺติปากฎีภูเต นิจฺฉยคฺคหณานํ โสตวิญฺญาณวีถิยา ปรโต ปวตฺตานํ วิเสสโต ลหุกํ สุโต ''จิเรน สุโต''ติ อธิมาโน โหติฯ โส ปน สโทฺท ยตฺถ อุปฺปโนฺน, ตนฺนิสฺสิโตว อตฺตโน วิชฺชมานกฺขเณ โสตสฺส อาปาถมาคจฺฉติ ฯ ยทิ สทฺทสฺส ภูตปรมฺปราย สมนฺตโต ปวตฺติ นตฺถิ, กถํ ปฎิโฆสุปฺปตฺตีติ? ทูเร ฐิโตปิ สโทฺท อญฺญตฺถ ปฎิโฆสุปฺปตฺติยา, ภาชนาทิจลนสฺส จ อโยกโนฺต วิย อโยจลนสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ

๔๓๖. ปุเพฺพ ลกฺขณาทินา วิภาวิตมฺปิ จกฺขุํ ฐิตฏฺฐานาทิโต วิภาเวตุํ “**จกฺขุ เจตฺถา**”ติ อาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ จกฺขุ สาธยมานํ ติฏฺฐตีติ สมฺพนฺโธฯ **จ**-กาโร พฺยติเรกโตฺถ, เตนสฺส วุจฺจมานเมว วิเสสํ โชเตติฯ **เอตฺถา**ติ เอเตสุ ยถานิทฺทิเฏฺฐสุ ปญฺจสุ อุปาทารูเปสุฯ “**สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทเส**”ติ เอเตน อวเสสํ กณฺหมณฺฑลํ ปฏิกฺขิปติฯ เสฺนหมิว **สตฺต อกฺขิปฏลานิ พฺยาเปตฺวา** ฐิตาเหว อตฺตโน นิสฺสยภูตาหิ **จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ** ตนฺนิสฺสิเตเหว อายุวณฺณาทีหิ อนุปาลิตํ ปริวาริตํ ติสนฺตติรูปสมุฏฺฐาปเกหิ **อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ ติฏฺฐติ**ฯ สตฺตอกฺขิปฏลพฺยาปนวจเนเนว จกฺขุสฺส อเนกกลาปคตภาวํ ทเสฺสติฯ **ปมาณโต อูกาสิรมตฺตน**ฺติ อูกาสิรมเตฺต ปเทเส ปวตฺตนโต วุตฺตํฯ จกฺขุวิญฺญาณสฺส **วตฺถุภาวํ** นิสฺสยภาวโต อาวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนาทีนํ ตทารมฺมณาวสานานํ **ทฺวารภาวํ** สมฺวสรฏฺฐานโตฯ ตํ ปเนตํ จกฺขุ อธิฏฺฐานเภทโต, ตตฺถาปิ ปเจฺจกํ อเนกกลาปคตภาวโต อเนกมฺปิ สมานํ สามญฺญนิเทฺทเสน อาวชฺชนาย เอกตฺตา, เอกสฺมิํ ขเณ เอกเสฺสว จ กิจฺจกรตฺตา เอกํ กตฺวา วุตฺตํฯ เอวมฺปิ พหูสุ กถเมกเสฺสว กิจฺจกรตฺตํฯ ยํ ตตฺถ วิสทํ หุตฺวา รูปาภิฆาตารหํ, ตํ วิญฺญาณสฺส นิสฺสโย โหตีติ คเหตพฺพํฯ โผฏฺฐพฺพวิเสโส วิย กายวิญฺญาณสฺส อารมฺมณภาเวฯ

มนุปสฺสตีติ **ม**-กาโร ปทสนฺธิกโร, อถ วา **มนู**ติ มโจฺจฯ

องฺคุลิเวธกํ องฺคุลียกํฯ

วิสมชฺฌาสยตาย จกฺขุ วมฺมิกฉิทฺทาภิรตสโปฺป วิย, พิลชฺฌาสยตาย โสตํ อุทกพิลาภิรตกุมฺภีโล วิย, อากาสชฺฌาสยตาย ฆานํ อชฏากาสาภิรตปกฺขี วิย, คามชฺฌาสยตาย ชิวฺหา คามาภิรตกุกฺกุโร วิย, อุปาทินฺนกชฺฌาสยตาย กาโย อามกสุสานาภิรตสิงฺคาโล วิย ปสฺสิตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต “**วมฺมิ...เป.... ทฏฺฐพฺพา**”ติ อาหฯ วิสมชฺฌาสยตา จ จกฺขุสฺส วิสมชฺฌาสยํ วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตา, จกฺขุมโต วา ปุคฺคลสฺส อชฺฌาสยวเสน จกฺขุ วิสมชฺฌาสยํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ สโพฺพปิ จ ยถาวุโตฺต ปปโญฺจ โสตาทีสุปิ ยถารหํ เวทิตโพฺพฯ

๔๓๗. จกฺขุมฺหิ, จกฺขุสฺส วา ปฏิหนนํ จกฺขุปฏิหนนํ, ตํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ**ฯ ปฏิหนนเญฺจตฺถ ยถาวุโตฺต อภิฆาโตวฯ **วิสยภาโว** อารมฺมณปจฺจยตาฯ กามํ สา เอว โคจรตา, ตถาปิ วิสยโคจรานํ อยํ วิเสโส – อนญฺญตฺถภาโว, ตพฺพหุลจาริตา จ จกฺขุวิญฺญาณสฺสฯ วิสยภาเว จสฺส ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ **ยตฺถ ปน** กายวิญฺญตฺติอาทิเกฯ

๔๓๘. อิตฺถิยา ภาโว, ‘‘อิตฺถี’’ติ วา ภวติ เอเตน จิตฺตํ, อภิธานญฺจาติ อิตฺถิภาโว, ตํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **อิตฺถิภาวลกฺขณํ**ฯ ตโต เอว ‘‘อิตฺถี’’ติ ตํสหิตํ สนฺตานํ ปกาเสนฺตํ วิย โหตีติ วุตฺตํ “**อิตฺถีติ ปกาสนรส**”นฺติฯ วฏฺฏํสตา อวิสทหตฺถปาทาทิตา จ **อิตฺถิลิงฺคํ**ฯ ถนมํสาวิสทตา, นิมฺมสฺสุทาฐิตา, เกสพนฺธนํ, วตฺถคฺคหณญฺจ ‘‘อิตฺถี’’ติ สญฺชานนสฺส ปจฺจยภาวโต **อิตฺถินิมิตฺตํ**ฯ ทหรกาเลปิ สุปฺปกมุสลกาทีหิ กีฬา, มตฺติกตเกฺกน สุตฺตกนฺตนาทิ จ **อิตฺถิกุตฺตํ,** อิตฺถิกิริยาติ อโตฺถฯ อวิสทฏฺฐานคมนาทิโก อากาโร **อิตฺถากโปฺป**ฯ อปโร นโย – อิตฺถีนํ มุตฺตกรณํ **อิตฺถิลิงฺคํ**ฯ สราธิปฺปายา **อิตฺถินิมิตฺตํ**ฯ อวิสทฏฺฐานคมนนิสชฺชาขาทนโภชนาทิกา **อิตฺถิกุตฺตํ**ฯ อิตฺถิสณฺฐานํ **อิตฺถากโปฺป**ฯ อิมานิ จ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ ยถาสกํ กมฺมาทินา ปจฺจเยน อุปฺปชฺชมานานิปิ เยภุเยฺยน อิตฺถินฺทฺริยสหิเต เอว สนฺตาเน ตํตทาการานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ อิตฺถินฺทฺริยํ เตสํ การณนฺติ กตฺวา วุตฺตํ “**อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐาน**”นฺติฯ อิตฺถิลิงฺคาทีสุ เอว จ การณภาวสงฺขาเตน อธิปติภาเวน

ตสฺส อินฺทฺริยตา วุตฺตา, อินฺทฺริยสหิเต สนฺตาเน อิตฺถิลิงฺคาทิอาการรูปปจฺจยานํ อญฺญถา อนุปฺปาทนโต, อิตฺถิคฺคหณสฺส จ เตสํ รูปานํ ปจฺจยภาวโตฯ

ยสฺมา ปน ภาวทสเกปิ รูปานํ อิตฺถินฺทฺริยํ น ชนกํ, นาปิ อนุปาลกํ, อุปตฺถมฺภกํ วา, น จ อเญฺญสํ กลาปรูปานํ, ตสฺมา ตํ ชีวิตินฺทฺริยํ วิย สกลาปรูปานํ, อาหาโร วิย วา กลาปนฺตรรูปานญฺจ ‘‘อินฺทฺริยอตฺถิอวิคตปจฺจโย’’ติ ปาฬิยํ น วุตฺตํฯ ยสฺมา จ ปจฺจยนฺตราธีนานิ ลิงฺคาทีนิ, ตสฺมา ยตฺถสฺส อาธิปจฺจํ, ตํสทิเสสุ มตจิตฺตกตรูเปสุปิ ตํสณฺฐานตา ทิสฺสติฯ เอส นโย ปุริสินฺทฺริเยปิฯ ยํ ปเนตฺถ วิสทิสํ, ตํ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ ฯ ตยิทํ ทฺวยํ ยสฺมา เอกสฺมึ สนฺตาเน สห น ปวตฺตติ ‘‘ยสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปุริสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชตีติ? โน’’ติอาทิ (ยม. ๓.อินฺทฺริยยมก.๑๘๘) วจนโต, ตสฺมา อุภโตพฺยญฺชนกสฺสาปิ เอกสฺมึ ขเณ เอกเมว โหตีติ เวทิตพฺพํฯ เย ปน ‘‘สรีเรกเทสวุตฺติ ภาวรูป’’นฺติ วทนฺติ, เตสมฺปิ ตํ มิจฺฉาติ ทเสฺสตุํ **‘‘ตทุภยมฺปิ…เป…. พฺยาปกเมวา’’**ติ วตฺวา ยทิ เอวํ กายปฺปสาเทน สงฺกโร สิยาติ อาสงฺกํ นิวเตฺตโนฺต **‘‘น จ กายปฺปสาเทนา’’**ติอาทิมาหฯ ตสฺสโตฺถ – ยทิปิ สกลสรีรพฺยาปิตาย กายปฺปสาเทน อฎฺฐิโตกาเส ฐิตนฺติ วตฺตพฺพตํ นาปชฺชติ, เตน ปน ภินฺนนิสฺสยตฺตา ฐิโตกาเส ฐิตนฺติปิ วตฺตพฺพตํ นาปชฺชตีติ อยเมว เจตฺถ นิปฺปริยายกถาฯ **‘‘รูปรสาทโย วิยา’’**ติ เอเตน สมานนิสฺสเยสุปิ นาม **สงฺกโร นตฺถิ** ลกฺขณเภทโต, กิมงฺคํ ปน ภินฺนนิสฺสยสภาเวสูติ ทเสฺสติฯ

๔๓๙. **สหชรูปานุปาลนลกฺขณ**นฺติ อตฺตนา สหชาตรูปานํ อนุปาลนลกฺขณํฯ ชีวิตินฺทฺริยสฺส เอกนฺตกมฺมชตฺตา สหช-คฺคหเณเนว อนุปาเลตพฺพานมฺปิ กมฺมชภาโว สิโทฺธติ กมฺมช-คฺคหณํ น กตํฯ ยถาสกํ ขณมตฺตฎฺฐายิโนปิ กมฺมชรูปสฺส ปวตฺติเหตุภาเวน ตํ อนุปาลกํ, ตสฺมา สหชรูปานุปาลนลกฺขณํฯ น หิ กมฺมชานํ กมฺมํเยว ฐิติเหตุ ภวิตุํ อรหติ อาหารชาทีนํ อาหาราทิ วิยฯ กึ การณา? ตงฺขณาภาวโตฯ **เตส**นฺติ สหชรูปานํฯ **ปวตฺตนํ** ยาปนํฯ **ฐปนํ** ฐิติเหตุตาฯ อตฺตนา อนุปาลนวเสน ยาเปตพฺพานิ ปวเตฺตตพฺพานิ ภูตานิ เอตสฺส ปทฎฺฐานนฺติ **ยาปยิตพฺพภูตปทฎฺฐานํฯ อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหีติ อาทิ**-สเทฺทน ปวตฺตนรสาทิเมว สงฺคณฺหาติฯ **อตฺถิกฺขเณเยวา**ติ อนุปาเลตพฺพานํ อตฺถิกฺขเณเยวฯ อสติ อนุปาเลตเพฺพ อุปฺปลาทิมฺหิ กึ อุทกํ อนุปาเลยฺยฯ ยทิ กมฺมชานํ ฐิติเหตุมนฺตเรน ฐิติ น โหติ, ชีวิตินฺทฺริยสฺส โก ฐิติเหตูติ อาห **‘‘สย’’**นฺติอาทิฯ ยทิ กมฺมชานํ ฐานํ ชีวิตินฺทฺริยปฎิพทฺธํ, อถ กสฺมา สพฺพกาลํ น ฐเปตีติ อาห **‘‘น ภงฺคโต’’**ติอาทิฯ **ตสฺส ตสฺส** อนุปาลนาทิกสฺส **สาธนโต**ฯ ตํ สาธนญฺจ ชีวมานตาวิเสสสฺส ปจฺจยภาวโตฯ อินฺทฺริยพทฺธรูปสฺส หิ มตรูปโต กมฺมชสฺส, ตทนุพนฺธภูตสฺส จ อุตุสมุฎฺฐานาทิโต ชีวิตินฺทฺริยกโต วิเสโส, น เกวลํ ขณฎฺฐิติยา เอว, ปพนฺธานุปเจฺฉทสฺสาปิ ชีวิตินฺทฺริยํ การณนฺติ ทฎฺฐพฺพํ, อิตรถา อายุกฺขยโต มรณํ น ยุเชฺชยฺยาติฯ

๔๔๐. **มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยลกฺขณํ หทยวตฺถู**ติ กถเมตํ วิญฺญาตพฺพนฺติ? อาคมโต, ยุตฺติโต จฯ ‘‘ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ ปวตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๑.๑.๘) เอวมาทิ อาคโมฯ ยทิ เอวํ, กสฺมา รูปกเณฺฑ ตํ น วุตฺตนฺติ? ตตฺถ อวจนํ อญฺญการณํฯ กึ ปน ตนฺติ? เทสนาเภโทฯ ยถา หิ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ เอกนฺตโต จกฺขาทินิสฺสยานิ, น เอวํ มโนวิญฺญาณํ เอกเนฺตน หทยวตฺถุนิสฺสยํฯ นิสฺสิตวเสน จ วตฺถุทุกาทิเทสนา ปวตฺตา ‘‘อตฺถิ รูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส วตฺถุ, อตฺถิ รูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส น วตฺถู’’ติอาทินา (ธ. ส. ๕๘๔)ฯ ยมฺปิ เอกนฺตโต หทยวตฺถุนิสฺสยํ, ตสฺส วเสน ‘‘อตฺถิ รูปํ มโนวิญฺญาณสฺส วตฺถู’’ติอาทินา ทุกาทีสุ วุจฺจมาเนสุปิ น ตทนุคุณา อารมฺมณทุกาทโย สมฺภวนฺติฯ น หิ ‘‘อตฺถิ

รูปํ มโนวิญฺญาณสฺส อารมฺมณํ, อตฺถิ รูปํ น มโนวิญฺญาณสฺส อารมฺมณ’’นฺติ สกฺกา วตฺตุนฺติ วตฺถารมฺมณทุกา ภินฺนคติกา สิยุนฺติ เอกรสา เทสนา น ภเวยฺยฯ เอกรสญฺจ เทสนํ เทเสตุํ อิธ สตฺถุ อชฺฌาสโยฯ ตสฺมา ตตฺถ หทยวตฺถุ น วุตฺตํ, น อลพฺภมานตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ยุตฺติ ปน เอวํ เวทิตพฺพา – นิปฺผนฺนอุปาทายรูปนิสฺสยํ ธาตุทฺวยํ ปญฺจโวการภเวฯ ตตฺถ รูปายตนาทีนํ, โอชาย จ อินฺทฺริยพทฺธโต พหิปิ ปวตฺติทสฺสนโต น ตํนิสฺสยตา ยุชฺชติ, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานมฺปิ ตทุภยรหิเตปิ สนฺตาเน ธาตุทฺวยทสฺสนโต น ตํนิสฺสยตา ยุชฺชติ, ชีวิตินฺทฺริยสฺสาปิ อญฺญกิจฺจํ วิชฺชตีติ น ตํนิสฺสยตา ยุชฺชติ เอวาติ ปาริเสสโต หทยวตฺถุ, เตสํ นิสฺสโยติ วิญฺญายติฯ สกฺกา หิ วตฺตุํ นิปฺผนฺนอุปาทายรูปนิสฺสยํ ธาตุทฺวยํ ปญฺจโวการภเว รูปปฏิพทฺธวุตฺติภาวโตฯ ยํ ยญฺหิ รูปปฏิพทฺธวุตฺติ, ตํ ตํ นิปฺผนฺนอุปาทายรูปนิสฺสยํ ทิฏฺฐํ ยถา ‘‘จกฺขุวิญฺญาณธาตู’’ติฯ ‘‘ปญฺจโวการภเว’’ติ จ วิเสสนํ มโนวิญฺญาณธาตุวเสน กตํฯ มโนธาตุ ปน จตุโวการภเว นเตฺถวฯ นนุ จ อินฺทฺริยนิสฺสยตายปิ สาธนโต วิรุทฺโธ เหตุ อาปชฺชตีติ? น ทิฏฺฐพาธนโตฯ ทิฏฺฐํ เหตํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส วิย ธาตุทฺวยสฺส วตฺถุโน มนฺทติกฺขาทิอนนุวิธานํฯ ตถา หิสฺส ปาฬิยํ อินฺทฺริยปจฺจยตา น วุตฺตาฯ เตน ตทนนุวิธานสงฺขาตา อินฺทฺริยนิสฺสยตา พาธียติฯ โหตุ ธาตุทฺวยนิสฺสโย หทยวตฺถุ, อุปาทายรูปญฺจ, เอตํ ปน กมฺมสมุฏฺฐานํ, ปฏินิยตกิจฺจํ, หทยปเทเส ฐิตเมวาติ กถํ วิญฺญายตีติ? วุจฺจเต – วตฺถุรูปภาวโต **กมฺมสมุฏฺฐานํ** จกฺขุ วิย, ตโต เอว **ปฏินิยตกิจฺจํ,** วตฺถุรูปภาวโตติ จ วิญฺญาณนิสฺสยภาวโตติ อโตฺถฯ อฏฺฐึ กตฺวา มนสิ กตฺวา สพฺพเจตสา สมนฺนาหริตฺวา กิญฺจิ จิเนฺตนฺตสฺส หทยสฺส ขิชฺชนโต ตเตฺถ ตมวฏฺฐิตนฺติ วิญฺญายติฯ **ตาสเญฺญว ธาตูน**นฺติ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํเยว ฯ นิสฺสยภาวโต อุปริ อาโรเปตฺวา วหนฺตํ วิย ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **อุพฺพหนปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมวฯ

๔๔๑. อภิกฺกโม อาทิ เยสํ เต อภิกฺกมาทีฯ อาทิ-สเทฺทน ปฏิกฺกมสมิญฺชนปสารณอุเกฺขปนอวเกฺขปนาทิกา สพฺพา กิริยา ปริคฺคยฺหติฯ เตสํ อภิกฺกมาทีนํ ปวตฺตกํ จิตฺตํ สมุฏฺฐานํ ยสฺสา สา **อภิกฺกมาทิปฺปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานา,** วาโยธาตุฯ ตสฺสา ยํ สหชรูปกายสฺส ถมฺภนสนฺธารณจลนสงฺขาตํ กิจฺจํ, ตสฺส สหการีการณภูโต อาการวิเสโส กายวิญฺญตฺติ นามาติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อภิกฺกมาทิ…เป…. กายวิญฺญตฺตี’’**ติฯ

กสฺส ปน อาการวิกาโรติ? สามตฺถิยโต วาโยธาตุอธิกานํ จิตฺตชมหาภูตานํฯ กิํ ตํ สามตฺถิยํ? จิตฺตชตา, อุปาทายรูปตา จฯ อถ วา วาโยธาตุยา อาการวิกาโร สหช…เป…. ปจฺจโยติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ ยทิ เอวํ วิญฺญตฺติยา อุปาทายรูปภาโว น ยุชฺชติฯ น หิ อุปาทายรูปํ เอกภูตสนฺนิสฺสยํ อตฺถิฯ ‘‘จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายรูป’’นฺติ หิ วุตฺตํ, นายํ โทโส จตุนฺนํ วิกาโร จตูสุ เอกสฺสาปิ โหติ จตุสาธารณธนํ วิยฯ วาโยธาตุอธิกตาย จ กลาปสฺส ‘‘วาโยธาตุยา’’ติ วจนํ น วิรุชฺฌติฯ เอวํ อธิกตา จ สามตฺถิยโต, น ปมาณโตฯ อญฺญถา หิ อวินิโพฺภควุตฺติตา น ยุเชฺชยฺยฯ วาโยธาตุยา เอวาติ เกจิฯ เตสํ มเตน วิญฺญตฺติยา อุปาทายรูปตา ทุรุปปาทาฯ น หิ เอกสฺส วิกาโร จตุนฺนํ โหติฯ สา ปนายํ หตฺถจลนาทีสุ ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรมวิญฺญายมานนฺตเรน มโนทฺวารชวเนน คยฺหติฯ ผนฺทมานวณฺณวินิมุโตฺต โกจิ วิกาโร อตฺถิฯ ตสฺส จ ตคฺคหณานนฺตรํ คหณํ โหตีติ กถเมตํ วิญฺญายตีติ อธิปฺปายคฺคหณโตฯ น หิ วิญฺญตฺติวิการรหิเตสุ รุกฺขจลนาทีสุ ‘‘อิทเมส กาเรติ มเญฺญ’’ติ อธิปฺปายคฺคหณํ ทิฏฺฐํ, หตฺถจลนาทีสุ ปน ทิฏฺฐํฯ ตสฺมา ผนฺทมานวณฺณวินิมุโตฺต โกจิ วิกาโร อตฺถิ อธิปฺปายสฺส ญาปโกติ วิญฺญายติฯ ญาปโก จ เหตุ ญาเปตพฺพมตฺถํ สยํ คหิโต เอว ญาเปติ, น วิชฺชมานตามเตฺตนาติ วณฺณคฺคหณานนฺตรํ วิการคฺคหณมฺปิ อนุมานโต วิญฺญายติฯ ตถา หิ วทนฺติ –

“วิสยตฺตมนาปนฺนา, สทฺทา เนวตฺถโพธกา;
น สตฺตามตฺตโต อเตฺถ, เต อญฺญาตา ปกาสกา”ติฯ

ยทิ วิการคฺคหณเมว การณํ อธิปฺปายคฺคหณสฺส, กสฺมา อคฺคหิตสเงฺกตานํ อธิปฺปายคฺคหณํ น โหตีติ? น เกวลํ วิการคฺคหณเมว อธิปฺปายคฺคหณสฺส การณํ, อถ โข ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคฺคหณญฺจ อิมสฺส อุปนิสฺสโยติ ทฏฺฐพฺพํฯ ถมฺภนสนฺธารณจลนานิ วิญฺญตฺติวิการสหิตาย วาโยธาตุยา โหนฺตีติ วุตฺตํฯ กิํ สพฺพาว วาโยธาตู สพฺพานิ ตานิ กโรนฺตีติ? นยิทเมวํฯ สตฺตมชวนสมฺภูตา หิ วาโยธาตุ ปุริมชวนสมฺภูตา วาโยธาตุโย อุปตฺถมฺภกปจฺจเย ลภิตฺวา เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน จลยติ จิตฺตชรูปํ, น อิตราฯ อิตรา ปน สนฺถมฺภนสนฺธารณมตฺตํ กโรนฺติโย ตสฺสา อุปการาย โหนฺติฯ เทสนฺตรุปฺปตฺติ เอว จลนนฺติ นิมิเตฺต จ กตฺตุภาโว สมาโรปิโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ อญฺญถา ธมฺมานํ อพฺยาปารตา, ขณิกตา จ น สิยาฯ สตฺตหิ ยุเคหิ อากฑฺฒิตพฺพสกฏเมเตฺถ **อฏฺฐกถายํ** นิทสฺสิตํฯ จิตฺตชรูเป ปน จลเนฺต ตํสมฺพนฺธตาย อุตุกมฺมาหารชรูปมฺปิ จลติ นทีโสเต ปกฺขิตฺตสุกฺขโคมยปิณฺฑํ วิย ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรํ วิญฺญตฺติคฺคหณสฺส วุตฺตตฺตาฯ กิํ จลนกรา เอว วาโยธาตุ วิญฺญตฺติวิการสหิตาติ? นยิทเมวํ, ตถา จลยิตุมสกฺกุณนฺติโยปิ ถมฺภนสนฺธารณมตฺตกรา ปฐมชวนาทิสมฺภูตาปิ วาโยธาตุโย วิญฺญตฺติวิการสหิตา เอวาติ คเหตพฺพํฯ เยน ทิสาภาเคนายํ อภิกฺกมาทิํ ปวเตฺตตุกาโม, ตทภิมุขวิการสพฺภาวโตฯ อธิปฺปายสหภาวี หิ วิกาโร วิญฺญตฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนสฺสาปิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกวจนํ สุฏฺฐุ ยุชฺชติฯ ยถาวุตฺตวิการคฺคหณมุเขน ตํสมงฺคิโน อธิปฺปาโย วิญฺญายตีติ วุตฺตํ **“อธิปฺปายปฺปกาสนรสา”**ติฯ

กายวิปฺผนฺทนสฺส เหตุภูตาย วาโยธาตุยา วิการภาวโต ปริยาเยน วิญฺญตฺติ **กายวิปฺผนฺทนเหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา** วุตฺตาฯ **จิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุปทฏฺฐานา**ติ จ วาโยธาตุยา กิจฺจาธิกตาย วุตฺตํฯ **กายวิปฺผนฺทเนน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา**ติ กายวิปฺผนฺทเนน กรณภูเตน อธิปฺปายสฺส วิญฺญาปนเหตุภาวโต กายวิญฺญตฺตีติ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ อยเญฺหตฺถ อโตฺถ – วิญฺญาเปตีติ วิญฺญตฺติฯ กิํ วิญฺญาเปติ? อธิปฺปายํฯ เกน? กาเยนฯ กีทิเสน? วิปฺผนฺทมาเนนาติฯ ทุติยนเย ปน ยถาวุเตฺตน กาเยน วิญฺญายตีติ **กายวิญฺญตฺติ**ฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ

อตฺถาวโพธนสมโตฺถ วจีวิเสโส **วจีเภโท**ฯ เตน วายุวนปฺปตินทีโฆสาทิํ นิวเตฺตติฯ ตสฺส ปวตฺตกํ จิตฺตํ สมุฏฺฐานํ ยสฺสา สา **วจีเภทปฺปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานา,** ปถวีธาตุฯ ตสฺสา ยํ อุปาทินฺนสงฺขาตสฺส อกฺขรุปฺปตฺติฏฺฐานสฺส ฆฏฺฏนสญฺญิตํ กิจฺจํ, ตสฺส สหการีการณภูโต อาการวิเสโส วจีวิญฺญตฺติ นามาติ ทเสฺสโนฺต อาห **“วจีเภ...เป.... วจีวิญฺญตฺตี”**ติฯ

อิทานิ “กสฺส ปน อาการวิกาโร”ติอาทิ กายวิญฺญตฺติยํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส – ยถา ตตฺถ “ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตร”นฺติ วุตฺตํ, เอวมิธ “สุยฺยมานสทฺทสวนานนฺตร”นฺติ โยเชตพฺพํฯ อิธ จ ถมฺภนาทีนํ อภาวโต “สตฺตมชวนสมฺภูตา”ติอาทินโย น ลพฺภติฯ ฆฏฺฏเนน หิ สทฺทิํ สโทฺท อุปฺปชฺชติฯ ฆฏฺฏนญฺจ ปฐมชวนาทีสุปิ ลพฺภเตวฯ **ฆฏฺฏนํ** ปจฺจยวเสน ภูตกลาปานํ อญฺญมญฺญํ อาสนฺนตรุปฺปาโทฯ **จลนํ** เอกสฺสาปิ เทสนฺตรุปฺปาทปรมฺปรตาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ ยถา จ วาโยธาตุยา จลนํ กิจฺจํ, เอวํ ปถวีธาตุยา ฆฏฺฏนํฯ เตเนวาห **“ปถวีธาตุยา อุปาทินฺนฆฏฺฏนสฺส ปจฺจโย”**ติฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ **ยถา หี**ติอาทิ กายวจีวิญฺญตฺตีนํ อนุมานวเสน คเหตพฺพภาววิภาวนํฯ **ยถา หิ อุสฺสาเปตฺวา พทฺธโคสีสาทิ**รูปานิ ทิสฺวา ตทนนฺตรปฺปวตฺตาย อวิญฺญายมานนฺตราย มโนทฺวารวีถิยา โคสีสาทีนํ

อุทกสหจาริปฺปการสญฺญาณาการํ คเหตฺวา อุทกคฺคหณํ โหติ, เอวํ วิปฺผนฺทมานสมุจฺจาริยมานวณฺณสเทฺท คเหตฺวา ตทนนฺตรปวตฺตาย อวิญฺญายมานนฺตราย มโนทฺวารวีถิยา ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคหณูปนิสฺสยสหิตาย สาธิปฺปายวิการคฺคหณํ โหติฯ

๔๔๒. รูปานิ ปริจฺฉินฺทติ, สยํ วา เตหิ ปริจฺฉิชฺชติ, รูปานํ วา ปริเจฺฉทมตฺตํ รูปปริเจฺฉโท, ตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ **รูปปริเจฺฉทลกฺขณา**ฯ อยํ หิ อากาสธาตุ ตํ ตํ รูปกลาปํ ปริจฺฉินฺทนฺตี วิย โหติฯ เตนาห **“รูปปริยนฺตปฺปกาสนรสา”**ติฯ อตฺถโต ปน ยสฺมา รูปานํ ปริเจฺฉทมตฺตํ หุตฺวา คยฺหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **“รูปมริยาทปจฺจุปฏฺฐานา”**ติฯ ยสฺมิํ กลาเป ภูตานํ ปริเจฺฉโท, เตเหว **อสมฺผุฏฺฐภาวปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ วิชฺชมาเนปิ หิ กลาปนฺตรภูตานํ กลาปนฺตรภูเตหิ สมฺผุฏฺฐภาเว ตํตํภูตวิวิตฺตตา รูปปริยโนฺต อากาโสติ เยสํ โส ปริเจฺฉโท, เตหิ โส อสมฺผุโฏฺฐวฯ อญฺญถา ปริจฺฉินฺนตา น สิยา เตสํ ภูตานํ พฺยาปิภาวาปตฺติโตฯ อพฺยาปิตา หิ อสมฺผุฏฺฐตาฯ เตนาห ภควา ‘‘อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหี’’ติ (ธ. ส. ๖๓๗, ๗๒๔)ฯ กณฺณจฺฉิทฺทมุขวิวราทิวเสน จ **ฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา**ฯ เยสํ รูปานํ ปริเจฺฉโท, ตเตฺถว เตสํ ปริเจฺฉทภาเวน ลพฺภตีติ วุตฺตํ **“ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐานา”**ติฯ **“ยาย ปริจฺฉินฺเนสู”**ติอาทินา อากาสธาตุยา ตํตํกลาปานํ กลาปนฺตเรหิ อสงฺกรการณตํ ทเสฺสติฯ

๔๔๓. **อทนฺธตา**ติ อครุตาฯ **วิโนทนํ** วิกฺขิปนํ, อปนยนนฺติ อโตฺถฯ **อถทฺธตา**ติ อกถินตาฯ อตฺตโน มุทุภาเวเนว สพฺพกิริยาสุ **อวิโรธิตา**ฯ มุทุ หิ กตฺถจิ น วิรุชฺฌติฯ ตีสุปิ ฐาเนสุ ปฏิปเกฺข **อ**-กาโร ทนฺธตาทิเหตูนํ ปฏิปกฺขสมุฏฺฐานตฺตา ลหุตาทีนนฺติ เกจิฯ อปเร ปน ‘‘สตฺตาปฏิเสเธ’’ติ วทนฺติฯ สรีเรน กตฺตพฺพกิริยานํ อนุกูลตาสงฺขาตกมฺมญฺญภาโว ลกฺขณํ เอติสฺสาติ **สรีรกิริยานุกูลกมฺมญฺญภาวลกฺขณา**ฯ อกมฺมญฺญํ ทุพฺพลํ นาม โหตีติ กมฺมญฺญตา **อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา** วุตฺตาฯ

ลหุตาทีนํ อญฺญมญฺญาวิชหเนน ทุวิเญฺญยฺยนานตฺตตา วุตฺตาติ ตํตํวิการาธิกรูเปหิ ตํนานตฺตปฺปกาสนตฺถํ **“เอวํ สเนฺตปี”**ติ วุตฺตํฯ **ธาตุโกฺขโภ** วาตปิตฺตเสมฺหปโกโป, รสาทิธาตูนํ วา วิการาวตฺถาฯ ทฺวิธา วุโตฺตปิ อตฺถโต ปถวีธาตุอาทีนํ ธาตูนํเยว วิกาโรติ ทฏฺฐโพฺพฯ **ปฏิปกฺขปจฺจยา** สปฺปายอุตุอาหาราวิกฺขิตฺตจิตฺตตาฯ เต จ ตํตํวิการสฺส วิเสสปจฺจยภาวโต วุตฺตา, อวิเสเสน ปน สเพฺพ สเพฺพสํ ปจฺจยาฯ ยโต เนสํ อญฺญมญฺญาวิชหนํ, อิทฺธิวพญฺชนาทีสุ วิย วสวตฺตนํ **มทฺทวปฺปกาโร**ฯ **สุปริมทฺทิตจมฺมสุธนฺตสุวณฺณ**คหณเญฺจตฺถ มุทุกมฺมญฺญสทิสรูปนิทสฺสนมตฺตํ, น ตํ อิธ อธิเปฺปตํ มุทุตากมฺมญฺญตาสพฺภาวโตฯ น หิ อนินฺทฺริยพทฺธรูปสนฺตาเน ลหุตาทีนิ สมฺภวนฺติ, อินฺทฺริยพเทฺธปิ รูปภเว น สนฺติ ทนฺธตฺตกราทิธาตุโกฺขภาภาวโตฯ สติ หิ ตาทิเส ธาตุโกฺขเภ ตปฺปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐานาหิ ลหุตาทีหิ ภวิตพฺพนฺติ เกจิ, ตํ อการณํฯ น หิ วูปสเมตพฺพปจฺจนีกาเปกฺข ตพฺพิโรธิธมฺมสมุปฺปาโท, ตถา สติ สเหตุกกิริยจิตฺตุปฺปาเทสุ กายลหุตาทีนํ อภาโวว สิยาฯ กสฺมา ปน กมฺมชรูเปสุ ลหุตาทโย น โหนฺตีติ? ปจฺจุปฺปนฺนปจฺจยาเปกฺขตฺตาฯ อญฺญถา สพฺพทาภาวีหิ ลหุตาทีหิ ภวิตพฺพํ สิยาติฯ

๔๔๔. อาทิ จโย, อีสํ วา จโยติ อาจโย, ยถาปจฺจยํ ตโต ตโต อาคตสฺส วิย จโยติ วา อาจโย, ตทุภยํ เอกชฺฌํ คเหตฺวา อาจโย ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **อาจยลกฺขโณ**ฯ **รูปสฺส อุปจโย** ปฐมุปฺปาโท, วฑฺฒิ จ ‘‘อุปญฺญตฺตํ อุปสิตฺต’’นฺติอาทีสุ วิย อุป-สทฺทสฺส ปฐมูปริอตฺถสฺส นิทสฺสนโตฯ **ปุพฺพนฺตโต**ติ ปุพฺพโกฏฺฐาสโต, อนาคตภาวโตติ อโตฺถฯ อุปฺปชฺชมาเน รูปธเมฺม อุปฺปาโท อนาคตกฺขณโต อุมฺมุชฺชาเปโนฺต วิย โหตีติ วุตฺตํ **“อุมฺมุชฺชาปนรโส”**ติฯ

ตถา โส “อิเม รูปธมฺมา”ติ นิยฺยาเตโนฺต วิย คยฺหตีติ อาห “**นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน**”ติฯ **ปริปุณฺณภาวปจฺจุปฏฺฐานตา** “อุปริจโย อุปจโย”ติ อิมสฺส อตฺถสฺส วเสน เวทิตพฺพาฯ **ปวตฺติลกฺขณา**ติ รูปานํ ปวตฺตนนฺติ ลกฺขิตพฺพาฯ **อนุปฺปพนฺธนรสา**ติ ปุพฺพาปรวเสน อนุ อนุ ปพนฺธนกิจฺจาฯ ตโต เอว อนุปเจฺฉทวเสน คเหตพฺพโต **อนุปเจฺฉทปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

อุภยมฺปีติ อุปจโย สนฺตตีติ อุภยมฺปิฯ **ชาติรูปเสฺสวา**ติ รูปุปฺปาทเสฺสว **อธิวจนํ**ฯ ยทิ เอวํ กสฺมา วิภชฺช วุตฺตาติ อาห “**อาการนานตฺตโต**”ติ, ชาติรูปสฺส ปวตฺติอาการเภทโตติ อ โตฺถฯ เวเนยฺยวเสน วิภชฺชกถเน การณํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ กถํ ปเนตํ วิญฺญาตพฺพํ, ปวตฺติ อาการนานตฺตโต ชาติรูปสฺส เภโท, น สภาวโตติ ? นิเทฺทสโตติ ทเสฺสโนฺต “**ยสฺมา ปนา**”ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **โย อายตนาน**นฺติ โย อเชฺฌตฺตกาทสนฺนํ รูปายตนานํ อาทิจยตฺตา “**อาจโย**”ติ วุโตฺตฯ **โส** เอว **อุปจโย** ปฐมุปฺปาทภาวโต อุป-สโทฺท ปฐมโตฺถติ กตฺวาฯ **โย** ปน ตเตฺถว อุปฺปชฺชมานานํ อุปริ จยตฺตา **อุปจโย, สา** เอว **สนฺตติ** อนุปพนฺธวเสน อุปฺปตฺติ ภาวโตฯ อถ วา **โย อายตนานํ อาจโย** ปฐมภาเวน อุปลกฺขิโต อุปฺปาโท, โส ปน ตเตฺถว อุปฺปชฺชมานานํ อุปริ จยตฺตา **อุปจโย,** วฑฺฒิมีติ อโตฺถฯ อุปจโย วฑฺฒิภาเวน อุปลกฺขิโต อุปฺ ปาโท, **สา** เอว **สนฺตติ** ปพนฺธากาเรน อุปฺปตฺติภาวโตฯ เตนาห “**อฎฺฐกถายมฺปี**”ติอาทิฯ

ตตฺถ **เอวํ กึ กถิต**นฺติ “โย อายตนานํ อาจโย”ติอาทินา (ธ. ส. ๖๔๑) นิเทฺทเสน กึ อตฺถชาตํ กถิตํ โหติ? อายตเนน อาจโย กถิโตฯ อาจยุปจยสนฺตติโย หิ นิพฺพตฺติภาเวน อาจ โย เอวาติ อายตเนหิ อาจยาทีนํ ปกาสิตตฺตา เตหิ อาจโย กถิโตฯ อายตนานํ อาจยาทิว จเนเนว อาจยสภาวานิ อุปฺปาทธมฺมานิ อายตนานีติ อาจเยน ตํปกติกํ อายตนํ กถิตํฯ ลกฺขณญฺหิ อุปฺปาโท, น รูปรูปนฺติฯ

รูปปริปาโก รูปธมฺมานํ ชิณฺณตาฯ **อุปนยนรสา**ติ ภงฺคุปนยนกิจฺจาฯ **สภาวานปคเมปี**ติ กกฺขฬตาทิสภาวสฺส อวิคเมปิฯ ฐิติกฺขเณ หิ ชรา, น จ ตทา ธโมฺม สภาวํ วิชหติ นามฯ **นวภาโว** อุปฺปาทาวตฺถา, ตสฺส อปคมภาเวน คยฺหตีติ อาห “**นวภาวาปคมปจฺจุปฏฺฐานา**”ติฯ “**อรูปธมฺมาน**”นฺติ อิทํ เตสํ ชราย สุฏฺฐุ ปฏิจฺฉนฺนตาย วุตฺตํฯ รูปธมฺมานมฺปิ หิ ขณิกชรา ปฏิจฺฉนฺนา เอว, ยา อวีจิชราติปิ วุจฺจติฯ **เอส วิกาโร**ติ ขณฺฑิจฺจาทิวิการมาหฯ โส หิ อรูปธเมฺมสุ น ลพฺภติฯ ยา อวีจิชรา นาม, ตสฺสาปิ เอส วิกาโร นตฺถีติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ นตฺถิ เอติสฺสา ชราย วีจีติ **อวีจิชรา,** นวภาวโต ทุวิเญฺญยฺยนฺตรชราติ อโตฺถฯ

ปริโต สพฺพโส “ภิชฺชน”นฺติ ลกฺขิตพฺพาติ **ปริเภทลกฺขณา**ฯ นิจฺจํ นาม ธุวํ, รูปํ ปน ขณภงฺคิตาย เยน ภเงฺคน น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ, โส อนิจฺจสฺส ภาโวติ **อนิจฺจตา**ฯ สา ปน ยสฺมา ฐิติปฺปตฺตํ รูปํ วินาสภาเวน สํสีทนฺตี วิย โหตีติ วุตฺตํ “**สํสีทนรสา**”ติฯ ยสฺมา จ สา รูปธมฺมานํ ภงฺคภาวโต ขยวยากาเรเนว คยฺหติ, ตสฺมา วุตฺตํ “**ขยวยปจฺจุปฏฺฐานา**”ติฯ

๔๔๕. **โอชาลกฺขโณ**ติ เอตฺถ องฺคมงฺคานุสาริโน รสสฺส สาโร อุปถมฺภพลกโร ภูตนิสฺ สิโต เอโก วิเสโส โอชาฯ กพฬํ กรียตีติ **กพฬีกาโร**ฯ อาหรียตีติ **อาหาโร,** กพฬํ กตฺวา อโชฺฌหรียตีติ อโตฺถฯ อิทํ ปน สวตฺถุกํ โอชํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ พาหิรํ อาหารํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา เอว อชฺฌตฺติกาหาโร รูปํ อุปฺปาเทติ, โส ปน รูปํ อาหรตีติ อาหาโรฯ เตนาห “**รูปาหรณ รโส**”ติฯ ตโต เอว โอชฏฺฐมกรูปุปฺปาทเนน อิมสฺส กายสฺส **อุปถมฺภนปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ โอ ชาย รูปาหรณกิจฺจํ พาหิราธีนนฺติ อาห “**อาหริตพฺพวตฺถุปทฏฺฐาโน**”ติฯ

๔๔๖. **พลรูป**นฺติอาทีสุ อิมสฺมึ กาเย พลํ นาม อตฺถิ, สมฺภโว นาม อตฺถิ, โรโค นาม อตฺถิ, ‘‘ชาติ สญฺชาตี’’ติ (วิภ. ๑๙๑) วจนโต ชาติ นาม อตฺถิ, เตหิปิ จตูหิ มหาภูเตหิ วินา อภาวโต อุปาทายรูเปหิ ภวิตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ **เอกจฺจาน**นฺติ อภยคิริวาสีนํฯ **ปฏิกฺขิตฺต**นฺติ เอตฺถ เอวํ ปฏิเกฺขโป เวทิตโพฺพ – มิทฺธํ รูปเมว น โหติ นีวรเณสุ เทสิตตฺตาฯ ยสฺส หิ นีวรเณสุ เทสนา, ตํ น รูปํ ยถา กามจฺฉโนฺทฯ สิยา ปเนตํ ทุวิธํ มิทฺธํ รูปํ, อรูปญฺจาติฯ ตตฺถ ยํ อรูปํ, ตํ นีวรเณสุ เทสิตํ ‘‘น รูป’’นฺติ? ตํ น, วิเสสวจนาภาวโตฯ น หิ วิเสเสตฺวา มิทฺธํ นีวรเณสุ เทสิตํ, ตสฺมา มิทฺธสฺส ทุวิธตํ ปริกเปฺปตฺวาปิ น สกฺกา นีวรณภาวํ นิวเตฺตตุํฯ สกฺกา หิ วตฺตุํ ‘‘ยํ ตํ อรูปโต อญฺญํ มิทฺธํ ปริกปฺปิตํ, ตมฺปิ นีวรณํ มิทฺธสภาวตฺตา อิตรํ มิทฺธํ วิยา’’ติฯ

ภวตุ นีวรณํ, โก วิโรโธติ เจ? นีวรณญฺจ ปหาตพฺพํฯ ปญฺจ นีวรเณ ปหาย ‘‘อทฺธา มุนีสิ สมฺพุโทฺธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา’’ติ (สุ. นิ. ๕๔๖) วจนโตฯ อปฺปหาตพฺพญฺจ รูปํ ‘‘กตเม ธมฺมา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพา? จตูสุ ภูมีสุ กุสลํ, จตูสุ ภูมีสุ วิปาโก, ตีสุ ภูมีสุ กิริยาพฺยากตํ, รูปญฺจ นิพฺพานญฺจฯ อิเม ธมฺมา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตพฺพา’’ติ (ธ. ส. ๑๔๐๗) วจนโตฯ น เจตฺถ ตทารมฺมณกิเลสปฺปหานํ อธิเปฺปตํ ‘‘รูปํ, ภิกฺขเว, น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหถา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๓.๓๔) วิย กามจฺฉนฺทาทีนํ ตถา ปหานสฺส อนธิเปฺปตตฺตาฯ ตสฺมา น มิทฺธํ รูปํฯ ยทิ มิทฺธสฺส รูปภาวํ น สมฺปฏิจฺฉถ, กถํ ภควโต นิทฺทาฯ มิทฺธญฺหิ ‘‘นิทฺทาปจลายิกา’’ติอาทินา วิภเงฺค วิภตฺตตฺตา นิทฺทาติ? น มิทฺธํ นิทฺทา, นิทฺทาเหตุภาวโต ปน ตํ ‘‘นิทฺทา’’ติ วิภตฺตํ ยถา อิตฺถิลิงฺคาทิฯ เอวมฺปิ นิทฺทาเหตุโน มิทฺธสฺส อภาวโต กถํ ภควโต นิทฺทาติ? นิทฺทา ภควโต สรีรคิลานิยา, น มิเทฺธนฯ สา จ นตฺถีติ น สกฺกา วตฺตุํ ‘‘ปิฏฺฐิ เม อาคิลายติ, ตมหํ อายมิสฺสามี’’ติ (ม. นิ. ๒.๒๒) วจนโตฯ น เจตฺถ เอวมวธารณํ มิทฺธเมว นิทฺทาเหตูติ, นิทฺทาเหตุ เอว มิทฺธนฺติ เอวมวธารณาฯ ตสฺมา อโญฺญปิ อตฺถิ นิทฺทาเหตุ, โก ปน โสติ? สรีรคิลานิยาฯ เตน วุตฺตํ ‘‘นิทฺทา ภควโต สรีรคิลานิยา, น มิเทฺธนา’’ติฯ

นิทฺทา จ ภควโต นตฺถีติ น สกฺกา วตฺตุํ ‘‘อภิชานามิ โข ปนาหํ อคฺคิเวสฺสน…เป.… ทิวา สุปิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๓๘๗) วจนโตฯ อิโตปิ น มิทฺธํ รูปํ สมฺปโยควจนโตฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘ถินมิทฺธนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน นีวรณเญฺจว นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจา’’ติอาทิ (ธ. ส. ๑๑๗๖)ฯ น เจตฺถ ยถาลาภวจนํ? สกฺกา ปเจฺจตุํ ‘‘สกฺขรกถลิกมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปี’’ติอาทิ (ที. นิ. ๑.๒๔๙) วิย อปฺปสิทฺธตาย รูปภาวสฺสฯ สิเทฺธ หิ ตสฺส รูปภาเว สมฺภวโต ยถาลาภปจฺจโย ยุเชฺชยฺยาติฯ อิโตปิ น รูปํ มิทฺธํ อารุเปฺปสุ อุปฺปชฺชนโตฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘นีวรณํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ นีวรโณ ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นปุเรชาตปจฺจยา’’ติ (ปฏฺฐา. ๓.๘.๘) อิมสฺส วิภเงฺค ‘‘อารุเปฺป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถินมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจนีวรณํ อวิชฺชานีวรณํ อุปฺปชฺชตี’’ติ วิตฺถาโรฯ ตสฺมา ‘‘น มิทฺธํ รูป’’นฺติ ยํ อฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิตฺตํ, ตํ สุปฏิกฺขิตฺตเมวฯ

อิตเรสูติ พลรูปาทีสุฯ กมฺมสมุฏฺฐานสฺสาปิ โรคสฺส วิสภาคปจฺจยสมุปฺปเนฺนน ธาตุโกฺขโภ อาสนฺนการณํ, ปเคว อิตรสฺสฯ โส จ อตฺถโต รูปธมฺมานํ วิการาวตฺถาฐิติภงฺคกฺขเณสุ เอว สิยาติ วุตฺตํ **‘‘โรครูปํ ชรตาอนิจฺจตาคหเณน คหิตเมวา’’**ติฯ **อุปจยสนฺตติคหเณน คหิตเมวา**ติ ตพฺพินิมุตฺตสฺส รูปุปฺปาทสฺส อภาวโตฯ อุปาทาวตฺถาย จ อญฺญา ชาติ นาม น เตฺถวฯ สมฺภโว กามธาตุยํ เอกจฺจิยสตฺตานํ อินฺทฺริยปริปากปจฺจโย อาโปธาตุยา ปวตฺติอาการวิเสโสติ อาห **‘‘สมฺภวรูปํ อาโปธาตุคฺคหเณน คหิตเมวา’’**ติฯ กายพลํ นาม อตฺถโต วาโยธาตุยา ปวตฺติอาการวิเสโส ตสฺสา วิปฺผารภาวโตฯ ยโต นํ ‘‘ปาณพล’’นฺติ วทนฺติ, เตนาห **‘‘พลรูปํ วาโยธาตุคฺคหเณน คหิตเมวา’’**ติฯ กสฺมา ปน เนสํ อยถากฺกมโต ปฏิเกฺข

โป กโตติ? **วิสุํ นตฺถี**ติ กตฺวา อนุปลพฺภมานตฺตา อนาทรทสฺสนตฺถํ, มิทฺธปฏิเกฺขโป วา มหาปโญฺหติ ปฐมํ กโตฯ ตทนุสาเรน ปฏิโลมนเยน อิตเรสมฺปิ อภาโว วุโตฺตติ เวทิตพฺพํฯ

“อิตี”ติ อิทํ **“อฏฺฐวีสติวิธ”**นฺติ อิมินา สมฺพนฺธิตพฺพํ, อิมินา วุตฺตกฺกเมน อฏฺฐวีสติวิธํ โหตีติฯ โส จ โข ปาฬิยํ อาคตนเยเนวาติ อนูนตา เวทิตพฺพาฯ อนธิกภาโว ปน ทสฺสิโต เอวฯ

๔๔๗. สมฺปยุตฺตธมฺมราสิ หิโนติ เอเตน ปติฏฺฐหตีหิ **เหตุ,** มูลเฏฺฐน โลภาทิโก, อโลภาทิโก จ, ตาทิโส เหตุ น โหตีติ **นเหตุ**ฯ นาสฺส เหตุ อตฺถีติ **อเหตุกํ,** สเหตุกปฏิโยคิภาวโต เหตุนา สห น อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ อเหตุกเมว เหตุนา วิปฺปยุตฺตตาย **เหตุวิปฺปยุตฺตํ**ฯ ธมฺมนานตฺตาภาเวปิ หิ สทฺทตฺถนานเตฺตน เวเนยฺยวเสน ทุกนฺตรเทสนา โหตีติ ทุกปทวเสน เจตํ วุตฺตํฯ ปจฺจยาธีนวุตฺติตาย สห ปจฺจเยนาติ **สปฺปจฺจยํ**ฯ อตฺตโน ปจฺจเยหิ โลเก นิยุตฺตํ, วิทิตนฺติ วา **โลกิยํ**ฯ อา ภวคฺคํ, อา โคตฺรภุํ วา สวนฺตีติ อาสวา, สห อาสเวหีติ **สาสวํ,** อาสเวหิ อาลมฺพิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ อาทิสเทฺทน สํโยชนียํ โอฆนียํ โยคนียํ นีวรณียํ สํกิเลสิกํ ปรามฏฺฐํ อเจตสิกํ จิตฺตวิปฺปยุตฺตํ นรูปาวจรํ นอรูปาวจรํ นอปริยาปนฺนํ อนิยตํ อนิยฺยานิกํ อนิจฺจนฺติ เอวมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ

อาหิโต อหํ มาโน เอตฺถาติ อตฺตา, อตฺตภาโวฯ ตํ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตา อชฺฌตฺตา , อินฺทฺริยพทฺธธมฺมา, เตสุ ภวํ **อชฺฌตฺติกํ,** จกฺขาทิฯ อฏฺฐกถายํ ปน วุตฺตนเยน อชฺฌตฺตเมว **อชฺฌตฺติกํ** ยถา เวนยิโกติ (อ. นิ. ๘.๑๑; ปารา. ๘) อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ **“อตฺตภาวํ อธิกิจฺจ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺติก”**นฺติฯ **เสสํ** เตวีสติวิธํฯ **“ตโต พาหิรตฺตา”**ติ อิทํ อชฺฌตฺติกลกฺขณาภาวโต วุตฺตํฯ **ฆฏฺฏนวเสนา**ติ วิสยี, วิสโย จ หุตฺวา สงฺฆฏฺฏนวเสนฯ **เสสํ** โสฬสวิธํฯ **วิปรีตตฺตา**ติ ฆฏฺฏนวเสน อคเหตพฺพโตฯ **ทุปฺปฏิวิชฺฌสภาวตฺตา**ติ สุขุมภาเวน ทุวิเญฺญยฺยสภาวตฺตาฯ ญาณสฺส อาสเนฺน น โหตีติ **ทูเรฯ เตรส** หทยวตฺถุปริโยสานานิฯ **สภาเวนวา**ติ ‘‘รูปสฺส ปริเจฺฉโท, รูปสฺส วิกาโร, รูปสฺส อุปจโย’’ติอาทินา อคฺคเหตุ วา อตฺตโน สภาเวเนว กกฺขฬตฺตาทินา ญาเณน ปริจฺฉิชฺช คเหตพฺพโตฯ **เสสํ** ทสวิธํฯ **ตพฺพิปรีตตายา**ติ สภาเวน อปริคฺคหิตพฺพโตฯ โสตาทีนมฺปิ จกฺขุโน วิย ปสนฺนสภาวตฺตา เอว ยถาสกํ วิสยคฺคหณปจฺจยตาติ ทเสฺสโนฺต อาห **“จกฺขาทิ...เป.... ปสาทรูป”**นฺติฯ **วิปรีตตฺตา**ติ ตพฺพิธุรสภาวตฺตาฯ **อธิปติยเฏฺฐนา**ติ เอตฺถ จกฺขาทีนํ ตาว ปญฺจนฺนํ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ อาธิปเตยฺยํ เตสํ ปฏุมนฺทภาวานุวตฺตนโต, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยทฺวยสฺส สกิเจฺจ ชีวิตินฺทฺริยสฺส สหชรูปานุปาลเนฯ ตทฺภยํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ **อุปาทินฺนตฺตา**ติ คหิตตฺตาฯ กมฺมนิพฺพตฺตญฺหิ ‘‘มเมตํ ผลํ’’นฺติ กมฺมุนา คหิตํ วิย โหติ อปฏิเกฺขปโตฯ

๔๔๘. **สนิทสฺสนกมฺมชาทีนํ ติกาน**นฺติ สนิทสฺสนตฺติกสฺส, กมฺมชาทิตฺติกานญฺจฯ **โอฬาริเก**ติ ทฺวาทสวิเธ โอฬาริกรูเปฯ **รูป**นฺติ รูปายตนํฯ ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน สห นิทสฺสเนนาติ สนิทสฺสนํ, ปฏิหนนภาวสงฺขาเตน สห ปฏิเฆนาติ สปฺปฏิฆํ, สนิทสฺสนญฺจ ตํ สปฺปฏิฆญฺจาติ **สนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ**ฯ ตตฺถ ยสฺส ทฏฺฐพฺพภาโว อตฺถิ, ตํ **สนิทสฺสนํ**ฯ จกฺขุวิญฺญาณโคจรภาโวว **ทฏฺฐพฺพภาโว**ฯ ตสฺส รูปายตนโต อนเญฺญเตฺตปิ อเญฺญหิ ธเมฺมหิ รูปายตนํ วิเสเสตุํ อญฺญํ วิย กตฺวา วุตฺตํ ‘‘สห นิทสฺสเนน สนิทสฺสน’’นฺติฯ ธมฺมภาวสามเญฺญน หิ เอกีภูเตสุ ธเมฺมสุ โย นานตฺตกโร วิเสโส, โส อโญฺญ วิย กตฺวา อุปจริตุํ ยุโตฺตฯ เอวํ หิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหตีติฯ โย สยํ, นิสฺสยวเสน จ สมฺปตฺตานํ, อสมฺปตฺตานญฺจ ปฏิมุขภาโว อญฺญมญฺญํ ปตนํ, โส **ปฏิหนนภาโว,** เยน พฺยาปาราทิวิการปจฺจยนฺตรสหิเตสุ จกฺขาทีนํ วิส

เยสุ วิการุปฺปตฺติฯ **เสสํ** เอกาทสวิธํ โอฬาริกรูปํฯ ตญฺหิ สนิทสฺสนตฺตาภาวโต **อนิทสฺสนํ,** วุตฺตนเยเนว **สปฺปฏิฆํ**ฯ อุภยปฏิเกฺขเปน **อนิทสฺสนอปฺปฏิฆํฯ กมฺมโต ชาต**นฺติ เอตฺถ ยํ เอกนฺตกมฺมสมุฏฺฐานํ อฏฺฐินฺทฺริยานิ, หทยญฺจาติ นววิธํ รูปํ, ยญฺจ นววิเธ จตุสมุฏฺฐาเน กมฺมสมุฏฺฐานํ นววิธเมว รูปนฺติ เอวํ อฏฺฐารสวิธมฺปิ กมฺมโต อุปฺปชฺชนโต **กมฺมชํ**ฯ ยญฺหิ ชาตญฺจ ยญฺจ ชายติ ยญฺจ ชายิสฺสติ, ตํ สพฺพมฺปิ ''กมฺมช''นฺติ วุจฺจติ ยถา ทุทฺธนฺติฯ **ตทญฺญปจฺจยชาต**นฺติ กมฺมโต อญฺญปจฺจยโต ชาตํ อุตุจิตฺตาหารชํฯ **นกุโตจิชาต**นฺติ ลกฺขณรูปมาหฯ วิญฺญตฺติทฺวยํ, สโทฺท, อากาสธาตุ, ลหุตาทิตฺตยํ จิตฺตสมุฏฺฐานานิ อวินิโพฺภครูปานีติ เอตํ ปญฺจทสวิธํ รูปํ **จิตฺตชํ**ฯ อากาสธาตุ, ลหุตาทิตฺตยํ, อาหารสมุฏฺฐานานิ อวินิโพฺภครูปานีติ เอตํ ทฺวาทสวิธํ รูปํ **อาหารชํ**ฯ เอตฺถ สทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา เตรสวิธํ รูปํ อุตุโต สมุฏฺฐิตํ **อุตุชํ**ฯ เสสํ กมฺมชติเก วุตฺตนยานุสาเรเนว เวทิตพฺพํฯ

๔๔๙. ทิฏฺฐาทิจตุกฺกวเสน, รูปรูปาทิจตุกฺกวเสน, วตฺถาทิจตุกฺกวเสนาติ ปาเฐกฺกํ จตุกฺกสโทฺท โยเชตโพฺพฯ ยํ รูปายตนํ อทกฺขิ ยํ ปสฺสติ ยํ ทกฺขิสฺสติ ยํ ปเสฺสยฺย, ตํ สพฺพํ **ทิฏฺฐํ** นาม ทิฏฺฐสภาวานาติวตฺตนโต ยถา ทุทฺธนฺติฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **ทสฺสนวิสยตฺตา**ติ จกฺขุวิญฺญาณวิเญฺญยฺยตฺตาฯ **สวนวิสยตฺตา**ติ โสตวิญฺญาณวิเญฺญยฺยตฺตาฯ **คนฺธรส โผฏฺฐพฺพตฺตย**นฺติ คโนฺธ รโส โผฏฺฐพฺพนฺติ เอตํ ตยํฯ **มุตํ** นาม มุตฺวา ปตฺวา คเหตพฺพโตฯ เตนาห **''สมฺปตฺตคฺคาหกอินฺทฺริยวิสยตฺตา''**ติฯ

กิมิทํ โผฏฺฐพฺพํ นามาติ? ปถวีเตโชวาโยธาตุตฺตยํฯ กสฺมา ปเนตฺถ อาโปธาตุ อคฺคหิตา, นนุ สีตตา ผุสิตฺวา คยฺหติ, สา จ อาโปธาตูติ? สจฺจํ คยฺหติ, น ปน สา อาโปธาตุฯ กิญฺจรหีติ? เตโชธาตุ เอวฯ มเนฺท หิ อุณฺหภาเว สีตพุทฺธิฯ น หิ สีตํ นาม โกจิ คุโณ อตฺถิ, เกวลํ ปน อุณฺหภาวสฺส มนฺทตาย สีตตาภิมาโนฯ กถเมตํ วิญฺญาตพฺพนฺติ เจ? อนวฏฺฐิตตฺตา สีตพุทฺธิยา ยถา ปาราปาเรฯ ตถา หิ ฆมฺมกาเล อาตเป ฐิตานํ ฉายํ ปวิฏฺฐานํ สีตพุทฺธิ โหติ, ตเตฺถว ปน ปถวีคพฺภโต อุฏฺฐิตานํ อุณฺหพุทฺธิฯ ยทิ หิ สีตตา อาโปธาตุ สิยา, เอกสฺมิํ กลาเป อุณฺหภาเวน สทฺธิํ อุปลเพฺภยฺย, น จ อุปลพฺภติฯ ตสฺมา วิญฺญายติ น อาโปธาตุ สีตตาติ ฯ อิทญฺจ ภูตานํ อวินิโพฺภควุตฺติตํ อิจฺฉนฺตานํ อุตฺตรํ, อนิจฺฉนฺตานมฺปิ ปน จตุนฺนํ ภูตานํ เอกสฺมิํ กลาเป กิจฺจทสฺสเนน สภาควุตฺติตาย สาธิตาย อุตฺตรเมวฯ เย ปน ''วาโยธาตุยา ลกฺขณํ สีตตา''ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ อิทเมว อุตฺตรํฯ ยทิ หิ วาโยธาตุ สีตตา สิยา, เอกสฺมิํ กลาเป อุณฺหภาเวน สทฺธิํ สีตตา อุปลเพฺภยฺย, น จ อุปลพฺภติฯ ตสฺมา วิญฺญายติ น วาโยธาตุ สีตตาติฯ เยสํ ปน ทฺรวตา อาโปธาตุ, สา จ ผุสิตฺวา คยฺหตีติ ทสฺสนํฯ เต วตฺตพฺพา ''ทฺรวภาโวปิ ผุสียตีติ อายสฺมนฺตานํ อธิมานมตฺตํ สณฺฐานํ วิยา''ติฯ วุตฺตเญฺหตํ ปุราตเนหิ –

''ทฺรวตา สหวุตฺตีนิ, ตีณิ ภูตานิ สมฺผุสํ;
'ทฺรวตํ สมฺผุสามี'ติ, โลโกยมภิมญฺญติฯ

''ผุสํ ภูตานิ สณฺฐานํ, มนสา คณฺหเต ยถา;
'ปจฺจกฺขโต ผุสามี'ติ, ญาตพฺพา ทฺรวตา ตถา''ติฯ

เสสนฺติ ยถาวุตฺตํ รูปาทิสตฺตวิธํ รูปํ ฐเปตฺวา อวสิฏฺฐํ เอกวีสติวิธํ รูปํฯ **วิญฺญาณเสฺสวา**ติ มโนวิญฺญาณเสฺสวฯ อวธารเณน รูปายตนาทีนมฺปิ มโนวิญฺญาณวิเญฺญยฺยเตฺต นิยมาภาวโต น วิญฺญาตรูปตาติ สงฺกราภาวํ ทเสฺสติฯ

นิปฺผนฺนรูปํ ปเนตฺถ รูปรูปํ นามาติ ยเทตฺถ อฏฺฐวีสติวิเธ รูเป ‘‘นิปฺผนฺน’’นฺติ วุตฺตํ รูปํ, ตเทว รูปลกฺขณโยคโต รูปํฯ รุปฺปนํ รูปํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ ยถา อริสโสติ, รูปคุณโยคโต วา ยถา นีลคุณโยคโต นีลํ วตฺถนฺติฯ สฺวายํ รูปสโทฺท รุฬฺหิยา อตํสภาเวปิ ปวตฺตตีติ อปเรน รูปสเทฺทน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ **‘‘รูปรูป’’**นฺติ ยถา ติลเตลํ, ทุกฺขทุกฺขนฺติ (วิสุทฺธิ. ๒.๕๓๙) จ, รุปฺปนสภาวํ รูปนฺติ อโตฺถฯ ยทิ เอวํ, อากาสธาตุอาทีนํ กถํ รูปภาโวติ? นิปฺผนฺนรูปสฺส ปริเจฺฉทวิการลกฺขณภาวโต ตคฺคติกเมวาติ ‘‘รูป’’เนฺตฺวว วุจฺจติฯ

วสนฺติ เอตฺถ จิตฺตเจตสิกา ปวตฺตนฺตีติ **วตฺถุ,** จิตฺตตํสมฺปยุตฺตานํ อาธารภูตํ รูปํฯ ตํ ปน ฉพฺพิธํฯ ตตฺถ หทยรูปํ วตฺถุ เอว มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยภาวโตฯ **น ทฺวารํ** อญฺญนิสฺสยานํ จกฺขาทิ วิยฯ ยถา หิ จกฺขาทีนิ สมฺปฏิจฺฉนาทีนํ ปวตฺติยา ทฺวารํ โหนฺติ, น เอวํ หทยวตฺถุฯ เตน วุตฺตํ **‘‘ยํ ปเนตฺถ หทยรูปํ นาม, ตํ วตฺถุ, น ทฺวาร’’**นฺติฯ **วิญฺญตฺติทฺวยํ ทฺวารํ** กมฺมทฺวารภาวโตฯ ตนฺนิสฺสิตสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อภาวโต **น วตฺถุฯ ปสาทรูปํ วตฺถุ เจว** อตฺตสนฺนิสฺสิตสฺส จกฺขุวิญฺญาณาทิกสฺส, **ทฺวารญฺจ** อญฺญนิสฺสิตสฺส สมฺปฏิจฺฉนาทิกสฺสฯ **เสสํ** เอกวีสติวิธํ รูปํ วุตฺตวิปริยายโต **เนว วตฺถุ น จ ทฺวารํ**ฯ

๔๕๐. เอกโต เอว ชาตํ **เอกชํ**ฯ นนุ จ เอกโต เอว ปจฺจยโต ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส อุปฺปตฺติ นตฺถีติ? สจฺจํ นตฺถิ, รูปชนกปจฺจเยสุ เอกโตติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโยฯ น หิ รูปุปฺปตฺติ รูปชนกโต อญฺญํ ปจฺจยํ อเปกฺขติฯ **ทฺวิช**นฺติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **อิเมส**นฺติ อิเมสํ ปเภทานํ **วเสนฯ กมฺมชเมวา**ติ กมฺมโต เอว ชาตํฯ **จิตฺตชเมวา**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **จิตฺตโต จ อุตุโต จ ชาต**นฺติ กาเลน จิตฺตโต, กาเลน อุตุโตติ เอวํ จิตฺตโต จ อุตุโต จ ชาตํ ทฏฺฐพฺพํฯ **ตํ ทฺวิชํ** ทฺวีหิ ชาตนฺติฯ ปรโต ทฺวีสุปิ เอเสว นโยฯ **สทฺทายตนเมวา**ติ เอตฺถ ยํ จิตฺตชํ สทฺทายตนํ, ตํ สวิญฺญตฺติกเมวาติ เอเกฯ อวิญฺญตฺติโกปิ อตฺถิ วิตกฺกวิปฺผารสโทฺทติ โปราณาฯ

วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท น โสตวิเญฺญโยฺยติ หิ เอวํ ปวตฺตมหาอฏฺฐกถาวาทํ นิสฺสาย จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส สทฺทสฺส วิญฺญตฺติยา วินาปิ อุปฺปตฺติ อิจฺฉิตพฺพาฯ น หิ วิญฺญตฺติ ‘‘กายวาจายวิญฺญตฺตี’’ติ วจนโต อโสตวิเญฺญเยฺยน สเทฺทน สห อุปฺปชฺชติ, เอวํ สเนฺต จิตฺตเชนาปิ สทฺทนวเกน ภวิตพฺพํฯ โส จ วาโท ‘‘สโทฺท จ โหติ, น โสตวิเญฺญโยฺย จา’’ติ วิรุทฺธเมเวตนฺติ มญฺญมาเนหิ สงฺคหกาเรหิ ปฏิกฺขิโตฺตฯ อปเร ปน มหาอฏฺฐกถาวาทํ อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา ตสฺส อธิปฺปายํ วเณฺณนฺติฯ กถํ? ‘‘ชิวฺหาตาลุจลนาทิกํ วิตกฺกสมุฏฺฐิตํ วิญฺญตฺติสหชเมว สุขุมสทฺทํ ทิพฺพโสเตน สุตฺวา อาทิสตี’’ติ สุเตฺต, ปฏฺฐาเน จ โอฬาริกํ สทฺทํ สนฺธาย โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจยภาโว วุโตฺตติ อิมินา อธิปฺปาเยน วิตกฺกวิปฺผารสทฺทสฺส อโสตวิเญฺญยฺยตา วุตฺตาติฯ **ตํ** จตุชํฯ **อวเสส**นฺติ อวินิโพฺภครูเปน สทฺธึ อากาสธาตุมาหฯ

ลกฺขณรูปํ ปน นกุโตจิชาตนฺติ กุโตจิปิ ปจฺจยโต น ชาตํ, นาปิ สยเมว ชาตํ ปจฺจเยหิ วินา สยเมว ชาตสฺส สเพฺพน สพฺพํ อภาวโตฯ กถํ ปเนตํ วิญฺญาตพฺพํ ลกฺขณรูปํ น ชายตีติ? ลกฺขณาภาวโตฯ อุปฺปตฺติมนฺตานํ หิ รูปายตนาทีนํ ชาติอาทีนิ ลกฺขณานิ วิชฺชนฺติ, น เอวํ ชาติอาทีนํฯ ตสฺมา วิญฺญาตพฺพเมตํ ชาติอาทีนิ น ชายนฺตีติฯ สิยา ปเนตํ ‘‘ชาติอาทีนํ ชาติอาทีนิ ลกฺขณานิ วิชฺชนฺตี’’ติ? ตํ น, กสฺมา? ตถา สติ อนวฏฺฐานาปตฺติโตฯ ยทิ หิ ชาติอาทีนิ ชาติอาทิมนฺตานิ สิยุํ, ตานิปิ ชาติอาทิมนฺตานิ, ตานิปิ ชาติอาทิมนฺตานีติ อนวฏฺฐานเมว อาปชฺชติฯ ตสฺมา สุฏฺฐุ วุตฺตํ ‘‘ชาติอาทีนิ น ชายนฺตี’’ติฯ เตนาห **‘‘น หิ อุปฺปาทสฺส อุปฺปาโท อตฺถิ, อุปฺปนฺนสฺส จ ปริปากเภทมตฺตํ อิตรทฺวย’’**นฺติ, ชรามรณนฺติ อโตฺถฯ

ตตฺถ **“อุปฺปาโท นตฺถี”**ติ เอเตน อุปฺปาทสฺส ชรามรณาภาวมาหฯ อสติ อุปฺปาเท กุโต ชรามรณนฺติ **มตฺต**คฺคหเณน ชรามรณสฺส อุปฺปาทาภาวมฺปิฯ ยทิ เอวํ ชาติยา กุโตจิ ชาตตาว จนํ กถนฺติ อาห **“ยมฺปี”**ติอาทิฯ ตตฺถ **กิจฺจานุภาวกฺขเณ ทิฏฺฐตฺตา**ติ เย เต จิตฺตาทโย รูปายตนาทีนํ รูปานํ ชนกปจฺจยา, เตสํ ตทุปฺปาทนํ ปติ อนุปรตพฺยาปารานํ โย โส ปจฺจยภาวูปลกฺขณีโย กิจฺจานุภาวกฺขโณ, ตทา ชายมานานํ รูปายตนาทีนํ ธมฺมานํ วิการภาเวน อุปลพฺภมานตํ สนฺธาย เวเนยฺยปุคฺคลวเสน ชาติยา กุโตจิ ปจฺจยโต ชาตตฺตํ ปาฬิยํ อนุญฺญาตํ ยถา ตํ จิตฺตสมุฏฺฐานตาทิ วิญฺญตฺติอาทีนํฯ อยเญหตฺถ สเงฺขปโตฺถ – เยหิ ปจฺจยธเมฺมหิ รูปาทโย อุปฺปเชฺชยฺยุํ, เตสํ ปจฺจยภาวูปคมนกฺขเณ อุปลพฺภมานา รูปาทโย ตโต ปุเร, ปจฺฉา จ อนุปลพฺภมานา ตโต อุปฺปชฺชนฺตีติ วิญฺญายนฺติ, เอวํ ชาติปิ เวทิตพฺพาฯ ยทิ เอวํ นิปฺปริยายโต ชาติยา กุโตจิ ชาตตา สิทฺธา, อถ กสฺมา เวเนยฺยปุคฺคลวเสนาติ วุตฺตนฺติ? นยิทเมวํ ชายมานธมฺมวิการภาเวน อุปลพฺภมานตฺตาฯ ยทิ หิ ธโมฺม วิย อุปลเพฺภยฺย ชาติ, นิปฺปริยาโยว ตสฺสา กุโตจิ ชาตภาโว, น เอวมุปลพฺภติ, อถ โข วิการภาเวนฯ ตสฺมา วุตฺตํ ‘‘เวเนยฺยปุคฺคลวเสนา’’ติฯ

ตทา กิร โสตูนํ เอวํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ ‘‘อยํ ชาติ สเพฺพสํ ธมฺมานํ ปภโว, สยญฺจ น กุโตจิ ชายติ ยถา ตํ ปกติวาทีนํ ปกตี’’ติ, ตํ เนสํ มิจฺฉาคาหํ วิธเมโนฺต สตฺถา ‘‘อุปจโย สนฺตตี’’ติ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา กุโตจิ ปจฺจยโต ชาตญฺจ กตฺวา เทเสสิ, น ปน ชรามรณํ ปจฺจยธมฺมานํ กิจฺจานุภาวกฺขเณ อทสฺสนโตฯ ยทิ เอวํ กถํ ‘‘ชรามรณํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๒๐) วุตฺตํ? ยสฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ ปริปากภงฺคตาย เตสุ สเนฺตสุ โหนฺติ, น อสเนฺตสุฯ น หิ อชาตํ ปริปจฺจติ, ภิชฺชติ วา, ตสฺมา ตํ ชาติปจฺจยตํ สนฺธาย ‘‘ชรามรณํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๒๐) ปริยาเยน สุเตฺตสุ วุตฺตํฯ โย ปเนตฺถ กามภวาทีสุ กมฺมาทินา ปจฺจเยน โยนิวิภาคโต ปฏิสนฺธิยํ, ปวตฺติยญฺจ รูปธมฺมานํ ปวตฺติเภโท วตฺตโพฺพ, โส ปรโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถายํ อาวิ ภวิสฺสตีติ น วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

อิติ รูปกฺขเนฺธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนาฯ

วิญฺญาณกฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๑. ยํ กิญฺจีติ อนวเสสปริยาทานทีปเกน ปททฺวเยน เวทยิตสฺส พหุเภทตํ ทเสฺสโนฺต วุจฺจมานํ ราสฏฺฐํ อุลฺลิเงฺคติฯ เวทยิตํ อารมฺมณรสานุภวนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **เวทยิตลกฺขณํฯ สพฺพํ ตํ** ธมฺมชาตนฺติ อธิปฺปาโย, ปุเพฺพ วา รูปกฺขนฺธกถายํ วุตฺตํ อธิการโต อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **เอกโต กตฺวา**ติ อตีตาทิเภทภินฺนํ สพฺพํ ตํ พุทฺธิยา เอกโต กตฺวาฯ เอวญฺหิ ราสฏฺฐสฺส สมฺภโวฯ นีลาทิเภทสฺส อารมฺมณสฺส สญฺชานนํ, ‘‘นีลํ ปีตํ ทีฆํ รสฺส’’นฺติ (ธ. ส. ๖๑๕) จ อาทินา สญฺญุปฺปาทวเสน ชานนํ คหณํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **สญฺชานนลกฺขณํฯ อภิสงฺขรณํ** อายูหนํ พฺยาปาราปตฺติ, อภิสนฺทหนํ วา, อุภยถาปิ เจตนาปธานตาย สงฺขารกฺขนฺธสฺส เอวํ วุตฺตํ **“อภิสงฺขรณลกฺขณ”**นฺติฯ ตถา หิ **สุตฺตนฺตภาชนีเย** สงฺขารกฺขนฺธํ วิภชเนฺตน ภควตา ‘‘จกฺขุสมฺผสฺสชา เจตนา’’ติอาทินา (วิภ. ๒๑) เจตนาว วิภตฺตาฯ มินิตพฺพวตฺถุํ นาฬิยา มินมาโน ปุริโส วิย เยน สญฺชานนาการวิสิเฏฺฐน อากาเรน วิสยํ คณฺหาติ, ตํ อารมฺมณูปลทฺธิสงฺขาตํ วิชานนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **วิชานนลกฺขณํ**ฯ อิตเร เวทนากฺขนฺธาทโย สุวิเญฺญยฺยา โหนฺตีติ วิญฺญาเณน เอกุปฺปาทาทิภาวโต, สมานชาติอาทิวิภาคโต จฯ

อตฺตนา ‘‘วิชานนลกฺขณ’’นฺติ วุตฺตมตฺถํ สุเตฺตน สมเตฺถตุํ **‘‘ยํ กิญฺจี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ยถา ปจฺจยํ ปวตฺติมตฺตเมตํ, ยทิทํ สภาวธโมฺมติ ทเสฺสตุํ **‘‘วิชานนลกฺขณ’’**นฺติ ภาวสาธนวเสน วุตฺตํฯ ธมฺมสภาวา วินิมุเตฺต โกจิ กตฺตา นาม นตฺถีติ ตเสฺสว กตฺตุภาวํ ทเสฺสตุํ **‘‘วิชานาตี’’**ติ วุตฺตํฯ ยํ วิชานนเฏฺฐน วิญฺญาณํ, ตเทว จินฺตนาทิอเตฺถน **จิตฺตํ,** มนนเฏฺฐน **มโน**ติ ปริยายโตปิ นํ โพเธติฯ เอตฺตาวตา จ ขนฺธโต, เภทโต, ปริยายโต จ วิญฺญาณํ วิภาวิตํ โหติฯ

ชายนฺติ เอตฺถ วิสทิสาปิ สทิสาการาติ **ชาติ,** สมานากาโรฯ สา ปนายํ ชาติ กามํ อเนกวิธา นานปฺปการา, ตํ อิธาธิเปฺปตเมว ปน ทเสฺสโนฺต **‘‘กุสลํ, อกุสลํ, อพฺยากตญฺจา’’**ติ อาหฯ ตตฺถ กุสลเฏฺฐน **กุสลํ**ฯ โกยํ กุสลโฎฺฐ นาม? อาโรคฺยโฎฺฐ อนวชฺชโฎฺฐ สุขวิปากโฎฺฐฯ อาโรคฺยเฏฺฐนาปิ หิ กุสลํ วุจฺจติ ‘‘กจฺจิ นุ โภโต กุสล’’นฺติอาทีสุ (ชา. ๑.๑๕.๑๔๖; ๒.๒๐.๑๒๙)ฯ อนวชฺชเฏฺฐนาปิ ‘‘กตโม ปน, ภเนฺต, กุสโล กายสมาจาโร? โย โข, มหาราช , อนวโชฺช กายสมาจาโร’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๒.๓๖๑)ฯ สุขวิปากเฏฺฐนาปิ ‘‘กุสลานํ, ภิกฺขเว, ธมฺมานํ สมาทานเหตุ’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๓.๘๐)ฯ กุสลจิตฺตญฺหิ ราคาทีนํ เจตสิกโรคานํ อวชฺชสภาวานํ ปฏิปกฺขภาวโต, สุขวิปากวิปจฺจนโต จ อโรคํ, อนวชฺชํ, สุขวิปากญฺจาติฯ

สทฺทตฺถโต ปน กุจฺฉิเต ปาปธเมฺม สลยติ จลยติ กเมฺปติ วิทฺธํเสตีติ **กุสลํ**ฯ กุจฺฉิเตน วา อากาเรน สยนฺตีติ กุสา, ปาปธมฺมา, เต กุเส ลุนาติ ฉินฺทตีติ **กุสลํ**ฯ กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตนุกรณโต ญาณํ กุสํ นาม, เตน ลาตพฺพํ คเหตพฺพํ ปวเตฺตตพฺพนฺติ **กุสลํ**ฯ ยถา วา กุโส อุภยภาคคตํ หตฺถปเทสํ ลุนาติ, เอวมิทํ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนวเสน อุภยภาคคตํ สํกิเลสปกฺขํ ลุนาติ ฉินฺทติ, ตสฺมา กุโส วิย ลุนาตีติ **กุสลํ**ฯ กุจฺฉิตานํ วา สาวชฺชธมฺมานํ สลนโต สํวรณโต **กุสลํ**ฯ กุสลธมฺมวเสน หิ อกุสลา ปวตฺตินิวารเณน, อปฺปวตฺติภาวาปาทเนน จ มนจฺฉเฏฺฐสุ ทฺวาเรสุ อปฺปวตฺติยา สํวุตา ปิหิตา โหนฺติฯ กุจฺฉิเต วา ปาปธเมฺม สลยติ กเมฺปติ อปเนตีติ **กุสลํ**ฯ กุจฺฉิตานํ วา ปาณาติปาตาทีนํ ปาปธมฺมานํ สานโต นิสานโต เตชนโต กุสา, โทสโลภาทโยฯ โทสาทีนญฺหิ วเสน เจตนาย ติกฺขภาวปฺปตฺติยา ปาณาติปาตาทีนํ มหาสาวชฺชตา, เต กุเส ลุนาติ ฉินฺทตีติ **กุสลํ**ฯ กุจฺฉิตานํ วา สานโต อนฺตกรณโต วินาสนโต กุสานิ, ปุญฺญกิริยวเสน ปวตฺตานิ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ, เตหิ ลาตพฺพํ ปวเตฺตตพฺพนฺติ **กุสลํ**ฯ ‘‘กุ’’ อิติ วา ภูมิ วุจฺจติ, อธิฏฺฐานภาเวน ตํสทิสสฺส อตฺตโน นิสฺสยภูตสฺส รูปารูปปฺปพนฺธสฺส สมฺปติ, อายติญฺจ อนุทหเนน วินาสนโต กุํ สิยนฺตีติ กุสา, ราคาทโย, เต วิย อตฺตโน นิสฺสยสฺส ลวนโต ฉินฺทนโต **กุสลํ**ฯ ปโยคสมฺปาทิตา หิ กุสลธมฺมา อจฺจนฺตเมว รูปารูปธเมฺม อปฺปวตฺติกรเณน สมุจฺฉินฺทนฺตีติฯ

น กุสลนฺติ **อกุสลํ,** กุสลปฏิปกฺขนฺติ อโตฺถฯ น กุสลนฺติ หิ กุสลปฏิเกฺขเปน อกุสลปทสฺส อวยวเภเทน อเตฺถ วุจฺจมาเน ยถา ยํ ธมฺมชาตํ น อโรคํ, น อนวชฺชํ, น สุขวิปากํ, น จ โกสลฺลสมฺภูตํ, ตํ อกุสลนฺติ อยมโตฺถ ทสฺสิโต โหติ, เอวํ ยํ น กุจฺฉิตานํ สลนสภาวํ, น กุสานํ ลวนสภาวํ, น กุเสน กุเสหิ วา ปวเตฺตตพฺพํ, น จ กุโส วิย ลวนกํ, ตํ อกุสลํ นามาติ อยมฺปิ อโตฺถ ทสฺสิโต โหติฯ เอตฺถ จ ยสฺมา กุสลํ อกุสลสฺส อุชุวิปจฺจนีกภูตํ, ยโต เจตสิกโรคปฏิปกฺขาทิภาวโต อโรคาทิปริยาเยนปิ โพธิตํ, ตสฺมา อกุสลํ ปน กุสลสฺส อุชุวิปจฺจนีกภูตนฺติ วุตฺตํ ‘‘กุสลปฏิปกฺขนฺติ อโตฺถ’’ติฯ ตํ ปน ยถากฺกมํ ปหายกปหาตพฺพภาเวนวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

น พฺยากตนฺติ **อพฺยากตํ,** กุสลากุสลภาเวน อกถิตนฺติ อโตฺถฯ ตตฺถ **กุสลภาโว** อนวชฺชสุขวิปากโฎฺฐฯ **อกุสลภาโว** สาวชฺชทุกฺขวิปากโฎฺฐ, ตทุภยภาเวน อวุตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตเนว อโรคสโรคาทิภาเวน จ อวุตฺตตา วณฺณิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ เอตฺถ จ ‘‘กุสลํ อกุ

สล’’นฺติ จ วตฺวา ‘‘อพฺยากต’’นฺติ วุตฺตตฺตา กุสลากุสลภาเวเนว อวุตฺตตา วิญฺญายติ, น ปการนฺตเรนฯ อวุตฺตตา เจตฺถ น ตถา อวตฺตพฺพตามตฺเตน, อถ โข ตทุภยวินิมุตฺตสภาวตาย เตสํ ธมฺมานนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ตถา เหตํ ‘‘อวิปากลกฺขณ’’นฺติ วุจฺจติฯ

๔๕๒. ***ภูมิเภทโต***ติ ภวนฺติ เอตฺถ ธมฺมาติ ภูมิ, ฐานํ, อวตฺถา จฯ อวตฺถาปิ หิ อวตฺถาวนฺตานํ ปวตฺติฏฺฐานํ วิย คยฺหติ, เอวํ เนสํ สุขคฺคหณํ โหตีติ ฯ ตตฺถ โลกิยา ภูมิ ฐานวเสเนว เวทิตพฺพา, โลกุตฺตรา อวตฺถาวเสนฯ โลกิยา วา ฐานาวตฺถาวเสน, โลกุตฺตรา อวตฺถาวเสเนวฯ **กามาวจร**นฺติ เอตฺถ วตฺถุกาโม กิเลสกาโมติ เทฺว กามาฯ เตสุ **วตฺถุกาโม** วิเสสโต ปญฺจ กามคุณา กามียนฺตีติ, **กิเลสกาโม** ตณฺหา กาเมตีติฯ เต เทฺวปิ สหิตา หุตฺวา ยตฺถ อวจรนฺติ, ตํ **กามาวจรํ**ฯ กึ ปน ตนฺติ? เอกาทสวิโธ กามภโวฯ อิทํ เยภุเยฺยน ตตฺถ อวจรติ ปวตฺตตีติ **กามาวจรํ** เอกสฺส อวจรสทฺทสฺส โลปํ กตฺวาฯ เอวํ **รูปารูปาวจรานิ**ปิ เวทิตพฺพานิ รูปตณฺหา รูปํ, อรูปตณฺหา อรูปนฺติ กตฺวาฯ อถ วา กามตณฺหา กาโม อุตฺตรปทโลเปน, อวจรติ เอตฺถาติ อวจรํ, กามสฺส อวจรํ **กามาวจรํ**ฯ เอวํ **รูปาวจรารูปาวจรานิ**ปิ เวทิตพฺพานิฯ โลกโต อุตฺตรตีติ **โลกุตฺตรํ** กุสลสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ อิตรํ ปน โลกโต อุตฺติณฺณนฺติ **โลกุตฺตรํ**ฯ

โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโตติ เอตฺถ โสมนสฺสุเปกฺขาเภโท ตาว ยุโตฺต เตสํ ภินฺนสภาวตฺตา, ญาณสงฺขารเภโท ปน กถนฺติ? นายํ โทโส ญาณสงฺขารกโต เภโทญาณสงฺขารเภโท, โส จ เตสํ ภาวาภาวกโตติ กตฺวาฯ โสภนํ มโน, สุนฺทรํ วา มโน เอตสฺสาติ สุมโน, สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ, มานสิกสุขา เวทนา รุฬฺหิยา, โสมนเสฺสน อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย ยาว ภงฺคา สหคตํ ปวตฺตํ สํสฏฺฐํ, สมฺปยุตฺตนฺติ อโตฺถฯ **โสมนสฺสสหคตตา** จสฺส อารมฺมณวเสน เวทิตพฺพาฯ อิฏฺฐารมฺมเณ หิ จิตฺตํ โสมนสฺสสหคตํ โหติฯ นนุ จ อิฏฺฐารมฺมณํ โลภสฺส วตฺถุ, กถํ ตตฺถ กุสลํ โหตีติ? นยิทเมกนฺติกํ อิเฏฺฐปิ อาโภคาทิวเสน กุสลสฺส อุปฺปชฺชนโตฯ ยสฺส หิ จตุสมฺปตฺติจกฺกสมาโยคาทิวเสน โยนิโสว อาโภโค โหติ, กุสลเมว จ มยา กตฺตพฺพนฺติ กุสลกรเณ จิตฺตํ นิยมิตํ, อกุสลปฺปวตฺติโต จ นิวเตฺตตฺวา กุสลกรเณ เอว ปริณามิตํ, อภิณฺหกรณวเสน จ สมุทาจริตํ, ตสฺส อิเฏฺฐปิ อารมฺมเณ อโลภาทิสมฺปยุตฺตเมว จิตฺตํ โหติ, น โลภาทิสมฺปยุตฺตํฯ

ญาเณน สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตนฺติ **ญาณสมฺปยุตฺตํ**ฯ เอกุปฺปาทาทโย เอว เจตฺถ ปการาติ เวทิตพฺพาฯ ตตฺถ กมฺมูปปตฺติอินฺทฺริยปริปากกิเลสทูรีภาวา ญาณสมฺปยุตฺตตาย การณํฯ โย หิ ปเรสํ ธมฺมํ เทเสติ, อนวชฺชานิ สิปฺปายตนกมฺมายตนวิชฺชฏฺฐานานิ สิกฺขาเปตีติ เอวมาทิกํ ปญฺญาสํวตฺตนิยํ กโรติ, ตสฺส กมฺมูปนิสฺสยวเสน กุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติฯ ตถา อพฺยาปเชฺช โลเก อุปฺปนฺนสฺส อุปปตฺตึ นิสฺสาย ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘ตสฺส ตตฺถ สุขิโน ธมฺมปทา ปฺลวนฺติ, ทนฺธ, ภิกฺขเว, สตุปฺปาโท, อถ โข โส สโตฺต ขิปฺปํเยว วิเสสภาคี (อ. นิ. ๔.๑๙๑) โหตี’’ติฯ ตถา ปญฺญาทสกปตฺตสฺส อินฺทฺริยปริปากํ นิสฺสาย กุสลํ อุปฺปชฺชมานํ ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติฯ เยน ปน กิเลสา วิกฺขมฺภิตา, ตสฺส กิเลสทูรีภาวํ นิสฺสาย ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘โยคา เว ชายเต ภูริ, อโยคา ภูริสงฺขโย’’ติ (ธ. ป. ๒๘๒)ฯ อตฺตโน วา ปรสฺส วา สมุสฺสาหชนิตํ จิตฺตปโยคสงฺขาตํ สงฺขรณํ สงฺขาโร, โส เอตสฺส นตฺถีติ **อสงฺขารํ**ฯ เตน ปน สห สงฺขาเรน ปวตฺตตีติ **สสงฺขารํ**ฯ ญาเณน วิปฺปยุตฺตํ วิรหิตนฺติ **ญาณวิปฺปยุตฺตํฯ วิปฺปโยโค**ติ เจตฺถ ญาณสฺส อภาโว อปฺปวตฺติเยวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขา, เวทยมานาปิ อารมฺมณํ อชฺฌุเปกฺขติ มชฺฌตฺตตาการสณฺฐิตตฺตาติ อโตฺถฯ อถ วา อุเปตา สุขทุกฺขานํ อวิรุทฺธา อิกฺขา อนุภวนนฺติ อุเปกฺขาฯ อถ วา อิเฏฺฐ

จ อนิฏฺเฐ จ อารมฺมเณ ปกฺขปาตาภาเวน อุปปตฺติโต ยุตฺติโต อิกฺขติ อนุภวตีติ อุเปกฺขา, ตาย สหคตนฺติ **อุเปกฺขาสหคตํ**ฯ เสสํ สพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมวฯ

เอวํ อฏฺฐ กามาวจรกุสลจิตฺตานิ อุทฺทิสิตฺวา อิทานิ เตสํ ปวตฺติอาการํ ทเสฺสตุํ **''ยทา หี''**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺติ**นฺติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน เทสกาลกลฺยาณมิตฺตาทิสมฺปตฺตึ สงฺคณฺหาติฯ **อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุ**นฺติ เอตฺถ อญฺญคฺคหเณน สทฺธาพหุลตา, วิสุทฺธทิฏฺฐิตา, กุสลกิริยาย อานิสํสทสฺสาวิตา, โสมนสฺสปฏิสนฺธิกตา, เอกาทส ปีติสโมฺพชฺฌงฺคฏฺฐานิยา ธมฺมาติ เอวมาทีนํ สงฺคโหฯ **อาทินยปฺปวตฺต**นฺติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน น เกวลํ ''อตฺถิ ยิฏฺฐ''นฺติอาทีนํ (ม. นิ. ๑.๔๔๑; ๒.๙๕) นวนฺนํเยว สมฺมาทิฏฺฐิวตฺถูนํ คหณํ, อถ โข ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคฏฺฐานิยาทีนมฺปิ สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ **ปุรกฺขตฺวา**ติ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวาฯ ตญฺจ โข สหชาตปุพฺพงฺคมวเสน ''มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา''ติอาทีสุ (ธ. ป. ๑-๒) วิย สมฺปโยคสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ **อสํสีทโนฺต**ติ สิโลกมจฺฉริยาทิวเสน ปุญฺญกิริยายํ สํสีทํ สโงฺกจํ อนาปชฺชโนฺต, เตน มุตฺตจาคตาทึ ทเสฺสติฯ **อนุสฺสาหิโต**ติ เกนจิปิ น อุสฺสาหิโตฯ สรสโต หิ ปุญฺญปฏิปตฺติทสฺสนมิทํฯ **ปเรหี**ติ ปน ปากฏุสฺสาหนทสฺสนํฯ

ทานาทีนีติ ทานํ สีลํ ยาว ทิฏฺฐิชุกมฺมนฺติ อิมานิ ทานาทีนิ ทส ปุญฺญานิ, **ทานาทีนี**ติ วา ทานสีลภาวนามยานิ อิตเรสมฺปิ สตฺตนฺนํ เอเตฺถวโนฺตคธตฺตาฯ ยตฺถ สยํ อุปฺปชฺชนฺติ, ตํสนฺตานํ ปุนนฺติ, ปุชฺชํ ภวผลํ นิพฺพเตฺตนฺตีติ วา ปุญฺญานิฯ **อสฺส** ปุญฺญเจตนาสมงฺคิโนฯ **อมุตฺตจาคตา** เทยฺยธเมฺม สาเปกฺขจิตฺตตาฯ **อาทิ**-สเทฺทน สีลสมาทานาทีสุ อนธิมุตฺตตาทึ สงฺคณฺหาติฯ **ตเทวา**ติ โสมนสฺสสหคตาทินา สทิสตาย วุตฺตํฯ สทิสมฺปิ หิ ''ตเทวา''ติ โวหรียติ ยถา ''สา เอว ติตฺติรี, ตานิเยว โอสธานี''ติฯ **อิมสฺมิญฺหิ อเตฺถ**ติ ลีนสฺส จิตฺตสฺส อุสฺสาหนปโยคสงฺขาเต อเตฺถฯ **เอต**นฺติ ''สงฺขาโร''ติ เอตํ ปทํฯ **ปุพฺพปโยคสฺสา**ติ ปุญฺญกิริยายํ สโงฺกเจ ชายมาเน ตโต วิเวเจตฺวา สมุสฺสาหนวเสน ปวตฺตสฺส จิตฺตปโยคสฺส, ปุพฺพคฺคหเณญฺจตฺถ ตถาปวตฺตปุพฺพาภิสงฺขารวเสน โส สงฺขาโร โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ, น ตสฺส สงฺขารสฺส ปุพฺพกาลิกตฺตาฯ ''อตฺถิ ทินฺน''นฺติอาทิ (ม. นิ. ๑.๔๔๑; ๒.๙๕) นยปฺปวตฺตาย สมฺมาทิฏฺฐิยา อสมฺภวทสฺสนตฺถํ **พาล**-คฺคหณํฯ สํสีทนุสฺสาหนาภาวทสฺสนตฺถํ **สหสา**-คหณํฯ **โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ** ปุญฺญํ กโรนฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ อาคมฺมา**ติ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํฯ มชฺฌตฺตารมฺมณตถารูปเจโตสงฺขาราทโยปิ หิ อุเปกฺขาสหคตตาย การณํ โหนฺติเยวาติฯ

เอวนฺติอาทิ นิคมนํฯ ตยิทํ อฏฺฐวิธมฺปิ กามาวจรํ กุสลจิตฺตํ รูปารมฺมณํ ยาว ธมฺมารมฺมณนฺติ ฉสุ อารมฺมเณสุ ยํ วา ตํ วา อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกกิริยามโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ กายทฺวาราทีหิ ตีหิ ทฺวาเรหิ กายกมฺมาทิวเสน อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํฯ ตตฺถ ญาณสมฺปยุตฺตานิ จตฺตาริ ยทา ติเหตุกปฏิสนฺธึ อุปฺปาเทนฺติ, ตทา โสฬส วิปากจิตฺตานิ ผลนฺติฯ ยทา ปน ทุเหตุกํ, ตทา ทฺวาทส ติเหตุกวชฺชานิฯ อเหตุกํ ปน ปฏิสนฺธึ ติเหตุกานิ น อุปฺปาเทเนฺตว, ทุเหตุกานิ ปน ทุเหตุกปฏิสนฺธิทานกาเล ทฺวาทส, อเหตุกปฏิสนฺธึ ทานกาเล อฏฺฐ ผลนฺติฯ ติเหตุกา ปน ปฏิสนฺธิ ทุเหตุเกหิ น โหติเยวฯ **''อฏฺฐ ผลนฺตี''**ติ เจตํ ปฏิสนฺธึ ชนกกมฺมวเสน วุตฺตํฯ อเญฺญน ปน กมฺมุนา ''สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๓.๑.๑๐๒) วจนโต สเหตุกมฺปิ วิปากจิตฺตํ อเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส โหติเยวฯ อิมสฺมึ จ ปเกฺข พลวตา ปจฺจเยน อุปฺปนฺนํ อสงฺขารํ, ทุพฺพเลน สสงฺขารนฺติ เวทิตพฺพํฯ เย ปน อาคมนโต จ วิปากสฺส อสงฺขารสสงฺขารภาวํ อิจฺฉนฺติ, เตสํ มเตน ทฺวาทส, อฏฺฐ จ ผลนฺตีติ โยเชตพฺพํฯ เอวํ ติธา ผลํ ททนฺตเญฺจตํ กามาวจรสุคติยํ อุปปตฺตึ, สุ

คติทุคฺคตีสุ โภคสมฺปทญฺจ กโรติฯ นาคสุปณฺณาทีนมฺปิ หิ ยํ เทวโภคสมฺปตฺติสทิสํ โภคชาตํ อุปฺปชฺชติ, ตมฺปิ กามาวจรกุสลเสฺสว ผลํฯ น หิ อกุสลสฺส อิฏฺฐํ ผลํ อตฺถีติฯ

รูปาวจรํ ปนาติ **ปน**-สทฺโท วิเสสตฺถโชตโกฯ เตน ยถา กามาวจรํ กิเลสานํ ตทงฺคปฺปหานมตฺตกรํ, น เอวมิทํ, อิทํ ปน วิกฺขมฺภนปฺปหานกรํฯ ยถา วา ตํ เวทนาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐธา ภิชฺชติ, น เอวมิทํ, อิทํ ปน ตโต อญฺญถา วาติ วกฺขมานํ วิเสสํ โชเตติฯ ตํ ปเนตํ สวตฺถุกํ, สาสวํ, วินีวรณญฺจ รูปาวจรนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **"สวตฺถุกํ เอวา"**ติ หิ อิมินา อรูปาวจรํ นิวตฺเตติ, **"สาสว"**นฺติ อิมินา ปฐมมคฺคจิตฺตํ, **"วินีวรณ"**นฺติ อิมินา ปฏิฆสหิตทฺวยํฯ กตฺถจิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ, กตฺถจิ จตฺตาริ, กตฺถจิ ตีณิ, กตฺถจิ เทฺว, กตฺถจิ อปรานิ เทฺวติ เอวํ ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธนฺติ สเงฺขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ **"เสยฺยถิท"**นฺติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา **ฌานกถายํ** (วิสุทฺธิ. ๑.๗๙ อาทโย) วุตฺตเมวฯ ตยิทํ ภาวนามยเมว หุตฺวา วุตฺตนเยน ปถวีกสิณาทิกํ อาลมฺพิตฺวา ยถารหํ ญาณสมฺปยุตฺตกุสลานนฺตรํ อุปฺปชฺชติ, หีนาทิเภทภินฺนํ ปเนตํ ยถากฺกมํ พฺรหฺมปาริสชฺชาทีสุ โสฬสสุปิ พฺรหฺมโลเกสุ อุปปตฺตินิปฺผาทกนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

รูปสญฺญาสมติกฺกมาทินา สมธิคนฺตพฺพํ **อรูปาวจรํฯ จตุนฺนํ อรูปาน**นฺติ อุเปกฺขาสมาธิสงฺขาเตหิ จตูหิ อรูปชฺฌาเนหิฯ กรเณ หิ เอตํ สามิวจนํฯ อรูปานํ วา โย อารมฺมณาทิกโต สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ โยโค โยคเภโท, ตสฺส วเสนฯ **วุตฺตปฺปกาเรนา**ติ เหฏฺฐา **อารุปฺปกถายํ** (วิสุทฺธิ. ๑.๒๗๕ อาทโย) วุตฺตปฺปกาเรนฯ **ปฐม**นฺติ ปฐมํ อรูปาวจรกุสลจิตฺตํฯ **ทุติยตติยจตุตฺถานี**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ ตานิมานิ ภาวนามยาเนว หุตฺวา ยถานุปุพฺพํ กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ, ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ, นตฺถิภาวํ, อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิมานิ อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคตญาณสมฺปยุตฺตกุสลานนฺตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา จตูสุ อรูปีพฺรหฺมโลเกสุ ปฏิสนฺธิปวตฺติวิปากทายีนิฯ เสสํ ปเนตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ ฉวิสุทฺธิปรมฺปราย สมธิคนฺตพฺพํ **โลกุตฺตรํ**ฯ ตตฺถ วตฺตพฺพํ ปรโต อาคมิสฺสติฯ **จตุมคฺคสมฺปโยคโต**ติ โสตาปตฺติมโคฺค ยาว อรหตฺตมโคฺคติ อิเมหิ จตูหิ อริยมเคฺคหิ สมฺปโยคโตฯ จตุพฺพิธมฺปิ เจตํ ภาวนามยเมว หุตฺวา นิพฺพานํ อาลมฺพิตฺวา สุญฺญโต วิโมโกฺข, อนิมิโตฺต วิโมโกฺข, อปฺปณิหิโต วิโมโกฺขติ นาเมน อุปฺปชฺชติ, สตฺตภวาทิภวูปปตฺตินิวตฺตกนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **เอกวีสติวิธํ โหติ** นาติสเงฺขปวิตฺถารนเยนาติ อธิปฺปาโยฯ

๔๕๓. **กามาวจรเมวา**ติ เอตฺถ นิกายนฺตริยา รูปารูปาวจรมฺปิ อกุสลํ อิจฺฉนฺตีติ เตสํ มตินิเสธนตฺถํ กามาวจรคฺคหณํฯ มหคฺคตภูมิยํ อุปฺปชฺชนฺตมฺปิ ตตฺถ รูปธาตุยํ ปวตฺติวิปากํ เทนฺตมฺปิ เอกเนฺตน กามาวจรเมวาติ ทสฺสนตฺถํ อวธารณํฯ ยทิ เอวํ, กสฺมา กามาวจรเมวาติ? ตตฺถ การณํ วุตฺตเมวฯ กถํ วุตฺตํ? ''กามตณฺหา กาโม อุตฺตรปทโลปโต, อวจรติ เอตฺถาติ อวจรํ, กามสฺส อวจรํ กามาวจร''นฺติฯ เอตฺถ หิ กามตณฺหาวิสยตา ''กามาวจรภาวสฺส การณํ'' วุตฺตา ยถา รูปารูปตณฺหาวิสยตา ''รูปารูปาวจรภาวสฺส''ฯ เอกํเสน เจตํ เอวํ อิจฺฉิตพฺพํฯ อญฺญถา พฺยาปิลกฺขณํ น สิยาฯ ยทิ หิ อาลมฺพิตพฺพธมฺมวเสน ภูมิววตฺถานํ กเรยฺย, เอวํ สติ อนารมฺมณานํ สงฺคโห น สิยาฯ อถ วิปากทานวเสน, เอวมฺปิ อวิปากานํ สงฺคโห น สิยาฯ ตสฺมา อาลมฺพณธมฺมวเสน ปริยาปนฺนานํ สา กาตพฺพา, อปริยาปนฺนานํ ปน โลกโต อุตฺติณฺณตาย โลกุตฺตรตา, อุตฺตริตราภาวโต อนุตฺตรตา จ เวทิตพฺพาฯ

ปริยาปนฺนาติ จ ปริเจฺฉทการิกาย ตณฺหาย ปริจฺฉิชฺช อาปนฺนา, คหิตาติ อโตฺถฯ นนุ เจตฺถ กามตณฺหา กตมา? กามาวจรธมฺมารมฺมณา ตณฺหา, กามาวจรธมฺมา กตเม? กามตณฺ

หาวิสยาติ อิตเรตรสนฺนิสฺสยตาโทโสติ? นยิทเมวํ อวีจิอาทิเอกอาทโสกาสนินฺนตาย กณฺจิ ตณฺหํ กามตณฺหาภาเวน คเหตฺวา ตํสภาวาย ตณฺหาย วิสยภาเวน กามาวจรธมฺมานํ อุปลกฺขิตพฺพตฺตาฯ **นิเกฺขปกเณฺฑ**ปิ (ธ. ส. ๙๘๕ อาทโย) ''เอตฺถาวจรา''ติ วจนํ อวีจิปรนิมฺมิตปริจฺฉิโนฺนกาสาย กามตณฺหาย วิสยภาวํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํฯ ตโทกาสตา จ ตณฺหาย ตนฺนินฺนตาย เวทิตพฺพาฯ

มูลโต ติวิธนฺติ ตีณิ อกุสลมูลานิ โลภาทีนิ, เตสํ วเสน ตํสหิตมฺปิ ติวิธนฺติ อโตฺถฯ ตานิ หิ สุปฺปติฏฺฐิตภาวการณตฺตา มูลมิวาติ มูลานิ, โลโภ มูลํ เอตสฺสาติ **โลภมูลํ**ฯ อสาธารเณน นิเทฺทโส ยถา เภริสโทฺท, ยวงฺกุโรติฯ ตถา **โทสมูลํ**ฯ โมโห เอว มูลํ อิมสฺส, นาญฺญนฺติ **โมหมูลํ**ฯ

โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิคตสงฺขารเภทโตติ โสมนสฺสุเปกฺขาเภทโต ทิฏฺฐิคตเภทโต สงฺขารเภทโตติ ปเจฺจกํ เภทสโทฺท โยเชตโพฺพฯ ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมวฯ **ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺต**นฺติ ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ ''คูถคตํ, มุตฺตคต''นฺติ (ม. นิ. ๒.๑๑๙; อ. นิ. ๙.๑๑) ยถาฯ อถ วา วิปริเยสคฺคาหตาย ทิฏฺฐิยา คตเมว, น เอตฺถ คนฺตพฺพวตฺถุ ตถา สภาวนฺติ ทิฏฺฐิคตํฯ ตยิทํ ''อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญ''นฺติ (ม. นิ. ๒.๑๘๗, ๒๐๒, ๒๐๓, ๔๒๗; ๓.๒๗-๒๙) อภินิเวสภาวโต โลเภเนว สทฺธิํ ปวตฺตติ, น โทเสนฯ

ยถาหีติอาทิ โลภมูลจิตฺตานํ ปวตฺติอาการทสฺสนํฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**นฺติ อุเจฺฉททิฏฺฐิอาทิมิจฺฉาทิฏฺฐิํฯ ตาย หิ วิปลฺลตฺถจิตฺตา สตฺตา ''เอตาวโก ชีววิสโย ยาว อินฺทฺริยโคจโร''ติ ปรโลกํ ปฏิกฺขิปิตฺวา ''นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว''ติ ยถา ตถา กาเมสุ ปาตพฺยตํ อาปชฺชนฺติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ''เอส ปโนฺถ ปเคว วิหิโต เทวยาเนน, เยน ยนฺติ ปุตฺตวโนฺต วิโสกาฯ ตํ ปสฺสนฺติ ปสโว, ปกฺขิโน จ, เตน เต มาตริปิ มิถุนํ จรนฺตี''ติอาทินา นเยน ปุตฺตมุขทสฺสนํ สคฺคโมกฺขมโคฺคติ เอวมาทิกํ มิจฺฉาทิฏฺฐิํ สงฺคณฺหาติฯ

กาเม วาติ เอตฺถ **วา**-สโทฺท อนิยมโตฺถ, เตน พฺราหฺมณานํ สุวณฺณหรณเมว อทินฺนาทาเน สาวชฺชํ, อิตรํ อนวชฺชํฯ ครูนํ, คุนฺนํ, อตฺตโน, ชีวิตสฺส, วิวาหสฺส จ อตฺถาย มุสาวาโท อนวโชฺช, อิตโร สาวโชฺชฯ ครุอาทีนํ อตฺถาย เปสุญฺญหรณํ อนวชฺชํ, อิตรํ สาวชฺชํฯ ภารตยุทฺธสีตาหรณาทิกถา ปาปวูปสมาย โหตีติ เอวมาทิเก มิจฺฉาคาเห สงฺคณฺหาติฯ **ทิฏฺฐมงฺคลาทีนี**ติ ทิฏฺฐสุตมุตมงฺคลานิฯ **สภาวติเกฺขนา**ติ โลภสฺส, มิจฺฉาภินิเวสสฺส วา วเสน สรเสเนว ติขิเณน กุรูเรนฯ **มเนฺทนา**ติ ทเนฺธน อติขิเณนฯ ตาทิสํ ปน อตฺตโน, ปรสฺส วา สมุสฺสาหเนน ปวตฺตตีติ อาห **''สมุสฺสาหิเตนา''**ติฯ **ปรภณฺฑํ วา หรตี**ติ **วา**-สเทฺทน ตถาปวตฺตนกมุสาวาทาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **กามานํ วา** อนุภุยฺยมานานํฯ **วา**-สเทฺทน ปรสนฺตกสฺส วา อยถาธิเปฺปตตาย ยํ ลทฺธํ, ตํ คเหตพฺพนฺติ คหณาทิกํ สงฺคณฺหาติฯ

ทุวิธเมว โหติ สมฺปยุตฺตธมฺมวเสน เภทาภาวโตฯ ยทิ เอวํ, กสฺมา ''โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺต''นฺติ วุตฺตนฺติ? อสาธารณธเมฺมหิ ตสฺส จิตฺตสฺส อุปลกฺขณตฺถํฯ **ปาณาติปาตาทีสู**ติ ปาณาติปาตนาทีสุฯ **อาทิ**-สเทฺทน อทินฺนาทานมุสาวาทเปสุญฺญผรุสสมฺผปฺปลาปพฺยาปาเท สงฺคณฺหาติฯ สภาวติกฺขํ หุตฺวา ปวตฺตมานํ จิตฺตํ อสงฺขารเมว โหติ, อิตรํ สสงฺขารนฺติ อธิปฺปาเยนาห **''ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล''**ติฯ มนฺทํ ปน หุตฺวา ปวตฺตมานํ เอกํเสน สสงฺขารเมวาติ น สกฺกา วิญฺญาตุํฯ ยํ สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน ปวตฺตติ, ตํ มนฺทเมว โหตีติ กตฺวา ตถาวุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

โมเหกเหตุกํ จิตฺตํ มูลนฺตรวิรหโต อติมูฬฺหํ, วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจโยคโต จญฺจลญฺจาติ **อุเปกฺขาสหคต**เมว โหติ, น ตสฺส กทาจิปิ สภาวติกฺขตา อตฺถิฯ อารมฺมเณ หิ สํสปฺปนวเสน, วิกฺขิปนวเสน จ ปวตฺตมานสฺส จิตฺตทฺวยสฺส กีทิเส กิเจฺจ สภาวติกฺขตาย, อุสฺสาเหตพฺพตาย วา ภวิตพฺพํ, ตสฺมา น ตตฺถ สงฺขารเภโท อตฺถิฯ อเญฺญสุ อกุสลจิเตฺตสุ ลพฺภมานมฺปิ อุทฺธจฺจํ วิเสสโต เอเตฺถว พลวํ, ตโต เอว สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ ปธานํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อิทเมว อุทฺธเจฺจน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ **"อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺต"**นฺติฯ ตถา หิ **ปาฬิยํ** (ธ. ส. ๔๒๗) อิธ สรูปโต อุทฺธจฺจํ อาคตํ, เอวํ อสาธารณปธานธมฺมวเสน โมหมูลํ "วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ, อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺต"นฺติ ทุวิธํ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ **อสนฺนิฎฺฐานํ** สํสโยฯ **วิเกฺขโป** อวูปสโม, ภนฺตตาติ อโตฺถฯ

ตยิทํ ทฺวาทสวิธมฺปิ อกุสลจิตฺตํ ฉสุ อารมฺมเณสุ ยํ วา ตํ วา อาลมฺพิตฺวา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกกิริยามโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ กายทฺวาราทีหิ ตีหิ ทฺวาเรหิ กายกมฺมาทิวเสน ยถารหํ ปาณาติปาตาทิกมฺมปถวเสน เจว กมฺมวเสน จ อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ ฐเปตฺวา อุทฺธจฺจสหคตํ เสสํ เอกาทสวิธมฺปิ จตูสุปิ อปาเยสุ ปฎิสนฺธึ เทติ, ปวตฺติวิปากํ สุคติยมฺปิฯ อุทฺธจฺจสหคตํ ปน ปวตฺติวิปากเมวาติฯ เอตฺถาห – กึ ปน การณํ สพฺพทุพฺพลํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ ปฎิสนฺธึ เทติ, อธิโมกฺขสพฺภาวโต ตโต พลวนฺตมฺปิ อุทฺธจฺจสหคตํ น เทตีติ? ทสฺสเนน ปหาตเพฺพสุ อวุตฺตตฺตาฯ อิทํ หิ ปฎิสนฺธึ เทนฺตํ อปาเยสุ ทเทยฺย, อปายคมนียญฺจ ทสฺสนปหาตพฺพนฺติ ตตฺถ วุเจฺจยฺย, น จ วุตฺตํฯ ตสฺมา ปฎิสนฺธึ น เทติ, ปวตฺติวิปากทานํ ปนสฺส น สกฺกา ปฎิกฺขิปิตุํฯ **ปฎิสมฺภิทาวิภเงฺค** "อุทฺธจฺจสหคเต ญาณํ ธมฺมปฎิสมฺภิทา, ตสฺส วิปาเก ญาณํ อตฺถปฎิสมฺภิทา"ติ (วิภ. ๗๓๐ อตฺถโต สมานํ) วจนโตฯ

อปเร ปนาหุ – ปุถุชฺชนสฺส อุปฺปชฺชมานํ อุทฺธจฺจสหคตํ ทสฺสนปฺปหาตพฺพสหายสพฺภาวโต อุภยวิปากมฺปิ เทติ, น เสกฺขสฺส ตทภาวโตติฯ อิทเมตฺถ วิจาเรตพฺพํ, ยสฺส วิปากทานํ วุตฺตํ, กึ ตํ ภาวนาย ปหาตพฺพํ, อุทาหุ โนติ? กิเญฺจตฺถ – ยทิ ตาว ภาวนาย ปหาตพฺพํ, ปฎฺฐาเน ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว วตฺตโพฺพ สิยาฯ อถ น ภาวนาย ปหาตพฺพํ, ทสฺสเนนปหาตพฺพตฺติเก "เนวทสฺสเนนภาวนายปหาตพฺพ"มิจฺจสฺส วิภเงฺค วตฺตพฺพํ สิยาฯ ยทิ ตพฺพิรุทฺธสภาวตาย ตตฺถ น วุเจฺจยฺย, เอวมฺปิ ตสฺมึ ติเก ตสฺส นวตฺตพฺพตา อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, กึ การณํ? **จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ** (ธ. ส. ๓๖๕ อาทโย) อาคตานํ ทฺวาทสนฺนํ อกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ ทฺวีหิ ปเทหิ สงฺคหิตตฺตา วิภชิตฺวา ทเสฺสตพฺพสฺส นิโยคโต กสฺสจิ จิตฺตุปฺปาทสฺส อภาวา, ยถา อุปฺปนฺนตฺติเก อตีตาทีนํ นวตฺตพฺพตา น วุตฺตา, เอวเมตสฺสาปิฯ อถ วา ภาวนาย ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยสฺสาปิ ตสฺส ปุถุชฺชเน วตฺตมานสฺส ภาวนาย ปหาตพฺพสภาวสามญฺญโต, สาวชฺชโต จ ภาวนาย ปหาตพฺพปริยาโย วิชฺชตีติ นตฺถิ นวตฺตพฺพตาปสงฺคโทโสฯ นิปฺปริยาเยน จ น ภาวนาย ปหาตพฺพนฺติ ตสฺส วเสน นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโวปิ น วุโตฺตฯ ทสฺสนปหาตพฺพปจฺจยสฺสาปิ อุทฺธจฺจสหคตสฺส สหายเวกลฺลมตฺตเมว ทสฺสเนน กตํ, น โกจิปิ ภาโว อนุปฺปาทธมฺมตํ ตสฺส อาปาทิโตติ เอกเนฺตน ภาวนาย ปหาตพฺพตา วุตฺตาฯ อถ วา อปายคมนียภาวาเปกฺขํ ทสฺสนปฺปหาตพฺพวจนนฺติ ตทภาวโต ตํ วิภชนํ วุตฺตนฺติฯ

๔๕๔. "วิญฺญาณ"นฺติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา **"อพฺยากตํ วิปาก"**นฺติ อาทิโก นปุํสกนิเทฺทโส, ตโต เอว อธิกตาพฺยากตาเปกฺขาย **ทุวิธ**นฺติ วุตฺตํฯ อญฺญถา รูปนิพฺพานานมฺปิ อพฺยากตภาวโต ตํ จตุพฺพิธนฺติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ วิปากสฺส กามาวจราทิภาโว กุสเล วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ อเหตุกตา สเหตุกตา วิย สมฺปยุตฺตเหตุวเสน, น นิพฺพตฺตกเหตุวเสนฯ วิปากสฺส

หิ สเหตุกตา สเหตุกกมฺมวเสน สิชฺฌมานาปิ สมฺปยุตฺตเหตุวเสเนว วุจฺจติ, อญฺญถา อเหตุกานมฺปิ สเหตุกตา อาปชฺเชยฺยาติฯ กสฺมา ปน สเหตุกสฺส อเหตุโก วิปาโก โหตีติ? ตตฺถ การณํ วุตฺตเมวฯ กิญฺจ อารมฺมณาภินิปาตมตฺเตสุ ปญฺจสุ วิญฺญาเณสุ ยถา อโลภาทิสมฺปโยโคน สมฺภวติ, เอวํ มนฺทตรมนฺทกิจฺจสุ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรเณสูติ เหตูนํ อุปฺปตฺติยา อสมฺภวโตปิ เนสํ อเหตุกตา ทฏฺฐพฺพาฯ

มโนวิญฺญาณโต อุปฺปชฺชนวิสิฏฺฐมนนกิจฺจานํ อภาวโต มโนมตฺตา ธาตุ **มโนธาตุ**ฯ

จกฺขุสนฺนิสฺสิตํ หุตฺวา รูปสฺส วิชานนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณํ**ฯ ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตวจเนน รูปารมฺมณํ อญฺญํ วิญฺญาณํ นิวตฺเตติฯ วิชานนคฺคหเณน จกฺขุสนฺนิสฺสิเต ผสฺสาทิเก นิวตฺเตติฯ จกฺขุรูปคฺคหเณน นิสฺสยโต, อารมฺมณโต จ วิญฺญาณํ วิภาเวติ อุภยาธีนวุตฺติกตฺตาฯ ยทิ หิ จกฺขุ นาม น สิยา, อนฺธาปิ รูปํ ปเสฺสยฺยุํ, น จ ปสฺสนฺติฯ ยทิ จ นีลาทิรูปํ นาม น สิยา, เทสาทินิยเมน น ภวิตพฺพํ, อเตฺถว จ นิยโม, เอกนฺตสารมฺมณตา จ จิตฺตสฺส วุตฺตาติ ‘‘อารมฺมเณน วินา นีลาทิอาภาสํ จิตฺตํ ปวตฺตตี’’ติ เอวํ ปวโตฺตวาโท มิจฺฉาวาโทติ เวทิตพฺพํฯ เตนาห ภควา ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณ’’นฺติอาทิ (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕; สํ. นิ. ๒.๔๔; ๔.๖๐; กถา. ๔๖๕)ฯ

กสฺมา ปเนตฺถ วจนเภโท กโตติ? เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ, รูปํ ปน อเนกเมว สํหตนฺติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํฯ กึ ปน การณํ เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ, รูปํ ปน อเนกเมวาติ? ปจฺจยภาววิเสสโตฯ จกฺขุ หิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหนฺตํ อตฺถิภาเวเนว โหติ, ตสฺมึ สติ ตสฺส ภาวโต, อสติ อภาวโตฯ ยโต ตํ อตฺถิอวิคตปจฺจเยหิสฺส ปจฺจโย โหตีติ วุจฺจติ, ตํนิสฺสยตา จสฺส น เอกเทเสน อลฺลียนวเสน อิจฺฉิตพฺพา อรูปภาวโต, อถ โข ครุราชาทีสุ สิสฺสราชปุริสาทีนํ วิย ตปฺปฏิพทฺธวุตฺติตายฯ อิตเร ปน ปจฺจยา เตน เตน วิเสเสน เวทิตพฺพาฯ สฺวายํ ปจฺจยภาโว น เอกสฺมึ น สมฺภวตีติ เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจา’’ติ เอกวจเนน นิเทฺทโส กโตฯ

รูปํ ปน ยทิปิ จกฺขุ วิย ปุเรชาตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ปุเรตรํ หุตฺวา วิชฺชมานกฺขเณเยว อุปการกตฺตา, ตถาปิ อเนกเมว สํหตํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ อารมฺมณภาวโตฯ ยญฺหิ ปจฺจยธมฺมํ สภาวภูตํ, ปริกปฺปิตาการมตฺตํ วา วิญฺญาณํ วิภาเวนฺตํ ปวตฺตติ, ตทเญฺญสญฺจ สติปิ ปจฺจยภาเว โส ตสฺส สารมฺมณสภาวตาย ยํ กิญฺจิ อนาลมฺพิตฺวา ปวตฺติตุํ อสมตฺถสฺส โอลุพฺภ ปวตฺติการณตาย อาลมฺพนียโต อารมฺมณํ นามฯ ตสฺส ยสฺมา ยถา ตถา สภาวูปลทฺธิวเสน อารมฺมณปจฺจยลาโภ, ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาณํ รูปํ อารพฺภ ปวตฺตมานํ ตสฺส สภาวํ วิภาเวนฺตเมว ปวตฺตติฯ สา จสฺส อินฺทฺริยาธีนวุตฺติกสฺส อารมฺมณสภาวูปลทฺธิ, น เอกทฺวิกลาปคตวณฺณวเสน โหติ, นาปิ กติปยกลาปคตวณฺณวเสน, อถ โข อาโภคานุรูปํ อาปาถคตวณฺณวเสนาติ อเนกเมว รูปํ สํหจฺจการิตาย วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทเสฺสโนฺต ภควา ‘‘รูเป จา’’ติ พหุวจเนน นิทฺทิสิฯ

ยํ ปน ‘‘รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒) วุตฺตํ, ตํ กถนฺติ? ตมฺปิ ยาทิสํ รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ, ตาทิสเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ กีทิสํ ปน ตนฺติ? สมุทิตนฺติ ปากโฏฺฐยมโตฺถฯ เอวญฺจ กตฺวา ยเทเก วทนฺติ ‘‘อายตนสลฺลกฺขณวเสน จกฺขุวิญฺญาณาทโย สลฺลกฺขณารมฺมณา, น ทพฺพสลฺลกฺขณวเสนา’’ติ, ตมฺปิ ยุตฺตเมว โหติฯ น เจตฺถ สมุทายา

รมฺมณตา อาสงฺกิตพฺพา สมุทายาโภคเสฺสวาภาวโตฯ สมุทิตา ปน วณฺณธมฺมา อารมฺมณปจฺจยา โหนฺติฯ กถํ ปน ปเจฺจกํ อสมตฺถา สมุทิตา อารมฺมณา ปจฺจยา โหนฺติ, น หิ ปเจฺจกํ ทฏฺฐุํ อสโกฺกนฺตา อนฺธา สมุทิตา ปสฺสนฺตีติ? นยิทเมกนฺติกํ วิสุํ วิสุํ อสมตฺถานํ สิวิกาวหนาทีสุ สมตฺถตาย ทสฺสนโตฯ เกสาทีนญฺจ ยสฺมิํ ฐาเน ฐิตานํ ปเจฺจกํ วณฺณํ คเหตุํ น สกฺกา, ตสฺมิํเยว ฐาเน สมุทิตานํ วณฺณํ คเหตุํ สกฺกาติ ภิโยฺยปิ เตสํ สํหจฺจการิตา ปริพฺยตฺตาฯ เอเตน จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปรมาณุรูปํ อารมฺมณํ, อุทาหุ ตํสมุทาโยติอาทิกา โจทนา ปฏิกฺขิตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ‘‘โสตญฺจ ปฏิจฺจ สเทฺท จา’’ติอาทีสุปิ (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕, ๔๒๖) เอเสว นโยฯ เอวํ อุภยาธีนวุตฺติกตาย จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยโต, อารมฺมณโต จ วิภาวนํ กตํ, เอวํ โสตวิญฺญาณาทีสุปิ ยถารหํ วตฺตพฺพํฯ

รูปมตฺตารมฺมณรสนฺติ รูปายตนมตฺตเสฺสว อารมฺมณกรณรสํฯ มตฺตสเทฺทน ยถา อารมฺมณนฺตรํ นิวเตฺตติ, เอวํ รูปายตเนปิ ลพฺภมาเน เอกเจฺจ วิเสเส นิวเตฺตติฯ น หิ จกฺขุวิญฺญาณํ วณฺณมตฺตโต อญฺญํ กิญฺจิ วิเสสํ ตตฺถ คเหตุํ สโกฺกติฯ เตนาห ภควา ‘‘ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กิญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาติ อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา’’ติฯ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชมานํ รูปารมฺมเณ เอว อุปฺปชฺชนโต ตทภิมุขภาเวน คยฺหตีติ วุตฺตํ **‘‘รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาน’’**นฺติฯ อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานานํ อรูปธมฺมานํ สมนนฺตรวิคตา อรูปธมฺมา ปวตฺติโอกาสทาเนน อนนฺตรสมนนฺตรนตฺถิวิคตปจฺจเยหิ อุปการกา นิสฺสยารมฺมณธมฺมา วิย อาสนฺนการณนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐาน’’**นฺติฯ **โสตวิญฺญาณาทีสุ**ปิ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

จกฺขุวิญฺญาณาทิคหิตํ รูปาทิอารมฺมณํ ตทนนฺตรเมว อปริปตนฺตํ กตฺวา สมฺปฏิจฺฉนฺตี คณฺหนฺตี วิย โหตีติ วุตฺตํ **‘‘รูปาทิสมฺปฏิจฺฉนรสา’’**ติฯ ตถาภาเวน สมฺปฏิจฺฉนภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

ฉสุ อารมฺมเณสุ กทาจิ ปญฺจนฺนํ, ตโต วา กติปยานํ วิชานนสภาวาปิ **ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา** วุตฺตา ตํสภาวานติวตฺตนโต, ฉเสฺวว วา อิตเรสํ อารมฺมณานํ อโนฺตคธตฺตาฯ **สนฺตีรณาทิกิจฺจา**ติ สนฺตีรณตทารมฺมณกิจฺจา วา, สนฺตีรณตทารมฺมณปฏิสนฺธิภวงฺคจุติกิจฺจา วาติ อธิปฺปาโยฯ **‘‘หทยวตฺถุปทฏฺฐานา’’**ติ อิทํ อิมาสํ ทฺวินฺนํ มโนวิญฺญาณธาตูนํ เอกเนฺตเนว หทยวตฺถุสนฺนิสฺสยตาย วุตฺตํฯ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ปน ตํตํอนนฺตราตีตวิญฺญาณาปคมปทฏฺฐานาติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติเยวฯ **ตสฺสา เภโท**ติ ตสฺสา วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา ‘‘ทฺวิธา’’ติ วุตฺตาย ทฺวิธตาสงฺขาโต เภโทฯ **เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมเณ**ติ เอกเนฺตเนว อิเฏฺฐ อารมฺมเณ, อติวิย อิฏฺฐารมฺมเณติ อโตฺถฯ **ปญฺจทฺวาเร เจว ชวนาวสาเน จา**ติ เอตฺถ ปญฺจทฺวาเร สมฺปฏิจฺฉนโวฏฺฐพฺพนานํ อนฺตราฬํ ฐานํ, อิตรตฺร ชวนภวงฺคานนฺติ เอวํ **ทฺวิฐานา โหติ**ฯ อิตรายปิ สนฺตีรณตทารมฺมณกาเล ยถาวุตฺตเมว ฐานํ, ปฏิสนฺธิอาทิกาเล ปน จุติภวงฺคานํ อนฺตราฬํ ปฏิสนฺธิยา, ปฏิสนฺธิอาวชฺชนานํ ตทารมฺมณาวชฺชนานํ ชวนาวชฺชนานํ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนานญฺจ อนฺตราฬํ ภวงฺคสฺส, ตทารมฺมณปฏิสนฺธีนํ ชวนปฏิสนฺธีนํ วา อนฺตราฬํ จุติยา ฐานนฺติ เวทิตพฺพํฯ

ฉสูติ เอตฺถ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว วิภาโค เวทิตโพฺพฯ กายสฺส นิสฺสยภูตานํ นาติอิฏฺฐโผฏฺฐพฺพภูตานํ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํสสฺส พลวภาวโต **กายวิญฺญาณํ สุขสมฺปยุตฺตํ**ฯ อุปาทารูปานํเยว ฆฏฺฏนา ทุพฺพลาติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ อุเปกฺขาสหคตานิฯ เตนาห **‘‘เสสํ อุเปกฺขายุตฺต’’**นฺติฯ **เสสํ** ฉพฺพิธมฺปิฯ

อโลภาโทสาโมหา เจว อโลภาโทสา จ อโลภาทโย, เตหิ อโลภาทีหิ วิปากเหตูหิ สมฺปยุตฺตํ **อโลภาทิวิปากเหตุสมฺปยุตฺตํฯ กามาวจรกุสลํ วิย โสมนสฺสาทิเภทโต**ติ ยถา กามาวจรํ กุสลํ โสมนสฺสุเปกฺขาญาณสงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธํ, เอวมิทมฺปีติ อฏฺฐวิธตาย สทิสตํ ทเสฺสติฯ กามาวจรภาวโต หีนาทิโต, โยนีสุ อุปฺปตฺติโต จ สทิสเมว, สมฺปยุตฺตธมฺมโต ปน อารมฺมณโต, ปวตฺติอาการโต จ วิสทิสํฯ ตถา หิ กุสลํ กมฺมทฺวารวเสน ปวตฺตติ, น อิทํ, วิปากานํ อวิญฺญตฺติชนกตฺตาฯ อุปฺปตฺติทฺวารวเสน ปน อิมสฺสาปิ อเตฺถว ปวตฺติเภโท ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ มหาวิปากานํ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺติสมฺภวโตฯ ยถา ปน กุสลํ คติวเสน ปญฺจวิธํ, วิญฺญาณฎฺฐิติวเสน สตฺตวิธญฺจ, น เอวมิทํ ตเทกเทเส เอว อุปฺปชฺชนโตฯ ตตฺถ อารมฺมณโต, เอกจฺจปวตฺติอาการโต จ วิสทิสตํ ทเสฺสตุํ **"ยถา ปนา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ฉสุ อารมฺมเณสู**ติ ปริตฺตาทิอตีตาทิอชฺฌตฺตาทิปฺปเภเทสุ ฉสุ อารมฺมเณสุฯ

อาคมนาทิวเสนาติ อาคมนปจฺจยวเสนฯ ตตฺถ เอกจฺจานํ อาจริยานํ มเตน มุเข จลิเต อาทาสตเล มุขนิมิตฺตํ จลนํ วิย อสงฺขารสฺส กุสลสฺส วิปาโก อสงฺขาโร, สสงฺขารสฺส กุสลสฺส วิปาโก สสงฺขาโรติ เอวํ อาคมนวเสนฯ เอกจฺจานํ ปน อาจริยานํ มเตน พลวเนฺตหิ วิภูเตหิ ปจฺจเยหิ กมฺมาทีหิ อุปฺปโนฺน อสงฺขาโร, ทุพฺพเลหิ สสงฺขาโรติ เอวํ ปจฺจยวเสนฯ **สมฺปยุตฺตธมฺมาน**นฺติ ปาฬิยํ สรูปโต อาคตสมฺปยุตฺตธมฺมานํฯ เตสํ หิ วเสน กุสลโต วิปากสฺส วิเสสาภาโวฯ **นิรุสฺสาห**นฺติ เอตฺถ อุสฺสาโห นาม อนุปจฺฉินฺนาวิชฺชาตณฺหามานสนฺตาเน วิปากุปฺปาทนสมตฺถตาสงฺขาโต พฺยาปาโร, โส วิปาเกสุ นตฺถีติ ตํ นิรุสฺสาหํฯ กุสเลสุ ปน อภิญฺญาวสปวเตฺตสุปิ อเตฺถวาติ ตํ **สอุสฺสาหํ**ฯ

โลภาทีนํ เอกนฺตสาวชฺชตาย อโยนิโสมนสิการเหตุกานํ นตฺถิ วิปากภาโว, อโลภาทีนมฺปิ เอกนฺตอนวชฺชสภาวานํ การณสฺส ตพฺพิธุรตาย นเตฺถว อกุสลวิปากภาโวติ อาห **"อกุสลวิปากํ อเหตุกเมวา"**ติฯ ยถา อติอิเฏฺฐ, อิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ อารมฺมเณ เวทนาเภทสพฺภาวโต กุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ ทุวิธา โหติ โสมนสฺสสหคตา, อุเปกฺขาสหคตาติ, น เอวํ อติอนิเฏฺฐ, อนิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ อารมฺมเณ เวทนาเภโท อตฺถีติ อกุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ เอกเมวาติ **"สตฺตวิธ"**นฺติ วุตฺตํฯ สติ หิ ตตฺถ เวทนาเภเท อติอนิเฏฺฐ โทมนเสฺสน ภวิตพฺพํ, น จ ปฎิเฆน วินา โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชตีติฯ

กายวิญฺญาณสฺส ทุกฺขสหคตตา กุสลวิปาเก วุตฺตวิปริยาเยน เวทิตพฺพาฯ **อุเปกฺขา หีนา**ติ เอกนฺตนิหีนสฺส อกุสลสฺส วิปากภาวโต อุเปกฺขาปิ สมานา หีนา เอว ทุกฺขสภาวตฺตาฯ เตนาห **"ทุกฺขํ วิย นาติติขิณา"**ติฯ ยถา ทุกฺขํ อติวิย ติขิณํ กฎุกํ, น เอวมยํ, ตถาปิ ทุกฺขสภาเวเนว ปวตฺตติฯ น หิ อกุสลสฺส วิปาโก อทุโกฺข โหติฯ อุเปกฺขาภาโว จสฺส พลวตา พาธิยมานสฺส ปฎิปฺปหริตุํ อสโกฺกนฺตสฺส ทุพฺพลสฺส ปุริสสฺส เตน กริยมานพาธาย อุเปกฺขนา วิยาติ ทฎฺฐโพฺพฯ **อิตเรสู**ติ กุสลวิปาเกสุฯ

รูปาวจรนฺติ รูปาวจรวิปากวิญฺญาณํฯ วิปากกถา เหสาติฯ **กุสลํ วิยา**ติ รูปาวจรกุสลํ วิยฯ น หิ รูปาวจรวิปาโก ตทญฺญกุสลสทิโสฯ อปิจ สมฺพนฺธิสทฺทา เอเต, ยทิทํ ''กุสลํ, วิปาโก''ติ จฯ ตสฺมา ยถา ''มาตรํ ปยิรุปาสตี''ติ วุเตฺต อตฺตโน มาตรนฺติ อวุตฺตมฺปิ สิทฺธเมเวตํ, เอวํ อิธาปีติ อตฺตโน กุสลํ วิยาติ อโตฺถฯ กุสลสทิสตา เจตฺถ ธมฺมโต, อารมฺมณโต จ เวทิตพฺพาฯ ตถา หิ เย ผสฺสาทโย กุสเล ลพฺภนฺติ, เต วิปาเกปิ ลพฺภนฺติฯ ยสฺมิํ จ อารมฺมเณ กุสลํ ปวตฺตติ, ตเตฺถว อยํ วิปาโกปิ ปวตฺตติฯ ยํ ปเนตฺถ ปญฺจมชฺฌานจิตฺตํ อภิญฺญาปฺปตฺตํ, ตสฺส วิปาโก เอว นตฺถิฯ กสฺมา นตฺถิ? อสมฺภวโต, อานิสํสภูตตฺตา จฯ ตญฺหิ วิปากํ เทนฺตํ รูปาวจร

เมว ทเทยฺยฯ น หิ อญฺญภูมิกํ กมฺมํ อญฺญภูมิกํ วิปากํ เทติฯ กมฺมนิมิตฺตารมฺมณตา จ รูปาวจรวิปากสฺส วุตฺตาติ น ตํ อญฺญํ อารพฺภ ปวตฺตติฯ ปริตฺตารมฺมณาทิอารมฺมณญฺจ ตํ น โหตีติ อยมสมฺภโวฯ ฌานสฺส อานิสํสภูตญฺจ ทานาทีนํ ตสฺมิํ อตฺตภาเว ปจฺจยลาโภ วิยาติฯ

ปวตฺติโต ปน วิปากสฺส, กุสลสฺส จ อเตฺถว เภโทติ ตํ ทเสฺสตุํ **“กุสลํ ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ กุสลํ วิย กสิณุคฺฆาฏิมากาสาทิอารมฺมณเภทโต จตุพฺพิธํฯ ปวตฺติเภโท วุตฺตนโยว ชวนวเสน, ปฏิสนฺธิอาทิวเสน จ ปวตฺตนโตฯ

จตุมคฺคยุตฺตจิตฺตผลตฺตาติ จตูหิ อริยมเคฺคหิ สมฺปยุตฺตกุสลจิตฺตสฺส ผลตฺตา, จตุพฺพิธสามญฺญผลสมฺปยุตฺตภาวโตติ อโตฺถฯ มคฺควีถิยํ ทฺวิกฺขตฺตุํ, ติกฺขตฺตุํ วา ผลสมาปตฺติยํ อปริจฺฉินฺนปริมาณํ ปวตฺตมานมฺปิ ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปวตฺติยา **“ทฺวิธา ปวตฺตตี”**ติ วุตฺตํฯ **สพฺพมฺปี**ติ เตวีสติวิธํ กามาวจรวิปากํ, ปญฺจวิธํ รูปาวจรวิปากํ, จตุพฺพิธํ อรูปาวจรวิปากํ, จตุพฺพิธเมว โลกุตฺตรวิปากนฺติ สพฺพมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ นาติสเงฺขปวิตฺถารนเยน ฉตฺติํสวิธํ โหติฯ

ภูมิเภทโต ติวิธํ โลกุตฺตรสฺส อภาวโตฯ โลกุตฺตรญฺหิ กิริยจิตฺตํ นตฺถิ เอกเนฺตน อนนฺตรวิปากทายิภาวโตฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหู’’ติ (ขุ. ปา. ๖.๕; สุ. นิ. ๒๒๘)ฯ โหตุ ตาว เสกฺขานํ อุปฺปชฺชมานํ อนุตฺตรํ กุสลํ ปุคฺคลนฺตรภาวูปนยนโต สผลํ, อรหโต ปน อุปฺปชฺชมานํ ปุคฺคลนฺตรภาวูปนยนโต นิปฺผลํ, ตสฺส กิริยภาโว กสฺมา น อิจฺฉิโตติ? อิจฺฉิตโพฺพ สิยาฯ ยทิ ตสฺส ปุนปฺปุนํ อุปฺปตฺติ สิยา, สกิํเยว ปน โลกุตฺตรกุสลํ ปวตฺตติฯ ยทิ หิ ปุนปฺปุนํ ปวเตฺตยฺย, มคฺคจิตฺตํ อรหโตปิ ปวตฺตตีติ โลกุตฺตรกิริยจิตฺตํ สิยา, น เจตํ อตฺถิ ปโยชนาภาวโตฯ ตสฺมา นตฺถิ โลกุตฺตรกิริยวิญฺญาณํฯ **กิริยวิญฺญาณ**นฺติ จ กิริยามตฺตํ วิญฺญาณํ, กุสลากุสลํ วิย กิญฺจิ วิปากํ อนุปฺปาเทตฺวา กิริยามตฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตนกวิญฺญาณนฺติ อโตฺถฯ กสฺมา ปเนตํ วิปากํ น อุปฺปาเทตีติ? วุจฺจเต – เอตฺถ หิ ยเทตํ อาวชฺชนทฺวยํ, ตํ อนุปจฺฉินฺนภวมูเลปิ สนฺตาเน ปวตฺตํ อนาเสวนตาย ทุพฺพลภาวโต อพีชสามตฺถิยํ วิย ปุปฺผํ อผลเมว โหติฯ ยํ ปน อุจฺฉินฺนภวมูลายํ สนฺตติยํ ปวตฺตํ อฏฺฐารสวิธํ วิญฺญาณํ, ตํ สมุจฺฉินฺนมูลายลตาย ปุปฺผํ วิย ผลทายิ น โหตีติ เวทิตพฺพํฯ อญฺญสฺส อสมฺภวโต กิริยเหตุนา นาม อโลภาทินาว ภวิตพฺพนฺติ อาห **“อโลภาทิกิริยเหตุวิรหิต”**นฺติฯ

จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปุเรจรา หุตฺวา รูปาทิอารมฺมณานํ วิชานนลกฺขณา **จกฺขุวิญฺญาณาทิปุเรจรรูปาทิวิชานนลกฺขณา**ฯ อยํ ปน มโนวิญฺญาณโต อุปฺปนฺนาปิ วิสิฏฺฐมนนกิจฺจาภาเวน มโนมตฺตา ธาตูติ **มโนธาตุ**ฯ ตถา เหสา มโนวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหติฯ อยเมตฺถ สเงฺขโป, วิตฺถาโร ปน **ธาตุนิเทฺทเส** (วิสุทฺธิ. ๒.๕๑๗) อาคมิสฺสติฯ **อาวชฺชนรสา**ติ อาโภครสา, จิตฺตสนฺตานสฺส วา ปุริมาการโต อญฺญถา โอโณชนรสาฯ ***ภวงฺควิเจฺฉทปจฺจุปฏฺฐานา***ติ ภวงฺคสนฺตานวิเจฺฉทปจฺจุปฏฺฐานาฯ อปุพฺพารมฺมณา สกิเทว ปวตฺตมานา สพฺพถา วิสยรสํ อนุภวิตุํ น สโกฺกตีติ อิฏฺฐาทีสุ สพฺพตฺถ **อุเปกฺขายุตฺตาว โหติ**ฯ

สาธารณาติ เสกฺขาเสกฺขปุถุชฺชนานํ สาธารณาฯ **อสาธารณา**ติ อเสกฺขานํเยว อาเวณิกาฯ **โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนรสา**ติ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรเณน คหิตารมฺมณํ ววตฺถเปนฺตี วิย ปวตฺตนโต โวฏฺฐพฺพนรสา, มโนทฺวาเร ปน วุตฺตนเยน อาวชฺชนรสาฯ ตถาภาเวน ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ ยถากฺกมํ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ โวฏฺฐพฺพนกาเล สนฺตีรณกิจฺจานํ ติสฺสนฺนํ อเหตุกวิปากมโนวิญฺญาณธาตูนํ อาวชฺชนกาเล ยสฺส กสฺสจิ ภวงฺคสฺสาติ อิเมสํ อญฺญตราปคโม เอติสฺสา อาสนฺนการณนฺติ อาห **“อเหตุก…เป…. ปจฺจุปฏฺฐานา”**ติฯ

อรหตนฺติ อรหตํเยว อสาธารณภาวโตฯ **อนุฬาเรสู**ติ อฏฺฐิกสงฺขลิกเปตรูปาทีสุ, อเญฺญสุ วา อปฺปณีเตสุ วตฺถูสุฯ **หสิตุปฺปาทนรสา**ติ หสิตเสฺสว อุปฺปาทนรสาฯ ตถา หิ ตํ จิตฺตํ ‘‘หสิตุปฺปาทน’’เนฺตฺวว วุจฺจติ, น อเญฺญสํ หสิตุปฺปาทกจิตฺตานํ อภาวโตฯ อญฺญานิปิ หิ ทฺวาทส โสมนสฺสสหคตานิ ปริตฺตกุสลากุสลกิริยจิตฺตานิ ยถารหํ ปุถุชฺชนาทีนํ หสิตุปฺปาทกานิ วิชฺชนฺติ, อิทํ ปน จิตฺตํ วิจารณปญฺญาวิรหิตํ ปริเตฺตสุ อปฺปณีเตสุ อารมฺมเณสุ อรหนฺตานํ โสมนสฺสมตฺตํ อุปฺปาเทนฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ภควโตปิ อุปฺปชฺชตีติ อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ, ตํ อตีตํสาทีสุ อปฺปฏิหตญาณํ วตฺวา ‘‘อิเมหิ ตีหิ ธเมฺมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตี’’ติ (มหานิ. ๖๙; จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๕; ปฏิ. ม. ๓.๕) วจนโต วิจาเรตพฺพนฺติ เอเก ฯ ตตฺถ หสิตุปฺปาทจิเตฺตน ปวตฺติยมานมฺปิ ภควโต สิตกรณํ ปุเพฺพนิวาสานาคตํสสพฺพญฺญุตญฺญาณานํ อนุวตฺตกตฺตา ญาณานุปริวตฺติเยวาติ เอวํ ปน ญาณานุปริวตฺติภาเว สติ น โกจิ ปาฬิอฏฺฐกถานํ วิโรโธฯ เอวญฺจ กตฺวา อฏฺฐกถายํ ‘‘เตสํ ญาณานํ จิณฺณปริยเนฺต อิทํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตํฯ อวสฺสญฺจ เอตํ เอวํ อิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา อญฺญสฺสาปิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกสฺส อเหตุกจิตฺตสฺส ภควโต อุปฺปตฺติ น ยุเชฺชยฺยฯ น หิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกสฺส ตํสมุฏฺฐิตาย วิญฺญตฺติยา กายกมฺมาทิภาวํ อาปชฺชนภาโว วิพนฺธตีติฯ **เอกนฺตโต หทยวตฺถุปทฏฺฐานา** ปญฺจโวการภเว เอว อุปฺปชฺชนโตฯ

อยเมตฺถ วิเสโสติ อยํ เสกฺขปุถุชฺชนานํ อุปฺปตฺติยา วิปากุปฺปาทนสมตฺถตา, อรหตํ อุปฺปตฺติยา ตทภาโวติ อุภเยสํ สนฺตาเน อุปฺปตฺติสมฺปลกฺขิโต เอตฺถ กุสลกิริยวิญฺญาเณสุ วิเสโสฯ เอวญฺจ กตฺวา ปจฺจยเวกเลฺลน อวิปากสฺสาปิ กุสลากุสลสฺส กิริยภาวปฺปสโงฺค นิวตฺติโต โหติฯ ปรโต **กุสลโต วิเสโส**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ

๔๕๕. **สพฺพานิปิ** กุสลากุสลพฺยากตานิ **เอกูนนวุติ วิญฺญาณานิ โหนฺติ** นาติสเงฺขปวิตฺถารนเยนาติ อธิปฺปาโยฯ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณาทีนํ กิจฺจํ นาม ภวนฺตรปฏิสนฺธาทินา อากาเรน ปวตฺติ เอวฯ ตพฺพินิมุตฺตญฺจ จิตฺตสฺส อญฺญํ กิจฺจํ นตฺถีติ อาห **‘‘จุทฺทสหิ อากาเรหิ ปวตฺตนฺตี**’’ติฯ

อานุภาเวนาติ สามตฺถิเยนฯ กตูปจิตํ หิ กมฺมํ อวเสสปจฺจยสมวาเย วิปากํ เทนฺตํ อตฺตโน อานุภาวํ วิสฺสชฺชนฺตํ วิย โหติฯ **เทวมนุเสฺสสู**ติ ฉสุ กามาวจรเทเวสุ เจว มนุเสฺสสุ จฯ **กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตาน**นฺติ เอตฺถ **กมฺมํ** นาม กตูปจิตํ กามาวจรกุสลกมฺมํ, ตญฺจ โข วิปากทานาย ลโทฺธกาสํฯ เตนาห ‘‘ปจฺจุปฏฺฐิต’’นฺติฯ **กมฺมนิมิตฺตํ** กมฺมายูหนกฺขเณ เจตนาย ปจฺจยภูตํ เทยฺยธมฺมาทิฯ **คตินิมิตฺตํ** ยํ คตึ อุปปชฺชติ, ตปฺปริยาปนฺนํ รูปายตนํฯ **ปณฺฑกาทิภาว**นฺติ ปณฺฑกมูคมมฺมนาทิภาวํฯ ทุพฺพลสฺส ทุวิเหตุกกุสลสฺส วิปากภูตา อุเปกฺขาสหคตาเหตุมโนวิญฺญาณธาตุ **ทุพฺพล...เป.... มโนวิญฺญาณธาตุฯ เนส**นฺติ ภาวิตรูปารูปาวจรกุสลานํ สตฺตานํฯ **กมฺมนิมิตฺตเมวา**ติ ปถวีกสิณาทิกํ อตฺตโน กมฺมารมฺมณเมวฯ

เอวํ ตาเวตฺถาติ เอตฺถ วิญฺญาณกฺขนฺธนิเทฺทเส เอวํ สเงฺขปโต สรูปทสฺสนมเตฺตเนว เอกูนวีสติยา วิปากวิญฺญาณานํ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ ภวาลมฺพนาทิวิภาเคน ปน ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ **ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถายํ** อาคมิสฺสตีติฯ

ตํ ตนฺติ เอกูนวีสติยา ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณสุ ยํ ยํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธํ, ตํ ตํ อนนฺตรํ อุปฺปตฺติยา **อนุพนฺธมานํฯ ตสฺส ตเสฺสวา**ติ ยสฺส ยสฺส กมฺมสฺส วิปากภูตํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ, ตสฺส ตเสฺสวฯ **ตสฺมิเญฺญวา**ติ กมฺมาทิเก เอวฯ กมฺมเญฺจ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อารมฺมณํ, ตสฺมึ กเมฺม, อถ กมฺมนิมิตฺตํ, คตินิมิตฺตญฺจ, ตสฺมึ กมฺมนิมิเตฺต คตินิมิเตฺตติ อโตฺถฯ **ตาทิสเมวา**ติ

ยาทิสํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ เหตุโต, เสสสมฺปยุตฺตธมฺมโต จ ตาทิสเมวฯ **สนฺตานวินิวตฺตเก**ติ ภวงฺคสนฺตานสฺส วินิวตฺตนเกฯ **อญฺญสฺมึ** อาวชฺชนสงฺขาเต **จิตฺตุปฺปาเท**ฯ กิริยมยจิตฺตเนว สุปินทสฺสนํ โหตีติ อาห **"สุปินํ อปสฺสโต"**ติฯ **อปริมาณสงฺขฺยมฺปิ ปวตฺตติเยว,** ตถา หิทํ อุปฺปตฺติภวสฺส องฺคภาเวน ปวตฺตนโต "ภวงฺค"นฺติ วุจฺจติฯ **เตสเญฺญวา**ติ ปฏิสนฺธิภูตานํ เยวฯ

อินฺทฺริยานีติ จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิฯ **อารมฺมณคหณกฺขมานี**ติ รูปาทิอารมฺมณํ คเหตุํ สมตฺถานิฯ มาตุกุจฺฉิคตกาเล วิย หิ พหินิกฺขนฺตกาเลปิ น ตาว อินฺทฺริยานิ สกิจฺจกานิ โหนฺติ, อนุกฺกเมน ปน วิสทภาวํ ปตฺตกาเล เอว สกิจฺจกานิ โหนฺติฯ เตเนวาห "อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนาน"นฺติฯ **อาปาถคเต**ติ โยคฺยเทสาวฏฺฐิเตฯ ตเมว โยคฺยเทสาวฏฺฐิตํ **รูปํ ปฏิจฺจ** ฆฏฺฏนา ปจฺจยํ ลทฺธาฯ **ฆฏฺฏนา**ติ ปฏิฆาโต, เยน พฺยาปาราทิวิเสสปจฺจยนฺตรสหิเต จกฺขุสฺส วิสเย วิการุปฺปตฺติวิสทิสุปฺปตฺติวิสยสฺส อิฏฺฐานิฏฺฐภาเวน อนุคฺคโห, อุปฆาโต จาติ อโตฺถฯ **ตโต**ติ ฆฏฺฏนานนฺตรํฯ **ฆฏฺฏนานุภาเวนา**ติ ฆฏฺฏนาพเลนฯ **ภวงฺคจลน**นฺติ ภวงฺคจิตฺตสฺส ปกมฺปนํ, ตถา ทฺวิกฺขตฺตุํ ปวตฺติยา วิสทิสสฺส การณภาวูปคมนนฺติ อโตฺถฯ ตญฺหิ จิตฺตสนฺตานสฺส ปุริมาวตฺถาย ภินฺนาวตฺถาเหตุตาย จลนํ วิยาติ "จลน"นฺติ วุตฺตํฯ วิสยวิสยีภาวสิทฺธาย ธมฺมตาย อารมฺมณสฺส อภิมุขีภาเวน ปสาทสฺส ตาว ฆฏฺฏนา โหตุ, อญฺญสนฺนิสฺสิตสฺส ปน ภวงฺคสฺส จลนํ กถํ โหตีติ? ตํสมฺพนฺธภาวโตฯ เภริตเล ฐปิตาสุ สกฺขราสุ เอกิสฺสา สกฺขราย ฆฏิตาย ตทญฺญสกฺขรายํ ฐิตมกฺขิกา จลนํ เจตฺถ อุทาหรณนฺติฯ **ตเทว รูป**นฺติ ตเทว ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจยภูตํ อาปาถคตํ รูปายตนํฯ **ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทมานา วิยา**ติ ภวงฺคสนฺตานํ วิจฺฉินฺทนฺตี วิยฯ ตทารมฺมณุปฺปตฺติยา ปรโต ภวงฺคสฺส อุปฺปชฺชนโต วิสยคฺคหณํ ปญฺจทฺวาราวชฺชนํ วตฺวา ตทนนฺตรํ ทสฺสนาทีสุ วตฺตเพฺพสุ ตานิ อวตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนสฺส คหณํ อุเทฺทเส ทฺวินฺนํ อาวชฺชนานํ อาวชฺชนสามเญฺญน คหิตตฺตาฯ

อาวชฺชนานนฺตรนฺติ ปญฺจทฺวาราวชฺชนานนฺตรํฯ เย หทยวตฺถุ วิย สมฺปฏิจฺฉนาทิวีถิจิตฺตานิปิ นานุชานนฺติ, เตสํ "สมฺปฏิจฺฉนาย จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา"ติอาทินา ตตฺถ ตตฺถ ปาฬิ อาคตาฯ น หิ สกฺกา ปาฬึ ปฏิเสเธตุํฯ

"สเจ มหนฺตํ โหตี"ติ อิทํ ชวนปริโยสานาย จิตฺตปฺปวตฺติยา วุจฺจมานตฺตา วุตฺตํฯ จุทฺทสจิตฺตกฺขณายุกญฺหิ อารมฺมณมิธ "มหนฺต"นฺติ อธิเปฺปตํ, ตญฺจ อุปฺปชฺชิตฺวา ทฺวิติจิตฺตกฺขณาตีตํ หุตฺวา อาปาถคมนวเสน เวทิตพฺพํฯ

ยถาววตฺถาปิเตติ โวฏฺฐพฺพเนน วุตฺตาการเรน กตววตฺถาปเนฯ อาวชฺชนาย, โวฏฺฐพฺพนสฺส จ วุตฺตตฺตา "อวเสสกามาวจรกิริยาน"นฺติ อวเสสคฺคหณํ กตํฯ **ฉ สตฺต วา**ติ **วา**-สเทฺทน "ปญฺจ วา"ติ อิทมฺปิ วุตฺตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ สุตฺตมุจฺฉิตาทิกาเล หิ ปญฺจปิ ชวนานิ ชวนฺตีติฯ

ตานิเยวาติ "อฏฺฐนฺนํ วา"ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๔๕๕) วุตฺตานิ เอกูนตึส กามาวจรชวนานิเยวฯ อิโต อญฺญํ มโนทฺวาราวชฺชนานนฺตรํ อุปฺปชฺชนกจิตฺตํ นาม นตฺถีติ ทสฺสนตฺถํ เอวการคฺคหณํฯ **"โคตฺรภูโต"**ติ อิทํ โคตฺรภุฏฺฐานิยานํ ปริกมฺมโวทานานมฺปิ คหณํ, น โคตฺรภุโน เอวฯ **ผลจิตฺตานี**ติ สมาปตฺติวเสน ปวตฺตนกผลจิตฺตานิฯ **ยํ ยํ ลทฺธปจฺจย**นฺติ ยํ ยํ ชวนํ รูปาวจรชวนาทิวเสน โคตฺรภุอนนฺตรํ อุปฺปตฺติยา ลทฺธปจฺจยํฯ

อติมหนฺตนฺติ โสฬสจิตฺตกฺขณายุกํฯ ตตฺถ หิ ตทารมฺมณจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, น อญฺญตฺถฯ **วิภูต**นฺติ สุปากฏํ, ตญฺจ กามาวจรเมวฯ ตตฺถ หิ ตทารมฺมณสฺส อุปฺปตฺติฯ **กามาวจรชวนาวสาเน**ติ กามาวจรชวนเสฺสว อวสาเนฯ น หิ ตํ กามตณฺหาเหตุกกมฺมนิพฺพตฺตํ มหคฺคตานุตฺตรชวนํ อนุพนฺธติ อชนกตฺตา, ชนกาสทิสตฺตา จฯ ยถา เคหโต พหิ คนฺตุกาโม ตรุณทารโก ชนกํ, ชนกสทิสํ วา อนุพนฺธติ, น อญฺญํ, เอวมิทมฺปิ ฯ ตตฺถาปิ น สพฺพสฺมา ชวนา สพฺพํ ชวเนน ตทารมฺมณสฺส นิยเมตพฺพโต, อารมฺมเณน จ เวทนาย ปริวเตฺตตพฺพโตฯ ตตฺถายํ นิยโม – ปริตฺตกุสลโลภโมหมูลโสมนสฺสสหคตกิริยชวนานํ อญฺญตรานนฺตรํ อติมหติ วิสเย ปญฺจนฺนํ โสมนสฺสสหคตานํ อญฺญตรํ ตทารมฺมณํ อุปฺปชฺชติ, ตถา ปริตฺตกุสลากุสลอุเปกฺขาสหคตกิริยชวนานํ อญฺญตรานนฺตรํ อุเปกฺขาสหคตานํ ฉนฺนํ ตทารมฺมณานํ อญฺญตรํ ปวตฺตติฯ **อิฏฺฐารมฺมณาทีน**นฺติ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตอนิฏฺฐารมฺมณานํ วเสนาติ สมฺพโนฺธฯ ตยิทํ อารมฺมเณน เวทนาปริวตฺติทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **"ปุริมกมฺมวเสนา"**ติ อิทํ ตทารมฺมณวิเสสทสฺสนตฺถํฯ น หิ ปฏิสนฺธิชนกเมว กมฺมํ ตทารมฺมณํ ชเนติ, อถ โข อญฺญกมฺมมฺปิฯ ตํ ปน ปฏิสนฺธิทายินา กเมฺมน นิพฺพเตฺตตพฺพตทารมฺมณโต วิสทิสมฺปิ นิพฺพเตฺตตีติฯ **"ชวนจิตฺตวเสนา"**ติ อิทํ ตทารมฺมณนิยมทสฺสนตฺถํฯ ''ชวเนน ตทารมฺมณํ นิยเมตพฺพ''นฺติ หิ วุตฺตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน ปฏิสนฺธิจิตฺตํ สงฺคณฺหาติฯ ตญฺหิ อตฺตโน อุกฺกฏฺฐตรสฺส ตทารมฺมณสฺส ปจฺจโย น โหติฯ **โย โย ปจฺจโย ลโทฺธ โหตี**ติ ยถาวุเตฺตสุ อิฏฺฐารมฺมณาทีสุ โย โย ตทารมฺมณสฺส อุปฺปตฺติยา ปจฺจโย สมเวโต โหติฯ **กิญฺจิ อนฺตร**นฺติ กิญฺจิ ขณนฺตรํฯ **อุทกมิวา**ติ ปฏิโสตํ คจฺฉนฺตํ อุทกมิวฯ

ทฺวิกฺขตฺตุํ สกิํ วาติ วจนสิลิฏฺฐวเสน วุตฺตํ ''อฏฺฐ วา ทส วา''ติอาทีสุ (อ. นิ. ๘.๑๑; ปารา. ๑๑) วิยฯ ทฺวิกฺขตฺตุํเยว ปน วเณฺณนฺติฯ วิปากจิตฺตตฺตา, อาวชฺชนสฺส จ วิทูรตฺตา, มูลภวงฺคาทิภวงฺคสามญฺญสพฺภาวโต จ ภวงฺคสฺส อารมฺมเณ ปวตฺตนารหํ สมานํ ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณํ เอตสฺสาติ ตทารมฺมณนฺติ วุจฺจติ เอกสฺส อารมฺมณสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา ''กามาวจรํ, โอฏฺฐมุข''นฺติ จ ยถาฯ เอตฺถ จ เกจิ ''ปฏฺฐาเน 'กุสลากุสเล นิรุเทฺธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี'ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๖) วิปากธมฺมธมฺมานํ เอว อนนฺตรํ ตทารมฺมณํ วุตฺต''นฺติ กิริยาชวนานนฺตรํ น อิจฺฉนฺติฯ วิปฺผารวนฺตํ หิ ชวนํ นาวํ วิย นทีโสโต ภวงฺคํ อนุพนฺธติ, น ปน ฉฬงฺคุเปกฺขาวโต สนฺตวุตฺติกิริยชวนํ ปณฺณปุฏํ วิย นทีโสโตติฯ ตยิทํ ลพฺภมานสฺสาปิ เกนจิ อธิปฺปาเยน กตฺถจิ อวจนํ ทิสฺสติ, ยถา ตํ ธมฺมสงฺคเห อกุสลนิเทฺทเส ลพฺภมาโนปิ อธิปติ น วุโตฺตฯ ยญฺจ ปณฺณปุฏํ นิทสฺสิตํ, ตมฺปิ นิทสฺสิตเพฺพน น สมานํฯ นาวาปณฺณปุฏานญฺหิ นทีโสตสฺส อาวฏฺฏนํ, คติ จ วิสทิสีติ นาวาย นทีโสตสฺส อนุพนฺธนํ, ปณฺณปุฏสฺส อนนุพนฺธนญฺจ ยุชฺชติ, อิธ ปน กิริยชวเนตรชวนานํ ภวงฺคโสตสฺส อาวฏฺฏนํ, คติ จ สทิสีติ เอตสฺส อนุพนฺธนํ, อิตรสฺส อนุพนฺธนญฺจ น ยุชฺชติฯ ตสฺมา วิจาเรตพฺพํฯ

ภวงฺคเมวาติ อวธารณํ ภวปริโยสานสฺส อิธ น อธิเปฺปตตฺตาฯ อญฺญถา ตทารมฺมณาวสาเน จุติปิ น โหติเยวฯ **ทสฺสนาทีนี**ติ ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนานิฯ **อิติ**-สโทฺท อาทิอโตฺถ, เตน สมฺปฏิจฺฉนาทีนํ สงฺคโหฯ ทฏฺฐโพฺพฯ ปฏิสนฺธิโต ภวงฺคเมว, ภวงฺคโต อาวชฺชนเมวาติ เอวํ ปวตฺต**จิตฺตนิยมวเสเนวฯ ตมฺปี**ติ จุติจิตฺตมฺปิฯ ปฏิสนฺธิภวงฺคจิตฺตานิ วิย **เอกูนวีสติวิธเมว โหติ** อตฺถโต เภทาภาวโตฯ

ภวคติฐิตินิวาเสสูติ ตีสุ ภเวสุ, ปญฺจสุ คตีสุ, สตฺตสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ, นวสุ สตฺตาวาเสสุ จฯ โย ปเนตฺถ อจิตฺตโก, โส อิธ น คเหตโพฺพ วิญฺญาณกถาภาวโตฯ ''เอตฺถา''ติ อิทํ ''สํสรมานานํ สตฺตาน''นฺติ อิมินา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ เอตฺถ เอเตสุ วุตฺตนเยน สํสรมาเนสุ สเตฺต

สุ โย ปน อรหตฺตํ ปาปุณาติ สมฺมาปฏิปตฺติมนฺวายาติ อธิปฺปาโยฯ **ตสฺส** อรหโต **นิรุทฺธเมว โหติ** จิตฺตํ อปฺปฏิสนฺธิกภาวโตฯ

อิติ วิญฺญาณกฺขนฺธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนาฯ

เวทนากฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๖. เวเทน อนุภวนากาเรน อยิตํ ปวตฺตํ เวทยิตํ, เวทยิตนฺติ ลกฺขิตพฺพธมฺมชาตํ **เวทยิตลกฺขณํ**ฯ ตํ ปน อตฺถโต เวทนา เอวาติ อาห **"เวทยิตลกฺขณํ นาม เวทนาวา"**ติฯ อถ วา เวทยิตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ กปฺปนาสิทฺธํ เภทํ นิสฺสาย อญฺญปทตฺถสมาสวเสนาปิ เวทนาว วุจฺจตีติ อาห **"เวทยิตลกฺขณํ นาม เวทนาวา"**ติฯ **เวทยติ เวทยตี**ติ พฺยาปนิจฺฉาวเสน วจนํ เวทนาย สวิสเย อภิณฺหปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํฯ สภาวธมฺมโต อโญฺญ กตฺตา นตฺถีติ ทสฺสนตฺถํ กตฺตุนิเทฺทโสฯ **อิตี**ติ อนิยมโต เหตุอโตฺถฯ **โข**ติ วจนาลงฺการมตฺตํฯ **ตสฺมา**ติ ตสฺส นิยมนํฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยสฺมา ยถาปจฺจยํ อารมฺมณรสํ อนุภวติ, ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตีติฯ

"กุสลวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตา"ติ อิทํ กุสลาย เวทนาย อุปลกฺขณํ ทฏฺฐพฺพํฯ ยา กาจิ กุสลา เวทนา, สพฺพา สา กุสเลน วิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตาติ, น ปน ตสฺสา กุสลภาวสํสิทฺธิทสฺสนตฺถํฯ น หิ กุสเลน วิญฺญาเณน สมฺปโยคโต กุสลาย เวทนาย กุสลภาโว, อถ โข โยนิโสมนสิการาทิกโตฯ เตนาห **"ชาติวเสนา"**ติฯ **อกุสลาทีสุ**ปิ เอเสว นโยฯ ยถา ปน ชาติวเสน กุสลาทิวิญฺญาณสมฺปยุตฺตตาย ติวิธา, เอวํ ยาว เอกูนนวุติวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาติ เอกูนนวุติวิธา เวทิตพฺพาฯ **สภาวเภทโต**ติ สมฺปยุตฺตภูมิอารมฺมณาทิวเสน ลพฺภมานํ เภทํ อคฺคเหตฺวา เกวลํ สภาวกตเภทโต เอวาติ อโตฺถฯ

''ปญฺจวิธา''ติ วตฺวา ตํ ปญฺจวิธตํ ทเสฺสตุํ **"สุข"**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ สุขยตีติ **สุขํ,** กายํ, สมฺปยุตฺตธเมฺม จ ลทฺธสฺสาเท กโรตีติ อโตฺถฯ สุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขณติ วา กายิกํ อาพาธนฺติ **สุขํ**ฯ สุกรํ โอกาสทานํ เอตสฺสาติ **สุข**นฺติ อปเรฯ ทุกฺขยตีติ **ทุกฺขํ,** กายํ, สมฺปยุตฺตธเมฺม จ วิพาธตีติ อโตฺถฯ ทุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขณติ วา กายิกํ อสฺสาทนฺติ **ทุกฺขํ**ฯ ทุกฺกรํ โอกาสทานํ เอตสฺสาติ **ทุกฺข**นฺติ อปเรฯ **โสมนสฺสุเปกฺขานํ** สทฺทโตฺถ เหฏฺฐา วุโตฺตเยวฯ โทมนสฺสสฺส โสมนเสฺส วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํฯ กึ ปน การณํ มานเสตรสาตาสาตวเสน สุขํ, ทุกฺขญฺจ วิภชิตฺวา วุตฺตํ **"สุขํ โสมนสฺสํ ทุกฺขํ โทมนสฺส"**นฺติ, อุเปกฺขา ปน มานสี, อิตรา จ เอกธาว วุตฺตาติ? เภทาภาวโตฯ ยถา หิ อนุคฺคหูปฆาตกตาย สุขทุกฺขานิ อญฺญถา กายสฺส อนุคฺคหมุปฆาตญฺจ กโรนฺติ, อญฺญถา มนโส, น เอวมุเปกฺขาฯ ตสฺมา เภทาภาวโต เอกธาว อุเปกฺขา วุตฺตาติฯ

ตตฺถ เยน สภาวเภเทน เวทนา ปญฺจวิธา, สา ปวตฺติฏฺฐาเน ทสฺสิเต สุปากฏา โหตีติ ปวตฺติฏฺฐานํ ตาว ทเสฺสตุํ **"ตตฺถา"**ติอาทิ อารทฺธํฯ **อกุสลวิปาเกนา**ติ เอตฺถาปิ ''กายวิญฺญาเณน สมฺปยุตฺต''นฺติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ ยถา อธิกรณีมตฺถเก กปฺปาสปิจุปิณฺฑํ ฐเปตฺวา อโยกูเฏน ปหรนฺตสฺส ปิจุปิณฺฑํ อติกฺกมิตฺวา กูฏํ อธิกรณึ คณฺหาติ, นิฆํโส พลวา โหติ, เอวํ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํสสฺส พลวภาวโต อิเฏฺฐ, อิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ อารมฺมเณ กายวิญฺญาณํ สุขสหคตํ โหติฯ อนิเฏฺฐ, อนิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ ทุกฺขสหคตนฺติ อาห **"กุสล...เป.... ทุกฺข"**นฺติฯ กามาวจรวิปากวิญฺญาณานิ ปญฺจ กมฺมารมฺมณวเสน โสมนสฺสสหคตานิ โหนฺติ, รูปาวจรวิปากานิ จตฺตาริ กมฺมวเสน, เสสานิ เตรส กามาวจรานิ, อฏฺฐ รูปาวจรานิ, ทฺวตฺตึส โลกุตฺตรานิ, ยถารหํ เจโตภิสงฺขารารมฺมณปาทกาทิวเสน โสมนสฺสสหคตานิ โหนฺตีติ อาห **"โสม**

นสฺสํ ทฺวาสฏฺฐิยา วิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺต’’นฺติฯ **โทมนสฺสํ ทฺวีหิ** อกุสลวิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตํ เจโตภิสงฺขารารมฺมณาทิวเสนฯ

อวเสสปญฺจปญฺญาสายาติ ยถาวุตฺตานิ ฉสฏฺฐิ วิญฺญาณานิ ฐเปตฺวา อวเสสาย ปญฺจปญฺญาสายฯ ตตฺถ กุสลากุสลวิปากานิ อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ นิพฺพิกปฺปกานิ สุขทุกฺขสมฺปยุตฺตานิ ภวิตุํ ยุตฺตานิปิ ทฺวินฺนํ ปิจุปิณฺฑานํ วิย ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ อุปาทารูปานํ ฆฏฺฏนานิฆํสสฺส มนฺทภาวโต จกฺขาทิสนฺนิสฺสิตานิ อฏฺฐปิ วิญฺญาณานิ สพฺพตฺถ อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตาเนว โหนฺติ, ตถา พลวปจฺจยตาย สุขทุกฺขานํ เตสญฺจ ตทภาวโตฯ อปุพฺพารมฺมณนิสฺสยปฺปวตฺตีนิ อาวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนวิญฺญาณานิ, อสทิสานนฺตรปฺปจฺจยํ กิริยารมฺภสฺส อาทิภูตํ โวฏฺฐพฺพนํ, กายทุกฺขปธานตาย อกุสลผลสฺส ตทุปนิสฺสยภูตํ อกุสลวิปากปฏิสนฺธิอาทิ, อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณปฺปวตฺตีนิ กามาวจรกุสลวิปากวิญฺญาณานิ จ อุเปกฺขาสหคตานิเยว โหนฺติฯ กมฺมวเสน วา วิปากานุภวนสฺส อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมเณสุ อทุกฺขมสุขภาโว ยุตฺโตฯ สติ จ วิปากภูตาย อุเปกฺขาย สุขทุกฺขมชฺฌตฺตภาเว กมฺมารมฺมณวเสน กุสลวิปากาย อิฏฺฐภาโว, อกุสลวิปากาย อนิฏฺฐภาโว จ เวทิตโพฺพฯ อวสิฏฺฐานิ ปน สตฺตตึส วิญฺญาณานิ เจโตภิสงฺขารารมฺมณปาทกาทิวเสน อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตานิ โหนฺตีติ เอวํ ปญฺจปญฺญาสาย วิญฺญาเณหิ อุเปกฺขาย สมฺปยุตฺตตา เวทิตพฺพาฯ

สลกฺขณํ นาม ธมฺมานํ อนญฺญสาธารโณ สภาโว, อนุภวนญฺจ สพฺพเวทนานํ สาธารณลกฺขณนฺติ ตํ ปฏินิยเตน อารมฺมเณน นิยเมตฺวา ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อิฏฺฐโผฏฺฐพฺพานุภวนลกฺขณํ สุข**’’นฺติ ตสฺส พฺยภิจาราภาวโตฯ ภุสํ พฺรูหนํ วฑฺฒนํ **อุปพฺรูหนํ**ฯ ตยิทํ กามญฺจ เจตสิกสุเขปิ ลพฺภติ, ตํ ปน สวิกปฺปกํ เจโตภิสงฺขารวเสนาปิ โหติฯ อิทนฺตุ นิพฺพิกปฺปกํ สภาวสิทฺธตฺตา ตโต สาติสยนฺติ อาห **‘‘สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรูหนรส**’’นฺติฯ อสฺสาทิยตีติ อสฺสาโท, สุขาเวทนาฯ เตนาห ภควา ‘‘ยํ, ภิกฺขเว, ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธสุ อสฺสาโท’’ติ (สํ. นิ. ๓.๒๖)ฯ กายนิสฺสิตตฺตา กาเย ภโว กายิโก, โส เอว อสฺสาโท ตถา ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **กายิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานํฯ กายินฺทฺริยปทฏฺฐานํ** อนญฺญวตฺถุกตฺตาฯ

ทุกฺขสฺส ลกฺขณาทีนิ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพานิฯ

สภาวโต , ปริกปฺปโต วา อิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อนุภวนลกฺขณํ **อิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ**ฯ เตนาห **‘‘ยถา ตถา วา อิฏฺฐาการสโมฺภครส**’’นฺติ, ยถาภูเตน วา อยถาภูเตน วา อิฏฺฐากาเรน อารมฺมณสฺส **สํภุญฺชนรสํ,** ปจฺจนุภวนกิจฺจนฺติ อโตฺถฯ **‘‘ปสฺสทฺธิปทฏฺฐาน**’’นฺติ อิทํ ‘‘ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๓๗๖; อ. นิ. ๑๑.๑๒) สุตฺตปทํ นิสฺสาย วุตฺตํ, ตํ ปน นิรามิสโสมนสฺสวเสน เวทิตพฺพํฯ

โสมนเสฺส วุตฺตวิปริยาเยน โทมนสฺสสฺส ลกฺขณาทีนิ เวทิตพฺพานิฯ โทมนสฺสสฺส กามธาตุยํ อุปฺปชฺชนโต เอกเนฺตน หทยวตฺถุปทฏฺฐานตา ตโต วิเสโสฯ

มชฺฌตฺตสฺส, อารมฺมณสฺส มชฺฌตฺตํ วา เวทยิตํ อนุภวนํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ **มชฺฌตฺตเวทยิตลกฺขณา**ฯ มชฺฌตฺตานุภวนโต เอว สมฺปยุตฺตานํ **นาติอุปพฺรูหนมิลาปนรสาฯ ‘‘สนฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานา**’’ติ อิทํ อนวชฺชาย นิรามิสาย อุเปกฺขาย วเสน เวทิตพฺพํ, น สพฺพายฯ

อิติ เวทนากฺขเนฺธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนาฯ

สญฺญากฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๗. **สญฺชานนลกฺขณํ นาม สญฺญาวา**ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เวทนากฺขนฺธนิเทฺท เส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

กามํ เวทนายปิ วิปฺปยุตฺตํ วิญฺญาณํ นตฺถิ, ตสฺสา ปน สภาวโต ภินฺนตฺตา กายจิ เวทนาย สมฺปยุตฺตมฺปิ กายจิ วิปฺปยุตฺตํ โหติฯ สญฺญาย ปน อีทิสํ นตฺถีติ อาห **“น หิ ตํ วิญฺญาณํ… เป…. สญฺญายา”**ติฯ

สพฺพาวาติ จตุภูมิกาปิฯ อถ วา ยถา เวทนา ภินฺนสภาวตฺตา เภทนลกฺขณาทิโต วุตฺตา, น เอวมยํ, อยํ ปน สพฺพาว สญฺชานนลกฺขณา ฯ นีลาทิเภทสฺส อารมฺมณสฺส สญฺชานนํ สญฺญํ กตฺวา ชานนํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ **สญฺชานนลกฺขณา**ฯ ตถา หิ สา อภิญฺญาเณน สญฺชานน โต ปจฺจาภิญฺญาณรสาติ วุจฺจติฯ นิมิเตฺตน หิ ปุน สญฺชานนกิจฺจา **ปจฺจาภิญฺญาณรสา**ฯ ตสฺสา วฑฺฒกิสฺส ทารุมฺหิ อภิญฺญาณํ กตฺวา เตน อภิญฺญาเณน ปจฺจาภิชานนกาเล ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ เตนาห **“ตเทเวต”**นฺติอาทิฯ ปุน สญฺชานนสฺส ปจฺจโย ปุนสญฺชานนปจฺจโย, ตเทว นิมิตฺตํ ปุน…เป…. นิมิตฺตํ, ตสฺส กรณํ, ปุน…เป…. กรณํ, ปุนสญฺชานนปจฺจยภูตํ วา นิ มิตฺตกรณํ ปุน…เป…. กรณํ, ตทสฺสา กิจฺจนฺติ **ปุนสญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา**ฯ ปุนสญฺชานนนิมิตฺตกรณํ นิมิตฺตการิกาย, นิมิเตฺตน สญฺชานนฺติยา จ สพฺพาย สญฺญาย สมานํ โยเชตพฺพํฯ **อภินิเวสกรณํ** ‘‘อิทเมว สจฺจ’’นฺติ (ม. นิ. ๒.๑๘๗, ๒๐๒, ๒๐๓, ๔๒๗; ม. นิ. ๓.๒๗-๒๙) สญฺญาภินิเวสมเตฺตเนว ทฏฺฐพฺพํฯ **ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา** อวิกปฺป สภาวตฺตาฯ ญาณสมฺปยุตฺตา ปน สญฺญา ญาณเมว อนุวตฺตติ, ตสฺมา อภินิเวสการิกา, วิ ปรีตคฺคาหิกา จ น โหติฯ เอเตเนว สมาธิสมฺปยุตฺตตาย อจิรฏฺฐานตา จ น โหตีติ เวทิตพฺ พาฯ เอวํ ราคทิฏฺฐิมานาทิสมฺปยุตฺตาย สญฺญาย ราคาทิอนุวตฺติกภาโวติฯ

อิติ สญฺญากฺขเนฺธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนาฯ

สงฺขารกฺขนฺธกถาวณฺณนา

๔๕๘. **ราสิกรณลกฺขณ**นฺติ สมฺปิณฺฑนลกฺขณํ, ตโต สงฺขารา อายูหนรสา วุจฺจนฺติฯ เจตนาปธานตาย หิ สงฺขารกฺขนฺธธมฺมา เอวํ วุตฺตาฯ เตเนวาห **“กิํ ปน ตนฺติ สงฺขาราเย วา”**ติอาทิฯ ตตฺถ **สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตี**ติ ยถา อตฺตโน ผลํ สงฺขตํ สมฺมเทว นิปฺผนฺนํ โหติ, เอวํ อภิสงฺขโรนฺตีติ อโตฺถฯ **วิปฺผารปจฺจุปฏฺฐานา**ติ เอตฺถ **วิปฺผาโร** นาม วิปฺผารวนฺตตา, ตสฺมา สพฺยาปารปจฺจุปฏฺฐานาติ อโตฺถฯ

ตสฺมิํ ตสฺมิํ จิเตฺต อุปฺปเนฺน นิยเมน อุปฺปชฺชนโต **นิยตาฯ สรูเปน อาคตา**ติ เอวํ ปิฏฺฐิวตฺตเก อกตฺวา ปาฬิยา สรูเปเนว อาคตาฯ กทาจิเทว อุปฺปชฺชนโต น นิยตาติ **อนิยตา**ฯ ยทิปิ อนิยตา เอกชฺฌํ น อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมิํ ปน จิเตฺต อุปฺปชฺชนธมฺมตาย **“ฉตฺติํสา”**ติ วุตฺตํฯ เตนาห **“อุปฺปชฺชมานาปิ จ น เอกโต อุปฺปชฺชนฺตี”**ติฯ

๔๕๙. **ผุสตี**ติ กตฺตุนิเทฺทโสฯ ยํ ตตฺถ การณํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ ผุสนฺติ เอเตนาติ วา **ผโสฺส**ฯ สมฺปยุตฺตธมฺมา หิ อารมฺมเณ ปวตฺตมานา ตํ ผุสนลกฺขเณน ผเสฺสน ผุสนฺตา วิย โหนฺติฯ อารมฺมณผุสนมตฺตํ วา **ผโสฺส**ติ สาธนตฺตยมฺปิ ยุชฺชเตวฯ สภาวธเมฺมสุ กตฺตุกรณสา

ธนวจนํ ตทาการสมาโรปนโต ปริยายกถา, ภาวสาธนวจนเมว นิปฺปริยายกถาติ วุตฺตํ **“ผุสนลกฺขโณ”**ติฯ **อยญฺหี**ติอาทิ ยถาวุตฺตลกฺขณาทิสมตฺถนํฯ ยทิ อยํ ธมฺโม เจตสิโก, สฺวายํ อรูปธมฺโม สมาโน กถํ ผุสนลกฺขโณ, สงฺฆฏฺฏนรสาทิโก จ โหตีติ อโนฺตลีนํ โจทนํ หทเย ฐเปตฺวา ตสฺส โสธนตฺถํ **“อรูปธมฺโมปิ สมาโน”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **“ผุสนากาเรเนว ปวตฺตตี”**ติ อิมินา อรูปสฺสาปิ ตสฺส ธมฺมสฺส อยํ สภาโวติ ทเสฺสติฯ สา จ ตสฺส ผุสนาการปฺปวตฺติ อมฺพิลอมฺพปกฺกาทึ ขาทนฺตํ ปสฺสนฺตสฺส ปรสฺส เขฬุปฺปตฺติ, ปรํ วิพาธิยมานํ ทิสฺวา ทยาลุกสฺส สรีรกมฺปนํ, รุกฺขสาขเคค ทุฏฺฐิตํ ปุริสํ ทิสฺวา ภูมิยํ ฐิตสฺส ภีรุกปุริสสฺส ชงฺฆจลนํ, ปิสาจาทิภายิตพฺพํ ทิสฺวา อูรุขโมฺภติ เอวมาทีสุ ปริพฺยตฺตา โหติฯ

เอกเทเสนาติ กฏฺฐทฺวยาทิ วิย อตฺตโน เอกปเสฺสนฯ **อนลฺลียมาโนปี**ติ อสํสิลิยมาโนปิฯ รูปสเทฺทหิ สห ผสฺสสฺส สามญฺญํ อนลฺลียมานสงฺฆฏฺฏนเมว, น วิสยภาโวฯ ยถา รูปสทฺทา จกฺขุโสตานิ อนลฺลียมานา เอว ‘‘ผุสิต’’นฺติอาทินา วุตฺตา, เอวํ ผสฺสสฺสาปิ อารมฺมณผุสนสงฺฆฏฺฏนานีติฯ **สงฺฆฏฺฏน**ญฺจ ผสฺสสฺส จิตฺตารมฺมณานํ สนฺนิปตนภาโว เอวฯ เตนาห **“จิตฺตมารมฺมณญฺจ สงฺฆเฏฺฏตี”**ติฯ กิจฺจเฏฺฐน รเสน สงฺฆฏฺฏนรสตา วุตฺตา, วตฺถารมฺมณสนฺนิปาเตน วา สมฺปชฺชตีติ สงฺฆฏฺฏนสมฺปตฺติโก ผโสฺส สงฺฆฏฺฏนรโส วุโตฺตฯ ยถา ‘‘เทฺว ปาณี วเชฺชยฺยุ’’นฺติอาทีสุ (มิ. ป. ๒.๓.๘) ปาณิสฺส ปาณิมฺหิ สงฺฆฏฺฏนํ ตพฺพิเสสภูตา รูปธมฺมา, เอวํ จิตฺตสฺส อารมฺมเณ สงฺฆฏฺฏนํ ตพฺพิเสสภูโต เอโก เจตสิกธโมฺม ทฏฺฐโพฺพฯ ‘‘ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๔; ๓.๔๒๑, ๔๒๕, ๔๒๖; สํ. นิ. ๒.๔๓-๔๔; ๔.๖๐) วจนโต จกฺขุรูปวิญฺญาณาทีนํ สงฺคติวเสน คเหตพฺพตฺตา อาห **“ติกสนฺนิปาตสงฺขาตสฺสา”**ติอาทิฯ ตสฺส ผสฺสสฺส การณภูโต ตทนุรูโป สมนฺนาหาโร **ตชฺชาสมนฺนาหาโร**ฯ อินฺทฺริยสฺส ตทภิมุขภาโว, อาวชฺชนาย จ อารมฺมณกรณํ วิสยสฺส **ปริกฺขตตา** อภิสงฺขตตา, วิญฺญาณสฺส วิสยภาวกรณนฺติ อโตฺถฯ ยถา นิจฺจมฺมา คาวี ยํ ยํ ฐานํ อุปคตา, ตตฺถ ตตฺถ ทุกฺขเมว ปาปุณาติ, เอวํ ผเสฺส สติ เวทนา อุปฺปชฺชเตวฯ เวทนา จ ทุกฺขสลฺลาทิสภาวาติ วุตฺตํ **“เวทนาธิฏฺฐานภาวโต ปน นิจฺจมฺมคาวี วิย ทฏฺฐโพฺพ”**ติฯ

๔๖๐. **อภิสนฺทหติ** ปพนฺธติ ปวเตฺตติฯ **เจตนาภาโว** พฺยาปารภาโวฯ **อายูหนํ** เจตยนํ อีริยนํฯ **สํวิทหนํ** วิจารณํฯ อายูหนรสาย เจตนาย ปวตฺตมานาย สเพฺพปิ สมฺปยุตฺตธมฺมา ยถาสกํ กิจฺจปฺปสุตา โหนฺตีติ สา **สกิจฺจปรกิจฺจสาธิกา** วุตฺตาฯ เชฏฺฐสิโสฺส ปเร สชฺฌายเน อุโยฺยเชโนฺต สยมฺปิ สชฺฌายติฯ มหาวฑฺฒกิมฺหิ วฑฺฒกิกมฺมํ กาตุมารเทฺธ อิตเรปิ กโรนฺติ เยวฯ **อุสฺสาหนภาเวนา**ติ อาทรกรณภาเวนฯ สา หิ สยํ อาทรภูตา สมฺปยุตฺตธเมฺม อาทรยตีติฯ อายูหนวเสน อุสฺสาหนํ ทฏฺฐพฺพํ, น วีริยุสฺสาหวเสนฯ

๔๖๑. **วีรภาโว**ติ เยน วีโร นาม โหติ, โส ธโมฺมติ อโตฺถฯ วิธินา อีเรตพฺพํ ปวเตฺตตพฺพนฺติ วา **วีริยํ,** อุสฺสาโห, ตํตํกิจฺจสมารโมฺภ, ปรกฺกโม วาฯ **อุปตฺถมฺภนํ** สมฺปยุตฺตธมฺมานํ โกสชฺชปเกฺข ปติตุํ อทตฺวา ธารณํ อนุพลปฺปทานํ, สมฺปคฺคณฺหนํ วาฯ สํสีทนปฏิปโกฺข ธโมฺม อสํสีทนํ, น สํสีทนาภาวมตฺตนฺติ อสํสีทนภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ วุตฺตํ **“อสํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐาน”**นฺติฯ **สํเวคปทฏฺฐาน**นฺติ อฏฺฐสํเวคปุพฺพิกาย (อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๔๑๘) กุสลกิริยาย วีริยารมฺภวตฺถุปทฏฺฐานํฯ ‘‘มโคฺค คนฺตโพฺพ โหติ, มโคฺค คโต, กมฺมํ กาตพฺพํ, กมฺมํ กตํ, อปฺปมตฺตโก อาพาโธ อุปฺปโนฺน, คิลานา วุฏฺฐิโต โหติ, อจิรวุฏฺฐิโต เคลญฺญา, คามํ วา นิคมํ วา ปิณฺฑาย วิจรโนฺต น ลภติ ลูขสฺส วา ปณีตสฺส วา โภชนสฺส ยาวทตฺถํ ปาริปูรึ, ลภติ…เป. … ปาริปูริ’’นฺติ เอวํ วุตฺตานิ เอตานิ อนุรูปปจฺจเวกฺขณาสหิตานิ อฏฺฐ **วีริยารมฺภวตฺถูนิ,** ตํมูลกานิ วา ปจฺจเวกฺขณานิฯ

๔๖๒. อตฺตนา อนุปาเลตพฺพานํ สหชาตธมฺมานํ อนุปาลนํ ชีวิตสฺส พฺยาปาโร, ตญฺจ เนสํ ชีวนฺติ ตํ ตสฺส การณภาวํ ปุรกฺขตฺวา วุตฺตํ **“ชีวนฺติ เตนา”**ติฯ ตมฺปิ จสฺส อตฺถโต ชีวนเมวาติ อาห **“ชีวนมตฺตเมว วา ต”**นฺติฯ

๔๖๓. **อาธิยตีติ** ฐเปติฯ **อวิสาโร** อตฺตโน เอว อวิสรณสภาโวฯ **อวิเกฺขโป** สมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ อวิกฺขิตฺตตาฯ เยน สมฺปยุตฺตา อวิกฺขิตฺตา โหนฺติ, โส ธโมฺม อวิเกฺขโปติฯ อวูปสมลกฺขณสฺส วิเกฺขปสฺส ปฏิปกฺขตาย จิตฺตสฺส อุปสมนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโนฯ วิเสสโต**ติ เยภุเยฺยนฯ สุขวิรหิโตปิ หิ อตฺถิ สมาธีติฯ **ทีปจฺจิ**นิทสฺสเนน สนฺตานฐิติภาวํ สมาธิสฺส ทเสฺสติฯ

๔๖๔. **สทฺทหนฺติ เอตายา**ติ สทฺทหนกิริยาย ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจภาเวน สทฺธาย ปจฺจยตํ ทเสฺสติฯ ตสฺสา หิ ธมฺมานํ ตถาปจฺจยภาเว สติ ปุคฺคโล สทฺทหตีติ โวหาโร โหติฯ สทฺทหนํ สเทฺธยฺยวตฺถุโน ปตฺติยายนํ, ตํ ลกฺขณํ เอติสฺสาติ **สทฺทหนลกฺขณาฯ โอกปฺปนลกฺขณา**ติ อนุปวิสิตฺวา เอวเมตนฺติ กปฺปนลกฺขณาฯ กาลุสฺสิยมลํ วิธเมตฺวา สมฺปยุตฺตานํ, ปุคฺคลเสฺสว วา ปสาทนํ อนาวิลภาวกรณํ รโส เอติสฺสาติ **ปสาทนรสาฯ ปกฺขนฺทนํ** อธิมุจฺจนวเสน อารมฺมณสฺส อนุปวิสนํฯ อกาลุสภาโว อกาลุสฺสิยํ, อนาวิลภาโวติ อโตฺถฯ ปสาทนียฏฺฐาเนสุ ปสาทวิปรีตํ อกุสลํ อสฺสทฺธิยํ, มิจฺฉาธิมุตฺติ จ, ตปฺปจฺจนีโกว ปสาทภูโต วตฺถุคโต นิจฺฉโย **อธิมุตฺติ,** น เยวาปนกาธิโมโกฺขฯ รตนตฺตยํ, กมฺมํ, กมฺมผลญฺจ **สเทฺธยฺยวตฺถุ**ฯ สปฺปุริสสํเสวนสทฺธมฺมสวนโยนิโสมนสิการธมฺมานุธมฺมปฺปฏิปตฺติโย **โสตาปตฺติยงฺคานิ**ฯ กุสลธมฺมานํ อาทาเน **หตฺถํ** วิย, สพฺพสมฺปตฺติสมฺปทาเน **วิตฺตํ** วิย, อมตกสิผลผลเน **พีชํ** วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

๔๖๕. **สรนฺติ ตายา**ติ สรณกิริยาย ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจภาเวน สติยา ปจฺจยตํ ทเสฺสติฯ ตสฺสา หิ ธมฺมานํ ตถาปจฺจยภาเว สติ ตํสมงฺคิปุคฺคโล สรตีติ โวหาโร โหติฯ อุทเก อลาพุ วิย ปิลวิตฺวา คนฺตุํ อทตฺวา ปาสาณสฺส วิย นิจฺจลสฺส อารมฺมณสฺส ฐปนํ สรณํ อสมฺมุฏฺฐตากรณํ **อปิลาปนํ**ฯ สโมฺมสปจฺจนีกํ กิจฺจํ **อสโมฺมโส,** น สโมฺมสาภาวมตฺตํฯ ‘‘สตารเกฺขน เจตสา’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๒๐) วจนโต **อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ อญฺญโต อาคนฺตฺวา จิตฺตวิสเย อภิมุโข ภวติ เอตายาติ **วิสยาภิมุขภาโว,** สติฯ สติยา วตฺถุภูตา กายาทโยว **กายาทิสติปฏฺฐานานิ,** สติ เอว วา ปุริมา ปจฺฉิมาย ปทฏฺฐานํฯ

๔๖๖. **กายทุจฺจริตาทีหี**ติ เหตุมฺหิ กรณวจนํฯ **หิริยตี**ติ ลชฺชากาเรน ชิคุจฺฉติฯ **เตหิเยวา**ติ กายทุจฺจริตาทีหิเยวฯ **โอตฺตปฺปตี**ติ อุพฺพิชฺชติฯ หิรี ปาปธเมฺม คูถํ วิย ปสฺสนฺตี ชิคุจฺฉตีติ อาห **“ปาปโต ชิคุจฺฉนลกฺขณา หิรี”**ติฯ โอตฺตปฺปํ เต อุณฺหํ วิย ปสฺสนฺตํ ตโต อุตฺตสตีติ วุตฺตํ **“อุตฺตาสลกฺขณํ โอตฺตปฺป”**นฺติฯ **วุตฺตปฺปกาเรนา**ติ ลชฺชากาเรน, อุตฺตาสากาเรน จฯ **อตฺตคารวปทฏฺฐานา** หิรี อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานตาย, อตฺตาธิปติตาย จฯ **ปรคารวปทฏฺฐานํ** โอตฺตปฺปํ พหิทฺธาสมุฏฺฐานตาย, โลกาธิปติตาย จฯ ตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ **“อตฺตานํ หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานาทิตา จ หิริโอตฺตปฺปานํ ตตฺถ ตตฺถ ปากฏภาเวน วุตฺตา, น ปเนเตสํ กทาจิ อญฺญมญฺญวิปฺปโยคาฯ น หิ ลชฺชนํ นิพฺภยํ, ปาปภยํ วา อลชฺชนํ อตฺถีติฯ **โลกปาลกา**ติ เอตฺถ ‘‘เทฺวเม, ภิกฺขเว, สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺตี’’ติ (อ. นิ. ๒.๙; อิติวุ. ๔๒) สุตฺตปทํ อตฺตาธิปติ, โลกาธิปติภาเว จ ‘‘โส อตฺตานํเยว อธิปตึ กริตฺวา, โส โลกํเยว อธิปตึ กริตฺวา’’ติ (อ. นิ. ๓.๔๐) จ สุตฺตปทานิ อาหริตฺวา วตฺตพฺพานิฯ

๔๖๗. ยสฺมา โลภปฏิปกฺข อโลโภติ เย ธมฺมา เตน สมฺปยุตฺตา, ตํสมงฺคิโน วา สตฺตา เตน น ลุพฺภนฺติ, สยํ กทาจิปิ น ลุพฺภเตว, อตฺถโต วา อลุพฺภนาการโร เอว จ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **“น ลุพฺภนฺตี”**ติอาทิฯ **เอเสว นโย**ติ ‘‘น ทุสฺสนฺติ เตนา’’ติอาทินา การกตฺตยโยชนํ อติทิสติฯ **อเคโธ** อคิชฺฌนํ อนภิกงฺขนํฯ **อลคฺคภาโว** อนาสตฺตตาฯ **อปริคฺคโห** กสฺสจิ วตฺถุโน มมตฺตวเสน อสงฺคโหฯ อนลฺลีโน ภาโว อธิปฺปาโย เอตสฺสาติ **อนลฺลีนภาโว**ฯ เอวญฺหิ อุปมาย สเมติฯ

๔๖๘. จณฺฑิกสฺส ภาโว จณฺฑิกฺกํ, โกโปฯ ตปฺปฏิปกฺข **อจณฺฑิกฺกํ,** อพฺยาปาโทฯ **อวิโรโธ** อวิคฺคโหฯ **อนุกูลมิโตฺต** อนุวตฺตโกฯ **วินยรโส**ติ วินยนรโสฯ **โสมฺมภาโว** เมชฺชนวเสน หิลาทนียตาฯ

๔๖๙. ธมฺมานํ โย โย สภาโว ยถาสภาโว, ตสฺส ตสฺส ปฏิวิชฺฌนํ **ยถาสภาวปฏิเวโธ**ฯ อกฺขลิตํ อวิรชฺฌิตฺวา ปฏิเวโธ **อกฺขลิตปฏิเวโธ**ฯ วิสยสฺส โอภาสนํ ตปฺปฏิจฺฉาทกสโมฺมหนฺธการวิธมนํ **วิสโยภาสนํ**ฯ กตฺถจิปิ วิสเย อสมฺมุยฺหนากาเรเนว ปจฺจุปติฏฺฐติ, สโมฺมหปฏิปกฺขตาย วา ตทภาวํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ **อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ **สพฺพกุสลานํ มูลภูตา**ติ สเพฺพสํ จตุภูมกกุสลธมฺมานํ สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธเนน ปติฏฺฐาภูตา, น เตสํ กุสลภาวสาธเนนฯ ยทิ หิ เตสํ กุสลภาโว กุสลมูลปฏิพโทฺธ สิยา, เอวํ สติ ตํสมุฏฺฐานรูเปสุ เหตุปจฺจยตา น สิยาฯ น หิ เต เตสํ กุสลาทิภาวํ สาเธนฺติ, น จ ปจฺจยา น โหนฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑)ฯ ยถา จ กุสลภาโว, เอวํ อพฺยากตภาโวปิ อพฺยากตมูลปฺปฏิพโทฺธ สิยาฯ ตถา สติ อเหตุกจิตฺตานํ อพฺยากตภาโว เอว น สิยา, อกุสเลสุ จ ยตฺถ เอกํเยว มูลํ, ตสฺส อกุสลภาโว น สิยา, อุภยมฺปิ โหติเยวฯ ตสฺมา น มูลปฺปฏิพโทฺธ กุสลาทิภาโว, อถ โข โยนิโสมนสิการาทิปฏิพโทฺธฯ เตสํ ปน สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธนานิ มูลานีติ คเหตพฺพํฯ

๔๗๐. **ปสฺสมฺภนํ** ทรถวูปสโมฯ กายสโทฺท สมูหวาจี, โส จ โข เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยวเสนาติ อาห **“กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา”**ติฯ เตเนวาห ‘‘ตตฺถ กตมา ตสฺมิํ สมเย กายปสฺสทฺธิ โหติ? ยา ตสฺมิํ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺสา’’ติอาทิ (ธ. ส. ๔๐)ฯ **ทรโถ** สารโมฺภ, โทมนสฺสปจฺจยานํ อุทฺธจฺจาทิกานํ กิเลสานํ, ตถาปวตฺตานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานํ เอตํ อธิวจนํฯ ทรถนิมฺมทฺทเนน ปริฬาหปริปฺผนฺทวิรหิโต สีติภาโว **อปริปฺผนฺทสีติภาโว**ฯ อุทฺธจฺจปฺปธานา กิเลสา **อุทฺธจฺจาทิกิเลสา,** อุทฺธจฺจํ วา อาทิํ กตฺวา สพฺพกิเลเส สงฺคณฺหาติฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ

ครุภาโว ทนฺธตา, ถินมิทฺธาทิกานํ, ตถาปวตฺตานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานํ เอตํ อธิวจนํฯ ทนฺธตาย ปฏิปกฺข **อทนฺธตา,** น ทนฺธตาย อภาวมตฺตํฯ

ถทฺธภาโว **ถโมฺภ,** ทิฏฺฐิมานาทิกานํ, ตปฺปธานานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานเมตํ นามํฯ ถทฺธภาวนิมฺมทฺทนโต เอว กตฺถจิ อารมฺมเณ อปฺปฏิหตาการเรน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา ตตฺถ อปฺปฏิฆาตํ ปจฺจุปฏฺฐาเปนฺตีติ **อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, น กมฺมญฺญํ อกมฺมญฺญํ, ตสฺส ภาโว **อกมฺมญฺญภาโว,** ทานสีลาทิปุญฺญกิริยายํ อโยคฺยตาฯ อตฺถโต กามจฺฉนฺทาทิสํกิเลสธมฺมา, ตปฺปธานา วา จตฺตาโร อกุสลกฺขนฺธาฯ กมฺมญฺญภาเวเนว สมฺปนฺนาการเรน อารมฺมณสฺส คหณํ **อารมฺมณกรณสมฺปตฺติ**ฯ วุตฺตาวเสสา กามจฺฉนฺทาทโย, ตเทกฏฺฐา จ สํกิเลสธมฺมา **อวเสสนีวรณาทโย**ฯ วินิพนฺ

ธนิมฺมทฺทเนน สุขปฺปวตฺติเหตุตาย **ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหาฯ สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยา**ติ ยถา สุวณฺณวิสุทฺธิ อปคตกาฬิกา อลงฺการวิกติวินิโยคกฺขมา, เอวมยมฺปิ สํกิเลสวิคเมน หิตกิริยาวินิโยคกฺขมาฯ

กายจิตฺตานํ เคลญฺญํ, อสฺสทฺธิยาทิ, ตเทกฏฺฐา จ ปาปธมฺมาฯ เคลญฺญปฏิปกฺขอเคลญฺญํ , ตพฺภาโว ลกฺขณํ เอตาสนฺติ **อเคลญฺญภาวลกฺขณา**ฯ ยถาวุตฺตเคลญฺญนิมฺมทฺทเนเนว นตฺถิ เอตาสํ อาทีนโว โทโส, น วา เอตา อาทีนํ กปณํ วนฺติ ปวตฺตนฺตีติ นิราทีนวา, เตนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, ตํ วา สมฺปยุตฺเตสุ ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ **นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

กายสมฺพนฺธี, จิตฺตสมฺพนฺธี จ อุชุภาโวติ ลกฺขิตพฺพตาย **กายจิตฺตอชฺชวลกฺขณา**ฯ กายจิตฺตานํ นงฺคลสีสจนฺทโกฏิโคมุตฺตวงฺกตาสงฺขาตานํ กุฏิลภาวานํ นิมฺมทฺทนโต **กายจิตฺตกุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา**ฯ ตโต เอว สพฺพถาปิ อชิมฺหภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา อชิมฺหตํ ปจฺจุปฏฺฐเปนฺตีติ **อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ ‘‘สนฺตโทสปฏิจฺฉาทนลกฺขณา มายา, อสนฺตคุณสมฺภาวนลกฺขณํ สาเฐยฺย’’นฺติ เอวํ วุตฺตา ตทาการปฺปวตฺตา อกุสลา ขนฺธา, ตเทกฏฺฐา จ สํกิเลสธมฺมา **มายาสาเฐยฺยาทิกา**ฯ เอตฺถ จ จิตฺตปสฺสทฺธิอาทีหิ จิตฺตเมว ปสฺสทฺธํ, ลหุ, มุทุ, กมฺมญฺญํ, ปคุณํ, อุชุ จ โหติฯ กายปสฺสทฺธิอาทีหิ ปน รูปกาโยปิฯ เตเนเวตฺถ ภควตา ธมฺมานํ ทุวิธตา วุตฺตา, น สพฺพตฺถฯ

๔๗๑. ฉนฺทนํ **ฉนฺโท,** อารมฺมเณน อตฺถิกตาฯ ‘‘ฉนฺโท กาโม’’ติอาทีสุ (วิภ. ๕๖๔) ปน ตณฺหาปิ วุจฺจติ, ‘‘ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี’’ติอาทีสุ (วิภ. ๔๓๒) วีริยมฺปีติ ตโต นิวตฺตนตฺถํ **‘‘กตฺตุกามตาเยตํ อธิวจน’’**นฺติ วุตฺตํฯ **กตฺตุกามตา** วุจฺจติ กรณิจฺฉาฯ เจตสิกสฺส จ ธมฺมสฺส สารมฺมณตฺตา กรณิจฺฉา นาม อาลมฺพนสฺส อาลมฺพิตุกามตามุเขเนว โหตีติ อารมฺมณกรณิจฺฉาลกฺขโณ ฉนฺโท **กตฺตุกามตาลกฺขโณ** วุตฺโตฯ เตเนวาห **‘‘อารมฺมณปริเยสนรโส, อารมฺมเณน อตฺถิกตาปจฺจุปฏฺฐาโน’’**ติ จฯ ยทเคฺคน ปนายํ อตฺตโน อารมฺมณปริเยสนรโส, ตทเคฺคน สมฺปยุตฺตานมฺปิ โหติเยว เอการมฺมณตาย เตน เตสํฯ เตเนวาห **‘‘อารมฺมณคฺคหเณ จายํ เจตโส หตฺถปฺปสารณํ วิย ทฏฺฐโพฺพ’’**ติฯ สฺวายํ กุสเลสุ อุปฺปนฺโน กุสลจฺฉนฺทติ วุจฺจติ โยนิโสมนสิการสมุฏฺฐานตฺตาฯ

๔๗๒. **อธิมุจฺจนํ** อารมฺมเณ สนฺนิฏฺฐานวเสน เวทิตพฺพํ, น ปสาทนวเสนฯ ยถา ตถา วา หิ อารมฺมเณ นิจฺฉยนํ อธิมุจฺจนํ อนธิมุจฺจนฺตสฺส ปาณาติปาตาทีสุ, ทานาทีสุ วา ปวตฺติยา อภาวา, สทฺธา ปน ปสาทนีเยสุ ปสาทาธิโมกฺขาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ โวฏฺฐพฺพนํ ปน ยถาสนฺตีริเต อเตฺถ นิจฺฉยนากาเรน ปวตฺติตฺวา ปรโต ตฺตมานานํ ตถา ปวตฺติยา ปจฺจโย โหติฯ ยทิ เอวํ, วิจิกิจฺฉาสมฺปยุเตฺตสุ กถนฺติ? เตสมฺปิ เอกํเสเนว สํสปฺปนาการสฺส ปจฺจยตาย ทฏฺฐพฺพํฯ ทารกสฺส วิย อิโต จิโต จ สํสปฺปนสฺส ‘‘กริสฺสามิ น กริสฺสามี’’ติ อนิจฺฉยสฺส ปฏิปกฺขกิริยา **อสํสปฺปนํ,** เยสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ อยํ สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ อธิโมกฺโข, เตสํ อารมฺมณธโมฺม เอว **สนฺนิเฏฺฐยฺยธโมฺม**ฯ

๔๗๓. **กิริยา กาโร**ติ การสทฺทสฺส ภาวสาธนตมาหฯ **มนมฺหิ กาโร**ติ มนสิ อารมฺมณสฺส กรณํฯ เยน หิ มโน อารมฺมเณ กรียติ อารมฺมเณนสฺส สํโยชนโต, ตโต เอว เตน อารมฺมณมฺปิ มนสิ กรียตีติฯ **ปุริมมนโต**ติ ภวงฺคมนโตฯ **วิสทิสมน**นฺติ วีถิชวนํ มนํ **กโรตี**ติ มนสิการสามเญฺญน วีถิชวนปฏิปาทเก ทเสฺสติฯ

สมฺปยุตฺตธมฺม อารมฺมณาภิมุขํ สาเรนฺต วิย โหตีติ มนสิกาโร **สารณลกฺขโณ** วุตฺโตฯ สติยา อสมฺมุสฺสนวเสน วิสยาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานตา, มนสิการสฺส ปน สํโยชนวเสน อารมฺมณาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานตาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ อารมฺมณปฏิปาทกสฺส สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนตาวจนํ อิตรมนสิการานํ ตทญฺญกฺขนฺธปริยาปนฺนตามตฺตํ โชเตตีติ ตถาโชติตํ ตํ วิญฺญาณกฺขนฺธ โอตาเรตฺวา ทเสฺสตุํ **“วีถิปฏิปาทโก”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๔๗๔. **เตสุ ธมฺมสู**ติ เยสุ ธมฺมสุ สยํ อุปฺปนฺนา, เตสุ อตฺตนา สมฺปยุตฺตสุ จิตฺตเจตสิกธมฺมสุฯ อนารมฺมณตฺตปิ หิ เตสุ สมปฺปวตฺตสุ อุทาสินภาวโต **“ตตฺรมชฺฌตฺตตา”**ติ วุจฺจติฯ **สมวาหิตลกฺขณา**ติ สมํ อวิสมํ ยถาสกกิจฺจสุ ปวตฺตนลกฺขณาฯ อุทาสินภาเวน ปวตฺตมานาปิ เหสา สมฺปยุตฺตธมฺม ยถาสกกิจฺจสุ ปวเตฺตติ, ยถา ราชา ตุณฺหี นิสินฺนปิ อตฺถกรเณ ธมฺมฏฺฐ ยถาสกกิจฺจสุ อปฺปมตฺต ปวเตฺตติฯ อลีนานุทฺธตปวตฺติปจฺจยตา **อูนาธิกตานิวารณรสา,** กิจฺจวเสน เจตํ วุตฺตํฯ ยทิ เอวํ, สหชาตาธิปติโน กถนฺติ? ตมฺปิ ตสฺสา กิจฺจเมวฯ ยํ สหชาตธมฺมานํ อธิปติภาโวติ, ตสฺสาปิ ตถาปวตฺตนเมวาติ นายํ โทโสฯ ‘‘อิทํ นิหีนกิจฺจํ โหตุ, อิทํ อติเรกตรกิจฺจ’’นฺติ เอวํ ปกฺขปาตวเสน วิย ปวตฺติ **ปกฺขปาโต,** ตํ อุปจฺฉินฺทนฺตี วิย โหตีติ อธิปฺปาโยฯ

“อนิยเตสุ อิจฺฉนฺตี”ติ อิมินา เจตสิกนฺตรภาเวน อิจฺฉนฺตีติ ทเสฺสติฯ **อโทโสเยว เมตฺตา**ฯ ตถา หิ โสเยว ‘‘เมตฺตา เมตฺตายนา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๐๖๒) นิทฺทิฏฺฐฯ **อุเปกฺขา**ติ ยํ อุเปกฺขํ เมตฺตาย สทฺธึ ปริกเปฺปนฺติ, สา **ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาเยว**ฯ

๔๗๕. **กายทุจฺจริตาทิวตฺถูน**นฺติ ปรปาณปรธนปรอิตฺถิอาทีนํฯ **อมทฺทนํ** มทฺทนปฏิปกฺขภาโวฯ กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สโงฺกจนกิริยาปเทเสน กายทุจฺจริตาทิโต เอว สโงฺกจนกิริยา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ น หิ วิรติโย ทุจฺจริตวตฺถุโน **อกิริยปจฺจุปฏฺฐานา** ยุชฺชนฺติ, อถ โข ทุจฺจริตสฺส, วิรตีนญฺจ โสรจฺจวเสน สโงฺกจนํ, อกิริยานญฺจ หิโรตฺตปฺปานํ ชิคุจฺฉนาทิวเสนาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

๔๗๖. **สงฺขารา**ติ สงฺขารกฺขนฺธธมฺม สนฺธายาหฯ เต หิ อิธาธิเปฺปตา, อญฺญถา อฏฺฐตึสาติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ยถา จิตฺตํ, เอวํ ตํสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ ทุติเย สสงฺขารา เอวาติ อาห **“สสงฺขารภาวมตฺตเมว เหตฺถ วิเสโส”**ติฯ **อวเสสา** ปฐเม วุตฺตธมฺมาฯ

อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ เอตฺถ กถํ กรุณามุทิตาอุเปกฺขาสหคเต สมฺภวนฺตีติ? ปุพฺพภาคภาวโตฯ อปฺปนาปฺปตฺตา เอว หิ กรุณามุทิตา อุเปกฺขาสหคตา น โหนฺติ, ตโต อญฺญตฺถ ปน อุเปกฺขาสหคตาปิ โหนฺตีติ อาจริยาฯ

สุวิสุทฺธสฺส กายกมฺมาทิกสฺส จิตฺตสมาธานวเสน รูปารูปาวจรกุสลปฺปวตฺติ, น กายกมฺมาทีนํ โสธนวเสน, นาปิ ทุจฺจริตทุราชีวานํ สมุจฺฉินฺทนปฏิปฺปสฺสมฺภนวเสนาติ มหคฺคตจิตฺตุปฺปาเทสุ วิรตีนํ อสมฺภโวเยวาติ อาห **“ฐเปตฺวา วิรติตฺตย”**นฺติฯ **ตโต**ติ รูปาวจรปฐเม วุตฺตเจตสิกโตฯ **เตเยวา**ติ รูปาวจรปญฺจเม วุตฺตเจตสิกา เอวฯ ยทิ เอว รูปาวจรโต โก วิเสโสติ อาห **“อรูปาวจรภาโวเยว หิ เอตฺถ วิเสโส”**ติฯ

ปฐมชฺฌานิเกติ ปฐมชฺฌานวติฯ **มคฺควิญฺญาเณ**ติ จตุพฺพิเธปิ มคฺควิญฺญาเณ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาติ สมฺพนฺธฯ **ทุติยชฺฌานิกาทิเภเท มคฺควิญฺญาเณ**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน ตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานิกานิ สงฺคณฺหาติฯ ‘‘วุตฺตนเยนา’’ติ วุตฺตํ กึ อวิเสเสนาติ โจ

ทนายเน ตํ ทเสฺสโนฺต **“กรุณามุทิตาน”**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ มคฺควิญฺญาณานํ นิพฺพานา รมฺมณตฺตา, กรุณามุทิตานญฺจ สตฺตารมฺมณตฺตา น ตาสํ ตตฺถ สมฺภโวฯ มคฺคธมฺมสฺ จ ปาท กาทินิยเมน กทาจิ สมฺมาสงฺกปฺปวิรโห สิยา , น ปน วิรติวิรโห กายทุจฺจริตาทีนํ สมุจฺฉินฺทนว เสเนว อริยมคฺคสฺส ปวตฺตนโตติ **นิยตวิรติตา**ฯ

๔๗๘. **น หิริยติ** น ลชฺชตีติ **อหิริโก,** ปุคฺคโล, จิตฺตํ, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมสมุทาโย วาฯ ‘‘อหิริกฺก’’นฺติ วตฺตเพฺพ เอกสฺส กการสฺส โลปํ กตฺวา **“อหิริก”**นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘น โอตฺตปฺป’’นฺติ โอตฺตปฺปสฺส ปฏิปกฺขภูตํ ธมฺมมาหฯ **อชิคุจฺฉนํ** อหีฬนํฯ **อลชฺชา** อวิริฬาฯ **เตเหวา**ติ กาย ทุจฺจริตาทีหิ เอวฯ **อสารชฺชํ** นิพฺภยตาฯ **อนุตฺตาโส** อสมฺภโมฯ **วุตฺตปฏิปกฺขวเสนา**ติ อลชฺชนากาเรน ปาปานํ กรณรสํ อหิริกํ, อนุตฺตาสากาเรน อโนตฺตปฺปํ, วุตฺตปฺปกาเรเนว ปาป โต อสโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐานานิ อตฺตนิ, ปเรสุ จ อคารวปทฏฺฐานานิฯ คามสูกรสฺส วิย อสุจิโต กิเลสาสุจิโต อชิคุจฺฉนํ อหิริเกน โหติ, สลภสฺส วิย อคฺคิโต ปาปโต อนุตฺตาโส อโนตฺตเปฺ ปน โหตีติ เอวํ วุตฺตปฺปฏิปกฺขวเสน วิตฺถาโร เวทิตโพฺพฯ

๔๗๙. **ลุพฺภนฺติ เตนา**ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํฯ **ลุพฺภนฺตี**ติ อภิคิชฺฌนฺติฯ **มุยฺหนฺตี**ติ น พุชฺฌนฺติฯ **อารมฺมณคฺคหณํ** ‘‘มม อิท’’นฺติ ตณฺหา ภินิเวสวเสน อภินิวิสฺส อารมฺมณสฺส อวิสฺสชฺชนํ, น อารมฺมณกรณมตฺตํฯ **อภิสโงฺค** อภิมุขภา เวน อาสตฺติฯ **อปริจฺจาโค** อวิชหนํ, ทุโมฺมจนียตา วาฯ **อสฺสาททสฺสนํ** อสฺสาททิฏฺฐิฯ ‘‘อสฺ สาทานุปสฺสิโน จ ตณฺหา ปวฑฺฒตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๕๒, ๕๔, ๕๗) หิ วุตฺตํฯ

๔๘๐. ธมฺมสภาวสฺส ยาถาวโต อทสฺสนํ **จิตฺตสฺส อนฺธภาโวฯ อญฺญาณํ** ญาณปฏิป โกฺขฯ สมฺปฏิวิชฺฌิตุํ อสมตฺถตา **อสมฺปฏิเวโธ**ฯ ยถา ญาณํ อารมฺมณสภาวํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น ลพฺภติ, โมหสฺส ตถา ปวตฺติ **อารมฺมณสภาวจฺฉาทนํ**ฯ อสมฺมาปฏิปตฺติํ ปจฺจุปฏฺฐเปติ, สมฺ มาปฏิปตฺติยา ปฏิปกฺขภาเวน คยฺหตีติ วา **อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ ยสฺส อุปฺปชฺชติ, ตสฺส อนฺธกรณํ อนฺธกาโร, ตถา ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ

๔๘๑. **มิจฺฉา**ติ ธมฺมสภาวสฺส วิปรีตํ, นิจฺจาทิโตติ อโตฺถฯ **อโยนิโส อภินิเวโส** อนุปา ยาภินิเวโส อุปฺปถาภินิเวโสฯ ธมฺมสภาวํ อติกฺกมิตฺวา ปรโต อามสนํ **ปรามาโส**ฯ วิปรีตคฺคา หวเสน ‘‘อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญ’’นฺติ (ม. นิ. ๒.๑๘๗, ๒๐๒, ๒๐๓; ๓.๒๗-๒๙) อภินิวิสนํ **มิจฺฉาภินิเวโส**ฯ

๔๘๒. ยสฺส ธมฺมสฺส วเสน อุทฺธตํ โหติ จิตฺตํ, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา วา, โส ธโมฺม **อุทฺธจฺจํฯ อวูปสโม**ติ อสนฺนิสินฺนอปฺปสนฺนภาวมาหฯ **อนวฏฺฐานรส**นฺติ จลนกิจฺจํฯ **ภนฺตตฺต**นฺติ ปริพฺภมนาการํฯ **เจตโส อวูปสเม**ติ นิปฺผาเทตเพฺพ ปโยชเน ภุมฺมํ, อวูปสมปจฺจยภูตํ อา รมฺมณํ วา ‘‘อวูปสโม’’ติ วุตฺตํฯ อกุสลธมฺมานํ เอกนฺตนิหีนตาย **“อกุสลภาเวน จ ลา มกตฺต”**นฺติ วุตฺตํฯ

๔๘๓. ถินมิทฺธเมตฺถ อนิยตํ, น มานาทีติ ถินมิทฺธสฺส อนิยตตา จ เอตฺถ ทุติยจิเตฺต ปฐมากุสลโต วิเสโสฯ

อนุสฺสาหนาวสีทนภาเวน สํหตภาโว ถินํ, เตน โยคโต จิตฺตํ ถินํ, ตสฺส ภาโวติ **ถินตา**ฯ อสมตฺถตาวิฆาตวเสน อกมฺมญฺญตา มิทฺธํฯ ยสฺมา ตโต เอว เตน สมฺปยุตฺตธมฺมา เมธิตา วิ หตสามตฺถิยา โหนฺติ, ตสฺมา **“มิทฺธนตา มิทฺธ”**นฺติ วุตฺตํฯ **อนุสฺสาหลกฺขณ**นฺติ อุสฺสาหปฏิ

ปกฺขลกฺขณํฯ วีริยสฺส อวโนทนํ ขิปนํ **วีริยาวโนทนํ**ฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สํสีทนาการเรน ปจฺจุปติฏฺฐติ, เตสํ วา สํสีทนํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ **สํสีทนปจฺจุปฏฺฐานํฯ อกมฺมญฺญตาลกฺขณ**นฺติ เอตฺถ กามํ ถินมฺปิ อกมฺมญฺญสภาวเมว, ตํ ปน จิตฺตสฺส, มิทฺธํ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺสาติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ ตถา หิ ปาฬิยํ ‘‘ตตฺถ กตมํ ถินํ? ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตาฯ ตตฺถ กตมํ มิทฺธํ? ยา กายสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา’’ติ (ธ. ส. ๑๑๖๒-๑๑๖๓) จ อาทินา อิเมสํ นิเทฺทโส ปวตฺโตฯ **โอนหนํ** วิญฺญาณทฺวารานํ ปิทหนํฯ **ลีนตา** ลีนาการโร อารมฺมณคฺคหเณ สโงฺกโจฯ ยสฺมา ถิเนน จิตฺตเสฺสว สํหนนํ โหติ, มิเทฺธน ปน เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺส วิย รูปกายสฺสาปิ, ตสฺมา ตํ ปจลายิกานิทฺทํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ **ปจลายิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานํ** วุตฺตํฯ **อรติ** ปนฺตเสนาสเนสุ, อธิกุสลธเมฺมสุ จ อโรจนาฯ **วิชมฺภิกา** วิชมฺภนสงฺขาตสฺส กายทุฏฺฐุลฺลสฺส การณภูตา สํกิเลสปฺปวตฺติฯ **อรติวิชมฺภิกาทีสู**ติ จ **อาทิ**-สเทฺทน ตนฺทิอาทีนํ คหณํฯ นิปฺผาเทตเพฺพ ปโยชเน เจตํ ภุมฺมวจนํฯ

อวเสสา โสฬสฯ มาโน ปเนตฺถ อนิยโต โหติ, เตน สทฺธึ สตฺตรเสว โหนฺติฯ ปฏฺฐาเน หิ ‘‘สํโยชนํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ สํโยชโน ธโมฺม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา’’ติ เอตฺถ จตุกฺขตฺตุํ กามราเคน, ติกฺขตฺตุํ ปฏิฆเฆน จ มาโน วิจิกิจฺฉา ภวราโคติ ตโยเปเต สกทาคามิโน สํโยชนานํ สํโยชเนหิ ทสวิธา โยชนาติ ทสฺสิตาย ทสวิธาย โยชนาย ‘‘กามราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ มานสํโยชนํ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๓.๔.๑) วตฺวา ‘‘กามราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๓.๔.๑) ตถา ‘‘มานสํโยชนํ ปฏิจฺจ ภวราคสํโยชนํ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ (ปฏฺฐา ๓.๔.๑) วตฺวา ‘‘ภวราคสํโยชนํ ปฏิจฺจ อวิชฺชาสํโยชน’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๓.๔.๑) จ เอวมาคตาหิ โยชนาหิ มานสฺส อนิยตภาโว ปกาสิโตฯ ยทิ หิ มาโน นิยโต สิยา, กามราคสฺส มานรหิตา ปวตฺติ น สิยา, ตถา ภวราคสฺสฯ เอวํ สติ ปฏฺฐาเน จตุกฺขตฺตุํ กามราเคน โยชนา น สิยา, ติกฺขตฺตุํเยว สิยาฯ ภวราคมูลิกา จ น สิยาฯ เอวญฺจ สํโยชนานํ สํโยชเนหิ อฏฺฐวิเธน โยชนา สิยา, น ทสวิเธนฯ ทสวิธาว จ ทสฺสิตาติฯ เสยฺยาทิวเสน อุจฺจโต นมนํ **อุนฺนติ**ฯ อุนฺนมนวเสเนว **สํปคฺคหรโส**ฯ น วีริยํ วิย ตํตํกิจฺจสาธเน อพฺภุสฺสหนวเสนฯ โอมานสฺสาปิ อตฺตานํ อวํ กตฺวา คหณมฺปิ สมฺปคฺคหณวเสเนวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ เกตุ วุจฺจติ อจฺจุคฺคตธโช, อิธ ปน เกตุ วิยาติ เกตุ, อุฬารตมาทิภาโวฯ ตํ เกตุภาวสงฺขาตํ เกตุํ กาเมตีติ เกตุกมฺยํ, จิตฺตํฯ ยสฺส ธมฺมสฺส วเสน เกตุกมฺยํ, สา **เกตุกมฺยตา**ฯ ‘‘อห’’นฺติ ปวตฺตนโต มานสฺส ทิฏฺฐิสทิสี ปวตฺตีติ โส ทิฏฺฐิยา สทฺธึ เอกจิตฺตุปฺปาเท น ปวตฺตติ, อตฺตสิเนหสนฺนิสฺสโย จาติ อาห **‘‘ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฏฺฐาโน**’’ติฯ

เอตฺถาปิ จาติ **จ**-สเทฺทน ถินมิทฺธํ อากฑฺฒติฯ

๔๘๕. **ทุสฺสนฺตี**ติ พฺยาปชฺชนฺติฯ **จณฺฑิกฺกํ** กุชฺฌนํฯ อตฺตโน ปวตฺติอาการวเสน, วิรูปสํสปฺปนกอนิฏฺฐรูปสมุฏฺฐาปนวเสน จ **วิสปฺปนรโส**ฯ กายสฺส วิชฺฌตฺตภาวาปาทนโต **อตฺตโน นิสฺสยทหนรโส**ฯ ทุสฺสนํ อตฺตโน, ปรสฺส จ อุปโภคผลกาเลสุ อนิฏฺฐตฺตา **วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิย ทฏฺฐโพฺพ**ติ สเพฺพน สพฺพํ อคฺคเหตพฺพตํ ทเสฺสติฯ

๔๘๖. ยํ ปรสมฺปตฺตีสุ อิสฺสากรณํ, สา อิสฺสาติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อิสฺสายนา อิสฺสา**’’ติฯ **อุสูยนํ** อสหนํฯ **ตเตฺถวา**ติ ปรสมฺปตฺตีสุ เอวฯ อภิรติปฏิปกฺขภูตํ อิสฺสาย กิจฺจํ, น อภิรติยา อภาวมตฺตนฺติ อาห **‘‘อนภิรติรสา**’’ติฯ

๔๘๗. มจฺฉรโยเคน ‘‘มจฺฉรี’’ติ ปวตฺตมานํ มจฺฉริสทฺทํ คเหตฺวา อาห **‘‘มจฺฉรภาโว มจฺฉริย**’’นฺติฯ นิรุตฺตินเยน ปน มา อิทํ อจฺฉริยํ อเญฺญสํ โหตุ, มยฺหเมว โหตูติ มจฺฉริยนฺติ

โปราณาฯ ตํ มจฺฉริยํ วุจฺจมานานิ ลกฺขณาทีนิ ปริยาทาย ติฏฺฐติฯ **สโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐาน**นฺติ อตฺตสมฺปตฺตีนํ ปเรหิ อสาธารณภาวกรเณน สโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐานํฯ กฏุกาการคติ **กฏุกญฺจุกตาฯ อตฺตสมฺปตฺติ** อาวาสาทิฯ

๔๘๘. **กุกต**นฺติ เอตฺถ อกตมฺปิ กุกตเมวฯ เอวญฺหิ วตฺตาโร โหนฺติ ''ยํ มยา น กตํ, ตํ กุกต''นฺติฯ ตถา หิ วกฺขติ ''กตากตานุโสจนรส''นฺติฯ เอวํ กตากตํ ทุจฺจริตํ, สุจริตญฺจ กุกตํ, ตํ อารพฺภ วิปฺปฏิสารวเสน ปวตฺตํ ปน จิตฺตํ ตํสหจริตตาย อิธ ''กุกต''นฺติ คเหตฺวา **''ตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจ''**นฺติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปจฺฉา อนุตาปนํ วิพาธนํ **ปจฺฉานุตาโป**ฯ ยถา ปวตฺตสฺส กตากตาการวิสิฏฺฐสฺส ทุจฺจริตสุจริตสฺส อนุโสจนวเสน วิรูปํ ปฏิสรณํ **วิปฺปฏิสาโร**ฯ ปรายตฺตตาเหตุตาย **ทาสพฺยมิว ทฏฺฐพฺพํ**ฯ ยถา หิ ทาสเพฺย สติ ทาโส ปรายตฺโต โหติ, เอวํ กุกฺกุเจฺจ สติ ตํสมงฺคีฯ น หิ โส อตฺตโน ธมฺมตาย กุสเล ปวตฺติตุํ สโกฺกติฯ อถ วา กตากตากุสลกุสลานุโสจเน อายตฺตตาย ตทุภยวเสน กุกฺกุเจฺจน ตํสมงฺคี โหตีติ ตํ ทาสพฺยํ วิย โหตีติฯ

อนิยเตสุ อิสฺสาทีสุ **ถินมิทฺธสมฺภโวว** จาติ **จ**-สทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

๔๙๐. **ปวตฺติฏฺฐิติมโตฺต**ติ ขณฏฺฐิติมโตฺตฯ ''นิวาเต ทีปจฺจีนํ ฐิติ วิยา''ติ หิ เอวํ วุตฺตจิตฺตฏฺฐิติ วิย สนฺตานฏฺฐิติยา ปจฺจโย ภวิตุํ อสมโตฺถ นิจฺฉยาภาเวน อสณฺฐหนโต เจตโส ปวตฺติปจฺจยมตฺตตาย ปวตฺติฏฺฐิติมโตฺตฯ เตนาห **''ทุพฺพโล สมาธี''**ติฯ **วิคตา จิกิจฺฉา**ติ จิกิจฺฉิตุํ ทุกฺกรตาย วุตฺตํ, น สพฺพถา วิจิกิจฺฉาย จิกิจฺฉาภาวโตติ ตทตฺถมตฺตํ ทเสฺสติฯ ''เอวํ นุ โข, นนุ โข''ติอาทินา สํสปฺปนวเสน เสตีติ **สํสโยฯ กมฺปนรสา**ติ นานารมฺมเณ จิตฺตสฺส กมฺปนกิจฺจาฯ อุทฺธจฺจญฺหิ อตฺตนา คหิตาการเร เอว ฐตฺวา ภมตีติ เอการมฺมณสฺมิํเยว วิปฺผนฺทนวเสน ปวตฺตติฯ วิจิกิจฺฉา ปน ยทิปิ รูปาทีสุ เอกสฺมิํเยว อารมฺมเณ อุปฺปชฺชติ, ตถาปิ ''เอวํ นุ โข, นนุ โข, อิทํ นุ โข, อญฺญํ นุ โข''ติ อญฺญํ คเหตพฺพาการํ อเปกฺขตีติ นานารมฺมเณ กมฺปนํ โหตีติฯ อนิจฺฉยํ เทฺวฬฺหกํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ **อนิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ อเนกํสสฺส อารมฺมเณ นานาสภาวสฺส คหณากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **อเนกํสคาหปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

๔๙๑. **สตฺตารมฺมณตฺตา**ติ สตฺตปญฺญตฺติอารมฺมณตฺตาฯ นนุ จ ปญฺญตฺติอารมฺมณาปิ วิปากา โหนฺตีติ โจทนํ สนฺธายาห **''เอกนฺตปริตฺตารมฺมณา หิ กามาวจรวิปากา''**ติฯ **วิรติโยปิ วิปาเกสุ น สนฺตี**ติ เอตฺถาปิ นนุ เกสุจิ วิปาเกสุ วิรติโยปิ สนฺตีติ โจทนํ มนสิ กตฺวา อาห **''ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลาเยวาติ หิ วุตฺต''**นฺติ, เตน โลกิยวิปาเกสุ วิรติโย น สนฺตีติ ทเสฺสติฯ

เตสนฺติ รูปาวจราทิวิปากวิญฺญาณานํฯ ชเนตพฺพชนกสมฺพเนฺธ หิ อิทํ สามิวจนํฯ

๔๙๒. **เต**ติ เต อเหตุกกิริยสงฺขาราฯ ตตฺถ กุสลวิปากมโนธาตุสมฺปยุเตฺตหิ สมานา อเหตุกกิริยมโนธาตุสมฺปยุตฺตา, โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณสมฺปยุเตฺตหิ สมานา หสิตุปฺปาทสมฺปยุตฺตา, อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณสมฺปยุเตฺตหิ สมานา โวฏฺฐพฺพนสมฺปยุตฺตาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสเนฺตน **''กุสล...เป.... สมานา''**ติ วตฺวา ตโต ลพฺภมานํ วิเสสํ ทเสฺสตุํ **''มโนวิญฺญาณธาตุทฺวเย ปนา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **วีริยสพฺภาวโต พลปฺปโตฺต สมาธิ โหติ** ''วีริยนฺตํ พล''นฺติ กตฺวาฯ

สมุจฺเฉทวิรตีหิ เอว อรหนฺตานํ วิรมนกิจฺจสฺส นิฏฺฐิตตฺตา กิริยจิตฺเตสุ วิรติโย น สนฺตีติ อาห “**ฐเปตฺวา วิรติโย**”ติฯ กามาวจรสเหตุกกิริยสงฺขารานํ กามาวจรกุสเลหิ วิรติกโต วิเสโส อตฺถิ, มหคฺคเตสุ ปน ตาทิโสปิ นตฺถีติ อาห “**สพฺพากาเรนปี**”ติ, ธมฺมโต, อารมฺมณโต, ปวตฺติอาการโตติ สพฺพปกาเรนปีติ อโตฺถฯ

อิติ สงฺขารกฺขเนฺธ วิตฺถารกถามุขวณฺณนาฯ

อตีตาทิวิภาคกถาวณฺณนา

อภิธมฺมโนฺตคธมฺปิ สุตฺตนฺตภาชนียํ สุตฺตนฺตนโย เอว, เอกนฺตอภิธมฺมนโย ปน อภิธมฺมภาชนียนฺติ อาห “**อภิธเมฺม ปทภาชนียนเยนา**”ติฯ

๔๙๓. ภควตา ปน เอวํ ขนฺธา วิตฺถาริตาติ สมฺพโนฺธฯ ตสฺมา อิมายปิ ปาฬิยา วเสน ขนฺธานํ สํวณฺณนํ กริสฺสามาติ อธิปฺปาโยฯ **ยํ กิญฺจี**ติ เอตฺถ **ย**นฺติ สามเญฺญน อนิยมทสฺสนํฯ **กิญฺจี**ติ ปการเภทํ อามสิตฺวา อนิยมทสฺสนํฯ อุภเยนาปิ อตีตํ วา…เป.… สนฺติเก วา อปฺปํ วา พหุํ วา ยาทิสํ วา ตาทิสํ วา นปุํสกนิเทฺทสารหํ สพฺพํ พฺยาเปตฺวา คณฺหาตีติ อาห “**อนวเสสปริยาทาน**”นฺติฯ เอวํ ปน อเญฺญสุปิ นปุํสกนิเทฺทสารเหสุ ปสงฺคํ ทิสฺวา ตตฺถ อธิเปฺปตตฺถํ อติจฺจ ปวตฺตนโต อติปฺปสงฺคสฺส นิยมนตฺถํ รูปนฺติ วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต “**รูปนฺติ อติปฺปสงฺคนิยมน**”นฺติ อาหฯ **ยํ กิญฺจี**ติ จ **ยํ**-สทฺทํ เอกํ ปทํ, สนิปาตํ **กิํ**-สทฺทญฺจ เอกํ ปทนฺติ คเหตฺวา อนิยเมกตฺถทีปนโต “**ปททฺวเยนาปี**”ติ วุตฺตํฯ **อสฺสา**ติ รูปสฺสฯ **อตีตาทินา วิภาคํ อารภติ** อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺติอาทินาฯ

๔๙๔. **อทฺธาสนฺตติสมยขณวเสนา**ติ เอตฺถ จุติปฏิสนฺธิปริจฺฉิเนฺน กาเล **อทฺธา**-สโทฺท วตฺตตีติ ‘‘อโหสิํ นุ โข อหมตีตมทฺธาน’’นฺติอาทิสุตฺตวเสน (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐) วิญฺญายติฯ ตถา หิ **ภเทฺทกรตฺตสุเตฺต**ปิ ‘‘อตีตํ นานฺวาคเมยฺยา’’ติอาทินา (ม. นิ. ๓.๒๗๒, ๒๗๕, ๒๗๖, ๒๗๗) อทฺธาวเสเนว อตีตาทิภาโว วุโตฺตฯ ‘‘ตโยเม, ภิกฺขเว, อทฺธา, กตเม ตโย? อตีโต อทฺธา อนาคโต อทฺธา ปจฺจุปฺปโนฺน อทฺธา’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๐๕; อิติวุ. ๖๓) ปน ปรมตฺถโต ปริจฺฉิชฺชมาโน อทฺธา **นิรุตฺติปถสุตฺต**วเสน ขณปริจฺฉิโนฺน วุโตฺตฯ ตตฺถ หิ ‘‘ยํ, ภิกฺขเว, รูปํ ชาตํ…เป.… ปาตุภูตํฯ อตฺถีติ ตสฺส สงฺขา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๖๒) วิชฺชมานสฺส ปจฺจุปฺปนฺนตา, ตโต ปุเพฺพ, ปจฺฉา จ อตีตานาคตตา วุตฺตาฯ ตทญฺญสุเตฺตสุ ปน เยภุเยฺยน จุติปฏิสนฺธิปริจฺฉิโนฺน อตีตาทิโก อทฺธา วุโตฺตติ โส เอว อิธาปิ ‘‘อทฺธาวเสนา’’ติ วุโตฺตฯ

สีตํ สีตสฺส สภาโค, ตถา อุณฺหํ อุณฺหสฺสฯ ยํ ปน สีตํ, อุณฺหํ วา สรีเร สนฺนิปติตํ สนฺตานวเสน ปวตฺตมานํ อนูนํ อนธิกํ เอกาการํ, ตํ เอโก อุตูติ วุจฺจตีติ สภาคอุตุโน อเนกตฺตา **เอก**-คฺคหณํ กตํ, เอวํ อาหาเรปิฯ **เอกวีถิเอกชวนสมุฏฺฐาน**นฺติ ปญฺจฉฏฺฐทฺวารวเสน วุตฺตํฯ สนฺตติสมยกถา วิปสฺสกานํ อุปการตฺถาย อฏฺฐกถาสุ กถิตาฯ ชนโก เหตุ, อุปถมฺภโก ปจฺจโย, เตสํ อุปฺปาทนํ, อุปตฺถมฺภนญฺจ กิจฺจํฯ ยถา พีชสฺส องฺกุรุปฺปาทนํ, ปถวีอาทีนญฺจ ตทุปตฺถมฺภนํ, กมฺมสฺส กฏตฺตารูปวิปากุปฺปาทนํ, อาหาราทีนํ ตทุปตฺถมฺภนํ, เอวํ เอเกกสฺส กลาปสฺส, จิตฺตุปฺปาทสฺส จ ชนกานํ กมฺมานนฺตราทิปจฺจยภูตานํ, อุปตฺถมฺภกานญฺจ สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตานํ กิจฺจํ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํฯ เอวํ อุตุอาทีนํ สภาควิสภาคตาสมฺภวโต ตํสมุฏฺฐานานํ รูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาโค วุโตฺต, กมฺมสฺส ปน เอกภวนิพฺพตฺตกสฺส สภาควิสภาคตา นตฺถีติ ตํสมุฏฺฐานานํ รูปานํ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาคํ อวตฺวา อุปตฺถมฺภกวเสเนว วุโตฺตฯ ยทา ปน ลิงฺคปริวตฺตนํ โหติ, ตทา พลวตา อกุสเลน ปุริสลิงฺคํ อนฺตรธายติ,

ทุพฺพเลน กุสเลน อิตฺถิลิงฺคํ ปาตุภวติฯ ทุพฺพเลน จ อกุสเลน อิตฺถิลิงฺคํ อนฺตรธายติ, พลวตา กุสเลน ปุริสลิงฺคํ ปาตุภวตีติ กมฺมสมุฏฺฐานรูปานมฺปิ อเตฺถว วิสภาคตาติ เตสมฺปิ สนฺตติวเสน อตีตาทิวิภาโค สมฺภวติ, โส ปน น สพฺพกาลิโกติ น คหิโตฯ

ตํตํสมยนฺติ เอกมุหุตฺตาทิโก โส โส สมโย เอตสฺสาติ ตํตํสมยํ, รูปํ, ตํตํสมยวนฺตนฺติ อโตฺถฯ

ตโต ปุเพฺพติ ตโต ขณตฺตยสฺส ปริยาปตฺติโต ปุเพฺพฯ อนุปฺปนฺนตฺตา **อนาคตํฯ ปจฺฉา**ติ ตโต ปจฺฉาฯ ขณตฺตยํ อติกฺกนฺตตฺตา **อตีตํ**ฯ ยสฺส เหตุกิจฺจํ, ปจฺจยกิจฺจญฺจ นิฏฺฐิตตฺตา อติกฺกนฺตํ, ตํ **อตีตํ** อุปฺปาทกฺขเณ เหตุกิจฺจํ, อุปฺปนฺนผลตฺตา นิฏฺฐิตญฺจาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ตีสุปิ ขเณสุ ปจฺจยกิจฺจํฯ ปถวีอาทีนํ สนฺธารณาทิกํ, ผสฺสาทีนํ ผุสนาทิกญฺจ อตฺตโน กิจฺจํ สกิจฺจํ, สกิจฺจสฺส กรณกฺขโณ **สกิจฺจกฺขโณ,** สห วา กิเจฺจน สกิจฺจํ, ยสฺมิํ ขเณ สกิจฺจํ รูปํ วา อรูปํ วา โหติ, โส **สกิจฺจกฺขโณ,** ตสฺมิํ ขเณ ปจฺจุปฺปนฺนํฯ เอตฺถ จ ขณาทิกถายํ **“ตโต ปุเพฺพ อนาคตํ, ปจฺฉา อตีต”**นฺติ วจนํ อทฺธาทีสุ วิย เภทาภาวโต นิปฺปริยายํฯ อทฺธาทิวเสน หิ อเญฺญว ธมฺมา อตีตา อเญฺญ อนาคตา อเญฺญ ปจฺจุปฺปนฺนา ลพฺภนฺติ, ขณาทิวเสน ปน นตฺถิ ธมฺมโต เภโท, กาลโต เอว เภโทฯ อุปฺปาทโต ปุเพฺพ อนาคโต , ขณตฺตเย วตฺตมาโน, ตโต ปรํ อตีโตติ นิปฺปริยายา, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนาทิ วิย เกนจิ ปริยาเยน อตีตมนาคตนฺติ จ วตฺตพฺพตาภาวโตฯ

๔๙๕. เหฏฺฐา วุตฺตํ อชฺฌตฺติกพาหิรเภทํ สนฺธาย **“วุตฺตนโย เอวา”**ติ วตฺวา เตน อปริตุสฺสมาเนน ยทิปิ ตตฺถ อชฺฌตฺตเมว อชฺฌตฺติกนฺติ สทฺทโตฺถ ลพฺภติ, ตถาปิ อเตฺถว อชฺฌตฺตอชฺฌตฺติกสทฺทานํ, พหิทฺธาพาหิรสทฺทานญฺจ อญฺญมญฺญํ อตฺถเภโทฯ ตถา หิ อชฺฌตฺติกสโทฺท สปรสนฺตานิเกสุ จกฺขาทีสุ รูปาทีสุ พาหิรสโทฺท วิย ปวตฺตติ, อชฺฌตฺตสโทฺท ปน ตสฺส ตสฺส สตฺตสฺส สสนฺตานิเกเสฺวว จกฺขุรูปาทีสุ ตโต อเญฺญสุ พหิทฺธาสโทฺท วิย ปวตฺตติฯ ตสฺมา ตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **“อปิจา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อิธา**ติ อิมสฺมิํ สุตฺตนฺตนเยฯ นิยกชฺฌตฺตมฺปิ น ปุเพฺพ วุตฺตอชฺฌตฺติกเมว, ปรปุคฺคลิกมฺปิ น ปุเพฺพ วุตฺตพาหิรเมวาติ อธิปฺปาโยฯ

๔๙๖. หีนปณีตเภโท ปริยายโต, นิปฺปริยายโต จ เวทิตโพฺพติ สมฺพโนฺธฯ **ตเทว** สุทสฺสีนํ รูปํฯ **ยตฺถา**ติ ยสฺมิํ อารมฺมณภูเตฯ ยํ อารมฺมณํ กตฺวา อกุสลวิปากวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ, **ตํ หีนํ** อนิฏฺฐภาวโตฯ ยํ **กุสลวิปากํ, ตํ ปณีตํ** อิฏฺฐภาวโตฯ ยถา หิ อกุสลวิปาโก สยํ อนิโฏฺฐ อนิเฏฺฐ เอว อุปฺปชฺชติ, น อิเฏฺฐ, เอวํ กุสลวิปาโกปิ สยํ อิโฏฺฐ อิเฏฺฐ เอว อุปฺปชฺชติ, น อนิเฏฺฐฯ ตถา หิ วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** –

> “อกุสลกมฺมชวเสน อนิฏฺฐา ปญฺจ กามคุณา วิภตฺตา, กุสลกมฺมชํ ปน อนิฏฺฐํ นาม นตฺถิ, สพฺพํ อิฏฺฐเมวฯ กุสลกมฺมชวเสน อิฏฺฐา ปญฺจ กามคุณา วิภตฺตาฯ กุสลกมฺมชญฺหิ อนิฏฺฐํ นาม นตฺถิ, สพฺพํ อิฏฺฐเมวา”ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๖) จฯ

ตตฺถ มนาปานิปิ กานิจิ หตฺถิรูปาทีนิ อกุสลกมฺมนิพฺพตฺตานิ สนฺติ, น ปน ตานิ เตสํเยว หตฺถิอาทีนํ สุขสฺส เหตุภาวํ คจฺฉนฺติฯ ตสฺส ตเสฺสว หิ สตฺตสฺส อตฺตนา กเตน กุสเลน นิพฺพตฺตํ สุขสฺส ปจฺจโย โหติ, อกุสเลน นิพฺพตฺตํ ทุกฺขสฺสฯ ตสฺมา กมฺมชานํ อิฏฺฐานิฏฺฐตา กมฺมการกสตฺตสฺส วเสน โยชนารหา สิยาฯ ตตฺถ ยํ วุตฺตํ “กุสลกมฺมชํ อนิฏฺฐํ นาม นตฺถี”ติ,

น จ วุตฺตํ ‘‘อกุสลกมฺมชํ อิฏฺฐํ นาม นตฺถี’’ติ, เตน อกุสลกมฺมชมฺปิ โสภนํ ปรสตฺตานํ อิฏฺฐํ อตฺถีติ อนุญฺญาตํ ภวิสฺสติ, กุสลกมฺมชํ ปน สเพฺพสํ อิฏฺฐเมวาติฯ

ติรจฺฉานคตานํ ปน เกสญฺจิ มนุสฺสรูปํ อมนาปํ, ยโต เต ทิสฺวาว ปลายนฺติ, มนุสฺสา จ เทวตารูปํ ปสฺสิตฺวา ภายนฺติ, เตสมฺปิ วิปากวิญฺญาณํ ตํ รูปํ อารพฺภ กุสลวิปากเมว อุปฺปชฺชติ, ตาทิสสฺส ปน ปุญฺญสฺส อภาวา น เตสํ ตตฺถ อภิรติ โหติฯ กุสลกมฺมชสฺส ปน อนิฏฺฐสฺส อภาโว วิย อกุสลกมฺมชสฺส จ อิฏฺฐสฺส อภาโว วตฺตโพฺพฯ หตฺถิอาทีนมฺปิ หิ อกุสลกมฺมชํ มนุสฺสานํ อกุสลวิปากเสฺสว อารมฺมณํ, กุสลกมฺมชํ ปน ปวเตฺต สมุฏฺฐิตํ กุสลวิปากสฺสฯ อิฏฺฐารมฺมเณน ปน โวมิสฺสกตฺตา อปฺปกํ อกุสลกมฺมชํ พหุลํ อกุสลวิปากุปฺปตฺติยา การณํ น ภวิสฺสตีติ สกฺกา วิญฺญาตุํ, วิปากํ ปน น สกฺกา วเณฺจตุนฺติ วิปากวเสน อิฏฺฐานิฏฺฐารมฺมณววตฺถานํ สุฏฺฐุ ยุชฺชติฯ ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘อนิฏฺฐา ปญฺจ กามคุณา’’ติ, ตํ รูปาทิภาวสามญฺญโต กามคุณสทิสตาย ตํสทิเสสุ ตโพฺพหาเรน วุตฺตํฯ อิฏฺฐาเนว หิ รูปาทีนิ ‘‘กามคุณา’’ติ ปาฬิยํ (ม. นิ. ๑.๑๖๔-๑๖๕, ๑๗๗-๑๗๘, ๒๘๗; ๒.๑๕๕, ๒๘๐; ๓.๕๗, ๑๙๐; สํ. นิ. ๕.๓๐) วุตฺตานิฯ กามคุณวิสภาคา วา รูปาทโย ‘‘กามคุณา’’ติ วุตฺตา อสิเว สิโวติ โวหาโร วิย, สพฺพานิ วา อิฏฺฐานิฏฺฐานิ รูปาทีนิ ตณฺหาวตฺถุภาวโต กามคุณา เอวฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘รูปา โลเก ปิยรูปํ สาตรูป’’นฺติอาทิ (ที. นิ. ๒.๔๐๐; ม. นิ. ๑.๑๓๓)ฯ อติสเยน ปน กมนียตฺตา **สุเตฺตสุ** กามคุณาติ อิฏฺฐรูปาทีนิ วุตฺตานิฯ

วุตฺตนยเมวาติ อภิเทเสน ลกฺขณโต ทูรสนฺติกํ ทสฺสิตนฺติ อาห **‘‘โอกาสโตเปตฺถ อุปาทายุปาทาย ทูรสนฺติกตา เวทิตพฺพา’’**ติฯ ตตฺถ กิตฺตกโต ปฏฺฐาย รูปํ โอกาสวเสน สนฺติเก นาม, กิตฺตกโต ปน ปฏฺฐาย ทูเร นาม? ปกติกถาย กเถนฺตานํ ทฺวาทส หตฺถา สวนูปจาโร นาม, ตสฺส โอรโต สนฺติเก, ปรโต ทูเรฯ ตตฺถ สุขุมรูปํ ทูเร โหนฺตํ ลกฺขณโตปิ โอกาสโตปิ ทูเร โหติ, สนฺติเก โหนฺตํ ปน โอกาสโตว สนฺติเก โหติ, น ลกฺขณโตฯ โอฬาริกรูปํ สนฺติเก โหนฺตํ ลกฺขณโตปิ โอกาสโตปิ สนฺติเก โหติ, ทูเร โหนฺตํ โอกาสโตว โหติ, น ลกฺขณโตฯ ‘‘อุปาทายุปาทายา’’ติ ปน วุตฺตตฺตา อตฺตโน รูปํ สนฺติเก นาม, อโนฺตกุจฺฉิคตสฺสาปิ ปรสฺส ทูเรฯ อโนฺตกุจฺฉิคตสฺส สนฺติเก, พหิ ฐิตสฺส ทูเรติ เอวํ อโนฺตคพฺภปมุขปริเวณสงฺฆารามสีมาคามเขตฺตชนปทรชฺชสมุทฺทจกฺกวาเฬสุ ตทโนฺตคตพหิคตานํ วเสน ทูรสนฺติกตา เวทิตพฺพาฯ

๔๙๗. **ตเทกชฺฌ**นฺติ ตํ เอกชฺฌํ เอกโตฯ **อภิสํยูหิตฺวา**ติ สํหริตฺวา, สมูหํ วา กตฺวาฯ **อภิสงฺขิปิตฺวา**ติ สงฺขิปิตฺวา สเงฺขปํ กตฺวาฯ **‘‘สพฺพมฺปิ รูปํ…เป…. ทสฺสิตํ โหตี’’**ติ อิมินา รูปขนฺธสทฺทานํ สมานาธิกรณสมาสภาวํ ทเสฺสติฯ เตเนวาห **‘‘น หิ รูปโต อโญฺญ รูปกฺขโนฺธ นาม อตฺถี’’**ติฯ

๔๙๘. ราสิภาวูปคมเนน เวทนากฺขนฺธาทโยติ ทสฺสิตา โหนฺตีติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

สนฺตติวเสน, ขณาทิวเสน จาติ เอตฺถ อทฺธาสมยวเสน อตีตาทิวิภาคสฺส อวจนํ สุขาทิวเสน ภินฺนาย อตีตาทิภาววจนโตฯ น หิ สุขา เอว อทฺธาวเสน, สมยวเสน จ อตีตาทิกา โหติ, ตถา ทุกฺขา เอว, อทุกฺขมสุขา เอว จ กายิกเจตสิกาทิภาเวน ภินฺนา, เตน เวทนาสมุทาโย อทฺธาสมยวเสน อตีตาทิภาเวน วตฺตพฺพตํ อรหติ สมุทายสฺส เตหิ ปริจฺฉินฺทิตพฺพตฺตา, เวทเนกเทสา ปน คยฺหมานา สนฺตติขเณหิ ปริเจฺฉทํ อรหนฺติ ตถา ปริจฺฉินฺทิตฺวา คเหตพฺพโตฯ เอกสนฺตติยํ ปน สุขาทีสุ อเนกเภทภินฺเนสุ โย เภโท ปริจฺฉินฺทิตพฺพภาเวน คหิโต,

ตสฺส เอกปฺปการสฺส ปากฏสฺส ปริเจฺฉทิกา ตํสหิตทฺวาราลมฺพนปฺปวตฺตา, อวิเจฺฉเทน ตทุปฺปาทเกกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา จ สนฺตติ ภวิตุํ อรหตีติ ตสฺสา เภทนฺตรํ อนามสิตฺวา ปริเจฺฉทกภาเวน คหณํ กตํ, ลหุปริวตฺติโน วา อรูปธมฺมา ปริวตฺตเนเนว ปริเจฺฉเทน ปริจฺฉินฺทนํ อรหนฺตีติ สนฺตติขณวเสเนว ปริเจฺฉโท วุโตฺตฯ เอกวิธวิสยสมาโยคปฺปวตฺตา ทิวสมฺปิ พุทฺธรูปํ ปสฺสนฺตสฺส, ธมฺมํ สุณนฺตสฺส ปวตฺตสทฺธาทิสหิตเวทนา **ปจฺจุปฺปนฺนาฯ “ปุพฺพนฺตาปรนฺตมชฺฌตฺตคตา**”ติ เอเตน เหตุปจฺจยกิจฺจวเสน วุตฺตนยํ ทเสฺสติฯ

๔๙๙. สพฺยาปารสอุสฺสาหสวิปากตา กุสลาทีหิ ตีหิปิ สาธารณาติ อสาธารณเมว ทเสฺสตุํ **“สาวชฺชกิริยเหตุโต**”ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สาวชฺชกิริยเหตุโต**ติ ปาณาติปาตาทิคารยฺหกิริยานิมิตฺตโตฯ **กิเลสสนฺตาปภาวโต**ติ กิเลสปริฬาเหน สทรถภาวโต ฯ วูปสนฺตสภาวาย กุสลาย เวทนาย **โอฬาริกาฯ สพฺยาปารโต**ติ สอีหโตฯ เตน ยถา ปวตฺตมานายสฺสา วิปาเกน ภวิตพฺพํ, ตถา ปวตฺตึ วทโนฺต วิปากุปฺปาทนโยคฺยตมาหฯ **สอุสฺสาหโต**ติ สสตฺติโต, เตน วิปากุปฺปาทนสมตฺถตํฯ **สวิปากโต**ติ วิปากสพฺภาวโต, เตน ปจฺจยนฺตรสมวาเยนสฺสา วิปากนิพฺพตฺตนํฯ ตีหิปิ ปเทหิ วิปากธมฺมตํเยว ทเสฺสติฯ กายกมฺมาทิพฺยาปารสพฺภาวโต วา **สพฺยาปารโต,** ชวนุสฺสาหวเสน **สอุสฺสาหโต,** วิปากุปฺปาทนสมตฺถตาวเสน **สวิปากโต**ติ เอวเมตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ วิปากํ อนุปฺปาเทนฺตีปิ กิริยา กุสลา วิย สพฺยาปารา, สอุสฺสาหา เอว จ โหตีติ ตทุภยํ อนามสิตฺวา กิริยาพฺยากตวาเร ‘‘สวิปากโต’’ อิเจฺจว วุตฺตํฯ **สพฺยาพชฺฌโต**ติ กิเลสทุเกฺขน สทุกฺขโตฯ **วุตฺตวิปริยายโต**ติ อนวชฺชกิริยเหตุโต, กิเลสสนฺตาปาภาวโต, อพฺยาพชฺฌโต จ วูปสนฺตวุตฺตีติ เอวํ อกุสลาย วุตฺตวิปลฺลาสโตฯ **ยถาโยคนฺ**ติ โยคานุรูปํฯ ตีสุ การเณสุ ยํ ยํ ยสฺสา ยสฺสา ยุชฺชติ, ตทนุรูปนฺติ อโตฺถฯ กุสลากุสลเวทนาหิ วิปากพฺยากตาย ตีหิปิ การเณหิ **โอฬาริกา**ฯ กิริยาพฺยากตาย สวิปากโต สวิปากตาวิสิฏฺฐสพฺยาปารสอุสฺสาหโต วาติฯ **วุตฺตปริยาเยนา**ติ วิปากพฺยากตา อพฺยาปารโต , อนุสฺสาหโต, อวิปากโต จ ตาหิ กุสลากุสลเวทนาหิ สุขุมาฯ กิริยาพฺยากตา อวิปากโต, อวิปากตาวิสิฏฺฐสพฺยาปารสอุสฺสาหโต วาติ เอวํ กุสลากุสลาย วุตฺตวิปลฺลาเสนฯ กมฺมเวคกฺขิตฺตา หิ กมฺมปฏิพิมฺพภูตา จ กายกมฺมาทิพฺยาปารวิรหโต นิรุสฺสาหา วิปากาฯ สอุสฺสาหา จ กิริยา อวิปากธมฺมาฯ สวิปากธมฺมา หิ สคพฺภา วิย โอฬาริกาติฯ

๕๐๐. **นิรสฺสาทโต**ติ อสฺสาทาภาวโต สุขปฏิเกฺขปโตฯ **สวิปฺผารโต**ติ สปริปฺผนฺทโต, อนุปสนฺตโตติ อโตฺถฯ **อภิภวนโต**ติ อโชฺฌตฺถรณโตฯ สุขาย มชฺฌตฺตตา นตฺถิ, อุเปกฺขาย สาตตาฯ สนฺตตาทโย ปน สพฺพตฺถ สุขุเปกฺขาสุ ลพฺภนฺตีติ **“ยถาโยค**”นฺติ วุตฺตํฯ **ปากฏโต**ติ สุขิโต ทุกฺขิโตติ ทิสฺวาปิ ชานิตพฺพตฺตา วิภูตภาวโตฯ **สา** อทุกฺขมสุขา เวทนาฯ

๕๐๑. **อสมาปนฺนสมาปนฺน**-คฺคหเณน เจตฺถ ภูมิวเสนาปิ เวทนานํ โอฬาริกสุขุมตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ **อิตรา** สมาปนฺนสฺส เวทนาฯ

โอฆนิยโตติ โอเฆหิ อารมฺมณํ กตฺวา อติกฺกมิตพฺพโตฯ ตถา **โยคนิยโต, คนฺถนิยโตจา**ติ เอตฺถาปิ คโนฺถว คนฺถนํ, ตสฺส หิตํ อารมฺมณภาเวน สมฺพนฺธนโตติ **คนฺถนิยํ**ฯ เอวํ **นีวรณิยํ, อุปาทานิยญฺจ** เวทิตพฺพํฯ สํกิเลเส นิยุตฺตา, สํกิเลสํ วา อรหนฺตีติ **สํกิเลสิกาฯ สา** อนาสวาฯ

๕๐๒. **ตตฺถา**ติ ยถาวุตฺตาย โอฬาริกสุขุมตายฯ **สเมฺภโท**ติ สงฺกโรฯ ‘‘โอฬาริกา, สุขุมา’’ติ จ วุตฺตานมฺปิ ชาติอาทิวเสน ปุน สุขุโมฬาริกภาวาปตฺติโทโส ยถา น โหติ, ตถา **ปริหริตโพฺพ**ฯ ชาติวเสน สุขุมาย เวทนาย สภาวปุคฺคลโลกิยวเสน โอฬาริกตํ ปาฬิวเสน ท

เสฺสตุํ **“วุตฺตเณฺหต”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **เอวํ สุขาทโยปี**ติ เอตฺถ อกุสลา เวทนา **ชาติวเสน โอฬาริกา, สภาววเสน สุขุมา**ฯ กุสลชฺฌานสหคตา สุขา เวทนา ชาติวเสน โอฬาริกา, สมาปนฺนสฺส เวทนาติ กตฺวา ปุคฺคลวเสน สุขุมาติ เอวมาทินา โยเชตพฺพาฯ **“น ปรามสิตพฺพ”**ติ เอเตน ชาติอาทโย จตฺตาโร โกฏฺฐาสา อญฺญมญฺญํ อโวมิสฺสกา เอว คเหตพฺพาฯ เอวํ สเมฺภทสฺส ปริหาโร, น อญฺญถาติ ทเสฺสติฯ ยถา อพฺยากตมุเขน, เอวํ กุสลากุสลมุเขนปิ, ยถา จ ชาติมุเขน, เอวํ สภาวาทิมุเขนปิ ทเสฺสตพฺพนฺติ อิมมตฺถํ **“เอส นโย สพฺพตฺถา”**ติ อติทิสติฯ

อิทานิ ชาติอาทิโกฏฺฐาเสสุปิ มิโถ อกุสลาทีนํ อุปาทายุปาทาย โอฬาริกสุขุมตํ ทเสฺสตุํ **“อปิจา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ **“นิสฺสยทหนโต”**ติ อิมินา โทสสหคตาย ปากฏํ กุรูรปฺปวตฺตึ ทเสฺสติฯ **นิยตา**ติ มิจฺฉตฺตนิยาเมน นิยตา, อานนฺตริยภาวปฺปตฺตา กปฺปติฏฺฐนกวิปากตาย **กปฺปฏฺฐิติกา** เทวทตฺตาทีนํ วิยฯ **อสงฺขาริกา** สภาวติขิณตาย **โอฬาริกาฯ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา** มหาสาวชฺชตาย **โอฬาริกาฯ สาปิ** ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตา **นิยตา โอฬาริกา,** ตโต **กปฺปฏฺฐิติกา,** ตโต **อสงฺขาริกา**ติ ติวิธาปิ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา เอกชฺฌํ วุตฺตา วิสุํ วิสุํเยว โยเชตพฺพาฯ เตนาห **“อิตรา สุขุมา”**ติฯ **อวิเสเสนา**ติ โทสสหคตา, โลภสหคตาติ อเภเทนฯ **อกุสลา พหุวิปากา** โทสุสฺสนฺนตาย **โอฬาริกา**ฯ ตถา **กุสลา อปฺปวิปากา**ฯ มนฺทโทสตฺตา อกุสลา **อปฺปวิปากา สุขุมา**ฯ ตถา **กุสลา พหุวิปากา**ฯ

โอฬาริกสุขุมนิกนฺติวตฺถุภาวโต กามาวจราทีนํ โอฬาริกสุขุมตา, โลกุตฺตรา ปน เอกนฺตสุขุมาวฯ ตตฺถาปิ จ วิภาคํ ปรโต วกฺขติฯ **ภาวนามยาปี**ติ ภาวนามยาย เภทเนน ทานสีลมยานมฺปิ เภทนํ นยโต ทสฺสิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ภาวนาย ปคุณพลวกาลาทีสุ กทาจิ ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตนปิ มนสิกาโร โหตีติ วุตฺตํ **“ภาวนามยาปิ ทุเหตุกา”**ติฯ **ตํตํภูมิวิปากกิริยาเวทนาสู**ติ เอตฺถ ‘‘กามาวจรวิปากา โอฬาริกา, รูปาวจรา สุขุมา’’ติอาทินา ยาว อรหตฺตผลา เนตพฺพํฯ ‘‘กามาวจรกิริยา โอฬาริกา, รูปาวจรกิริยา สุขุมา’’ติอาทินา กามาวจรา จ ‘‘ทานาการปฺปวตฺตา โอฬาริกา, สีลาการปฺปวตฺตา สุขุมา’’ติอาทินา ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนา เนตพฺพํฯ ยถา จ ชาติโกฏฺฐาเส อยํ วิภาโค, เอวํ สภาวโกฏฺฐาสาทีสุปีติ ทเสฺสตุํ **“ทุกฺขาที”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

สโพฺพ จายํ วิภาโค ลกฺขณสนฺนิสฺสิโต วุโตฺตติ กตฺวา อาห **“โอกาสวเสน จาปี”**ติ อาทิฯ **สุขาปี**ติ **ปิ**-สเทฺทน อทุกฺขมสุขํ สมฺปิเณฺฑติฯ **สพฺพตฺถา**ติ สพฺพาสุ ภูมีสุฯ **ยถานุรูป**นฺติ ยา ยา เวทนา ยตฺถ ยตฺถ ลพฺภติ, ตทนุรูปํฯ **วตฺถุวเสนา**ติ ยํ วตฺถุํ อารพฺภ เวทนา ปวตฺตติ, ตสฺส วเสนาปิฯ **หีนวตฺถุกา**ติ หีนํ วตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา กงฺคุภตฺตํ ภุญฺชนฺตสฺส เวทนา หีนวตฺถุกตาย **โอฬาริกา**ฯ สาลิมํโสทนํ ภุญฺชนฺตสฺส ปณีตวตฺถุกตาย **สุขุมา**ติฯ

๕๐๓. อาทินา นเยนาติ สพฺพํ ปาฬิคตึ อามสติฯ ชาติอาทิวเสน อสมานโกฏฺฐาสตา **วิสภาคตา**ฯ ทุกฺขวิปากตาทิวเสน อสทิสกิจฺจตา **อสํสฏฺฐตา,** น อสมฺปโยโคฯ ยทิ สิยา, ทูรวิปริยาเยน สนฺติกํ โหตีติ สํสฏฺฐตา สนฺติกตา อาปชฺชติ, น จ เวทนาย เวทนาสมฺปโยโค อตฺถิฯ สนฺติกปทวณฺณนาย จ ‘‘สภาคโต จ สริกฺขโต จา’’ติ วกฺขตีติ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อสทิสสภาวตา **อสริกฺขตาฯ สพฺพวาเรสู**ติ โอฬาริกสุขุมเภเท วุตฺตนยานุสาเรน วตฺตเพฺพสุ สเพฺพสุ วาเรสุฯ ชาติอาทิวเสน สมานโกฏฺฐาสตา **สภาคตา,** ทุกฺขวิปากตาทิวเสน ปน สทิสสภาวตา **สริกฺขตา**ฯ เตนาห **“อกุสลา ปน…เป…. สนฺติเก”**ติฯ

อิติ เวทนากฺขนฺธสฺส อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถามุขวณฺณนาฯ

กมาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา

๕๐๔. **เอต**นฺติ เอวํ อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถามุขํฯ **ญาณเภทตฺถ**นฺติ นานปฺปการํ ญาณปฺปเภทตฺถํฯ **กมโต**ติ เทสนากฺกมโต, เยน การเณนายํ เทสนากฺกโม กโต, ตโตติ อโตฺถฯ **วิเสสโต**ติ เภทโต, ขนฺธุปาทานกฺขนฺธวิภาคโตติ อโตฺถฯ **อนูนาธิกโต**ติ ปญฺจภาวโตฯ **อุปมาโต**ติ อุปมาหิ อุปเมตพฺพโตฯ **ทฎฺฐพฺพโต ทฺวิธา**ติ ทฺวีหิ อากาเรหิ ญาเณน ปสฺสิตพฺพโตฯ **ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโต**ติ ยถา ปสฺสนฺตสฺส ยถาธิเปฺปตตฺถนิปฺผตฺติโตฯ **วิภาวินา**ติ ปญฺญวตาฯ

อุปฺปตฺติกฺกโมติ ยถาปจฺจยํ อุปฺปชฺชนฺตานํ อุปฺปชฺชนปฎิปาฎิฯ ''ทสฺสเนนปหาตพฺพา''ติอาทินา (ธ. ส. ติกมาติกา ๘, ๙) ปฐมํ ปหาตพฺพา ปฐมํ วุตฺตา, ทุติยํ ปหาตพฺพา ทุติยํ วุตฺตาติ อยํ **ปหานกฺกโม**ฯ สีลวิสุทฺธึ ปฎิปชฺช จิตฺตวิสุทฺธิ ปฎิปชฺชิตพฺพา, ตถา ตโต ปราปีติ อาห **"สีลวิสุทฺธิ...เป.... ปฎิปตฺติกฺกโม"**ติ, อนุปุพฺพปณีตา ภูมิโย อนุปุเพฺพน ววตฺถิตาติ อยํ **ภูมิกฺกโม**ฯ ''จตฺตาโร สติปฎฺฐานา''ติอาทิโก (วิภ. ๓๕๕) เอกกฺขเณปิ สติปฎฺฐานาทิสมฺภวโต **เทสนากฺกโม** จฯ ทานกถาทโย อนุปุพฺพุกฺกํสโต กถิตา, อุปฺปตฺติอาทิววตฺถานาภาวโต ปน ทานาทีนํ อิธ เทสนากฺกมวจนํฯ อุปฺปตฺติอาทิววตฺถานเหตุกตาย หิ ''ปฐมํ กลลํ โหตี''ติอาทิกา (สํ. นิ. ๑.๒๓๕; กถา. ๖๙๒) เทสนาปิ สมานา อุปฺปตฺติอาทิกมภาเวเนว วุตฺตาฯ ยถาวุตฺตววตฺถานาภาเวน ปน อเนเกสํ วจนานํ สหปวตฺติยา อสมฺภวโต เยน เกนจิ ปุพฺพาปริเยน เทเสตพฺพตาย เตน เตน อธิปฺปาเยน เทสนามตฺตเสฺสว กโม **เทสนากฺกโม** ทฎฺฐโพฺพฯ **ปุพฺพาปริยววตฺถาเนนา**ติ ปฐมํ รูปกฺขโนฺธ, ตโต เวทนากฺขโนฺธติ เอวํ ปุพฺพาปริยววตฺถาเนน อนุปฺปตฺติโตฯ **อปฺปหาตพฺพโต**ติ ขเนฺธสุ เอกจฺจานํ ปหาตพฺพตาว นตฺถิ, กุโต ปหานกฺกโมฯ สติ หิ สเพฺพสํ ปหาตพฺพตาย ปหานกฺกเมน เนสํ เทสนา สิยาฯ **อปฺปฎิปชฺชนียโต**ติ สมฺมาปฎิปตฺติวเสน น ปฎิปชฺชิตพฺพโตฯ **"จตุภูมิปริยาปนฺนตฺตา"**ติ อิมินา เวทนาทีนํ อนิยตภูมิกตํ ทเสฺสติฯ นิยตภูมิกานญฺหิ ภูมิกฺกโม สมฺภเวยฺยฯ

อเภทนาติ รูปาทีนํ เภทํ วิภาคํ อกตฺวา เอกชฺฌํ ปิณฺฑคฺคหเณนฯ **อตฺตคาหปติต**นฺติ อตฺตคาหสงฺขาเต ทิโฎฺฐเฆ นิปติตํฯ **สมูหฆนวินิโพฺภคทสฺสเนนา**ติ รูปโต อรูปํ วิเวเจโนฺต รูปารูปสมูเห ฆนวินิพฺภุชฺชนทสฺสเนนฯ **จกฺขุอาทีนมฺปิ วิสยภูต**นฺติ เอกเทเสน สมุทายภูตํ รูปกฺขนฺธํ วทติฯ ยา เอตฺถ อิฎฺฐํ, อนิฎฺฐญฺจ รูปํ สํเวเทติ, อยํ เวทนากฺขโนฺธติ อิฎฺฐานิฎฺฐรูปสํเวทนิกํ เวทนํ เทเสสีติ สมฺพโนฺธฯ เอวํ สพฺพตฺถฯ อิฎฺฐมชฺฌตฺตอนิฎฺฐมชฺฌตฺตานมฺปิ อิฎฺฐานิฎฺฐสภาวตฺตา อิฎฺฐานิฎฺฐคฺคหเณเนว คหณํ ทฎฺฐพฺพํฯ **เอว**นฺติ ยถาวุตฺตนเยนฯ สญฺญายคหิตากาเร วิสเย อภิสงฺขารปฺปวตฺตีติ อาห **"สญฺญาวเสน อภิสงฺขารเก"**ติฯ ยถา วิญฺญาณสฺส สมฺปยุตฺตธมฺมานํ นิสฺสยภาโว ปากโฎ, น ตถา เวทนาทีนนฺติ อาห **"เวทนาทีนํ นิสฺสย"**นฺติฯ ''มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (ธ. ป. ๑-๒), จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา (ธ. ส. ทุกมาติกา ๖๒), ฉทฺวาราธิปติ ราชา''ติ (ธ. ป. อฎฺฐ. ๒.๑๘๑ เอรกปตฺตนาคราชวตฺถุ) วจนโต **วิญฺญาณํ** อธิปติฯ

๕๐๕. รูปกฺขเนฺธ **"สาสวํ อุปาทานิย"**นฺติ วจนํ อนาสวานํ ธมฺมานํ สพฺภาวโต รูปกฺขนฺธสฺส ตํสภาวตานิวตฺตนตฺถํ, น อนาสวรูปนิวตฺตนตฺถํฯ

อนาสวาว ขเนฺธสุ วุตฺตาติ เอตฺถ อฎฺฐานปฺปยุโตฺต **เอว**-สโทฺท, อนาสวา ขเนฺธเสฺวว วุตฺตาติ อโตฺถฯ **อิธ ปน** วิสุทฺธิมเคฺค **สเพฺพเปเต** ขนฺธาปิ อุปาทานกฺขนฺธาปิฯ

๕๐๖. สพฺพสงฺขตานํ สภาเคน เอกชฺฌํ สงฺคโห **สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคโห**ฯ สภาค สภาเวน หิ สงฺคยฺหมานา สพฺพสงฺขตา ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺติฯ ตตฺถ รุปฺปนาทิสามญฺญน สมานโกฏฺฐาสา สภาคาติ เวทิตพฺพาฯ เตสุ สงฺขตาภิสงฺขรณกิจฺจํ อายูหนรสาย เจตนาย พลวนฺติ สา ''สงฺขารกฺขโนฺธ''ติ วุตฺตาฯ อเญฺญ จ รุปฺปนาทิวิเสสลกฺขณรหิตา ผสฺสาทโย สงฺขตาภิสงฺขรณสามญฺญนาติ ทฏฺฐพฺพา, ผุสนาทโย ปน สภาวา วิสุํ ขนฺธสทฺทวจนียา น โหนฺตีติ ธมฺมสภาวญฺญุนา ตถาคเตน ผสฺสกฺขนฺธาทโย น วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ''เย หิ เกจิ, ภิกฺขเว, สมณา วา พฺราหฺมณา วา สสฺสตวาทา สสฺสตํ อตฺตานญฺจ โลกญฺจ ปญฺญเปนฺติ, ส เพฺพ เต อิเม เอว ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธ นิสฺสาย ปฏิจฺจ, เอเตสํ วา อญฺญตร''นฺติ เอวมาทิสุตฺตานญฺจ วเสน อตฺตตฺตนิยคาหสฺส เอตปฺปรมตา ทฏฺฐพฺพาฯ เอเตน จ วกฺขมานสุตฺตวเสน จ ขเนฺธ เอว นิสฺสาย ปริตฺตารมฺมณาทิวเสน น วตฺตพฺพา จ ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ ขนฺธนิพฺพา นวชฺชสฺส สภาวธมฺมสฺส อภาวโตติ วุตฺตํ โหติฯ **รูป**นฺติ รุปฺปนสภาวํ ธมฺมชาตมาหฯ **เวทน**นฺติ อาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ''สีลกฺขโนฺธ สมาธิกฺขโนฺธ''ติอาทิ (ที. นิ. ๓.๓๕๕) วจนโต อเญฺญสญฺจ ขนฺธสทฺทวจนียานํ สีลกฺขนฺธาทีนํ สพฺภาวโต น ปเญฺจวาติ โจทนํ นิวเตฺตตุมาห **''อเญฺญสํ ตทวโรธโต''**ติฯ

๕๐๗. ปวตฺติฏฺฐานภูตํ วสนฏฺฐานํ วิย โหตีติ วุตฺตํ **''นิวาสฏฺฐานโต''**ติฯ ทุกฺขทุกฺขวิ ปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขตาวเสน เวทนาย อาพาธกตฺตํ ทฏฺฐพฺพํฯ ราคาทิสมฺปยุตฺตสฺส วิ ปริณามาทิทุกฺขสฺส อิตฺถิปุริสาทิอาการคาหิกา ตํตํสงฺกปฺปมูลภูตา สญฺญา **สมุฏฺฐานํ**ฯ ปิตฺตาทิ วิย โรคสฺส อาสนฺนการณํ **สมุฏฺฐานํ**ฯ อุตุโภชนวิสมตาวิสมปริหาราทิ วิย มูลการณํ **นิทานํ**ฯ จิตฺตสฺส องฺคภูตา เจตสิกาติ วิญฺญาณํ คิลานูปมํ วุตฺตํฯ กุฏฺฐโรควโต สินิยฺหนํ ตสฺส ภิโยฺยภาวาย วิย พาลสฺส ปุญฺญาภิสงฺขาราทิวเสน ปวตฺติ เวทนาทุกฺขาวหา อสปฺปายเสวนสทิสีฯ **เวทนตฺตายา**ติ เวทนาสภาวตฺถํ, เวทนตฺตลาภายาติ อโตฺถฯ การณฏฺฐานตาย, โภชนาธารตาย จ **จารกูปมํ, ภาชนูปม**ญฺจ รูปํฯ สุภสญฺญาทิวเสน เวทนาการณสฺส เหตุภาวโต, เวทนาโภชนสฺส ฉาทาปนโต จ **อปราธูปมา, พฺยญฺชนูปมา** จ สญฺญาฯ เวทนาเหตุโต **การณการกูปโม, ปริเวสกูปโม** จ สงฺขารกฺขโนฺธฯ ภตฺตกาโร เอว เยภุเยฺยน ปริวิสตีติ ปริเวสกคฺคหณํฯ เวทนาย วิพาธิตพฺพโต, อนุคฺคเหตพฺพโต จ **อปราธิกูปมํ, ภุญฺชกูปม**ญฺจ วิญฺญาณํ วุตฺตํฯ

๕๐๘. ''ปญฺจ วธกา ปจฺจตฺถิกา อุกฺขิตฺตาสิกาติ โข, ภิกฺขเว, ปญฺจเนฺนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจน''นฺติ **อาสีวิสูปเม** (สํ. นิ. ๔.๒๓๘) วธกาติ วุตฺตา, ''ภาโรติ โข, ภิกฺขเว, ปญฺจเนฺนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจน''นฺติ **ภารสุเตฺต** (สํ. นิ. ๓.๒๒) ภาราติ, ''อตีตมฺปาหํ อทฺธานํ เอวเมว รูเปน ขชฺชึ, เสยฺยถาปิ เอตรหิ ปจฺจุปฺปเนฺนน รูเปน ขชฺชามิฯ อหเญฺจว โข ปน อนาคตํ รูปํ อภินเนฺทยฺยํ, อนาคตมฺปาหํ อทฺธานํ เอวเมว รูเปน ขเชฺชยฺยํ, เสยฺยถาปิ… เป.… ขชฺชามี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๓.๗๙) **ขชฺชนียปริยาเย** ขาทกาติ, ''โส อนิจฺจํ รูปํ 'อนิจฺจํ รูป'นฺติ ยถาภูตํ นปฺปชานาตี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๓.๘๕) **ยมกสุเตฺต** อนิจฺจาทิกาติฯ ยทิปิ ''อิธ ปน สเพฺพเปเต เอกชฺฌํ กตฺวา ขนฺธาติ อธิเปฺปตา''ติ วุตฺตํ, พาหุเลฺลน ปน อุปาทานกฺขนฺธานํ ตทโนฺตคธานํ ทฏฺฐพฺพตา เวทิตพฺพาฯ วิปสฺสนาย ภูมิวิจาโร เหโสติฯ

เผณปิโณฺฑ วิยาติอาทีสุ รูปาทีนํ เอวํ เผณปิณฺฑาทิสทิสตา ทฏฺฐพฺพา, ยถา เผณปิโณฺฑ นิสฺสาโร ปริทุพฺพโล อคยฺหุปโค; คหิโตปิ กิญฺจิ อตฺถํ น สาเธติ, ฉิทฺทาวฉิทฺท อเนกสนฺธิสงฺฆฏิโต พหูนํ ปาณกานํ อาวาโส อนุปุพฺพูปจิโต สพฺพาวตฺถนิปาตี อวสฺสํเภที, เอวํ รูปมฺปิ นิจฺจสาราทิวิรหโต นิสฺสารํ เผคฺคุ วิย, สุขภญฺชนียโต ทุพฺพลํ, นิจฺจนฺติ วา ธุวนฺติ

วา อหนฺติ วา มมนฺติ วา น คเหตพฺพํ, คหิตมฺปิ ตถา น โหติ, พหุฉิทฺทํ อสีติสตสนฺธิสงฺฆฏิตํ อเนกกิมิกุลาวาสํ กลลาทิวเสน อนุปุพฺพูปจิตํ กลลกาลโต ปฏฺฐาย สพฺพาสุปิ อวตฺถาสุ วินสฺสติ, อวสฺสเมว จ ภิชฺชติฯ **อฏฺฐกถายํ** (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๓.๙๕; วิภ. อฏฺฐ. ๒๖ กมาทิวินิจฺฉยกถา) ปน ปริมทฺทนาสหนเมว อุปมูปเมยฺยสมฺพนฺโธ วุตฺโตฯ

ยถา ปุพฺพุโฬ นิสฺสาโร ปริทุพฺพโล อคยฺหุปโค, คหิโตปิ น กิญฺจิ อตฺถํ สาเธติ, น จิรฏฺฐิติโก, ตถา เวทนาปิฯ ยถา จ ปุพฺพุโฬ, อุทกตลํ, อุทกพินฺทุํ, อุทกชลฺลิกํ สงฺกฑฺฒิตฺวา ปุฏํ กตฺวา คหณวาตญฺจาติ จตฺตาริ การณานิ ปฏิจฺจ ชายติ, เอวํ เวทนาปิ วตฺถุํ, อารมฺมณํ, กิเลสชลฺลํ, ผสฺสสงฺฆฏฺฏนญฺจาติ จตฺตาริ การณานิ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติฯ ยถา หิ อุทกตเล พินฺทุนิปาตชนิโต วาโต อุทกชลฺลิกสงฺขาตํ อุทกลสิกํ สงฺกฑฺฒิตฺวา ปุฏํ กตฺวา ปุพฺพุฬํ นาม กโรติ, เอวํ วตฺถุมฺหิ อารมฺมณาปาถคมนชนิโต ผโสฺส อนุปจฺฉินฺนํ กิเลสชลฺลํ สหการีปจฺจยภาเวน สงฺกฑฺฒิตฺวา เวทนํ นาม กโรติฯ อิทญฺจ กิเลเสหิ มูลการณภูเตหิ, อารมฺมณสฺสาทนภูเตหิ จ นิพฺพตฺตํ วฏฺฏคตํ เวทนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉเทน วา จตฺตาโร ปจฺจยา วุตฺตา, อูเนหิปิ ปน อุปฺปชฺชเตวฯ อิธ มุหุตฺตรมณียตา อุปโมปเมยฺยสมฺพนฺโธ วุตฺโตฯ

ยถา ปน **มรีจิกา** อสารา อคยฺหุปคาฯ น หิ ตํ คเหตฺวา ปาตุํ วา นฺหายิตุํ วา ภาชนํ วา ปูเรตุํ สกฺกา, เอวํ สญฺญาปิ อสารา อคยฺหุปคาฯ ยถา จ มรีจิกา วิปฺผนฺทมานานา สญฺชาตูมิเวคา วิย ขายนฺตี มหาชนํ วิปฺปลเมฺพติ, เอวํ สญฺญาปิ ‘‘นีลํ ปีตํ ทีฆํ รสฺส’’นฺติอาทินา อารมฺมเณ ปวตฺตมานานา สภาวมเตฺต อฏฺฐตฺวา ‘‘สุภํ สุขํ นิจฺจ’’นฺติอาทิมิจฺฉาคาหสฺส การณภาเวน โลกํ วิปฺปลเมฺพติฯ

ยถา **กทลิกฺขโนฺธ** อสาโร อคยฺหุปโคฯ น หิ ตํ คเหตฺวา โคปานสีอาทีนํ อตฺถาย อุปเนตุํ สกฺกา, อุปนีตมฺปิ ตถา น โหติ, พหุวฏฺฏิสโมธาโน จ โหติ, เอวํ สงฺขารกฺขโนฺธปิ อสาโร อคยฺหุปโคฯ น หิ ตํ นิจฺจาทิวเสน คเหตุํ สกฺกา, คหิตมฺปิ ตถา น โหติ, พหุธมฺมสโมธาโน จฯ อญฺญเทว หิ ผสฺสสฺส ลกฺขณํ, อญฺญํ เจตนาทีนํ, เต ปน สเพฺพ สโมธาเนตฺวา สงฺขารกฺขโนฺธติ วุจฺจติฯ

ยถา จ **มายา** อสารา อคยฺหุปคาฯ น หิ ตํ คเหตฺวา กิญฺจิ อตฺถํ กิจฺจํ สาเธตุํ สกฺกา, อิตฺตรา ลหุปจฺจุปฏฺฐานา อมณิอาทิเมว มณิอาทิรูเปน ทเสฺสนฺตี มหาชนํ วเญฺจติ, เอวํ วิญฺญาณมฺปิ อสารํ อิตฺตรํ ลหุปจฺจุปฏฺฐานํ, เตเนว จิเตฺตน อาคจฺฉนฺตํ วิย, คจฺฉนฺตํ วิย, ฐิตํ วิย, นิสินฺนํ วิย จ กตฺวา คาหาเปติ, อญฺญเทว จิตฺตํ อาคมเน, อญฺญํ คมนาทีสูติฯ เอวํ วิญฺญาณํ มายาสทิสํฯ

ปญฺจปิ อุปาทานกฺขนฺธา อสุภาทิสภาวา เอว สํกิเลสาสุจิวตฺถุภาวาทิโตติ อสุภาทิโต ทฏฺฐพฺพา เอว, ตถาปิ กตฺถจิ โกจิ วิเสโส สุขคฺคหณีโย โหตีติ อาห **‘‘วิเสสโต จา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา จตุวิปลฺลาสปฺปหานกราติ เตสํ โคจรภาเวน รูปกฺขนฺธาทีสุ อสุภาทิภาเวน ทฏฺฐพฺพตา วุตฺตาฯ

๕๐๙. ขเนฺธหิ น วิหญฺญติ ปริวิทิตสภาวตฺตาฯ วิปสฺสโกปิ เตสํ วิปตฺติยํ น ทุกฺขมาปชฺชติ, ขีณาสเวสุ ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ เต หิ อายติมฺปิ ขเนฺธหิ น พาธียนฺตีติฯ

กพฬีการาหารํ ปริชานาตีติ ‘‘อาหารสมุทยา รูปสมุทโย’’ติ (สํ. นิ. ๓.๕๖,๕๗) วจนโต อชฺฌตฺติกรูเป ฉนฺทราคํ ปชหโนฺต ตสฺส สมุทยภูเต กพฬีการาหาเรปิ ฉนฺทราคํ ปชหตีติ

อโตฺถฯ อยํ **ปหานปริญฺญา**ฯ อชฺฌตฺติกรูปํ ปน ปริคฺคณฺหโนฺต ตสฺส ปจฺจยภูตํ กพฬีการาหารํ ปริคฺคณฺหาตีติ **ญาตปริญฺญา**ฯ ตสฺส จ อุทยพฺพยานุปสฺสี โหตีติ **ตีรณปริญฺญา** จ โยเชตพฺพาฯ เอวํ ปริญฺญตฺตเย สิชฺฌเนฺต อิเม วิปลฺลาสาทโย วิธมียนฺติ เอวาติ อาห **“อสุเภ สุภนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหตี”**ติอาทิฯ ตตฺถ กามราคภูตํ อภิชฺฌํ สนฺธายาห **“อภิชฺฌากายคนฺถ”**นฺติฯ อสุภานุปสฺสนาย หิ กามราคปฺปหานํ โหติ , กามราคมุเขน วา สพฺพโลภปฺปหานํ วทติฯ **น อุปาทิยติ** น คณฺหติ น อุปฺปาเทติฯ

‘‘ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติ (ม. นิ. ๓.๑๒๖; สํ. นิ. ๒.๓๙; มหาว. ๑; อุทา. ๑; เนตฺติ. ๒๔) วุตฺตตฺตา ‘‘เวทนาย ฉนฺทราคํ ปชหโนฺต ตสฺสา ปจฺจยภูเต ผสฺสาหาเรปิ ฉนฺทราคํ ปชหตี’’ติ อาทินา อาหารปริชานเน วุตฺตนเยน ผสฺสปริชานนํ โยเชตพฺพํฯ เวทนาย ทุกฺขโต ทสฺสเนน ตตฺถ **สุขนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ**ฯ สุขตฺถเมว ภวปตฺถนา โหตีติ เวทนาย ตณฺหํ ปชหโนฺต **ภโวฆํ อุตฺตรติ**ฯ ตโต เอว ***ภวโยเคน วิสํยุชฺชติ***ฯ ***ภวาสเวน*** **จ** ***อนาสโว โหติ,*** สพฺพเวทนํ ทุกฺขโต ปสฺสโนฺต อตฺตโน ปเรน อปุพฺพํ ทุกฺขํ อุปฺปาทิตํ, สุขํ วา วินาสิตํ น จิเนฺตติ, ตโต ‘‘อนตฺถํ เม อจรี’’ติอาทิ (ธ. ส. ๑๒๓๗; วิภ. ๙๐๙) อาฆาตวตฺถุปฺปหานโต **พฺยาปาทกายคนฺถํ *ภินฺทติ***ฯ ‘‘สุขพหุเล สุคติภเว สุทฺธี’’ติ อคฺคเหตฺวา โคสีลโกวตาทีหิ สุทฺธิํ ปรามสโนฺต สุขปตฺถนาวเสเนว ปรามสตีติ เวทนาย ตณฺหํ ปชหโนฺตปิ **สีลพฺพตุปาทานํ น อุปาทิยติ**ฯ

มโนสเญฺจตนา สงฺขารกฺขโนฺธ, สญฺญา ปน ตํสมฺปยุตฺตาติ สญฺญาสงฺขาเร อนตฺตโต ปสฺสโนฺต มโนสเญฺจตนาย ฉนฺทราคํ ปชหติ, ตญฺจ ปริคฺคณฺหาติ, ตีเรติ จาติ **“สญฺญํ สงฺขาเร…เป…. ปริชานาตี”**ติ วุตฺตํฯ สญฺญาสงฺขาเร อนตฺตาติ ปสฺสโนฺต อตฺตทิฎฺฐิมูลกตฺตา สพฺพทิฎฺฐีนํ อตฺตทิฎฺฐิํ วิย สพฺพทิฎฺฐิโยปิ วิธมตีติ ทเสฺสโนฺต **“ทิโฎฺฐฆํ อุตฺตรติ…เป…. อตฺตวาทุปาทานํ น อุปาทิยตี”**ติ อาหฯ

วิญฺญาณํ อนิจฺจโต ปสฺสโนฺต อนิจฺจานุปสฺสนามุเขน ติโสฺสปิ อนุปสฺสนา อุสฺสุกฺกโนฺต ตีหิปิ ปริญฺญาหิ **วิญฺญาณาหารํ ปริชานาติ**ฯ วิเสสโต ปเนตฺถ **อนิเจฺจ นิจฺจนฺติ วิปลฺลาสํ ปชหติ**ฯ ตตฺถ นิจฺจคฺคาหพาหุลฺลโต อวิชฺชาย วิญฺญาเณ ฆนคหณํ โหตีติ ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา ตํ อนิจฺจโต ปสฺสโนฺต **อวิโชฺชฆํ อุตฺตรติ**ฯ ตโต เอว อวิชฺชาโยเคน วิสํยุโตฺต **อวิชฺชาสเวน อนาสโว จ โหติ**ฯ โมหพเลเนว สีลพฺพตปรามสนํ โหตีติ ตํ ปชหโนฺต **“สีลพฺพตปรามาสกายคนฺถํ *ภินฺทติ***ฯ

‘‘ยญฺจ โข อิทํ, ภิกฺขเว, วุจฺจติ จิตฺตํ อิติปิ, มโน อิติปิ, วิญฺญาณํ อิติปิ, ตตฺราสฺสุตวา ปุถุชฺชโน นาลํ นิพฺพินฺทิตุํ, นาลํ วิรชฺชิตุํ, นาลํ วิมุจฺจิตุํฯ ตํ กิสฺส เหตุ? ทีฆรตฺตํ เหตํ, ภิกฺขเว, อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส อโชฺฌสิตํ มมายิตํ ปรามฎฺฐํ ‘เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๖๒) –

วจนโต ยถา วิญฺญาณํ นิจฺจโต ปสฺสโนฺต ทิฎฺฐุปาทานํ อุปาทิยติ, เอวํ ตํ อนิจฺจโต ปสฺสโนฺต **ทิฎฺฐุปาทานํ น อุปาทิยตี**ติฯ

เอวํ มหานิสํสนฺติ วุตฺตปฺปกาเรน วิปลฺลาสาทิสกลสํกิเลสวิธมนุปายภาวโต เอวํ วิปุลุทยํฯ **วธกาทิวเสนา**ติ อุกฺขิตฺตาสิกวธกาทิวเสนฯ **ปเสฺสยฺยา**ติ ญาณทสฺสเนน ปจฺจกฺขโต ปเสฺสยฺยฯ

ขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

อิติ จุทฺทสมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๑๕. อายตนธาตุนิเทฺทสวณฺณนา

อายตนวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๑๐. ‘‘ขนฺธายตนา’’ติอาทินา เหฏฺฐา อุทฺทิฏฺฐานิ ปทุทฺธารวเสน ‘‘อายตนานี’’ติ วตฺวา คณนปริเจฺฉเทนาห **‘‘ทฺวาทสายตนานี’’**ติฯ ตตฺถ วตฺตพฺพํ ปรโต สยเมว วกฺขติฯ **จกฺขายตน**นฺติอาทิ เนสํ สรูปทสฺสนํฯ

อโตฺถ นาม สทฺทโตฺถ, ภาวโตฺถ ปน **ลกฺขณเมว**ฯ โส ปน สทฺทโตฺถ ทุวิโธ – อสาธารโณ สาธารโณติฯ ตตฺถ อสาธารโณ จกฺขาทิสทฺทโตฺถ, สาธารโณ อายตนสทฺทโตฺถ ทฺวาทสนฺนมฺปิ สมานตฺตาฯ

เตสุ อสาธารณํ ตาว ทเสฺสโนฺต **‘‘วิเสสโต ตาววา’’**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **วิเสสโต**ติ วิเสสตฺถโต, จกฺขาทิสทฺทตฺถโตติ อโตฺถฯ **อสฺสาเทตี**ติ จกฺขติ-สโทฺท ‘‘มธุํ จกฺขติ, พฺยญฺชนํ จกฺขตี’’ติ รสสายนโตฺถ อตฺถีติ ตสฺส วเสน อตฺถํ วทติฯ ‘‘จกฺขุํ โข ปน, มาคณฺฑิย, รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิต’’นฺติ (ม. นิ. ๒.๒๐๙) วจนโต จกฺขุ **รูปํ อสฺสาเทติ**ฯ สติปิ โสตาทีนํ สทฺทารามตาทิภาเว โย ‘‘ยํ จกฺขุ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท’’ติอาทินา (ธ. ส. ๕๙๗) ปาฬิยํ, ‘‘รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณ’’นฺติอาทินา (ธ. ส. อฏฺฐ. ๖๐๐; วิสุทฺธิ. ๒.๔๓๓) อฏฺฐกถายญฺจ วุโตฺต อตฺถวิเสโส, ตเตฺถว นิรุฬฺหตฺตา จกฺขุมฺหิ เอว จกฺขุสโทฺท ปวตฺตติควาทีสุ โคสทฺทาทิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

วิภาเวติ จาติ สทฺทลกฺขณสิทฺธสฺส จกฺขติ-สทฺทสฺส วเสน อตฺถํ วทติฯ **จกฺขตี**ติ หิ อาจิกฺขติ, อภิพฺยตฺตํ วทตีติ อโตฺถฯ เนตฺตสฺส จ วทนฺตสฺส วิย สมวิสมวิภาวนเมว อาจิกฺขนนฺติ กตฺวา อาห **‘‘วิภาเวติ จาติ อโตฺถ’’**ติ, อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ วิภาวนตฺถตา จ จกฺขติ-สทฺทสฺส ทฏฺฐพฺพาฯ รตฺตทุฏฺฐาทิกาเลสุ กกณฺฏกรูปํ วิย, อุทฺทรูปํ วิย จ วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ รูปํ หทยงฺคตภาวํ รูปยติ รูปมิว ปกาสํ กโรติ, สวิคฺคหมิว กตฺวา ทเสฺสตีติ อโตฺถฯ วิตฺถารณํ วา รูปสทฺทสฺส อโตฺถ, วิตฺถารณญฺจ ปกาสนเมวาติ อาห **‘‘ปกาเสตีติ อโตฺถ’’**ติฯ อเนกตฺถตฺตา วา ธาตูนํ ปกาสนโตฺถ เอว รูปสโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ วณฺณวาจกสฺส รูปสทฺทสฺส รูปยตีติ นิพฺพจนํ, รูปกฺขนฺธวาจกสฺส รุปฺปตีติ อยํ วิเสโสฯ **อุทาหรียตี**ติ วุจฺจตีติ อเตฺถ วจนสโทฺท เอว คหิโต สิยา, น จ วจนสโทฺท เอเวตฺถ สโทฺท, อถ โข สโพฺพปิ โสตวิเญฺญยฺโยติฯ **สปฺปตี**ติ สเกหิ ปจฺจเยหิ สปฺปียติ, โสตวิเญฺญยฺยภาวํ คมียตีติ อโตฺถฯ

สูจยตีติ อตฺตโน วตฺถุํ อปากฏํ คนฺธวเสน ‘‘อิทํ สุคนฺธํ, ทุคฺคนฺธ’’นฺติ ปกาเสติ, ปฏิจฺฉนฺนํ วา ปุปฺผาทิวตฺถุํ ‘‘เอตฺถ ปุปฺผมตฺถิ, จมฺปกาทิผลมตฺถิ, อมฺพาที’’ติ เปสุญฺญํ กโรนฺตํ วิย โหตีติ อโตฺถฯ รสคฺคหณมูลกตฺตา อโชฺฌหรณสฺส ชีวิตเหตุมฺหิ อาหารรเส นินฺนตาย **ชีวิตํ อวฺหยตีติ ชิวฺหา** นิรุตฺติลกฺขเณนฯ **กุจฺฉิตานํ สาสวธมฺมานํ อาโย**ติ วิเสเสน **กาโย** วุโตฺต อนุตฺตริยเหตุภาวํ อนาคจฺฉเนฺตสุ กามราคนิทานกมฺมชนิเตสุ, กามราคสฺส จ วิเสสปจฺจเยสุ ฆานชิวฺหากาเยสุ กายสฺส วิเสสตรสาสวปจฺจยตฺตาฯ เตน หิ โผฏฺฐพฺพสุขํ อสฺสาเทนฺตา สตฺตา เมถุนมฺปิ เสวนฺติฯ **อุปฺปตฺติเทโส**ติ อุปฺปตฺติฏฺฐานนฺติ อโตฺถ, กายินฺทฺริยวตฺถุกา วา จตฺตาโร ขนฺธา พลวกามาสวาทิเหตุภาวโต วิเสเสน สาสวาติ วุตฺตาติ เตสํ อุปฺปตฺติฏฺฐานนฺติ อโตฺถฯ

มุนาตีติ นาฬิยา มินมาโน วิย, มหาตุลาย ธารยมาโน วิย จ อารมฺมณํ วิชานาตีติ อโตฺถฯ มนเต อิติ วา **มโน,** ตํ ตํ อารมฺมณํ ปริเจฺฉทวเสน ชานาตีติ วุตฺตํ โหติฯ **อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรนฺตี**ติ เย วิเสสลกฺขเณน อายตนสทฺทปรา วตฺตพฺพา, เต จกฺขาทโย ตถา วุตฺตาติ ตโต อเญฺญ มโนโคจรภูตา ธมฺมา สามญฺญลกฺขเณเนว เอกายตนภาวํ อุปเนตฺวา วุตฺตาฯ ยถา หิ โอฬาริกวตฺถารมฺมณมนนสงฺขาเตหิ วิสยวิสยีภาเวหิ ปุริมานิ ปากฏานิ, ตถา อปากฏา จ อเญฺญ มโนโคจรา น อตฺตโน สภาวํ น ธาเรนฺตีติ อิมสฺส อตฺถสฺส ทีปนโตฺถ ธมฺมสโทฺทฯ ธารียนฺติ สามญฺญรูเปน อวธารียนฺตีติ วา **ธมฺมา**ฯ ยถา หิ รูปาทโย จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ อสาธารณโต เอว ยถาสกํ สภาวโต วิญฺญายนฺติ , น เอวเมเต, เอเต ปน อเนกธมฺมภาวโต, สาธารณโต, สภาวสามญฺญโตปิ มนสา วิญฺญายนฺตีติฯ

๕๑๑. เสน เสนาติ สเกน สเกนฯ **อุฎฺฐหนฺตี**ติ อุฎฺฐานํ กโรนฺติฯ **วายมนฺตี**ติ อุสฺสหนฺติ, อตฺตโน กิจฺจํ กโรนฺติเจฺจว อโตฺถฯ อิมสฺมึ จ อเตฺถ อายตนฺติ เอตฺถาติ อายตนานีติ อธิกรณโตฺถ อายตนสโทฺท, ทุติยตติเยสุ กตฺตุอโตฺถฯ **เต จา**ติ จิตฺตเจตสิเก ธเมฺมฯ เต หิ ตํตํทฺวารารมฺมเณสุ อยนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ **อายาฯ วิตฺถาเรนฺตี**ติ ปุเพฺพ อนุปฺปนฺนตฺตา ลีนานิ อปากฏานิ ปุพฺพนฺตโต อุทฺธํ ปตฺถเรนฺติ ปากฏานิ กโรนฺติ, อุปฺปาเทนฺตีติ อโตฺถฯ **อิทญฺจ** สํสารทุกฺขํฯ **น นิวตฺตตี**ติ อนุปฺปาทนิโรธวเสน น นิรุชฺฌติฯ **อายตนํ อายตน**นฺติ อาเมฑิตวจนํ อสฺสา สมญฺญาย จกฺขาทีสุ นิรุฬฺหภาวทสฺสนตฺถํฯ

๕๑๒. เอวํ อวยวเภทวเสน อายตนสทฺทสฺส อตฺถํ วตฺวา อิทานิ ตตฺถ ปริยายโตปิ ทเสฺสตุํ **"อปิจา"**ติอาทิ อารทฺธํฯ สาธุผลภริตตาย, อปริสฺสยตาย จ **มโนรเมฺม**ฯ

ตตฺถ **นิวสนฺตี**ติ นิวสนฺตา วิย โหนฺติฯ เตนาห **"ตทายตฺตวุตฺติตายา"**ติฯ ยตฺถ สุวณฺณรตนาทีนิ นิวุตฺถานิ วิย อากิณฺณานิ ติฎฺฐนฺติ, โส ปเทโส เตสํ **อากโร,** เอวํ จิตฺตเจตสิกา จกฺขาทีสูติ เต เตสํ อากโรติ ทเสฺสโนฺต อาห **"จกฺขาทีสุ จ...เป.... อากโร"**ติฯ **ตนฺนิสฺสิตตฺตา**ติ เอตฺถ มโน มโนวิญฺญาณาทีนํ จิตฺตเจตสิกานํ นิสฺสยปจฺจโย น โหตีติ ตสฺส เตสํ ทฺวารภาโว นิสฺสยภาโวติ ทฎฺฐโพฺพฯ อหุตฺวา เอว ปจฺจยสามคฺคิวเสน อุปฺปชฺชนฺตาปิ จิตฺตเจตสิกา อเนเก เอกชฺฌํ ตตฺถ ลพฺภมานา สโมสฎา วิย โหนฺตีติ วุตฺตํ **"วตฺถุทฺวารารมฺมณวเสน สโมสรณโต"**ติฯ น หิ ธมฺมานํ อนาคตเทฺธ วิชฺชมานตาเลโสปิ อตฺถิฯ เตนาห "ปุโญฺช นตฺถิ อนาคเต"ติ (มหานิ. ๑๐)ฯ **ตเตฺถว อุปฺปตฺติโต**ติ เตสุ จกฺขาทีสุ เอว อุปฺปตฺติโตฯ อุปฺปตฺติยา ปจฺจยภูเต จกฺขาทิเก อุปฺปตฺติฎฺฐานํ วิย กตฺวา อุปจารวเสน วุตฺตํฯ น หิ อรูปธมฺมานํ นิปฺปริยายโต อุปฺปตฺติเทโส นาม อตฺถิฯ ยทเคฺคน วา เต เตสํ นิสฺสยารมฺมณภูตา, ตทเคฺคน **สญฺชาติเทโส**ฯ น หิ ปจฺจยภาวมนฺตเรน รูปธมฺมานมฺปิ อาธาราเธยฺยภาโว อตฺถิฯ เตนาห **"นิสฺสยารมฺมณภาเวนา"**ติฯ พฺยติเรกปธานตาย การณลกฺขณสฺส **"เตสํ อภาเว อภาวโต"** อิเจฺจวาห, น "ภาเว ภาวโต"ติฯ

ยถาวุเตฺตนเตฺถนาติ "จกฺขตี"ติอาทินา, "อายตนโต อายานํ ตนนโต"ติอาทินา, "นิวาสฎฺฐาน"นฺติอาทินา จ วุตฺตปฺปกาเรน อเตฺถนฯ ธมฺมายตนปริยาปนฺนานํ ธมฺมานํ พหุภาวโต เยภุเยฺยน จ เต พหู เอว หุตฺวา กิจฺจกราติ **"ธมฺมา จ เต อายตนญฺจา"**ติ พหุวจนนิเทฺทโสฯ

๕๑๓. ตถา ตถา ลกฺขิตพฺพโต ลกฺขียติ เอเตนาติ วา **ลกฺขณํ,** สภาโวฯ

ตาวภาวโตติ ตตฺตกโต, เตน อนูนาธิกภาวํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ ทฺวาทสายตนวินิมุตฺตสฺส กสฺสจิ ธมฺมสฺส อภาวา อธิกภาวโต โจทนา นตฺถิ, สลกฺขณธารณํ ปน สเพฺพสํ สาม ญฺญลกฺขณนฺติ อูนโจทนา สมฺภวตีติ ตํ ทเสฺสโนฺต อาห **“จกฺขาทโยปิ หี”**ติอาทิฯ **ภวงฺคมนสงฺขาโต**ติ ทฺวิกฺขตฺตุํ จลิตฺวา ปวตฺตภวงฺคมนสงฺขาโตฯ จลนวเสน ภวงฺคปฺปวตฺติยา สติ เอว อาวชฺชนุปฺปตฺติ, น อญฺญตฺถาติ อาวชฺชนสฺสาปิ การณภูตนฺติ กตฺวา วุตฺตํ **“ภวงฺคมนสงฺขาโต…เป…. อุปฺปตฺติทฺวาร”**นฺติฯ **อสาธารณ**นฺติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อสาธารณํฯ สติปิ อสาธารณภาเว จกฺขาทีนํ ทฺวารภาเวน คหิตตฺตา ธมฺมายตเนน อคฺคหณํ ทฎฺฐพฺพํฯ ทฺวารา รมฺมณภาเวหิ วา อสาธารณตํ สนฺธาย ‘‘อสาธารณ’’นฺติ วุตฺตํฯ

๕๑๔. เยภุยฺยสหุปฺปตฺติอาทีหิ อุปฺปตฺติกฺกมาทีสุ อยุตฺติ โยเชตพฺพาฯ เยภุเยฺยน หิ จกฺขายตนาทีนิ กสฺสจิ กทาจิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺติฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘กามธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติอาทิ (ยม. อฎฺฐ. อายตนยมก ๑๘-๒๑)ฯ ตสฺมา อายตนานํ อุปฺปตฺติกฺกโม ตาว น ยุชฺชติ, น ปหานกฺกโม กุสลาพฺยากตานํ อปฺปหาตพฺพโต, น ปฎิปตฺติกฺกโม อกุสลานํ เอกจฺจอพฺยากตานญฺจ อปฺปฎิปชฺชนียโต , น ภูมิกฺกโม อเฑฺฒกาทสนฺนํ อายตนานํ เอกนฺตกามาวจรตฺตา, อิตเรสญฺจ จตุภูมิปริยาปนฺนตฺตา, เอกจฺจสฺส โลกุตฺตรภาวโต จาติฯ **“อชฺฌตฺติเกสุ หี”**ติ เอเตน อชฺฌตฺติกภาเวน, วิสยีภาเวน จ อชฺฌตฺติกานํ ปฐมํ เทเสตพฺพตํ ทเสฺสติ, เตสุปิ ปฐมํ เทเสตเพฺพสุ ปากฎตฺตา ปฐมตรํ จกฺขายตนํ เทสิตนฺติฯ

ตโต ฆานายตนาทีนีติ เอตฺถ พหุปการตฺตาภาเวน จกฺขุโสเตหิ ปุริมตรํ อเทเสตพฺพานิ, สห วตฺตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา เอเกน กเมน เทเสตพฺพานีติ ฆานาทิกฺกเมน เทสิตานีติ อธิปฺปาโย ฯ อญฺญถาปิ หิ เทสิเตสุ น น สกฺกา โจเทตุํ, น จ สกฺกา โพเธตพฺพานิ น เทเสตุนฺติฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา วา จกฺขาทีนิ ปฐมํ วุตฺตานิ อารมฺมณโต สุปากฎานีติ, มนายตนํ ปน กิญฺจิ ปจฺจุนฺนารมฺมณํ…เป…. กิญฺจิ ยาว นวตฺตพฺพารมฺมณนฺติ ปจฺฉา วุตฺตํฯ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุปิ อุปาทารูปารมฺมณานิ จตฺตาริ ปฐมํ วุตฺตานิ, ตโต ภูตรูปารมฺมณํฯ อุปาทารูปารมฺมเณสุปิ ทูรตเร ทูเร, สีฆตรํ สีฆญฺจ อารมฺมณสมฺปฎิจฺฉนทีปนตฺถํ จกฺขาทีนํ เทสนากฺกโมฯ จกฺขุโสตทฺวยญฺหิ ทูรโคจรนฺติ ปฐมํ วุตฺตํ, ตตฺราปิ จกฺขุ ทูรตรโคจรนฺติ สพฺพปฐมํ วุตฺตํฯ ปสฺสโนฺตปิ หิ ทูรตเร นทีโสตํ, น ตสฺส โสตปฎิฆาตสทฺทํ สุณาติฯ ฆานชิวฺหาสุปิ ฆานํ สีฆตรวุตฺตีติ ปฐมํ วุตฺตํ ปุรโต ฐปิตมตฺตสฺสปิ โภชนสฺส คโนฺธ คยฺหตีติฯ ยถาฐานํ วา เตสํ เทสนากฺกโมฯ อิมสฺมิญฺหิ สรีเร สพฺพุปริ จกฺขุสฺส อธิฎฺฐานํ, ตสฺส อโธ โสตสฺส, ตสฺส อโธ ฆานสฺส, ตสฺส อโธ ชิวฺหาย, ตถา กายสฺส เยภุยฺยโต, มโน ปน อรูปิภาวโต สพฺพปจฺฉา วุโตฺตฯ ตํตํโคจรตฺตา ตสฺส ตสฺส อนนฺตรํ พาหิรายตนานิ วุตฺตานีติ วุโตฺตวายมโตฺถติ เอวมฺปิ อิเมสํ กโม เวทิตโพฺพฯ โคจโร วิสโย เอตสฺสาติ **โคจรวิสโย,** มโนฯ กสฺส ปน โคจโร เอตสฺส วิสโย? จกฺขาทีนํ ปญฺจนฺนมฺปิฯ **วิญฺญาณุปฺปตฺติการณววตฺถานโต**ติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อุปฺปตฺติการณสฺส ววตฺถิตภาวโต สวิภตฺติภาวโตฯ เอเตน จกฺขาทิอนนฺตรํ รูปาทิวจนสฺส จ การณมาหฯ

๕๑๕. **สงฺคหิตตฺตา**ติ คณนสงฺคหวเสน สงฺคหิตตฺตาฯ **ชาติวเสนา**ติ จกฺขุภาวสมานตาวเสนฯ **ปจฺจยเภโท** กมฺมาทิเภโทฯ ทานาทิปาณาติปาตาทิเภทภินฺนสฺส หิ กุสลากุสลกมฺมสฺส, ตสฺส จ สหการีการณภูตานํ อพฺภนฺตรานํ, พาหิรานญฺจ ปจฺจยานํ เภเทน จกฺขายตนํ ภินฺนํ วิสทิสํ โหตีติฯ นิรยาทิโก, อปทาทิคตินานากรณญฺจ **คติเภโท** คตีนํ, คตีสุ วา เภโทติ กตฺวาฯ หตฺถิอสฺสาทิโก, ขตฺติยาทิโก จ **นิกายเภโท**ฯ ตํตํสตฺตสนฺตานเภโท **ปุคฺคลเภโท**ฯ

ยา จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ อนนฺตปฺปเภทตา วุตฺตา, โส เอว หทยวตฺถุสฺส เภโท ตาทิสเภทานาติวตฺตนโตฯ ตโต มนายตนสฺส อนนฺตปฺปเภทตา โยเชตพฺพาฯ ยสฺมา ฌานวิรหิตํ นาม โลกุตฺตรํ นตฺถิ, ตสฺมา ปญฺจนฺนํ ฌานานํ วเสน อฏฺฐ โลกุตฺตรจิตฺตานิ จตฺตาลีสํ โหนฺตีติ ตานิ เอกาสีติยา โลกิยจิเตฺตสุ ปกฺขิปิตฺวา อาห **“เอกวีสุตฺตรสตปฺปเภทญฺจา”**ติฯ **วตฺถู**ติ จกฺขาทิวตฺถุฯ ตปฺปเภเทน วิญฺญาณํ **อนนฺตปฺปเภทํฯ ปฏิปทา** ทุกฺขาปฏิปทาทิฯ **อาทิ**-สเทฺทน ฌานาธิปติภูมิอารมฺมณาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ นีลํ นีลสฺส สภาคํ, อญฺญํ **วิสภาคํฯ ปจฺจโย** กมฺมาทิฯ ตตฺถาปิ กุสลสมุฏฺฐานาทิตา, สีตอุตุสมุฏฺฐานาทิตา จ เภโท เวทิตโพฺพฯ **อาทิ**สเทฺทน คตินิกายเภโทฯ **สภาวนานตฺตเภทโต**ติ สุขา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขาติ เอวมาทิโก **สภาวเภโท**ฯ จกฺขุสมฺผสฺสชา โสตสมฺผสฺสชาติ เอวมาทิกํ **นานตฺตํ**ฯ

๕๑๖. ‘‘อนาคมนโต อนิคฺคมนโต’’ติ สเงฺขเปน วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ **“น หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ปุพฺพนฺตาปรเนฺตสุ อวิชฺชมานสรูปตฺตา อุทยโต ปุเพฺพ กุโตจิ นาคจฺฉนฺติ, วยโต จ อุทฺธํ น กตฺถจิ คจฺฉนฺติ, วิชฺชมานกฺขเณปิ อิตฺตรกาลตาย อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมาฯ เตนาห **“อถ โข”**ติอาทิฯ สปริปฺผนฺทกิริยาวเสน อีหนํ อีหา, จินฺตนวเสน พฺยาปารนํ พฺยาปาโร, ตตฺถ พฺยาปารํ ทเสฺสโนฺต อาห **“น หิ จกฺขุรูปาทีนํ เอวํ โหตี”**ติฯ อีหํ ทเสฺสโนฺต **“น จ ตานี”**ติอาทิฯ อุภยมฺปิ ปน อีหา จ โหติ พฺยาปาโร จาติ อุปฺปฏิปาฏิวจนํฯ **ธมฺมตาวา**ติ สภาโว เอว, การณสมตฺถตา วา อีหาพฺยาปารรหิตานํ ทฺวาราทิภาโว **ธมฺมตา**ฯ อิมสฺมิญฺจ อเตฺถ **“ย”**นฺติ เอตสฺส ยสฺมาติ อโตฺถฯ ปุริมสฺมิํ สมฺภวนวิเสสนํ ยํ-สโทฺทฯ ‘‘สุโญฺญ คาโมติ โข, ภิกฺขเว, ฉเนฺนตํ อชฺฌตฺติกานํ อายตนานํ อธิวจน’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๒๓๘) วจนโต **สุญฺญคาโมวิย ทฏฺฐพฺพานิ**ฯ อนฺนปานสหิตนฺติ คหิเต สุญฺญคาเม ยํ ยเทว ภาชนํ ปรามสียติ, ตํ ตํ ริตฺตกํเยว ปรามสียติ, เอวํ ธุวาทิภาเวน คหิตานิ โยนิโส อุปปริกฺขิยมานานิ ริตฺตกาเนว เอตานิ ทิสฺสนฺตีติฯ เตนาห **“ธุวสุภสุขตฺตภาววิรหิตตฺตา”**ติฯ จกฺขาทิทฺวาเรสุ อภิชฺฌาโทมนสฺสุปฺปาทกภาเวน รูปาทีนิ จกฺขาทีนํ อภิฆาตกานีติ วุตฺตานิฯ อหิสุสุมารปกฺขิกุกฺกุรสิงฺคาลมกฺกฏา **ฉ ปาณกา**ฯ วิสมพิลากาสคามสุสานวนานิ **เตสํ โคจรา**ฯ ตตฺถ วิสมาทิอชฺฌาสเยหิ จกฺขาทีหิ วิสมภาวพิลากาสคามสุสานสนฺนิสฺสิตสทิสูปาทินฺนธมฺมวนภาเวหิ อภิรมิตตฺตา รูปาทีนํ วิสมาทิสทิสตา โยเชตพฺพาฯ

อิติ อายตนานํ วิตฺถารกถามุขวณฺณนาฯ

ธาตุวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๑๗. **จกฺขุสฺส วิญฺญาณ**นฺติ จกฺขุสฺส การณภูตสฺส วิญฺญาณํฯ กามํ รูปาโลกมนสิการาทโยปิ ตสฺส วิญฺญาณสฺส การณา, เต ปน สาธารณการณํ, จกฺขุ อสาธารณนฺติ อสาธารณการเณนายํ นิเทฺทโส ยถา เภริสโทฺท, ยวงฺกุโรติฯ ตถา หิ จกฺขุ ปุคฺคลนฺตราสาธารณํ, นีลาทิสพฺพรูปสาธารณญฺจาติ สามิภาเวน นิทฺทิฏฺฐํฯ

วิทหตีติ เอวํ เอวญฺจ ตยา ปวตฺติตพฺพนฺติ วินิยุญฺชมานํ วิย อุปฺปาเทตีติ อโตฺถฯ **วิทหตี**ติ จ ธาตฺวโตฺถ เอว วิสิโฏฺฐ อุปสเคฺคน ทีปียตีติ วินาปิ อุปสเคฺคน **ธาตู**ติ เอส สโทฺท ตมตฺถํ วทตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ กตฺตุกมฺมภาวกรณาธิกรเณสุ จ ธาตุสทฺทสิทฺธิ โหตีติ ปญฺจาปิ เต อตฺถา วุตฺตาฯ โลกุตฺตรา ธาตุโย สํสารทุกฺขํ น วิทหนฺติ, อญฺญทตฺถุ วิธํเสนฺตีติ กตฺวา **“โลกิยา”**ติ วิเสสิตํฯ **ววตฺถิตา**ติ อวตฺถิตา, อญฺญมญฺญํ วา อสํกิณฺณาฯ **สุวณฺณรชตาทิธาตุโย** สุวณฺณาทีนํ พีชภูตา เสลาทโยฯ **ยถาสมฺภว**นฺติ เอตฺถ เกจิ ‘‘โลกิยโลกุตฺตราสุ ธาตูสุ โย โย อโตฺถ สมฺภวติ, ตทนุรูป’’นฺติ อตฺถํ วทนฺติ, ตทยุตฺตํ ‘‘โลกิยา หิ ธาตุโย’’ติ วิเสเสตฺวา

วุตฺตตฺตาฯ อตฺถวเสน เจตํ ยถาสมฺภวคฺคหณํ กตํ, น ธาตุวเสน ฯ กามํ ปญฺจปิ อตฺถา จกฺขา ทีนํ สเพฺพสํ อิจฺฉิตพฺพา, ตถาปิ จกฺขาทีสุ ยสฺส ยสฺส ธมฺมสฺส ยทา กตฺตุวจนิจฺฉา, น ตทา กมฺมภาโวฯ ยทา ปน กมฺมวจนิจฺฉา, น ตทา กตฺตุภาโวฯ เอวํ เสเสสุปีติ ยถาสมฺภวคฺคหณํฯ เตนาห **"อิติ จกฺขาทีสู"**ติอาทิฯ

๕๑๘. **อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโย**ติ เอตฺถาปิ ธาตีติ ธาตูติ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา ธารณโตฺถ ธา-สโทฺทติ กตฺวาฯ กตฺตุอโตฺถปิ จายํ ปุริเมน อสทิโส วิธานธารณตฺถานํ ภินฺน สภาวตฺตาฯ นิสฺสตฺตสภาวมตฺตธารณญฺจ ธาตุสทฺทสฺส ปธาโน อโตฺถติ วิสุํ วุโตฺตฯ **ธาตุโย วิย ธาตุโย**ติ เอตฺถ สีหสโทฺท วิย เกสริมฺหิ นิรุฬฺหา ปุริเส เสลาวยเวสุ นิรุโฬฺห ธาตุสโทฺท จกฺขาทีสุ อุปจริโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ ญาณญฺจ เญยฺยญฺจ ญาณเญยฺยานิ, เตสํ อวยวา ตปฺปเภท ภูตา ธาตุโย **ญาณเญยฺยาวยวา**ฯ ตตฺถ **ญาณปฺปเภโท** ธมฺมธาตุเอกเทโส, **เญยฺยปฺปเภโท** อฏฺฐารสาปีติ ญาณเญยฺยาวยวมตฺตา ธาตุโย โหนฺตีติฯ อถ วา ญาเณน ญาตโพฺพ สภาโว อวิปรีโต ธาตุสเทฺทน วุจฺจมาโน **ญาณเญโยฺย,** น ทิฏฺฐิอาทีหิ วิปรีตคฺคาหเกหิ เญโยฺยติ อโตฺถ, ตสฺส ญาณเญยฺยสฺส **อวยวา** จกฺขาทโย, วิสภาคลกฺขณาวยเวสุ รสาทีสุ นิรุโฬฺห ธาตุสโทฺท ตาทิเสสุ อญฺญาวยเวสุ จกฺขาทีสุ อุปจริโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ รสาทีสุ วิย วา จกฺขาทีสุปิ นิรุโฬฺห เอวฯ **"นิชฺชีวมตฺตเสฺสตํ อธิวจน"**นฺติ เอเตน นิชฺชีวมตฺตปทเตฺถ ธาตุสทฺทสฺส นิรุฬฺหตํ ทเสฺสติฯ ฉ ธาตุโย เอตสฺสาติ **ฉธาตุโร**ฯ โย โลเก ปุริโสติ ธมฺมสมุทาโย วุจฺจติ, โส ฉธาตุโร ฉนฺนํ ปถวีอาทีนํ นิชฺชีวมตฺตานํ สภาวานํ สมุทายมโตฺต, น เอตฺถ ชีโว วา ปุริโส วา อตฺถีติ อโตฺถฯ

๕๑๙. จกฺขาทีนํ กโม ปุเพฺพ วุโตฺตติ อิเธเกกสฺมึ ติเก ติณฺณํ ธาตูนํ กมํ ทเสฺสโนฺต อาห **"เหตุผลานุปุพฺพววตฺถานวเสนา"**ติฯ เหตุผลานํ อนุปุพฺพววตฺถานํ เหตุผลภาโว เอว, มโนธมฺมธาตูนญฺจ มโนวิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพฯ กิริยมโนธาตุ มโน วิญฺญาณสฺส อุปนิสฺสยโกฏิยา, วิปากมโนธาตุ วิปากมโนวิญฺญาณสฺส อนนฺตราทินาปิ, อิต รสฺส สพฺพาปิ อุปนิสฺสยโกฏิยา จ, ธมฺมธาตุ ปน เวทนาทิกา สหชาตา สหชาตาทินา, อสห ชาตา อนนฺตราทินา, อุปนิสฺสเยน, อารมฺมณาทินา จ มโนวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติ ทฺวาร ภูตมโนวเสน วาฯ ทฺวารภูตมโนปิ หิ สุเตฺตสุ มโนธาตูติ วุจฺจตีติ ตสฺสา วา มโนธาตุยา มโน วิญฺญาณสฺส เหตุภาโว ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพฯ ตตฺถ **เหตู**ติ ปจฺจโย อธิเปฺปโต, **ผล**นฺติ ปจฺจยุปฺปนฺนนฺติ อาห **"จกฺขุธาตู"**ติอาทิฯ

๕๒๐. **สพฺพาสํ วเสนา**ติ ยถาวุตฺตานํ อาภาธาตุอาทีนํ ปญฺจตึสาย ธาตูนํ วเสนฯ อปร มตฺถสภาวสฺส ปรมตฺถสภาเวสุ น กทาจิ อโนฺตคธตา อตฺถีติ อาห **"สภาวโต วิชฺชมา นาน"**นฺติฯ

จนฺทาภาสูริยาภาทิกา วณฺณนิภา เอวาติ อาห **"รูปธาตุเยว หิ อาภาธาตู"**ติฯ **รูปาทิปฏิพทฺธา**ติ ราควตฺถุภาเวน คเหตพฺพากาโร สุภนิมิตฺตนฺติ กตฺวา ''รูปาทโย เอวา''ติ อวตฺวา ปฏิพทฺธวจนํ วุตฺตํฯ อสติปิ ราควตฺถุภาเว กุสลวิปาการมฺมณํ **สุภธาตู**ติ ทุติโย วิกโปฺป วุโตฺตฯ **เสสา**ติ มโนวิญฺญาณธาตุสมฺปยุตฺตาฯ **ธาตุทฺวยนิโรธมตฺต**นฺติ มโนวิญฺญาณธาตูนํ นิโรธมตฺตํ จตุตฺถารุปฺปจิตฺตุปฺปาทนิโรธภาวโตฯ ตทญฺญวิญฺญาณนิโรโธ วิย หิ วิญฺญาณ ธาตุมโนธาตูนํ นิโรโธ สมาปตฺติพลสิโทฺธติ กตฺวา ธาตุทฺวยคฺคหณํฯ

"ธมฺมธาตุมตฺต"นฺติ อิทํ กามธาตุยา ธมฺมธาตุปริยาปนฺนตฺตา วุตฺตํฯ **กามปฏิสํยุโตฺต**ติ กามราคสมฺปยุโตฺต, อารมฺมณกรเณน วา กามคุโณปสํหิโตฯ **ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร**ติ เย

เอตสฺมึ อวีจิปรนิมฺมิตวสวตฺติปริจฺฉิเนฺน โอกาเสฯ โอคาฬฺหา หุตฺวา อโธภาเค จ โอกาเส จรนฺตีติ **เอตฺถาวจรา**ฯ อญฺญตฺถ จรนฺตาปิ ยถาวุเตฺต เอว ฐาเน ปริยาปนฺนาติ **เอตฺถ ปริยาปนฺนา**ฯ

เนกฺขมฺมธาตุ ธมฺมธาตุ เอว วิตกฺกปเกฺขฯ **สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา**ติ ทานมยปุญฺญกิริยโต, สีลมยปุญฺญกิริยโต, ปพฺพชฺชโต จ ปฏฺฐาย ยาว อคฺคมคฺคาธิคมา ปวตฺตา สเพฺพปิ อนวชฺชธมฺมาฯ **วิหึสาธาตุ** เจตนา, ปรวิเหฐนจฺฉโนฺท วาฯ **อวิหึสา** กรุณาฯ

หีนาติ หีฬิตาฯ **ปณีตา**ติ สมฺภาวิตาฯ ‘‘นาติหีฬิตา นาติสมฺภาวิตา มชฺฌิมา’’ติ **ขนฺธนิเทฺทเส** อาคตา หีนทุกโต เอว นีหริตฺวา **มชฺฌิมา** ธาตุ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ **อุโภปี**ติ ธมฺมธาตุมโนวิญฺญาณธาตุโยฯ

วิญฺญาณธาตุ ยทิปิ ฉวิญฺญาณธาตุวเสน วิภตฺตา, ตถาปิ วิญฺญาณธาตุคฺคหเณน ตสฺส ปุเรจาริกปจฺฉาจาริกตฺตา มโนธาตุ คหิตาว โหตีติ อาห **‘‘วิญฺญาณธาตุ จกฺขุวิญฺญาณาทิสตฺตวิญฺญาณธาตุ สเงฺขโปเยวา’’**ติฯ อเนเกสํ จกฺขุธาตุอาทีนํ, ตาสุ จ เอเกกิสฺสา นานปฺปการตาย นานาธาตูนํ วเสน **อเนกธาตุ นานาธาตุ โลโก** วุโตฺตติ อาห **‘‘อฎฺฐารสธาตุปฺปเภทมตฺตเมวา’’**ติฯ

๕๒๑. **จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนา**ติ พหูสุ โปตฺถเกสุ ลิขิตํ, เกสุจิ ‘‘จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนา’’ติฯ ตตฺถ น จกฺขาทีนํ เกวเลน ธาตุสเทฺทน สมฺพโนฺธ อธิเปฺปโต วิชานนสภาวสฺส ปเภทวจนโตฯ วิญฺญาณธาตุสเทฺทน จ สมฺพเนฺธ กริยมาเน เทฺว มโนคหณานิ น กาตพฺพานิฯ น หิ เทฺว มโนวิญฺญาณธาตุโย สนฺติฯ อนฺตรา วา มโนธาตุคหณํ อกตฺวา ‘‘จกฺขุ…เป.… กายมโนวิญฺญาณธาตุมโนธาตู’’ติ วตฺตพฺพํ อตุลฺยโยเค ทฺวนฺทสมาสาภาวโตฯ อยํ ปเนตฺถ ปาโฐ สิยา ‘‘จกฺขุ…เป.… กายวิญฺญาณมโนมโนวิญฺญาณธาตุเภเทนา’’ติฯ **ตสฺส** วิญฺญาณสฺส เยภุเยฺยน อตฺตวาทิโน ตสฺส เอกเมกสฺส อตฺตสฺส อทฺวยตํ, นิจฺจตฺตญฺจ ปเวเทนฺตีติ อเนกตานิจฺจตาปกาสนํ เตสํ ชีวสญฺญาสมูหนนาย โหติฯ ขนฺธายตนเทสนา **สเงฺขปเทสนา,** อินฺทฺริยเทสนา **วิตฺถารเทสนา,** ตทุภยํ อเปกฺขิตฺวา อยํ **อนติสเงฺขปวิตฺถารา** ธาตุเทสนาฯ อภิธเมฺม วา **สุตฺตนฺตภาชนีเย** (วิภ. ๑๗๒ อาทโย) วุตฺตา ธาตุเทสนา อติสเงฺขปเทสนา, อาภาธาตุอาทีนํ อเนกธาตุนานาธาตุอนฺตานํ วเสน เทเสตพฺพา อติวิตฺถารเทสนา, ตทุภยํ อเปกฺขิตฺวา อยํ อนติสเงฺขปวิตฺถาราฯ

อสฺส ภควโตฯ สทฺธมฺมเตชสา วิหตํ **สทฺธมฺมเตชวิหตํ**ฯ

๕๒๒. **สงฺขโต**ติ คณนโตฯ **ชาติโต**ติ จกฺขุภาวสามญฺญโตฯ อถ วา **ชาติโต**ติ จกฺขุสภาวโตฯ เตนาห **‘‘จกฺขุปสาโท’’**ติฯ **วีสติ ธมฺมาติ สงฺขํ คจฺฉติ** เวทนาทีนํ อภินฺทิตฺวา คหณโตฯ **เสสกุสลากุสลาพฺยากตวิญฺญาณวเสนา**ติ เอตฺถ อพฺยากตาเปกฺขาย เสสคฺคหณํ, กุสลากุสลํ ปน สพฺพโส อคฺคหิตเมวาติฯ

๕๒๓. **ตา จ** จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทโย **ปญฺจปิ**ฯ

ปุริเมเหวาติ อนนฺตราทีหิ เอวฯ ชวนมโนวิญฺญาณธาตุ ปน ชวนมโนวิญฺญาณธาตุยา อาเสวนปจฺจเยนาปิ ปจฺจโย โหตีติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ **ธมฺมธาตู**ติ ปน สหชาโต เวทนาทิกฺข

โนฺธ อธิเปฺปโตฯ เตนาห **“สหชาต...เป.... ปจฺจโย โหตี”**ติฯ **อวิคตาทีหี**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สทฺเทน มโนวิญฺญาณธาตุยา ยถารหํ เหตุอธิปติกมฺมวิปากาหารินฺทฺริยฌานมคฺคปจฺจยภาโว สงฺคยฺหติฯ เตนาห **“พหุธา ปจฺจโย โหตี”**ติฯ **เอกจฺจา จ ธมฺมธาตุ** สุขุมรูปนิพฺพานปฺปการา, ยา จ สมฺปโยคานนฺตรภาวาทีนํ อภาเวน อารมฺมณกรเณ โยคฺยาฯ ปญฺจทฺวาริกวิปากวชฺชนตฺถํ **“เอกจฺจาย มโนวิญฺญาณธาตุยา”**ติ วุตฺตํ, มโนทฺวาริกา ปน วิปากาปิ ตทารมฺมณภูตา เอกจฺจํ ธมฺมธาตุํ อารพฺภ ปวตฺตตีติฯ อถ วา **“เอกจฺจาย มโนวิญฺญาณธาตุยา”**ติ อิทํ สพฺพํ กามาวจรกุสลํ กามาวจรกิริยํ อภิญฺญาทฺวยํ อารุปฺปทฺวยนฺติ เอวรูปํ มโนวิญฺญาณธาตุํ สนฺธาย วุตฺตํ, โลกุตฺตรมโนวิญฺญาณธาตุยา ปน เอกจฺจา ธมฺมธาตุ อารมฺมณปจฺจโยติ ปากโฏยมโตฺถฯ จกฺขุวิญฺญาณธาตุอาทีนํ จกฺขาทีนํ ยถาวุตฺตปจฺจยธมฺมโต อติเรกปิ ปจฺจยธเมฺม ทเสฺสตุํ **“น เกวล”**นฺติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อาโลกาทโย**ติ อาโลโก นาม สูริยาโลกาทิฯ ตสฺส สุตฺตนฺตนเยน อุปนิสฺสยภาโว เวทิตโพฺพ, เอวํ เสสานิปิฯ

วิวรํ นาม วิเสสโต โสตพิลํฯ **วายุ** คนฺธูปสํหรณกวาโตฯ **อาโป** มุเข ปกฺขิตฺตอาหารสฺสเตมนกอุทกํฯ **ปถวี** กายปฺปสาทสฺส นิสฺสยภูตา ปถวีธาตุฯ **ภวงฺคมนํ** ทฺวิกฺขตฺตุํ จลิตํ ภวงฺคจิตฺตํฯ สพฺพตฺถ **มนสิกาโร** อาวชฺชนมนสิกาโรฯ

๕๒๔. อวิเสสโต ทฏฺฐพฺพาการสฺส วุจฺจมานตฺตา อาห **“สพฺพา เอวา”**ติฯ วิเสสโต วิปสฺสนาย ภูมิวิจาโร เอโสติ **“สงฺขตา”**ติ วิเสสิตํฯ **ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโต**ติ เอตฺถ **“ปุพฺพโนฺต**นาม อตีโต อทฺธา, **อปรโนฺต** นาม อนาคโตฯ อุภยตฺถ จ สงฺขตา ธาตุโย สภาววิวิตฺตา อนุปลพฺภมานสภาวตฺตาฯ **ปุพฺพโนฺต** วา สภาวธมฺมสฺส อุทโย ตโต ปุเพฺพ อวิชฺชมานตฺตาฯ **อปรโนฺต** วโย ตโต ปรํ อภาวโตฯ ตสฺมา **ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิวิตฺตโต**ติ ปากาภาวโต วิทฺธํสาภาวโตติ วุตฺตํ โหติฯ

เภริตลํ วิย จกฺขุทาตุ สทฺทสฺส วิย วิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวโตฯ อาทาสตลาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **ยนฺตํ** นาม อุจฺฉุยนฺตํฯ **จกฺกยฏฺฐี**ติ ติลมนฺตํ อาหฯ โส หิ อจกฺกพโฒฺธปิ ตํสทิสตาย จกฺกยฏฺฐีเตฺวว วุจฺจติ, จกฺกพนฺธเมว วา สนฺธาย ตถา วุตฺตํฯ อิมาหิ จ อุปมาหิ นิชฺชีวานฯ เภริตลทณฺฑาทีนํ สมาโยเค, นิชฺชีวานํ สทฺทาทีนํ วิย นิชฺชีวานํ จกฺขุรูปาทีนํ สมาโยเค นิชฺชีวานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปวตฺตีติ การณผลานํ ธาตุมตฺตตํ, การกเวทกวิรหญฺจ ทเสฺสติฯ

ปุเรจรานุจรา วิยาติ นิชฺชีวสฺส กสฺสจิ เกจิ นิชฺชีวา ปุเรจรานุจรา วิยาติ อโตฺถฯ มโนธาตุเยว วา อตฺตโน ขณํ อนติวตฺตนฺตี อตฺตโน ขณ อนติวตฺตนฺตานํเยว จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อวิชฺชมานายปิ ปุเรจรานุจราภิสนฺธิยํ อนนฺตรปุพฺพกาลาปรกาลตาย ปุเรจรานุจรา วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

ฉนฺนญฺหิ วิญฺญาณธาตูนํ เอกชฺฌํ อเนกานนฺตรปจฺจยาภาวโต เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติอภาโว วิย อญฺญมญฺญานนฺตรปจฺจยตาภาวโต อนนฺตรุปฺปตฺติปิ นตฺถิฯ ยทิ สิยา, ฉฬารมฺมณสนฺนิธาเน มนสิการมนฺตเรนาปิ ฉฬารมฺมณูปลทฺธิ สิยา, น จ โหติ, ตสฺมา ทสฺสนาทิอนนฺตรํ สวนาทีนํ อภาโว วิย มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ น ทสฺสนาทีนิ, น จ ทสฺสนาทิอนนฺตรํ มโนวิญฺญาณธาตุ โหติฯ ตตฺถ ภวงฺคสฺส, ทสฺสนาทีนญฺจ ภินฺนารมฺมณตาย มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ ทสฺสนาทีนิ, ทสฺสนาทีนํ อนนฺตรญฺจ สวนาทีนิ น อุปฺปชฺชนฺตีติ ยุตฺตเมตํฯ ทสฺสนาทีนํ, ปน สนฺตีรมณสฺส จ อภินฺนวิสยตาย ทสฺสนาทิอนนฺตรํ น มนาวิญฺญาณทาตุ โหตีติ อยุตฺตนฺติ ? นยิทเมวํ นิยตานิยตวิสยานํ ภินฺนวิสยภาวุปฺปตฺติโตฯ ยทิ จ ทสฺสนาทิอนนฺตรํ กาจิ วิญฺญาณธาตุ อุปฺปเชฺชยฺย, สาปิ ทสฺสนาทิทฺวารตาย ทสฺสนาทิวิญฺญาณธาตุ เอว สิยา, น มโนวิญฺ

ญาณธาตุ, ตโต จ ทสฺสนาทิกิจฺจวิธุรํ จินฺตนํ มนนนฺติ มโนทฺวารปฺปวตฺตานํ มนนกิจฺจาปริจฺจาโค วิย ทสฺสนวิญฺญาณธาตุยา ทสฺสนกิจฺจาปริจฺจาโค อาปชฺชติฯ ตถา ตทนนฺตรสฺสาติ สพฺพายปิ ทสฺสนวิญฺญาณภาวโต จ วิญฺญาณกายา น ภเวยฺยุํฯ

ยถา ปน มโนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ มโนธาตุ, ตโต จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ, เอวํ ทสฺสนวิญฺญาณธาตานนฺตรํ มโนธาตุ, ตโต โสตวิญฺญาณาทีนิ โหนฺตีติ เจ? น, มโนธาตุยา ทสฺสนธาตุภาวปฺปสงฺคโตฯ ยถา หิ มนโส นิพฺพิเสสาวตฺถา มนนมตฺตตาย มโนธาตุ, เอวํ ทสฺสนสฺส นิพฺพิเสสาวตฺถา ทสฺสนมตฺตตาย ทสฺสนธาตุ สิยาฯ ตญฺจ จกฺขุวิญฺญาณํ รูปวิสยนฺติ สทฺทาทิวิสยาโภคาภาวโต สวนวิญฺญาณาทีนํ อสมฺภโวฯ ตโต จ รูปารมฺมณปสุตเมว วิญฺญาณํ สิยา มโนวิญฺญาณานํ วิย ทสฺสนวิญฺญาณาทีนํ สมานวตฺถุภาวปฺปสงฺคโต, อญฺญวตฺถุสนฺนิสฺสิตญฺจ วิญฺญาณํ น สิยา, น เจตํ ยุตฺตํฯ ตสฺมา สุขทุกฺขานํ วิย อุเปกฺขา จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ, มโนวิญฺญาณสฺส จ พฺยวธายิกา **มโนธาตุ** ทฏฺฐพฺพา, น จสฺสา อุเปกฺขาย วิย อทุกฺขมสุขตา อทสฺสนาทิอมนนตา, อต โข มนนกิจฺจาวิเสสโต มโนวิญฺญาณสภาคตาฯ มโน หิ หทยวตฺถุมฺหิ วตฺตมาโน อญฺญวตฺถุสนฺนิสฺสิตานํ วิญฺญาณานํ วิสยํ ทเสฺสตฺวา นิวตฺตมาโน อคฺคิ วิย อุสฺมมเตฺต มนนมเตฺต ฐตฺวา นิวตฺตติ, อญฺญวตฺถุสนฺนิสฺสิตวิญฺญาณนิโรเธ จ อุฏฺฐหโนฺต อคฺคิ วิย อุสฺมมเตฺต อุฏฺฐหติฯ ปจฺจยานุรูปปวตฺติกานิ จ มนนมตฺตานิ มโนวิญฺญาณธาตุยา อนฺตานิ โหนฺติฯ ปฏิฆสญฺญาสหคตานญฺหิ ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณานํ อินฺทฺริยารมฺมนปฏิฆาตชตาย อภินิปาตมตฺตกิจฺจํ, มนนลกฺขณินฺทฺริยสมฺปฺปนฺนสฺส จ มโนวิญฺญาณสฺส วิสยวิจินฺตนาสมฺภูตตาย ตทนุรูปาจินฺตนาฯ ตสฺมา อภินิปาตปฺปจฺจยปฏิฆฏฺฏนานิฆํสพเลน ภวงฺคลกฺขณํ จิตฺตํ จลนาวตฺถํ หุตฺวา นิวตฺตมานํ จินฺตนาวิเสสวิรหโต อภินิปาตานุคุณํ จินฺตนาวสานํ มนนมตฺตํ อุปฺปาเทติฯ

ทสฺสนาทิปิ อภินิปาตมตฺตํ ทุติยํ ขณํ อนติวตฺตมานํ อตฺตานุคุณํ จินฺตนามนนสมญฺญาวิรหโต ทสฺสนาทิอภินิปาตวิเสสวิจิตฺตํ จิตฺตภาวาทินา สมานํ จินฺตนาทิมนนมตฺตํ อญฺญวตฺถุสฺมิํ นิพฺพเตฺตติ, ตสฺมา วตฺถุกิเจฺจหิ ตํ มโนวิญฺญาณกายสงฺคหิตาปิ มโนธาตุ มโนทฺวารนิกฺขมปเวสภูตา อารมฺมณนฺตเร ทฺวารนฺตรมนสิการตพฺพิสยสมฺปฏิจฺฉนภาเวน ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณธาตูนํ ยถากฺกมํ ปุเรจรา, อนุจราติ จ วุตฺตาฯ สา ปนายํ สติปิ วิญฺญาณภาเว มนโส สมฺภูย วิสิฏฺฐมนนกิจฺจาภาวโต ธาตุภาวสามเญฺญน มโนมตฺตา ธาตุ **มโนธาตู**ติ วุจฺจติฯ

ยถาวุเตฺตเนว จ เหตุนา มตฺต-สทฺทโลปํ กตฺวา วิญฺญาณฏฺฐโยคโต มโนมตฺตํ วิญฺญาณนฺติ มโนวิญฺญาณกายสงฺคโหปิ จสฺสา ยุชฺชติ เอวฯ อญฺญวิญฺญาเณหิ ปน ทฺวารารมฺมเณหิ จ วิเสสนตฺถํ ‘‘มโนธาตู’’ติ วุตฺตาติฯ **มโนวิญฺญาณธาตู**ติ ปน วิญฺญาณธาตุวิเสสนํ มโนคหณํฯ ธาตุวิเสสนเตฺถ จ มโนวิญฺญาณคฺคหเณ วิญฺญาณวิเสสนํ ทฺวารภูตมโนทสฺสนเมวาติ ทฺวารสมญฺญารหตฺตา น มโนธาตูติ วุจฺจติฯ ตญฺหิ มโนทฺวารโนฺตคธํ, น จ ทสฺสนาทิปุเรจรานุจรนฺติ มนโส วิญฺญาณธาตุ, มนโส วิญฺญาณนฺติ จ มโนทฺวารสมญฺญารหํ, สวิเสสญฺจ ตสฺส มนนกิจฺจํ, วิญฺญาณกิจฺจญฺจาติ มตฺตสทฺทสฺส โลปมนฺตเรน ‘‘มโนวิญฺญาณ’’นฺติ, นิชฺชีวภาววิภาวนตฺถํ ‘‘มโนวิญฺญาณธาตู’’ติ จ วุจฺจตีติฯ

สลฺลมิว สูลมิว ติวิธทุกฺขตาสมาโยคโต **ทฏฺฐโพฺพฯ เวทนาสลฺลสูลโยคา**ติ เวทนาสงฺขาตสลฺลสูลโยคโตฯ **อาตุรา วิยา**ติ เตน อาตุริภูตา ปุคฺคลา วิยฯ อาสาเยว ทุกฺขํ **อาสาทุกฺขํ,** อาสาวิฆาตํ ทุกฺขํ วาฯ สญฺญา หิ อสุภาทิกมฺปิ สุภาทิโต สชฺชานนฺตี อาสํ, ตสฺสา จ วิฆาตํ อาสีสิตสุภาทิอสิทฺธิยา ชเนตีติฯ วนมิโค ติณปุริสํ ปุริโสติ คณฺหโนฺต **อยถาภูจฺจนิมิตฺ**

ตคฺคาหโก, ตถา สญฺญาปีติ อาห **“วนมิโค วิยา”**ติฯ กมฺมปธานา สงฺขาราติ **“ปฏิสนฺธิยํ ปกฺขิปนฺโต”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ชาติทุกฺขานุพนฺธโต**ติ อตฺตนา นิพฺพตฺติยมาเนน ชาติทุเกฺขน อนุพนฺธตาฯ ภวปจฺจยา ชาติ หิ ชาติทุกฺขนฺติฯ ปทุมํ วิย ทิสฺสมานํ ขุรจกฺกํ วิย รูปมฺปิ อิตฺถิ อาทิภาเวน ทิสฺสมานํ นานาวิธุปทฺทวํ ชเนติฯ สเพฺพ อนตฺถา ราคาทโย, ชาติอาทโย จ วิสยภูตา, อนุปสนฺตา, สปฺปฏิภยา จาติฯ ตปฺปฏิปกฺขภูตตฺตา **อสงฺขตา ธาตุ อมตาทิโต** ทฏฺฐพฺพาฯ

ววตฺถานาภาโว ‘‘อิทเมว อิมสฺส อารมฺมณ’’นฺติ นิยมาภาโว, เตน ยถา อรญฺญมกฺกโฏ เกนจิ อนิวาริโต คหิตํ เอกํ รุกฺขสาขํ มุญฺจิตฺวา อญฺญํ คณฺหาติ, ตมฺปิ มุญฺจิตฺวา อญฺญนฺติ กตฺถจิ อนวฏฺฐิโต ปริพฺภมติ, เอวํ คหิตํ เอกํ อารมฺมณํ มุญฺจิตฺวา อญฺญํ, ตมฺปิ มุญฺจิตฺวา อญฺญนฺติ อนวฏฺฐิตตา, อารมฺมณํ อคฺคเหตฺวา ปวตฺติตุํ อสมตฺถตา จ มกฺกฏสมานตาติ ทเสฺสติฯ อฏฺฐิเวธวิโทฺธปิ อุปฺปถํ อนุคจฺฉโนฺต ทุฏฺฐโสฺส **อสฺสขฬุโงฺกฯ ยตฺถกามนิปาติโต**ติ ยตฺถ กตฺถจิ อิจฺฉิตารมฺมเณ นิปาติภาวโตฯ นานาเวสธารี **รงฺคนโฏฺ**ฯ

อายตนธาตุนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ ปนฺนรสมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๑๖. อินฺทฺริยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา

อินฺทฺริยวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๒๕. **พาวีสตี**ติ คณนปริเจฺฉโทฯ **อินฺทฺริยานี**ติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํฯ **จกฺขุนฺทฺริย**นฺติอาทิ เตสํ สรูปทสฺสนํฯ ตตฺถ จกฺขุทฺวาเร อินฺทฏฺฐํ กาเรติ จกฺขุทฺวารภาเว ตํทฺวาริเกหิ อตฺตโน อินฺทภาวํ ปรมิสฺสรภาวํ การยตีติ **จกฺขุนฺทฺริยํ**ฯ ตญฺหิ เต รูปคฺคหเณ อตฺตานํ อนุวเตฺตติ, เต จ ตํ อนุวตฺตนฺติฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ ตสฺมา โสตฆานชิวฺหากายทฺวาเร อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติฯ **กายินฺทฺริยํ**ฯ วิชานนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **มนินฺทฺริยํ**ฯ อิตฺถิภาวลกฺขเณ, ปริสภาวลกฺขเณ, อนุปาลนลกฺขเณ, สุขลกฺขเณ, ทุกฺขลกฺขเณ, โสมนสฺสลกฺขเณ, โทมนสฺสลกฺขเณ, อุเปกฺขาลกฺขเณ, อธิโมกฺขลกฺขเณ, ปคฺคหลกฺขเณ, อุปฏฺฐานลกฺขเณ, อวิเกฺขปลกฺขเณ, ทสฺสนลกฺขเณ, อนญฺญาตํ ญสฺสามีติ ปวเตฺต ชานนลกฺขเณ, ญาตานํ เอว ธมฺมานํ ปุน อาชานเน อญฺญาตาวิภาเว อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ**ฯ

วิชานิยาติ วิชาเนยฺยฯ **ภูมิโต จาติ จ**-สโทฺท อวุตฺตสมฺปิปณฺฑนโตฺถ, เตน ตาวตฺวํ สงฺคณฺหาติ, ตํ ปน ตาวตฺวํ ปรโต วณฺณยิสฺสามฯ อสมฺมสนุปคานมฺปิ อตฺถิภาวโต ทฏฺฐพฺพตา อิธ น คหิตาฯ

ปุพฺพภาเคติ อริยมคฺคโต ปุพฺพภาเคฯ **อนญฺญาต**นฺติ น อญฺญาตํ น อธิคตํฯ นิจฺจตายนตฺถิ เอตสฺส มตํ ภโงฺค, น วา เอตสฺมึ อธิคเต มรณนฺติ อมตํ, ปชฺชิตพฺพโต ปทญฺจาติ **อมตปทํ** นิพฺพานํฯ **"เอวํ ปฏิปนฺนสฺส อุปฺปชฺชนโต"**ติ เอเตน ปุพฺพภาควเสเนตํ อินฺทฺริยํ เอวํ โวหรียตีติ ทเสฺสติฯ **อาชานนโต**ติ ปฐมมเคฺคน ทิฏฺฐมริยาทํ อนติกฺกมิตฺวาว ชานนโตฯ เยน ตํสมงฺคิปุคฺคโล, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา วา อญฺญาตาวิโน โหนฺติ , โส อญฺญาตาวิภาโว ปรินิฏฺฐิตกิจฺจชานนขีณาสวสฺส ภาวภูโต หุตฺวา อุปฺปตฺติโต **"ขีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนโต"**ติ วุตฺตํฯ

ลิเงฺคติ คเมติ ญาเปตีติ ลิงฺคํ, ลิงฺคียติ วา เอเตนาติ ลิงฺคํฯ กึ ลิเงฺคติ, กึ วา ลิงฺคียตีติ? อินฺทํ, อิโนฺท วาฯ อินฺทสฺส ลิงฺค อินฺทลิงฺคํ, อินฺทลิงฺคสฺส อโตฺถ ตํสภาโว **อินฺทลิงฺคโฏฺฐ,** อินฺทลิงฺคเมว วา อินฺทฺริยสทฺทสฺส อโตฺถติ **อินฺทลิงฺคโฏฺฐ**ฯ สชฺชิตํ อุปฺปาทิตนฺติ สิฏฺฐํ, อิเนฺทน สิฏฺฐํ **อินฺทสิฏฺฐํฯ ชุฏฺฐํ** เสวิตํฯ กมฺมสงฺขาตสฺส อินฺทสฺส ลิงฺคานิ, เตน จ สิฏฺฐานีติ กมฺมชาเนว โยเชตพฺพานิ, น อญฺญานิ, เต จ เทฺว อตฺถา กเมฺม เอว โยเชตพฺพา, อิตเร จ ภควติ เอวาติ อาห **"ยถาโยค"**นฺติฯ **เตนา**ติ ภควโต, กมฺมสฺส จ อินฺทตฺตาฯ **เอตฺถา**ติ เอเตสุ อินฺทฺริเยสุฯ **อุลฺลิเงฺคนฺติ** ญาเปนฺติ ปกาเสนฺติ ผลสมฺปตฺติวิปตฺตีหิ การณสมฺปตฺติวิปตฺติอวโพธโตฯ ''โส ตํ นิมิตฺตํ อาเสวตี''ติอาทีสุ (อ. นิ. ๙.๓๕) โคจรกรณมฺปิ อาเสวนา วุตฺตาติ อาห **"กานิจิ โคจราเสวนายา"**ติฯ ตตฺถ สเพฺพสํ โคจริกาตพฺพเตฺตปิ ''กานิจี''ติ วจนํ อวิปสฺสิตพฺพานํ พหุลํ มนสิกรเณน อนาเสวนียตฺตาฯ ปจฺจเวกฺขนามตฺตเมว หิ เตสุ โหตีติฯ ''ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต''ติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๑๗๐) ภาวนา อาเสวนาติ วุตฺตาติ ภาเวตพฺพานิ สทฺธาทีนิ สนฺธายาห **"กานิจิ ภาวนาเสวนายา"**ติฯ

อาธิปจฺจํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโวฯ อสติปิ จ อินฺทฺริยปจฺจยภาเว อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานํ, อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจยวเสน ปวตฺตมาเนน ตํสหิตสนฺตาเนน อญฺญากาเรน อปฺปวตฺตมาเนหิ ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียภาเว อาธิปจฺจํฯ อิมสฺมึ จ อเตฺถ อินฺทนฺติ ปรมิสฺสริยํ กโรนฺติเจฺจว **อินฺทฺริยา**

นิฯ จกฺขาทีสุ ทสฺสิเตน นเยน อเญฺญสญฺจ ชีวิตาทีนํ ตทนุวตฺตีสุ อาธิปจฺจํ ยถารหํ โย เชตพฺพํฯ

อโมโหเยว น วิสุํ จตฺตาโร ธมฺมา, ตสฺมา ตสฺส สงฺขารกฺขนฺธกถายํ วิภาวิตานิ ลกฺขณาทีนิ เตสญฺจ เวทิตพฺพานีติ อธิปฺปาโยฯ **เสสานิ ตตฺถ** ขนฺธนิเทฺทเส ลกฺขณาทีหิ **อรูเปเนว อาคตานิ**ฯ

๕๒๖. สตฺตานํ อริยภูมิปฏิลาโภ ภควโต เทสนาย สาธารณํ, ปทานญฺจ ปโยชนนฺติ อาห "**อชฺฌตฺตธมฺม ปริญฺญายา**"ติอาทิฯ อเญฺญสมฺปิ อินฺทฺริยานํ อตฺตภาวปริยาปนฺนตาย สติปิ อตฺตภาวปญฺญาปนาย มูลภาวโต จกฺขาทีนํ สาติสยา อตฺตภาวปริยาปนฺนาติ วุตฺตํ "**อตฺตภาวปริยาปนฺนานิ จกฺขุนฺทิยาทีนี**"ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๑๙)ฯ **อภิธมฺมฏฺฐกถายํ** อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยเทสนากฺกโม วุโตฺตติ อิธาปิ "**ตโต ชีวิตินฺทฺริย**"นฺติ วุตฺตํฯ ตํ อินฺทฺริยยมกเทสนาย (ยม. ๓.อินฺทฺริยยมก.๑ อาทโย) สเมติฯ **อินฺทฺริยวิภเงฺค** (วิภ. ๒๑๙ อาทโย) ปน มนินฺทฺริยานนฺตรํ ชีวิตินฺทฺริยํ วุตฺตํ, ตํ ปุริมปจฺฉิมานํ อชฺฌาตฺติกพาหิรานํ อนุปาลกภาวทีปนตฺถํ เตส มเชฺฌ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ยญฺจ กิญฺจิ เวทยิตํ, สพฺพํ ตํ ทุกฺขํ**ฯ ยาว จ ทุวิธตฺตภาวานุปาลกสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส ปวตฺติ, ตาว ทุกฺขภูตานํ เอเตสํ เวทยิตานํ อนิวตฺตีติ ญาปนตฺถํ, เตน จ จกฺขาทีนํ ทุกฺขานุพนฺธตาย ปริเญฺญยฺยตํ ญาเปติฯ **ปฏิปตฺติทสฺสนตฺถ**นฺติ ปุพฺพภาคปฏิปตฺติทสฺสนตฺถํฯ **ตเสฺสวา**ติ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยเสฺสวฯ **ตโต อนนฺตรํ ภาเวตพฺพตฺตา**ติ ภาวนามคฺคสมฺปยุตฺตํ อญฺญินฺทฺริยํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ทสฺสนานนฺตรา หิ ภาวนาติฯ

เภโทติ อิธ สภาวโต เภโท อธิเปฺปโต, น ภูมิปุคฺคลาทิวเสนาติ อาห "**เสสานํ อเภโท**"ติฯ นนุ จ ชีวิตินฺทฺริยสฺส อนุปาลนลกฺขณํ สภาโว, เตนสฺส ทุวิธสฺสาปิ อเภโทติ? สจฺจเมตํ, ตสฺส ปน รูปารูปสภาวกโต เภโท คหิโต, น เอวํ เสสานํ โกจิ เภโท อตฺถีติ เตสํ อเภโทติ เภทาภาโว วุโตฺตฯ นนุ เจตฺถ เวทนา, ปญฺญา จ ภินฺทิตฺวา วุตฺตาติ? น, ยถา เทสิเตสุ พาวีสติยา อินฺทฺริเยสุ เภทาเภทสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ

๕๒๗. จกฺขุนฺทฺริยาทีนํ สติปิ ปุเรชาตาทิปจฺจยภาเว อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพเมว กิจฺจํ **กิจฺจ**นฺติ วุตฺตํ ตสฺส อนญฺญสาธารณตฺตา, อินฺทฺริยกถาย จ อธิกตตฺตาฯ อตฺตโน ติกฺขมนฺทาทิอากาโร อตฺตากาโร, ตสฺส อนุวตฺตาปนํ **อตฺตาการานุวตฺตาปนํ**ฯ เตนาห "**ติกฺขมนฺทาทิสงฺขาตอตฺตาการานุวตฺตาปน**"นฺติฯ อถ วา ติกฺขมนฺทาทิสงฺขาตสฺส จ อตฺตาการสฺส จ อนุวตฺตาปนํ **ติกฺข…เป…. วตฺตาปนํ**ฯ วิสุํ อตฺตาการคฺคหเณน เจตฺถ รูปาวภาสนาทิกสฺส สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ จกฺขุนฺทฺริยสฺส หิ รูปาภิหนนโยคฺยตาสงฺขาเต รูปาวภาสนสามตฺถิเย อสติ น กทาจิปิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทสฺสนกิจฺจํ สมฺภวติฯ เอส นโย โสตินฺทฺริยาทีสุปิฯ ปุพฺพงฺคมภาเวน มนินฺทฺริยสฺส **วสาวตฺตาปนํ** โหติ, น อเญฺญสํฯ ตํสมฺปยุตฺตานิปิ หิ อินฺทฺริยานิ ตพฺพเสเนว หุตฺวา อตฺตโน อตฺตโน อินฺทฺริยกิจฺจํ สาเธนฺติ เจตสิกภาวโต , น เตสํ วเสน มนินฺทฺริยํ ฯ อยญฺหิสฺส ปุพฺพงฺคมตาฯ สพฺพตฺถ จ อินฺทฺริยปจฺจยภาเวน สาเธตพฺพนฺติ อธิกาโร อนุวตฺตตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ สติปิ อนุปฺปาทเน, อนุปตฺถมฺภเน จ ตปฺปจฺจยานํ ตปฺปวตฺตเน นิมิตฺตภาโว **อนุวิธานํ**ฯ

ฉาเทตฺวา ผริตฺวา อุปฺปชฺชมานา สุขทุกฺขเวทนา สหชาตธเมฺม อภิภวิตฺวา อโชฺฌตฺถริตฺวา สยเมว ปากฏา โหติ, สหชาตธมฺมา จ ตสฺสา วเสน สุขทุกฺขภาวปฺปตา วิย โหนฺตีติ อาห "**ยถาสกํ โอฬาริกาการานุปาปน**"นฺติฯ อสนฺตสฺส, อปณีตสฺสปิ อกุสลตพฺพิปากาทิสมฺป

ยุตฺตสฺส ยถารหํ **มชฺฌตฺตาการานุปาปนํ** โยเชตพฺพํฯ สมานชาติเยหิ วา สุขทุเกฺขหิ **สนฺต ปณีตาการานุปาปนํ** ทฏฺฐพฺพํฯ **ปฏิปกฺขาภิภวน**นฺติ อสฺสทฺธิยาทิปฏิปกฺขาภิภวนํฯ **ปสนฺนาการาทา**ติ ปสนฺนปคฺคหิตอุปฏฺฐิตสมาหิตทสฺสนาการานุปาปนํ ยถากฺกมํ สทฺธาทีนํฯ **พฺยาปาทาทีติ อาทิ**-สเทฺทน อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานิ คหิตานิฯ มคฺคสมฺปยุตฺตเสฺสว จ อญฺญินฺทฺริยสฺส กิจฺจํ ทสฺสิตํฯ เตเนว จ ผลสมฺปยุตฺตสฺส ตํตํสํโยชนปฺปฏิปฺปสฺสทฺธิปหานกิจฺจตา ทสฺสิตา โหตีติฯ กตสพฺพกิจฺจสฺส อญฺญาตาวินฺทฺริยํ อญฺญสฺส กาตพฺพสฺส อภาวา อมตาภิมุขเมว ตพฺภาวปจฺจโย จ โหติ, น อิตรานิ วิย กิจฺจนฺตรปสุตํฯ เตนาห **“อมตาภิมุขภาวปจฺจยตา จา”**ติฯ

๕๒๘. ***ภูมิโต*** วินิจฺฉโย อุตฺตานโตฺถ เอวฯ เอตฺถาห – กสฺมา ปน เอตฺตเกเนว อินฺทฺริยานิ วุตฺตานิ, เอตานิ เอว จ วุตฺตานีติ? อาธิปจฺจฏฺฐวเสน, **อาธิปจฺจํ** นาม อิสฺสริยนฺติ วุตฺตเมเวตํฯ ตยิทํ อาธิปจฺจํ อตฺตโน อตฺตโน กิเจฺจ, ผเล จาติ อเญฺญสมฺปิ สภาวธมฺมานํ กสฺมา น ลพฺภติ? ปจฺจยาธีนวุตฺติกา หิ ปจฺจยุปฺปนฺนาติ สิยา ผลเหตุธเมฺมสุ อนุวตฺตนานุวตฺตนียตาติ? สจฺจเมตํ, ตถาปิ อตฺถิ เตสํ วิเสโสฯ สฺวายํ ‘‘จกฺขุวิญฺญาณาทิปฺปวตฺติยญฺหิ จกฺขาทีนํ สิทฺธมาธิปจฺจ’’นฺติอาทินา (วิภ. อฏฺฐ. ๒๑๙) **อฏฺฐกถายํ** ทสฺสิโตเยวฯ อปิจ ขนฺธปญฺจเก ยายํ สตฺตปญฺญตฺติ, ตสฺสา วิเสสนิสฺสโย ‘‘ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานี’’ติ ตานิ ตาว อาธิปจฺจตฺตํ อุปาทาย ‘‘จกฺขุนฺทฺริยํ…เป.…มนินฺทฺริย’’นฺติอาทิโต (วิภ. ๒๑๙) วุตฺตานิฯ สฺวายํ อตฺตภาโว อิเมสํ วเสน ‘‘อิตฺถี ปุริโส’’ติ สมญฺญํ ลภตีติ ทสฺสนตฺถํ ภาวทฺวยํฯ ตยิเม อุปาทินฺนธมฺมา เยน ธเมฺมน ปวตฺตนฺติ, อยํ โส ธโมฺม เตสํ ฐิติเหตูติ ทสฺสนตฺถํ ชีวิตินฺทฺริยํฯ สฺวายํ สตฺตสญฺญิโต ธมฺมปุโญฺช ปพนฺธวเสน ปวตฺตมาโน อิมาหิ เวทนาหิ สํกิลิสฺสตีติ ทสฺสนตฺถํ เวทนาปญฺจกํฯ ตโต วิสุทฺธิกามานํ โวทานสมฺภารทสฺสนตฺถํ สทฺธาทิปญฺจกํฯ สมฺภวโวทานสมฺภารา อิเมหิ วิสุชฺชนฺติ, วิสุทฺธิปฺปตฺตา นิฏฺฐิตกิจฺจาว โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยาทีนิ ตีณิ วุตฺตานิฯ สพฺพตฺถ ‘‘อาธิปจฺจตฺตํ อุปาทายา’’ติ ปทํ โยเชตพฺพํฯ เอตฺตาวตา อธิเปฺปตตฺถสิทฺธีติ อเญฺญสํ อคฺคหณํฯ

อถ วา ปวตฺตินิวตฺตีนํ นิสฺสราทิทสฺสนตฺถมฺปิ เอตานิเยว วุตฺตานิฯ ปวตฺติยา หิ วิเสสโต มูลนิสฺสยภูตานิ ฉ อชฺฌตฺติกายตนานิฯ ยถาห ‘‘ฉสุ โลโก สมุปฺปโนฺน’’ติอาทิ (สุ. นิ. ๑๗๑)ฯ ตสฺส อุปฺปตฺติ อิตฺถิปุริสินฺทฺริเยหิ วิสภาควตฺถุสราคนิมิเตฺตหิ เยภุเยฺยน สตฺตกายสฺส อภินิพฺพตฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘ติณฺณํ โข, มหาราช, สนฺนิปาตา คพฺภสฺส อวกฺกนฺติ โหติ มาตา จ อุตุนี โหติ, คนฺธโพฺพ จ ปจฺจุปฏฺฐิโต โหติ, มาตาปิตโร จ สนฺนิปติตา โหนฺตี’’ติอาทิ (ม. นิ. ๑.๔๐๘; มิ. ป. ๔.๑.๖)ฯ อวฏฺฐานํ ชีวิตินฺทฺริเยน เตน อนุปาเลตพฺพโตฯ เตนาห ‘‘อายุ ฐิติ ยปนา ยาปนา’’ติอาทิ (ธ. ส. ๑๙)ฯ อุปโภโค เวทนาหิฯ เวทนาวเสน หิ อิฏฺฐาทิสพฺพวิสยูปโภโคฯ ยถาห ‘‘เวทยติ เวทยตีติ โข, ภิกฺขเว, ตสฺมา เวทนาติ วุจฺจตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๐)ฯ เอวํ ปวตฺติยา นิสฺสยสมุปฺปาทฏฺฐิติสโมฺภคทสฺสนตฺถํ จกฺขุนฺทฺริยํ ยาว อุเปกฺขินฺทฺริยนฺติ จุทฺทสินฺทฺริยานิ เทสิตานิฯ ยถา เจตานิ ปวตฺติยา, เอวํ อิตรานิ นิวตฺติยาฯ วิวฏฺฏสนฺนิสฺสิเตน หิ นิพฺพตฺติตานิ สทฺธาทีนิ ปญฺจินฺทฺริยานิ นิวตฺติยา นิสฺสโยฯ อุปฺปาโท อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริเยน ตสฺส นิวตฺติวเสน ปฐมํ อุปฺปชฺชนโตฯ อวฏฺฐานํ อญฺญินฺทฺริเยน, อุปโภโค อญฺญาตาวินฺทฺริเยน อคฺคผลสมฺปโภคโตฯ ขีณาสวาหิ วิสวิตาย นิพฺพุติสุขํ ปริภุชฺชนฺติฯ เอวมฺปิ เอตานิ เอว อินฺทฺริยานิ เทสิตานิฯ เอตฺตาวตา ยถาธิเปฺปตตฺถสิทฺธิโต อเญฺญสํ อคฺคหณํฯ อิมินาว เนสํ เทสนากฺกโมปิ สํวณฺณิโตติ เวทิตโพฺพติฯ

อินฺทฺริยนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สจฺจวิตฺถารกถาวณฺณนา

๕๒๙. อริยสเทฺทน วิเสสนํ อกตฺวา เกวลํ สจฺจสเทฺทน อุทฺธิฏฺฐานิปิ อริยสจฺจานิ เอวาติ ทเสฺสโนฺต **“สจฺจานีติ จตฺตาริ อริยสจฺจานี”**ติ อาหฯ สมาญฺญโชตนา หิ วิเสเส อวติฏฺฐติ, วิเสสตฺถินา จ วิเสโส อนุปยุชฺชิตโพฺพติฯ อริยสเจฺจสุ วา วิจาริเตสุ อิตรานิปิ อตฺถโต วิจาริตาเนว โหนฺตีติ วิปสฺสนาย จ ภูมิภูตานิ, อริยสจฺจาเนวาติ จ กตฺวา ‘‘สจฺจานี’’ติ อุทฺธริตฺวาปิ **“จตฺตาริ อริยสจฺจานี”**ติ วุตฺตํฯ

สาสนกฺกโมติ อริยสจฺจานิ วุจฺจนฺติ, อริยสจฺจเทสนา วาฯ สกลญฺหิ สาสนํ ภควโต วจนํ สจฺจวินิมุตฺตํ นตฺถิ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุสนฺทสฺสนวเสน ปวตฺตนโตฯ ตสฺมา สเจฺจสุ กมติ, สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตํ วา สาสนํ เอเตสุ กมติ, ปริญฺญาทิกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตติ, ตสฺมา กมติ เอเตฺถาติ กโม, กิํ กมติ? สาสนํฯ สาสนสฺส กโม **“สาสนกฺกโม”**ติ สจฺจานิ สาสนปฺปวตฺติฏฺฐานานิ วุจฺจนฺติ, ตํเทสนา จ ตโพฺพหาเรนาติฯ

ตถาติ ตํสภาวา ทุกฺขาทิสภาวาฯ **อวิตถา**ติ อมุสาสภาวา พาธนาทิภาเวน ภูตสภาวาฯ **อนญฺญถา**ติ อญฺญาการรหิตา อพาธนาทิอาการวิวิตฺตาฯ ทุกฺขทุกฺขตาตนฺนิมิตฺตตาหิ อธิฏฺฐิตตฺตา **ปีฬนโฏฺฐ**ฯ สเมจฺจ สมฺภูย ปจฺจเยหิ กตภาโว **สงฺขตโฏฺฐ**ฯ ทุกฺขทุกฺขตาตนฺนิมิตฺตตาหิ ปริทหนํ, กิเลสทาหสมาโยโค วา **สนฺตาปโฏฺฐ**ฯ ชราย, มรเณน จาติ เทฺวธา วิปริณาเมตพฺพตา **วิปริณามโฏฺฐ**ฯ เอเตฺถ จ ปีฬนโฏฺฐ ทุกฺขสฺส สรเสเนว อาวิภวนากาโร, อิตเรยถากฺกมํ สมุทยมคฺคนิโรธทสฺสเนหิ อาวิภวนาการาติ อยํ จตุนฺนมฺปิ วิเสโสฯ ตตฺรตฺราภินนฺทนวเสน พฺยาปิตฺวา อูหนํ ราสิกรณํ ทุกฺขสฺส นิพฺพตฺตนํ **อายูหนํ** อาการสฺส พฺยาปนตฺถตฺตาฯ อาคจฺฉติ สมุทยโตติ วา อายํ, ทุกฺขํ, ตสฺส อูหนํ ปวตฺตนํ **อายูหนํ,** อยํ สรเสเนว อาวิภวนากาโรฯ นิททาติ ทุกฺขนฺติ **นิทานํ,** ‘‘อิทํ ตํ ทุกฺข’’นฺติ สมฺปฏิจฺฉาเปนฺตํ วิย สมุฏฺฐาเปตีติ อโตฺถฯ อยํ **นิทานโฏฺฐ** ทุกฺขทสฺสเนน อาวิภวนากาโรฯ สํสารทุเกฺขน สํโยชนํ **สํโยคโฏฺฐ** ฯ มคฺคาธิคมนนิวารณํ **ปลิโพธโฏฺฐ**ฯ อิเม จ สํโยคปลิโพธฏฺฐา นิโรธมคฺคทสฺสเนหิ อาวิภวนาการาฯ นิสฺสรนฺติ สตฺตา เอเตฺถ, สยเมว วา นิสฺสฏํ วิสํยุตฺตํ สพฺพสงฺขเตหิ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺคภาวโตติ **นิสฺสรนํ**ฯ อยมสฺส สภาเวน อาวิภวนากาโร, อิตเร วิเวกาสงฺขาตามตฏฺฐา, สมุทยกฺขรอปจฺจยอวินาสิตา วา สมุทยมคฺคทุกฺขทสฺสเนน อาวิภวนาการาฯ

สํสารโต นิคฺคมนํ **นิยฺยานํ**ฯ อยมสฺส สรเสน อาวิภวนากาโรฯ ปริโพธูปเจฺฉทเนน นิพฺพานาธิคโมว นิพฺพานนิมิตฺตตฺตา มคฺคสฺส **เหตุโฏฺฐ**ฯ ปญฺญาปธานตฺตา จสฺส นิพฺพานทสฺสนํ, จตุสจฺจทสฺสนํ วา **ทสฺสนโฏฺฐ**ฯ จตุสจฺจทสฺสเน, กิเลสทุกฺขสนฺตาปวูปสมเน จ อาธิปจฺจํ กโรนฺติ มคฺคธมฺมา สมฺปยุตฺตธเมฺมสูติ โส มคฺคสฺส **อาธิปเตยฺยโฏฺฐ**ฯ วิเสสโต วา อาลมฺพนาธิปติภูตา มคฺคธมฺมา โหนฺติ ‘‘มคฺคาธิปติโน’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๖) วจนโตติ โส เตสํ อาการโร **อาธิปเตยฺยโฏฺฐ**ฯ เอเต เหตุทสฺสนาธิปเตยฺยฏฺฐา สมุทยนิโรธทุกฺขทสฺสเนหิ อาวิภวนาการาฯ เอวมาทิ อาหาติ สมฺพโนฺธฯ **อภิสมยโฏฺฐ**ติ อภิสเมตพฺพโฏฺฐฯ อภิสมยสฺส วา วิสยภูโต อโตฺถ อภิสมยโฏฺฐฯ อถ วา อภิสมยสฺส ปวตฺติอากาโร **อภิสมยโฏฺฐ**ฯ โส เจเตฺถ อภิสเมตเพฺพน ปีฬนาทินา ทสฺสิโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

๕๓๐. กุจฺฉิตํ ขํ **ทุกฺขํ,** คารยฺหํ หุตฺวา อสารนฺติ อโตฺถฯ

“สมาคโม สเมต”นฺติอาทีสุ เกวลสฺส **อาคม**สทฺทสฺส, **เอต**-สทฺทสฺส จ ปโยเค สํโยคตฺถสฺส อนุปลพฺภนโต, **สํ**-สทฺทสฺส จ สํโยเค อุปลพฺภนโต **“สํโยคํ ทีเปตี”**ติ อาห อนฺวยโต,

พฺยติเรกโต จ ตทตฺถโชตกตาสิทฺธิโตฯ **อุปฺปนฺนํ อุทิต**นฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **อย**-สโทฺท คติอตฺถ สิโทฺธ เหตุสโทฺทวิย การณํ ทีเปติฯ อตฺตโน ผลนิปฺผาทเนน อยติ ปวตฺตติ, เอติ วา เอตสฺมา ผลนฺติ **อโย**ติ, **สํโยเค อุปฺปตฺติการณํ สมุทโย**ติฯ เอตฺถ วิสุํ ปยุชฺชมานาปิ อุป สคฺคสทฺทา สธาตุกํ สํโยคตฺถํ, อุปฺปาทตฺถญฺจ ทีเปนฺติ, กิริยาวิเสสกตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

“**อภาโว เอตฺถ โรธสฺสาติ นิโรโธ**”ติ เอเตน นิพฺพานสฺส ทุกฺขวิวิตฺตภาวํ ทเสฺสติฯ **สมธิคเต** ตสฺมิํ ตทธิคมโต ปุคฺคลสฺส โรธาภาโว ปวตฺติสงฺขาตสฺส โรธสฺส ปฏิปกฺขภูตาย นิวตฺติยา อธิคตตฺตาติฯ เอตสฺมิญฺจ อเตฺถ อภาโว เอตสฺมิํ โรธสฺสาติ **นิโรโธ** อิเจฺจว ปทสมาโสฯ ทุกฺขาภาโว ปเนตฺถ ปุคฺคลสฺส, น นิพฺพานเสฺสวฯ อนุปฺปาโท เอว นิโรโธ **อนุปฺปาทนิโรโธ**ฯ อายติํ ภวาทีสุ อปฺปวตฺติ, น ปน ภโงฺคติ ภงฺควาจกํ นิโรธสทฺทํ นิวเตฺตตฺวา อนุปฺปาทวาจกํ คณฺหาติฯ เอตสฺมิํ อเตฺถ การเณ ผลูปจารํ กตฺวา นิโรธปจฺจโย นิโรโธติ วุโตฺตฯ

ปฏิปทา จ โหติ ปุคฺคลสฺส ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยาฯ นนุ จ สา เอว ทุกฺขนิโรธปฺปตฺตีติ ตสฺสา เอว สา ปฏิปทาติ น ยุชฺชตีติ? น ปุคฺคลาธิคมสฺส ปตฺติภาเวน, เยหิ โส อธิคจฺฉติ, เตสํ การณภูตานํ ปฏิปทาภาเวน จ วุตฺตตฺตาฯ สจฺฉิ กิริยาสจฺฉิกรณธมฺมานญฺหิ อญฺญตฺถาภาเวปิ ปุคฺคลสจฺฉิกิริยาธมฺมภาเวหิ นานตฺตํ กตฺวา นิเทฺทโส กโตติฯ อถ วา ยํ ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา นิฏฺฐานํ ผลํ, สยญฺจ ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติภูตํ, ตสฺส อภิสมยภูตาย ทุกฺขนิโรธปฺปตฺติยา ปฏิปทตา ทฏฺฐพฺพาฯ

๕๓๑. **พุทฺธาทโย อริยา ปฏิวิชฺฌนฺตี**ติ เอตฺถ ปฏิวิทฺธกาเล ปวตฺตํ พุทฺธาทิโวหารํ ‘‘อคมา ราชคหํ พุโทฺธ’’ติอาทีสุ (สุ. นิ. ๔๑๐) วิย ภาวินิ ภูเต วิย อุปจาโรติ ปุริมกาเลปิ อาโรเปตฺวา ‘‘พุทฺธาทโย’’ติ วุตฺตํฯ เต หิ พุทฺธาทโย จตูหิ มเคฺคหิ ปฏิวิชฺฌนฺตีติฯ **ตสฺมา อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตี**ติ เอตฺถ อริยปฏิวิชฺฌิตพฺพานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานีติ ปุริมปเท อุตฺตรปทโลโป อริยสจฺจานีติ วุจฺจนฺตีติ อโตฺถฯ ตถาคเตน หิ สยํ อธิคตตฺตา, ปเวทิตตฺตา, ตโต เอว จ อเญฺญหิ อธิคมนีรตฺตา ตานิ ตสฺส โหนฺตีติฯ **อริยภาวสิทฺธิโตปี**ติ เอตฺถ อริยสาธกานิ สจฺจานิ อริยสจฺจานีติ ปุเพฺพ วิย อุตฺตรปทโลโป ทฏฺฐโพฺพฯ **อริยานิ สจฺจานีติปี**ติ เอตฺถ อวิตถภาเวน อรณียตฺตา อธิคนฺตพฺพตฺตา อริยานิ, อริยสมญฺญา วา อวิสํวาทเก อวิตเถ นิรุฬฺหา ทฏฺฐพฺพาฯ

๕๓๒. **พาธนลกฺขณ**นฺติ เอตฺถ ทุกฺขทุกฺขตนฺนิมิตฺตภาโว, อุทยวยปฏิปีฬิตภาโว วา พาธนํฯ ภวาทีสุ ชาติอาทิวเสน, จกฺขุโรคาทิวเสน จ อเนกธา ทุกฺขสฺส ปวตฺตนเมว ปุคฺคลสฺส สนฺตาปนํ, ตทสฺส กิจฺจํ รโสติ **สนฺตาปนรสํ**ฯ ปวตฺตินิวตฺตีสุ สํสารวิโมเกฺขสุ ปวตฺติ หุตฺวา คยฺหตีติ **ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ ปภวติ เอตสฺมา ทุกฺขํ นิพฺพตฺตติ, ปุริมภเวน ปจฺฉิมภโว ฆฏิโต สํยุโตฺต หุตฺวา ปวตฺตตีติ **ปภาโว**ฯ ‘‘เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต, นิพฺพตฺตติ ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุน’’นฺติ (ธ. ป. ๓๓๘; เนตฺติ. ๓๐) เอวํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปาทนํ **อนุปเจฺฉทกรณํ**ฯ ภวนิสฺสรณนิวารณํ **ปลิโพโธ**ฯ ตณฺหกฺขยาทิภาเวน สพฺพทุกฺขสนฺตตา **สนฺติฯ อจฺจุติรส**นฺติ อจฺจุติสมฺปตฺติกํ อจวนกิจฺจํ วาฯ **กิจฺจ**นฺติ จ จวนาภาวํ กิจฺจมิว กตฺวา ปริยาเยน วุตฺตํ, อจวนญฺจสฺส สภาวาปริจฺจชนํ อวิการิตา ทฏฺฐพฺพาฯ ปญฺจกฺขนฺธนิมิตฺตสุญฺญตาย อวิคฺคหํ หุตฺวา คยฺหตีติ **อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ อนุสยสมุจฺฉินฺทเนน สํสารจารกโต นิคฺคมนูปายภาโว **นิยฺยานํ**ฯ สพฺพกิเลสานํ อนุปฺปาทนิโรธนํ **กิเลสปฺปหานกรณํ**ฯ นิมิตฺตโต, ปวตฺตโต จ จิตฺตสฺส วุฏฺฐานํ หุตฺวา คยฺหตีติ **วุฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

๕๓๓. อสุวณฺณาทิ สุวณฺณาทิ วิย ทิสฺสมานํ **มายา**ติ วตฺถุสพฺภาวา ตสฺสา วิปรีตตา วุตฺตาฯ อุทกํ วิย ทิสฺสมานา ปน **มรีจิ** อุปคตานํ ตุจฺฉาฯ วตฺถุมตฺตมฺปิ ตสฺสา น ทิสฺสตีติ **วิสํวาทิกา** วุตฺตาฯ มรีจิมายาอตฺตวิธุโร ภาโว **ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโวฯ อริยญาณสฺสา**ติ อริยสฺส อวิตถคฺคาหกสฺส ญาณสฺส, เตน ปฏิเวธญาณํ วิย ปจฺจเวกฺขณญาณมฺปิ คหิตํ โหติฯ เตสํ โคจรภาโว ปฏิวิชฺฌิตพฺพตา, อารมฺมณภาโว จ ทฏฺฐพฺโพฯ **อคฺคิลกฺขณํ** อุณฺหตฺตํฯ ตณฺหิ กตฺถจิ กฏฺฐาทิอุปาทานเภเท วิสํวาทกํ, วิปรีตํ, อภูตํ วากทาจิปิ น โหติฯ ''ชาติธมฺมา ชราธมฺมา, อโถ มรณธมฺมิโน''ติ (อ. นิ. ๓.๓๙; ๕.๕๗) เอวํ วุตฺตา ชาติอาทิกา **โลกปกติ**ฯ เอกจฺจานํ ติรจฺฉานานํ ติริยํ ทีฆตา, มนุสฺสาทีนํ อุทฺธํ ทีฆตา, วุทฺธินิฏฺฐํ ปตฺตานํ ปุน อวฑฺฒนนฺติ เอวมาทิกา จ **โลกปกตี**ติ วทนฺติฯ ตจฺฉาวิปรีตภูตภาเวสุ ปจฺฉิโม **ตถตา**ฯ ปฐโม **อวิตถตา,** มชฺฌิโม **อนญฺญตตา**ติ อยเมเตสํ วิเสโส,

ทุกฺขา อญฺญํ น พาธก นฺติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ตณฺหาปิ ชาติ วิย ทุกฺขนิมิตฺตตาย พาธิกาติ? น, พาธกปฺปภวภาเวน วิสุํ คหิตตฺตาฯ เอวมฺหิ ปวตฺติ, ปวตฺติเหตุ จ อสงฺกรโต โพธิตา โหนฺติฯ อถ วา ชาติอาทีนํ วิย ทุกฺขสฺส อธิฏฺฐานภาโว, ทุกฺขทุกฺขตา จ พาธกตา, น ทุกฺขปฺปภวตาติ นตฺถิ ตณฺหาย ปภวภาเวน วิสุํ คหิตาย พาธกภาวปสงฺโคฯ เตนาห **''ทุกฺขา อญฺญํ น พาธก**''นฺติฯ **พาธกตฺตนิยาเมนา**ติ ทุกฺขํ พาธกเมว, ทุกฺขเมว พาธกนฺติ เอวํ ทฺวิธาปิ พาธกตฺตาวธารเณนาติ อโตฺถฯ **พาธกตฺตนิยาเมนา**ติ หิ พาธกสฺส, พาธกเตฺต จ นิยาเมนฯ ยตา พาธกตฺตสฺส ทุเกฺข นิยตตา, เอวํ ทุกฺขสฺส จ พาธกเตฺต นิยตตาติฯ

ตํ วินา นาญฺญโตติ สติปิ อวเสสกิเลสอวเสสากุสลสาสวกุสลมูลาวเสสสาสวกุสลธมฺมานํ ทุกฺขเหตุภาเว น ตณฺหาย วินา เตสํ ทุกฺขเหตุภาโว อตฺถิ, เตหิ ปน วินาปิ ตณฺหาย ทุกฺขเหตุภาโว อตฺถิ กุสเลหิ วินา อกุสเลหิ รูปาวจราทิกุสเลหิ วินา กามาวจราทีหิ จ ตณฺหาย ทุกฺขนิพฺพตฺตกตฺตาฯ สนฺตภาวสฺส, สนฺตภาเว วา นิยาโม สนฺตภาวนิยาโม, เตน **สนฺตภาวนิยาเมนฯ ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตา**ติ ทฺวิธาปิ นิยาเมน ตโจฺฉ นิยฺยานภาโว เอตสฺส, น มิจฺฉามคฺคสฺส วิย วิปรีตตาย, น โลกิยมคฺคสฺส วิย วา อเนกนฺติกตาย อตโจฺฉติ ตจฺฉนิยฺยานภาโว, มโคฺค, ตสฺส ภาโว ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตํ, ตสฺมา ตจฺฉนิยฺยานภาวตฺตาฯ สพฺพตฺถ ทฺวิธาปิ นิยาเมน ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโว วุโตฺตติ อาห **''อิติ ตจฺฉาวิปลฺลาสา''**ติอาทิฯ

๕๓๔. สจฺจสทฺทสฺส สมฺภวนฺตานํ อตฺถานํ อุทฺธรณํ, สมฺภวเนฺต วา อเตฺถ วตฺวา อธิเปฺปตสฺส อตฺถสฺส อุทฺธรณํ นิทฺธารณํ **อตฺถุทฺธาโรฯ วิรติสเจฺจ**ติ มุสาวาทวิรติยํฯ น หิ อญฺญวิรตีสุ สจฺจสโทฺท นิรุโฬฺหฯ เย ปน ''วิรติสจฺจํ สมาทานวิรตี''ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ น สมาทานมตฺตํ วิรติสจฺจํ, อถ โข สมาทานาวิสํวาทนํฯ ตํ ปน ปฏิญฺญาสจฺจํ มุสาวาทวิรติเยว โหติฯ ''อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญ''นฺติ (ม. นิ. ๒.๑๘๗, ๒๐๒-๒๐๓, ๔๒๗; ๓.๒๗-๒๙) ปวตฺตา ทิฏฺฐิ ''สจฺจ''นฺติ อภินิวิสนวุตฺติยา **ทิฏฺฐิสจฺจํ**ฯ อโมสธมฺมตฺตา นิพฺพานํ **ปรมตฺถสจฺจํ**ฯ ''อโมสธมฺมํ นิพฺพานํ, ตทริยา สจฺจโต วิทู''ติ (สุ. นิ. ๗๖๓) หิ วุตฺตํ, ตสฺส ปน ตํสมฺปาปกสฺส จ มคฺคสฺส ปชานนา ปฏิเวโธ อวิวาทการณนฺติ ทฺวยมฺปิ ''เอกํ หิ สจฺจํ น ทุติยมตฺถิ, ยสฺมิํ ปชา โน วิวเท ปชาน''นฺติ อิมิสฺสา (สุ. นิ. ๘๙๐; มหานิ. ๑๑๙) คาถาย ''สจฺจ''นฺติ วุตฺตํฯ

๕๓๕. ''เนตํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ อาคเจฺฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี''ติ เอเตน ชาติอาทีนํ ทุกฺขอริยสจฺจภาเว อวิปรีตตํ ทเสฺสติ เอกเนฺตเนว พาธกภาวโตฯ ''อญฺญํ ทุกฺขํ อริยสจฺจนฺติ อาคเจฺฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี''ติ อิมินา ทุกฺขอริยสจฺจภาวสฺส ชาติอาทีสุ นิยตตํ ทเสฺสติ อนญฺญตฺถภาวโตฯ สเจปิ กณฺจิ โกจิ เอวํจิโนฺต อาคเจฺฉยฺย, ปญฺญาปเน ปน สหธเมฺมน

ญาปเน อตฺตโน วาทสฺส ปติฏฺฐาปเน สมโตฺถ นตฺถีติ ทเสฺสตุํ **“อหเมตํ...เป.... ปญฺญเปสฺสามีติ อาคเจฺฉยฺย, เนตํ ฐานํ วิชฺชตี”**ติ วุตฺตํฯ ชาติอาทีนํ อนญฺญถตา อญฺญสฺส จ ตถาภูตสฺส อภาโวเยเวตฺถ ฐานาภาโวฯ สเจปิ โกจิ อาคเจฺฉยฺย อาคจฺฉตุ, ฐานํ ปน นตฺถีติ อยเมตฺถ สุตฺตโตฺถฯ เอส นโย ทุติยสุเตฺตปิฯ ตตฺถ ปน อตฺตภาวปฏิลาเภเนว สตฺตานํ ชาติอาทีนํ ปตฺติ, สมฺมุขีภาโว จ โหตีติ สมฺปตฺตตฺตา, ปจฺจกฺขตา จ ปฐมตา, ยโต ตํ ภควตา ปฐมํ เทสิตํ, ตนฺนิมิตฺตตา ทุติยตา, ตทุปสมตา ตติยตา, ตํสมฺปาปกตา จตุตฺถตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

“เอตปรมโต”ติ เอเตน จตูหิ อริยสเจฺจหิ ปวตฺติอาทีนํ อนวเสสปริยาทานมาหฯ นิพฺพุติกาเมน ปริชานนาทีหิ อญฺญํ กิญฺจิ กิจฺจํ กาตพฺพํ นตฺถิ, ธมฺมญาณกิจฺจํ วา อิโต อญฺญํ นตฺถิ, ปริเญฺญยฺยาทีนิ จ เอตปรมาเนวาติ จตฺตาริเยว วุตฺตานิฯ ตณฺหาย อาทีนวทสฺสาวีนํ วเสน ตณฺหาวตฺถุอาทีนํ เอตปรมตายาติ วุตฺตํฯ ตถา อาลเย ปญฺจกามคุณสงฺขาเต, สกลวตฺถุกามสงฺขาเต, ภวตฺตยสงฺขาเต วา ทุเกฺข โทสทสฺสาวีนํ วเสน อาลยาทีนํ เอเตปรมตายาติ วุตฺตํฯ

๕๓๖. **“โอฬาริกตฺตา”**ติ อิทํ ชาติอาทีนํ ทุกฺขภาวสฺส ปจุรชนปากฏตามตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ, น อริเยน ญาเณน ปฏิวิชฺฌิตพฺพาการํฯ **ตนฺ**ติ ทุกฺขํฯ **อกตนฺ**ติ อนิพฺพตฺติตํ, อนิปฺผาทิตการณนฺติ อธิปฺปาโยฯ การเณ หิ สิเทฺธ ผลํ สิทฺธเมว โหติฯ **“เนว อกตํ อาคจฺฉตี”**ติ จ อิมินา อเหตุวาทํ ปฏิกฺขิปติฯ **“น อิสฺสรนิมฺมานาทิโต”**ติ เอเตน ปชาปติปุริสปกติกาลาทิวาเท ปฏิกฺขิปติฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ **“สเหตุเกน ทุเกฺขนา”**ติ เอเตน ทุกฺขทสฺสเนน ชนิตสฺส สํเวคสฺส สํวฑฺฒนมาหฯ ทุกฺขสฺส หิ สเหตุกภาวสวเสน พลวสํเวโคชายติ ยาวายํ เหตุ, ตาว อิทํ ทุกฺขํ อวิเจฺฉเทน ปวตฺตตีติฯ **อสฺสาสชนนตฺถํ นิโรธนฺ**ติ สํเวคชาตสฺส อสฺสาสํ ชเนตุํ นิโรธสจฺจมาหฯ นิพฺพินฺนสํสารทุกฺขสฺส หิ นิโรธกถา วุจฺจมานา อติวิย อติวิย อสฺสาสํ สญฺชเนติฯ

๕๓๗. เย เต ชาติอาทโย ธมฺมา ภควตา วุตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ กสฺมา ปเนตฺถ พฺยาธิ น คหิโตติ? อเนกนฺตภาวโตฯ ตถา หิ โส กทาจิ, เกสญฺจิ จ นตฺถิฯ ยถาห ‘‘ตโย โรคา ปุเร อาสุํ, อิจฺฉา อนสนํ ชรา’’ติ (สุ. นิ. ๓๑๓)ฯ พากุลเตฺถราทีนํ โส นาโหสิเยว, ทุกฺขคฺคหเณน วา พฺยาธิ เอตฺถ หิโตวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปรมตฺถโต หิ ธาตุโกฺขภปจฺจยํ กายิกํ ทุกฺขํ พฺยาธีติฯ อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ เอกํ โกฏฺฐาสํ กตฺวา **“ทฺวาทส ธมฺมา”**ติ วุตฺตํฯ กามตณฺหาภาวสามเญฺญน เอกชฺฌํ กตฺวา ‘‘ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจ’’นฺติ อเญฺญ อโนฺตคธเภเท อนามสิตฺวา เอกรูเปน คหิตาปิ ตณฺหา สสฺสตทิฏฺฐิสหคตา, อุเจฺฉททิฏฺฐิสหคตา, ทิฏฺฐิวิรหิตา เกวลํ กามสฺสาทภูตา จาติ ติธาว ภินฺทิตฺวา วุตฺตาฯ **“อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค”**ติ มคฺคสจฺจภาเวน เอกชฺฌํ กตฺวา วุตฺตาปิ สภาวโต ภินฺนา เอว เต ธมฺมาติ อาห **“อฏฺฐ ธมฺมา”**ติฯ

สจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุกฺขนิเทฺทสกถาวณฺณนา

ชาตินิเทฺทสวณฺณนา

ภเวติ อาทานนิเกฺขปปริจฺฉิโนฺน ธมฺมปฺปพโนฺธ ภโว, ตสฺมึ ภเวฯ โส หิ ชายติ เอตฺถ โยนิคติอาทิวิภาโคติ ชาตีติ วุจฺจติ, ชายนฺติ เอตฺถ สตฺตา สมานนฺวยาติ **ชาติ,** นิกาโยฯ **สงฺขตลกฺขเณ**ติ ยตฺถ กตฺถจิ อุปฺปาเทฯ โส หิ ชนนเฏฺฐน ชาติฯ **ปฏิสนฺธิยนฺ**ติ ปฏิสนฺธิจิตฺตกฺขเณ ฯ **สมฺปาติชาโต**ติ เอตฺถ ชาติสเทฺทน ลพฺภมานํ มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมนสงฺขาตํ ชาย

นตฺถํ สนฺธายาห **“ปสูติย”**นฺติ, อภิชาติยนฺติ อโตฺถฯ ชายติ เอตาย ขตฺติยาทิสมญฺญาติ **ชาติ,** กุลํฯ

๕๓๘. สยนฺติ เอตฺถาติ เสยฺยา, มาตุกุจฺฉิสงฺขาโต คโพฺภ เสยฺยา เอเตสนฺติ **คพฺภเสยฺยกา,** อณฺฑชา, ชลาพุชา จฯ **อิตเรส**นฺติ สํเสทชานํ, โอปปาติกานญฺจฯ **อยมฺปิ จาติ** ‘‘ปฏิสนฺธิขเนฺธเสฺววา’’ติ อนนฺตรํ วุตฺตกถาปิ, ปเคว ‘‘ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐายา’’ติ วุตฺตกถายํฯ เตนาห **“เตสํ เตสํ ปฐมปาตุภาโว ชาตี”**ติฯ

อุมฺมุชฺชนวเสน คยฺหตีติ **อุมฺมุชฺชนปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ วภฺขมานวิภาคํ ทุกฺขวิจิตฺตตํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ **ทุกฺขวิจิตฺตตาปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

๕๓๙. **“กสฺมา ปนา”**ติ วทโต โจทกสฺสายมธิปฺปาโย – เอกนฺตทุเกฺข นิรเย ตาว ชาติ ทุกฺขา โหตุ, อญฺญาสุปิ วา ทุคฺคตีสุ ปาปกมฺมสมุฏฺฐานโต สุขสํวตฺตนิยกมฺมสมุฏฺฐานาสุ ปน สุคตีสุ กถนฺติฯ อิตโร ‘‘นายํ ชาติ สภาวทุกฺขวเสน ทุกฺขาติ วุตฺตา, น หิ กาจิ ปฏิสนฺธิ ทุกฺขเวทนาสมฺปยุตฺตา อตฺถิ, อถ โข ทุกฺขสฺส อธิฏฺฐานภาวโต’’ติ ทเสฺสโนฺต **“อเนเกสํ ทุกฺขานํ วตฺถุภาวโต”**ติอาทิมาหฯ อทุกฺขสภาวมฺปิ ปริยายโต ทุกฺขนฺติ วุจฺจตีติ ทุกฺขสภาวํ ทุกฺขสเทฺทน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ **“ทุกฺขทุกฺข”**นฺติ ยถา รูปรูปนฺติฯ

ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโตติ ‘‘อหุ วต เม, ตํ วต นาโหสี’’ติ เจตสิกทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโตฯ

‘‘ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺข’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๕, ๔๕, ๗๖, ๗๗, ๘๕; ๒.๔.๑, ๔) วจนโต เตภูมกาสงฺขารา สงฺขารทุกฺขํ, ตตฺถ การณมาห **“อุทยพฺพยปฺปฏิปาฬิตตฺตา”**ติฯ ยญฺหิ อภิณฺหํ ปฏิปีฬิตํ, ตํ ทุกฺขมนตาย ทุกฺขนฺติ, วิปสฺสนาจารสฺส อธิเปฺปตตฺตา เตภูมกคฺคหณํฯ

ทุกฺขทุกฺขนฺติ ทุกฺขโทมสฺสุปายาเส วทติฯ ‘‘ชาติปิ ทุกฺขา’’ติอาทินา (วิภ. ๑๙๐) **ทุกฺขสจฺจวิภเงฺค** อาคตํฯ

ภควตาปีติ อนาวรณญาณวตา อจฺจริยาปริเมยฺยเทสนาโกสลฺลวตา ภควตาปิฯ **อุปมาวเสน**ติ องฺคารกาสูปมาทิอุปมาวเสนฯ

๕๔๐. **ปุณฺฑรีกาทีสูติ อาทิ**-สเทฺทน น มณิกนกรชตปวาฬาทิรตนสนฺนิจฺจเย, นาปิ อณฺฑชเมณฺฑชวายชาติเก สุภมนุญฺญสยนตเล, นาปิ รตนมยกูฏาฺฏมโนหเร ปาสาทตเล, นาปิ สิตฺตสมฺมฏฺฐกุสุโมปหารวติ ปาสาทูปจาเร, นาปิ มุตฺตาชาลสทิสวาลิกาวิกิเณฺณ วิวิฏงฺคเณ, นาปิ หริตกมฺพลสทิสมุทุสทฺทลสโมตเล ภูมิภาเคติ เอวมาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **ปรมสมฺพาเธ**ติ อติวิย สมฺพาเธฯ **ติพฺพนฺธกาเร**ติ พหลนฺธกาเรฯ ปิตฺตเสมฺหปุพฺพรุหิรคูโถทริยาทิ **นานากุณปสมฺพาเธ**ฯ มาตา ยทิ วีสติวสฺสา, อถ ตึส, จตฺตาลีสาทิวสฺสา, ตตฺตกํ กาลํ อโธตวจฺจกูปสทิสตาย **อธิมตฺตเชคุเจฺฉฯ ปูติมจฺฉา** ทิ สพฺพํ น สทิสูปมฺมํ ตสฺส วาตาทิวเสน เอกจฺจทุคฺคนฺธาปคมสพฺภาวโตฯ **ทส มาเส**ติ อจฺจนฺตสํโยเค อุปโยควจนํ, เยภุยฺยวเสน วุตฺตํ ตโต ภิโยฺยปิ เอกจฺจานํ ตตฺถาวฏฺฐานสมฺภวโต ฯ อตฺตโน อโธมุขํ ฐปิตสงฺจิตหตฺถทฺวยสฺส อุกฺกุฏิกเสฺสว นิสีทโต **สมิชฺชนปฺปสารณาทิรหิโต**ฯ

อภิมุขํ กฑฺฒนํ **อากฑฺฒนํ**ฯ ปริโต สมนฺตโต กฑฺฒนํ **ปริกฑฺฒนํ**ฯ เหฏฺฐา ธุนนํ **โอธูนนํ**ฯ นิธาย นิธาย ธูนนํ **นิทฺธูนนํ**ฯ อากฑฺฒนาทิสทิสเญฺจตฺถ **“อากฑฺฒนาที”**ติ วุตฺตํฯ ตรุณวณสทิสํ อติวิย สุขุมาลํ คพฺภคตํ สรีรํ สีตาทิอปฺปกมฺปิ น สหตีติ สีตนรกูปปนฺนตาทิ นิ

ทสฺสิตํฯ ตณฺหิ ตสฺส อติวิย สีตํ, อติวิย อุณฺหญฺจ หุตฺวา อุปติฏฺฐติฯ สรีรํ วาสิยาทีหิ ตเจฺฉตฺวา ขาราวเสจนกรณํ **ขาราปฏิจฺฉกํฯ ทุกฺขุปฺปตฺติฏฺฐาเน**ติ คพฺภาสยสญฺญิตํ ตติยํ อาวฏฺฏํ สนฺธายาหฯ

ปริวเตฺตตฺวาติ อุทฺธํปาทอโธสีสภาเวน ปริวเตฺตตฺวาฯ **อิทํ วิชายนมูลกํ ทุกฺขํ,** เยน มรณทุเกฺขน จ อฏฺฏิตา เวทนาปฺปตฺตา สตฺตา กติปยมาสมตฺตาติกฺกนฺตมฺปิ ปวตฺตึ วิสฺสรนฺติ, มหนฺธการํ มหาวิทุคฺคํ ปกฺขนฺธา วิย โหนฺติฯ

วเธนฺตสฺสาติ โสจนปริเทวนสีสปฏิหนนาทินา พาเธนฺตสฺสฯ ขุปฺปิปาสา หิ อาตปาวฏฺฐานาทินา จ **อาตาปนํ**ฯ ปญฺจคฺคิตาปนาทินา **ปริตาปนํ**ฯ

อิมสฺสาติ ยถาวุตฺตสฺส สตฺตวิธสฺสฯ **สพฺพสฺสาปี**ติ คพฺภกาลาทีสุ ตาปนมทฺทนาทินิรยคฺคิทาหาทิสญฺชนิตสฺส สกลสฺสาปิฯ **วตฺถุเมว โหติ** ตทภาเว อภาวโตฯ เตเนวาห **‘‘ชาเยถ โน เจ’’**ติอาทิฯ

๕๔๑. **วิจิตฺต**นฺติ วิวิธํ, อจฺฉริยํ วาฯ

อิติ ชาตินิเทฺทสวณฺณนาฯ

ชรานิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๒. **สงฺขาตลกฺขณ**นฺติ ‘‘ฐิตสฺส อญฺญถตฺต’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๓๘; อ. นิ. ๓.๔๗; กถา. ๒๑๔) วุตฺตํ ขณิกชรํ สนฺธายาหฯ **ขณฺฑิจฺจาทิสมฺมโต**ติ ขณฺฑิจฺจปาลิจฺจวลิตฺตจตาทินา สมญฺญาโตฯ **สา**ติ ขนฺธปุราณภาวสญฺญิตา ปากฏชราฯ **ขนฺธปริปาโก** เอกภวปริยาปนฺนานํ ขนฺธานํ ปุราณภาโวฯ

อิติ ชรานิเทฺทสวณฺณนาฯ

มรณนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๓. **สงฺขตลกฺขณ**นฺติ สงฺขารานํ วยสญฺญิตํ ขณิกมรณมาหฯ **ยํ สนฺธายา**ติ ยํ ขณิกมรณํ สนฺธาย, ‘‘ชีรามรณํ ทฺวีหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิต’’นฺติ (ธาตุ. ๗๑) เอตฺถ ‘‘มรณ’’นฺติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ **ตนฺ**ติ ชีวิตินฺทฺริยุปเจฺจทสญฺญิตํ ปากฏมรณํฯ ‘‘จวน’’นฺติ ลกฺขิตพฺพตาย **จุติลกฺขณํฯ วิโยครส**นฺติ ยถาธิคเตหิ สตฺตสงฺขาเรหิ วิโยชนรสํฯ ยถูปปนฺนาย คติยา วิปฺปวาสวเสน คยฺหตีติ **คติวิปฺปวาสปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

ปาปสฺสาติ ปาปโยเคน ปาปสฺส, อุปจิตปาปกมฺมสฺสาติ อโตฺถฯ **ปาปกมฺมาทินิมิตฺต**นฺติ ปาปกมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสงฺขาตํ มรณกาเล อุปฏฺฐิตํ อกุสลวิปาการมฺมณํฯ ตมฺหิ ปสฺสนฺตเสฺสว กสฺสจิ อนุภวนฺตสฺส วิย มหาทุกฺขํ โหติฯ **ภทฺทสฺสา**ติ ภทฺทกมฺมสฺส, กตกุสลสฺสาติ อโตฺถฯ ตสฺส ปน กามํ อิฏฺฐเมว อารมฺมณํ อุปฏฺฐาติ, ปิยวิปฺปโยควตฺถุกํ ปน มหนฺตํ ทุกฺขํ อารมฺมณํ อุปฏฺฐาติ, ปิยวิปฺปโยควตฺถุกํ ปน มหนฺตํ ทุกฺขํ อุปฺปชฺชตีติ อาห **‘‘อสหนฺตสฺส วิโยคํ ปิยวตฺถุก’’**นฺติฯ **อวิเสสโต**ติ ปาปสฺส, ภทฺทสฺส จ สามญฺญโตฯ ‘‘อวิเสสโต’’ติ วตฺวาปิ ‘‘สเพฺพส’’นฺติ วจนํ ตํ อิทํ ทุกฺขํ ปริมทฺทิตสงฺขารานํ เอกจฺจานํ ขีณาสวานมฺปิ โหติเยวาติ ทสฺสนตฺถํฯ **วิตุชฺชมานมมฺมาน**นฺติ สนฺธิพนฺธนาวเจฺฉทกวายุนา วิชฺฌิยมานมมฺมฏฺฐานานํฯ

อิติ มรณนิเทฺทสวณฺณนาฯ

โสกนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๔. **โส**ติ โสโกฯ **อตฺถโต โทมนสฺสเมว โหติ** เจตสิกนฺตราภาวโตฯ โทมนสฺสวิเสโส ปน โหติ วิสยวิเสเส ปวตฺติอาการวิเสสสพฺภาวโตติ ตํ วิเสสํ ลกฺขณาทิโต ทเสฺสตุํ **“เอวํ สเนฺตปิ”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อโนฺต นิชฺฌานํ** จิตฺตสนฺตาโปฯ **ปริชฺฌาปนํ** ราคโทสปริฬาหวิสิฏฺฐํ ทหนํฯ กตากตกุสลากุสลวิสยํ วิปฺปฏิสารากาเรน ปวตฺตํ อนุโสจนํ **กุกฺกุจฺจํ,** ญาติพฺยสนาทิวิสยํ เกวลํ จิตฺตสนฺตาปภูตํ อนุโสจนํ **โสโก**ติ อนุโสจนปจฺจุปฏฺฐานเตฺตปิ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

วิสปีตํ สลฺลํ **วิสสลฺลํ**ฯ โสกวเสน อติสาราทิ พฺยาธิปิ โหติ, โสกพหุลสฺส สรีรํ น จิรเสฺสว ชีรติ, พลวโสกาภิภูโต มรณมฺปิ ปาปุณาตีติ อาห **“สมาวหติ จ พฺยาธิชรามรณเภทน”**นฺติฯ

อิติ โสกนิเทฺทสวณฺณนาฯ

ปริเทวนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๕. **วจีปลาโป**ติ วาจาวิปฺปลาโป, โส อตฺถโต สโทฺท เอวฯ **ภิโยฺย**ติ โสกทุกฺขโต อุปริฯ โสกสมุฏฺฐาโน หิ **ปริเทโว**ฯ

อิติ ปริเทวนิเทฺทสวณฺณนาฯ

ทุกฺขนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๖. ชาติอาทีนมฺปิ ยถารหํ ทุกฺขวตฺถุทุกฺขทุกฺขตาหิ สติปิ ทุกฺขภาเว กายสฺส ปีฬนวเสน อิทํ สวิเสสํ ทุกฺขมนฺติ อาห **“ทุกฺขนฺติ วิเสสโต วุตฺต”**นฺติฯ

อิติ ทุกฺขนิเทฺทสวณฺณนาฯ

โทมนสฺสนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๗. **มโนวิฆาตรส**นฺติ พฺยาปาทสมฺปโยควเสน มนโส วิหญฺญนกิจฺจํฯ **เจโตทุกฺขสมปฺปิตา**ติ เจตสิกทุกฺขสมงฺคิโนฯ **อาวฏฺฏนฺตี**ติ อามุขํ วฏฺฏนฺติ, ยํทิสาภิมุขํ ปติตา, ตํทิสาภิมุขา เอว วฏฺฏนฺติฯ **วิวฏฺฏนฺตี**ติ วิปริวตฺตนวเสน วฏฺฏนฺติฯ **อุทฺธํปาทํ ปปตนฺตี**ติ อุทฺธํมุขปาทา หุตฺวา ปตนฺติฯ **สตฺถํ อาหรนฺตี**ติ อตฺตโน สรีรสฺส วิชฺฌนเภทนวเสน สตฺถํ อุปเนนฺติฯ

อิติ โทมนสฺสนิเทฺทสวณฺณนาฯ

อุปายาสนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๘. **โทโสเยวา**ติ กายจิตฺตานํ อายาสนวเสน โทสเสฺสว ปวตฺติอากาโรติ อโตฺถ, ยโต ภุโส อายาโสติ อุปายาโสติ วุจฺจติ ยถา ภุสมาทานํ อุปาทานนฺติฯ **เอโก ธโมฺม**ติ จุทฺทสหิ อกุสลเจตสิเกหิ อโญฺญ เอโก เจตสิกธโมฺม, ยํ ‘‘วิสาโท’’ติ จ วทนฺติฯ นิตฺถุนนวเสน

สมฺปชฺชนฺโต **นิตฺถุนนฺรโส,** กาเย วา นิตฺถุนนกรณกิจฺจฯ ‘‘สงฺขารทุกฺขภาวโต’’ติ วตฺวา โส ปเนตฺถ สาติสโยติ ทเสฺสนฺโต **‘‘จิตฺตปริทหนฺโต, กายวิสาทนฺโต จา’’**ติ อาหฯ

เอเต จ โสกปริเทวุปายาสา วิญฺญูตฺติยา วินา, สห จ ยถาปจฺจยํ โทมนสฺสจิตฺตุปฺปาทสฺส ปวตฺติอาการวิเสโสติ ทเสฺสตุํ **‘‘เอตฺถ จา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ปาโก วิยา**ติ รชนาทิโนปจิตพฺพวตฺถุโน ปาโก วิยฯ

อิติ อุปายาสนิเทฺทสวณฺณนาฯ

อปฺปิยสมฺปโยคนิเทฺทสวณฺณนา

๕๔๙. **สโมธานํ** สมาคโมฯ กายิกทุกฺขจิตฺตวิฆาตาทิอนตฺถานํ อตฺถิภาวสฺส ปจฺจุปฏฺฐาโน **อนตฺถภาวปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ

เตสํ อปฺปิยานํ กายิกวาจสิกปโยคสงฺขาโต อุปกฺกโม ตทุปกฺกโม, ตโต สมฺภูโต **ตทุปกฺกมสมฺภูโต**ฯ

อิติ อปฺปิยสมฺปโยคนิเทฺทสวณฺณนาฯ

ปิยวิปฺปโยคนิเทฺทสวณฺณนา

๕๕๐. อุปทฺทวภาเวน ปจฺจุปติฏฺฐตีติ **พฺยสนปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ

อิติ ปิยวิปฺปโยคนิเทฺทสวณฺณนาฯ

อิจฺฉิตาลาภนิเทฺทสวณฺณนา

๕๕๑. อิจฺฉิตาลาโภ นาม ยสฺส กสฺสจิ อตฺตนา อิจฺฉิตสฺส วตฺถุโน อลาโภฯ ‘‘ยมฺปิจฺฉํ น ลภตี’’ติ หิ วุตฺตํฯ มตฺถกปฺปตฺตํ ปน อิจฺฉิตาลาภํ ทเสฺสตุํ ปาฬิยํ ‘‘ชาติธมฺมานํ สตฺตาน’’นฺติ อาทินา นิทฺทิฏฺฐนฺติ ตเมว ทเสฺสตุํ **‘‘อโห วตา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อิจฺฉาวา**ติ เอตฺถ อิจฺฉาสหิโต อลาโภวาติ จ วทนฺติฯ **ตปฺปริเยสนรสา**ติ เตสํ อลพฺภเนยฺยวตฺถูนํ ปริเยสนรสาฯ **อปฺปตฺติ** อลาโภฯ

อิติ อิจฺฉิตาลาภนิเทฺทสวณฺณนาฯ

ปญฺจุปาทานกฺขนฺธนิเทฺทสวณฺณนา

๕๕๒. **ยํ วุตฺตมิธา**ติ อิธ สจฺจนิเทฺทเส ยํ สรูปโต วุตฺตํฯ **อวุตฺต**นฺติ อญฺญตฺถ **ทุกฺขกฺขนฺธพาลปณฺฑิตสุตฺตา**ทีสุ วุตฺตมฺปิ อิธ สรูปโต อวุตฺตํฯ ตญฺจ สพฺพํ อิเม อุปาทานกฺขเนฺธ วินา น ลพฺภตีติ ตตฺถ ขนฺธสนฺนิสฺสยเมว ทุกฺขํ ขเนฺธ วิพาธตีติ ทเสฺสตุํ **‘‘อินฺทนมิว ปาวโก’’**ติ วุตฺตํฯ ยถา วา ลกฺขํ ปหรณปหารสฺส วตฺถุ, เอวํ ขนฺธา สํสารทุกฺขสฺสฯ ยถา จ โครูปํ ฑํสมกสาทิวิพาธาย, ยถา จ เขตฺตํ นิปฺผนฺนสสฺสลายนสฺส, คาโม จ คามฆาตกวิพาธาย, เอวํ ขนฺธา ชาติอาทิทุกฺขสฺส วตฺถูติ ทเสฺสตุํ **‘‘ลกฺขมิวา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ เยภุเยฺยน โลเก วิพาธกา วิพาเธตพฺพาธีนา น โหนฺติ, อิเม ปน วิพาเธตพฺพาธีนา เอวาติ ทเสฺสตุํ **‘‘ติณลตาทีนี’’**ติ วุตฺตํฯ กามํ อนาทิมติ สํสาเร อาทิ นาม กสฺสจิ นตฺถิ, เอกภวปริจฺฉินฺนสฺส ปน ขนฺธสนฺตานสฺส

วเสน วุตฺตํ “**อาทิทุกฺขํ ชาตี**”ติฯ เตเนวาห “**ปริโยสานทุกฺขํ มรณ**”นฺติฯ น เหตฺถ สมุเจฺฉทมรณเมว อธิเปฺปตํฯ มรณสฺส อนฺติเก อาสเนฺน ชาตํ ทุกฺขํ **มารณนฺติกทุกฺขํฯ ปริทยฺหนํ** จิตฺตสนฺตาโปฯ **ลาลปฺปนํ** อติวิย วิปฺปลาโปฯ **อนุตฺถุนนํ** อโนฺต นิชฺฌายนํฯ **เอกเมกน**ฺติ ชาติอาทีนํ อนฺตรเภทภินฺนานํ, ชาติอาทีนเมว วา อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกานํ วา เอกเมกํฯ **สงฺขิปิตฺวา**ติ สมาเสตฺวา, สามญฺญนิเทฺทเสน วา สเงฺขปํ กตฺวาฯ

อิติ ทุกฺขนิเทฺทสกถาวณฺณนาฯ

สมุทยนิเทฺทสกถาวณฺณนา

๕๕๓. **ปุนพฺภวกรณํ ปุนพฺภโว** อุตฺตรปทโลเปน, ยถา วา อปฺปภกฺขนสีโล อาปูปิโก, เอวํ ปุนพฺภวกรณสีลา, ปุนพฺภวํ วา ผลํ อรหติ, โส วา เอติสฺสา ปโยชนนฺติ **โปโนภวิกา**ฯ นนฺทนโต, รญฺชนโต จ นนฺทีราคภาวํ สพฺพาสุ อวตฺถาสุ อปจฺจกฺขาย วุตฺติยา **นนฺทีราคสหคตา**ฯ ตาย จ สตฺตา ตตฺถ ตตฺถ ภวาทิเก กิมิกีฏปฏงฺคาทิอตฺตภาเวปิ นนฺทนฺติ, รูปาภินนฺทนาทิภูตาย รญฺชนฺติ จาติ **ตตฺรตตฺราภินนฺทินี**ฯ เตนาห “**นนฺทีราเคน สหคตา**”ติอาทิฯ ตพฺภาวโตฺถ หิ เอส สหคตสโทฺทฯ กามภววิภวเภทวเสน ปวตฺติยา กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหา จ เวทิตพฺพาฯ กามตณฺหาทิเภทํ อนามสิตฺวา เกวลํ ตณฺหาภาเวเนว เอกภาวคฺคหเณน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา กสฺสจิปิ สตฺตสฺส เกนจิ สทิสตาภาวโต ตํตํวิจิตฺตภาวชนกกมฺมนิปฺผาทเนน อติวิจิตฺตสภาวา สกลสฺส ทุกฺขสฺส เหตุภาวโต **ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ**ฯ

กสฺมา ปเนตฺถ ตณฺหาว สมุทยสจฺจํ วุตฺตาติ? วิเสสเหตุภาวโตฯ อวิชฺชา หิ ภเวสุ อาทีนวํ ปฏิจฺฉาเทนฺตี, ทิฏฺฐิอาทิอุปาทานญฺจ ตตฺถ ตตฺถ อภินิวิสมานํ ตณฺหํ อภิวเฑฺฒนฺตี โทสาทโยปิ กมฺมสฺส การณํ โหนฺติ, ตณฺหา ปน ตํตํภวโยนิคติวิญฺญาณฎฺฐิติสตฺตาวาสสตฺตนิกายกุลโภคิสฺสริยาทิวิจิตฺตตํ อภิปเตฺถนฺตี, กมฺมวิจิตฺตตาย อุปนิสฺสยตํ กมฺมสฺส จ สหายภาวํ อุปคจฺฉนฺตี ภวาทิวิจิตฺตตํ นิยเมติ, ตสฺมา ทุกฺขสฺส วิเสสเหตุภาวโต อเญฺญสุปิ อวิชฺชาอุปาทานกมฺมาทีสุ สุเตฺต (ที. นิ. ๒.๔๐๐; ม. นิ. ๑.๑๓๓; ๓.๓๗๔) อภิธเมฺม (วิภ. ๒๐๓) จ อวเสสกิเลสากุสลมูลาทีสุ วุเตฺตสุ ทุกฺขเหตูสุ วิชฺชมาเนสุ ตณฺหาว สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ

อิติ สมุทยนิเทฺทสกถาวณฺณนาฯ

นิโรธนิเทฺทสกถาวณฺณนา

๕๕๔. **ตสฺสาเยวา**ติ ยทเคฺคน ตณฺหา สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตา, ตทเคฺคน ตสฺสาเยวาติ อวธารณํฯ สติ หิ ปธานเหตุนิโรเธ ตทญฺญเหตู นิรุทฺธาเยว โหนฺตีติ พฺยาธินิมิตฺตวูปสมเนน พฺยาธิวูปสโม วิย เหตุนิโรเธน ผลนิโรโธติ อาห “**สมุทยนิโรเธน ทุกฺขนิโรโธ**”ติฯ **น อญฺญสฺสา**ติ ยถาวุตฺตสฺส อตฺถสฺส เอกนฺติกตํ ทเสฺสติฯ

อนุปทฺทเวติ ปาณกวิชฺฌนสตฺถปฺปหาราทิอุปทฺทวรหิเตฯ ตโต เอว **ทเฬฺห** ถิเรฯ สาขาทิเฉทเนน **ฉิโนฺนปิฯ ตณฺหานุสเย**ติ กามราคภวราคานุสเยฯ **อนูหเต**ติ อสมุปฺฆาฏิเตฯ

ยถา สีโห เยนตฺตนิ สโร ขิโตฺต, ตเตฺถว อตฺตโน พลํ ทเสฺสติ, น สเร, ตถา พุทฺธานํ การเณ ปฏิปตฺติ, น ผเลฯ ยถา ปน สารเมยฺยา เกนจิ เลฑฺฑุปฺปหาเร ทิเนฺน ภุสฺสนฺตา เลฑฺฑุํ ขา

ทนฺติ, น ปหารทายเก อุฏฺฐหนฺติ, เอวํ อญฺญติตฺถิยา ทุกฺขํ นิโรเธตุกามา กายเจฺฉทมนุยุญฺชนฺติ, น กิเลสนิโรธนนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ **“สีหสมานวุตฺติโน”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๕๕๕. วิรชฺชติ ปลุชฺชติ ฉิชฺชติ สมุทโย เอเตนาติ **วิราโค วุจฺจติ มโคฺค**ฯ วิรชฺชนํ ปลุชฺชนํ สมุจฺฉินฺทนํ **วิราโคติ ปหานํ วุจฺจติฯ ตสฺมา**ติ ยสฺมา ปหานปริยาโย วิราคสโทฺท, นิโรธสโทฺท จ, ตสฺมาฯ อนุสยสมุคฺฆาตโต อเสโส วิราโค อเสโส นิโรโธติ สมฺพนฺธนียํฯ จาคาทิปทานิปิ คเหตฺวา วทติ **สพฺพาเนว เอตานี**ติฯ ยสฺมา **นิพฺพานํ วุจฺจติ,** น ทุกฺขสฺส นิรุชฺฌนมตฺตํ, ตสฺมา ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรธาทิปทานิปิ นิพฺพานเววจนานีติฯ วุตฺตเมวตฺถํ สมเตฺถติ **“ยสฺมา ปนา”**ติอาทิฯ ยถา วิราคาทิปทานิ นิพฺพาเน ยุชฺชนฺติ, ตํทสฺสนํฯ ตตฺถ **ตํ อาคมฺมา**ติ ตํ นิพฺพานํ อารมฺมณกรณวเสน ปตฺวาฯ **ตณฺหา วิรชฺชตี**ติ อริยมเคฺคน อจฺจนฺตวิราควเสน ตณฺหา วิรชฺชียติฯ **นิรุชฺฌตี**ติ นิโรธียติ, เตน วิราคนิโรธสทฺทานํ อธิกรณสาธนตมาหฯ **ตเทวา**ติ นิพฺพานเมวฯ **จาคาทโย โหนฺตี**ติ จาคาทิเหตุํ ผลโวหาเรน วทติฯ **“กามคุณาลเยสู”**ติ โปตฺถเกสุ ลิขนฺติ, ‘‘กามคุณาลยาทีสู’’ติ ปน ปาโฐฯ

๕๕๖. **ตยิท**นฺติอาทิ น โปราณปาโฐ, **สจฺจตฺถทีปเน** ปน วุตฺตนิยาเมน ตโต อาเนตฺวา ปจฺฉา ฐปิตํฯ ตถา หิ ปุเพฺพ วุตฺตานิปิ ลกฺขณาทีนิ ปุนปิ วุตฺตานิฯ สํสารทุกฺขโต นิพฺพินฺนมานสสฺส อสฺสาสํ กโรนฺโต วิย โหตีติ **อสฺสาสกรณรสํ**ฯ ราคาทิสพฺพปปญฺจวูปสมนิมิตฺตาย นิปฺปปญฺจตํ ปจฺจุปฏฺฐเปตีติ **นิปฺปปญฺจปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

๕๕๗. **นเตฺถว นิพฺพาน**นฺติ ยทิ สามญฺญโต ปฏิญฺญา, อตฺตนา อธิเปฺปตนิพฺพานสฺสปิ อภาโว อาปชฺชติ, ตถา สติ ปฏิญฺญาวิโรโธฯ อถ ปราภิมตํ นิพฺพานํ ปติ, เอวํ สติ ธมฺมิอสิทฺธิ, ตโต จ นิสฺสยาสิโทฺธ เหตุฯ **อนุปลพฺภนียโต**ติ กิํ ปจฺจกฺขโต, อุทาหุ อนุมานโต? ปุริมสฺมิํ ปเกฺข จกฺขาทีหิ อเนกนฺติกตา, ทุติยสฺมิํ ปรํ ปติ อสิโทฺธ เหตุฯ เตนาห **“น, อุปาเยน อุปลพฺภนียโต”**ติอาทิฯ ตตฺถ ยถา เจโตปริยญาณลาภิโน เอว อริยา ปเรสํ โลกุตฺตรจิตฺตํ ชานนฺติ, ตตฺถาปิ จ อรหา เอว สเพฺพสํ, น สเพฺพ, เอวํ นิพฺพานมฺปิ สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตสมฺมาปฏิปตฺติภูเตน อุปาเยน อุปลพฺภตีติ อตฺถวจนํ เจตํ ทฏฺฐพฺพํ, น ปโยควจนํฯ ตํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ

๕๕๘. **นตฺถีติ น วตฺตพฺพํ,** อริเยหิ อุปลพฺภนียโตติ อธิปฺปาโยฯ สํสารโต สํวิคฺคมานสา สมฺมาปฏิปตฺติยา นิพฺพานํ อธิคจฺฉนฺตีติ สพฺพสมยสิโทฺธยํ นโยฯ ตตฺถ สาสนิกเมว นิสฺสาย วทติ **“ปฏิปตฺติยา วญฺจฺภาวาปชฺชนโต”**ติฯ เตนาห **“อสติ หี”**ติอาทิฯ **สมฺมาทิฏฺฐิปุเรชวายา**ติ สมฺมาทิฏฺฐิปุพฺพงฺคมายฯ ปุพฺพงฺคมตา จสฺสา ปธานภาวโตฯ ตถา หิ สา ปฐมํ เทสนารุฬฺหา, น สพฺพปฐมํ อุปฺปชฺชนโตฯ **น จายํ** สมฺมาปฏิปตฺติ วญฺฌา, **นิพฺพานปาปนโต** นิพฺพานสฺส สมฺปาปกโตฯ ตว มเตน ปน นิพฺพานเสฺสว อภาวโต วญฺฌภาโว อาปชฺชตีติ โยชนาฯ **อภาวปาปกตฺตา**ติ สมฺมาปฏิปตฺติยา กิเลสสมุจฺฉินฺทนมุเขน ขนฺธานํ อภาวสมฺปาปกภาวโต, น วญฺฌภาวาปตฺตีติ เจ วเทยฺยาสีติ อโตฺถฯ **น** อิติ ปฏิเกฺขเปฯ ยํ ตยา ‘‘อภาวปาปกตฺตา’’ติ วทเนฺตน ขนฺธาภาโว นิพฺพานนฺติ ปฏิญฺญาตํ, ตํ นฯ กสฺมา? **อตีตานาคตาภาเวปิ นิพฺพานปฺปตฺติยา อภาวโต**ฯ อตีตานาคตา หิ ขนฺธา น สนฺตีติ ตสฺมิํ อภาเว นิพฺพานํ อธิคตํ นาม สิยา, โส ปน นตฺถีติฯ น เกวลํ อตีตานาคตานเมว, อถ โข วตฺตมานานมฺปีติ ติยทฺธคตานํ สเพฺพสํ ขนฺธานํ อภาโว นิพฺพานํฯ น หิ ตํ เอกเทสาภาโว ภวิตุํ ยุตฺตนฺติ วตฺตมานา เจ, น น สนฺติ, น สนฺติ เจ, น วตฺตมานาติ ‘‘วตฺตมานา, น สนฺติ จา’’ติ วิปฺปฏิสิทฺธเมตนฺติ อาห **“น, เตสํ…เป…. ปชฺชนโต”**ติฯ

กิญฺจ ภิโยฺย – ยทิ วตฺตมานาภาโว นิพฺพานํ, ยทา อริยมโคฺค วตฺตติ, ตทา ตสฺส นิสฺสย ภูตา ขนฺธา วตฺตมานาติ กตฺวา ตทา นิพฺพานสฺส อภาโว สิยาฯ ตถา จ สติ มคฺคกฺขเณปิ นิพฺพานสจฺฉิกิริยาย อภาโว อาปชฺชตีติ ทเสฺสโนฺต **“วตฺตมาน…เป…. โทสโต”**ติ อาหฯ น มยํ สเพฺพสํเยว อวตฺตมานตาย นิพฺพานํ วทามฯ กิญฺจรหีติ, **ตทา** มคฺคกฺขเณ **กิเลสานํ อวตฺตมานตฺตา,** ตสฺมา **น โทโส** ยถาวุตฺตโทสาภาโวติ? ยทิ กิเลสานํ อวตฺตมานตาสงฺขาโต อภาโว นิพฺพานํ, เอวํ สติ อริยมคฺคสฺส นิรตฺถกตา อาปชฺชติ มคฺคกฺขณโต ปุเพฺพปิ ตทภาว สิทฺธิโตฯ เตนาห **“อริยมคฺคสฺสา”**ติอาทิฯ **ตสฺมา อการณเมต**นฺติ ยสฺมา น นิพฺพานสฺส อนุปลพฺภนียตา, อภาวมตฺตตา, ปฏิปตฺติยา วญฺฌภาโว, อตีตานาคตาภาเว นิพฺพานาธิคโม จ อาปชฺชติ, วตฺตมานานํ อภาโวปิ น สมฺภวติ , ปเคว กิเลสานํ อวตฺตมานตา, อริยมคฺคสฺส จ นิรตฺถกภาวาปตฺติ, ตสฺมา นิพฺพานสฺส อภาวสาธนตฺถํ ยทิทํ ‘‘อนุปลพฺภนียโต, อภาวปาปกตฺตา, ตทา กิเลสานํ อวตฺตมานตฺตา’’ติ จ การณํ วุตฺตํ, อการณเมตํ, อยุตฺติเรสาติ อโตฺถฯ

๕๕๙. **อาทิวจนโต**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อวสิฏฺฐํ ชมฺพุขาทกสุตฺตปเทสํ (สํ. นิ. ๔.๓๑๔ อาทโย), อญฺญมฺปิ อสงฺขตาย ธาตุยา นิเทฺทสปาฬิํ สงฺคณฺหาติฯ ตถา หิ ‘‘นิพฺพานํ นิพฺพานนฺติ, อาวุโส สาริปุตฺต, วุจฺจติ, กตมํ นุ โข, อาวุโส, นิพฺพานนฺติ? โย โข, อาวุโส, ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย, อิทํ วุจฺจติ นิพฺพาน’’นฺติ **ชมฺพุขาทกสุเตฺต** (สํ. นิ. ๔.๓๑๔ อาทโย), ‘‘ตตฺถ กตมา อสงฺขตา ธาตุ? ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย’’ติ (วิภ. ๑๘๔) **อายตนวิภเงฺค** วุตฺตํฯ ตตฺรายมโตฺถ – นิพฺพานํ อสงฺขตา ธาตุ อสงฺขตสภาโว ธโมฺมฯ ยสฺมา ตํ อาคมฺม ราคาทโย ขียนฺติ, ตสฺมา ราคกฺขโย, โทสกฺขโย, โมหกฺขโยติ จ วุจฺจตีติฯ **อาคมฺมา**ติ จ สพฺพสงฺขาเรหิ นิพฺพินฺนสฺส วิสงฺขารนินฺนสฺส โคตฺรภุนา วิวฏฺฏิตมานสสฺส มเคฺคน สจฺฉิกรเณนาติ อโตฺถฯ สจฺฉิกิริยมานญฺหิ ตํ อธิคนฺตฺวา อารมฺมณปจฺจยภูตญฺจ ปฏิจฺจ อธิปติปจฺจยภูเต จ ตสฺมิํ ปรมสฺสาสภาเวน วินิมุตฺตสงฺขารสฺส ปรมคติภาเวน จ ปติฏฺฐานภูเต ปติฏฺฐาย ขยสงฺขาโต มโคฺค ราคาทโย เขเปตีติ ตํสจฺฉิกรณาภาเว ราคาทีนํ อนุปฺปตฺตินิโรธคมนาภาวา ตํ อาคมฺม ราคาทโย ขียนฺตีติ วุจฺจนฺติฯ เอกํเสน เจตํ เอวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อิตรถา ยถารุตวเสน ปาฬิยา อเตฺถ คยฺหมาเน พหู โทสา อาปชฺชนฺตีติ เต ทเสฺสตุํ **“อรหตฺตสฺสาปี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ อรหตฺตญฺหิ อคฺคผลปมุขา จตฺตาโร ขนฺธาติ น ตสฺส ราคาทิขยมตฺตตา ยุตฺตาฯ **ตมฺปิ หิ…เป…. นิทฺทิฏฺฐํ**ฯ ตตฺถ ยถา ราคาทีนํ ขีณเนฺต อุปฺปนฺนตฺตา อรหตฺตํ **“ราคกฺขโย”**ติ อาทินา นิทฺทิฏฺฐนฺติ สุตฺตสฺส เนยฺยตฺถตฺตาฯ เอวํ นิพฺพานํ อาคมฺม ราคาทโย ขียนฺตีติ นิพฺพานํ ‘‘ราคกฺขโย’’ติอาทินา นิทฺทิฏฺฐนฺติ อิมสฺสาปิ สุตฺตสฺส เนยฺยตฺถตา เวทิตพฺพาฯ นิพฺพานสฺส ราคาทิกฺขยมตฺตตาย พหูโทสา อาปชฺชนฺตีติ ทเสฺสตุํ **“กิญฺจ ภิโยฺย”**ติอาทิ อารทฺธํฯ

ตตฺถ **อิตฺตรกาลาทิปฺปตฺติโทสโต**ติ ราคาทีนํ ขยมตฺตตาย ปริตฺตกาลตา, สงฺขตลกฺขณตา, ปโยเคน วินา สรเสเนว อธิคนฺธพฺพตา, ราคาทีหิ อปริมุตฺตตา, อาทิตฺตตา, ทุกฺขตา, อนุปสนฺตตา, พหุภาโว, โอฬาริกตา, โคตฺรภุมคฺคานํ อนารมฺมณตาติ เอวมาทิโทสาปชฺชนโต ฯ ราคเสฺสว ขโย **ราคกฺขโย,** น โทสาทีนํฯ ตถา โทสกฺขยาทโยปีติ อโญฺญ ราคกฺขโย, อโญฺญ โทสกฺขโย, อโญฺญ โมหกฺขโยติ ติณฺณํ อกุสลมูลานํ ขยภูตานิ ตีณิ นิพฺพานานิ, จตุนฺนํ อุปาทานานํ ขเย จตฺตาริ, ปญฺจนฺนํ นีวรณานํ ขเย ปญฺจ, ฉนฺนํ ตณฺหากายานํ ขเย ฉ, สตฺตนฺนํ อนุสยานํ ขเย สตฺต, อฏฺฐนฺนํ มิจฺฉตฺตานํ ขเย อฏฺฐ, นวนฺนํ ตณฺหามูลกานํ ขเย นว, ทสนฺนํ สํโยชนานํ ขเย ทส, ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสสฺส ขเย ปาฏิเยกฺกํ นิพฺพานนฺติ พหูนิ นิพฺพานานิ โหนฺติฯ ราคาทิกฺขโย นาม อนฺธพาลานมฺปิ ปากโฏ, อนฺตมโส ทีปิมิคมกฺกฏาทีนมฺปิ สุวิเญฺญโยฺยติ โอฬาริกํ นิพฺพานํ โหติฯ โคตฺรภุกฺขเณ กิเลสกฺขยสฺส อภาวโต, มคฺคกฺขเณ จ

อขีณตฺตา, อารมฺมณกรณสฺส จ อสมฺภโว เอวฯ **ตสฺส นิพฺพานภาวโต**ติ สพฺพปริโยสานสฺส ราคาทิกฺขยสฺส นิพฺพานภาวโตฯ ยโต ขยโต ปฏฺฐาย ราคาทีนํ ปวตฺติ น โหติ, โส ''อยํ นามา''ติ นิยเมตโพฺพ มคฺคผลญาณานํ อารมฺมณภูโต นตฺถีติ อาห **''น ตาทิสสฺส ขยสฺส อภาวโต''**ติฯ

กิญฺจ ภิโยฺย – โย ปจฺฉิมภวโต ตติยตฺตภาเวเยว ราคาทีสุ อาทีนวํ ทิสฺวา ฌานภาวนาย เต วิกฺขเมฺภตฺวา อปริหีนชฺฌาโน กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลกํ อุปฺปโนฺน, ตตฺถ ยาวตายุกํ ฐตฺวา อิธาคโตปิ กาเมสุ วีตราโคว หุตฺวา ปพฺพชิตฺวา อรหตฺตํ ปโตฺต, โย จ ปฐมวเย เอว ราคาทิโต นิพฺพิโนฺน เต จ ฌาเนน วิกฺขเมฺภตฺวา ปจฺฉิมวเย อรหตฺตํ ปโตฺต, เตสํ ราคาทีนํ วิกฺขมฺภนโต ปฏฺฐาย อนุปฺปชฺชนโต นิโรธสทิสตาย อนุปฺปตฺติเยว นิโรโธฯ เต นิพฺพานปฺปตฺตา นาม สิยุํ, น จ โหนฺติ, ตสฺมา น ตาทิสสฺส ขยสฺส นิพฺพานภาโวฯ ตสฺสาปิ อิตฺตรกาลตาทิโทสสมาโยโค เอวาติ อาห **''ภาเวปิ จา''**ติอาทิ ฯ

ยทิ ''ขโย''ติ วจนโต ยโต ขยโต ปฏฺฐาย ราคาทีนํ อปฺปวตฺติ, ตํ ขยมตฺตํ นิพฺพานํ มญฺญสิ, เอวํ สติ ''ขเย ญาณ''นฺติอาทีสุ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๔๒; ๑๓๘๒) ''ขโย''ติ วุตฺตตฺตา ตทุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย จ ราคาทีนํ อนุปฺปตฺตีติ มคฺคสฺสาปิ นิพฺพานภาวาปตฺตีติ ทเสฺสโนฺต **''อริยมคฺคสฺส จา''**ติอาทิมาหฯ

ยถา นิรุทฺธา น สนฺติ, เอวํ อนุปฺปนฺนาปีติ อภาวสามญฺญโต นิโรธสทิสตาย อนุปฺปตฺติ เอว นิโรโธ **อนุปฺปตฺตินิโรโธ**ฯ อยญฺหิ มเคฺคน เขเปตพฺพากาโร, ยทิทํ อุปฺปชฺชนารหสฺส อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนนฺติ ''ขโย''ติ จ วุจฺจตีติฯ ตํ อิตรขยโต วิเสเสโนฺต **''อนุปฺปตฺตินิโรธสงฺขาตสฺส ปน ขยสฺสา''**ติ อาหฯ อนิปฺผนฺนตา ปน ตสฺส ขยสฺส **ปริยาเยน อุปนิสฺสยตฺตา**ติ วุตฺตํฯ อนุปฺปตฺตินิโรธกฺขยกรสฺส หิ มคฺคสฺส อารมฺมณภูตํ นิพฺพานํ อตฺถโต ตสฺส อุปนิสฺสโย วิยาติ วตฺตพฺพตํ ลภติฯ **ตทุปจาเรนา**ติ อตฺถโต ผลภูตขยโวหาเรนฯ ผลูปจาเรน หิ การณํ โวหรียติ ยถา ''อายุ ฆตํ, เสโมฺห คุโฬ''ติ จฯ

อสฺสาติ นิพฺพานสฺสฯ ''อิทมฺปิ โข ฐานํ สุทุทฺทส''นฺติอาทินา (ที. นิ. ๒.๖๔, ๖๖-๖๗; ม. นิ. ๒.๓๓๗; สํ. นิ. ๑.๑๗๒; มหาว. ๗-๘) ปจฺจเวกฺขโต ภควโต อโปฺปสฺสุกฺกภาวาวหนโตฯ ''ตญฺหิ เต, มาคณฺฑิย, อริยํ จกฺขุํ นตฺถิ, เยน ตฺวํ อริเยน จกฺขุนา อาโรคฺยํ ชาเนยฺยาสิ, นิพฺพานํ ปเสฺสยฺยาสี''ติ (ม. นิ. ๒.๒๑๘) วจนโต อริเยน จกฺขุนา ปสฺสิตพฺพํฯ

๕๖๐. ยทิ นิพฺพานํ นาม สภาวธโมฺม อตฺถิ สตฺตสนฺตานปริยาปโนฺน จ, อถ กสฺมา จตุมหาปเถ สภา วิย สพฺพสาธารณา น ลพฺภตีติ อาห **''มคฺคสมงฺคินา ปตฺตพฺพโต อสาธารณ''**นฺติฯ ''อสุกสฺส สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส กาเล อุปฺปนฺน''นฺติ เอวํ ปุริมาย โกฏิยา อภาวโต **อปฺปภวํฯ มคฺคภาเว**ติ อริยมคฺคสฺส อตฺถิภาเวฯ **ภาวโต** วิชฺชมานโต ลทฺธพฺพโตฯ

อณุอาทีนนฺติ อณุปกติกาลปุริสาทีนํฯ **นิจฺจภาวาปตฺตี**ติ สสฺสตภาวสิทฺธิฯ กูฏฏฺฐนิจฺจตา หิ อิธาธิเปฺปตาฯ **เหตุโน อภาวา**ติ อุปฺปตฺติยา สาธนเหตุโน อภาวาฯ **นิจฺจา เต** อณุอาทโยฯ **นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตา**ติ อเปกฺขธมฺมตฺตาติ เหตุลกฺขณานุปฺปตฺติฯ **''อณุอาทีนํ อสิทฺธตฺตา''**ติ เอเตน ''นิจฺจา อณุอาทโย''ติ ปฏิญฺญาย ธมฺมิอสิทฺธิ, ตโต จ นิสฺสยาสิโทฺธ เหตูติ ทเสฺสติฯ

๕๖๑. **ยถาวุตฺตยุตฺติสพฺภาวโต**ติ ‘‘อปฺปภวตฺตา’’ติ อตฺตนา วุตฺตํ เหตุํ สนฺธายาหฯ อปฺปภวตา จสฺส อปจฺจยตาย ทฎฺฐพฺพา, ตาย ตสฺส ปฺริมาย โกฎิยา อภาโวฯ **‘‘รูปสภาวาติกฺกมโต’’**ติ เอเตน ยถา รูปธมฺมานํ รุปฺปนสภาโว, ปฎิฆาตวนฺตตาย กลาปโส วุตฺติยา ปเทสสมฺพนฺโธ จ สภาโว, เอวํ นิพฺพานสฺส กตฺถจิ ปฎิฆาโต, สปฺปเทสตา จ นตฺถีติ ทเสฺสติฯ น หิ นิพฺพานํ ‘‘อสุกทิสาย, อสุกเทเส’’ติ วา นิทฺทิสียติ, ยโต ตํ อปฺปติฎฺฐเมวาติฯ

‘‘อสิถิล ...เป.... คมนียโต’’ติ เอเตน นิพฺพานสฺส อริยานํ ปจฺจกฺขสิทฺธตํ ทเสฺสติฯ **‘‘สพฺพญฺญุวจนโต’’**ติ เอเตน ตทเญฺญสํ อนุมานสิทฺธตํ, ตทุภเยน ‘‘อนุปลพฺภนียโต’’ติ ปนสฺส เหตุโน อสิทฺธตํ ทเสฺสติฯ **ปรมเตฺถน นาวิชฺชมานํ** วิชฺชมานเมวาติ ยถารทฺธมตฺถํ นิคเมตฺวา ตทตฺถสาธนํ อาคมํ ทเสฺสโนฺต **‘‘วุตฺตเญฺหต’’**นฺติ-. อาทิมาหฯ

ตตฺถ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺติ (อุทา. ๗๓; เนตฺติ. ๔๑) จตฺตาริปิ ปทานิ อญฺญมญฺญเววจนานิฯ อถ วา เวทนาทโย วิย เหตุปจฺจยสมวายสงฺขาตาย การณสามคฺคิยา น ชาตํ น นิพฺพตฺตนฺติ **อชาตํ**ฯ การเณน วินา, สยเมว จ น ภูตํ น ปาตุภูตํ น อุปฺปนฺนนฺติ **อภูตํ**ฯ เอวํ อชาตตฺตา, อภูตตฺตา จ เยน เกนจิ การเณน น กตนฺติ **อกตํ**ฯ ชาตภูตกตภาโว จ นาม รูปาทีนํ สงฺขตธมฺมานํ โหติ, น อสงฺขตภาวสฺส นิพฺพานสฺสาติ ทสฺสนตฺถํ **‘‘อสงฺขต’’**นฺติ วุตฺตํฯ ปฎิโลมโต วา สเมจฺจ สมฺภูย ปจฺจเยหิ กตนฺติ สงฺขตํ, ตถา น สงฺขตํ สงฺขตลกฺขณรหิตนฺติ จ **อสงฺขต**นฺติ เอวํ อเนเกหิ การเณหิ นิพฺพตฺติตภาเว ปฎิสิเทฺธ ‘‘ปกติวาทีนํ ปกติ วิย สิยา นุ โข เอเกเนว การเณน เอตํ กต’’นฺติ อาสงฺกายํ เกนจิ น กตนฺติ ทสฺสนตฺถํ **‘‘อกต’’**นฺติ วุตฺตํฯ เอวํ อปจฺจยมฺปิ สมานํ ‘‘สยเมว นุ โข อิทํ ภูตํ ปาตุภูต’’นฺติ อาสงฺกายํ ตํ นิวตฺตนตฺถํ **‘‘อภูต’’**นฺติ วุตฺตํฯ อยเญฺจตสฺส อสงฺขตากตาภูตภาโว สเพฺพน สพฺพํ อชาติธมฺมตฺตาติ ทเสฺสตุํ **‘‘อชาต’’**นฺติ วุตฺตํฯ

เอวเมตฺถ สตฺถา ปรมตฺถโต นิพฺพานสฺส อตฺถิภาวํ ปเวเทสิฯ ปเวเทโนฺต จ ‘‘อหํ ธมฺมิสฺสโร ธมฺมสฺสามี’’ติ น อตฺตโน อาณามเตฺตน ปเวเทสิ, อปิจ โข ปน ปทปรเม อนุกมฺปมาโน ยุตฺติโตปิ ปเวเทสิฯ ยถาห –

> ‘‘โน เจตํ, ภิกฺขเว, อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถฯ ยสฺมา จ โข, ภิกฺขเว, อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายตี’’ติ (อุทา. ๗๓; เนตฺติ. ๔๑)ฯ

ตสฺสโตฺถ – ภิกฺขเว, ยทิ อชาตาทิสภาวา อสงฺขตา ธาตุ น อภวิสฺส น สิยา, อิธ โลเก ชาตาทิสภาวสฺส รูปาทิกฺขนฺธปญฺจกสงฺขาตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ อนวเสสวูปสโม น ปญฺญาเยยฺย น อุปลเพฺภยฺย น สมฺภเวยฺยฯ นิพฺพานญฺหิ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตมานา สมฺมาทิฎฺฐิอาทโย อริยมคฺคธมฺมา อนวเสสํ สํกิเลเส สมุจฺฉินฺทนฺติ, เตเนตฺถ สพฺพสฺสาปิ วฎฺฎทุกฺขสฺส อปคโม นิสฺสรณํ ปญฺญายติฯ เอวํ พฺยติเรกวเสน นิพฺพานสฺส อตฺถิภาวํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อนฺวยวเสนปิ ตํ ทเสฺสตฺวา นิคเมตุํ **‘‘ยสฺมา จ โข’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตสฺสโตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

เอตฺถ จ ยสฺมา ‘‘อปฺปจฺจยา ธมฺมา อสงฺขตา ธมฺมา (ธ. ส. ทุกมาติกา ๗-๘)ฯ อตฺถิ, ภิกฺขเว, ตทายตนํ, ยตฺถ เนว ปถวี (อุทา. ๗๑)ฯ อิทมฺปิ โข ฐานํ สุทุทฺทสํ, ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฎินิสฺสโคฺค (ที. นิ. ๒.๖๔, ๖๗; ม. นิ. ๒.๓๓๗; สํ. นิ. ๒.๑๗๒; มหาว.

๗-๘)ฯ อสงฺขตญฺจ โว, ภิกฺขเว, ธมฺมํ เทเสสฺสามิ อสงฺขตคามินิญฺจ ปฏิปท''นฺติอาทีหิ (สํ. นิ. ๔.๓๖๖) อเนเกหิ สุตฺตปเทหิ ''อตฺถิ, ภิกฺขเว, อชาต''นฺติ (อุทา. ๗๓; เนตฺติ. ๔๑) อิมินา จ สุตฺตปเทน นิพฺพานธาตุยา ปรมตฺถโต สพฺภาโว สพฺพโลกํ อนุกมฺปมาเนน สมฺมาสมฺพุทฺเธน ปกาสิโต, ตสฺมา ยทิปิ กตฺถ อปจฺจกฺขการีนมฺปิ สาสเน อภิปฺปสนฺนานํ วิญฺญูนํ สํสโย นตฺถิเยวฯ เย ปน ปรเนยฺยพุทฺธิโน ปุคฺคลา, เตสํ วิมติวิโนทนตฺถํ อยเมตฺถ อธิปฺปายนิทฺธารณมุเขน ยุตฺติวิจารณาฯ

ยถา ปริเญฺญยฺยตาย สอุตฺตรานํ กามานํ, รูปานญฺจ ปฏิปกฺขภูตํ ตพฺพิธุรสภาวํ นิสฺสรณํ ปญฺญายติ, เอวํ สภาวานํ สเพฺพสมฺปิ สงฺขตธมฺมานํ ปฏิปกฺขภูเตน ตพฺพิธุรสภาเวน นิสฺสรเณน ภวิตพฺพํฯ ยญฺจ ตํ นิสฺสรณํ, สา อสงฺขตา ธาตุฯ กิญฺจ ภิโยฺย – สงฺขตธมฺมารมฺมณวิปสฺสนาญาณํ, อปิจ อนุโลมญาณํ กิเลเส ตทงฺควเสน ปชหติ, น สมุเจฺฉทวเสน ปชหิตุํ สโกฺกติฯ ตถา สมฺมุติสจฺจารมฺมณํ ปฐมชฺฌานาทีสุ ญาณํ วิกฺขมฺภนวเสเนว กิเลเส ปชหติ, น สมุเจฺฉทวเสนฯ อิติ สงฺขตธมฺมารมฺมณสฺส, สมฺมุติสจฺจารมฺมณสฺส จ ญาณสฺส กิเลสานํ สมุเจฺฉทปฺปหาเน อสมตฺถภาวโต เตสํ สมุเจฺฉทปฺปหานกรสฺส อริยมคฺคญาณสฺส ตทุภยวิปรีตสภาเวน อารมฺมเณน ภวิตพฺพํ, สา อสงฺขตา ธาตุฯ

ตถา ''อตฺถิ, ภิกฺขเว, อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขต''นฺติ (อุทา. ๗๓; เนตฺติ. ๔๑) เอวมาทินิพฺพานสฺส ปรมตฺถโต อตฺถิภาวโชตกวจนํ อวิปรีตตฺถํ ภควตา ภาสิตตฺตาฯ ยญฺหิ ภควตา ภาสิตํ, ตํ อวิปรีตตฺถํ ยถา ตํ ''สเพฺพ สงฺขารา อนิจฺจา, สเพฺพ สงฺขารา ทุกฺขา, สเพฺพ ธมฺมา อนตฺตา''ติ (ม. นิ. ๑.๓๕๓, ๓๕๖; ธ. ป. ๒๗๗-๒๗๙; เถรคา. ๖๗๖-๖๗๘; เนตฺติ. ๕), ตถา นิพฺพานสโทฺท กตฺถจิ วิสเย ยถาภูตปรมตฺถวิสโย อุปจารวุตฺติสพฺภาวโตฯ เสยฺยถาปิ สีหสโทฺทติ เอวมาทีหิ นเยหิ ยุตฺติโตปิ อสงฺขตาย ธาตุยา ปรมตฺถโต อตฺถิภาโว เวทิตโพฺพฯ

อปโร นโย – ยทิ ปน นิพฺพานํ อภาวมตฺตเมว สิยา, ตสฺส ''คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สโนฺต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย''ติ (ที. นิ. ๒.๖๔, ๖๗; ม. นิ. ๒.๓๓๗; สํ. นิ. ๑.๑๗๒; มหาว. ๗-๘) คมฺภีราทิตา, ''อสงฺขตญฺจ โว, ภิกฺขเว, ธมฺมํ เทเสสฺสามี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๔.๓๖๖) อสงฺขตาทิตา, ''อพฺยากตา ธมฺมา อปจฺจยาธมฺมา''ติอาทินา อพฺยากตธมฺมาทิตา จ น วตฺตพฺพา สิยาฯ น หิ อภาวสฺส โกจิ สภาโว อตฺถิ, เยน โส คมฺภีราสงฺขตาทิอาการโต วิญฺญาเยฺยฯ อภาโว หิ อภาโว เอว, กุโต ตสฺส คมฺภีราสงฺขาตาทิภาวสมฺพโนฺธฯ กิญฺจายมภาโว สเพฺพสํ กิเลสานํ สพฺพสตฺตสนฺตานคตานํ เอโก วา ภเวยฺย อเนโก วาฯ ยทิ เอโก, เอเกเนว มเคฺคน สพฺพกิเลสาภาโว กโต, สจฺฉิกโต จาติ อเญฺญสฺส, อเญฺญสญฺจ มคฺคานํ นิรตฺถกตาติ น สิยา มคฺคพหุตา, เอกชฺฌญฺจ สพฺพสตฺตานํ นิพฺพานาธิคโม อาปชฺชติฯ สิยา ปเนวํ เอโก เอว โส นิพฺพานสญฺญิโต กิเลสาภาโว, โส ปน น มเคฺคหิ กาตโพฺพ, อถ โข สจฺฉิกาตโพฺพติฯ เอวํ สติ วิเสสโต มคฺคสฺส นิรตฺถกตา อาปชฺชติ, กิเลสานํ อปฺปหานโตติ เอโกปิ มโคฺค น สิยาฯ อสติ จ กิเลสปฺปหาเน ทุกฺขสฺส อนุปเจฺฉทนโต กิเลสาภาวสจฺฉิกิริยา กิมตฺถิยา สิยา, อถ ปน มคฺคานํ สนฺตานคตสํโยชนตฺตยปฺปหานาทิปฏินิยตกิจฺจตาย จตูสุ มเคฺคสุ ปาฏิเยกฺกํ กิเลสาภาโวฯ เอวํ สติ สภาวปเภเทน วินา น พหุภาโวติ โส กิเลสกฺขยปริยาเยน วุโตฺต สภาวธโมฺม เอว สิยาฯ

เยสํ อภาโว, ตปฺปเภเทน อภาเว เภโทปจาโรติ เจ? เยสํ อภาโว, เตสํ สสภาวตาย ตสฺส สภาโวปจาโรปิ สิยาฯ ตถา จ เต สํกิเลสสงฺขตตาทิโต กิเลสสงฺขตตาทิอุปจาราปิ สิยุํฯ โน เจ เต อิจฺฉิตา, ตปฺปเภเทน เภโทปจาโรปิ น อิจฺฉิตโพฺพฯ น จ ปโหติ อุปจริโต พหุภาโว

อตฺถโต พหุภาวายฯ น หิ ชลํ อนลนฺติ อุปจริตํ ทหติ, ปจติ วาฯ เอกตฺตปญฺหมฺปิ จายมภาโว อสภาวตาย น สหตีติ น สกฺกา วตฺตุํ นตฺถิภาวสามญฺญโต อเภทโวหาโร ยุตฺตรูโปติฯ เอกเตฺต จ ปุเพฺพ วุตฺตา เอว โทสา, พหุภาเว ปน สติ วุตฺตนเยเนว สิทฺธา สภาวธมฺมตาฯ สภาวธมฺมเตฺตปิ จ พหุภาโว วิย ภาวํ ภาโวปิ พหุภาวํ น พฺยภิจเรยฺยาติ นิพฺพานสฺส พหุภาวปสโงฺคสิยาติ เจ? น พหุภาวเสฺสว อภาวปฺปสงฺคโตฯ ยทิ หิ ยถา กกฺขฬตา ภาวํ, เอวํ ภาโวปิ กกฺขฬตํ น พฺยภิจเรยฺยฯ เอวํ สติ สเพฺพสํ ภาวานํ ปถวีภาวาปตฺติโต กุโต ภาวสฺส พหุภาโว, ตสฺมา โลกโวหารานํ วิจิตฺตตาย ยทิปิ พหุตา ภาวาเปกฺขา, ภาวตา ปน น พหุตาเปกฺขาติ น ภาวสฺส สโต นิพฺพานสฺส พหุภาโว ''เอกา นิฎฺฐา น ปุถุ นิฎฺฐา''ติ วจนโตฯ เอกสฺมิํเยว จ ทสฺสนภาวนาทฺวยํ สมฺภวติฯ

ปรินิพฺพุตานํ ปเจฺจกํ นิพฺพานภาเว สตฺตสนฺตานนิยตํ นาม นิพฺพานํ สิยาฯ ตถา จ สติ สงฺขตตาทิโทสานติวตฺติเยว, กิเลสปฺปหานํ วา มคฺคกิจฺจํ กิเลสานํ อภาโวฯ ตสฺส จ เอกเตฺต น มคฺคพหุตา กิจฺจนฺตรสฺส กตฺตพฺพสฺส อภาวโตฯ มคฺคพหุภาโว จ มเคฺคหิ สจฺฉิกาตเพฺพเอกสฺมิํ ธเมฺม อินฺทฺริยานํ อปาฏวปาฏวปาฏวตรปาฏวตมภาเวน สจฺฉิกิริยาวิเสเสน กิเลสานํ ปหานเภเทน โหตีติ นิพฺพานสฺส สภาวธมฺมเตฺต เอว สิยาฯ อภาโวปิ จ กิเลสานํ มเคฺคน สกิจฺจกตาย กาตโพฺพ เอว สิยา, น สจฺฉิกาตโพฺพฯ โก หิ สภาโว อภาวสฺส? โย สจฺฉิกาตโพฺพ สิยา, โส เจ นิพฺพานํ เอเกเนว มเคฺคน สพฺพกิเลสานํ อภาโว เอโก อภิโนฺน กาตโพฺพ อาปโนฺนฯ อญฺญถา มคฺควเสน จตุพฺพิธภาเว นิพฺพานสฺส จตุพฺพิธภาวปฺปสโงฺค, นิพฺพานวิเสสปฺปสโงฺค จ อาปเชฺชยฺยาติ มคฺคกิจฺจสฺส เอกเตฺตน มคฺคพหุตา สิยาฯ พหุภาเว ปน เตสํ โส วุตฺตนเยน เอกสฺมิํ ธเมฺม สจฺฉิกิริยาวิเสสโตติ สิทฺธา นิพฺพานสฺส สภาวธมฺมตาฯ ขยาธิคนฺตพฺพตาย ปเนตํ ''ขโย''ติ วุตฺตํฯ ''ขเย ญาณ''นฺติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๔๒; ๑๓๘๒) หิ วจนโต อริยมโคฺค ขโย นามฯ เตน เจตํ อธิคนฺตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ, ตสฺมา ''ขโย''ติ วุตฺตนฺติฯ

อิติ นิโรธนิเทฺทสกถาวณฺณนาฯ

มคฺคนิเทฺทสกถาวณฺณนา

๕๖๒. **อฎฺฐ ธมฺมา**ติ ''กตมํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฎิปทา อริยสจฺจ''นฺติ อารภิตฺวา ''สมฺมาทิฎฺฐี''ติอาทินา **ปาฬิยํ** (วิภ. ๒๐๕) ทุกฺขนิโรธคามินิปฎิปทานิเทฺทเส อาคตา, ตเมว จ ปาฬิํ อาเนตฺวา อุเทฺทสวเสน อิธ จ วุตฺตา สมฺมาทิฎฺฐิอาทโย อฎฺฐ ธมฺมา อตฺถโต ปกาสิตา, น มคฺคสจฺจนิเทฺทสวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ ยทิ อตฺถโต ปกาสิตา, กิมตฺถิยํ ปน อิธ กถนนฺติ อาห **''อิธ ปนา''**ติอาทิฯ ตตฺถ **''เอกกฺขเณ ปวตฺตมานาน''**นฺติ อิทํ โลกิยกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ วิรติโย นานากฺขณิกา เอว โหนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ เสสมคฺคธมฺมา ปน ตตฺถาปิ เอกชฺฌํ อุปฺปชฺชนฺติเยวฯ **วิเสสาวโพธนตฺถ**นฺติ ปฎิปกฺขสมุคฺฆาตาทิปวตฺติอาการวิเสสสฺส อวโพธนตฺถํฯ วิตฺถารโต มคฺคกถา ปรโต อาวิ ภวิสฺสตีติ อาห **''สเงฺขปโต''**ติฯ **จตุสจฺจปฎิเวธาย ปฎิปนฺนสฺสา**ติ ยถา จตุสจฺจาภิสมโย โหติ, เอวํ สพฺพโส ปุพฺพภาคปฎิปตฺติยา ปริปูรณวเสน ปฎิปนฺนสฺสฯ อริยมคฺคสงฺขาตสฺส โยคสฺส สพฺภาวโต **โยคิโน**ฯ กามํ อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาเตตเทกฎฺฐกิเลสานํ เลโสปิ นาวสิสฺสติ, วิชฺชาย ปน อวิชฺชา อุชุวิปจฺจนีกธโมฺมติ ทสฺสนตฺถํ **''อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาตก''**นฺติ วุตฺตํฯ ปรโต มิจฺฉาสงฺกปฺปาทิคฺคหเณปิ เอเสว นโยฯ **ธาตุปฺปกาสนรสา**ติ ปรมตฺถปกาสนรสา, จตุสจฺจวิภาวนกิจฺจาติ อโตฺถฯ มคฺคธมฺมานํ ปฎิปกฺขวิธมนากาโร สาติสยํ ปากโฎ หุตฺวา อุปฎฺฐาตีติ อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาตกตํ สมฺมาทิฎฺฐิยา วตฺวาปิ **อวิชฺชนฺธการวิทฺธํสนปจฺจุปฎฺฐานตา** วุตฺตาฯ

ตถา สมฺปนฺนทิฏฺฐิโนติ ยถา อวิชฺชานุสยสมุคฺฆาโต โหติ, ตถา มคฺคสมฺมาทิฏฺฐิยา สมฺปนฺนทิฏฺฐิโนฯ เอวญฺหิ จตุสจฺจปฏิเวธาย ปฏิปนฺนสฺส โยคิโนติ อิมมตฺถํ ตถา-สโทฺท อุป สํหรติฯ นิพฺพานารมฺมณตา ปน ตํสมฺปยุตฺตวจเนเนว โพธิตาฯ **มิจฺฉาสงฺกปฺปนิฆาตกนฺ**ติ กามสงฺกปฺปาทิมิจฺฉาสงฺกปฺปสมุจฺเฉทกํฯ **อปฺปนารโส**ติ นิพฺพานารมฺมเณ มคฺคจิตฺตสฺส สมฺปฺปาทวเสน ปวตฺตนโต อปฺปนากิโจฺจฯ

ตถา ปสฺสโต วิตกฺกยโต จาติ วุตฺตปฺปการาย สมฺมาทิฏฺฐิยา ปสฺสโต, นิพฺพานา รมฺมเณ จ สมฺมาสงฺกเปฺปน จิตฺตํ อภินิโรปยโตฯ **วจีทุจฺจริตสมุคฺฆาติกา**ติ จตุพฺพิธสฺสปิ วจี ทุจฺจริตสฺส สมุเจฺฉทิกาฯ มุสาวาทาทีนํ วิสํวาทนาทิกิจฺจตาย ลูขานํ อปริคฺคาหกานํ ปฏิปกฺข ภาวโต สินิทฺธภาเวน สมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปริคฺคาหกสภาวา สมฺมาวาจาติ อาห **“สา ปริคฺคห ลกฺขณา”**ติฯ กายิกกิริยา กิญฺจิ กตฺตพฺพํ สมุฏฺฐาเปติ, สยญฺจ สมุฏฺฐหนํ ฆฏนํ โหตีติ สมฺมา กมฺมนฺตสงฺขาตา วิรติปิ สมุฏฺฐานสภาวา วุตฺตาฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วา อุกฺขิปนํ **สมุฏฺฐาปนํ** กายิกกิริยาย ภารุกฺขิปนํ วิยฯ

อสฺสาติ โยคิโนฯ ตสฺมึ สติ วิสุชฺฌนโต **วิสุทฺธิภูตา**ฯ ชีวมานสฺส สตฺตสฺส, สมฺปยุตฺตธมฺ มานํ วา สุทฺธิ **โวทานํ,** อาชีวเสฺสว วา ชีวิตินฺทฺริยวุตฺติยา ฯ ญายาชีวสฺส อพฺพุทฺธปฏิกุฏฺฐาย สมฺมาชีวิกาย ปวตฺติเหตุตาย **ญายาชีวปวตฺติรโส**ฯ อิมสฺส หิ ปวตฺติโต ปฏฺฐาย มิจฺฉาชีโว น ปวตฺตตีติฯ

สพฺพากุสลวิทฺธํสโกปิ สมฺมาวายาโม อุชุปฏิปกฺขทสฺสนวเสน **โกสชฺชสมุเจฺฉทโก** วุ โตฺตฯ สํกิเลสปกฺขโตปิ ตสฺส ปคฺคณฺหนํ **ปคฺคโห**ฯ กายาทีสุ สุภาทิอาการุปธารณวเสน ปวตฺตา สุภสญฺญาทิปุพฺพงฺคมา อกุสลกฺขนฺธา มิจฺฉาสติ, ตสฺสา วิทฺธํสโน **มิจฺฉาสติวิ นิทฺธุนโนฯ อสโมฺมโส**ติ สโมฺมสวิทฺธํสนโต ตปฺปฏิปโกฺขฯ อารมฺมณสฺส ยถาสภาว สลฺลกฺขณํ **อุปฏฺฐานํ**ฯ ‘‘อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา’’ติ, ‘‘สตารเกฺขน เจตสา’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๔๘) จ วจนโต วิเสสโต สติ กุสลจิตฺตสฺส อารกฺขาติ อาห **“สติยา สํรกฺขิยมานจิตฺตสฺสา”**ติฯ

๕๖๓. **สจฺจญาณสฺสา**ติ สจฺจานิ อารพฺภ ปวตฺตนกญาณสฺส, น ปฏิเวธญาณํ วิย สกิเทว พุชฺฌติ, อถ โข ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชนโต อนุ อนุ โพโธ อนุโพโธ, อนุสฺสวาการปริวิ ตกฺกทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติอนุคโต วา โพโธ อนุโพโธ, ตเทว ญาณนฺติ **อนุโพธญาณํ**ฯ น หิ ตํ ปจฺจกฺขโต พุชฺฌติ, อนุสฺสวาทิวเสน ปน กปฺปนมุเขน พุชฺฌติฯ **กิจฺจโต**ติ ปริชานนาทิโตฯ ตํกิจฺจกรเณเนว หิ ปริเญฺญยฺยาทีนิ วิย ตานิปิ ตสฺส ปากฏานิ โหนฺติฯ วิวฏฺฏานุปสฺสนาย หิ สงฺขาเรหิ ปติลียมานมานสสฺส อุปฺปชฺชมานํ มคฺคญาณํ วิสงฺขารํ ทุกฺขนิสฺสรณํ อารมฺมณํ กตฺวา ทุกฺขํ ปริจฺฉินฺทติ, ทุกฺขคตญฺจ ตณฺหํ ปชหติ, นิโรธญฺจ สจฺฉิกโรติ ผุสติฯ อาทิโจฺจ วิย ปภาย สมฺมาสงฺกปฺปาทีหิ สห สมฺปฺปนฺนํ ตํ มคฺคํ ภาเวติ, น จ สงฺขาเร อมุญฺจิตฺวา ปวตฺตมาเนน ญาเณน เอตํ สพฺพํ กาตุํ สกฺกา นิมิตฺตปวเตฺตหิ อวุฏฺฐิตตฺตาฯ ตสฺมา เอตานิ กิจฺจานิ กโรนฺตํ ตํ ญาณํ ทุกฺขาทีนิ วิภาเวติ ตตฺถ สโมฺมหนิวตฺตเนนาติ **“จตฺตาริปิ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌตี”**ติ วุตฺตํ, เอกปฏิเวเธนาติ อธิปฺปาโยฯ

ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตีติ กาลนฺตรทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เจ? น, ‘‘โย นุ โข, อาวุโส, ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสตี’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) เอกทสฺสิโน อญฺญตฺตยทสฺสิตาวิจารณายํ ตํสาธนตฺถํ อายสฺมตา **ควมฺปติ**เตฺถเรน อิมสฺส **สุตฺตสฺส** อานีตตฺตา, ปเจฺจกญฺจ สเจฺจสุ ทิสฺสมาเนสุ อญฺญตฺตยทสฺสนสฺส โยชิตตฺตาฯ อญฺญถา อนุปุพฺ พาภิสมเย ปุริมทิฏฺฐสฺส ปจฺฉา อทสฺสนโต สมุทยาทิทสฺสิโน ทุกฺขาทิทสฺสิตา น โยเชตพฺพา

สิยาฯ โยชิตา จ สา ‘‘โย ทุกฺขสมุทยํ ปสฺสติ, ทุกฺขมฺปิ โส ปสฺสตี’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐)ฯ **โลกิยํ** สจฺจญาณํฯ **ตตฺถ** โลกิยญาเณฯ ปริยุฏฺฐานสงฺขาโต อภิภโว **ปริยุฏฺฐานาภิภโว,** ตสฺส วเสนฯ สุทฺธสงฺขารปุญฺชมตฺตทสฺสนโต สกฺกายทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานํ นิวตฺตติฯ ‘‘โลกสมุทยํ โข, กจฺจาน, ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก นตฺถิตา, สา น โหตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๕) วจนโต สมุทยทสฺสนํ เหตุผลปพนฺธาวิเจฺฉททสฺสนโต ปริยุฏฺฐานาภิภววเสน ปวตฺตมานํ อุเจฺฉททิฏฺฐึ นิวตฺตติฯ ‘‘โลกนิโรธํ โข…เป.… ปสฺสโต ยา โลเก อตฺถิตา, สา น โหตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๕) วจนโต นิโรธทสฺสนํ เหตุนิโรธา ผลนิโรธทสฺสนโต สสฺสตทิฏฺฐึ นิวตฺตติฯ อตฺตการสฺส ปจฺจกฺขทสฺสนโต มคฺคทสฺสนํ ‘‘นตฺถิ อตฺตกาเร, นตฺถิ ปรกาเร, นตฺถิ ปุริสกาเร’’ติอาทิกํ (ที. นิ. ๑.๑๖๘) อกิริยทิฏฺฐึ ปชหติฯ ‘‘นตฺถิ เหตุ, นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สํกิเลสาย, อเหตู อปฺปจฺจยา สตฺตา สํกิลิสฺสนฺติ, นตฺถิ เหตุ…เป.… วิสุทฺธิยา, อเหตู อปฺปจฺจยา สตฺตา วิสุชฺฌนฺตี’’ติอาทิกา (ที. นิ. ๑.๑๖๘; ม. นิ. ๒.๑๐๑, ๒๒๗; สํ. นิ. ๓.๒๑๒) อเหตุกทิฏฺฐิ จ อิธ อกิริยาทิฏฺฐิคฺคหเณเนว คหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ สาปิ หิ วิสุทฺธิมคฺคทสฺสเนน ปหียตีติฯ ทุเกฺข ญาณํ สมุทยผลสฺส ทุกฺขสฺส อทฺธุวาทิภาวํ ปสฺสตีติ **ผเล วิปฺปฏิปตฺตึ** นิวตฺตติฯ

อิสฺสโร โลกํ ปวเตฺตติ สเชฺชติ นิวเตฺตติ สํหรตีติ **อิสฺสรการณิโน** วทนฺติฯ ปธานโต โลโก อาวิ ภวติ, ตเตฺถว จ ปติลียตีติ **ปธานการณิโน**ฯ

‘‘กาโล กโรติ ภูตานิ, กาโล สํหรตี ปชา;
กาโล สุเตฺต ชาครติ, กาโล หิ ทุรติกฺกโม’’ติฯ –

กาลวาทิโนฯ กณฺฏกสฺส ติขิณภาโว วิย, กปิฏฺฐผลาทีนํ ปริมณฺฑลตา วิย, มิคปกฺขิสรีสปาทีนํ วิจิตฺตตา วิย จ สภาเวเนว โลโก สโมฺภติ, วิโภติ จาติ **สภาววาทิโนฯ อาทิ**-สเทฺทน อญฺเญ หิ โลโก ปวตฺตติ, สพฺพํ ปุเพฺพกตเหตุ, โลโก นิยโต อเจฺฉชฺชสุตฺตาวุตาเภชฺชมณิสทิโส, น เอตฺถ กสฺสจิ ปุริสกาโรติ **นิยติวาทิโน**ฯ

‘‘ยทิจฺฉาย ปวตฺตนฺติ, ยทิจฺฉาย นิวตฺตเร;
ยทิจฺฉาย สุขํ ทุกฺขํ, ตสฺมา ยาทิจฺฉกี ปชา’’ติฯ –

ยทิจฺฉาวาทิโน, เย **อธิจฺจสมุปฺปตฺติวาทิโน**ติ จ วุจฺจนฺติฯ เอวมาทิอการณวาทสงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ รามุทฺทกอาฬาราทีนํ วิย, อรูปโลเก นิคณฺฐานํ วิย จ โลกถูปิกายํ อปวโคฺค โมโกฺขติ คหณํ **อปวคฺคคาโหฯ อาทิ**-สเทฺทน ปธานสฺส อปฺปวตฺติ, คุณวิยุตฺตสฺส อตฺตโน สกตฺตนิ อวฏฺฐานํ, พฺรหฺมุนา สโลกตา, สมีปตา, สํโยโค, ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทาติ เอวมาทีนํ คหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ จ **ปธานสฺส อปฺปวตฺติ** มหตาทิภาเวน อปริณาโม, อนภิพฺยตฺติ วาฯ ‘‘อหมโญฺญ, ปกติ อญฺญา’’ติ เอวํ ปวตฺตปกติปุริสนฺตรชานเนน อตฺตสุขทุกฺขโมเหสุ อวิภาคคฺคหเณ กิร นิวตฺติเต วุตฺตนเยน ปธานํ นปฺปวตฺตติ, โส วิโมโกฺขติ กาปิลาฯ **คุณวิยุตฺตสฺสา**ติ พุทฺธิสุขทุกฺขอิจฺฉาโทสปฺปยตฺตธมฺมาธมฺมสงฺขาเรหิ นวหิ อตฺตคุเณหิ วิยุตฺตสฺสาติ กณาทมตานุสาริโนฯ **สโลกตา** พฺรหฺมุนา สมานโลกตาฯ **สมีปตา** ตสฺส สมีปปฺปวตฺติตาฯ **สํโยโค** เตน เอกีภาวูปคมนํฯ ‘‘อินฺทฺริยตปฺปนปุตฺตมุขทสฺสนาทีหิ วินา อปวโคฺค นตฺถี’’ติ คเหตฺวา ตถา ปวตฺตนํ **กามสุขลฺลิกานุโยโค**ฯ อนสนเกสลุญฺจนาทิตปจริยาย นคฺคสีลโคสีลกุกฺกุรสีลาทีหิ จ อตฺตปริตาปเนน โมโกฺข โหตีติ **อตฺตกิลมโถ**ฯ

สฺวายํ สโพฺพ มิจฺฉาคาโห สจฺจญาเณ สติ ปติฏฺฐํ น ลภตีติ วุตฺตเมวตฺถํ สงฺคณฺหนฺโต **‘‘โลเก โลกปฺปภเว’’**ติ คาถมาหาติฯ

ญาณกิจฺจโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๖๔. เสสา สพฺพธมฺมาติ เสสา เอกาสีติ โลกิยธมฺมาฯ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ ทฺวาทสสุ อายตเนสุ กามภววิภวตณฺหาวเสน ทฺวาทสติกา **ฉตฺติํส ตณฺหาวิจริตานิ,** ขุทฺทกวตฺถุวิภงฺเค วา อาคตนเยน กาลวิภาคํ อนามสิตฺวา วุตฺตานิฯ ตทามสเน หิ อฏฺฐสตํ โหนฺติฯ **อสมฺมิสฺส**นฺติ เอกกตฺตา เกนจิ อสมฺมิสฺสํ, กุโต ตทโนฺตคธปฺปเภโทติ อธิปฺปาโยฯ วีมํสิทฺธิปาทาทีนํ โพธิปกฺขิยานํ สติปิ กิจฺจนานตฺเต อตฺถโต เอกตฺตา สมฺมาทิฏฺฐิยา สงฺคโหติ สมฺมาทิฏฺฐิมุเขน ตทโนฺตคธตา วุตฺตาฯ

ตโย เนกฺขมฺมวิตกฺกาทโยติ โลกิยกฺขเณ อโลภเมตฺตากรุณาสมฺปโยควเสน ภินฺนา, มคฺคกฺขเณ โลภพฺยาปาทวิหิํสาสมุเจฺฉทนวเสน ตโยติ เอโกปิ วุโตฺตฯ เอส นโย **สมฺมาวาจา**ทีสุฯ อปฺปิจฺฉตาสนฺตุฏฺฐิตานํ ปน ภาเว สมฺมาอาชีวสมฺภวโต เตน เตสํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ ภวนฺตเรปิ ชีวิตเหตุปิ อริเยหิ อวีติกฺกมนียตฺตา **อริยกนฺตานํ** สมฺมาวาจาทิสีลานํ คหเณน เยน สทฺธาหเตฺถน ตานิ คเหตพฺพานิ, โส สทฺธาหโตฺถ คหิโต เอว โหตีติ ตโต อนญฺญานิ สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลานิ ตตฺถ อโนฺตคธานิ วุตฺตานิฯ ฉโนฺท ปน สทฺธานุคุโณติ กตฺวา ฉนฺทิทฺธิปาทสฺสาปิ ตทโนฺตคธตา วุตฺตาฯ **เตสํ อตฺถิตายา**ติ สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลฉนฺทิทฺธิปาทานํ อตฺถิตาย สีลสฺส อตฺถิภาวโต ติวิเธนาปิ สีเลน เต ตโยปิ คหิตาติ ตตฺถ อโนฺตคธาฯ **จิตฺตสมาธี**ติ จิตฺติทฺธิปาทํ วทติฯ ‘‘จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวย’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๒๓, ๑๙๒; เปฏโก. ๒๒; มิ. ป. ๒.๑.๙) หิ จิตฺตมุเขน สมาธิ วุโตฺตติ สมาธิมุเขน จิตฺตมฺปิ วตฺตพฺพตํ อรหติฯ จิตฺติทฺธิปาทภาวนาย ปน สมาธิปิ อธิมโตฺต โหตีติ วีมํสิทฺธิปาทาทิวจนํ วิย จิตฺติทฺธิปาโทติ อวตฺวา อิธ ‘‘จิตฺตสมาธี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๔๖๖; ๓.๓๕๙; สํ. นิ. ๕.๓๗๖; อ. นิ. ๓.๙๖; ๑๑.๑๒) วจนโต สมาธิอุปการา **ปีติปสฺสทฺธิโย,** ตสฺมา สมาธิคฺคหเณน คหิตาฯ อุเปกฺขา ปน สมาธิอุปการกโต, ตํสทิสกิจฺจโต จฯ ตสฺมา สมาธิสีเสน เอเตสํ อโนฺตคธตา ทฏฺฐพฺพาฯ

อโนฺตคธานํ ปเภทวินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๖๕. ภาโร วิย ทุกฺขสจฺจํ วิฆาตกตฺตา, สํหรณียวเสน วิหนฺตภาวโตติ อโตฺถฯ **ภาราทานมิว** ตตฺถ ตตฺถ ภเว อุปฺปชฺชนกวิฆาตสฺส เหตุภาวโตฯ **ภารนิเกฺขปนมิว** ปวตฺติทุกฺขวูปสมภาวโต ฯ **โรโค วิย, ทุพฺภิกฺขมิว** จ พาธกตฺตาฯ **โรคนิทานํ วิย, ทุพฺพุฏฺฐิ วิย** จ ปภวลกฺขณตฺตาฯ **ทุพฺพุฏฺฐี**ติ จ อวสฺสนํ วา อติวสฺสนํ วาฯ **โรควูปสโม วิย, สุภิกฺขมิว** จ สนฺติลกฺขณตฺตา, สุขภาวโตฯ ‘‘นิพฺพานํ ปรมํ สุข’’นฺติ (ธ. ป. ๒๐๓-๒๐๔) หิ วุตฺตํฯ **เภสชฺชมิว, สุวุฏฺฐิ วิย** จ ทุกฺขสฺส เหตุปเจฺฉทโต, ตสฺส จ อปคมูปายภาวโตฯ นิยฺยานลกฺขณญฺหิ มคฺคสจฺจํฯ อนิฏฺฐภาวโต, สาสงฺกสปฺปฏิภยโต จ ทุกฺขํ เวริวิสรุกฺขภยโอริมตีรูปมํฯ **เวรํ** พฺยาปาโท, ปจฺจตฺถิกภาโว วาฯ **เวรสมุคฺฆาโต** เวรวูปสโม เมตฺตาฯ **เวรสมุคฺฆาตุปาโย** สงฺคหวตฺถูนิฯ

อุปมาโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๖๖. เอส นโย สมุทยาทีสูติ อตฺถิ เจตฺถ สมุทโย, น อริยสจฺจํ, อตฺถิ อริยสจฺจํ, น สมุทโย, อตฺถิ สมุทโย เจว อริยสจฺจญฺจ, อตฺถิ เนว สมุทโย น อริยสจฺจนฺติฯ เสสสจฺจทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ **น อริยสจฺจํ** ปริเญฺญยฺยปหาตพฺพาสงฺขตนิยฺยานภาวาภาวโตฯ **อิตรํ ปน อริยสจฺจทฺวย**นฺติ สมุทยมคฺคสจฺจทฺวยมาหฯ **สิยา ทุกฺขํ** สงฺขารทุกฺขตายฯ เตนาห ‘‘**อนิจฺจ**

โต''ติฯ **ตถเตฺตนา**ติ ตถสภาเวน, ปริเญฺญยฺยภาเวนาติ อโตฺถฯ เอเตน ตํ อริยสจฺจทฺวยํ ''สิยา ทุกฺขํ, น อริยสจฺจํ, สิยา อริยสจฺจํ, น ทุกฺข''นฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติฯ อริยสจฺจสทฺทปรา หิ ทุกฺขาทิสทฺทา ปริเญฺญยฺยาทิภาวํ วทนฺติฯ เตเนว อริยสจฺจสทฺทานเปกฺขํ ทุกฺขสทฺทํ สนฺธาย มคฺคสมฺปยุตฺตสามญฺญผลธมฺมานํ อาทิปทสงฺคโห วุโตฺต, อริยสจฺจสทฺทาเปกฺขํ ปน สนฺธาย จตุตฺถปทสงฺคโหฯ

สพฺพากาเรนาติ สพฺพปฺปกาเรนฯ ยถา มคฺคสมฺปยุตฺตธมฺมาทโย เอกงฺควิกลา, เอวํ อหุตฺวา สพฺพงฺคโยเคน ทุกฺขตาย เจว อริยสจฺจตาย จาติ อโตฺถฯ ''อุปาทานกฺขนฺธปญฺจก''นฺติ วุเตฺต ตณฺหายปิ สงฺคโห สิยาติ ตํนิวตฺตนตฺถํ **''อญฺญตฺร ตณฺหายา''**ติ วุตฺตํ ตสฺสา วิสุํ อริยสจฺจภาวโตฯ สมุทยาทีสุ อวเสสกิเลสาทโย ปภวเฏฺฐน สมุทโย, น อริยสจฺจํ สุตฺตนฺตสํวณฺณนา อยนฺติ กตฺวา ฯ นิโรโธ อริยสจฺจํ, น สมุทโยฯ อิตรํ ปน อริยสจฺจทฺวยํ สิยา สมุทโย อตฺตโน ผลสฺส ปจฺจยเฏฺฐน, น ปน ยสฺส ปหานาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเตฺตน, สพฺพากาเรน ปน ตณฺหาสมุทโย เจว อริยสจฺจญฺจฯ มคฺคสมฺปยุตฺตธมฺมา, สามญฺญผลานิ จ ยสฺส ปหานาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเตฺตน เนว สมุทโย, น อริยสจฺจํฯ สงฺขารนิโรโธ, นิโรธสมาปตฺติ จ นิโรโธ, น อริยสจฺจํฯ สมุทโย อริยสจฺจํ, น นิโรโธฯ อิตรํ ปน อริยสจฺจทฺวยํ สิยา นิโรโธ ขณนิโรธสพฺภาวโต, น ปน ยสฺส สจฺฉิกิริยาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเตฺตนฯ สพฺพากาเรน ปน อสงฺขตา ธาตุ นิโรโธ เจว อริยสจฺจญฺจฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ อริยมคฺคโต อญฺญานิ มคฺคานิ มโคฺค, น อริยสจฺจํฯ นิโรโธ อริยสจฺจํ, น มโคฺคฯ อิตรํ ปน สจฺจทฺวยํ สิยา มโคฺค ภวคามินิปฏิปทาภาวโต, น ปน ยสฺส ภาวนาย ภควติ พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ตถเตฺตน, สพฺพากาเรน ปน นิโรธคามินิปฏิปทา มโคฺค เจว อริยสจฺจญฺจฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ

จตุกฺกโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕๖๗. **สุญฺญานี**ติ เวทกาทีหิ พาหิรกปริกปฺปิเตหีติ อธิปฺปาโยฯ ทุกฺขญฺหิ เวทนียมฺปิ สนฺตํ เวทกรหิตํ, เกวลํ ปน ตสฺมิํ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ปวตฺตมาเน ทุกฺขํ เวเทตีติ โวหารมตฺตํ โหติฯ เอส นโย อิตเรสุปิฯ

''ทุกฺขเมวา''ติ อวธารเณน นิวตฺติตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **''น โกจิ ทุกฺขิโต''**ติ วุตฺตํฯ **กิริยาว วิชฺชตี**ติ สมุทยสจฺจํ สนฺธาย วทติฯ ปุริมสจฺจทฺวยสฺส วิปากวฏฺฏกมฺมวฏฺฏสงฺคหโต การกสฺส วา ทุกฺขสจฺจสภาวมาหฯ กาตพฺพาปิ หิ กิริยา การกรหิตา เกวลํ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ตาย ปวตฺตมานาย ทุกฺขสญฺญิเต ธมฺมปฺปพเนฺธ กิริยํ กโรตีติ โวหารมตฺตํ โหติฯ นิพฺพุตคมเกสุปิ เอเสว นโยฯ ''มโคฺค อตฺถี''ติ วตฺตเพฺพ **''มคฺคมตฺถี''**ติ โอการสฺส อภาโว กโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ **คมโก**ติ นิพฺพุติํ คนฺตาฯ

กิเลสาสุจิปคฺฆรณเฏฺฐน สาสวตา **อสุภตา**ติ กตฺวา อนาสวตฺตา นิโรธมคฺคา สุภา เอวฯ ทุกฺขาทีนํ ปริยาเยน สมุทยาทิภาโว จ อตฺถิ , น ปน นิโรธภาโว, นิโรธสฺส วา น ทุกฺขาทิภาโวติ นิโรธาวเสสตฺตยานํ น อญฺญมญฺญสมงฺคิตาติ อาห **''นิโรธสุญฺญานิ วา''**ติอาทิฯ

สมุทเย ทุกฺขสฺสาภาวโตติ โปโนภวิกาย ตณฺหาย ปุนพฺภวสฺส อภาวโตฯ ยถา วา ปกติวาทีนํ วิการา อวิการิภาวโต, ปุเพฺพ ปติปลีนา จ ปกติภาเวเนว ติฏฺฐนฺติ, น เอวํ สมุทยสมฺปยุตฺตมฺปิ ทุกฺขํ สมุทยภาเวน ติฏฺฐตีติ อาห ''สมุทเย ทุกฺขสฺสาภาวโต''ติ ฯ มเคฺค จ นิโรธสฺส อภาวโตติ สมฺพโนฺธฯ ยถา อวิภเตฺตหิ วิกาเรหิ มหาหงฺการตมฺมตฺตวิเสสินฺทฺริยภูตวิเสเสหิ ปกติภาเวเนว ฐิเตหิ ปกติ สคพฺภา อิจฺฉิตา ปกติวาทีหิ, เอวํ น ผเลน สคโพฺภ เหตูติ

อโตฺถฯ **“ทุกฺขสมุทยานํ นิโรธมคฺคานญฺจ อสมวายา”**ติ เอตํ วิวรนฺโต อาห **“น เหตุสมเวตํ เหตุผล”**นฺติอาทิฯ ตตฺถ ‘‘อิธ ตนฺตูสุ ปโฏ, กปาเลสุ ฆโฏ, พีรเณสุ กโฏ ทฺวีสุ อณูสุ ทฺวิอณุก’’นฺติอาทินา อิธ วุทฺธิโวหารชนโก อวิสุํ สิทฺธานํ สมฺพนฺโธ สมวาโย, เตน สมวาเยน การเณสุ ทฺวีสุ อณูสุ ทฺวิอณุกํ ผลํ สมเวตํ เอกีภูตมิว สมฺพทฺธํ, ตีสุ อณูสุ ติอณุกนฺติ เอวํ มหาปถวีมหาอุทกมหาอคฺคิมหาวาตกฺขนฺธปริยนฺตํ ผลํ อตฺตโน การเณสุ สมเวตนฺติ **สมวายวาทิโน** วทนฺติฯ เอวํ ปน วทเนฺตหิ อปริมาเณสุ การเณสุ มหาปริมาณํ เอกํ ผลํ สมเวตํ อตฺตโน อโนฺตคเธหิ การเณหิ สคพฺภํ อสุญฺญนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอวมิธ สมวายาภาวา ผเล เหตุ นตฺถีติ เหตุสุญฺญํ ผลนฺติ อโตฺถฯ

สุญฺญโต วินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ มคฺคนิเทฺทสกถาวณฺณนาฯ

เอกวิธาทิวินิจฺฉยกถาวณฺณนา

๕๖๘. **ปวตฺติภาวโต**ติ สํสารสฺส ปวตฺติภาวโตฯ **จตุอาหารเภทโต**ติ จตุอาหารปฺปจฺจยวิเสสโตฯ เอเตน จตฺตาโร กพฬีการาทิอาหารวิเสเส, อโชฺฌหรณียวตฺถุ, สฬายตน, อวิชฺชา, อภิสงฺขารสงฺขาเต ตปฺปจฺจยภูตธมฺมวิเสเส จ สงฺคณฺหาติ , โอชฏฺฐมกรูป, เวทนา, ปฏิสนฺธิวิญฺญาณ, นามรูปสงฺขาเต ตนฺนิพฺพตฺตธมฺมวิเสเส จฯ

ปวตฺตกภาวโต ปวตฺติทุกฺขสฺสฯ **รูปาภินนฺทนาทิเภโท** รูปกฺขนฺธาทิอภินนฺทนเภโท, รูปารมฺมณาทิวเสนาปีติ วทนฺติฯ รูปตณฺหาทีนํ ปเจฺจกํ อเนกเภทตฺตา **ฉ ตณฺหากายา,** เตสํ **เภทโต**ฯ

อุปาทาเนหิ อุปาทียตีติ อุปาทิ, อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํฯ ตนฺนิสฺสรณภูตํ นิพฺพานํ, ตสฺส วูปสโม ตํสนฺตีติ กตฺวา ตสฺส ยาว ปจฺฉิมํ จิตฺตํ, ตาว เสสตํ, ตโต ปรํ อนวเสสตญฺจ อุปาทาย **สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ, นิรุปาทิเสสนิพฺพานธาตู**ติ ทฺวิธา โวหรียติฯ ยถา จายํ เภโท โวหารโต, เอวมิตเรปีติ เต กติปเย ทเสฺสตุํ **“ติวิโธ”**ติอาทิ วุตฺตํฯ อญฺญถา เอกสฺส สโต นิพฺพานสฺส กุโต เภโทติฯ

สมถวิปสฺสนาเภทโตติ เอตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิสมฺมาสงฺกปฺปา วิปสฺสนา, อิตเร สมถาติ วทนฺติฯ สีลมฺปิ หิ สมถสฺส อุปการกตฺตา สมถคฺคหเณน คยฺหตีติ เตสํ อธิปฺปาโยฯ อถ วา ยานทฺวยสฺส วเสน ลโทฺธ มโคฺค สมโถ วิปสฺสนาติ อาคมนวเสน วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ **อยน**ฺติ อริยมโคฺคฯ **สปฺปเทสตฺตา**ติ สีลกฺขนฺธาทีนํ เอกเทสตฺตาติ อโตฺถฯ เอกเทโส หิ ปทิสฺสติ อวยวภาเวน อปทิสียตีติ ปเทโส, อตฺตโน สมุทายํ ปติ สห ปเทเสนาติ **สปฺปเทโส**ติ วุจฺจติ ยถา ‘‘สนิทสฺสนา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๙), สีลกฺขนฺธาทโย จ สพฺพโลกิยโลกุตฺตรสีลาทิสงฺคาหกา, อริยมโคฺค โลกุตฺตโร เอวาติ ตเทกเทโส โหติฯ

สชาติโตติ สมานชาติโต, วจีทุจฺจริตวิรติอาทิเภเทสุ สมานาย สีลชาติยาติ อโตฺถฯ

โอนตสหาโย วิย วายาโม ปคฺคหกิจฺจสามญฺญโตฯ **อํสกูฏํ ทตฺวา ฐิตสหาโย วิย สติ** อปิลาปนวเสน นิจฺจลภาวกรณสามญฺญโตฯ **สชาติโต**ติ สวิตกฺกสวิจาราทิเภเทสุ สมานาย สมาธิชาติยาติ อโตฺถฯ **กิริยโต**ติ สมาธิอนุรูปกิริยโตฯ ตโต เอว หิ ‘‘จตฺตาโร สติปฏฺ

ฐานา สมาธินิมิตฺตา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา สมาธิปริกฺขารา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖) สติวายามานํ สมาธิสฺส นิมิตฺตปริกฺขารภาโว วุโตฺต ฯ

อาโกเฏนฺเตน วิยาติ ‘‘อนิจฺจํ อนิจฺจ’’นฺติอาทินา ปญฺญากิจฺจสทิเสน กิเจฺจน สมนฺตโต โกเฏนฺเตน วิย, ‘‘อนิจฺจํ ขยเฏฺฐน, ทุกฺขํ ภยเฏฺฐนา’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๔๘) **ปริวเตฺตเนฺตน** วิย จ อาทาย อูหิตฺวา ทินฺนเมว ปญฺญา ปฏิวิชฺฌติฯ ทฺวินฺนํ สมานกาลเตฺตปิ ปจฺจยภาเวน สมฺมาสงฺกปฺปสฺส ปุริมกาลสฺส วิย นิเทฺทโส กโตฯ **สชาติโต**ติ ‘‘ทุเกฺข ญาณ’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๕.๘) สมานาย ปญฺญาชาติยาฯ **กิริยโต**ติ เอตฺถ ปญฺญาสทิสํ กิจฺจํ ‘‘กิริยา’’ติ วุตฺตํ, ปุเพฺพ ปน สมาธิอุปการกํ ตทนุรูปกิจฺจนฺติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ

‘‘สพฺพํ , ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๔๖) วจนโต จตฺตาริปิ อภิมุขํ ปจฺจกฺขโต ญาตพฺพานิ, อภิวิสิเฏฺฐน วา ญาเณน ญาตพฺพานีติ **อภิเญฺญยฺยานิ**ฯ

๕๖๙. **อญฺญมญฺญํ สภาคานี**ติ อญฺญมญฺญสมานภาคานิ, สทิสรูปานีติ อโตฺถฯ

ทุรภิสมฺภวตรนฺติ อภิสมฺภวิตุํ สาเธตุํ อสกฺกุเณยฺยตรํ, สตฺติวิฆาเตน ทุรธิคมนฺติ อโตฺถฯ **อสน**นฺติ กณฺฑํฯ **อติปาเตยฺยา**ติ ขิเปยฺยฯ **โกฏิยา**ติ กณฺฑสฺส โกฏิยา วาลเคฺคนฯ **โกฏิ**นฺติ วาลเสฺสว โกฏิํฯ **ปฏิวิเชฺฌยฺยา**ติ ปฏิมุขภาเวน วิเชฺฌยฺยฯ

พาธกปภวสนฺตินิยฺยานลกฺขเณหิ ววตฺถานํ **สลกฺขณววตฺถานํฯ ทุรวคาหเตฺถน คมฺภีรตฺตา**ติ โอฬาริกา ทุกฺขสมุทยาฯ ติรจฺฉานคตานมฺปิ หิ ทุกฺขํ, อาหาราทีสุ จ อภิลาโส ปากโฏฯ ปีฬนาทิอายูหนาทิวเสน ปน ‘‘อิทํ ทุกฺขํ, อิทมสฺส การณ’’นฺติ ยาถาวโต โอคาหิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา **คมฺภีรา**ฯ สณฺหสุขุมธมฺมตฺตา นิโรธมคฺคา สภาวโต เอว **คมฺภีรเฏฺฐน ทุรวคาหา**ฯ เตเนว อุปฺปเนฺน มเคฺค นตฺถิ นิโรธมคฺคานํ อนวคาโหติฯ นิพฺพานมฺปิ มเคฺคน อธิคนฺตพฺพตฺตา ตสฺส ผลนฺติ อปทิสียตีติ อาห **‘‘ผลาปเทสโต’’**ติฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๑๙)ฯ มโคฺคปิ นิโรธสฺส สมฺปาปกภาวโต ‘‘เหตู’’ติ อปทิสียตีติ อาห **‘‘เหตุอปเทสโต’’**ติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๑๙)ฯ

อิติ เอวํ ปกาเรหีติ อิติ วิชญฺญาติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ อิติสเทฺทน วิชานนกฺกมํ ทเสฺสติฯ **เอวํ ปกาเรหี**ติ เอวํ-สเทฺทน วิชานนการณภูเตน เอวฯ

สภาควิสภาคโตวินิจฺฉยวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อินฺทฺริยสจฺจนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ โสฬสมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๑๗. ปญฺญาภูมินิเทฺทสวณฺณนา

ปฏิจฺจสมุปฺปาทกถาวณฺณนา

๕๗๐. **อิมิสฺสา ปญฺญายา**ติ อิมิสฺสา ยถาธิคตาย วิปสฺสนายฯ **ภูมิภูเตสู**ติ ปวตฺติฏฺฐานภูเตสุฯ กามญฺจายํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนสมญฺญา ปิตาปุตฺตสมญฺญา วิย อเปกฺขาสิทฺธา, เหตุผลธมฺเมสุ ปน ยถากฺกมํ ววตฺถิตาวาติ **“ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เจวา”**ติอาทินา วิภชฺช วุตฺตํฯ **อาทิสเทฺทนา**ติ ‘‘ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภทา’’ติ เอตฺถ วุตฺตอาทิสเทฺทนฯ **อวเสสา โหนฺติ,** สํวณฺณนาวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **“เตสํ วณฺณนากฺกโม อนุปฺปโตฺต”**ติฯ

อวิชฺชาทโย ธมฺมา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, น สมุปฺปตฺติมตฺตํฯ สฺวายมโตฺถ อิมินา สุตฺตปเทน เวทิตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต **“วุตฺตเญฺหต”**นฺติอาทิํ วตฺวา ปฏิจฺจสมุปฺปเนฺน ปน ทเสฺสตุํ **“ชรามรณาทโย ปนา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ กสฺมา ปเนตฺถ อนุโลมโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทธมฺมา ทสฺสิตา, ปฏิโลมโต ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมาติ? ยโต เต ปจฺจยโต อุปฺปนฺนา, ตสฺส สมนนฺตรทสฺสนตฺถํฯ

น นิจฺจํ น สสฺสตนฺติ **อนิจฺจํ**ฯ สเมจฺจ สมฺภุย ปจฺจเยหิ กตนฺติ **สงฺขตํ**ฯ ปฏิจฺจ ปจฺจยารหํ ปจฺจยํ นิสฺสาย สหิตเมว อุปฺปนฺนนฺติ **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ**ฯ ขยนสภาวํ **ขยธมฺมํ**ฯ วยนสภาวํ **วยธมฺมํ**ฯ วิรชฺชนสภาวํ ปลุชฺชนสภาวํ **วิราคธมฺมํ**ฯ นิรุชฺฌนสภาวํ **นิโรธธมฺมํ**ฯ เสสํ ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ

๕๗๑. **เอตฺถา**ติ เอเตสุ ยถาวุเตฺตสุ สุตฺตปเทสุฯ **สเงฺขโป**ติ อตฺถสเงฺขโปฯ

ชาติปจฺจยาติ ชาติสงฺขาตา ปจฺจยาฯ เหตุมฺหิ นิสฺสกฺกวจนํฯ **ฐิตาว สา ธาตู**ติ ยายํ ชรามรณสฺส อิทปฺปจฺจยตา ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ, เอสา ธาตุ เอส สภาโวฯ สา ตถาคตานํ อุปฺปาทโต ปุเพฺพ, อุทฺธญฺจ อวิญฺญายมาโน, มเชฺฌ จ วิญฺญายมาโน, น ตถาคเตหิ อุปฺปาทิโต, อถ โข สมฺภวนฺตสฺส ชรามรณสฺส สพฺพกาลํ ชาติปจฺจยโต สมฺภโวติ ฐิตาเอวฯ เกวลํ ปน สยมฺภุญาเณน อภิสมฺพุชฺฌนโต, ‘‘อยํ ธโมฺม ตถาคเตน อธิคโต’’ติ ปเวทนโต จ ตถาคโต ‘‘ธมฺมสฺสามี’’ติ วุจฺจติ น อปุพฺพสฺส อุปฺปาทนโตฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ฐิตาว สา ธาตู’’ติฯ สา เอว **ชาติปจฺจยา ชรามรณ**นฺติ เอตฺถ วิปลฺลาสาภาวโต เอวํ อวพุชฺฌมานสฺส เอตสฺส สภาวสฺส, เหตุโน วา ตเถว ภาวโต ฐิตตาติ **ธมฺมฏฺฐิตตา**ฯ ชาติ วา ชรามรณสฺส อุปฺปาทฏฺฐิติ ปวตฺตอายูหนสํโยคปลิโพธสมุทยเหตุปจฺจยฏฺฐีติ ตทุปฺปาทาทิภาเวนสฺสา ฐิตตา **“ธมฺมฏฺฐิตตา”**ติ ผลํ ปติสามตฺถิยโต เหตุเมว วทติฯ

อถ วา ธารียติ ปจฺจเยหีติ ธโมฺม, ติฏฺฐติ ตตฺถ ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลนฺติ ฐิติ, ธมฺมสฺส ฐิติ **ธมฺมฏฺฐิติฯ ธโมฺม**ติ วา การณํ, ปจฺจโยติ อโตฺถฯ ธมฺมสฺส ฐิติสภาโว, ธมฺมโต จ อโญฺญสภาโว นตฺถีติ **ธมฺมฏฺฐิติ,** ปจฺจโยฯ เตนาห ‘‘ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา ธมฺมฏฺฐิติญาณ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๕)ฯ ธมฺมฏฺฐิติ เอว **ธมฺมฏฺฐิตตา**ฯ สา เอว ธาตุ ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ อิมสฺส สภาวสฺส, เหตุโน วา อญฺญถตฺตาภาวโต ‘‘น ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ วิญฺญายมานสฺส ตพฺภาวาภาวโต นิยามตา ววตฺถิตภาโวติ **ธมฺมนิยามตา**ฯ ผลสฺส วา ชรามรณสฺส ชาติยา สติ สมฺภโว ธเมฺม เหตุมฺหิ ฐิตตาติ **ธมฺมฏฺฐิตตา**ฯ อสติ อสมฺภโว ธเมฺม นิยตตาติ

ธมฺมนิยามตาติ เอวํ ผเลน เหตุํ วิภาเวติฯ **ตํ** ‘‘ฐิตาว สา ธาตู’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๒๐) วุตฺตํ อิทปฺปจฺจยตํ **อภิสมฺพุชฺฌติ** ปจฺจกฺขกรเณน อภิมุขํ พุชฺฌติ ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌติฯ **อภิสเมตีติ** ตสฺส เววจนํฯ อาทิโต กเถโนฺต **อาจิกฺขติ,** อุทฺทิสตีติ อโตฺถฯ ตเมว อุเทฺทสํ ปริโยสาเปโนฺต **เทเสติ**ฯ ยถาอุทฺทิฏฺฐมตฺถํ นิทฺทิสนวเสน ปกาเรหิ ญาเปนฺตา **ปญฺญเปติ**ฯ ปกาเรหิเยว ปติฏฺฐเปโนฺต **ปฏฺฐเปติ**ฯ ยถานิทฺทิฏฺฐมตฺถํ ปฏินิทฺทิสนวเสน **วิวรติ วิภชติ,** วิวฏญฺหิ วิภตฺตญฺจ อตฺถํ เหตุธารณทสฺสเนหิ ปากฏํ กโรโนฺต **อุตฺตานีกโรติ**ฯ อุตฺตานีกโรโนฺต ตถาปจฺจกฺขภูตํ กตฺวา นิคมนวเสน **ปสฺสถาติ จาห**ฯ

๕๗๒. **ปจฺจยลกฺขโณ**ติ ปจฺจยภาวลกฺขโณ, ปจฺจโยติ วา ลกฺขิตโพฺพฯ ปวตฺติทุกฺขสฺส อนุพนฺธาปนกิจฺจตาย **ทุกฺขานุพนฺธนรโส**ฯ นิพฺพานคามิมคฺคสฺส อุปฺปถภาวโต **กุมฺมคฺคปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ

โส ปนายํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทฯ ยาวตฺตเกหิ ปจฺจเยหิ ยํ ผลํ อุปฺปชฺชนารหํ, อวิกเลเหว เตหิ ตสฺส อุปฺปตฺติ, ตทเณฺณูน จ ตสฺส ปโยชนํ นตฺถีติ อาห **‘‘อนูนาธิเกเหวา’’**ติฯ ยถา ตํ จกฺขุรูปาโลกมนสิกาเรหิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส, เอเตน ตํตํผลนิปฺผาทเนน ตสฺสา ปจฺจยสามคฺคิยา ตปฺปรตา **ตถตา**ติ ทเสฺสติฯ **สามคฺคิ**นฺติ สโมธานํ, สมวายนฺติ อโตฺถฯ **อสมฺภวาภาวโต**ติ อนุปฺปชฺชนสฺส อภาวโตฯ ปจฺจยสามคฺคิยญฺหิ สติ อนุปฺปชฺชเน ตสฺสา วิตถตา สิยาฯ **อญฺญธมฺมปฺปจฺจเยหี**ติ อญฺญสฺส ผลธมฺมสฺส ปจฺจเยหิฯ **อญฺญธมฺมานุปฺปตฺติโต**ติ ตโต อญฺญสฺส ผลธมฺมสฺส อนุปฺปชฺชนโตฯ น หิ กทาจิ จกฺขุรูปาโลกมนสิกาเรหิ โสตวิญฺญาณสฺส สมฺภโว อตฺถิ, ยทิ สิยา, ตสฺสา สามคฺคิยา อญฺญถตา นาม สิยา, น เจตํ อตฺถีติ **‘‘อนญฺญถตา’’**ติ วุตฺตํฯ **ปจฺจยโต**ติ ปจฺจยภาวโตฯ **ปจฺจยสมูหโต**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ

๕๗๓. **อิทปฺปจฺจยา เอว อิทปฺปจฺจยตา**ติ **ตา**-สเทฺทน ปทํ วฑฺฒิตํ, น กิญฺจิ อตฺถนฺตรํ ยถา เทโว เอว เทวตาติฯ **อิทปฺปจฺจยานํ วา สมูโห อิทปฺปจฺจยตา**ติ สมูหตฺถํ **ตา**-สทฺทมาห ยถา ‘‘ชนานํ สมูโห ชนตา’’ติฯ นนุ จ ‘‘อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ ปุฏฺเฐน สตา, อานนฺท, อตฺถีติสฺส วจนียํฯ กึ ปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ เจ วเทยฺย, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส วจนีย’’นฺติ (ที. นิ. ๒.๙๖) ชาติสทฺทปจฺจยสทฺทสมานาธิกรเณน กึ-สเทฺทน อิทํสทฺทสฺส สมานาธิกรณตาทสฺสนโต อิทปฺปจฺจยสทฺทสฺส กมฺมธารยสมาโส ทิสฺสติ, น เหตุถ ‘‘อิมสฺส ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา’’ติ ชรามรณสฺส, อญฺญสฺส วา ปจฺจยโต ชรามรณสมฺภวปุจฺฉา สมฺภวติ วิทิตภาวโต, อสมฺภวโต จ, ชรามรณสฺส ปน ปจฺจยปุจฺฉา สมฺภวติฯ ปจฺจย-สเทฺทน จ สมานาธิกรณตาย อิทํ-สทฺทสฺส อิมสฺมา ปจฺจยาติ ปจฺจยปุจฺฉา ยุชฺชติฯ สา จ สมานาธิกรณตา พาหิรตฺถสมาเสปิ ลพฺภติฯ ตโต จ อญฺญปทตฺถวจนิจฺฉาภาเว กมฺมธารยสมาโส ลพฺภติฯ

สามิวจนสมาเส ปน สมานาธิกรณตา นตฺถีติ น กถญฺจิ กมฺมธารยสมาสสมฺภโวติ? นยิทเมวํ วจนิจฺฉนฺตรภาวโตฯ ปฏิจฺจสมุปฺปาทวจนิจฺฉา เหสา ‘‘อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ เอตฺถฯ ‘‘อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ เอตฺถ ปน ชรามรณสฺส ปจฺจยมตฺตปริปุจฺฉา, ตสฺมา ยถา อิทํ-สทฺทสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิเสสนตา, ปุจฺฉิตพฺพปจฺจยวิเสสนตา จ โหติ, ตถา สมาสวิกโปฺป เอตฺถ, ตตฺถ จ กาตโพฺพติ น สมาสนฺตรทสฺสนํ สามิวจนสมาสพาธกํฯ กสฺมา ปเนตฺถาปิ กมฺมธารยสมาโส น อิจฺฉิโตติ? เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อิมสฺสตฺถสฺส กมฺมธารยสมาเส อสมฺภวโต, ‘‘อิมสฺส อตฺตโน ปจฺจยานุรูปสฺส อนุรูโป ปจฺจโย อิทปฺปจฺจโย’’ติ อิมสฺส จ อตฺถสฺส อิจฺฉิตตฺตาฯ โย ปเนตฺถ อิทํ-สเทฺทน คหิโต อโตฺถ, โส

‘‘อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณ’’นฺติ เอตฺถ ชรามรณคฺคหเณเนว คหิโตติ อิทํ-สโทฺท ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺนโต อภสฺสิตฺวา อญฺญาสมฺภวโต ปจฺจเย อวติฏฺฐติ, ตสฺมา ตตฺถ กมฺมธารยสมาโสฯ เอตฺถ ปน อิทํ-สทฺทสฺส ตโต ปริจฺจชนการณํ นตฺถีติ สามิวจนสมาโส เอวฯ เอวมฺปิ น อิทปฺปจฺจโย เอว อิทปฺปจฺจยภาโว ภวิตุํ ยุโตฺตติ อิทปฺปจฺจยตาย ปฏิจฺจสมุปฺปาทตานุปปตฺตีติ? นายํ โทโส อตฺถนฺตราภาวโตติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ

อถ วา ปน โหตุ อิทปฺปจฺจยภาโว อิทปฺปจฺจยตาติฯ **ภาโว**ติ เจตฺถ อวินาภาวิผลํ ปติ เหตุโน สตฺวํฯ ตถา หิ อิทปฺปจฺจย-สโทฺท ชาติอาทีสุ นิรุโฬฺหฯ ตญฺจ อิทปฺปจฺจยสตฺวํ อิทปฺปจฺจยโต อญฺญํ นตฺถิฯ ยทิ อญฺญํ สิยา, ตํ อวิชฺชมานํ สิยาฯ น หิ สตา อญฺญํ วิชฺชมานํ โหติฯ อถ สตฺวํ สํ นาม, ยสฺส สโต ภาโว, ตํ อสํ นาม สิยาฯ น หิ ตํ สตฺวํ สภาวํ สตฺวโต อญฺญตฺตา, ตสฺมา สโต ภาโว สตฺวนฺติ นิเทฺทโส น ยุชฺชติฯ น จ สํ-สมฺพเนฺธน อสํ สํ นาม โหติ, ปเคว สํ-สมฺพเนฺธนฯ อสติ จ สทิติคฺคหณํ วิปรีตคฺคาโหติ น คหณโต สํสิทฺธิฯ สทิสกปฺปนายญฺจ มาณวกสฺส สีหภาโว วิย น อสโต สํ-สภาวตาฯ ยสฺมา ปน อิทปฺปจฺจยภาโว ยถาวุตฺตํ สตฺวํ, น อสตฺวํฯ นาปิ ยสฺส ตํ สตฺวํ, ตทสํ, ตสฺมา อิทปฺปจฺจยภาโว อิทปฺปจฺจยสรูปํ สภาวนฺตเรหิ วินิวตฺตภาวทสฺสนตฺถํ อิมสฺสายนฺติ วิเสเสตฺวา อิทปฺปจฺจยตาติ วุตฺตนฺติ น อิทปฺปจฺจยตาย ปฏิจฺจสมุปฺปาทภาวาสมฺภโวฯ

ปฏิจฺจ สมุปฺปชฺชติ เอตสฺมาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ตสฺสาปิ เหตุอตฺถภาวโต ชาติอาทิปทานํ เอวเมว เหตุภาววาจกตาย เหตุปธานตา โยเชตพฺพา เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ กตฺวา ฯ ตถา หิ ‘‘ทสพลสมนฺนาคโต, ภิกฺขเว, ตถาคโต จตูหิ เวสารเชฺชหิ สมนฺนาคโต อาสภํ ฐานํ ปฏิชานาติ, ปริสาสุ สีหนาทํ นทติ, พฺรหฺมจกฺกํ ปวเตฺตติ, อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ ยาว ‘เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหตี’’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๑-๒๒) อเนน **สีหนาทสุเตฺตน** ปกาสิโต เอวมโตฺถฯ ‘‘กึ วาที ปนายสฺมโต สตฺถา กิมกฺขายี’’ติ ปุเฏฺฐน อายสฺมตา **อสฺสชิ**เตฺถเรน –

> ‘‘เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา, เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห;
> เตสญฺจ โย นิโรโธ, เอวํวาที มหาสมโณ’’ติฯ (มหาว. ๖๐; อป. เถร ๑.๑.๒๘๖) –

วุโตฺตฯ เตน วิญฺญายติ เหตุปฺปภวานํ เหตุ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติฯ เสสเมตฺถ วตฺตพฺพํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ

๕๗๔. **ปฏิจฺจา**ติ ตํ ตํ การณํ นิสฺสายฯ **สมฺมา**ติ อวิปรีตํ อนิจฺจโต อนิจฺจสฺส อุปฺปาโทติ กตฺวาฯ นิจฺจโต หิ การณโต ผลสฺส อุปฺปาโท วิปรีโตฯ เตนาห **‘‘ติตฺถิย…เป…. นิรเปโกฺข’’**ติฯ ‘‘อุปฺปาโท ปญฺญายตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๓๘; อ. นิ. ๓.๔๗; กถา. ๒๑๔) เอวํ วุตฺตสงฺขตลกฺขณโต อโญฺญ ‘‘ปจฺจยโต ขณโต’’ติ เอตฺถ วุตฺตปจฺจยลกฺขโณ เอโก อาการโร อุปฺปาโทติ เตสํ อธิปฺปาโยฯ ยํ สนฺธาย เต ‘‘ชาติอาทีนํ เหตโว ชาติอาทโย’’ติ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ, นิพฺพตฺติลกฺขณวินิมุตฺตสฺส ตาทิสสฺส กสฺสจิ อภาวโตฯ เตนาห **‘‘ตํ น ยุชฺชตี’’**ติอาทิฯ **คมฺภีรนยาสมฺภวโต**ติ คมฺภีรานํ นยานญฺจ อสมฺภวโตฯ **สทฺทเภทโต**ติ สทฺทวินาสโต สทฺทาโยคโตฯ **สุตฺตํ นตฺถิ** ‘‘ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ โว, ภิกฺขเว, เทเสสฺสามี’’ติอาทิสุตฺตปเทหิ (สํ. นิ. ๒.๑, ๒๐) อุปฺปาทมตฺตสฺส อปฺปกาสิตตฺตาฯ อยเมว หิ อโตฺถ เหฏฺฐา ทสฺสิโต อิทานิปิ ทสฺสียติฯ **ตํ** อุปฺปาทมตฺตํฯ **วิหรามิ** ตสฺมึ ปฐมาภิสมฺพุทฺธกาเลติ อธิปฺปาโยฯ **วิหรามี**ติ วา กาลวิปลฺลาเสน วุตฺตํ, วิหาสินฺติ อโตฺถฯ **ตตฺรา**ติ ตสฺมึ ปเทสวิหาเรฯ **ปจฺจยาการทสฺสเนนา**ติ เยนากาเรน ปจฺจยธโมฺม ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส ปจฺจโย โหติ, โส ปจฺจยาการโร ปจฺจยภาโว, ตสฺส

ทสฺสเนนฯ อิธ ปน เวทนานํ ปจฺจยภาโว อธิเปฺปโตฯ เตนาห **“มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยาปิ เวทยิต”**นฺติอาทิฯ เวทนานํเยว หิ ปจฺจยํ ปสฺสเนฺตน วุตฺตวิหาโร ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เอกเทสเมว ปสฺสโต วิหาโรติ กตฺวา ปเทสวิหาโร ชาโต, อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐานมนสิกาโร ปฐมาภิสมฺพุทฺธวิหาโรฯ ตญฺหิ นิปฺปเทสโต ปจฺจยาการทสฺสนนฺติ เอเกฯ **ปเทสวิหารสุตฺตวิโรโธ อาปชฺชติ** ตสฺส เวทนานํ ปจฺจยธมฺมมนสิการวิภาวนโตฯ

โลโก สมุเทติ เอตสฺมาติ **โลกสมุทโย,** อวิชฺชาทิโก ปจฺจยคโณ, น โลกสมุทยมตฺตํฯ เตนาห **“อนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโท”**ติฯ **นตฺถิตา**ติ สพฺพโส อภาโว, นรนฺวยวินาโส อุจฺเฉโทติ อโตฺถฯ นตฺถิตาสหจรณโต ปน อุจฺเฉททิฏฺฐิ นตฺถิตาติ อธิเปฺปตาฯ **ปจฺจยานุปรโม** ปจฺจยานํ อวิเจฺฉโทฯ ยถา หิ อตีตเหตุปญฺจกสนฺนิสฺสเยน เอตรหิผลปญฺจกํ วิย เหตุปญฺจกมฺปิ โหติ, เอวํ เอตรหิเหตุปญฺจกสนฺนิสฺสเยน อายตึผลปญฺจกมฺปิ ภวิสฺสติฯ เตนาห **“ปจฺจยานุปรเม ผลานุปรมโต”**ติฯ

ตํ คมฺภีรตฺตํ **อุปฺปาทมเตฺต นตฺถิ** อสภาวธมฺมตฺตาฯ เอกตฺตนยาทโย นยา สภาวธเมฺมสุ ลพฺภมานโต อุปฺปาทมเตฺต กถญฺจิปิ น ลเพฺภยฺยุนฺติ อาห **“นยจตุกฺกํ อุปฺปาทมเตฺต นตฺถี”**ติฯ

๕๗๕. **สมาเน กตฺตรี**ติ เอกสฺมึเยว กตฺตริ อุปฺปชฺชนกิริยาย โย กตฺตา, ตสฺมึเยว ปจฺจยนกิริยาย จ กตฺตุภูเตติ อโตฺถฯ ยถา ‘‘นฺหตฺวา ภุญฺชติ, ภุตฺวา สยตี’’ติฯ **“ปุพฺพกาเล”**ติ อิทญฺจ ตฺวาสทฺทนฺตานํ ปทานํ เยภุเยฺยน ปุริมกาลกิริยาย ทีปนโต วุตฺตํ, น อิธ ปฏิจฺจสทฺทสฺส ปุริมกาลตฺถตฺตาฯ เอวญฺหิ ‘‘จกฺขุํ ปฏิจฺจา’’ติ นิทสฺสนวจนํ นิทสฺสิตเพฺพน สํสเนฺทยฺยฯ อถ วา กามเญฺจตฺถ อุภินฺนํ กิริยานํ สมกาลตา อุปฺปชฺชนกิริยาย ปุเพฺพ ปจฺจยนกิริยาย อสมฺภวโต, ตถาปิ ผลกิริยาย เหตุกิริยา ปุริมกาโล วิย โวหริตุํ ยุตฺตาฯ เอวเมตฺถ เหตุผลววตฺถานํ สุปากฏํ โหตีติ อุปจารสิทฺธํ ปุริมกาลํ คเหตฺวา วุตฺตํ **“ปุพฺพกาเล”**ติฯ **อตฺถสิทฺธิกโร**ติ วากฺยตฺถปฏิวิญฺญตฺติกโรฯ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ หิ เอตฺถ วากฺยตฺถาวโพโธ อิธ อตฺถสิทฺธีติ อธิเปฺปโตฯ **ปยุชฺชมาโน** ปฏิจฺจสโทฺท อุปฺปาทสเทฺทน วุจฺจมานสฺส สมานสฺส ‘‘กตฺตุ อภาวโต’’ติ ปทํ อาเนตฺวา โยเชตพฺพํฯ อยเญฺหตฺถ อโตฺถ ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณ’’นฺติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕-๔๒๖; สํ. นิ. ๒.๔๓-๔๔; ๒.๔.๖๐; กถา. ๔๖๕) ปจฺจยนกิริยาย, อุปฺปชฺชนกิริยาย จ วิญฺญาณเมว กตฺตาติ สมานกตฺตุกตา ลพฺภติฯ

‘‘ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ เอตฺถ ปน อุปฺปาทสทฺทสฺส ภาวสาธนตาย กิริยาว วุตฺตาติ สมานกตฺตุลกฺขโณ สทฺทปฺปโยโค น สมฺภวตีติฯ เตนาห **“สทฺทเภทํ คจฺฉตี”**ติ, อปสทฺทปฺปโยโค โหตีติ อโตฺถฯ น เจตฺถ ปราวรโยโค (ปาณินี ๓.๔.๒๐) ‘‘อปฺปตฺวา นทึ ปพฺพโต, อติกฺกมฺม ปพฺพตํ นที’’ติอาทีสุ วิย, นาปิ ลกฺขณเหตุอาทิปโยโค ‘‘สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหติ, ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ ชายเต, ‘ธ’นฺติ กตฺวา ทโณฺฑ ปติโต’’ติอาทีสุ วิยฯ เนเวตฺถ สทฺทเภโทฯ น หิ หตฺถตเล อามลกํ วิย สพฺพเญฺญยฺยํ ปจฺจกฺขํ กตฺวา ฐิตานํ มเหสีนํ วจเน อกฺขรจินฺตกานํ วิปฺปลาโป อวสรํ ลภติฯ ลภตุ, วากฺยเตฺถน สทฺทสิทฺธิโต ‘‘นฺหตฺวา คมนํ, ภุตฺวา สยน’’นฺติอาทีสุ วิยาติฯ เอวมฺปิ น จ กิญฺจิ อตฺถํ สาเธติฯ ยทิปิ ปเจฺจกํ ปทโตฺถ ลพฺภติ, วากฺยโตฺถ ปน น ยุชฺชติ, ตสฺมา ทสทาฬิมาทิวากฺยานิ วิย อสมฺพนฺธตฺถตาย นิรตฺถกํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ

นามปเท วุเตฺต อปฺปยุตฺตานิปิ ‘‘อตฺถิ, โหติ, วิชฺชตี’’ติ เอวรูปานิ กิริยาปทานิ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพานีติ ญายํ สนฺธายาห **“โหติสเทฺทน สทฺธึ โยชยิสฺสามา”**ติฯ **อิเมสู**ติ ยถาวุ

เตฺตสุ เทสนาปฏิญฺญาปุจฺฉานิคมนวเสน วุเตฺตสุ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปเทสุฯ นิทสฺสนม ตฺตเญฺจตํ, อเญฺญสุปิ ‘‘ปฏิจฺจสมุปฺปาทเมว สาธุกํ โยนิโส มนสิ กาโรติฯ ยทิทํ อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท (ที. นิ. ๒.๖๗; ม. นิ. ๒.๓๓๗; ส. นิ. ๑.๑๗๒; มหาว. ๗)ฯ คมฺภีโร จายํ, อานนฺท, ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ (ที. นิ. ๒.๙๕; สํ. นิ. ๒.๖๐) เอวมาทีสุปิ เอเกนปิ สทฺทึ โหติ-ส โทฺท สมฺพนฺธํ น คจฺฉติฯ **โยคํ น คจฺฉติ** ตถา สมฺพนฺธวเสน อวุตฺตตฺตาฯ **“น จ อุปฺปาโท โหตี”**ติ อิทํ อสภาวธมฺมตฺตา อุปฺปาทสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณาโยคํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ยถา หิ วินาสสฺส วินาโส นตฺถิ, เอวํ อุปฺปาทสฺส วินาโส วิย อุปฺปาโทปิ นตฺถิฯ ยทิ สิยา, เยน อุปฺปาเทน อุปฺปาโท อุปฺปาทวา, โสปิ อุปฺปาทวาติ อนวฏฺฐานเมว อาปเชฺชยฺยาติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ เตนาห **“สเจ เหยฺยา”**ติอาทิฯ ยทิ เอวํ, กถํ สมุทโย โหตีติ? นายํ โทโส นิพฺพตฺติยา อนธิเปฺปตตฺตาฯ เอวํ ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย ปาตุภาโว สมฺภวตีติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถ, อิธ ปน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท โหตีติ ตสฺส อตฺถิภาวโจทนาติ กตฺวา โหติ, ชายตีติ นิพฺพตฺติโจทนา กตา สิยาติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ **“น อุปฺปาโท โหตี”**ติฯ

๕๗๖. อิเมสํ สงฺขาราทีนํ ปจฺจยา อิทปฺปจฺจยา, อวิชฺชาทโย, เตสํ ภาโว **อิทปฺปจฺจยตา** ฯ โก ปน โส ภาโวติ อาห **“ภาโว จ นามา”**ติอาทิฯ ตสฺสโตฺถ – เยนากาเรน อวิชฺชาทโย สงฺขาราทิปาตุภาวเหตู โหนฺติ, ตสฺมึ อวิชฺชาทีนํ ปวตฺติอาการวิเสเส วิกาเร ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อยํ สมญฺญาติฯ **เตสํ** วาทีนํ **ตํ** มญฺญนํฯ **เหตุวจนโต**ติ เหตุภาววจนโตฯ

๕๗๗. **เอตฺถา**ติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปเทฯ สมุปฺปาทปธานวจนวิเญฺญยฺย สสตฺติโก เหตุปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อวิปรีตํ อตฺถํ อชานนฺตานํ อญฺญตฺถ สมุปฺปาทสทฺทสฺส ภาวสาธนสฺส ทสฺสนโต ตถา อิธาปิ **พฺยญฺชนจฺฉายาย อุปฺปาโทเยวายํ** วุโตฺต, น เหตูติ ยา **สญฺญา อุปฺปชฺชติ, สา อิมสฺส** ปฏิจฺจสมุปฺปาทปทสฺส เอวํ อิทานิ วุจฺจมานากาเรน อตฺถํ คเหตฺวา วูปสเมตพฺพา วิโนเทตพฺพาฯ

เทฺวธาติ คาถาย อยํ สเงฺขปโตฺถ – ยสฺมา อตฺตโน ปจฺจยวเสน ปวโตฺต ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมสมูโห ปเจฺจตพฺพโต ปฏิโจฺจ จ โส สห อุปฺปชฺชนโต สมุปฺปาโท จ, ปฏิจฺจ วา การณสามคฺคึ อปจฺจกฺขาย สห อุปฺปชฺชนโต เอวาติ จ เอวํ เทฺวธา ‘‘ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ อิทํ วจนํ อิจฺฉิตพฺพํ, ตสฺมา ตสฺส ปจฺจยธโมฺมปิ ผลูปจาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท อิเจฺจว วุโตฺตติฯ

ปจฺจยตายาติ ปจฺจยสมูหโตฯ **ปวโตฺต**ติ นิพฺพโตฺตฯ **ธมฺมสมูโห**ติ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมปุโญฺชฯ **ปตียมาโน**ติ ญาณคติยา อภิมุขํ อุเปยมาโน, อภิสมิยมาโนติ อโตฺถฯ **หิตาย สุขาย จา**ติ โลกุตฺตรหิตาย, โลกุตฺตรสุขาย จฯ **สห อุปฺปชฺชติ** เอเกกสฺส กทาจิปิ อุปฺปตฺติยา อภาวโตฯ **สมฺมา อุปฺปชฺชติ** อเหตุโต, วิสมเหตุโต จ อนุปฺปชฺชนโตฯ **สห อุปฺปชฺชตี**ติ เอกชฺฌํ อุปฺปชฺชติ อนฺตมโส อฏฺฐนฺนํ ธมฺมานํ อุปฺปชฺชนโตฯ **น ปจฺจกฺขายา**ติ อปฏิกฺขิปิตฺวา, อตฺตโน ปจฺจยภูตธมฺมสมุทาเยน เกนจิ น วินาติ อโตฺถฯ **ตสฺสา**ติ ยฺวายํ ‘‘ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ วุโตฺต ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมสมูโห, ตสฺส อยํ อวิชฺชาทิโก เหตุสมูโหฯ **“ตปฺปจฺจยตฺตา”**ติ เอเตน ปฏิจฺจสมุปฺปาทปจฺจเย ปฏิจฺจ สมุปฺปาทสมญฺญาติ ทเสฺสติฯ เตนาห **“ยถา โลเก”**ติอาทิฯ ยถา หิ โลเก ‘‘ปิตฺตํ มถิตํ, สูรา ทธิ, ติปุสํ ชโร, เสโมฺห คุโฬ, อายุ ฆต’’นฺติ จ ปจฺจโย ผลโวหาเรน วุจฺจติ, เอวํ ผลูปจาเรน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

๕๗๘. ปฏิจฺจ-สเทฺท ปฏิ-สโทฺท อภิมุขโตฺถ, อิจฺจ-สโทฺท คมฺมโตฺถติ ทเสฺสโนฺต อาห **“ปฏิมุขมิโต”**ติฯ กสฺส ปน ปฏิมุขํ, เกน วา อิโต, โก วา อิโตติ โจทนตฺตเย ปจฺฉิมํ วิสฺสเชฺชโนฺต **“เหตุสมูโห”**ติ อาหฯ ตสฺมิญฺหิ วิสฺสเชฺช เหตุสมูโห นาม ปจฺจยสามคฺคีติ ตตฺถ

อญฺญมญฺญสฺส ปฏิมุขํ, อญฺญมญฺเญเนว จ อิโตติ วิสฺสโฏฺฐวายมโตฺถ โหตีติฯ **สหิเต**ติ สมุหิเต อวินิพฺภุเตฺตฯ **โส**ติ เหตุสมูโหฯ สมุปฺปาโท อิติ วุโตฺตติ โยชนาฯ

ปาตุภาวายาติ อุปฺปาทายฯ กามํ **ปาฬิยํ** ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑; อุทา. ๑; มหาว. ๑; เนตฺติ. ๒๔; วิภ. ๒๒๕) อวิชฺชาว ปจฺจยภาเวน วุตฺตา, ตถาปิ น อวิชฺชา เอกาว ปจฺจโย โหติ, อถ โข สหชาตธมฺมวตฺถุอารมฺมณาทโย, โยนิโสมนสิการาทโย, ตณฺหุปาทานาทโย จ ธมฺมา ยถารหํ สงฺขารุปฺปาทเน อวิชฺชาย สหการีการณํ โหนฺติเยวฯ เอวํ สงฺขาราทโยปิ วิญฺญาณาทีนนฺติ อาห **‘‘อวิชฺชาทิเอเกกเหตุสีเสน นิทฺทิโฏฺฐ เหตุสมูโห’’**ติฯ **สาธารณผลนิปฺผาทกเฎฺฐนา**ติ ตํสมูหปริยาปนฺนานํ เหตุธมฺมานํ สาธารณสฺส ผลสฺส นิพฺพตฺตกภาเวนฯ **อเวกลฺลเฎฺฐนา**ติ อนูนภาเวนฯ ตสฺมิญฺหิ เหตุสมูเห เอกจฺจาสาธารณเญฺจตํ ผลํ, เอกเจฺจเหว จ นิพฺพเตฺตตพฺพํ สิยา, สเพฺพสํ เตสํ ปจฺจยธมฺมานํ อญฺญมญฺญาเปกฺขา นตฺถีติ ปฏิมุขคมนาภาวโต ปฏิจฺจโตฺถ น ปริปูเรยฺยาติฯ **สามคฺคิองฺคาน**นฺติ ปจฺจยสามคฺคิยา องฺคภูตานํ, สมูหีนนฺติ อโตฺถ ฯ นิทฺธารเณ เจตํ สามิวจนํฯ ผลธมฺมานํ สหิตตา นาม วิสุํ อภาโว, น เหตุธมฺมานํ วิย อญฺญมญฺญาเปกฺขาติ อาห **‘‘อญฺญมญฺญํ อวินิโพฺภควุตฺติธเมฺม’’**ติ อวินิโพฺภคคฺคหเณเนฺวตฺถ รูปธมฺมานมฺปิ สงฺคณฺหนตฺถํฯ อญฺญถา สมฺปยุตฺตธเมฺมติ วเจฺจยฺยฯ

๕๗๙. **ปจฺจยตา**ติ อยํ อวิชฺชาทิโก ปจฺจยสมูโหฯ **อโญฺญญฺญ**นฺติ อญฺญมญฺญํฯ **ปฏิจฺจา**ติ นิสฺสาย สหการีการณํ ลทฺธาฯ **สม**นฺติ อวิสมํ อเวกเลฺลนฯ **สหา**ติ เอกชฺฌํฯ **ธเมฺม**ติ อตฺตโน ปจฺจยุปฺปนฺนธเมฺมฯ ยสฺมา อุปฺปาเทติ, **ตโตปิ** ตสฺมาปิฯ เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ มุนินา ภควตา ภาสิตาติ โยชนาฯ **น อปฏิจฺจ** ปฏิเจฺจวาติ อวธารณตฺถํ ทเสฺสโนฺต คาถายํ เอว-กาโร ลุตฺตนิทฺทิโฏฺฐติ ทเสฺสติฯ

เอเกกเทสนฺติ ผลสมุทายสฺส เอกเทสกเทสํ, ภาคโสติ อโตฺถฯ **ปุพฺพาปรภาเวนา**ติ ปฏิปาฏิยา ฯ สพฺพเมตํ รูปารูปกลาปุปฺปาทนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อตฺถานุสารโวหารกุสเลนา**ติ ปรมตฺถธมฺมานุคตโวหารนิปุเณนฯ

๕๘๐. ปุริเมน ปเทนาติ โยชนาฯ **สสฺสตาทีน**นฺติ สสฺสตภาวาทีนํ, สสฺสตวาทาทีนํ วาฯ สสฺสตสหจริตา หิ วาทาปิ สสฺสตาทโยติ วุจฺจนฺติ ยถา ‘‘ทุกฺขเทสนา ทุกฺข’’นฺติฯ **อุเจฺฉทาที**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **วิฆาโต** วินาโส, ปหานนฺติ อโตฺถฯ **ญาโย**ติ อนฺตทฺวยวิรหิตา มชฺฌิมา ปฏิปตฺติฯ

ปวตฺติธมฺมานนฺติ ปวตฺติภูตานํ ธมฺมานํ, กิเลสวฎฺฎาทีนนฺติ อโตฺถฯ ‘‘สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา’’ติอาทินยปฺปวโตฺต (ที. นิ. ๑.๓๑) **สสฺสตวาโท**ฯ ‘‘นตฺถิ เหตุ, นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สํกิเลสายา’’ติอาทินยปฺปวโตฺต (ที. นิ. ๑.๑๖๘; ม. นิ. ๒.๑๐๑, ๒๒๗; สํ. นิ. ๓.๒๑๒) **อเหตุวาโท**ฯ ปกติ อณุกาลาทิวเสน โลโก ปวตฺตตีติ เอวํ ปวโตฺต **วิสมเหตุวาโท**ฯ อิสฺสรปุริสปชาปติวาทา **วสวตฺติวาทา**ฯ อเหตุวาทคฺคหเณเนว เจตฺถ สภาวนิยติ ยทิจฺฉาวาทานมฺปิ สงฺคโห ทฎฺฐโพฺพฯ เกจิ ปน ‘‘จกฺขุ เอว จกฺขุสฺส การณ’’นฺติ เอวมาทิโก **วิสมเหตุวาโท**ฯ อิสฺสราทิวาโท อเหตุวาทโนฺตคโธฯ สภาเวเนว ธมฺมา ปวตฺตนฺตีติ วาโท **‘‘วสวตฺติวาโท’’**ติ วทนฺติฯ กึ หิ ปจฺจยสามคฺคิยา ปโยชนนฺติ อธิปฺปาโยฯ สมุปฺปาทปเทน ปริทีปิโต โหตีติ โยชนาฯ ปริทีปนสฺส ปน อวิปรีตการณํ ทเสฺสตุํ **‘‘ปจฺจยสามคฺคิยํ ธมฺมานํ อุปฺปตฺติโต’’**ติ วุตฺตํฯ **วิหตา**ติ อพฺภาหตาฯ **‘‘ปุริมปุริมปจฺจยวเสนา’’**ติ อิมินา อวิเจฺฉทวเสน ปวตฺตมานํ อุ

เจฺฉทิฏฺฐินิวตฺตกํ เหตุผลปพนฺธํ ทเสฺสติฯ เตนาห **“กุโต อุเจฺฉโท”**ติฯ อุเจฺฉทาภาวกถเนเนว เจตฺถ อุเจฺฉทวาทสฺสาปิ อภาวํ ทเสฺสตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ตสฺสา ตสฺสา ปจฺจยสามคฺคิยาติ ตสฺมึ ตสฺมึ เหตุปจฺจยสมวาเยฯ **สนฺตตึ อวิจฺฉินฺทิตฺวา**ติ เหตุผลปพนฺธสงฺขาตสฺส สนฺตานสฺส อวิจฺฉินฺทเนนฯ **เตสํ เตสํ** ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ สมฺภวโต อุปฺปชฺชนโต สสฺสตุเจฺฉทสงฺขาตํ อนฺตทฺวยํ อนุปคฺคมฺม ยถาสกํ ปจฺจเยหิ อนุรูปผลุปฺปตฺติ อิธ มชฺฌิมปฏิปทาติ อธิเปฺปตาฯ กมฺมวฏฺฏสฺส, วิปากวฏฺฏสฺส จ ภินฺนสภาวตฺตา, ภินฺนกาลตฺตา จ **โส กโรติ โส ปฏิสํเวเทตีติ วาทปฺปหานํ**ฯ กุสลากุสลกฺขนฺธปฺปวตฺติยญฺหิ การกโวหาโร, วิปากกฺขนฺธปวตฺติยํ เวทกโวหาโรติฯ ยสฺมึ สนฺตาเน กมฺมํ นิพฺพตฺตํ, ตเตฺถว ตสฺส ผลสฺส นิพฺพตฺตนโต **อโญฺญ กโรติ อโญฺญ ปฏิสํเวเทตีติ วาทปฺปหานํ**ฯ น หิ กตสฺส วินาโส, อกตสฺส วา อพฺภาคโม อตฺถิฯ ‘‘อิตฺถี, ปุริสา’’ติ โวหาเรน ชนปทนิรุตฺติฯ ตตฺถ ยสฺมา ปณฺฑิตาปิ โลเก ‘‘ปญฺจกฺขเนฺธ อาเนตุ, นามรูปํ อาคจฺฉตู’’ติ อวตฺวา อิตฺถี, ปุริโสเตฺวว โวหรนฺติ, ตสฺมา ‘‘อิตฺถี เอวายํ, ปุริโส เอวายนฺติ อปริญฺญาตวตฺถุกานํ โหติ อภินิเวโสฯ วิทฺทสฺโน ปน ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ชานนฺตสฺส ตถา ตถา ปวตฺตมาเน ธเมฺม อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตโต ตตฺถ ปรมตฺถโต น อภินิเวโสติ อาห **“ชนปทนิรุตฺติยา อนภินิเวโส”**ติฯ **สมญฺญายา**ติ โลกสมญฺญายฯ **อนติธาวน**นฺติ อนติกฺกมนํฯ ‘‘สโตฺต’’ติ หิ วุเตฺต ‘‘โก เอตฺถ สโตฺต, กึ รูปํ, อุทาหุ เวทนาทโย’’ติ วิภาคํ อกตฺวา โลกสมญฺญาวเสเนว โลกิเยหิ วิย โลกิโย อโตฺถ สมญฺญํ อวิลงฺฆเนฺตน โวหริตโพฺพฯ

อปโร นโย – ปเจฺจตุมรหตีติ ปฏิโจฺจฯ โย หิ นํ ปเจฺจติ อภิสเมติ, ตสฺส อจฺจนฺตเมว ทุกฺขวูปสมาย สํวตฺตติฯ สมฺมา, สห จ อุปฺปาเทตีติ สมุปฺปาโทฯ ปจฺจยธโมฺม หิ อตฺตโน ผลํ อุปฺปาเทนฺต สมุปฺปุณฺณเมว อุปฺปาเทติ, น วิกลํฯ เย จ ธเมฺม อุปฺปาเทติ, เต สเพฺพ สเหว อุปฺปาเทติ, น เอเกกํฯ อิติ ปฏิโจฺจ จ โส สมุปฺปาโท จาติ **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**ฯ อถ วา ปฏิจฺจ ปฏิมุขํ อิตฺวา การณสามคฺคึ อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา สหิเต อุปฺปาเทตีติ **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**ฯ ปฏิมุขคมนญฺจ ปจฺจยสฺส การณสามคฺคิยา องฺคภาเวน ผลสฺส อุปฺปาทนเมวฯ **อปฺปฏิกฺขิปิตฺวา**ติ จ น วินา ตาย การณสามคฺคิยา, องฺคภาวํ อคนฺตฺวา สยเมว น อุปฺปาเทตีติ อโตฺถฯ เอเตน การณพหุตา ทสฺสิตา, **“สหิเต”**ติ อิมินา ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมพหุตาฯ อุภเยนาปิ ‘‘เอกํ น เอกโต’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๖๑๗) ปรโต วุจฺจมาโน สาสนนโย ทีปิโต โหติฯ

อถ วา ปฏิจฺจ ปเจฺจตพฺพํ ปจฺจยํ ปฏิคนฺตฺวา น วินา เตน สมฺพนฺธสฺส อุปฺปาโท **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท** (อุทา. อฏฺฐ. ๑)ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ เจตฺถ สมุปฺปาทปฺปธานวจนวิเญฺญยฺย สสตฺติโก เหตูติ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ ‘‘ปฏิจฺจา’’ติ วุเตฺต กึ ปฏิจฺจาติ วตฺตพฺพนฺติ อาห **“ปเจฺจตพฺพ”**นฺติฯ โส จ ปจฺจยธโมฺมติ กตฺวา วุตฺตํ **“ปจฺจย”**นฺติฯ อิทานิ ปฏิจฺจสทฺทสฺส อตฺถมาห **“ปฏิคนฺตฺวา”**ติฯ การณสฺส สภาเวน ตปฺปฏิลาภคติยา ปตฺวาฯ กถํ น วินา เตน? สติ เอว ตสฺมึ, ตสฺส จ ผลสฺส อุปฺปาทโต เอว, น อญฺญถาฯ อสติ, นิโรธโต จาติ อยํ ปจฺจยฏฺฐิติ ปฏิจฺจสทฺทสฺส อโตฺถฯ เตนายํ ปฏิจฺจสโทฺท ยถา ‘‘อิมสฺมึ สติ อิมสฺสุปฺปาโท’’ติ เอเต สทฺทา ภุมฺมนิสฺสกฺกวจนโชตนีเยน อิทํ-สทฺทวจนียสฺส เหตุมโต เหตุอายตฺตภาเวน ภาวุปฺปาทุตฺตรกิริยาเปเกฺขน ยายสฺส ตทายตฺตตา, ตาย สมตฺถตาย เหตุํ วทนฺติ, เอวํ คนฺตฺวา-สทฺทนฺตรวจนีเยน ตํวิเญฺญยฺยเสฺสว ปจฺจยนกิริยากตฺตุเหตุมโต เหตุปจฺจยเนน เหตุอายตฺตภาเวน สมุปฺปาทุตฺตรกิริยาเปเกฺขน ยายสฺส ตทายตฺตตา, ตาย สมตฺถตาย เหตุมาหฯ เอวญฺจ กตฺวา ‘‘อวิชฺชา ปฏิจฺจ, สงฺขารา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา’’ติอาทิ (ปฏิ. ม. ๑.๔๖) สงฺขารปิฏเก วุตฺตํฯ **สมตฺถตา** เจตฺถ นิทานาทิภาโวฯ โส จ ตทวินาภาวิผลํ ปติ สตฺวเมวฯ **สมฺพนฺธสฺสา**ติ จ สํโยชนานุ

รูปตาวเสน ชาติอาทินา สมฺพนฺธสฺส ชรามรณาทิปจฺจยุปฺปนฺนสฺสฯ **อุปฺปาโท**ติ อุปฺปชฺชนํฯ ยทิ เอวํ กถํ ปฏิจฺจสทฺทปฺปโยโค, นนุ สมานกตฺตุกานํ ปุพฺพกาเล อีทิโส สทฺทปฺปโยโคติ? ‘‘ภุตฺวา คจฺฉติ, กสิตฺวา วปตี’’ติอาทีสุ สจฺจเมตํ, ตํ ปน เยภุยฺยวเสน ทฏฺฐพฺพํ สมานาปรกาเล, อสมานกตฺตุเก จ ทสฺสนโตฯ สมานกาเล ตาว –

> ‘‘อนฺธการํ นิหนฺตฺวาน, อุทิตายํ ทิวากโร;
> วณฺณปญฺญาวภาเสหิ, โอภาเสตฺวา สมุคฺคโต’’ติฯ –

อุทาหรณํฯ เกจิ ปน ‘‘มุขํ พฺยาทาย สยติ, อกฺขีนิ ปริวเตฺตตฺวา ปสฺสตี’’ติ อุทาหรนฺติฯ อปเร ‘‘นิสชฺช อธีเต, ฐตฺวา กเถตี’’ติฯ

ตตฺถ พฺยาทานปริวตฺตนุตฺตรกาลภาวิสยนทสฺสนกิริยาเปกฺขา ปุพฺพุตฺตรกาลตา อตฺถิ, สา จ เภทานุปลกฺขณา เกหิจิ น ลกฺขียติฯ ‘‘นิสชฺช อธีเต, ฐตฺวา กเถตี’’ติ จ สมานกาลตายปิ อเชฺฌนกถเนหิ ปุเพฺพปิ นิสชฺชฏฺฐานานิ โหนฺตีติ สกฺกา ปุพฺพุตฺตรกาลตา สมฺภาเวตุํ, ตสฺมา ปุริมานิเยว อุทาหรณานิ ยุตฺตานิฯ อุทยสมกาลเมว หิ ตนฺนิวตฺตนิยนิวตฺตนนฺติฯ อปรกาเล ‘‘ทฺวารมาวริตฺวา ปวิสติ, อาวริตฺวา นิกฺขมตี’’ติฯ เกจิ ปน ‘‘ฑกฺกจฺจ ปติโต ทโณฺฑ’’ติ อุทาหรนฺติฯ อภิฆาตภูตสหชาตาย ปน อภิฆาตชสทฺทสฺส สมานกาลตา เอตฺถ ลพฺภติ, ตสฺมา อิธาปิ ปุริมานิเยว อุทาหรณานิ ยุตฺตานิฯ ปุริมตาวจนิจฺฉาวเสเนว ปน ลกฺขณเหตุกิริยานํ ลกฺขณเหตุภาววจนิจฺฉาติ ลกฺขณภาวโต ปุริมกาโล อิเจฺจว ‘‘นิหนฺตฺวานา’’ติ สทฺทสิทฺธิ อิจฺฉิตา, เอวญฺจ ปจฺจยนกิริยา สมุปฺปชฺชนกิริยาย ปุริมิกาวาติ ปฏิจฺจ-สทฺทสิทฺธิฯ ตตฺถ ยุตฺตํ ปจฺจกฺขโต กตฺตุทสฺสนโตฯ อิธ ปน ตทภาวโต น ยุตฺตนฺติ เจ? นายํ โทโสฯ อิธาปิ อนุมานโต สิโทฺธฯ ชรามรณาทิโก กตฺตา อเตฺถว ‘‘ญตฺวา กิริยโต วย’’นฺติ เอวมาทิปโยคทสฺสนโต อวสฺสํ อนุมิยมาเนน กตฺตุนา อีทิโส สทฺทปโยโค อิจฺฉิตโพฺพฯ อสมาเน ปน กตฺตริ ‘‘ปิสาจํ ทิสฺวา ภยํ โหติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๗๑; ๒.๑๘๒; ปุ. ป. ๒๐๔) เอวมาทิ เวทิตพฺพํฯ ยถา จ ตตฺถ ปิสาจทสฺสนาทิปุริสพฺยาปาโร, เอวมิธาปิ ปจฺจยนํ ปจฺจยพฺยาปาโร อตฺตโน ผลุปฺปาทนํ, ตญฺจ สตฺวํ สมุปฺปาโทวาติ ‘‘ปจฺจเย สติ, ปจฺจยสฺส อุปฺปาทา’’ติ ปจฺจยนสฺส สมุปฺปาทเหตุตาย คมโก สมานสฺส กตฺตุ อภาเวปิ ปฏิจฺจ-สโทฺท สิโทฺธติ เวทิตโพฺพฯ ยทิ ปฏิจฺจสมฺพนฺธสฺส อุปฺปาโท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท, กถํ ปจฺจโย ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ? เหฏฺฐา วิจาริโตวายมโตฺถฯ อปิจ โยยํ สมุปฺปาท-สทฺทวิภาวิตานํ ปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปฏิจฺจสทฺทวิภาวิโต สสตฺติโก เหตุ อธิเปฺปโต, ตสฺส สมุปฺปาทาภิมุขตาย ปธานวจนวิเญฺญยฺยสภาวตฺตา ตถา วุโตฺตติฯ

กึ ปน การณํ สมุปฺปาทปธาเนน วจเนน สมุปฺปาทสฺส เหตุ เวทิตโพฺพ, น ปน สเหตุโก สมุปฺปาโท เอวาติ? วุจฺจเต – ทิฏฺฐสฺส ทุกฺขสฺส โย ปจฺจโย ปจฺจยนิเทฺทเสน ตสฺส วิภาวิตตฺตาฯ กถํ? ยถาห –

> ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ ปริวีมํสมาโน ปริวีมํสติ ‘ยํ โข อิทํ อเนกวิธํ นานปฺปการกํ ทุกฺขํ โลเก อุปฺปชฺชติ ชรามรณํ, อิทํ นุ โข ทุกฺขํ กึ นิทานํ กึ สมุทยํ กึ ชาติกํ กึ ปภวํ, กิสฺมึ สติ ชรามรณํ โหติ, กิสฺมึ อสติ ชรามรณํ น โหตี’ติฯ โส ปริวีมํสมาโน เอวํ ปชานาติ ‘ยํ โข อิทํ…เป…. อิทํ โข ทุกฺขํ ชาตินิทาน’’’มิจฺจาทินา (สํ. นิ. ๒.๕๑) –

ทิฏฺฐสฺส ทุกฺขสฺส นิทานํ **ปริวีมํสสุเตฺต** วุตฺตํฯ ตํ ปชานนญฺจ นิทานมฺปิ วิญฺญาตพฺพนฺติฯ ยถา จาห –

‘‘ปุเพฺพ เม, ภิกฺขเว, สโมฺพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตเสฺสว สโต เอตทโหสิ ‘กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปโนฺน ชายติ จ ชียติ จ มียติ จ จวติ จ อุปปชฺชติ จ, อถ จ ปนิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ นปฺปชานาติ ชรามรณสฺสฯ กุทาสฺสุ นาม อิมสฺส ทุกฺขสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายิสฺสติ ชรามรณสฺสา’ติ…เป…. ตสฺส มยฺหํ, ภิกฺขเว, โยนิโส มนสิการา อหุ ปญฺญาย อภิสมโย ‘ชาติยา โข สติ ชรามรณํ โหติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณ’’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๑๐) –

อาทินา ทิฎฺฐสฺส ทุกฺขสฺส ปจฺจยวีมํสาภิสมยา วุตฺตาฯ ปจฺจโย หิ ญาตโพฺพฯ ตทภิสมยาย ตฺตญฺจ ทุกฺขนิสฺสรณปชานนนฺติ โย จ ญาตโพฺพ, โส ปเวเทตโพฺพติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสโทฺทยํ ยทิทํ สมุปฺปาทสทฺทวิภาวิตํ ทิฎฺฐํ ทุกฺขํ, ตํ ปจฺจยํ ปฏิเจฺจว, น อญฺญถาติ เอวํ ปจฺจยวิภาวนตฺถํ วุจฺจติฯ ภวติ หิ ญาตุํ, ปเวเทตุญฺจ อิจฺฉิตภาเวน ปธานสฺสาปิ เกนจิ วิเสเสน ญาตพฺพตาย อปฺปธานภาเวน นิเทฺทโส ยถา ‘‘โก โสตาปโนฺน, ยสฺส ตีณิ สํโยชนานิ ปหีนานิฯ โก เทวทโตฺต, ยสฺส อุจฺจตรานิ เคหานี’’ติ, เอวมิธาปิ ปจฺจยปจฺจยนปเวทนเฏฺฐน นิเทฺทเส สตฺติวิเสเสน อตฺตโน ผเลน ปจฺจนียตาย ญาตพฺพภาเวน ‘‘ปฏิจฺจา’’ติ ปริยาเยน ปจฺจโย วุโตฺตฯ

โย จายํ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติอาทิโก นิเทฺทโส, โส จ สกลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส มูลโต ปฎฺฐาย ปจฺจยานํ ปเวทนาย นิทฺทิโฎฺฐติ ปริโยสาเนปิ ‘‘เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตี’’ติ เอวํ-สเทฺทน สมฺคฺฆาตํ ทุกฺขํ ทเสฺสตฺวา ตสฺส ยถาวุเตฺต ปจฺจเย ตํ สมุทยาภิมุเข กตฺวา นิคมิตา ปจฺจยาฯ **ปฏิปทาสุเตฺตปิ** (สํ. นิ. ๒.๓) ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา…เป… สมุทโย โหตี’’ติ วตฺวา ‘‘อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, มิจฺฉาปฏิปทา’’ติ วุตฺตํฯ น จ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนภาเวน คหิตํ ทุกฺขํ มิจฺฉาปฏิปทํ, อถ โข ทุกฺขสมุทยภูตา ปจฺจยาติฯ ยถา จ ‘‘ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ (ที. นิ. ๓.๓๓๕), ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๕๕) องฺคญาณปฏิเวทนตฺถตฺตา เทสนาย สมฺมาสมาธิปธาเนหิ สเทฺทหิ องฺคญาณปฏิเวทนํ กตํ, เอวมิธาปิ สมุปฺปาทปธาเนน สเทฺทน ปจฺจยปฏิเวทนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๕๘๑. ยา ปนายํ ตนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ **นิกฺขิตฺตา**ติ ฐปิตา, เทสิตาติ อโตฺถฯ ยถาธิเปฺปตสฺส อตฺถสฺส ตนนโต ตนฺติ, คโนฺถฯ ‘‘กึ วาที, ภเนฺต, สมฺมาสมฺพุโทฺธ’’ติ ปุจฺฉิเตน ‘‘วิภชฺชวาที, มหาราชา’’ติ (ปารา. อฎฺฐ. ๑.ตติยสงฺคีติกถา; กถา. อฎฺฐ. นิทานกถา) โมคฺคลิปุตฺตติสฺสเตฺถเรน วุตฺตตฺตา สมฺมาสมฺพุทฺธสาวกา วิภชฺชวาทิโนฯ เต หิ สตฺถารา เวนยิกาทิภาวํ วิภชฺช วุตฺตํ อนุวทนฺติ, โสมนสฺสาทีนํ, จีวราทีนญฺจ เสวิตพฺพาเสวิตพฺพภาวํฯ สสฺสตุเจฺฉทวาเท วา วิภชฺช วทนฺติฯ ‘‘สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา’’ติอาทีนํ (ที. นิ. ๑.๓๑) ฐปนียานํ ฐปนโต, ราคาทิกฺขยสฺส สสฺสตสฺส, ราคาทิกายทุจฺจริตาทิอุเจฺฉทสฺส จ วจนโต, น ปน เอกํสพฺยากรณียาทิเก ตโย ปเญฺห อปเนตฺวา วิภชฺชพฺยากรณียเมว วทนฺติฯ วิภชฺชวาทีนํ มณฺฑลํ สมูโห **วิภชฺชวาทิมณฺฑลํ**ฯ วิภชฺชวาทิโน วา ภควโต ปริสา **วิภชฺชวาทิมณฺฑล**นฺติปิ วทนฺติ, วิภชฺช วา สสฺสตุเจฺฉเท อุโภ อเนฺต อนุปคมฺม มชฺฌิมปฏิปทาภูตสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เทสนโต ภควา, ตทนุวาทโต ตสฺส สาวกา จ **วิภชฺชวาทิโน**ติฯ เสสํ ปุริมสทิสํฯ

โอตริตฺวาติ โอคาเหตฺวา, วิภชฺชวาที หุตฺวาติ อโตฺถฯ น หิ สยํ อวิภชฺชวาที สมาโน วิภชฺชวาทีนํ อนฺตเร ฐานมเตฺตน วิภชฺชวาทิมณฺฑลํ โอติโณฺณ นาม โหติฯ อาจริเยหิ อวุตฺตวิปรีตตฺถทีปเนน เต **นอพฺภจิกฺขเนฺตน**ฯ อวิชฺชา ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารานมฺปิ เหตุ ปจฺจโย โหตีติ วทโนฺต, กถาวตฺถุมฺหิ ปฏิกฺขิเตฺต ปุคฺคลวาทาทิเก จ วทโนฺต สกสมยํ โวกฺกมติ นาม, ตถา **อโวกฺกมเนฺตน**ฯ **ปรสมยํ** โทสาโรปนพฺยาปารวิรเหน **อนายูหเนฺตน**ฯ ‘‘อิทมฺปิ สุตฺตํ

คเหตพฺพ’’นฺติ ปรสมยํ อสมฺปิเณฺฑเนฺตนาติ เกจิ วทนฺติฯ ‘‘ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา ตเทวิทํ วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ อนญฺญ’’นฺติอาทีนิ (ม. นิ. ๑.๓๙๖) วทโนฺต สุตฺตํ ปฏิพาหติ นาม, ตถา **อปฏิพาหเนฺตน**ฯ ‘‘ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา เยเม อนฺตรายิกา ธมฺมา วุตฺตา ภควตา, เต ปฏิเสวโต นาลํ อนฺตรายาย (ม. นิ. ๑.๒๓๔; ปาจิ. ๔๑๗, ๔๑๘), สุปินเนฺต กโต วีติกฺกโม อาปตฺติกโร โหตี’’ติ จ เอวมาทึ วทโนฺต วินยํ ปฏิโลเมติ นาม, ตพฺพิปริยาเยน ตํ **อนุโลเมเนฺตน**ฯ ปฏิโลเมโนฺต หิ กมฺมนฺตรํ ภินฺทโนฺต, ธมฺมตญฺจ วิโลเมโนฺต กุโต กิเลสวินยํ อนุโลเมติฯ **สุเตฺต** (ที. นิ. ๒.๑๘๗ อาทโย; อ. นิ. ๔.๑๘๐) วุเตฺต จตฺตาโร มหาปเทเส, **อฏฺฐกถาย**ญฺจ วุเตฺต สุตฺตสุตฺตานุโลมอาจริยวาทอตฺตโนมติมหาปเทเส **โอโลเกเนฺตน**ฯ ตโทโลกเนน หิ สุเตฺต, วินเย จ สนฺติฏฺฐติ นาติธาวติฯ

ธมฺมนฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปาฬึฯ **อตฺถ**นฺติ ตทตฺถํฯ เหตุ, เหตุผลานิ วา อยเมตฺถ เหตุ **ธโมฺม,** อิทเมตฺถ เหตุผลํ **อโตฺถ**ติฯ **ธมฺม**นฺติ วา ธมฺมตํฯ ยถา เอเก ‘‘อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตาว สา ธาตู’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๐) สุตฺตปทสฺส อตฺถํ มิจฺฉา คาเหนฺตา ‘‘นิโจฺจ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท’’ติ ปจฺจยาการธมฺมํ มิจฺฉา ทีเปนฺติ, เอวํ อทีเปตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อตฺตโน ผลํ ปติ การณสฺส ววตฺถิตสภาวํ ทีเปเนฺตนฯ ยถา จ เอเก ‘‘อนิโรธํ อนุปฺปาท’’นฺติอาทินา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส อตฺถํ มิจฺฉา คาเหนฺติ, เอวํ คาเห อกตฺวา วุตฺตนเยเนว อวิปรีตํ **อตฺถํ สงฺคาเหเนฺตน**ฯ ‘‘ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณํ อวิชฺชา’’ติ วุตฺตมตฺถํ ปริวเตฺตตฺวา ปุน ‘‘ปุพฺพเนฺต อญฺญาณ’’นฺติอาทีหิ (ธ. ส. ๑๐๖๗) **อปเรหิปิ ปริยาเยหิ นิทฺทิสเนฺตน** ฯ ‘‘สงฺขารา อิมินา ปริยาเยน ภโวติ วุจฺจนฺติ, ตณฺหา อิมินา ปริยาเยน อุปาทาน’’นฺติอาทินา นิทฺทิสเนฺตนาติ จ วทนฺติฯ **ปกติยา**ติ ยถาวุตฺตวิธานํ อนามสิตฺวา เกวลเมวฯ

สจฺจนฺติ จตุสจฺจํฯ **สโตฺต**ติ สตฺตสุญฺญตาติ วทนฺติ, สตฺตสุเญฺญสุ ปน สงฺขาเรสุ สตฺตโวหาโร, สตฺตตฺตกิจฺจสิทฺธิ จฯ **ปจฺจยาการเมว จา**ติ ปจฺจยากาโร เอว จ, **ม**-กาโร ปทสนฺธิกโรฯ ปจฺจยธมฺมานํ อตฺตโนเยว ผลสฺส ปจฺจยภาโว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ อโตฺถฯ

ตสฺมาติ วุตฺตนเยน อตฺถวณฺณนาย กาตพฺพตฺตา, ทุกฺกรตฺตา จ **ปติฏฺฐํ นาธิคจฺฉามี**ติ ยตฺถ ฐิตสฺส วณฺณนา สุกรา โหติ, ตสฺสา ปติฏฺฐาภูตํ ตํ นยํ อตฺตโนเยว ญาณพเลน นาธิคจฺฉามีติ อโตฺถฯ นิสฺสยํ ปน อาจิกฺขโนฺต **‘‘สาสนํ ปนิท’’**นฺติอาทิมาหฯ อิธ **สาสน**นฺติ ปาฬิธมฺมมาห, ปฏิจฺจสมุปฺปาทเมว วาฯ โส หิ อนุโลมปฏิโลมาทินานาเทสนานยปฏิมณฺฑิโต อโพฺพจฺฉิโนฺน อชฺชาปิ ปวตฺตตีติ นิสฺสโย โหติฯ ตทฏฺฐกถาสงฺขาโต จ **ปุพฺพาจริยมโคฺค**ฯ ‘‘ตํ สุณาถ สมาหิตา’’ติ อาทรชนเน, อุสฺสาหเน จ กึ ปโยชนนฺติ เจ, ตํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘วุตฺตเญฺหต’’**นฺติอาทิฯ **อฏฺฐิํ กตฺวา**ติ อตฺถํ กตฺวาฯ ยถา วา น นสฺสติ, เอวํ อฏฺฐิคตํ วิย กโรโนฺต อฏฺฐิํ กตฺวาฯ ปุพฺพกาลโต อปรกาเล ภวํ **ปุพฺพาปริยํฯ วิเสส**นฺติ ปฐมารมฺภโต ปภุติ ขเณ ขเณ ญาณวิเสสํ, กิเลสกฺขยวิเสสญฺจ ลภตีติ อโตฺถฯ

๕๘๒. **เทสนาเภทโต**ติ เทสนาวิเสสโตฯ อตฺถโต, ลกฺขณาทิโต, เอกวิธาทิโต จ **อตฺถลกฺขเณกวิธาทิโต** ฯ **องฺคานญฺจ ววตฺถานา**ติ อวิชฺชาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ องฺคานํ ววตฺถานทสฺสนโตฯ

กมฺมวิปากกิเลสวฏฺฏานํ มูลการณตฺตา, อาทิโต วุตฺตตฺตา จ อวิชฺชา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส มูลํฯ ตตฺถ วลฺลิยา มูเล ทิเฏฺฐ ตโต ปภุติ วลฺลิหรณํ วิย ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส มูเล ทิเฏฺฐ ตโต ปภุติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนาติ อุปมาสํสนฺทนา น กาตพฺพาฯ น หิ ภควโต อิทเมว ทิฏฺฐํ, อิทํ

อทิฏฺฐนฺติ วิภชนียํ อตฺถิ สพฺพสฺส ทิฏฺฐตฺตาฯ มูลโต ปภุติ ปน วลฺลิหรณํ วิย มูลโต ปภุติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา กตาติ อิทเมตฺถ สามญฺญํ อธิเปฺปตํ, โพธเนยฺยชฺฌาสยวเสน วา โพเธตพฺพภาเวน มูลาทิทสฺสนสามญฺญํ โยเชตพฺพํฯ

ตสฺสาติ –

> ‘‘ส โข โส, ภิกฺขเว, กุมาโร วุฑฺฒิมนฺวาย อินฺทฺริยานํ ปริปากมนฺวาย ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต…เป.… รชนีเยหิฯ โส จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา ปิยรูเป รูเป สารชฺชติ, อปฺปิยรูเป รูเป พฺยาปชฺชติ, อนุปฏฺฐิตกายสติ จ วิหรติ ปริตฺตเจตโส, ตญฺจ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ยถาภูตํ นปฺปชานาติ, ยตฺถสฺส เต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อปริเสสา นิรุชฺฌนฺติฯ โส เอวํ อนุโรธวิโรธํ สมาปนฺโน ยํ กิญฺจิ เวทนํ เวเทติ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา, โส ตํ เวทนํ อภินนฺทติ อภิวทติ, อชฺโฌสาย ติฏฺฐตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๐๘) –

เอวํ วุตฺตสฺสฯ เอวํ โสตทฺวาราทีสุปิฯ ตสฺส **อภินนฺทโต**ติ สปฺปีติกตณฺหาย อภิมุขภาเวน นนฺทโตฯ **อภิวทโต**ติ ‘‘อโห สุขํ, อโห สุข’’นฺติ วจีเภทกรณปวตฺตาย พลวตณฺหาย ‘‘อหํ, มมา’’ติ อภิวทโตฯ ตโต พลวติยา โมเจตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย **อชฺโฌสาย ติฏฺฐโต**ฯ ตโตปิ พลวตี ปน อุปาทานภูตา ตณฺหา **นนฺที**ฯ เอตฺถ จ อภินนฺทนาทินา ตณฺหา วุตฺตา, นนฺทิวจเนน ตปฺปจฺจยํ อุปาทานํ จตุพฺพิธมฺปิ นนฺทิตาตทวิปฺปโยคตาหิ, ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนภาเวหิ จาติ เวทิตพฺพํฯ

ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติอาทิกญฺจ ตเตฺถว **มหาตณฺหาสงฺขยสุเตฺต** วุตฺตํฯ

วิปากวฏฺฏภูเต ปฏิสนฺธิปวตฺติผสฺสาทิเก กมฺมสมุฏฺฐานญฺจ โอชํ สนฺธาย **‘‘จตฺตาโร อาหารา ตณฺหานิทานา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ วฏฺฏูปถมฺภกา ปน อิตเรปิ อาหารา ตณฺหาปภเว ตสฺมึ อวิชฺชมาเน น วิชฺชนฺตีติ **‘‘ตณฺหานิทานา’’**ติ วตฺตุํ วฏฺฏนฺติฯ

๕๘๓. **ตโต ตโต**ติ จตุพฺพิธาสุ เทสนาสุ ตโต ตโต เทสนโตฯ **ญายปฺปฏิเวธาย สํวตฺตตี**ติ **ญาโย**ติ มคฺโค, โส เอว วา ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ‘‘อริโย จสฺส ญาโย ปญฺญาย สุทิฏฺโฐ โหตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๔๑; ๕.๑๐๒๔) วจนโตฯ สยเมว หิ โส สมนฺตภทฺทกตฺตา ตถา ตถา ปฏิวิชฺฌิตพฺพตฺตา ตาย ตาย เทสนาย อตฺตโน ปฏิเวธาย สํวตฺตติฯ **จตุพฺพิธคมฺภีรภาวปฺปตฺติยา**ติ ธมฺมตฺถเทสนาปฏิเวธคมฺภีเรสุ ปติฏฺฐาธิคมเนน ปติฏฺฐิตตฺตาติ อโตฺถฯ

สมนฺตภทฺทกตา, เทสนาวิลาสปฺปตฺติ จ จตุนฺนมฺปิ เทสนานํ สมานํ การณนฺติ วิเสสการณํ วตฺตุกาโม อาห **‘‘วิเสสโต’’**ติฯ **อสฺสา**ติ อสฺส ภควโต เทสนา, **อสฺส** วา ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส เทสนาติ โยเชตพฺพํฯ **ปวตฺติการณวิภาโค** อวิภตฺตสภาวา อวิชฺชาทโยว, การณนฺติ วา คหิตานํ ปกติอาทีนํ, อวิชฺชาทีนญฺจ อการณตา, การณตา จฯ ตตฺถ สมฺมูฬฺหา เกจิ อการณํ การณนฺติ คณฺหนฺติ, เกจิ น กิญฺจิ การณํ พุชฺฌนฺตีติ เตสํ ยถาสเกหิ อนุรูเปหิ การเณหิ สงฺขาราทิ**ปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถํ,** สํสารปฺปวตฺติสนฺทสฺสนตฺถนฺติ อโตฺถฯ ปวตฺติอาทีนวปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา อาทิ, ตโต สงฺขารา อุปฺปชฺชนฺติ, ตโต วิญฺญาณนฺติ เอวํ ปวตฺติยา **อุปฺปตฺติกฺกมสนฺทสฺสนตฺถํ,** คพฺภเสยฺยกาทิวเสน วา ตตฺถ ตตฺถ ภเว อตฺตภาวสฺส อุปฺปชฺชนานุปุพฺพิสนฺทสฺสนตฺถญฺจ อนุโลมเทสนา ปวตฺตาติฯ อิตราสํ ตทตฺถตาสมฺภเวปิ น ตาสํ ตทตฺถเมว ปวตฺติ อตฺถนฺตรสพฺภาวโตฯ อยํ ปน ตทตฺถา เอวาติ เอติสฺสา ตทตฺถตา วุตฺตาฯ

อนุวิโลกยโต โย สโมฺพธิโต ปุพฺพภาเค ตํตํปจฺจยุปฺปนฺนาวโพธสงฺขาโต ปุพฺพภาค ปฏิเวโธ ปวโตฺต, ตทนุสาเรน ตทนุคเมน ชรามรณาทิกสฺส ชาติอาทิการณํ ยํ อธิคตํ, ตสฺส สนฺทสฺสนตฺถํ อยํ ปฏิโลมเทสนา ปวตฺตาฯ อนุวิโลกยโต ปฏิโลมเทสนา ปวตฺตาติ วา สมฺพ โนฺธฯ เทเสโนฺตปิ หิ ภควา กิจฺฉาปนฺนํ โลกํ อนุวิโลเกตฺวา ปุพฺพภาค…เป…. สนฺทสฺสนตฺถํ เทเสสีติฯ อาหารตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปนฺนทฺธา, สงฺขาราวิชฺชา อตีตทฺธาติ อิมินา อธิปฺปาเยน าห **“ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวา”**ติฯ อาหารา วา ตณฺหาย ปภาเวตพฺพา อนาคโต อทฺธา, ตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปโนฺน , สงฺขาราวิชฺชา อตีโตติฯ ปจฺจกฺขํ ปน ผลํ ทเสฺสตฺวา ตนฺนิ ทานทสฺสนวเสน ผลการณปรมฺปรทสฺสนํ ยุชฺชตีติ อาหารา ปุริมตณฺหาย อุปฺปาทิตา ปจฺจุปฺป โนฺน อทฺธา, ตณฺหาทโย อตีโต, สงฺขาราวิชฺชา ตโตปิ อตีตตโร สํสารสฺส อนาทิภาวทสฺ สนตฺถํ วุโตฺตติฯ **ยาว อตีตทฺธาน**นฺติ ยาว อตีตตรํ อทฺธานนฺติ อโตฺถ ยุโตฺตติฯ อายตึ ปุนพฺภ วาภินิพฺพตฺติอาหารกา วา จตฺตาโร อาหารา “อาหาเรตีตาหํ น วทามิ…เป…. เอวํ ปน มํ อว ทนฺตํ โย เอวํ ปุเจฺฉยฺย ‘กิสฺส นุ โข, ภเนฺต, วิญฺญาณาหาโร’ติ, เอส กโลฺล ปโญฺห, ตตฺร กลฺลํ เวยฺยากรณํ, วิญฺญาณาหาโร อายตึ ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติยา”ติ (สํ. นิ. ๒.๑๒) วจนโต, ตํสมฺป ยุตฺตตฺตา ผสฺสเจตนานํ, ตปฺปวตฺติเหตุตฺตา จ กพฬีการาหารสฺสฯ เตน หิ อุปตฺถมฺภิตรู ปกายสฺส, ตญฺจ อิจฺฉนฺตสฺส กามวิญฺญาณายูหนํ โหติฯ โภชนญฺหิ สทฺธาทีนํ, ราคาทีนญฺจ อุ ปนิสฺสโยติ วุตฺตํฯ ตสฺมา เต กมฺมวฏฺฏสงฺคหิตา อาหารา ปจฺจุปฺปโนฺน อทฺธาติ อิมสฺมิํ ปริ ยาเย ปุริโมเยว อโตฺถ ยุโตฺตฯ

อตีตทฺธโต ปภุติ “อิติ โข, ภิกฺขเว, อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา”ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๒) อ ตีเต, ตโต ปรญฺจ เหตุผลปฏิปาฏิํ ปจฺจกฺขภูตานํ อาหารานํ นิทานทสฺสนวเสน อาโรหิตฺวา นิ วตฺตเนน วินา อพุชฺฌนฺตานํ ตํสนฺทสฺสนตฺถํ สา อยํ เทสนา ปวตฺตาติ อโตฺถฯ **อนาคตทฺธเห ตุสมุฏฺฐานโต ปภุตี**ติ อนาคตสฺส ภวสฺส เหตุภูตานํ ธมฺมานํ อุปฺปตฺติโต ปฏฺฐายฯ **อนาคต ทฺธสนฺทสฺสนตฺถ**นฺติ อนาคตทฺธุโน อปฺปฏิวิชฺฌนฺตานํ อปสฺสนฺตานํ ปจฺจกฺขํ ปจฺจุปฺปนฺนํ เหตุํ ทเสฺสตฺวา เหตุผลปรมฺปราย ตสฺส สนฺทสฺสนตฺถนฺติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ อาทิโต ปฏฺฐาย ยาว ปริ โยสานา, ปริโยสานโต จ ปฏฺฐาย ยาว อาทิ ปวตฺตา เทสนา ทฺวาทสงฺคา, ตโต เอว ติสนฺธิ จตุสเงฺขปาฯ มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว อาทิ ปวตฺตา เทสนา อฏฺฐงฺคา ทฺวิสนฺธิ ติสเงฺขปาฯ มชฺฌโต ปน ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา ปวตฺตา เทสนา ฉฬงฺคา ทฺวิสนฺธิ ติสเงฺขปาฯ “สํโยชนิ เยสุ, ภิกฺขเว, ธเมฺมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน”นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๕๓, ๕๗) มชฺฌโต ปฏฺฐาย ยาว ปริโยสานา ปวตฺตา เทสนา เอกสนฺธิ ทฺวิสเงฺขปาฯ เอวํ อยํ อเนกงฺคา เอว ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา อาคตาฯ เอกงฺควเส นาปิ จ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนา ลพฺภเตวฯ ยถาห –

> “ตตฺร, ภิกฺขเว, สุตวา อริยสาวโก ปฏิจฺจสมุปฺปาทํเยว สาธุกํ โยนิโส มนสิ กโร ติ ‘อิติ อิมสฺมิํ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติฯ อิมสฺมิํ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี’ติฯ สุขเวทนิยํ, ภิกฺขเว, ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุข เวทนา”ติ (สํ. นิ. ๒.๖๒) –

อาทิฯ เอตฺถ หิ “ผสฺสปจฺจยา”ติ เอตฺตโก เอว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุโตฺตฯ เตเนตํ วิญฺญายติ “เอกงฺคปฏิจฺจสมุปฺปาโท”ติฯ

ตตฺถ **อิมสฺมิํ สติ อิทํ โหตี**ติ อิมสฺมิํ อวิชฺชาทิเก ปจฺจเย สติ อิทํ สงฺขาราทิกํ ผลํ โหติฯ **อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตี**ติ อิมสฺส อวิชฺชาทิกสฺส ปจฺจยสฺส อุปฺปาทา อิทํ สงฺขาราทิกํ

ผลํ อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ **อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี**ติ อวิชฺชาทีนํ อภาเว สงฺขาราทีนํ อภาวสฺส, อวิชฺชาทีนํ นิโรธา สงฺขาราทีนํ นิโรธสฺส จ วจเนน ปุริมสฺมึ ปจฺจยลกฺขเณ นิยโม ทสฺสิโต โหติ ''อิมสฺมึ สติ เอว, น อสติ, อิมสฺส อุปฺปาทา เอว, น นิโรธา''ติฯ เตเนตํ ลกฺขณํ อโนฺตคธนิยมํ อิธ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

นิโรโธติ จ อวิชฺชาทีนํ วิราคาธิคเมน อายตึ อนุปฺปาโท อปฺปวตฺติฯ ตถา หิ วุตฺตํ ''อวิชฺชายเตฺวว อเสสวิราคนิโรธา''ติอาทิ (มหาว. ๑; อุทา. ๓)ฯ นิโรธวิโรธี จ อุปฺปาโท, เยน โส อุปฺปาทวิโรธิภาเวน วุโตฺต ''อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี''ติ, เตเนตํ ทเสฺสติ ''อนิโรโธ อุปฺปาโท นาม, โส เจตฺถ อตฺถิภาโวติปิ วุจฺจตี''ติฯ ''อิมสฺมึ สติ อิทํ โหตี''ติ อิทเมว หิ ลกฺขณํ ปริยายนฺตเรน ''อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตี''ติ วทเนฺตน ปเรน ปุริมํ วิเสสิตํ โหติ, ตสฺมา น ธรมานตํเยว สนฺธาย ''อิมสฺมึ สตี''ติ วุตฺตํ, อถ โข มเคฺคน อนิรุทฺธภาวญฺจาติ วิญฺญายติฯ ยสฺมา จ ''อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี''ติ (อุทา. ๒) ทฺวิธาปิ อุทฺทิฏฺฐลกฺขณสฺส นิโรธสฺส นิเทฺทสํ วทเนฺตน ''อวิชฺชายเตฺวว อเสสวิราคนิโรธา สงฺขารนิโรโธ''ติอาทินา (มหาว. ๑; อุทา. ๓) นิโรโธ เอว วุโตฺต, ตสฺมา นตฺถิภาโวปิ นิโรโธ เอวาติ นตฺถิภาววิรุโทฺธ อตฺถิภาโว อนิโรโธติ ทสฺสิตํ โหติฯ เตน อนิโรธสงฺขาเตน อตฺถิภาเวน อุปฺปาทํ วิเสเสติฯ ตโต น อิธ อตฺตลาภมตฺตํ อุปฺปาโทติ อธิเปฺปโต, อถ โข อนิโรธสงฺขาโต อตฺถิภาโว จาติ อยมโตฺถ วิภาวิโตติ เอวเมตํ ลกฺขณทฺวยวจนํ อญฺญมญฺญํ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาเวน สาตฺถกนฺติ เวทิตพฺพํฯ

โก ปนายํ อนิโรโธ นาม, โย อตฺถิภาโว, อุปฺปาโทติ จ วุจฺจตีติ? อปฺปหีนภาโว, อนิพฺพตฺติตผลตาปฺปหีนารหตาหิ ผลุปฺปาทนารหตา จฯ เย เตหิ ปหาตพฺพา อกุสลา ธมฺมา, เตสํ อริยมเคฺคน อสมุคฺฆาติตภาโว, เย ปน น ปหาตพฺพา กุสลาพฺยากตา ธมฺมา, ยานิ เตสุ สํโยชนานิ อขีณาสวานํ, เตสํ อปริกฺขีณตา จฯ อสมุคฺฆาติตานุสยตาย หิ สสํโยชนาขนฺธปฺปวตฺติ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทฯ ตถา หิ วุตฺตํ –

> ''ยาย จ, ภิกฺขเว, อวิชฺชาย นิวุตสฺส พาลสฺส, ยาย จ ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส อยํ กาโย สมุทาคโต, สา เจว อวิชฺชา พาลสฺส อปฺปหีนา, สา จ ตณฺหา อปริกฺขีณาฯ ตํ กิสฺส เหตุ? น, ภิกฺขเว, พาโล อจริ พฺรหฺมจริยํ สมฺมา ทุกฺขกฺขยาย, ตสฺมา พาโล กายสฺส เภทา กายูปโค โหติ, โส กายูปโค สมาโน น ปริมุจฺจติ ชาติยา ชรามรเณนา''ติ (สํ. นิ. ๒.๑๙) –

อาทิฯ ขีณสํโยชนานํ ปน อวิชฺชาย อภาวโต สงฺขารานํ, ตณฺหุปาทานานํ อภาวโต อุปาทานภวานํ น สมฺภโวติ วฏฺฏสฺส อุปเจฺฉโท ปญฺญายติฯ เตนวาห –

> ''ฉนฺนเนฺตฺวว, ผคฺคุน, ผสฺสายตนานํ อเสสวิราคนิโรธา ผสฺสนิโรโธ, ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ''ติ (สํ. นิ. ๒.๑๒) –

อาทิฯ น หิ อคฺคมคฺคาธิคมโต อุทฺธํ ยาว ปรินิพฺพานา สฬายตนาทีนํ อปฺปวตฺติ, อถ โข นตฺถิตา, นิโรธสทฺทวจนียตา, ขีณสํโยชนตาติ นิโรโธ วุโตฺตฯ อปิจ จิรกตมฺปิ กมฺมํ อนิพฺพตฺติตผลตาย, อปฺปหีนารหตาย จ ผลารหํ สนฺตํ เอว นาม โหติ, น นิพฺพตฺติตผลํ, นาปิ ปหีนารหนฺติ ผลุปฺปตฺติปจฺจยานํ อวิชฺชาสงฺขาราทีนํ วุตฺตนเยน ผลารหภาโว อนิโรโธติ เวทิตพฺพํฯ เอวํ อนิรุทฺธภาเวเนว หิ เยน วินา ผลํ น สมฺภวติ, ตํ การณํ อตีตาทิปิ ''อิมสฺมึ สตี''ติ อิมินา วจเนน วุตฺตํฯ ตโต เอว จ อวุสิตพฺรหฺมจริยสฺส อปฺปวตฺติธมฺมตํ อนาปโนฺน ปจฺจยุปฺปาโท

กาลเภทํ อนามสิตฺวา อนิวตฺติตาย เอว ‘‘อิมสฺสุปฺปาทา’’ติ วุโตฺตฯ อถ วา อวเสสปจฺจยสมวาเย อวิชฺชมานสฺสาปิ วิชฺชมานสฺส วิย ปเคว วิชฺชมานสฺส ยา ผลุปฺปตฺติอภิมุขตา, สา ‘‘อิมสฺสุปฺปาทา’’ติ วุตฺตาฯ ตทา หิ ตโต ผลํ อุปฺปชฺชตีติ ตทวตฺถํ การณํ ผลสฺส อุปฺปาทนภาเวน อุปฏฺฐิตํ อุปฺปตฺติํ นาม โหติ, น วิชฺชมานมฺปิ อตทวตฺถนฺติ ตทวตฺถตา อุปฺปาโทติ เวทิตพฺพาฯ

ตตฺถ **‘‘สติ’’**ติ อิมินา วิชฺชมานตามตฺเตน ปจฺจยภาวํ วทโนฺต อพฺยาปารตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ทเสฺสติฯ **อุปฺปาทา**ติ อุปฺปตฺติธมฺมตํ, อสพฺพกาลภาวิตํ, ผลุปฺปตฺติอภิมุขตญฺจ ทีเปโนฺต อนิจฺจตํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ทเสฺสติฯ ‘‘สติ, น อสติ, อุปฺปาทา, น นิโรธา’’ติ ปน เหตุอเตฺถหิ ภุมฺมนิสฺสกฺกวจเนหิ สมตฺถิตํ นิทานสมุทยชาติปภวภาวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ทเสฺสติฯ เหตุอตฺถตา เจตฺถ ภุมฺมวจเน ยสฺส ภาเวน ตทวินาภาวิผลสฺส ภาโว ลกฺขียติ, ตตฺถ ปวตฺติยา เวทิตพฺพา, ยถา อธนานํ ธเน อนนุปฺปทียมาเน ทาลิทฺทิยํ เวปุลฺลมคมาสิ (ที. นิ. ๓.๙๑), นิปฺผเนฺน สเสฺส สุภิกฺขํ ชายตีติ จฯ นิสฺสกฺกวจนสฺสาปิ เหตุอตฺถตา ผลสฺส ปภเว ปกติยญฺจ ปวตฺติยา, ยถา ‘‘กลลา โหติ อพฺพุทํ, อพฺพุทา ชายเต เปสี’’ติ (สํ. นิ. ๑.๒๓๕; กถา. ๖๙๒), ‘‘หิมวตา คงฺคา ปภวติ, สิงฺคโต สโร ชายตี’’ติ จฯ อวิชฺชาทิภาเวน จ ตทวินาภาวิสงฺขาราทิภาโว ลกฺขียติ, อวิชฺชาทีหิ จ สงฺขาราทโย ปภวนฺติ, ปกรียนฺติ จาติ เตสํ ปภโว, ปกติ จ, ตสฺมา ตทตฺถทีปนตฺถํ ‘‘อิมสฺมิํ สติ อิมสฺสุปฺปาทา’’ติ เหตุอตฺถา ภุมฺมนิสฺสกฺกนิเทฺทสา กตาฯ

ยสฺมา เจตฺถ ‘‘อิมสฺมิํ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชตี’’ติ สเงฺขเปน อุทฺทิฏฺฐสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติอาทิโก นิเทฺทโส, ตสฺมา ยถาวุโตฺต อตฺถิภาโว, อุปฺปาโท จ เตสํ เตสํ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ ปจฺจยภาโวติ วิญฺญายติฯ น หิ อนิรุทฺธตาสงฺขาตํ อตฺถิภาวํ, อุปฺปาทญฺจ อนิวตฺตสภาวตาสงฺขาตํ, อุทยาวตฺถตาสงฺขาตํ วา ‘‘สติเยว, น อสติ, อุปฺปาทา เอว, น นิโรธา’’ติ อโนฺตคธนิยเมหิ วจเนหิ ปกาสิตํ มุญฺจิตฺวา อโญฺญ ปจฺจยภาโว นาม อตฺถิ, ตสฺมา ยถาวุโตฺต อตฺถิภาโว, อุปฺปาโท จ ปจฺจยภาโวติ เวทิตโพฺพฯ เยปิ หิ ปฏฺฐาเน อาคตา เหตุอาทโย จตุวีสติ ปจฺจยา, เตปิ เอตเสฺสว ปจฺจยภาวสฺส วิเสสาติ เวทิตพฺพาฯ ตถา ยฺวายํ มูลเหตุนิทานสมฺภวปภวาทิปริยาเยหิ , อุปฺปาทฏฺฐิติ ปวตฺตฏฺฐิติ นิมิตฺตฏฺฐิติ อายูหนฏฺฐิติ สํโยคฏฺฐิติ ปลิโพธฏฺฐิตีติอาทิปริยาเยหิ จ ปกาสิโต การณโตฺถ, โสปิ เอเตฺถว อโนฺตคโธติ ทฏฺฐโพฺพฯ

๕๘๔. มูลการณสทฺทํ อเปกฺขิตฺวา **น อการณ**นฺติ นปุํสกนิเทฺทโส, อการณาติ อโตฺถฯ อการณํ ยทิ สิยา, สุตฺตํ ปฏิพาหิตํ สิยาติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อาสวสมุทยา’’**ติ สุตฺตํ อาหรติฯ **ปริยาโย** การณํฯ **วฏฺฏกถาย สีสภาโว** วฏฺฏเหตุโน กมฺมสฺสาปิ เหตุภาโวฯ ตตฺถ ภวตณฺหายปิ เหตุภูตา อวิชฺชา, ตาย ปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ภเว ตณฺหาย อุปฺปชฺชนโต อวิชฺชา วิเสเสน สีสภูตาติ **‘‘มูลการณ’’**นฺติ วุตฺตาฯ

ปุริมาย โกฏิยา อปญฺญายมานาย อุปฺปาทวิรหโต นิจฺจตํ คเณฺหยฺยาติ อาห **‘‘เอวํ เจตํ, ภิกฺขเว, วุจฺจตี’’**ติอาทิฯ เตน อิโต ปุเพฺพ อุปฺปนฺนปุพฺพตา นตฺถีติ อปญฺญายนโต ปุริมโกฏิอปญฺญายนํ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติฯ

๕๘๕. อวิชฺชาตณฺหาเหตุกฺกเมน ผเลสุ วตฺตเพฺพสุ **‘‘สุคติทุคฺคติคามิโน’’**ติ วจนํ สทฺทลกฺขณาวิโรธนตฺถํฯ ปูชิตสฺส หิ ทฺวเนฺท ปุพฺพนิปาโตฯ สวรา กิร มํสสฺส อฏฺฐินา อลคฺคนตฺถํ ปุนปฺปุนํ ตาเปตฺวา โกเฏฺฏตฺวา อุเณฺหทกํ ปาเยตฺวา วิริตฺตํ สูนํ อฏฺฐิโต มุตฺตมํสํ คาวิํ มาเรนฺติฯ เตนาห **‘‘อคฺคิสนฺตาปา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ ยถา วชฺฌคาวี จ อวิชฺชาภิภูตตาย ยถาวุตฺตํ อุเณฺหทกปานํ อารภติ, เอวํ ปุถุชฺชโน ยถาวุตฺตํ ทุคฺคติคามิกมฺมํฯ ยถา ปน สา อุเณฺหทก

ปาเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตณฺหาวเสน สีตุทกปานํ อารภติ, เอวํ ปุถุชฺชโน อวิชฺชาย นาติพลวภาวโต ทุคฺคติคามิกมฺม อาทีนวํ ทิสฺวา ตณฺหาวเสน สุคติคามิกมฺมํ อารภติฯ ทุเกฺข หิ อวิชฺชํ ตณฺหา อนฺวตฺตติ, สุเข ตณฺหํ อวิชฺชาติฯ

๕๘๖. **กตฺถจิ** สุตฺเตฯ **เอกธมฺมมูลิกํ เทสน**นฺติ อวิชฺชาตณฺหาสุ เอโกเยว ธโมฺม มูลํ เอติสฺสาติ เอกธมฺมมูลิกา, ตํ, ตตฺถ เอกํ เอว ธมฺมํ มูลํ กตฺวา ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนํ เทเสตีติ อโตฺถฯ อุปนิสีทติ ผลํ เอตฺถาติ อุปนิสา, การณํ, อวิชฺชา อุปนิสา เอเตสนฺติ **อวิชฺชูปนิสาฯ อสฺสาทานุปสฺสิโน**ติ อุปาทานิเยสุ เตภูมกธเมฺมสุ วิสยภูเตสุ อสฺสาเทตพฺพโต อสฺสาทสญฺญิตํ สุขโสมนสฺสํ อนุปสฺสนสีลสฺสฯ อปฺปหีนาวิชฺชตาย พาลลกฺขณโยเคน **พาลสฺสฯ เอวน**ฺติ อวิชฺชานิวุตฺตตฺตา, ตณฺหาสํยุตฺตตฺตา จฯ **อยํ กาโย**ติ อยํ มมเญฺจว ตุมฺหากญฺจ ปจฺจกฺขภูโต สวิญฺญาณกกาโย ขนฺธปญฺจกํฯ ‘‘สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส’’ติ (มหาว. ๑; อุทา. ๑) วจนโต ผสฺสการณเญฺจตํ วุจฺจตีติ อายตนฉกฺกํ วาฯ **สมุทาคโต**ติ อุปฺปโนฺนฯ **พหิทฺธา จ นามรูป**นฺติ พหิทฺธา สวิญฺญาณกกาโย ขนฺธปญฺจกํ, สฬายตนานิ วาฯ **อิเตฺถต**นฺติ อิตฺถํ เอตํฯ อตฺตโน จ ปเรสญฺจ ปญฺจกฺขนฺธา ทฺวาทสายตนานิ ทฺวารารมฺมณภาเวน ววตฺถิตานิ **ทฺวยํ** นามาติ อโตฺถฯ **ทฺวยํ ปฏิจฺจ ผโสฺส**ติ อญฺญตฺถ จกฺขุรูปาทีนิ ทฺวยานิ ปฏิจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทโย วุตฺตา, อิธ ปน อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ, มหาทฺวยํ นาม กิเรตนฺติ วุตฺตํฯ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย – อญฺญตฺถ ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕, ๔๒๖; สํ. นิ. ๒.๔๔; ๔.๖๐; กถา. ๔๖๕) จกฺขุ เจว รูปา จ…เป.… มโน เจว ธมฺมา จาติ วุตฺตานิ ทฺวยานิ ปฏิจฺจ จกฺขุสมฺผสฺสาทโย วุตฺตาฯ อิธ ปน ‘‘อยเญฺจว กาโย’’ติ จกฺขาทินิสฺสเย เสสธเมฺม จกฺขาทินิสฺสิเต เอว กตฺวา วุตฺตํ จกฺขาทิกายํ เอกเตฺตน ‘‘อชฺฌตฺติกายตน’’นฺติ คเหตฺวา, ‘‘พหิทฺธา จ นามรูป’’นฺติ วุตฺตํ รูปาทิอารมฺมณํ เอกเตฺตเนว ‘‘พาหิรายตน’’นฺติ ตานิ อชฺฌตฺติกพาหิรานิ อายตนานิ ปฏิจฺจ ผโสฺส วุโตฺต, ตสฺมา มหาทฺวยเมตนฺติฯ

เอวญฺจ กตฺวา อตฺตโน จ ปรสฺส จ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ, ฉหิ อายตเนหิ จาติ อยมโตฺถ ทีเปตโพฺพวาติ วุตฺตํฯ ‘‘อยํ กาโย’’ติ หิ วุตฺตานิ สนิสฺสยานิ จกฺขาทีนิ อตฺตโน ปญฺจกฺขนฺธา, ‘‘พหิทฺธา นามรูป’’นฺติ วุตฺตานิ รูปาทีนิ ปเรสํฯ ตถา อยํ กาโย อตฺตโน ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ, พหิทฺธา นามรูปํ ปเรสํ พาหิรานีติฯ อญฺญถา อชฺฌตฺติกายตนมเตฺต เอว ‘‘อยํ กาโย’’ติ วุเตฺตน อชฺฌตฺติกายตนาเนว อตฺตโน ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺตีติ อตฺตโน จ ปเรสญฺจ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ ทีปนา น สมฺภเวยฺยาติฯ **สเฬ้วายตนานี**ติ สเฬ้ว ผสฺสการณานิ, เยหิ การณภูเตหิ อายตเนหิ อุปฺปเนฺนน ผเสฺสน ผุโฏฺฐ พาโล สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวเทติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘เอเตสํ วา อญฺญตเรนฯ อวิชฺชานีวรณสฺส, ภิกฺขเว, ปณฺฑิตสฺส ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺสา’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๑๙) โยเชตพฺพํฯ อิมสฺมิญฺหิ สุเตฺต สงฺขาเร อวิชฺชาตณฺหานิสฺสิเต เอว กตฺวา กายคฺคหเณน วิญฺญาณนามรูปสฬายตนานิ คเหตฺวา ตสฺมิํ กาเย สฬายตนานํ ผสฺสํ ตํนิสฺสิตเมว กตฺวา เวทนาย วิเสสปจฺจยภาวํ ทเสฺสเนฺตน ภควตา พาลปณฺฑิตานํ อตีตทฺธาวิชฺชาตณฺหามูลโก เวทนาโนฺต ปฏิจฺจสมุปฺปาโท ทสฺสิโตฯ ปุน จ พาลปณฺฑิตานํ วิเสสํ ทเสฺสเนฺตน –

> ‘‘ยาย จ, ภิกฺขเว, อวิชฺชาย นิวุตสฺส พาลสฺส, ยาย จ ตณฺหาย สมฺปยุตฺตสฺส อยํ กาโย สมุทาคโต, สา เจว อวิชฺชา พาลสฺส อปฺปหีนา, สา จ ตณฺหา อปริกฺขีณาฯ ตํ กิสฺส เหตุ? น, ภิกฺขเว, พาโล อจริ พฺรหฺมจริยํ สมฺมา ทุกฺขกฺขยายฯ ตสฺมา พาโล กายสฺส เภทา กายูปโค โหติ, โส กายูปโค สมาโน น ปริมุจฺจติ ชาติยา…เป.… ทุกฺขสฺมาติ วทามี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๙) –

เวทนาปภวํ สาวิชฺชํ ตณฺหํ ทเสฺสตฺวา, อุปาทานภเว จ ตนฺนิสฺสิเต กตฺวา ‘‘กายูปโค โหตี’’ติ อาทินา ชาติอาทิเก ทเสฺสเนฺตน ปจฺจุปฺปนฺนเหตุสมุฏฺฐานโต ปภุติ อุภยมูลวเสน ปฏิจฺจสมุปฺปาโท วุโตฺต, ตพฺพิปริยาเยน จ ปณฺฑิตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนเหตุปริกฺขยโต ปภุติ อุภยมูลโก ปฏิโลมปฏิจฺจสมุปฺปาโทติฯ

๕๘๗. **ปูเรตุ**นฺติ วเฑฺฒตุํ, อุปจินิตุนฺติ อโตฺถฯ ทุคฺคติคามิกมฺมสฺส วิเสสปจฺจยตฺตา อวิชฺชา **‘‘อวินฺทิยํ วินฺทตี’’**ติ วุตฺตา, ตถา วิเสสปจฺจโย วินฺทิยสฺส น โหตีติ **‘‘วินฺทิยํ น วินฺทตี’’**ติ จฯ อตฺตนิสฺสิตานิ กตฺวา จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปวตฺตนํ อุปฺปาทนํ **อายตนํ**ฯ สโมฺมหภาเวเนว อนภิสมยภูตตฺตา **อวิทิตํ** อญฺญาตํ **กโรติฯ อนฺตวิรหิเต ชวาเปตี**ติ วณฺณาคมวิปริยายวิการวินาสธาตฺวตฺถวิเสสโยเคหิ ปญฺจวิธสฺส นิรุตฺติลกฺขณสฺส วเสน อ-การ วิ-การ ช-กาเร คเหตฺวา อเญฺญสํ วณฺณานํ โลปํ, ช-การสฺส จ ทุติยสฺสาคมํ กตฺวา **‘‘อวิชฺชา’’**ติ วุตฺตํฯ พฺยญฺชนตฺถํ วตฺวา สภาวตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘อปิจา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณานิ ‘‘อิทํ วตฺถุ, อิทํ อารมฺมณ’’นฺติ อวิชฺชาย ญาตุํ น สกฺกาติ อวิชฺชา ตปฺปฏิจฺฉาทิกา วุตฺตาฯ วตฺถารมฺมณสภาวฉาทนโต เอว อวิชฺชาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทภาวสฺส, ชรามรณาทีนํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนภาวสฺส จ ฉาทนโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนจฺฉาทนํ เวทิตพฺพํฯ

อปจฺจกฺขิตฺวาติ ปจฺจกฺขานํ อกตฺวา อปฏิกฺขิปิตฺวาฯ **อุปการกโฏฺฐ ปจฺจยโฏฺฐ** ยถา ปิณฺฑปาตาทิ สรีรสฺสฯ

สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ ยถา สงฺขตํ โหติ, เอวํ อภิสงฺขโรนฺติฯ สงฺขารสทฺทคฺคหเณน อาคตา สงฺขารา **สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขารา**ฯ ยทิปิ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราปิ สงฺขารสเทฺทน อาคตา, เต ปน อิมิสฺสา เทสนาย ปธานาติ วิสุํ วุตฺตา, ตสฺมา **‘‘ทุวิธา’’**ติ เอตฺถ สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขาเรสุ อภิสงฺขรณกสงฺขารํ วเชฺชตฺวา ตทเญฺญ สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขารา โยเชตพฺพาฯ **สงฺขารสเทฺทน อาคตสงฺขารา**ติ วา สมุทาโย วุโตฺตฯ ตเทกเทสา จ อิธ วเณฺณตพฺพภาเวน คหิตา อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, ตสฺมา วเณฺณตพฺพสพฺพสงฺคาหกวเสน ทุวิธตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ‘‘ปฐมํ นิรุชฺฌติ วจีสงฺขาโร’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๔๖๔) วิตกฺกวิจารอสฺสาสปสฺสาสสญฺญาเวทนาวจีสงฺขาราทโย วุตฺตา, น อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาเรสุ วุตฺตา กายสเญฺจตนาทโยฯ

สงฺขตสงฺขารา นาม ยถาสกํ ปจฺจเยหิ สงฺขตตฺตาฯ สติปิ ปจฺจยนิพฺพตฺตานํ สเพฺพสมฺปิ สงฺขตภาเว ‘‘มเมตํ ผล’’นฺติ ตตฺถาภิมุเขน วิย กมฺมุนา นิพฺพตฺติตตฺตา เตภูมกวิปากกฏตฺตารูเปสุ สาติสโย สงฺขตภาโวติ อธิปฺปาเยน **อฏฺฐกถายํ** (วิสุทฺธิ. ๒.๕๘๗) กมฺมนิพฺพตฺตานํ อภิสงฺขตสงฺขารตา วุตฺตาฯ **ปาฬิยํ** ปน ตถา อาคตฏฺฐานสฺส อภาวโต **‘‘เตปิ ...เป.... เอเตฺถว สงฺคหํ คจฺฉนฺตี’’**ติ วุตฺตํฯ **อนิจฺจา วต สงฺขารา**ติ วุตฺตา อุตุอาทิสมุฏฺฐานาปิ สพฺพธมฺมาฯ **อภิสงฺขรณกสงฺขาโรติ วุจฺจติ** อตฺตโน ผลสฺส อภิสงฺขรณโตฯ กายปโยคสมุฏฺฐาปนวีริยํ **กายิกวีริยํฯ อภิสงฺขารสฺสา**ติ ปโยคเวคสฺสฯ

วาจํ สงฺขโรตีติ **วจีสงฺขาโร**ฯ กาเยน สงฺขรียตีติ **กายสงฺขาโร**ฯ จิเตฺตน สงฺขรียติ, จิตฺตํ วา สงฺขโรตีติ **จิตฺตสงฺขาโร**ฯ สเงฺขปโต ปน สเพฺพปิ ยถารหํ สงฺขโรนฺติ, สงฺขรียนฺตีติ จ สงฺขาราติ เวทิตพฺพาฯ **วุตฺตน**ฺติ สงฺขารฏฺฐปจฺจยฏฺฐาทิมาหฯ

นมตีติ เอกนฺตสารมฺมณตาย อารมฺมณาภิมุขํ นมติฯ **ปริตสฺสตี**ติ ปิปาสติ, ตณฺหาปริตาปตาย วา วิจลติฯ **อุปาทิยตี**ติ ทฬฺหํ อาทิยติฯ **ภวตี**ติ อุปปตฺติภวํ สนฺธายาหฯ **ภาวยตี**ติ

กมฺมภวํฯ จุติ ขนฺธานํ มรณนฺติ **“มรนฺติ เอเตนา”**ติ วุตฺตํฯ ทุกฺขา เวทนา อุปฺปาททุกฺขา, ฐิติทุกฺขาติ จ กตฺวา **“เทฺวธา ขณตี”**ติ วุตฺตํฯ **อายาโส** ปริสฺสโม วิสาโทฯ

นิทฺทิฎฺฐนยทสฺสนนฺติ ยถานิทฺทิฎฺฐวิธิสนฺทสฺสนํฯ **เกวล**-สโทฺท อสมฺมิสฺสวาจโก จ โหติ ‘‘เกวลา สาลโย’’ติอาทีสุ, นิรวเสสวาจโก จ ‘‘เกวลา องฺคมคธา’’ติอาทีสุ, ตสฺมา ทฺวิธาปิ อตฺถํ วทติฯ ตตฺถ **อสมฺมิสฺสสฺสา**ติ สุขรหิตสฺสฯ น หิ เอตฺถ กิญฺจิ อุปฺปาทวยรหิตํ อตฺถิฯ **สกลสฺสา**ติ สพฺพภวาทิคตสฺส, สพฺพกาลิกสฺส จฯ

๕๘๘. ‘‘ลกฺขเณกวิธาทิโต’’ติ เอตฺถ **อาทิ**-สโทฺท ปเจฺจกํ ปริสมาเปตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต อาห **“ลกฺขณาทิโต”**ติฯ สมฺปยุเตฺต, ตํสมงฺคิปุคฺคเล วา สโมฺมหยตีติ **สโมฺมหนรสา**ฯ อารมฺมณสภาวสฺส ฉาทนํ หุตฺวา คยฺหตีติ **ฉาทนปจฺจุปฎฺฐานา**ฯ ‘‘อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๐๓) วจนโต **อาสวปทฎฺฐานา**ฯ ปฎิสนฺธิชนนตฺถํ อายูหนฺติ พฺยาปารํ กโรนฺตีติ **อายูหนรสา**ฯ ราสิกรณํ วา **อายูหนํ**ฯ เจตนาสภาวตฺตา เจตนา หุตฺวา คยฺหตีติ **เจตนาปจฺจุปฎฺฐานา**ฯ นามรูปสฺส ปุเรจาริกภาเวน ปวตฺตตีติ **ปุพฺพงฺคมรสํ**ฯ ปุริมภเวน สทฺธิํ ฆฎนํ หุตฺวา คยฺหตีติ **ปฎิสนฺธิปจฺจุปฎฺฐานํ**ฯ วิญฺญาเณน สห, อญฺญมญฺญญฺจ สมฺปยุชฺชตีติ **สมฺปโยครสํ**ฯ สมํ ปกาเรหิ โยโค **สมฺปโยโค**ฯ วิสุํ อภาโว **อวินิโพฺภโค**ฯ รูปํ สมฺปโยคาภาวโต วิกิรตีติ **วิกิรณรสํ**ฯ ตโต เอว หิ ปิสิยมานา ตณฺฑุลาทโย วิกิรนฺติ, จุณฺณีภูตา วิทฺธํสนฺติ, นามสฺส กทาจิ กุสลาทิภาโวปิ อตฺถีติ ตโต วิเสสนตฺถํ **“อพฺยากตปจฺจุปฎฺฐาน”**นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘อเจตโน อพฺยากโต’’ติ (วิสุทฺธิ. ๑.๓๑๑; วิภ. อฎฺฐ. ๑๗๓) เอตฺถ วิย อนารมฺมณตา วา อพฺยากตตา ทฎฺฐพฺพาฯ **อายตนลกฺขณ**นฺติ ฆฎฺฎนลกฺขณํ, อายานํ ตนนลกฺขณํ วาฯ ทสฺสนสฺส ยถาสกํ วิสยคฺคหณสฺส กรณโต **ทสฺสนรสํ**ฯ ‘‘ทสฺสนาทิรส’’นฺติ ปน **สโมฺมหวิโนทนิยํ** วุตฺตํฯ **วตฺถุทฺวารภาวปจฺจุปฎฺฐานํ** ยถารหํ วิญฺญาณมโนวิญฺญาณธาตูนนฺติ อธิปฺปาโยฯ วตฺถุคฺคหเณฺจตฺถ จกฺขาทิปญฺจกาเปกฺขํฯ อกุสลวิปากุเปกฺขาย อนิฎฺฐภาวโต ทุเกฺขน, อิตราย อิฎฺฐภาวโต สุเขน สงฺคหิตตฺตา **“สุขทุกฺขปจฺจุปฎฺฐานา”**ติ วุตฺตํฯ ทุกฺขสมุทยตฺตา **เหตุลกฺขณา ตณฺหา**ฯ ‘‘ตตฺรตตฺราภินนฺทินี’’ติ (ม. นิ. ๑.๙๑, ๔๖๐; สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; วิภ. ๒๐๓; มหาว. ๑๔) วจนโต **อภินนฺทนรสา**ฯ จิตฺตสฺส, ปุคฺคลสฺส วา รูปาทีสุ อติตฺตภาโว หุตฺวา คยฺหตีติ **อติตฺตภาวปจฺจุปฎฺฐานาฯ อมุญฺจนรสํ** ตณฺหาทิฎฺฐาภินิเวสวเสนฯ ตณฺหาทฬฺหตฺตํ หุตฺวา กามุปาทานํ, เสสานิ ทิฎฺฐิ หุตฺวา อุปฎฺฐหนฺตีติ **ตณฺหาทฬฺหตฺตทิฎฺฐิปจฺจุปฎฺฐานํ**ฯ กมฺมุปปตฺติภววเสน ภวสฺส ลกฺขณาทโย โยเชตพฺพาฯ

๕๘๙. **โมหาทิภาวโต**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน อนนุโพธาทีนํ สงฺคโหฯ ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณวเสน **อปฺปฎิปตฺติ,** อสุภาทีสุ สุภาทิวิปลฺลาสวเสน **มิจฺฉาปฎิปตฺติ**ฯ ทิฎฺฐิวิปฺปยุตฺตวเสน วา **อปฺปฎิปตฺติ,** ทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตวเสน **มิจฺฉาปฎิปตฺติฯ ทฺวารารมฺมณโต**ติ ทฺวารโต, อารมฺมณโต จ ฉสุ ทฺวาเรสุ, ฉสุ อารมฺมเณสุ จ ปวตฺตนโตฯ อยํ ปน วิภาโค น อวิชฺชาย เอว, อเญฺญสุปิ ปฎิจฺจสมุปฺปาทเงฺคสุ อรูปธมฺมานํ ลพฺภตีติ อาห **“สเพฺพสุปี”**ติฯ

วิปากธมฺมธมฺมาทิภาวโตติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน เนวเสกฺขานาเสกฺขสํโยชนิยาทิภาเว สงฺคณฺหาติฯ **จตุโยนิสํวตฺตนโต**ติ จตุโยนิปริยาปนฺนตฺตภาวนิพฺพตฺตนโตฯ

โลกิยวิภาคาทิภาวโตติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน อพฺยากตสปฺปจฺจยสงฺขตาทิภาเว สงฺคณฺหาติฯ **สเหตุกาเหตุกาทิโต**ติ **อาทิ**-สเทฺทน สสงฺขาราสงฺขาราทิเภเท สงฺคณฺหาติฯ

กามํ นามรูปํ ปจฺจุปฺปนฺนทฺธวเสน วุจฺจติ, ตถาปิ ยถา ปจฺจุปฺปนฺนํ, เอวํ อตีตานาคตมฺปีติ อทฺธทฺวยปริยาปนฺนสฺสาปิ นยโต คเหตพฺพตฺตา วุตฺตํ **"อตีตาทิโต ติวิธ"**นฺติฯ

สญฺชาติสโมสรณฏฺฐานโตติ วิญฺญาณตํสมฺปยุตฺตธมฺมานํ อุปฺปตฺติปวตฺติเทสภาวโตฯ **"ภูตปฺปสาทวิญฺญาณโต"**ติ ปาโฐ ยุตฺโตฯ "วิญฺญาณาทิโต"ติ ปน ปฐนฺติฯ เอกเสสนเยน พาหิรายตนสฺสาปิ สงฺคเห สติ อาทิ-สทฺเทน ตสฺส สงฺคหิตตฺตา ทฏฺฐพฺพาฯ **โนภยโคจร**นฺติ มนายตนมาหฯ น หิ อรูปธมฺมานํ เทสวเสน อาสนฺนตา, ทูรตา วา อตฺถิ อวิคฺคหตฺตา, ตสฺมา มนายตนสฺส โคจโร มนายตนํ สมฺปตฺตํ, อสมฺปตฺตํ วาติ น วุจฺจติฯ **ผสฺสาทีนมฺปี**ติ เอตฺถ ผโสฺส ตาว ผุสนสภาวโต, โลกิยสาสวาทิภาวโต จ เอกวิโธฯ ปฏิฆสมฺผสฺสอธิวจนสมฺผสฺสเภทโต, สเหตุกาทิภาวโต จ ทุวิโธฯ ภวตฺตยปริยาปนฺนโต, เวทนาตฺตยสมฺปโยคโต, อเหตุกทุเหตุกติเหตุกโต จ ติวิโธฯ โยนิคติวเสน จตุพฺพิโธ, ปญฺจวิโธ จฯ

เวทนา อนุภวนลกฺขณโต, โลกิยสาสวาทิภาวโต จ เอกวิธาฯ ปญฺจทฺวาริกมโนทฺวาริกเภทโต ทุวิธาฯ สุขาทิเภทโต ติวิธาฯ โยนิคติวเสน จตุพฺพิธา, ปญฺจวิธา จฯ ฉฬารมฺมณเภทโต ฉพฺพิธาฯ

ตณฺหา โลกสฺส สมุทยภาวโต เอกวิธาฯ ทุวิธา ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตภาวโตฯ ติวิธา กามภววิภวตณฺหาเภทโตฯ จตุพฺพิธา จตุมคฺคปเหยฺยโตฯ ปญฺจวิธา รูปาภินนฺทนาทิภาวโตฯ ฉพฺพิธา ฉตณฺหากายเภทโตฯ

อุปาทานํ เอกวิธํ ทฬฺหคฺคาหภาวโตฯ ทุวิธํ ตณฺหาทิฏฺฐิเภทโตฯ ติวิธํ ภวตฺตยูปนิสฺสยภาวโตฯ จตุพฺพิธํ กามุปาทานาทิเภทโตฯ ปญฺจวิธํ ปญฺจคติสํวตฺตนโตฯ

ภโว เอกวิโธ โลกิยสาสวาทิภาวโตฯ ทุวิโธ กมฺมุปปตฺติเภทโตฯ ติวิโธ กามภวาทิเภทโตฯ จตุพฺพิโธ จตุรุปาทานปจฺจยโตฯ ปญฺจวิโธ ปญฺจคติสํวตฺตนโตฯ ฉพฺพิโธ กามกมฺมภวาทิเภทโตฯ สตฺตวิโธ สตฺตวิญฺญาณฏฺฐิติสงฺคหโตฯ อฏฺฐวิโธ จตุรุปาทานปจฺจยกมฺมภวาทิเภทโตฯ นววิโธ กามภวาทิเภทโตฯ

ชาติ เอกวิธา ตตฺถ ตตฺถ ภเว ปฐมาภินิพฺพตฺติภาวโตฯ ทุวิธา รูปกฺขนฺธสงฺขารกฺขนฺธสงฺคหโตฯ ติวิธา ภวตฺตยปริยาปนฺนโตฯ โยนิคติวเสน จตุพฺพิธา, ปญฺจวิธา จฯ อิมินา นเยน ชรามรณาทีนมฺปิ เอกวิธาทิภาโว เวทิตโพฺพฯ

๕๙๐. โสกาทีนมฺปิ คหิตตฺตา องฺคพหุตฺตปฺปสงฺเค "ทฺวาทเสวา"ติ องฺคววตฺถานํ เวทิตพฺพํฯ น หิ โสกาทโย องฺคภาเวน วุตฺตา, ผเลน ปน การณํ อวิชฺชํ มูลงฺคํ ทเสฺสตุํ เต วุตฺตาฯ ชรามรณพฺภาหตสฺส หิ พาลสฺส เต สมฺภวนฺตีติ โสกาทีนํ ชรามรณการณตา วุตฺตา, น ปน "กายิกาย ทุกฺขาย เวทนาย ผุโฏฺฐ"ติ จ สุเตฺต ชรามรณนิมิตฺตญฺจ ทุกฺขํ สงฺคหิตนฺติ ตํ ตนฺนิมิตฺตานํ ชรามรณพฺภาหตสฺส สมฺภเว สาธกภาเวน วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน ชรามรเณเนว โสกาทีนํ เอกสเงฺขโป กโต, ตสฺมา เตสํ ชาติปจฺจยตา ยุชฺชติฯ ชรามรณปจฺจยภาเว หิ อวิชฺชาย เอกสเงฺขโป กาตโพฺพ สิยาฯ ชาติปจฺจยา ปน ชรามรณํ , โสกาทโย จ สมฺภวนฺตีติ ตตฺถ ชรามรณํ เอกนฺติกํ องฺคภาเวน คหิตํฯ โสกาทโย ปน รูปภวาทีสุ อภาวโต อเนกนฺติกา เกวลํ ปากเฏน ผเลน อวิชฺชานิทสฺสนตฺถํ คหิตาฯ เตน อนาคเต ชาติยา สติ ตโต ปราย ปฏิสนฺธิยา เหตุเหตุภูตา อวิชฺชา ทสฺสิตาติ ภวจกฺกสฺส อวิเจฺฉโท ทสฺสิโต โหตีติฯ สุตฺตญฺจ โสกาทีนํ อวิชฺชาการณนฺติ เอตเสฺสว อตฺถสฺส สาธกํ ทฏฺฐพฺพํ, น โสกาทีนํ พาลสฺส ชรามรณนิมิตฺตตาม

ตฺตสฺสฯ ‘‘อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน’’ติ หิ วจเนน อวิชฺชา โสกาทีนํ การณนฺติ ทสฺสิตา, น จ ชรามรณนิมิตฺตเมว ทุกฺขํ ทุกฺขนฺติฯ

อปโร นโย ชรามรณมฺปิ ปจฺจโย, อญฺญถา ทฺวาทสงฺคานิ น ปริปูเรนฺติฯ กสฺส ปน โส ปจฺจโย? โสกาทีนํฯ ยทิ เอวํ กสฺมา ‘‘ชรามรณปจฺจยา โสกาทโย สมฺภวนฺตี’’ติ อวตฺวา ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, โสกาทโย จ สมฺภวนฺตี’’ติ วุตฺตนฺติ? ยสฺมา ตทเญฺญนปิ ทุกฺขธเมฺมน ผุฏฺฐสฺส เต สมฺภวนฺติ, ตสฺมา อปฺปหีนสํโยชนสฺสาปิ เตสํ ตปฺปจฺจยตา น เอกํสิกาติ ชาติปจฺจยตาว วุตฺตาฯ อถ วา ชรามรณคฺคหเณน อุปปตฺติภโว สงฺคหิโตฯ อุปาทินฺนกฺขนฺธปริปาโก หิ อายุโน สํหานิ, อินฺทฺริยานํ ปริปาโก จ ชรา, เตสญฺจ เภโท มรณนฺติฯ สติ จ อุปปตฺติภเว ตตฺถ กตุปจิตํ, โปราณํ วา กมฺมํ **กมฺมภโว,** กมฺมาทิอุปฏฺฐาเน จุติอนนฺตรํ ปฏิสนฺธึ ชเนตีติ **อุปปตฺติภโว** ชาติยา ปจฺจโย, ตสฺมา ชรามรณมฺปิ ชาติยา ปจฺจยตาย ปฏิจฺจสมุปฺปาโทฯ ยสฺมา ปน ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ เอเตฺถว อุปปตฺติภวสฺส ชาติยา ปจฺจยตา สงฺคหิตา, ตสฺมา วุตฺตปริยายสงฺคหโต จ ‘‘ชรามรณปจฺจยา ชาตี’’ติ น วุตฺตํฯ เอวํ ชรามรณสฺสาปิ ปจฺจยภาวสิทฺธิโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทตาติ ทฺวาทสงฺคตา ววตฺถิตาติ เวทิตพฺพาฯ เตนาห **‘‘ทฺวาทเสวา’’**ติอาทิฯ **อยํ ตาวา**ติ ‘‘เทสนาเภทโต’’ติอาทินา วุตฺตํ อตฺถสํวณฺณนํ สนฺธายาหฯ

อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขารปทกถาวณฺณนา

๕๙๑. **อยํ ปนา**ติ อิทานิ วกฺขมานํฯ ‘‘กตมา จ, ภิกฺขเว, อวิชฺชา ทุเกฺข อญฺญาณ’’นฺติอาทินา (ม. นิ. ๑.๑๐๓) สุตฺตเนฺตสุ จตุฏฺฐานิกา อวิชฺชา วุตฺตาติ **‘‘สุตฺตนฺตปริยาเยนา’’**ติ วุตฺตํฯ **นิเกฺขปกเณฺฑ** (ธ. ส. ๑๑๐๖) ปน สุตฺตเนฺตสุ จตูสุ ฐาเนสุ กถิตาย เอว อวิชฺชาย อฏฺฐสุ ฐาเนสุ กิจฺจชาติโต กถิตตฺตา ตทตฺถวณฺณนาวเสน วิภาวนํ กาตุํ **‘‘อภิธมฺมปริยาเยนา’’**ติ อารภิตฺวา **‘‘วุตฺตเณฺหต’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อหาเปตฺวา วิภชิตพฺพํฯ วิภชนญฺหิ อภิธมฺมปริยาโยฯ ‘‘อฏฺฐสุ ฐาเนสุ อญฺญาณ’’นฺติ อาเนตฺวา ตํ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **เสสฏฺฐาเนสู**ติ ทุกฺขสมุทเยสุ, ปุพฺพนฺตาทีสุ จฯ **อารมฺมณวเสนา**ติ อารมฺมณกรณวเสนาปิฯ **อิธา**ติ อิมสฺมึ ‘‘ทุเกฺข อญฺญาณ’’นฺติอาทิเก ปาเฐฯ **สา**ติ อวิชฺชาฯ **อุปฺปนฺนา**ติ อสมูหตุปฺปนฺนา, ปเคว ปจฺจุปฺปนฺนาฯ ‘‘ปฏิจฺฉาเทตฺวา’’ติ เอตฺถ วุตฺตํ ปฏิจฺฉาทนาการํ ทเสฺสตุํ **‘‘ยาถาวสรสลกฺขณํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทตี’’**ติ วุตฺตํฯ รสิตพฺพํ ปฏิวิชฺฌิตพฺพํ สภาโว รโส, อตฺตโน รโส สรโส, ยาถาโว ยถาภูโต สรโส ยาถาวสรโส, โย ‘‘ปีฬนโฏฺฐ’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๒.๘) วุโตฺต ทุกฺขสจฺจปฺปเภทา เอว จ ปุพฺพนฺตาทโย, โส เอว ลกฺขิตพฺพตฺตา **ยาถาวสรสลกฺขณํ**ฯ ตํ **ปฏิวิชฺฌิตุํ** ปจฺจกฺขโต ชานิตุํ **น เทติ**ฯ

ตทุภยนฺติ ปุพฺพนฺตเญฺจว อปรนฺตญฺจ อตีตํ, อนาคตญฺจ ขนฺธปญฺจกํฯ ปุพฺพนฺตาปรนฺตภาควนฺตตาย วา ปจฺจุปฺปนฺนทฺธภูโต มชฺฌโนฺต ปุพฺพนฺตาปรโนฺตฯ **อยํ อวิชฺชา อิเม สงฺขารา**ติ อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธเมฺมสุ ปจฺจกฺขโต ชานนาการทสฺสนํฯ **เอตฺถา**ติ เอเตสุ ทุกฺขาทีสุฯ ยทิปิ อวิชฺชา ทุกฺขาทีสุ อารมฺมณกรณวเสนปิ ปวตฺตติ, ยถา ปน นิโรธมเคฺค อารมฺมณํ กาตุํ อสโกฺกนฺตี เต ชานิตุกามสฺส ตปฺปฏิจฺฉาทนวเสน, อนิโรธมเคฺคสุ นิโรธมคฺคคฺคหณการณภาเวน จ ปวตฺตมานา เต ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ, เอวํ ทุกฺขาทีสุปีติ เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘ปฏิจฺฉาทนวเสเนว อิธาธิเปฺปตา’’ติฯ ทุกฺขาทิวิสโย อนฺธตมกโร, โลภาทีนญฺจ อนฺธตมกรานํ ปจฺจยภูโต อทสฺสนาภาโร **อญฺญาณํ**ฯ

๕๙๒. **ปุญฺญาทโย**ติ ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยฯ ตตฺถ ปุนาติ อตฺตโน สนฺตานํ อปุญฺญผลโต, ทุกฺขสํกิเลสโต จ โสเธตีติ ปุญฺญํฯ หิตสุขชฺฌาสเยน ปุญฺญํ กโรตีติ ตนฺนิปฺผาทเนน กา

รกสฺส อชฺฌาสยํ ปูเรติ, ปุชฺชภวํ นิพฺพเตฺตตีติ วา ปุญฺญํฯ อิติ ปูรโก, ปุชฺชนิพฺพตฺตโก จ นิรุตฺตินเยน ปุญฺญนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปุญฺญญฺจ โส อตฺตโน ผลสฺส อภิสงฺขรณฏฺเฐน อภิสงฺขาโร จาติ **ปุญฺญาภิสงฺขาโร**ฯ ปุญฺญปฏิปกฺขโต อปุญฺญนฺติ วุตฺตวิปริยาเยน **อปุญฺญาภิสงฺขาโร** เวทิตพฺพํฯ สมาธิปจฺจนีกานํ อติทูรตาย น อิญฺชติ, อนิญฺชญฺจ ภวํ อภิสงฺขโรตีติ **อาเนญฺชาภิสงฺขาโร**ฯ กาเยน ปวตฺติโต, กายโต วา ปวตฺโต, กายสฺส วา สงฺขาโรติ **กายสงฺขาโร**ฯ วจีจิตฺตสงฺขาเรสุปิ เอเสว นโยฯ ตตฺถ ปฐมตฺติโก **ปริวีมํสนสุตฺตา**ทิวเสน คหิโตฯ ตตฺถ หิ ‘‘ปุญฺญํ เจ สงฺขารํ อภิสงฺขโรติ, ปุญฺญูปคํ โหติ วิญฺญาณ’’นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๕๑) อาคตํฯ ทุติยตฺติโก **วิภงฺคสุตฺต**วเสนฯ ตตฺถ หิ ‘‘ตโยเม, ภิกฺขเว, สงฺขาราฯ กตเม ตโย? กายสงฺขาโร วจีสงฺขาโร จิตฺตสงฺขาโร’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๘) วุตฺตํฯ

วิตฺถารโต ปนาติอาทิ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ สรูปโต, ปเภทโต จ วิภาวนํฯ **ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา,** น ทานสีลวเสนาติ ตตฺถ ลพฺภมานํ ปุญฺญกิริยวตฺถุํ ทเสฺสติฯ เอวญฺจ กตฺวา อรูปาวจรเจตนาปิ **‘‘ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา’’**ติ วุตฺตาฯ เย ปน ‘‘ภาวนาวเสเนวา’’ติ อวธารเณน อภิญฺญาเจตนํ นิวเตฺตตีติ วทนฺติ, ตทยุตฺตํ ตาสมฺปิ อวิชฺชาปจฺจยตาย วิย ปุญฺญาภิสงฺขารภาวสฺส จ อิจฺฉิตตฺตาฯ อญฺญถา อภิญฺญาจิตฺตุปฺปาทสฺส ปุญฺญกิริยวตฺถูสุ อสงฺคโห เอว สิยา, น จ ยุตฺตํ ‘‘กุสลญฺจ ปุญฺญกิริยวตฺถุญฺจ น โหตี’’ติฯ **ปาณาติปาตาทีติ อาทิ**-สเทฺทน น ตทวสิฏฺฐอกุสลกมฺมปถานํเยว คหณํ, อถ โข อนวเสสอกุสลกมฺมสฺสาปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ

อิตเรสุ ปนาติ กายสงฺขาราทีสุฯ ปุญฺญาภิสงฺขาราทโย ปวตฺตมานา อิเมหิ ทฺวาเรหิ ปวตฺตนฺตีติ **ทฺวารโต ปวตฺติทสฺสนตฺถํ**ฯ ‘‘สมวีสติ เจตนา’’ติ กสฺมา วุตฺตํ, ยทิ กายวจีวิญฺญตฺติโย สมุฏฺฐาเปนฺติโย กุสลากุสลเจตนา กายสงฺขาโร, วจีสงฺขาโรติ จ วุจฺจนฺติ, เอวํ สเนฺต อภิญฺญาเจตนายปิ กุสลาย ตถา ปวตฺตาย วจีสงฺขารภาโว วตฺตพฺพพฺพติ โจทนํ สนฺธายาห **‘‘อภิญฺญาเจตนา’’**ติอาทิฯ **เอตฺถา**ติ กายวจีสงฺขารคฺคหเณ, กายวจีสเญฺจตนาคฺคหเณ วาฯ **น คหิตา**ติ อฏฺฐกถายํ น คหิตา ‘‘อภิญฺญาเจตนา วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหตี’’ติฯ กสฺมา ปน น โหติ, นนุ สาปิ กุสลา, วิปากธมฺมา จาติ? สจฺจเมตํ, อนุปจฺฉินฺนตณฺหาวิชฺชมาเน ปน สนฺตาเน สพฺยาปารปฺปวตฺติยา ตสฺสา กุสลตา, วิปากธมฺมตา จ วุตฺตา, น วิปากุปฺปาทเนนฯ สา ปน วิปากํ อุปฺปาเทนฺตี รูปาวจรเมว อุปฺปาเทยฺยฯ น หิ อญฺญภูมิกํ กมฺมํ อญฺญภูมิกํ วิปากํ อุปฺปาเทตีติฯ อตฺตนา สทิสารมฺมณํ ติฏฺฐานิกเมว จ อุปฺปาเทยฺย **จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ** รูปาวจรวิปากสฺส กมฺมสทิสารมฺมณเสฺสว วุตฺตตฺตาฯ น จ รูปาวจรวิปาโก ปริตฺตาทิอารมฺมโณ อตฺถิ, อภิญฺญาเจตนา จ ปริตฺตาทิอารมฺมณาว โหติฯ ตสฺมา วิปากํ น อุปฺปาเทตีติ วิญฺญายติฯ กสิเณสุ จ อุปฺปาทิตสฺส จตุตฺถชฺฌานสมาธิสฺส อานิสํสภูตา อภิญฺญาฯ ยถาห ‘‘โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต’’ติอาทิ (ที. นิ. ๑.๒๔๔-๒๔๕; ม. นิ. ๑.๓๘๔-๓๘๖, ๔๓๑-๔๓๓; ปารา. ๑๒)ฯ ตสฺมา สมาธิผลสทิสา สา, น จ ผลํ เทติฯ ทานสีลานิสํสภูโต ตสฺมิํ ภเว ปจฺจยลาโภ วิยาติ สาปิ วิปากํ น อุปฺปาเทตีติฯ

‘‘ยถา จ อภิญฺญาเจตนา, เอวํ อุทฺธจฺจเจตนาปิ น โหตี’’ติ อิทํ อุทฺธจฺจสหคตธเมฺม วิสุํ อุทฺธริตฺวา ‘‘เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๒๕) วุตฺตตฺตา วิจาเรตพฺพํฯ สา ปน วิจารณา เหฏฺฐา ขนฺธนิเทฺทสวณฺณนายํ อกุสลกถายํ วิจาริตา เอวาติ ตตฺถ วิจาริตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ อปิเจตฺถ ยเทเก วิภชฺช วทนฺติ, ทสฺสนภาวนานํ อภาเวปิ เยสํ ปุถุชฺชนานํ, เสกฺขานญฺจ ทสฺสนภาวนาหิ ภวิตพฺพํ, เตสํ ตทุปฺปตฺติกาเล เตหิ ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา อกุสลา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, ภาวนาย ปหาตพฺพาติ จ วุจฺจนฺติฯ ปุถุชฺชนานํ ปน ภาวนาย อภาวา ภาวนาย ปหาตพฺพจินฺตา นตฺถิฯ เตน เตสํ ปวตฺตมานา ทสฺสเนน ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยาปิ ภาว

นาย ปหาตพฺพาติ น วุจฺจนฺติฯ ยทิ วุเจฺจยฺยุํ, ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ เกส ญฺจิ เกนจิ กทาจิ อารมฺมณอารมฺมณาธิปติอุปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจโย ภเวยฺยุํ? น จ ปฏฺฐาเน ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโยติ วุตฺตาฯ เสกฺขานํ ปน วิชฺชมานา ภาวนาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยาติ ภาวนาย ปหาตพฺพาฯ เตเนว เสกฺขานํ ทสฺสเนน ป หาตพฺพา, จตฺตตฺตา วนฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนตฺตา ปฏินิสฺสฏฺฐตฺตา อุเกฺขฏิตตฺตา สมุ เกฺขฏิตตฺตา อสฺสาทิตพฺพา, อภินนฺทิตพฺพา จ น โหนฺติฯ ปหีนตาย เอว โสมนสฺสเหตุภูตา, อ วิเกฺขปเหตุภูตา จ น โทมนสฺสํ, อุทฺธจฺจญฺจ อุปฺปาเทนฺตีติ น เต เตสํ อารมฺมณอารมฺมณาธิ ปติภาวํ, ปกตูปนิสฺสยภาวญฺจ คจฺฉนฺติฯ น หิ ปหีเน อุปนิสฺสาย อริโย ราคาทิกิเลเส อุปฺปา เทติฯ

วุตฺตเญฺหตํ ‘‘โสตาปตฺติมเคฺคน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลเส น ปุเนติ น ปเจฺจติ น ปจฺ จาคจฺฉติ…เป.… อรหตฺตมเคฺคน…เป.… ปจฺจาคจฺฉตี’’ติ (มหานิ. ๘๐; จูฬนิ. เมตฺตคูมาณ วปุจฺฉานิเทฺทส ๒๗)ฯ น จ ปุถุชฺชนานํ ทสฺสเนน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา, อิตเรสํ น เกนจิ ปจฺจ เยน ปจฺจโย โหนฺตีติ น สกฺกา วตฺตุํ ‘‘ทิฏฺฐึ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติฯ วิจิกิจฺฉํ อารพฺภ วิจิกิจฺฉา , ทิฏฺฐิ, อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๗) ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ อุทฺธจฺจารมฺมณปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตาฯ เอตฺถ หิ **อุทฺธจฺจ**นฺติ อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาทํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา อธิปติปจฺจยนิเทฺทเส ‘‘ทิฏฺฐึ ครุํ กตฺวา อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ ครุํ กตฺวา ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชตี’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๕) เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี’’ติฯ ตสฺมา ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพานํ อตีตาทิภาเวน น วตฺตพฺพเตฺตปิ ยาทิสานํ ตาหิ อนุปฺปตฺติธมฺมตา อาปาเทตพฺพา, เตสุ ปุถุชฺชเนสุ วตฺตมานา ทสฺสนํ อเปกฺขิตฺวา เตน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ทสฺสเนน ป หาตพฺพา, เสเกฺขสุ วตฺตมานา ภาวนํ อเปกฺขิตฺวา ตาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ภาวนาย ปหาตพฺพาฯ

เตสุ ภาวนาย ปหาตพฺพา สหายวิรหา วิปากํ น ชนยนฺตีติ ภาวนาย ปหาตพฺพเจตนาย นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุโตฺต, อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ ปน ปุถุชฺชเนสุ อุปฺ ปชฺชมานานํ สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนํ, อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาทสฺส จ สํโยชนตฺตยตเทกฏฺฐ กิเลสานํ อนุปจฺฉินฺนตาย อปริกฺขีณสหายานํ วิปากุปฺปาทนํ น สกฺกา ปฏิเสธิตุนฺติ อุทฺธจฺจสห คตธมฺมานํ วิปาโก วิภเงฺค วุโตฺตฯ ยทิ เอวํ, อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ อกุสลานํ เนวทสฺสเนน-นภาวนายปหาตพฺพตาย นวตฺตพฺพตา อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, อปฺปหาตพฺ พานํ ‘‘เนวทสฺสเนน-นภาวนาย ปหาตพฺพา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๙) วุตฺตตฺตา, อปฺปหาตพฺพ วิรุทฺธสภาวตฺตา จ อกุสลานํฯ

เอวมฺปิ เต อิมสฺมึ ติเก ‘‘นวตฺตพฺพา’’ติ วตฺตพฺพา อาปชฺชนฺตีติ? นาปชฺชนฺติ, จิตฺตุปฺปา ทกเณฺฑ ทสฺสิตานํ ทฺวาทสอกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ ทฺวีหิ ปเทหิ สงฺคหิตตฺตาฯ ยถา หิ ธมฺมว เสน สเพฺพ สงฺขตธมฺมา สงฺคหิตาติ อุปฺปนฺนตฺติเก กาลวเสน อสงฺคหิตาปิ อตีตา ‘‘นวตฺตพฺ พา’’ติ น วุตฺตา จิตฺตุปฺปาทรูปภาเวน คหิเตสุ นวตฺตพฺพสฺส อภาวา, เอวมิธาปิ จิตฺตุปฺปาทภา เวน คหิเตสุ นวตฺตพฺพสฺส อสงฺคหิตสฺส อภาวา นวตฺตพฺพตา นวุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ยตฺถ หิ จิตฺตุปฺปาโท โกจิ นิโยคโต นวตฺตโพฺพ อตฺถิ, ตตฺถ เตสํ จตุโตฺถ โกฏฺฐาโส อตฺถีติ ยถา วุตฺตปเทสุ วิย ตตฺถาปิ ภินฺทิตฺวา ภชาเปตพฺพจิตฺตุปฺปาเท ภินฺทิตฺวา ภชาเปติ ‘‘สิยา นวตฺตพฺ พา ปริตฺตารมฺมณา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๔๒๒)ฯ ตทภาวา อุปฺปนฺนตฺติเก, อิธ จ ตถา น วุตฺตาฯ

อถ วา ยถา สปฺปฏิฆเฏหิ สมานสภาวตฺตา รูปธาตุยํ ตโย มหาภูตา สปฺปฏิฆาติ วุตฺตาฯ ยถาห "อสญฺญสตฺตานํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา, เทฺว มหาภูเต ปฏิจฺจ เอกํ มหาภูต"นฺติ , เอวํ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานา ภาวนาย ปหาตพฺพสมานสภาวา ภาวนาย ปหาตพฺพาติ วุเจฺจยฺยุนฺติ? นตฺถิ นวตฺตพฺพตาปสงฺโคฯ เอวญฺจ สติ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานาปิ ภาวนาย ปหาตพฺพา สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทโย ปรภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนํ อุปนิสฺสยปจฺจโย, ราโค จ ราคทิฏฺฐีนํ อธิปติปจฺจโยติ อยมโตฺถ ลโทฺธ โหติฯ ยถา ปน อโผฏฺฐพฺพตฺตา รูปธาตุยํ ตโย มหาภูตา น ปรมตฺถโต สปฺปฏิฆา, เอวํ อเปกฺขิตพฺพภาวนารหิตา ปุถุชฺชเนสุ วตฺตมานา สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทโย น ปรมตฺถโต ภาวนาย ปหาตพฺพาติ ภาวนาย ปหาตพฺพานํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยตา น วุตฺตาฯ น จ ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโยติ วุตฺตาฯ เย หิ ทสฺสเนน ปหาตพฺพปจฺจยา กิเลสา, น เต ทสฺสนโต อุทฺธํ ปวตฺตนฺติฯ ทสฺสเนน ปหาตพฺพปจฺจยสฺสปิ ปน อุทฺธจฺจสหคตสฺส สหายเวกลฺลมตฺตเมว ทสฺสเนน กตํ, น ตสฺส โกจิ ภาโว ทสฺสเนน อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาทิโตติ ตสฺส เอกนฺตภาวนายปหาตพฺพตา วุตฺตาฯ ตสฺมา ตสฺส ตาทิสเสฺสว สติ สหาเย วิปากุปฺปาทนวจนํ, อสติ จ วิปากานุปฺปาทนวจนํ น วิรุชฺฌตีติฯ

ตยิทํ สพฺพํ เตสํ อาจริยานํ อโหปุริสิกามตฺตนฺติ อปเรฯ กสฺมา? อุทฺธจฺจสหคตสฺส เอกเนฺตน ภาวนาย ปหาตพฺพตฺตาฯ เอวญฺหิ วุตฺตํ ภควตา "กตเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา? อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท"ติ (ธ. ส. ๑๔๐๖)ฯ ยทิ หิ ตํ อิจฺฉิตํ สิยา, ยถา อตีตารมฺมณตฺติเก "นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถี"ติ (ธ. ส. ๑๔๓๓) วตฺวา วิภชฺช วุตฺตํ, เอวมิธาปิ "นิโยคา ภาวนาย ปหาตพฺพา นตฺถี"ติ วตฺวา "อุทฺธจฺจสหคโต สิยา ภาวนาย ปหาตโพฺพ, สิยา น วตฺตโพฺพ"ติ วเทยฺยฯ ยา จ ตํ สมเตฺถเนฺตน "ยทิ วุเจฺจยฺยุ"นฺติอาทินา ยุตฺติ วุตฺตา, สาปิ อยุตฺติฯ กสฺมา? ยสฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพารมฺมณานํ ราคทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจานํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพภาโว เอว อิจฺฉิโตติฯ ยํ ปน อุทฺธจฺจคฺคหเณน **ปาฬิยํ** อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท วุโตฺตติ วตฺวา ตํ สาเธตุํ อธิปติปจฺจยนิเทฺทเส อุทฺธจฺจสฺส อนุทฺธรณํ นิพนฺธนํ วุตฺตํ, ตมฺปิ อนิพนฺธนํ ปฏฺฐาเน สาวเสสปาฐทสฺสนโตฯ ตถา หิ "อตีโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส, อนาคโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๒) เอเตสํ วิภเงฺค เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺวา "ปจฺจุปฺปโนฺน ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา"ติ เอตสฺส **วิภเงฺค** ลพฺภมานมฺปิ น อุทฺธฏํฯ

ภาวนาย ปหาตพฺพสฺส วิปากทานํ ปติ ทสฺสเนน ปหาตพฺพสฺส สหายภาวูปคมนํ วิจาเรตพฺพํฯ กึ อวิชฺชาทิ วิย ทานสีลาทีนํ อุปฺปตฺติยาเยว วิปากทานสามตฺถิยา ฐานวเสน ทสฺสเนนปหาตพฺพํ ภาวนายปหาตพฺพสฺส สหายภาวํ อุปคจฺฉติ, อุทาหุ กิเลสา วิย กมฺมสฺส ปฏิสนฺธิทานํ ปตีติ? กิเญฺจตฺถ – ยทิ ตาว ปุริโม ปโกฺข ปหีนทสฺสนปฺปหาตพฺพตฺตา เสกฺขสนฺตาเน ปวตฺติโน ภาวนาปหาตพฺพสฺส กิริยภาโว อาปชฺชติ ปหีนาวิชฺชาตณฺหามาเน สนฺตาเน ปวตฺตทานาทิ วิยฯ อถ ทุติโย, ตสฺสาปิ ทสฺสเนนปหาตพฺพตา อาปชฺชติ อปายคมนียสภาวานติวตฺตนโต, ตสฺมา เหฏฺฐา วิจาริตนเยเนว อุทฺธจฺจสหคตสฺส วิปากทานํ ปติ ปาฬิยา, อฏฺฐกถาย จ อวิรุชฺฌนวเสเนตฺถ อตฺถวินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

สาปีติ อุทฺธจฺจเจตนาปิฯ **วิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเว**ติ สมฺปุณฺณสฺส วิปากวิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาเวฯ ยทิ อปเนตพฺพา, กสฺมา "สมวีสติ เจตนา"ติ วุตฺตนฺติ ตสฺส การณํ ทเสฺสโนฺต อาห **"อวิชฺชาปจฺจยา ปน สพฺพาเปตา โหนฺตี"**ติฯ อภิญฺญาเจตนายปิ ปจฺจยภาวํ ทเสฺสติฯ ยทิ เอวํ อภิญฺญาเจตนาย สห เอกวีสตีติ วตฺตพฺพํ, น, ตถา อวจนสฺส วุตฺตการณตฺตาฯ

ตํ ปน อิตราวจนสฺสาปิ การณนฺติ สมานรูปาย เอกิสฺสา อวจเน ยํ การณํ อเปกฺขิตฺวา เอกา น วุตฺตา, เตน การเณน วุตฺตายปิ อวตฺตพฺพตํ ทเสฺสติฯ **อยํ ติโก**ติ กายสงฺขารตฺติโกฯ **ปุริมตฺติก**นฺติ ปุญฺญาภิสงฺขารตฺติกํฯ **ปวิสตี**ติ กถํ ปวิสติฯ ปุญฺญาภิสงฺขาโร หิ อฏฺฐกามาวจรเจตนาปเภโท กายทุจฺจริตโต วิรมนฺตสฺส สิยา กายสงฺขาโร, วจีทุจฺจริตโต วิรมนฺตสฺส สิยา วจีสงฺขาโร, มโนทฺวาเร ปน อุปฺปนฺนา เตรสปิ เจตนา ปุญฺญาภิสงฺขาโร จ โหติ จิตฺตสงฺขาโร จฯ อปุญฺญาภิสงฺขาโรปิ กายทุจฺจริตวเสน ปวตฺติยํ สิยา กายสงฺขาโร, วจีทุจฺจริตวเสน ปวตฺติยํ สิยา วจีสงฺขาโร, เทฺว ทฺวารานิ มุญฺจิตฺวา มโนทฺวาเร ปวตฺติยํ สิยา จิตฺตสงฺขาโร, อาเนญฺชาภิสงฺขาโร จาติ เอวํ ทุติยตฺติโก ปุริมตฺติกเมว ปวิสติฯ เตน วุตฺตํ **“อตฺถโต ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํเยว วเสน อวิชฺชาย ปจฺจยภาโว เวทิตโพฺพ”**ติฯ

๕๙๓. **อวิชฺชาภาเว ภาวโต**ติ อวิชฺชาย อตฺถิภาเว สงฺขารานํ ภาวโตฯ น หิ อวิชฺชาย อสติ กทาจิ สงฺขารา สมฺภวนฺติฯ อิทานิ ตํ อวิชฺชาย ภาวํ ทเสฺสโนฺต **“อญฺญาณํ อปฺปหีนํ โหตี”**ติ อาหฯ เตน มเคฺคน อนิโรโธ อิธ อวิชฺชาย อตฺถิภาโว, น ธรมานตา เอวาติ ทเสฺสติฯ สฺวายมโตฺถ เหฏฺฐา วิภาวิโตเยวฯ **“อวิชฺชาสงฺขาต”**นฺติ จ อิมินา ญาณาภาวาทึ นิวเตฺตติฯ อยญฺหิ **อ**-กาโร ‘‘อเหตุกา ธมฺมา (ธ. ส. ทุกมาติกา ๒) อภิกฺขุโก อาวาโส’’ติอาทีสุ (จูฬว. ๗๖) ตํโยคนิวตฺติยํ ทิสฺสติฯ อภาโว เหตฺถ ทีปิโตฯ ‘‘อปฺปจฺจยา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๗) ตํสมฺพนฺธิตานิวตฺติยํฯ ปจฺจยุปฺปนฺนญฺหิ ปจฺจยสมฺพนฺธีติ อปฺปจฺจยุปฺปนฺนตฺตาติ ตํสมฺพนฺธิตา เอตฺถ โชตียติฯ ‘‘อนิทสฺสนา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๙) ตํสภาวนิวตฺติยํฯ นิทสฺสนญฺหิ ทฏฺฐพฺพตาฯ อถ จกฺขุวิญฺญาณํ นิทสฺสนํ น ปสฺสตีติ ตคฺคเหตพฺพตานิวตฺติยํฯ ตถา ‘‘อนาสวา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๕)ฯ ‘‘อปฺปฏิฆา ธมฺมา (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๐), อนารมฺมณา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๕๕) ตํกิจฺจนิวตฺติยํฯ ‘‘อรูปิโน ธมฺมา (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๑), อเจตสิกา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๕๗) ตพฺภาวนิวตฺติยํฯ ตทญฺญถา หิ เอตฺถ ปกาสียติฯ ‘‘อมนุโสฺส’’ติ (ที. นิ. ๒.๓๒๑) ตพฺภาวมตฺตนิวตฺติยํฯ มนุสฺสตฺตมตฺตํ นตฺถิ, อญฺญํ สมานนฺติ สทิสตา เหตฺถ สูจียติฯ ‘‘อสฺสมโณ สมณปฏิโญฺญ (อ. นิ. ๓.๑๓, ๒๗; ปุ. ป. ๙๑, ๑๒๔), อปุโตฺต’’ติ ตถา สมฺภาวนียคุณนิวตฺติยํฯ ครหา หิ เอตฺถ ญายติฯ ‘‘กจฺจิ โภโต อนามยํ (ชา. ๑.๑๕.๑๔๖; ๒.๒๐.๑๒๙), อนุทรา กญฺญา’’ติ ตทนปฺปภาวนิวตฺติยํฯ ‘‘อนุปฺปนฺนา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๗) ตํสทิสภาวนิวตฺติยํฯ อตีตานญฺหิ อุปฺปนฺนปุพฺพตฺตา, อุปฺปาทิธมฺมานญฺจ ปจฺจเยกเทสนิพฺพตฺติยา อารทฺธุปฺปาทภาวา, กาลวินิมุตฺตสฺส จ วิชฺชมานตฺตา อุปฺปนฺนานุกูลตา, ปเคว ปจฺจุปฺปนฺนานนฺติ ตพฺพิธุรภาโว เอตฺถ วิญฺญายติฯ ‘‘อเสกฺขา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๑) ตทปริโยสานนิวตฺติยํฯ ตนฺนิฏฺฐานเญฺหตฺถ ปกาสียติฯ อิเมสํ ปน อตฺถานํ อสมฺภวโต ปาริเสเสน ยถา กุสลปฏิปกฺขา ธมฺมา อกุสลา, เอวํ วิชฺชาปฏิปกฺขา อวิชฺชาติ กตฺวา ญาณปฏิปโกฺข ธโมฺม อญฺญาณนฺติ เวทิตพฺพํฯ

สุขสญฺญาย คเหตฺวา ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขตาหิ วิญฺญูหิ ทุกฺขเนฺตฺวว คเหตพฺพํ สํสารทุกฺขํ สุขนฺติ สญฺญาย อภินิวิสิตฺวา, เอเตน ตตฺถ ตณฺหาปวตฺตึ ทเสฺสติฯ **อารภตี**ติ นิพฺพเตฺตติฯ **ตณฺหาปริกฺขาเร**ติ ตณฺหาย ‘‘สุขํ สุภ’’นฺติอาทินา สงฺขเต ปริกฺขเต, อลงฺกเตติ อโตฺถฯ ตณฺหา หิ ทุกฺขสฺส สมุทโยติ อชานโนฺต พาโล ‘‘อโห วตาหํ กายสฺส เภทา ปรํ มรณา ขตฺติยมหาสาลานํ สหพฺยตํ อุปปเชฺชยฺย’’นฺติอาทินา (ม. นิ. ๑.๔๔๒) ปริตสฺสโนฺต กายสงฺขาเร ปริกฺขโรติฯ **ตณฺหาปริกฺขาเร**ติ วา ตณฺหาย ปริวารภูเตฯ ตณฺหาวตฺถุํ หิ จกฺขาทึ, รูปาทิญฺจ อภิสงฺขริตฺวา ตํสมงฺคีนํ เทนฺตา สงฺขรา ตณฺหาย อุปเนนฺตา ตสฺสา ปริวารา วิย โหนฺตีติฯ **คติวิเสเส** พฺรหฺมโลกาทิเกฯ อเนกสตปสุพทฺธหึสโน วาชเปยฺยาทิโก **ยโญฺญ**ฯ อมรณตฺถาติ คหิตา ทุกฺกรกิริยา **อมรตโป**ฯ อมโร วา เทโว วา ภเวยฺยํ, เทวญฺญตร

โร วาติ ปวตฺติตา วตจริยา **อมรตโป**ฯ ทุกฺขตฺตา วา มโร มารโก ตโป **อมรตโป**ฯ ทิฏฺฐ อทิฏฺฐสโทฺท วิย มเร อมรสโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ

ชาติอาทิปปาตทุกฺขชนนโต มรุปฺปปาตสทิสตา ปุญฺญาภิสงฺขารสฺส วุตฺตาฯ **"มหาปริฬาหชนิก"**นฺติ อิมินา อนุฑหนเฏฺฐน ติณุกฺกาสทิสตํ ปุญฺญผลสฺส ทเสฺสติฯ **อปฺปสฺสาทตญฺจา**ติ **จ**-สเทฺทน อธิกุฏฺฏนวินิวิชฺฌนองฺคปจฺจงฺคปลิภญฺชนาทึ สงฺคณฺหาติฯ **ตปฺปจฺจย**นฺติ ตสฺส วิปริณามทุกฺขสภาวสฺส สุคติผลสฺส ปจฺจยภูตํฯ รมณียภาเวน จ อสฺสาทภาเวน จ คยฺหมานํ ปุญฺญผลํ ทีปสิขามธุลิตฺตสตฺถธาราสทิสํฯ ตทโตฺถ จ ปุญฺญาภิสงฺขาโร ตํนิปาตเลหนสทิโส วุโตฺตฯ "สุโข อิมิสฺสา ปริพฺพาชิกาย ตรุณาย มุทุกาย โลมสาย พาหาย สมฺผโสฺส"ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๔๖๙) สุขสญฺญาย อสุภภาวสฺส อสลฺลกฺขเณเนว เอกจฺจกามปริโภโคติ พาโล วิย คูถกีฬนํ, กิเลสาภิภูตตาย โกธารติอภิภูโต อสวโส มริตุกาโม วิย วิสขาทนํ สมฺปติ กิริยาขเณ, อายตึ ผลกฺขเณ จ ชิคุจฺฉนียํ, ทุกฺขญฺจ อปุญฺญาภิสงฺขารํ อารภติฯ โลภสหคตสฺส วา คูถกีฬนสทิสตา, โทสสหคตสฺส วิสขาทนสทิสตา โยเชตพฺพาฯ สภยสฺสาปิ ปิสาจนครสฺส กามคุณสมิทฺธิยา สุขวิปลฺลาสเหตุภาโว วิย อารุปฺปวิปากานํ นิรนฺตรตาย, อนุปลกฺขิยมานอุปฺปาทวยานํ ทีฆสนฺตานตาย อคยฺหมานวิปริณามานํ สงฺขารวิปริณามทุกฺขภูตานมฺปิ นิจฺจาทิวิปลฺลาสเหตุภาโวติ, เตสํ ปิสาจนครสทิสตา, ตทภิมุขคมนสทิสตา จ อาเนญฺชาภิสงฺขารสฺส โยเชตพฺพาฯ

อวิชฺชาภาวโตว สงฺขารภาโว, น อภาวโตติ สงฺขารานํ อวิชฺชาปจฺจยภาเว สเงฺขเปน อนฺวยโต, พฺยติเรกโต จ วุตฺตมตฺถํ สุเตฺตน สมเตฺถตุํ **"วุตฺตมฺปิ เจต"**นฺติอาทินา สุตฺตปทํ อาภตํ ฯ ตตฺถ **อวิทฺวา**ติ อวิทฺทสุฯ **อวิชฺชาคโต**ติ อวิชฺชาย สมนฺนาคโต, อปฺปหีนาวิโชฺชติ อธิปฺปาโยฯ

ปฏฺฐานปจฺจยกถาวณฺณนา

๕๙๔. **ตาวา**ติ วตฺตพฺพนฺตราเปโกฺข นิปาโต, เตน "อวิชฺชา สงฺขารานํ ปจฺจโย"ติ อิทํ ตาว สิทฺธํ, อิทํ ปน อปรํ วตฺตพฺพนฺติ ทเสฺสติฯ "อิทํ ปน วตฺตพฺพ"นฺติ ยมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ, ตํ ทเสฺสตุํ ปจฺจยธมฺมา นาม เยสํ ปจฺจยา โหนฺติ, ยถา วา ปจฺจยา โหนฺติ, ตทุภเยสํ พหุภาวโต อเนกธาว ปจฺจยา โหนฺตีติ อวิชฺชายปิ ตํ อาสงฺกโนฺต ปุจฺฉิ **"กตเมสํ สงฺขารานํ กถํ ปจฺจโย โหตี"**ติ, ปุญฺญาภิสงฺขาราทโย พหู สงฺขารา วุตฺตาฯ อวิชฺชา จ เตสํ ปจฺจโย โหติ, น สเพฺพสํ เอกธาว โหติ, ตสฺมา อิเมสํ สงฺขารานํ เอวํ ปจฺจโย โหตีติ อิทํ วตฺตพฺพนฺติ อโตฺถฯ **ตตฺรา**ติ ตสฺมึ ปจฺจยภาเวฯ ยทิปิ "กตเมสํ สงฺขาราน"นฺติอาทินา อสาธารณโต ปุจฺฉา อารทฺธา, เอกเทเสน ปน สมุทาโยปลกฺขณเมตนฺติ ทฺวาทสนฺนํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานํ ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปจฺจยภาโว วตฺตโพฺพติ ตํ ทเสฺสตุํ, อวิชฺชาย วา ปจฺจยภาเว ปุจฺฉิเต ตปฺปสเงฺคน สเพฺพสมฺปิ ปจฺจยธมฺมานํ ปจฺจยภาวํ วิสเชฺชตุกาโม ปจฺจเย ตาว ปาฬิยเนว ทเสฺสตุํ **"*ภควตา หี*"**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ จ ภควตา จตุวีสติ ปจฺจยา วุตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ เตสํ วเสน อวิชฺชาทีนํ ปจฺจยภาโว เวทิตโพฺพติ อธิปฺปาโยฯ

"เหตุ จ โส ปจฺจโย จา"ติ อิมินา วจเนน เหตุโน, อธิปติปจฺจยาทิภูตสฺส จ คหณํ สิยาติ ตํ นิวาเรโนฺต อาห **"เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย"**ติฯ เอวมฺปิ โส เอว โทโส อาปชฺชตีติ ปุน อาห **"เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหตี"**ติฯ เตน น อิธ เหตุสเทฺทน ธมฺมคฺคหณํ กตํ, อถ โข ธมฺมสฺส สตฺติวิเสโส คหิโตติ ทเสฺสติฯ ตสฺส หิ ปจฺจยสทฺทสฺส จ สมานาธิกรณตํ สนฺธาย "เหตุ จ โส ปจฺจโย จ, เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย"ติ จ วุตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา ปรโต ปาฬิยํ "เหตู

เหตุ…เป…. เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑) เตน เตน เหตุภาวาทิอุปกาเรน ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส อุปการกตฺตํ วุตฺตํฯ **อภิธมฺมฏฺฐกถายํ** ปน ‘‘โย หิ ธมฺโม ยํ ธมฺมํ อปฺปจฺจกฺขาย ติฏฺฐติ วา อุปฺปชฺชติ วา, โส ตสฺส ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. อฏฺฐ. ปจฺจยุเทฺทสวณฺณนา), ‘‘มูลฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม เหตุปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. อฏฺฐ. ปจฺจยุเทฺทสวณฺณนา) จ เอวมาทินา ธมฺมปฏฺฐานนิเทฺทเสน ธมฺมโต อญฺญา ธมฺมสตฺติ นาม นตฺถีติ ธเมฺมเหว ธมฺมสตฺติวิภาวนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ อิธาปิ วา ‘‘เหตุ จ โส ปจฺจโย จา’’ติ ธเมฺมเนว ธมฺมสตฺตึ ทเสฺสติฯ น หิ ‘‘เหตุปจฺจโย’’ติอาทิโก อุเทฺทโส กุสลาทิอุเทฺทโส วิย ธมฺมปฺปธาโน, อถ โข ธมฺมานํ อุปการกภาวปฺปธาโนติฯ

‘‘เอเสว นโย’’ติ อิมินา ตพฺภาเวน ปจฺจยภาวํ อารมฺมณาทีสุ อติทิสติ ‘‘อารมฺมณญฺจ ตํ ปจฺจโย จาติ อารมฺมณปจฺจโย, อารมฺมณํ หุตฺวา ปจฺจโย, อารมฺมณภาเวน ปจฺจโยติ อโตฺถ’’ติ, น กมฺมธารยมตฺตํฯ

๕๙๕. **วจนาวยโว**ติ สาธนาวยวํ สนฺธายาหฯ วจนสภาวญฺหิ สาธนํ ปเรสํ อวิทิตตฺถญาปนโต โลเก สาธนนฺติ ปากฏํ ปญฺญาตํฯ ตถา หิ นํ อวยวลกฺขณํ, วจนสภาวญฺจ สาธนํ, อวยวปกฺขาทีนิ วจนานิ สาธนนฺติ จ ญายวาทิโน วทนฺติฯ **ปฏิญฺญา, เหตูติอาทีสู**ติ ปฏิญฺญา, เหตุ, อุทาหรณ, อุปนย, นิคมนานิฯ อุทาหรณสาธมฺมิยา สาธฺยสาธนํ **เหตุ**ฯ วิรูโป เหตูติ จ เอวมาทีสุ การณํ ยํ กิญฺจิ การณลกฺขณํ, สมฺปาปกลกฺขณมฺปิ วาฯ **อาทิ**-สเทฺทน ตสฺสาปิ สงฺคเหตพฺพตาย, ญาปกลกฺขณํ ปน วจนาวยวคฺคหเณน คหิตํฯ กามํ มูลมฺปิ การณลกฺขณํ การณเมว, การณนฺติ ปเนตฺถ ปจฺจยเหตุ คหิโตฯ มูลนฺติ เหตุเหตูติ การณวิเสสวิสยตฺตา มูลสฺส วิสุํ คหณํฯ **เอตี**ติ เอตสฺส อตฺถวจนํ วตฺตตีติ, ตญฺจ อุปฺปตฺติฏฺฐิตีนํ สาธารณวจนํฯ เตเนวาห **‘‘ติฏฺฐติ วา อุปฺปชฺชติ วา’’**ติฯ เอกโจฺจ หิ ปจฺจโย ฐิติยา เอว อุปการโก โหติ ยถา ปจฺฉาชาตปจฺจโย, เอกโจฺจ อุปฺปตฺติยา เอว ยถา อนนฺตราทิโก, เอกโจฺจ อุภยสฺส ยถา เหตุอาทโยฯ

อุปการกลกฺขโณติ จ ธเมฺมน ธมฺมสตฺตึ อุปการํ ทเสฺสตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ หิโนติ ปติฏฺฐาติ เอตฺถาติ **เหตุ,** อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทานํ หิ-สโทฺท มูลสโทฺท วิย ปติฏฺฐโตฺถ เวทิตโพฺพฯ หิโนติ วา เอเตน กมฺมนิทานภูเตน อุทฺธํ โอชํ อภิหรเนฺตน มูเลน วิย ปาทโป ตปฺปจฺจยํ ผลํ คจฺฉติ ปวตฺตติ วุทฺธึ วิรุฬฺหึ อาปชฺชตีติ **เหตุ**ฯ อตฺตโน ผลํ กโรตีติ **การณํ**ฯ นิททาติ ทเสฺสนฺตํ วิย โหตีติ **นิทานํ**ฯ สมฺภวติ ตํ เอตสฺมาติ **สมฺภโว**ฯ ปภวติ เอตสฺมาติ **ปภโว**ติ ปจฺจยเหตุสเทฺทหิ อิตเรสมฺปิ สมานตฺถตา เวทิตพฺพาฯ เอวํ สเนฺตปิ การณวิเสสวิสโย เหตุสโทฺท, การณสามญฺญวิสโย ปจฺจยสโทฺทติ ทเสฺสโนฺต **‘‘มูลฏฺฐนา’’**ติอาทิมาหฯ เหตุอโตฺถ, ปจฺจยโฏฺฐ จ เหฏฺฐา ปปญฺจวเสน วุโตฺตติ ตํ สงฺขิปฺปํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘สเงฺขปโต…เป…. เหตุปจฺจโย’’**ติฯ

ยถา สาลิวีหิพีชาทีนิ ตํตํโอสธีนํ สาลิวีหิอาทิภาวสฺส สาธกานิ, มณิอาทิปฺปภาวตฺถูนิ จ นีลาทิวณฺณานิ นีลาทิปฺปภาสาธกานิ, เอวํ เหตุปจฺจโย ยถารหํ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ กุสลาทิภาวสฺส สาธโกติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติ **‘‘โส สาลิอาทีน’’**นฺติอาทินาฯ **อาจริยาน**นฺติ จ เรวตาจริยํ สนฺธายาหฯ **เอวํ สเนฺต**ติ เหตุปจฺจโย ยทิ กุสลาทิภาวสาธโก, เอวํ สติฯ **น สมฺปชฺชติ** น สิชฺฌติฯ ยถา กุสลากุสลเหตุ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส กุสลากุสลภาวาย น ปริยโตฺต, เอวํ อพฺยากโตปิ เหตุ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส อพฺยากตภาวายฯ สภาเวเนว หิ ตํ อพฺยากตนฺติ อาห **‘‘น หิ โส เตสํ กุสลาทิภาวํ สาเธตี’’**ติฯ เหตุปจฺจโย จ เตสํ โหติเยวาติ อาห **‘‘น จ ปจฺจโย น**

โหตี’’ติฯ อิทานิ ตมตฺถํ ปาฬิยา สมเตฺถตุํ **“วุตฺตเญฺหต”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **วินา เอเตนา**ติ เอเตน เหตุนา อพฺยากตภาวสาธเกน วินา อเหตุกตฺตา, อพฺยากตภาโว สิโทฺธ สภาเวเนวาติ อธิปฺปาโยฯ

‘‘โยนิโส, ภิกฺขเว, มนสิ กโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺตี’’ติอาทิ (อ. นิ. ๑.๖๗) วจเนหิ กุสลภาวสฺส โยนิโสมนสิการปฺปฏิพทฺธตา สิทฺธาติ อาห **“โยนิโสมนสิการปฺปฏิพโทฺธ กุสลภาโว”**ติฯ เอเตเนว อกุสลอพฺยากตภาวาปิ กุสลภาโว วิย น เหตุปฏิพทฺธาติ ทสฺสิตํ โหติฯ ยํ ปเนเก มเญฺญยฺยุํ ‘‘อเหตุกเหตุสฺส อกุสลภาโว วิย สเหตุกเหตูนมฺปิ สภาวโตว กุสลาทิภาโว, อเญฺญสํ ตํสมฺปยุตฺตานํ เหตุปฏิพโทฺธ’’ติ, ตสฺส อุตฺตรํ วตฺตุํ **“ยทิ จา”**ติอาทิมาหฯ **อโลโภ กุสโล วา สิยา อพฺยากโต วา**ติ ยทิ อโลโภ สภาวโต กุสโล, โส กุสลสภาวตฺตา อพฺยากโต น สิยาฯ อถ อพฺยากโต ตํสภาวตฺตา กุสโล น สิยา อโลภสภาวสฺส อโทสตฺตาภาโว วิยฯ ยสฺมา ปน อุภยถาปิ โหติ, ตสฺมา ยถา อุภยถา โหเนฺตสุ สทฺธาทีสุ สมฺปยุเตฺตสุ เหตุปฏิพทฺธํ กุสลาทิภาวํ ปริเยเสถ, น สภาวโต, เอวํ เหตูสุปิ กุสลาทิตา อญฺญปฏิพทฺธา ปริเยสิตพฺพา, น สภาวโตติ ยํ วุตฺตํ ‘‘สมฺปยุตฺตเหตูสุ สภาวโตว กุสลาทิภาโว’’ติ, ตํ น ยุชฺชติฯ สา ปน ปริเยสิยมานา โยนิโสมนสิการาทิปฏิพทฺธา โหตีติ เหตูสุ วิย สมฺปยุเตฺตสุปิ โยนิโสมนสิการาทิปฏิพโทฺธ กุสลาทิภาโว, น เหตุปฏิพโทฺธติ สิทฺธํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ

วิรุฬฺหมูลา วิยาติ เอเตน มูลานิ วิย มูลานีติ ทเสฺสติฯ เตเนวาห **“สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธเนนา”**ติฯ สฺวายํ ‘‘กุสโล ธโมฺม กุสลสฺส, กุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส, กุสโล ธโมฺม กุสลาพฺยากตสฺส, อกุสโล ธโมฺม อกุสลสฺส, อกุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส, อกุสโล ธโมฺม อกุสลาพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธโมฺม อพฺยากตสฺสา’’ติ เอวํ สตฺตธา **ปญฺหาวาเร** นิทฺทิโฏฺฐฯ ยํ ปน วุตฺตํ เหตุกิจฺจํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑), ตตฺถ ปฐโม เหตุสโทฺท ปจฺจตฺตนิทฺทิโฏฺฐ ปจฺจยธมฺมนิเทฺทโส, เตนสฺส เหตุภาเวน อุปการกตา เหตุปจฺจยตาติ ทเสฺสติฯ ทุติโย ปจฺจยุปฺปนฺนวิเสสนํ, เตน น เยสํ เกสญฺจิ สมฺปยุตฺตกานํ เหตู เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย, อถ โข เหตุนา สมฺปยุตฺตานเมวาติ ทเสฺสติฯ นนุ จ สมฺปยุตฺตสทฺทสฺส สาเปกฺขตฺตา ทุติเย เหตุสเทฺท อวิชฺชมาเนปิ อญฺญสฺส อเปกฺขิตพฺพสฺส อนิทฺทิฏฺฐตฺตา เหตู อตฺตนาว สมฺปยุตฺตกานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโยติ อยมโตฺถ วิญฺญายตีติ? นายเมกโนฺตฯ เหตุสโทฺท หิ ปจฺจตฺตนิทฺทิโฏฺฐ ‘‘เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ เอเตฺถว พฺยาวโฏ ยทา คยฺหติ, น ตทา สมฺปยุตฺตวิเสสนํ โหตีติ สมฺปยุตฺตอวิสิฏฺฐา เย เกจิ คหิตา ภเวยฺยุนฺติฯ นนุ จ ยถา ‘‘อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, อรูปิโน อินฺทฺริยา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมาน’’นฺติ จ วุเตฺต ทุติเยน อาหารคฺคหเณน, อินฺทฺริยคฺคหเณน จ วินาปิ อาหารินฺทฺริยสมฺปยุตฺตกาว คยฺหนฺติ, เอวมิธาปิ สิยาติ? น, อาหารินฺทฺริยาสมฺปยุตฺตสฺส วเชฺชตพฺพสฺส อภาวโตฯ วเชฺชตพฺพาภาวโต หิ ตตฺถ ทุติเย อาหารินฺทฺริยคฺคหเณ อสติปิ ตํสมฺปยุตฺตกาว คยฺหนฺตีติ ตํ น กตํ, อิธ ปน วเชฺชตพฺพํ อตฺถีติ กตฺตพฺพํ ทุติยํ เหตุคฺคหณํฯ เอวมฺปิ ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกาน’’นฺติ เอตฺถ เหตุสมฺปยุตฺตกานํ โส เอว สมฺปยุตฺตกเหตูติ วิเสสนสฺส อกตตฺตา โย โกจิ เหตุ ยสฺส กสฺสจิ เหตุสมฺปยุตฺตสฺส เหตุปจฺจเยน ปจฺจโยติ อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, ปจฺจตฺตนิทฺทิฏฺฐเสฺสว เหตุโน ปุน สมฺปยุตฺตวิเสสนภาเวน วุตฺตตฺตาฯ เอตทตฺถเมว หิ วินาปิ ทุติเยน เหตุสเทฺทน เหตุสมฺปยุตฺตภาเว สิเทฺธปิ ตสฺส คหณํ กตํฯ

อถ วา อสติ ทุติเย เหตุสเทฺท เหตุสมฺปยุตฺตกานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย, น ปน เหตูนนฺติ เอวมฺปิ คหณํ สิยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ โส วุตฺโตฯ เตน เหตุสมฺปยุตฺตภาวํ เย ลภนฺติ, เตสํ สเพฺพสํ เหตูนํ, อเญฺญสมฺปิ เหตู เหตุปจฺจเยน ปจฺจโยติ ทสฺสิตํ โหติฯ ยสฺมา ปน เหตุฌานมคฺคา ปติฏฺฐามตฺตาทิภาเวน อญฺญธมฺมนิรเปกฺขา, น อาหารินฺทฺริยา วิย สาเปกฺขา เอว, ตสฺมา เอเตเสฺวว ทุติยํ เหตาทิคฺคหณํ กตํฯ อาหารินฺทฺริยา ปน อาหริตพฺพอีสิตพฺพาเปกฺขา เอว, ตสฺมา เต วินาปิ ทุติเยน อาหารินฺทฺริยคฺคหเณน อตฺตนา เอว อาหริตเพฺพ, อีสิตเพฺพ จ อาหารินฺทฺริยภูเต, อเญฺญ จ สมฺปยุตฺตเก ปริจฺฉินฺทนฺตีติ ตํ ตตฺถ น กตํฯ อิธ จ ทุติเยน เหตุคฺคหเณน ปจฺจยุปฺปนฺนานํ เหตุนา, ปจฺจยภูเตเนว จ สมฺปยุตฺตานํ เหตูนํ, อเญฺญสญฺจ ปริจฺฉินฺนตฺตา ปุน วิเสเสน กิจฺจํ นตฺถีติ ปญฺหาวาเร ‘‘กุสลา เหตู สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธาน’’นฺติอาทีสุ ทุติยํ เหตุคฺคหณํ น กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๕๙๖. **อารมฺมณภาเวนา**ติ วิสยภาเวน, อาลมฺพิตพฺพภาเวนาติ อโตฺถฯ **อารภิตฺวาปี**ติ **ปิ**-สเทฺทน อิมมตฺถํ ทเสฺสติ – รูปายตนาทิมเตฺต ยสฺมึ กิสฺมิญฺจิ เอกสฺมึ อฏฺฐตฺวา ‘‘ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภา’’ติ (ปฏฺฐา ๑.๑.๒) อนิยเมน สพฺพรูปายตนานํ…เป.… สพฺพธมฺมายตนานญฺจ อารมฺมณปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตา รูปาทิเภเทน ฉพฺพิเธสุ สงฺขตาสงฺขตปญฺญตฺติธเมฺมสุ น โกจิ ธโมฺม อารมฺมณปจฺจโย น โหตีติฯ สฺวายํ อารมฺมณปจฺจยภาโว เหฏฺฐา วิภาวิโต เอวฯ **อาลมฺพิตฺวา**ติ คเหตฺวาฯ เอกนฺตสารมฺมณภาวโต อนารพฺภ ปวตฺติ เอว นตฺถีติ อาห **‘‘อารเพฺภวา’’**ติฯ สฺวายํ ‘‘กุสโล ธโมฺม กุสลสฺส, กุสโล ธโมฺม อกุสลสฺส, กุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส, อกุสโล ธโมฺม อกุสลสฺส, กุสลสฺส, อพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธโมฺม อพฺยากตสฺส, กุสลสฺส, อกุสลสฺสา’’ติ เอวํ นวปฺปกาโร เวทิตโพฺพฯ

๕๙๗. **เชฏฺฐกเฏฺฐนา**ติ ปมุขภาเวนฯ อตฺตาธีนานญฺหิ ปติภูโต ธโมฺม อธิปติฯ โส เตสํ ปมุขภาเวน ปวตฺตติฯ ‘‘ฉนฺทวโต กึ นาม น สิชฺฌตี’’ติอาทิกํ ปุริมาภิสงฺขารูปนิสฺสยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมาเน จิตฺตุปฺปาเท ฉนฺทาทโย ธุรภูตา เชฏฺฐกภูตา สมฺปยุตฺตธเมฺม สาธยมานา วเส วตฺตยมานา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, สมฺปยุตฺตธมฺมา จ เตสํ วเสน วตฺตนฺติ หีนาทิภาเวน ตทนุวตฺตนโต, เตน เต อธิปติปจฺจยา โหนฺติฯ ครุกาตพฺพมฺปิ อารมฺมณํ ตนฺนินฺนโปณปพฺภารานํ อสฺสาทนปจฺจเวกฺขณมคฺคผลานํ อตฺตโน วเส วตฺตยมานํ วิย ปจฺจโย โหติฯ ตสฺมา อยํ อตฺตาธีนานํ ปติภาเวน อุปการกตฺตา อธิปติปจฺจโยติ ทฏฺฐโพฺพฯ **ฉนฺทาธิปตี**ติ ฉนฺทสงฺขาโต อธิปติ, ฉนฺทํ ธุรํ ฉนฺทํ เชฏฺฐกํ กตฺวา จิตฺตุปฺปตฺติกาเล อุปฺปนฺนสฺส กตฺตุกมฺยตาฉนฺทเสฺสตํ นามํฯ เสเสสฺวปิ เอเสว นโยฯ กสฺมา ปน ยถา เหตุปจฺจยนิเทฺทเส ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกาน’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑) วุตฺตํ, เอวมิธ ‘‘อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺตกาน’’นฺติ อวตฺวา ‘‘ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาน’’นฺติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๓) นเยน วุตฺตนฺติ? เอกกฺขเณ อภาวโตฯ เหตโว หิ เทฺว ตโยปิ เอกกฺขเณ เหตุปจฺจยา โหนฺติ, มูลเฏฺฐน อุปการกภาวสฺส อวิชหนโตฯ อธิปติ ปน เชฏฺฐกเฏฺฐน อุปการโก, น จ เอกกฺขเณ พหู เชฏฺฐกา โหนฺติฯ ตสฺมา เอกโต อุปฺปนฺนานมฺปิ เตสํ เอกกฺขเณ อธิปติปจฺจยภาโว นตฺถีติ ‘‘อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺตกาน’’นฺติ อวตฺวา ‘‘ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาน’’นฺติอาทินา นเยน วุตฺตํฯ

ยํ ยํ ธมฺมนฺติ ยํ ยํ อารมฺมณธมฺมํฯ **ครุํ กตฺวา**ติ ครุการจิตฺตีการวเสน วา อสฺสาทนวเสน วา ครุการิกํ ลทฺธพฺพํ อวิชหิตพฺพํ อนวญฺญาตํ กตฺวาฯ **เต เต ธมฺมา**ติ เต เต ครุกาตพฺพา ธมฺมาฯ **เตสํ เตส**นฺติ ตํตํครุการกธมฺมานํฯ **อธิปติปจฺจเยนา**ติ อารมฺมณาธิปติปจฺจเยนฯ สฺวายํ ‘‘กุสโล ธโมฺม กุสลสฺส สหชาตารมฺมเณหิ, อกุสลสฺส อารมฺมเณเนว, อพฺยากตสฺส สหชาตารมฺมเณหิ, กุสลาพฺยากตสฺส สหชาเตเนวาติ กุสลมูลา จตฺตาโร, อกุสโล ธโมฺม อกุสลสฺส

สหชาตารมฺมเณหิ, อพฺยากตสฺส สหชาเตเนว, ตถา อกุสลาพฺยากตสฺสาติ อกุสลมูลา ตโย, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส สหชาตารมฺมเณหิ, กุสลสฺส อารมฺมเณเนว, ตถา อกุสลสฺสาติ อพฺยากตมูลา ตโย''ติ สงฺเขปโต ทสปฺปกาโร อธิปติปจฺจโยฯ เอตฺถ จ สตฺตธา สหชาตาธิปติ, สตฺตธา อารมฺมณาธิปติ เวทิตพฺโพฯ

๕๙๘. อนฺตรายตีติ อนฺตรํ, พฺยวธายกนฺติ อโตฺถฯ นาสฺส อนฺตรํ วิชฺชตีติ อนนฺตโร, อนนฺตโร จ โส ปจฺจโย จาติ **อนนฺตรปจฺจโย**ฯ ''อตฺถานนฺตรตา อนนฺตรปจฺจโย, กาลานนฺตรตา สมนนฺตรปจฺจโย''ติอาทินา พหุธา ปปญฺจยนฺติ, อสารํ คนฺถวิตฺถารํ กโรนฺติฯ ยถา ปวตฺติโอกาสทานวิเสสภาเวน นตฺถิวิคตปจฺจยา วุตฺตา, น เอวํ อนนฺตรสมนนฺตรปจฺจยา, เอเต ปน จิตฺตนิยมเหตุภาเวน วุตฺตาติ ตํ จิตฺตนิยมเหตุภาวํ ทเสฺสตุํ **''โย หิ เอสา''**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **มโนวิญฺญาณธาตูติอาทิ จิตฺตนิยโม**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน สนฺตีรณานนฺตรา โวฏฺฐพฺพนํ, จุติอนนฺตรา ปฏิสนฺธีติ ยสฺส ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา ยํ ยํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ตสฺส ตทนนฺตรุปฺปาทนิยโม ตํตํสหการิปจฺจยวิสิฏฺฐสฺส ปุริมปุริมจิตฺตเสฺสว วเสน อิชฺฌตีติ ทเสฺสติฯ

อตฺถานนฺตรตายาติ อเตฺถน เกนจิ ธเมฺมน อนนฺตรตายฯ **กาลานนฺตรตายา**ติ กาลเภเทน อนนฺตรตาย ฯ **อาจริยานนฺ**ติ อิธาปิ **เรวตาจริย**เมว สนฺธาย วุตฺตํฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมิํ กาลานนฺตรตาย สมนนฺตรปจฺจยภาเว, ตสฺมิํ วา ยถาวุตฺตวิโรเธฯ **ภาวนาพเลน ปน วาริตตฺตา**ติ เอตฺถ ยถา รุกฺขสฺส เวเธ ทิเนฺน ปุปฺผิตุํ สมตฺถเสฺสว ปุปฺผนํ น โหติ, เวเธ ปน อปนีเตตาย เอว สมตฺถตาย ปุปฺผนํ โหติ, เอวมิธาปิ ภาวนาพเลน วาริตตฺตา สมุฏฺฐาปนสมตฺถเสฺสว อสมุฏฺฐาปนํ, ตสฺมิญฺจ อปคเต ตาย เอว สมตฺถตาย สมุฏฺฐาปนํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ตมฺปิ วจนํ **กาลานนฺตรตา นตฺถิ** สตฺตาหาทินา กาเลน อนนฺตริตภาวโตฯ **เอตเทว** ''กาลนฺตริตตา อตฺถิ'' อิเจฺจว **วทามฯ** นนุ จ กาโล นาม โกจิ ปรมตฺถโต นตฺถีติ วเทยฺยาติ อาสงฺกโนฺต อาห **''กาลานนฺตร...เป.... ลทฺธี''**ติฯ

พฺยญฺชนมตฺตโตเวตฺถ นานากรณํ ปเจฺจตพฺพํ, น อตฺถโตติ อุปจยสนฺตติอธิวจนนิรุตฺติปทานํ วิย สทฺทตฺถมตฺตโต นานากรณํ, น วจนียตฺถโตติ อธิปฺปาโยฯ เตเนว สทฺทตฺถวิเสสํ ทเสฺสตุํ **''กถ''**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ ปุริมปจฺฉิมานํ นิโรธุปฺปาทนฺตราภาวโต นิรนฺตรุปฺปาทนสมตฺถตา อนนฺตรปจฺจยภาโวฯ รูปกลาปานํ วิย สณฺฐานาภาวโต, ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนานํ สหาวฏฺฐานาภาวโต จ ''อิทมิโต เหฏฺฐา, อุทฺธํ, ติริย''นฺติ วิภาคาภาวา อตฺตนา เอกตฺตมิว อุปเนตฺวา สุฏฺฐุ อนนฺตรภาเวน อุปฺปาทนสมตฺถตา สมนนฺตรปจฺจยตาฯ **อุปฺปาทนสมตฺถตา**ติ จ อพฺยาปารตฺตา ธมฺมานํ ยสฺมิํ ยทากาเร นิรุเทฺธ, วตฺตมาเน วา สติ ตํตํวิเสสวโนฺต ธมฺมา โหนฺติ, ตสฺส โสว อากาโร วุจฺจตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ ธมฺมานํ ปวตฺติมตฺตเมว จ อุปาทาย กาลโวหาโรติ นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนผลสมาปตฺตีนํ อสญฺญภวา จวนฺตสฺส, ปุริมจุติปจฺฉิมปฏิสนฺธีนญฺจ นิโรธุปฺปาทนิรนฺตรตาย กาลนฺตรตา นตฺถิฯ น หิ เตสํ อนฺตรา อรูปธมฺมปฺปวตฺติ อตฺถิ, ยํ อุปาทาย กาลนฺตรตา วุเจฺจยฺย, น จ รูปธมฺมปฺปวตฺติ อรูปธมฺมปฺปวตฺติยา อนฺตรํ กโรติ อญฺญสนฺตานตฺตาฯ รูปารูปสนฺตติโย หิ เทฺว อญฺญมญฺญํ วิสทิสสภาวตฺตา อญฺญมญฺญปการภาเวน ปวตฺตมานาปิ วิสุํเยว โหนฺติฯ เอกสนฺตติยญฺจ ปุริมปจฺฉิมานํ มเชฺฌ ปวตฺตมานํ ตํสนฺตติปริยาปนฺนตาย อนฺตรการกํ โหติฯ ตาทิสญฺจ กิญฺจิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนผลสมาปตฺตีนํ มเชฺฌ นตฺถิ, น จ อภาโว อนฺตรการโก โหติ อภาวตฺตา เอวฯ ตสฺมา ชวนานนฺตรสฺส ชวนสฺส วิย, ภวงฺคานนฺตรสฺส ภวงฺคสฺส วิย จ นิรนฺตรตา สุฏฺฐุ อนนฺตรตา โหตีติ ตถา อุปฺปาทนสมตฺถตา เนวสญฺญานาสญฺญายตนจุตีนมฺปิ ทฏฺฐพฺพาฯ

อุปฺปตฺติยา ปจฺจยภาโว เจตฺถ อนนฺตรปจฺจยาทีนํ ปากโฏติ อุปฺปาทนสมตฺถตาว วุตฺตา ฯ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ปน ธมฺมานํ ปุพฺพนฺตาปรนฺตปริเจฺฉเทน คหิตานํ อุปฺปชฺชตีติ วจนํ อลภนฺตานํ ''อตีโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๔) อนนฺตราทิปจฺจยภาโว วุโตฺตติ น โส อุปฺปตฺติยา เอวาติ วิญฺญายติฯ น หิ กุสลาทิคฺคหณํ วิย ปจฺจุปฺปนฺนคฺคหณํ อปริเจฺฉทํฯ ยโต อุปฺปตฺติมตฺตสมงฺคิโน เอว คหณํ สิยาฯ เตเนว จ อตีตตฺติเก ปฏิจฺจวาราทโย น สนฺตีติฯ ตสฺส ''กุสโล ธโมฺม กุสลสฺส, กุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส, อกุสโล ธโมฺม อกุสลสฺส, อกุสโล ธโมฺม อพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธโมฺม อพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธโมฺม กุสลสฺส, อพฺยากโต ธโมฺม อกุสลสฺสา''ติ สตฺตธา เภโท เวทิตโพฺพฯ

๕๙๙. **อุปฺปชฺชมาโนว สห อุปฺปาทนภาเวนา**ติ เอตฺถาปิ อุปฺปตฺติยา ปจฺจยภาเวน ปากเฏน ฐิติยาปิ ปจฺจยภาวํ นิทเสฺสตีติ ทฏฺฐพฺพํ, อญฺญถา ปทีปนิทสฺสนํ น ยุเชฺชยฺยฯ ปทีโป หิ ปภาสสฺส ฐิติยาปิ ปจฺจโย, น อุปฺปตฺติยา เอวฯ ปจฺจยุปฺปนฺนานํ สหชาตภาเวน อุปการกตา สหชาตปจฺจยตาฯ **โอกฺกนฺติกฺขเณ**ติ ปฏิสนฺธิกฺขเณฯ ตสฺมิํ หิ ขเณ นามรูปํ โอกฺกนฺตํ วิย ปรโลกโต อาคนฺตฺวา อิธ มาตุกุจฺฉิอาทิํ ปวิสนฺตํ วิย อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา โส ขโณ โอกฺกนฺติกฺขโณติ วุจฺจติฯ เอตฺถ จ **รูป**นฺติ หทยวตฺถุเยว อธิเปฺปตํฯ ตญฺหิ นามสฺส, นามญฺจ ตสฺส สหชาตปจฺจโย โหติฯ **จิตฺตเจตสิกา**ติ ปวตฺติยํ จตฺตาโร ขนฺธา ปฏิสนฺธิกฺขเณ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ อภาวโตฯ **รูปิโน ธมฺมา**ติ หทยวตฺถุํ สนฺธายาหฯ ตตฺถ ยทิปิ ปุเพฺพ ''โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูป''นฺติ วุตฺตํ, ตถาปิ เตน ขณนฺตเร สหชาตปจฺจยภาโว รูปธมฺมานํ น นิวาริโตติ ตนฺนิวารณตฺถมิทํ วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํฯ **กิญฺจิ กาเล**ติ เกจิ กิสฺมิญฺจิ กาเลติ อโตฺถ, เตน รูปิโน ธมฺมา เกจิ วตฺถุภูตา กิสฺมิญฺจิ ปฏิสนฺธิกาเลติ อเญฺญสํ รูปธมฺมานํ, วตฺถุโน จ ปวตฺติยํ อรูปธมฺมานํ สหชาตปจฺจยภาวํ ปุเพฺพ อนิวาริตํ นิวาเรติฯ เอวญฺจ กตฺวา ''กิญฺจิ กาล''นฺติ วา ''กิสฺมิญฺจิ กาเล''ติ วา วตฺตเพฺพ ตถา อวตฺวา วิภตฺติวิปลฺลาสํ กตฺวา วุตฺตํฯ เตน **กิญฺจี**ติ อุปโยเคกวจนํฯ **''รูปิโน ธมฺมา''**ติ เอเตน สมฺพเนฺธ ปจฺจตฺตพหุวจนํ ชายติฯ **''กาเล''**ติ เอเตน สมฺพเนฺธ ภุเมฺมกวจนนฺติ ทีปิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปุริเมน จ ''เอโก ขโนฺธ, วตฺถุ จ ติณฺณนฺนํ ขนฺธาน''นฺติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๙) อาทิวจเนน นามสหิตํ เอว วตฺถุ นามสฺส ปจฺจโยติ วตฺตเพฺพ อาปเนฺน อิตเรน เกวลสฺส จ ตถาวตฺตพฺพตํ ทเสฺสติฯ สฺวายํ สหชาตปจฺจโย ''กุสโล ธโมฺม กุสลสฺส, อพฺยากตสฺส, กุสลาพฺยากตสฺส, อกุสโล ธโมฺม อกุสลสฺส , อพฺยากตสฺส, อกุสลาพฺยากตสฺส, อพฺยากโต ธโมฺม อพฺยากตสฺส, กุสลาพฺยากโต ธโมฺม อพฺยากตสฺส, อกุสลาพฺยากโต ธโมฺม อพฺยากตสฺสา''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๙) นววิโธ เวทิตโพฺพฯ

๖๐๐. อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการกตา อญฺญมญฺญปจฺจยตาฯ ตถา หิสฺส ติทณฺฑํ นิทสฺสิตํฯ อุปการกตา จ อญฺญมญฺญตาวเสเนว ทฏฺฐพฺพา, น สหชาตตาทิวเสนฯ สหชาตาทิปจฺจโย โหโนฺตเยว หิ โกจิ อญฺญมญฺญปจฺจโย น โหติ, น จ สหชาตาทิปจฺจยธเมฺมหิ วินา อิมสฺส ปวตฺติ อตฺถิฯ ตถา หิ สหชาตาทิปจฺจโย จ โหโนฺตเยว หิ โกจิ อญฺญมญฺญปจฺจโย โหติฯ ยทิ จ อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการกตามตฺตํ อญฺญมญฺญปจฺจโย สิยา, ปุเรชาตปจฺฉาชาตภาเวน อุปการสฺส อุปการกา วตฺถุขนฺธา อญฺญมญฺญปจฺจยา สิยุํ, น จ ตํ อิจฺฉิตํฯ เตน วุตฺตํ ''อุปการกตา จ อญฺญมญฺญวเสเนว ทฏฺฐพฺพา''ติฯ อยญฺจ อุปฺปตฺติยา, ฐิติยา จ อุปการโกติ เวทิตโพฺพฯ อยํ ปน ''กุสโล ธโมฺม กุสลสฺส, อกุสโล ธโมฺม อกุสลสฺส, อพฺยากโต ธโมฺม อพฺยากตสฺสา''ติ ติวิโธ เวทิตโพฺพฯ

๖๐๑. ตรุอาทีนํ ปถวี วิย อธิฏฺฐานาการเรน ปถวีธาตุ เสสธาตูนํ, จกฺขาทโย จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อุปการกา จิตฺตกมฺมสฺส ปฏาทโย วิย นิสฺสยาการเรน ขนฺธาทโย ตํตํนิสฺสยานํ

ขนฺธาทีนํฯ ปถวีธาตุยํ ปติฏฺฐาย เอว หิ เสสธาตุโย อุปาทารูปานิ วิย ยถาสกํ กิจฺจํ กโรนฺติฯ

อธิฏฺฐานากาเรนาติ อาธาราการเนฯ อาธาราการโร เจตฺถ เตสํ สาติสยํ ตทธีนวุตฺติตาย เวทิตโพฺพฯ ยโต ภูตานิ อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานานิ วุจฺจนฺติ, เอวญฺจ กตฺวา จกฺขาทีนมฺปิ อธิฏฺฐานากาเรน อุปการกตา สุฏฺฐุ ยุชฺชติฯ น หิ ยถาวุตฺตํ ตทธีนวุตฺติตาวิเสสํ มุญฺจิตฺวา อโญฺญ จกฺขาทีสุ อเทสกานํ อรูปธมฺมานํ อธิฏฺฐานากาโร สมฺภวติฯ ยทิปิ ยํ ยํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, เตสํ สเพฺพสํ ตทธีนวุตฺติภาโวฯ เยน ปน ปจฺจยภาววิเสเสน จกฺขาทีนํ ปฏฺฐมนฺทภาเวสุ จกฺขุวิญฺญาณาทโย ตทนุวิธานากาเรเนว ปวตฺตนฺติ, สฺวายมิธ เตสํ ตทธีนวุตฺติตาสิโทฺธ วิเสโสติฯ เอวญฺหิ ปจฺจยภาวสามเญฺญ สติปิ อารมฺมณปจฺจยโต นิสฺสยปจฺจยสฺส วิเสโส วิภาวิโต โหติฯ สฺวายํ นโย เหฏฺฐา ปกาสิโตวฯ **ฉโฏฺฐ ปนา**ติ เอตฺถ ''รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ กิสฺมิญฺจิ กาเล''ติ อิทํ น ลพฺภติฯ ยํ ปเนตฺถ ลพฺภติ ''รูปิโน ธมฺมา เกจี''ติ, ตตฺถ เต เอว ธเมฺม ทเสฺสตุํ **''จกฺขายตน''**นฺติอาทิ นิทฺทิฏฺฐํฯ **ยํ รูป**นฺติ หทยวตฺถุํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อยํ ปน นิสฺสยปจฺจโย เตรสวิโธฯ กถํ? สหชาตโต กุสลมูลา ตโย, ตถา อกุสลมูลา, อพฺยากตมูเลสุ ปน ปุเรชาตํ ลพฺภติฯ อพฺยากตญฺหิ อพฺยากตสฺส สหชาตมฺปิ ปจฺจโย โหติ, ปุเรชาตมฺปิ กุสลสฺส ปุเรชาตเมว, ตถา อกุสลสฺส, กุสลาพฺยากตํ สหชาตปุเรชาตโต กุสลสฺส, สหชาตโต เอว อพฺยากตสฺส, ตถา อกุสลาพฺยากต''นฺติ เอวํ เตรสฯ

๖๐๒. **ตทธีนวุตฺติตาย อตฺตโน ผเลน นิสฺสิโต**ติ ยํ กิญฺจิ การณํ นิสฺสโยติ วตฺวา ตตฺถ โย ภุโส นิสฺสโย, ตํ **อุปนิสฺสโย**ติ นิทฺธาเรติฯ **พลวการณภาเวน อุปการโก**ติ อารมฺมณภาววเสน อนนฺตรํ อนุรูปจิตฺตุปฺปาทนสมตฺถตาวเสน, เกวลญฺจ พลวนฺตํ การณํ หุตฺวา อุปการโกฯ เตนาห **''โส''**ติอาทิฯ

ตตฺถ **ทานํ ทตฺวา**ติ เทยฺยธมฺมํ จชิตฺวาฯ ยาย วา เจตนาย โส ทิยฺยติ, สา เจตนา ทานํฯ **ทตฺวา**ติ ตํ เจตนํ ปริโยทเปตฺวา วิสุทฺธํ กตฺวาฯ **สีลํ สมาทิยิตฺวา**ติ ปญฺจงฺคทสงฺคาทิวเสน นิจฺจสีลํ คณฺหิตฺวาฯ อิมินา สมาทานวิรติเยว ทสฺสิตา, สมฺปตฺตวิรติสมุเจฺฉทวิรติโย ปน โลเก ''สีล''นฺติ อปากฏตฺตา น วุตฺตาฯ กิญฺจาปิ น วุตฺตา, อารมฺมณปจฺจโย ปน โหนฺติเยวฯ ตตฺถ สมุเจฺฉทวิรติ เสกฺขานํเยว กุสลสฺส อารมฺมณํ โหติ, น อิตเรสํฯ **อุโปสถกมฺม**นฺติ ''ปาณํ น หเน, น จาทินฺนมาทิเย''ติ (สุ. นิ. ๔๐๒) เอวํ วุตฺตํ อุโปสถสีลํฯ **ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขตี**ติ ตํ ยถาวุตฺตํ กุสลํ เสโกฺขปิ ปุถุชฺชโนปิ ปจฺจเวกฺขติ, อรหาปิ ตํ ปจฺจเวกฺขเตวฯ อรหโตปิ หิ ปุเพฺพ กตํ กุสลํ กุสลเมวฯ เยน ปน จิเตฺตน ปจฺจเวกฺขติ, ตํ กิริยจิตฺตํ นาม โหติฯ ตสฺมา ''กุสโล กุสลสฺสา''ติ อิมสฺมิํ อธิกาเร น ลพฺภติฯ **ปุเพฺพ สุจิณฺณานี**ติ ''ทตฺวา กตฺวา''ติ หิ อาสนฺนกตานิ วุตฺตานิ, อิมินา น อาสนฺนกตานีติ เวทิตพฺพานิ, ทานาทีหิ วา เสสานิ กามาวจรกุสลานิ ทเสฺสตุํ อิทํ วุตฺตํฯ **ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา**ติ ฌานํ สมาปนฺโน ฌานโต วุฏฺฐหิตฺวาฯ ''ฌานํ วุฏฺฐหิตฺวา''ติปิ ปาฐํฯ **เสกฺขา โคตฺรภุ**นฺติ โสตาปนฺนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ โส หิ โคตฺรภุํ ปจฺจเวกฺขติฯ **''โวทาน''**นฺติ อิทํ ปน สกทาคามิอนาคามิโน สนฺธาย วุตฺตํฯ เตสญฺหิ ตํ จิตฺตํ โวทานํ นาม โหติฯ **เสกฺขา**ติ โสตาปนฺนสกทาคามิอนาคามิโน ฯ **มคฺคา วุฏฺฐหิตฺวา**ติ มคฺคผลภวงฺคาติกฺกมวเสน อตฺตนา ปฏิลทฺธมคฺคา วุฏฺฐหิตฺวา, สุทฺธมคฺคโตเยว ปน วุฏฺฐาย ปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถิฯ **อาทิ**-สเทฺทน ''กุสลํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺตี''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๔) เอวมาทิํ สงฺคณฺหาติฯ ยทิปิ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภโตฺต, ตถาปิ อิทมฺปิ อารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยานํ วิเสโสติ ทเสฺสตุํ **''ตตฺถา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ

เนสํ จิตฺตเจตสิกานํ อนนฺตรปจฺจยอนนฺตรูปนิสฺสยานํ นิเกฺขปวิเสโส อตฺถิฯ ยสฺมา ปุริโม อพฺยากตธมฺมวเสน ปวตฺโต, อิตโร กุสลาทิวเสนปีติ โสปิ นิเกฺขปวิเสโส **อตฺถโต เอกีภาวเมว คจฺฉติ** สเพฺพสุปิ จิตฺตุปฺปาเทสุ ตทุภยสฺส อิจฺฉิตพฺพตฺตาฯ **เอวํ สเนฺตปี**ติอาทิ อนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยานํ วิเสสทสฺสนํฯ **ยถา หี**ติอาทิ อนนฺตรูปนิสฺสยสฺส สมฺภวทสฺสนํฯ

ปกโตติ เอตฺถ **ป**-กาโร อุปสโคฺค, โส อตฺตโน ผลสฺส อุปฺปาทนสมตฺถภาเวน สุฏฺฐุกตตํ ทีเปติฯ ตถา จ กตํ อตฺตโน สนฺตาเน กตํ โหตีติ อาห **“อตฺตโน สนฺตาเน”**ติอาทิฯ กรณญฺจ ทุวิธํ นิปฺผาทนํ, อุปเสวนญฺจาติ ตํ ทเสฺสตุํ **“นิปฺผาทิโต วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **นิปฺผาทนํ** เหตุปจฺจยสโมธาเนน ผลสฺส นิพฺพตฺตนํฯ **อุปเสวนํ** ปน กาเย อลฺลียาปนวเสน อุปโยคูปเสวนํ, วิชานนสญฺชานนาทีนํ วเสน อารมฺมณูปเสวนญฺจฯ เตเนว อนาคตานมฺปิ อุตุสมฺปทาทีนํ อารมฺมณูปเสวเนน อุปเสวิตานํ ปกตูปนิสฺสยตา วุตฺตา โหติ, ปเคว อตีตปจฺจุปฺปนฺนานํฯ ปจฺจุปฺปนฺนสฺสาปิ หิ ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนํ อุตุโภชนํ เสนาสนํ อุปนิสฺสาย ฌานํ อุปฺปาเทตี’’ติอาทิวจนโต (ปฏฺฐา. ๒.๑๘.๘) ปกตูปนิสฺสยภาโว ลพฺภตีติฯ **ปกติยา เอวา**ติ ปจฺจยนฺตรสงฺกรรหิเตน อตฺตโน สภาเวเนวฯ **อุปนิสฺสโย**ติ พลวการณํ กตฺวาฯ **อเนกปฺปการโต ปเภโท เวทิตโพฺพ** ปญฺหาวาเร อาคตนเยนฯ ปจฺจยวาเร ปน –

> ‘‘ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย, ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ เกสญฺจิ, กุสลา อพฺยากตานํ, อกุสลา อกุสลานํ, กุสลานํ เกสญฺจิ, อกุสลา อพฺยากตานํ, อพฺยากตา อพฺยากตานํ, อพฺยากตา กุสลานํ, อพฺยากตา อกุสลานํ , ปุคฺคโลปิ, เสนาสนมฺปิ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๙)ฯ

ตตฺถ เย ปุริมา เยสํ ปจฺฉิมานํ อนนฺตรูปนิสฺสโย โหนฺติ, เต เตสํ สเพฺพสมฺปิ เอกเนฺตเนว โหนฺติ, น เกสญฺจิ กทาจิฯ ตสฺมา เยสุ ปเทสุ อนนฺตรูปนิสฺสโย ลพฺภติ, เตสุ ‘‘เกสญฺจี’’ติ น สกฺกา วตฺตุนฺติ น วุตฺตํฯ เย ปน ปุริมา เยสํ ปจฺฉิมานํ อารมฺมณูปนิสฺสโย วา ปกตูปนิสฺสโย วา โหนฺติ, เต เตสํ, น สเพฺพสํ เอกเนฺตน โหนฺติฯ เยสํ อุปฺปตฺติวิพนฺธกา ปจฺจยา พลวโนฺต โหนฺติ, เตสํ น ภวนฺติ, อิตเรสํ ภวนฺติฯ ตสฺมา เยสุ ปเทสุ อนนฺตรปจฺจโย น ลพฺภติ, เตสุ ‘‘เกสญฺจี’’ติ วุตฺตํฯ สิทฺธานํ ปจฺจยธมฺมานํ เยหิ ปจฺจยุปฺปเนฺนหิ ภวิตพฺพํ, เตสํ ‘‘เกสญฺจี’’ติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ

กสิณปญฺญตฺติยา อารมฺมณูปนิสฺสยตาภาวโต เอกจฺจาย ปญฺญตฺติยา สทฺธึ สโพฺพ ธโมฺม อารมฺมณูปนิสฺสโย, อนนฺตราตีโต จิตฺตเจตสิกราสิ อนนฺตรูปนิสฺสโย, กุสลากุสลวิปากกิริยารูปวเสน ปญฺจวิโธ ปกตูปนิสฺสโยติ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน **ปฏฺฐานฏฺฐกถายํ** เวทิตโพฺพฯ

๖๐๓. **ปฐมตร**นฺติ ปจฺจยุปฺปนฺนโต ปุเรตรํฯ อยญฺหิ ปุเรชาตปจฺจโย รูปธมฺมวเสเนว ลพฺภติฯ ปจฺจยุปฺปโนฺน จ อรูปธมฺมาเยวฯ เตนาห **“วตฺตมานภาเวน อุปการโก”**ติฯ นิสฺสยารมฺมณาการาทีหิ วิสิฏฺฐา ปุเรชาตภาเวน วินา อุปการกภาวํ อคจฺฉนฺตานํ วตฺถารมฺมณานํ ปุเรชาตากาเรน อุปการกตา ปุเรชาตปจฺจยตาฯ เอวํ วตฺถารมฺมณวเสน ทุวิเธ ปุเรชาตปจฺจเย **“จกฺขายตน”**นฺติอาทิ วตฺถุวเสน วุตฺตํ, **“รูปารมฺมณ”**นฺติอาทิ อารมฺมณวเสนฯ

ยํ รูปนฺติ หทยวตฺถุํ สนฺธายาหฯ ตตฺถ **“กิญฺจิ กาเล”**ติ ปวตฺติกาลวเสน วุตฺตํฯ **“กิญฺจิ กาเลน”** อิติ ปฏิสนฺธิกาลวเสนฯ ยานิ อารมฺมณปุเรชาเตน วินา น วตฺตนฺติ, เตสํ จกฺขุวิญฺ

ญาณาทีนํ อารมฺมณปุเรชาตทสฺสเนน มโนทฺวาเรปิ ยํ ยํ อารมฺมณปุเรชาเตน วตฺตติ, ตสฺส ตสฺส อารมฺมณปจฺจยภูตํ สพฺพํ รูปรูปํ อารมฺมณปุเรชาตนฺติ ทสฺสิตเมว โหติฯ ตถา หิ วุตฺตํ **ปญฺหาวาเร** ‘‘อารมฺมณปุเรชาตํ เสกฺขา วา ปุถุชฺชนา วา จกฺขุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺตี’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๔)ฯ ‘‘อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย, อพฺยากโต ธมฺโม กุสลสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย, อพฺยากโต ธมฺโม อกุสลสฺส ธมฺมสฺส ปุเรชาตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๔) อพฺยากตมูลกา ตโยว วาราฯ เต จ ปเจฺจกํ วตฺถุปุเรชาตํ, อารมฺมณปุเรชาตนฺติ ทฺวิธา วิภตฺตาฯ

๖๐๔. ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมสฺส ปุเรตรํ สิทฺธภาเว สติ ปจฺจยธมฺมสฺส ปจฺฉาชาตตาติ วุตฺตํ **‘‘ปุเรชาตาน’’**นฺติฯ อยญฺจ นโย รูปธเมฺมสุ เอว ลพฺภติ, น อรูปธเมฺมสูติ วุตฺตํ **‘‘รูปธมฺมาน’’**นฺติฯ ยทิ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมา ปุเรตรเมว ชาตา, กถํ ปจฺจยภาโวติ อาห **‘‘อุปถมฺภกเตฺตนา’’**ติฯ ปจฺฉาชาเตน หิ วินา สนฺตานาวิเจฺฉทเหตุภาวํ อคจฺฉนฺตานํ ธมฺมานํ เย ปจฺฉาชาตากาเรน อุปการกา, เตสํ สา วิปฺปยุตฺตาการาทีหิ วิสิฏฺฐา อุปการกตา ปจฺฉาชาตปจฺจยตาฯ เอวํ สพฺพปจฺจยานํ ปจฺจยนฺตราการวิสิฏฺฐา อุปการกตา โยเชตพฺพาฯ **‘‘คิชฺฌโปตกสรีรานํ อาหาราสาเจตนา วิยา’’**ติ เอเตน มโนสเญฺจตนาหารวเสน ปวตฺตมาเนหิ อรูปธเมฺมหิ รูปกายสฺส อุปตฺถมฺภิตภาวํ ทเสฺสติฯ เตเนว ‘‘อาหาราสา วิยา’’ติ อวตฺวา เจตนาคฺคหณํ กตํฯ **กายสฺสา**ติ จตุสมุฏฺฐานิกภูตุปาทายรูปสงฺขาตสฺส รูปกายสฺสฯ สเงฺขปโต ฐเปตฺวา รูปธเมฺม อวิสิโฏฺฐ อรูปกฺขโนฺธ ปจฺฉาชาตปจฺจโยฯ โส ชาติวเสน กุสโล, อกุสโล, วิปาโก, กิริยาติ จตุพฺพิโธติ เวทิตพฺพํฯ

๖๐๕. กุสลาทิภาเวน อตฺตนา สทิสสฺส ปโยเคน กรณียสฺส ปุนปฺปุนํ กรณํ ปวตฺตนํ **อาเสวนโฏฺฐ,** อตฺตสทิสภาวตาปาทนํ วาสนํ วาฯ **ปุริมปุริมาภิโยโค วิยา**ติ อุคฺคหณสวนธารณาทิปุริมาปุริมาเสวนา วิยฯ ตีสุ ปน เอเตสุ **ปุริมา ปุริมา**ติ สมนนฺตราตีตา ทฏฺฐพฺพาฯ กสฺมา ปเนตฺถ อนนฺตรปจฺจเย วิย ‘‘ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ อพฺยากตาน’’นฺติอาทินา ภินฺนชาติเยหิ สทฺธิํ นิเทฺทโส น กโตติ? อตฺตโน คติํ คาเหตุํ อสมตฺถตฺตาฯ ภินฺนชาติกา หิ ภินฺนชาติกานํ อาเสวนคุเณน ปคุณพลวภาวํ สมฺปาเทนฺตา อตฺตโนว กุสลาทิภาวสงฺขาตํ คติํ คาเหตุํ น สกฺกุณนฺติฯ ตสฺมา เตหิ สทฺธิํ นิเทฺทสํ อกตฺวา เย เยสํ วาสนาสงฺขาเตน อาเสวนคุเณน ปคุณพลวภาววิสิฏฺฐํ อตฺตโน กุสลาทิภาวสงฺขาตํ คติํ คาเหตุํ สมตฺถา, เตสํ เตหิ สมานชาติเกเหว สทฺธิํ นิเทฺทโส กโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

อถ วิปากาพฺยากตํ กสฺมา น คหิตํ? อาเสวนาภาวโตฯ วิปากาพฺยากตญฺหิ กมฺมวเสน วิปากภาวปฺปตฺตํ กมฺมปริณามิตํ หุตฺวา ปวตฺตมานํ นิรุสฺสาหํ ทุพฺพลํ สนฺตํ อาเสวนคุเณน อตฺตโน สภาวํ คาเหตฺวา ปริภาเวตฺวา เนว อญฺญํ วิปากํ ปวเตฺตติ, น จ ปุริมวิปากานุภาวํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชติ, อถ โข กมฺมเวคกฺขิตฺตํ ปติตํ วิย หุตฺวา อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมา สพฺพถาปิ วิปาเก อาเสวนา นตฺถีติ น คหิตํฯ กุสลากุสลกิริยานนฺตรํ อุปฺปชฺชมานมฺปิ สกมฺมปฏิพทฺธวุตฺติตาย อาเสวนคุณํ น คณฺหาตีติ กุสลาทโยปิ ตสฺส อาเสวนปจฺจโย น โหนฺติฯ นานาชาติกตฺตาปิ เจเตสฺส อาเสวนาธานํ น กโรเนฺตวฯ ภูมิโต, ปน อารมฺมณโต วา นานาชาติกตา นาม นตฺถีติ ปริตฺตกุสลกิริยา มหคฺคตกุสลกิริยานํ, สงฺขารารมฺมณญฺจ กุสลํ นิพฺพานารมฺมณสฺส อาเสวนปจฺจโย โหติเยวฯ สฺวายํ ‘‘กุสโล ธมฺโม กุสลสฺส, อกุสโล ธมฺโม อกุสลสฺส, อพฺยากโต ธมฺโม อพฺยากตสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๖) ติธาว วุโตฺตฯ อพฺยากตคฺคหเณน อาวชฺชนวชฺชิตา กิริยธมฺมา คหิตาฯ

๖๐๖. **จิตฺตปโยโค** จิตฺตกิริยา, อายูหนนฺติ อโตฺถฯ ยถา หิ กายวจีปโยโค วิญฺญตฺติ, เอวํ จิตฺตปโยโค เจตนาฯ เตน หิ สา อุปฺปนฺนกิริยตาวิสิเฏฺฐ สนฺตาเน เสสปจฺจยสมาคเม ปวตฺตมานานํ วิปากกฏตฺตารูปานมฺปิ เตเนว สนฺตานวิเสเสน กิริยาภาเวน อุปการิกา โหติฯ ตสฺส หิ กิริยาภาวสฺส ปวตฺตตฺตา เตสํ ปวตฺติ, น อญฺญถาฯ สหชาตานํ ปน อายูหนกิริยาภาเวน ปวตฺตมานา อุปการิกาติ กิํ วตฺตพฺพํฯ **กมฺม**นฺติ จ เจตนากมฺมเมว อธิเปฺปตํฯ น หิ เจตนาสมฺปยุตฺตํ กมฺมํ อภิชฺฌาทิ กมฺมปจฺจโย โหติฯ สติปิ วิปากธมฺมภาเว เจตนาวชฺชานํ อตํสภาวตฺตา วิปากาปิ เจตนา สหชาตกมฺมปจฺจโย โหติเยว, สฺวายํ กมฺมปจฺจโย ชาติวเสน จตุพฺพิโธติ สพฺพํ วตฺตพฺพํฯ

๖๐๗. **“นิรุสฺสาหสนฺตภาเวนา”**ติ เอเตน สอุสฺสาเหหิ วิปากธมฺมธเมฺมหิ กุสลากุสเลหิ สารมฺมณาทิภาเวน สทิสานมฺปิ อสทิสํ วิปากภาวํ ทเสฺสติฯ โส หิ วิปากานํ ปโยเคน อสาเธตพฺพตาย ปโยเคน, อญฺญถา วา เสสปจฺจเยสุ สิเทฺธสุ กมฺมสฺส กฏตฺตา เอว สิชฺฌนโต นิรุสฺสาโห สนฺตภาโว โหติ, น กิเลสวูปสนฺตภาโวฯ ตถาสนฺตภาวโต เอว หิ ภวงฺคาทโย ทุวิเญฺญยฺยาฯ ปญฺจทฺวาเรปิ หิ ชวนปฺปวตฺติยา รูปาทีนํ คหิตตา วิญฺญายติ, อภินิปาตสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณมตฺตา ปน วิปากา ทุวิเญฺญยฺยา เอวฯ **นิรุสฺสาหสนฺตภาวายา**ติ นิรุสฺสาหสนฺตภาวตฺถายฯ เอเตน ตปฺปจฺจยวนฺตานํ อวิปากานมฺปิ รูปธมฺมานํ วิปากานุกูลํ ปวตฺติํ ทเสฺสติฯ **ปวเตฺต**ติอาทิ ปญฺหาวารนยํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ ปฏิจฺจวาเร ปน ‘‘วิปากา จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญํ วิปากปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๘) อาคตาฯ เอตฺถ จ เยสํ เอกเนฺตน วิปาโก วิปากปจฺจโย โหติ, เตสํ วเสน นยทสฺสนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ น หิ อารุเปฺป กามรูปภูมีสุ วิย วิปาโก รูปสฺส ปจฺจโย โหติฯ

๖๐๘. สติปิ ชนกภาเว อุปตฺถมฺภกตฺตํ อาหารานํ ปธานกิจฺจนฺติ อาห **“รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกเตฺตนา”**ติฯ อุปตฺถมฺภกตฺตญฺหิ สติปิ ชนกเตฺต อรูปีนํ อาหารานํ, อาหารชรูปสมุฏฺฐาปกรูปาหารสฺส จ โหติฯ อสติปิ จตุสมุฏฺฐานิกรูปูปตฺถมฺภกรูปาหารสฺส, อสติ ปน อุปตฺถมฺภกเตฺต อาหารานํ ชนกตฺตํ นตฺถีติ อุปตฺถมฺภกตฺตํ ปธานํฯ อถ วา ชนยมาโนปิ อาหาโร อวิเจฺฉทวเสน อุปตฺถเมฺภนฺโต ชเนตีติ อุปตฺถมฺภนภาโว เอว อาหารภาโวติ **“อุปตฺถมฺภกเตฺตนา”**ติ วุตฺตํฯ เกจิ ปน ‘‘รูปาหาโร อตฺตนา ชนิตสฺส อาหารปจฺจโย น โหติ, อเญฺญน ชนิตสฺส โหติ, ตสฺมา **‘อุปตฺถมฺภกเตฺตนา’**ติ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติฯ ตํ ‘‘อาหาโร รูปสฺส ปจฺจโย โหโนฺต อาหารปจฺจโย น โหตีติ วิรุทฺธเมต’’นฺติ อปเร นานุชานนฺติฯ รูปาหาโร เจตฺถ รูปธมฺมานํ เอว อาหารปจฺจโย โหติฯ อรูปาหารา ปน รูปธมฺมานมฺปิ อาหารปจฺจโย โหนฺติฯ ตญฺจ โข น เกวลํ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานเมว, อถ โข กทาจิ กฏตฺตารูปานมฺปีติ ทเสฺสตุํ **“ปญฺหาวาเร ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๖๐๙. **อธิปติยเฏฺฐนา**ติ เอตฺถ น อธิปติปจฺจยธมฺมานํ วิย ปวตฺตินิวารเก อภิภวิตฺวา ปวตฺตเนน ครุภาโว อธิปติยโฏฺฐ, อถ โข ทสฺสนาทิกิเจฺจสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ, ชีวเน กมฺมชรูเปหิ อรูปธเมฺมหิ จ ชีวเนฺตหิ, มนเน สมฺปยุตฺตธเมฺมหิ, สุขิตาทิภาเว สุขิตาทีหิ, อธิโมกฺขปคฺคหูปฏฺฐานาวิเกฺขปปชานเนสุ, ‘‘อนญฺญาตํ ญสฺสามี’’ติ ปวตฺติยํ อาชานเน, อญฺญาตาวิภาเว จ สทฺธาทิสหชาเตหีติ เอวํ ตํตํกิเจฺจสุ จกฺขาทิปจฺจเยหิ ธเมฺมหิ จกฺขาทีนํ อนุวตฺตนียตาฯ เตสุ หิ กิเจฺจสุ จกฺขาทีนํ อิสฺสริยํ, ตปฺปจฺจยานญฺจ ตทนุวตฺตเนน ตตฺถ ปวตฺติฯ กสฺมา ปเนตฺถ อิตฺถิปุริสินฺทฺริยทฺวยํ น คหิตํ, นนุ เจตมฺปิ ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตียตีติ? สจฺจํ อนุวตฺตียติ, น ปน ปจฺจยภาวโตฯ ยถา หิ ชีวิตาหารา เยสํ ปจฺจยา โหนฺติ, เตสํ อนุปาลกอุปตฺถมฺภกา , อตฺถิอวิคตปจฺจยภูตา จ โหนฺติ, น เอวํ อิตฺถิปุริสภาวา ลิงฺคาทีนํ เกนจิ ปการเรน อุปการกา

โหนฺติฯ ยโต ปจฺจยา สิยุํ, เกวลํ ปน ยถาสเกหิ เอว ปจฺจเยหิ ปวตฺตมานานํ ลิงฺคาทีนํ ยถา อิตฺถิอาทิคฺคหณสฺส ปจฺจยภาโว โหติ, ตโต อเญฺญนากาเรน ตํสหิตสนฺตาเน อปฺปวตฺติโต ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียตา, อินฺทฺริยตา จ เตสํ วุจฺจติฯ ตสฺมา น เตสํ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว วุโตฺตฯ **จกฺขาทโย อรูปธมฺมานํเยวา**ติ เอตฺถ สุขินฺทฺริยทุกฺขินฺทฺริยานิปิ จกฺขาทิคฺคหเณน คหิตานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ

๖๑๐. ลกฺขณารมฺมณูปนิชฺฌานภูตานํ วิตกฺกาทีนํ วิตกฺกนาทิวเสน อารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา นิชฺฌานํ เปกฺขนํ, จินฺตนํ วา วิตกฺกาทีนํเยว อาเวณิโก พฺยาปาโร **อุปนิชฺฌายนโฏฺฐ**ฯ ''ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ สุขทุกฺขเวทนาทฺวย''นฺติ วตฺวาปิ **''สตฺต ฌานงฺคานี''**ติ วจเนน อฌานงฺคานํ อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตานํ นิวตฺตนํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยทิ เอวํ ''สตฺต ฌานงฺคานี''ติ เอเตเนว สิเทฺธ **''ฐเปตฺวา สุขทุกฺขเวทนาทฺวย''**นฺติ กสฺมา วุตฺตํ? เวทนาเภเทสุ ปญฺจสุ สุขทุกฺขทฺวยสฺส เอกเนฺตน อฌานงฺคภาวทสฺสนตฺถํ ฌานงฺคฏฺฐาเน นิทฺทิฏฺฐตฺตา, สติปิ วา ฌานงฺคโวหาเร เวทนาเภททฺวยสฺส เอกเนฺตน ฌานปจฺจยตฺตาภาวทสฺสนตฺถํฯ อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตานํ ปน ยทิปิ ฌานปจฺจยตฺตาภาโว อตฺถิ, นฌานปจฺจยภาโว ปน นตฺถีติ **สพฺพานิปิ สตฺต ฌานงฺคานี**ติ เอตฺถ คหณํ กตํฯ ตตฺถ **''สพฺพานิปี''**ติ วจนํ สพฺพกุสลาทิเภทสงฺคณฺหนตฺถํ, น ปน สพฺพจิตฺตุปฺปาทคตสงฺคณฺหนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เยสํ ปน ''ฐเปตฺวา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ เวทนาตฺตย''นฺติ ปาโฐ, เตสํ ยถาวุโตฺต วิจาโร จิเตฺตกคฺคตาวเสเนว เวทิตโพฺพฯ

๖๑๑. **ยโต ตโต วา**ติ สมฺมา วา มิจฺฉา วาติ อโตฺถฯ **ปญฺหาวาเร ปนา**ติอาทิ ยทิปิ ปจฺจยนิเทฺทเส ตํสมุฏฺฐานคฺคหเณน โส อโตฺถ ญาปิโต เอว, ปญฺหาวาเร ปน สรูเปเนว คหิโตติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ **เอเต ปน เทฺวปิ...เป.... น ลพฺภนฺติ** ''ยถาสงฺขฺย''นฺติ วจนเสโส เวทิตโพฺพฯ **ปฏฺฐานฏฺฐกถายํ** ปน ''เทฺวปิ ฌานมคฺคปจฺจยา อเหตุกจิเตฺตสุ น ลพฺภนฺตี''ติ วุตฺตํฯ เตนสฺส กถมวิโรโธติ? อธิปฺปายวเสน ฯ อยญฺหิ ตตฺถ อธิปฺปาโย – อเหตุกจิเตฺตสุ เอว ฌานมคฺคปจฺจยา น ลพฺภนฺติ, น สเหตุกจิเตฺตสูติ สเหตุกจิเตฺตสุ อลาภาภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, น อเหตุกจิเตฺตสุ ลาภาภาวทสฺสนตฺถนฺติฯ เอวญฺหิ อเตฺถ คยฺหมาเน อเหตุกจิเตฺตสุ กตฺถจิ กสฺสจิ ลาโภ น นิวาริโตติ วิญฺญายติฯ เตน สวิตกฺกาเหตุกจิเตฺตสุ ฌานปจฺจยสฺส สมฺภโว อนุญฺญาโต โหติฯ ตตฺถ หิ เยน อลาเภน ธมฺมสงฺคณิยํ มโนธาตุอาทีนํ สงฺคหสุญฺญตวาเรสุ ฌานํ น อุทฺธฏํ, ตํ อลาภํ สนฺธาย ฌานปจฺจยสฺสปิ อเหตุกจิเตฺตสุ อลาโภ วุโตฺตฯ ยถา หิ สเหตุกจิตฺตุปฺปาเทสุ วิตกฺกาทีนํ สหชาเต สงฺกฑฺฒิตฺวา เอกตฺตคตภาวกรณํ อุปนิชฺฌายนพฺยาปาโร พลวา, น ตถา อเหตุกจิตฺตุปฺปาเทสูติฯ อิธ ปน ทุพฺพลมฺปิ อุปนิชฺฌายนํ ยทิ กิญฺจิมตฺตมฺปิ อตฺถิ, น เตน อุปการกตา น โหตีติ สวิตกฺกาเหตุกจิเตฺตสุปิ ฌานปจฺจยํ อนุชานเนฺตน **''เอเต ปน เทฺวปิ ฌานมคฺคปจฺจยา ทฺวิปญฺจวิญฺญาณาเหตุกจิเตฺตสุ น ลพฺภนฺตี''**ติ (ปฏฺฐา. อฏฺฐ. ปจฺจยุเทฺทสวณฺณนา) วุตฺตํฯ ปจฺจยกถา นาม สมนฺตปฏฺฐานนิสฺสิตา, น ธมฺมสงฺคณีนิสฺสิตาติฯ

๖๑๒. สมํ อวิสมํ, สมฺมา, สห วา ปกาเรหิ ยุตฺตตาย เอกีภาวูปคเมน วิย อุปการกตา สมฺปยุตฺตปจฺจยตาฯ กา ปน สา ปกาเรหิ ยุตฺตตาติ อาห **''เอกวตฺถุกเอการมฺมณเอกุปฺปาเทกนิโรธสงฺขาเตนา''**ติฯ ตตฺถ เย เอกวตฺถุกา, เต สมฺปยุตฺตาติ เอตฺตเก วุจฺจมาเน อวินิโพฺภครูเปสุ เอกํ มหาภูตํ เสสมหาภูตุปาทารูปานํ นิสฺสยปจฺจโย โหติ, เตน ตานิ เอกวตฺถุกานิ, จกฺขาทินิสฺสยภูตานิ วา ภูตานิ เอกํ วตฺถุ เอเตสุ นิสฺสิตนฺติ เอกวตฺถุกานีติ กเปฺปนฺตสฺส เตสํ สมฺปยุตฺตตาปตฺติ สิยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ เอการมฺมณคฺคหณํฯ เย เอกวตฺถุกา, เอการมฺมณา จ, เต สมฺปยุตฺตาติ เอวมฺปิ จุติอาสนฺนานํ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณาทีนํ สมฺปยุตฺตตา อา

ปเชฺชยฺยาติ เอกุปฺปาทคฺคหณํฯ เย เอกวตฺถุเกการมฺมเณกุปฺปาทา, เต สมฺปยุตฺตาติ กึ ปน นานานิโรธาปิ เอวํติวิธลกฺขณา โหนฺติ, อุทาหุ เอกนิโรธา เอวาติ วิจารณายํ เอกนิโรธา เอว เอวํลกฺขณา โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ ‘‘เอกนิโรธา’’ติ วุตฺตํฯ

ปฏิโลมโต วา เอกนิโรธา สมฺปยุตฺตาติ วุจฺจมาเน เอกสฺมึ ขเณ นิรุชฺฌมานานํ รูปารูปธมฺมานํ สมฺปยุตฺตตา อาปเชฺชยฺยาติ ‘‘เอกุปฺปาทา’’ติ วุตฺตํฯ เอวมฺปิ อวินิโพฺภครูปานํ อตฺถิ เอกุปฺปาเทกนิโรธตาติ เตสมฺปิ สมฺปยุตฺตตา อาปเชฺชยฺยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ เอการมฺมณคฺคหณํฯ เย เอการมฺมณา หุตฺวา เอกุปฺปาเทกนิโรธา, เต สมฺปยุตฺตาติ อยญฺจ นโย เอกวตฺถุเกสุ เอว ลพฺภติ, น นานาวตฺถุเกสูติ ทสฺสนตฺถํ เอกวตฺถุกคฺคหณํฯ เย เอกวตฺถุเกการมฺมเณกุปฺปาเทกนิโรธา, เต สมฺปยุตฺตาติ ปญฺจโวการภวาเปกฺขาย เจตํ เอกวตฺถุกคฺคหณํฯ อารุเปฺป ปน วตฺถุเยว นตฺถีติ กุโต เอกวตฺถุกคฺคหณสฺส อวสโรฯ

๖๑๓. อญฺญมญฺญํ สมฺพนฺธตาย ยุตฺตานมฺปิ สมานานํ วิปฺปยุตฺตภาเวน วิสํสฏฺฐตาย นานตฺตูปคเมน อุปการกตา วิปฺปยุตฺตปจฺจยตาฯ อยญฺจ วิปฺปยุตฺตตา น สมฺปยุตฺตปจฺจยตาย วิย อญฺญมญฺญํ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมวเสน คเหตพฺพา, อถ โข วิสุํเยวฯ ตตฺถ หิ อรูปธมฺมานํ สมานชาติยตาย สมธุรํ, อิธ รูปารูปธมฺมานํ วิชาติยตาย วิธุรํฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ยุตฺตานมฺปิ… เป.… วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา’’ติฯ น หิ วตฺถุสหชาตปจฺฉาชาตวเสน อยุตฺตานํ รูปาทีนํ อารมฺมณาทิภาเวน อุปการกานํ วิปฺปยุตฺตานมฺปิ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา อตฺถิฯ ยถา หิ ‘‘วตฺถุ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย, สหชาตา กุสลา ขนฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, ปจฺฉาชาตา กุสลา ขนฺธา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิวจนโต (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๔) วตฺถุนา, สหชาตปจฺฉาชาตวเสน จ ยุตฺตานํ อตฺถิ วิปฺปยุตฺตปจฺจยภาโว, น เอวํ อยุตฺตานํ อตฺถีติฯ ยทิ เอวํ รูปานํ รูเปหิ กสฺมา วิปฺปยุตฺตปจฺจโย น วุโตฺตติ? รูปานํ รูเปหิ สติปิ อวินิโพฺภเค สมฺปโยโค วิย วิปฺปโยโค (ธาตุ. ๓) นตฺถีติ น เตสํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตาฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘จตูหิ สมฺปโยโค, จตูหิ วิปฺปโยโค’’ติฯ สมฺปยุชฺชมานานญฺหิ อรูปานํ รูเปหิ, รูปานญฺจ เตหิ สิยา สมฺปโยคาสงฺกาติ เตสํ อญฺญมญฺญํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา วุตฺตาฯ รูปานํ ปน รูเปหิ สมฺปโยโค นตฺถีติ น เตสํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา วุตฺตาฯ

รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ, อรูปิโนปิ รูปีนนฺติ เอตฺถ อรูปคฺคหณํ จตุนฺนํ ขนฺธานํ วเสน เวทิตพฺพํฯ อรูปธเมฺมสุ หิ จตฺตาโร เอว ขนฺธา สหชาตปุเรชาตานํ รูปธมฺมานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติฯ นิพฺพานํ ปน ยถา อรูปธมฺมานํ สมฺปยุตฺตปจฺจโย น โหติ, เอวํ รูปธมฺมานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย น โหติฯ ‘‘จตูหิ สมฺปโยโค, จตูหิ วิปฺปโยโค’’ติ (ธาตุ. ๓) หิ วุตฺตํฯ ตสฺมา อรูปธเมฺมสุ จตุนฺนํ ขนฺธานเมว วิปฺปยุตฺตปจฺจยตาฯ วุตฺตญฺจ **ปญฺหาวาเร** ‘‘สหชาตา กุสลา ขนฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๔)ฯ **รูปิโน ธมฺมา**ติ เจตํ หทยวตฺถุโน เจว จกฺขาทีนญฺจ วเสน เวทิตพฺพํฯ รูปธเมฺมสุ หิ ฉ วตฺถูนิเยว อรูปกฺขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโยฯ รูปายตนาทโย ปน อารมฺมณธมฺมา กิญฺจาปิ วิปฺปยุตฺตธมฺมา, วิปฺปยุตฺตปจฺจโย ปน น โหนฺติฯ กึ การณา? สมฺปโยคาสงฺกาภาวโตฯ อรูปกฺขนฺธา หิ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ อพฺภนฺตรโต นิกฺขมนฺตา วิย อุปฺปชฺชนฺตีติ สิยา ตตฺถ อาสงฺกา ‘‘กึ นุ โข อิเม อิเมหิ สมฺปยุตฺตา, อุทาหุ วิปฺปยุตฺตา’’ติ? อารมฺมณธมฺมา ปน วตฺถุสนฺนิสฺสเยน อุปฺปชฺชมานานํ อารมฺมณมตฺตํ โหนฺตีติ นตฺถิ เตสุ สมฺปโยคาสงฺกาติ น เต วิปฺปยุตฺตาฯ สมฺปโยคาสงฺกาสพฺภาวโต วตฺถูนิเยว วิปฺปยุตฺตปจฺจยา โหนฺติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ **ปญฺหาวาเร** ‘‘วตฺถุ กุสลานํ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย, วตฺถุ อกุสลานํ ขนฺธานํ, จกฺขายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา’’ติอาทิฯ สฺวายํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย ‘‘สหชาตปจฺฉาชาตโต กุสเลน อพฺยากตํ, ตถา อกุส

เลน อพฺยากตํ, สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตโต อพฺยากเตน อพฺยากตํ, วตฺถุปุเรชาตโต อพฺยากเตน กุสลํ, ตถา อกุสลนฺติ กุสลมูลเมกํ, อกุสลมูลเมกํ, อพฺยากตมูลานิ ตีณี''ติ ปญฺจวิโธ เวทิตโพฺพฯ

๖๑๔. **ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณนา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนสภาเวนฯ เตน ''อตฺถิ เม ปาปกมฺมํ กตํ, อตฺถิ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปโนฺน''ติ (ปุ. ป. จตุกฺกอุเทฺทส ๒๔) จ เอวมาทีสุ วุตฺตํ นิพฺพตฺติตูปลพฺภมานตาลกฺขณํ อตฺถิภาวํ นิวาเรติฯ สติปิ ชนกเตฺต อุปตฺถมฺภกตฺตปฺปธานา อตฺถิภาเวน อุปการกตาติ อาห **''อุปตฺถมฺภกเตฺตนา''**ติฯ อิทญฺจ อุปตฺถมฺภกตฺตํ วตฺถารมฺมณสหชาตาทีนํ สาธารณํ อตฺถิภาเวน อุปการกตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ''สตฺตธา มาติกา นิกฺขิตฺตา''ติ วุตฺตมตฺถํ ปาฬิยา เอว ทเสฺสตุํ **''ยถาหา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **''จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน''**ติอาทินา สหชาตวเสน อตฺถิปจฺจโยทสฺสิโต , **''จกฺขายตน''**นฺติอาทินา ปุเรชาตวเสน, **''ยํ รูปํ นิสฺสายา''**ติอาทินา สหชาตปุเรชาตวเสนฯ เอวมยํ ปาโฐ สหชาตปุเรชาตอตฺถิปจฺจยวเสเนว อาคโตฯ

อญฺญตฺถ ปน ตโต อญฺญถาปิ อาคโตติ ทเสฺสตุํ **''ปญฺหาวาเร ปนา''**ติอาทิมาหฯ ตํ เตน ปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยวเสนาปิ อตฺถิปจฺจยตฺตํ วิภาเวติฯ ปุริมปาเฐ ปน สาวเสสา เทสนา กตาติ เวทิตพฺพํฯ สติ จ เยสํ ปจฺจยา โหนฺติ, เตหิ เอกโต, ปุเรตรํ, ปจฺฉา จ อุปฺปนฺนภาเว สหชาตาทิปจฺจยตฺตาภาวโต อาหาโร, อินฺทฺริยญฺจ สหชาตาทิเภทํ น ลภนฺติ, ตทภาโว จ เตสํ ธมฺมสภาววเสน ทฎฺฐโพฺพฯ สฺวายํ อตฺถิปจฺจโย ''สหชาตโต กุสเลน กุสลํ, สหชาตปจฺฉาชาตโต กุสเลน อพฺยากตํ, สหชาตโต เอว กุสเลน กุสลาพฺยากตนฺติ กุสลมูลา ตโย, ตถา อกุสลมูลาฯ สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยโต ปน อพฺยากเตน อพฺยากตํ, วตฺถารมฺมณปุเรชาตโต อพฺยากเตน กุสลํ, ตถา อกุสลํฯ สหชาตปุเรชาตโต กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ กุสลสฺส, สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยโต กุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ อพฺยากตสฺส, สหชาตปุเรชาตโต อกุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ อกุสลสฺส, สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตาหารินฺทฺริยโต อกุสลญฺจ อพฺยากตญฺจ อพฺยากตสฺสา''ติ เอวํ เตรสวิโธฯ สเงฺขเปน กุสลากุสลวิปากกิริยรูปวเสน ปญฺจวิโธ อตฺถิปจฺจโย, น นิพฺพานํฯ โย หิ อตฺถิภาวาภาเวน อนุปการโก อตฺถิภาวํ ลภิตฺวา อุปการโก โหติ, โส อตฺถิปจฺจโย โหติฯ นิพฺพานญฺจ นิพฺพานารมฺมณานํ น อตฺตโน อตฺถิภาวาภาเวน อนุปการกํ หุตฺวา อตฺถิภาวลาเภน อุปการกํ โหตีติ, อุปฺปาทาทิยุตฺตานํ วา นตฺถิภาโวปการกตาวิรุโทฺธ อุปการกภาโว อตฺถิปจฺจยตาติ, น นิพฺพานํ อตฺถิปจฺจโย โหติฯ

๖๑๕. อารมฺมเณ ผุสนาทิวเสน ปวตฺตมานานํ ผสฺสาทีนํ อเนเกสํ สหภาโว นตฺถีติ เอกสฺมิํ ผสฺสาทิสมุทาเย สติ ทุติโย น โหติ, อสติ ปน โหตีติ เตน นตฺถิภาเวน อุปการกตา **นตฺถิปจฺจยตา**ฯ สติปิ ปุริมตรจิตฺตานํ นตฺถิภาเว น เตน ตานิ นตฺถิภาเวน อุปการกานิ, อนนฺตรเมว ปน อตฺตโน อตฺถิภาเวน ปวตฺติโอกาสํ อลภมานํ นตฺถิภาเวน โอกาสํ ททมานํ วิย อุปการกํ โหตีติ **''ปวตฺติโอกาสทาเนน อุปการกา''**ติ อาหฯ **ปฎุปฺปนฺนาน**นฺติ ปจฺจุปฺปนฺนานํฯ

''เต เอวา''ติ เอเตน นตฺถิวิคตปจฺจยานํ ธมฺมโต วิเสสาภาวมาหฯ เอวํ สเนฺตปิ อภาวมเตฺตน อุปการกตา โอกาสทานํ นตฺถิปจฺจยตา, สภาวาวิคเมน อปฺปวตฺตมานานํ สภาววิคเมน อุปการกตา วิคตปจฺจยตาฯ **นตฺถิตา** จ นิโรธานนฺตรา สุญฺญตา, **วิคตตา** นิโรธปฺปตฺตตาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

อตฺถิปจฺจยธมฺมา เอว จาติ จ-สโทฺท สมฺปิณฺฑนโตฺถฯ เตน น เกวลํ นตฺถิวิคตปจฺจยา เอว ธมฺมโต อวิสิฏฺฐา, อถ โข อตฺถิอวิคตปจฺจยาปีติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ ยทิปิเม ปจฺจยา ธมฺมโต อวิสิฏฺฐา, ตถาปิ อตฺถิตาย สสภาวตาย อุปการกตา อตฺถิปจฺจยตา, สภาวาวิคเมน นิโรธสฺส อปฺปตฺติยา อุปการกตา อวิคตปจฺจยตาติ ปจฺจยภาววิเสโส ธมฺมาวิเสเสปิ เวทิตโพฺพฯ ธมฺมานญฺหิ สมตฺถตาวิเสสํ สพฺพํ ยาถาวโต อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา ภควตา จตฺวีสติปจฺจยวิเสสา วุตฺตาติ ธมฺมสฺสามิมฺหิ สทฺธาย ''เอวํ วิเสสา เอเต ธมฺมา''ติ สุตมยญาณํ อุปฺปาเทตฺวา จินฺตาภาวนามเยหิ ตทภิสมยาย โยโค กรณีโยฯ

เอตฺถ จ อารมฺมณอนนฺตรสมนนฺตรอุปนิสฺสยปุเรชาตอาเสวนสมฺปยุตฺตนตฺถิวิคตปจฺจยา อรูปธมฺมานํเยว, ปจฺฉาชาตปจฺจโย รูปธมฺมานํเยว, อิตเร จุทฺทส รูปารูปธมฺมานํฯ

เหตฺอนนฺตรสมนนฺตราเสวนปจฺฉาชาตกมฺมวิปากฌานมคฺคสมฺปยุตฺตนตฺถิวิคตปจฺจยา อรูปธมฺมา เอว, ปุเรชาตปจฺจโย รูปเมว, อุภยํ อารมฺมณูปนิสฺสเย ฐเปตฺวา เสสา, เต เทฺว ปญฺญตฺติสภาวาปิ โหนฺติฯ

อนนฺตรสมนนฺตราเสวนนตฺถิวิคตปจฺจยา อตีตา เอวฯ อารมฺมณารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยา ติกาลิกา, กาลวินิมุตฺตา จฯ กมฺมปจฺจโย อตีตปจฺจุปฺปนฺนวเสน ทฺวิกาลิโกฯ เสสา ปญฺจทส ปจฺจุปฺปนฺนาวฯ

ตถา อนนฺตรสมนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยปกตูปนิสฺสยาเสวนปจฺจยา, นานากฺขณิกกมฺมปจฺจโย, นตฺถิวิคตปจฺจยา จาติ อิเม ปจฺจยา ชนกา เอว, น อุปตฺถมฺภกาฯ ปจฺฉาชาตปจฺจโย อุปตฺถมฺภโก เอว, น ชนโก ฯ เสสา ชนกา จ อุปตฺถมฺภกา จาติ อยมฺปิ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ

อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขารปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๑๖. **ปจฺจเยสู**ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํฯ **ทุวิธา** ทฺวิปฺปกาเรนฯ **อเนกธา**ติ สตฺตรสธา อารมฺมณปจฺจยาทิวเสนฯ

อภิญฺญาจิเตฺตนาติ เจโตปริยปุเพฺพนิวาสอนาคตํสญาณสงฺขาตาหิ อภิญฺญาหิ สหคตจิเตฺตนฯ **สโมหจิตฺตชานนกาเล**ติ ปเรสํ, อตฺตโน จ สโมหสฺส จิตฺตสฺส ชานนกาเลฯ อวิชฺชาปุพฺพงฺคมา อกุสลปฺปวตฺติโย ยา กาจิ วิปตฺติโย, สพฺพา ตา โมหมูลิกาติ จ อวิชฺชาย อาทีนวทสฺสเนน **อวิชฺชาสมติกฺกมตฺถาย** วิวฏฺฏาภิปตฺถนายาติ อโตฺถฯ **ทุวินฺนมฺปิ เตสํ** ปุญฺญาภิสงฺขารานํฯ **อวิชฺชาสมฺมูฬฺหตฺตา**ติ ภวาทีนวปฺปฏิจฺฉาทิกาย อวิชฺชาย สมฺมูฬฺหตฺตาฯ **ตาเนว ปุญฺญานี**ติ ตาเนว ยถาวุตฺตานิ กามาวจรรูปาวจรปุญฺญานิฯ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหตีติ สมฺพโนฺธฯ

ราคาทีนนฺติ ราคทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจโทมนสฺสานํฯ อวิชฺชาสมฺปยุตฺตตฺตา ราคาทีนํ ราคาทิอสฺสาทนกาเลสุ อวิชฺชํ อารพฺภ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาฯ ครุํ กตฺวา อสฺสาทนํ ราคทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาย เอว อวิชฺชาย โยเชตพฺพํฯ อสฺสาทนญฺจ ราโค, ตทวิยุตฺตา จ ทิฏฺฐีติ อสฺสาทนวจเนเนว ยถาวุตฺตํ อวิชฺชํ ครุํ กโรนฺตี ทิฏฺฐิ จ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ราคาทีหิ จ ปาฬิยํ สรูปโตวุเตฺตหิ ตํสมฺปยุตฺตสงฺขารสฺส อวิชฺชารมฺมณาทิตํ ทเสฺสติฯ **อนาทีนวทสฺสาวิโน**ติ ปาณา

ติปาตาทีสุ น อาทีนวทสฺสิโนฯ อวิชฺชาย อนารมฺมณสฺส, ปฐมชวนสฺส จ อารมฺมณาธิปติอนนฺตราธิปจฺจยวจเนสุ อวุตฺตสฺส, วุตฺตสฺส จ สพฺพสฺส สงฺคณฺหนตฺถํ **“ยํ กิญฺจี”**ติ อาหฯ

วุตฺตนเยนาติ สมติกฺกมภวปตฺถนาวเสน ปุญฺญาภิสงฺขาเร วุตฺตนเยนฯ

๖๑๗. **กึ ปนาย**นฺติอาทินา โจทกสฺส อยมธิปฺปาโย – ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺตี’’ติ เอตฺถ สมฺภวนฺติ เอวาติ อวธารณํ น ยุชฺชติ , อวเสสปจฺจยสมวายาภาเว สงฺขารานํ สมฺภวาภาวโตฯ ตถา สงฺขารา เอวาติ อวธารณมฺปิ น ยุชฺชติฯ กสฺมา? อเญฺญสญฺจ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ สมฺภวสฺส ตโต อิจฺฉิตพฺพตฺตาฯ วากฺยสฺส อวธารณผลตฺตา อวิชฺชาปจฺจยา เอว สงฺขารา สมฺภวนฺตีติ อวธารเณ คยฺหมาเนปิ อยํ โทโสฯ กสฺมา? ยสฺมา โลภาทิกมฺมนิทานอุปาทานวตฺถารมฺมณมนสิการาทโย อเญฺญปิ ปจฺจยา ลพฺภนฺติเยวาติฯ ตตฺถ **เอกา**ติ อสหายา, การณนฺตรนิรเปกฺขาติ อโตฺถฯ **อเญฺญปิ ปจฺจยา** สหการิการณภูตาฯ โทสเมตฺถ วตฺตุกาโม โจทโก ปุจฺฉตีติ ญตฺวา อาจริโย อาห **“กึ ปเนตฺถา”**ติฯ เอตฺถ อวิชฺชาย ปจฺจยนฺตเรน รหิตภาเว จ สหิตภาเว จ กึ ปน วตฺตพฺพํ, อสมตฺถา เต โจทนา, อวสิฏฺฐญฺจ ตาว กเถหีติ วุตฺตํ โหติฯ **เอกการณวาโท อาปชฺชตี**ติ โทสปฺปสโงฺค วุโตฺตฯ อนิโฏฺฐ หิ เอกการณวาโท สพฺพตฺถ สพฺพกาลํ สมฺภวาปตฺติโต, เอกสทิสาสภาวาปตฺติโต จฯ

ยสฺมา เอกํ น เอกโตติอาทีสุ ตีสุ ปกาเรสุ อวิชฺชมาเนสุ ปาริเสเสน อเนกโต อเนกเมวาติ เอตสฺมึ จตุเตฺถ เอว ปกาเร วิชฺชมาเน เอกเหตุผลทีปเน อโตฺถ อตฺถิ, ตสฺมา น นุปปชฺชติ อุปปชฺชติเยวฯ เอกํ ผลํ เอกโต นตฺถิ, อเนกมฺปิ เอกโต นตฺถิฯ อเนกโตปิ เอกํ ผลํ โน อตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ

เอเกกเหตุผลทีปนนฺติ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ เอกเหตุทีปนํ, ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ เอกผลทีปนนฺติ เอวํ ตตฺถ ตตฺถ เอเกกเหตุผลทีปนํ กตํฯ

เวเนยฺยานํ อนุรูปโตติ เวเนยฺยานํ อชฺฌาสยสฺส อนุรูปโตฯ เอกเสฺสว เหตุโน, ผลสฺส จ ทีปนา สตฺถุ เทสนาวิลาสโต วา เวเนยฺยปุคฺคลานํ อชฺฌาสยโต วาฯ ตทุภยสฺส ปเนตฺถ การณํ ตตฺถ ตตฺถ เทเสตพฺพสฺส อตฺถสฺส ปธานตา, ปากฏตา, อสาธารณตา จฯ เทสนาวิลาสปฺปตฺตา จ พุทฺธา ภควโนฺต เต เทเสตพฺพ อเตฺถ พหูสุปิ ปริยาเยสุ ลพฺภมาเนสุ ยถารุจิตํ คเหตฺวา ธมฺมํ เทเสนฺติ, สา **เทสนาวิลาสานุรูปตา**ฯ ตตฺถ ปน เยน ปริยาเยน เย เวเนยฺยา พุชฺฌนฺติ, เตเนว เตสํ โพธนํ, สา **เวเนยฺยชฺฌาสยานุรูปตา**ฯ

ยถาผสฺสํ เวทนาววตฺถานโตติ ‘‘สุขเวทนียํ, ภิกฺขเว, ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขา เวทนา’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๔.๑๒๙), ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕, ๔๒๖; สํ. นิ. ๒.๔๓-๔๔; ๒.๔.๖๐; กถา. ๔๖๕, ๔๖๗) จ สุขเวทนียผสฺสาทิจกฺขุสมฺผสฺสาทิอนุรูเปน สุขเวทนาทิจกฺขุสมฺผสฺสชาเวทนาทีนํ ววตฺถานโตฯ สมาเนสุปิ หิ จกฺขุรูปาทีสุ ผสฺสวเสน สุขาทิวิปริยายาภาวโต, สมาเนสุ รูปมนสิการาทีสุ จกฺขาทิสงฺฆฏฺฏนวเสน จกฺขุสมฺผสฺสชาทิวิปริยายาภาวโต, อญฺญปจฺจยสามเญฺญปิ จกฺขุสมฺผสฺสวเสน สุขาทิจกฺขุสมฺผสฺสชาทีนํ โอฬาริกสุขุมาทิสงฺกราภาวโต จาติ อโตฺถฯ ยถาวุตฺตผสฺสสฺส สุขาทีนํ อวิปรีโต ปจฺจยภาโว เอว **ยถาเวทนํ ผสฺสววตฺถานํ**ฯ การณผลวิเสเสน วา ผลการณวิเสสนิจฺฉโย โหตีติ อุภยตฺถาปิ นิจฺฉโย ปวตฺถานนฺติ วุโตฺตฯ

กมฺมาทโยติ กมฺมอาหารอุตุอาทโย อปากฏา เสมฺหปฏิกาเรน โรควูปสมนโตฯ เสมฺหสฺส มนฺทภาวาทินา จ เสมฺหํเยว ปากฏํ การณํฯ อยมิธ อวิชฺชา สงฺขารานํ เหตุภาเวน ทีปิตาติ สมฺพนฺโธฯ **อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตีติ วจนโต**ติ “สํโยชนิเยสุ, ภิกฺขเว, ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว”ติ (สํ. นิ. ๒.๕๓) อิมินา สุตฺเตน ตณฺหาย สงฺขารการณภาวสฺส วุตฺตตฺตาติ อโตฺถฯ ปุน ตสฺสาปิ อวิชฺชาย การณนฺติ ทสฺสนตฺถํ **“อวิชฺชาสมุทยา อาสวสมุทโยติ จ วจนโต”**ติ อาห ฯ ตณฺหา วา จตุรุปาทานภูตา กามาสวทิฏฺฐาสวา จ สงฺขารสฺส การณนฺติ ปากฏา อวิชฺชาเหตุกาติ สุตฺตทฺวเยนาปิ อวิชฺชาย ปากฏํ สงฺขารานํ การณภาวเมว ทเสฺสติฯ “อสฺสาทานุปสฺสิโน”ติ (สํ. นิ. ๒.๕๓) หิ วจเนน ภวาทีนวปฺปฏิจฺฉาทนกิจฺจา อวิชฺชา ตณฺหาย การณนฺติ ทสฺสิตา โหติฯ ยสฺมา อวิทฺวา, ตสฺมา ปุญฺญาภิสงฺขาราทิเก อภิสงฺขโรตีติ อวิชฺชาย สงฺขารการณภาวสฺส ปากฏตฺตา อวิทฺทสุภาโวว สงฺขารการณภาเวน วุโตฺตฯ ขีณาสวสฺส สงฺขาราภาวโต, อสาธารณตฺตา จ ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ สาธารณการณานิ วตฺถารมฺมณาทีนีติ ปุญฺญภวาทีนวปฺปฏิจฺฉาทิกา อวิชฺชา ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ อสาธารณํ การณนฺติ วา อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ เอเตเนว “อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ”นฺติ (ม. นิ. ๓.๑๒๖; สํ. นิ. ๒.๑; อุทา. ๑; มหาว. ๑; เนตฺติ. ๒๔) เอตฺถ ปน ปธานตฺตา, ปากฏตฺตา, อสาธารณตฺตาติ เอเกกเหตุผลทีปนปริหารวจเนน สพฺพตฺถ “ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา”ติอาทีสุ โพธเนยฺยชฺฌาสยวเสน ธมฺมสฺส โพธนสงฺขาตํ ปโยชนํ เวทิตพฺพํฯ

๖๑๘. **“เอกนฺตานิฏฺฐผลายา”**ติ เอเตน วิรุทฺธภาวํ, **“สาวชฺชายา”**ติ เอเตน วิชาติยภาวํ อวิชฺชาย โชเตติฯ ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารา หิ อิฏฺฐวิปากตาย, อนวชฺชสภาวตาย จ ตสฺสา วิรุทฺธา, วิชาติยา จาติฯ **กถํ น ยุชฺชิสฺสตี**ติอาทิ สมาธานํ, เตน ยฺวายํ เอกนฺตานิฏฺฐผลตาทิเหตุปเทโส, ตสฺส อเนกนฺติกตํ ทเสฺสติฯ อยํ เหตฺถ อธิปฺปาโย – ยายํ ตยา โจทนา “เอวํ สเนฺตปี”ติอาทินา กตา, สา ยุตฺตา วิปากํ ปติฯ น หิ อนิฏฺฐเวปกฺกํ การณํ อิฏฺฐํ ผลติ, อิฏฺฐเวปกฺกํ วา อนิฏฺฐํฯ ยสฺมา ปเนตฺถ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ ปจฺจยภาวลกฺขณธมฺมานํ ธมฺมตา อธิเปฺปตา, ตตฺร จายํ นิยโม นตฺถิ วิจิตฺตรูปตฺตา ตสฺสาติฯ เตนาห **“วิรุโทฺธ จา”**ติอาทิฯ

ตตฺถ **ธมฺมาน**นฺติ สภาวธมฺมานํฯ **ฐาน**นฺติ อวฏฺฐานํฯ ตสฺมา **ฐานวิรุโทฺธ**ติ อตฺถิตาวิรุโทฺธฯ เกจิ ปน “ปฏิสนฺธิอาทีนิฐานานี”ติ วทนฺติฯ เอวํ สติ “ปุริมจิตฺตํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส ฐานวิรุโทฺธ ปจฺจโย”ติ นยิทํ เอกนฺติกํ สิยาฯ ภวงฺคมฺปิ หิ ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจโย, ชวนํ ชวนสฺส, น จ สิปฺปาทีนํ ปฏิสนฺธิอาทิฏฺฐานํ อตฺถิ, ตสฺมา น ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ **กมฺมํ รูปสฺส** นมนรุปฺปนวิโรธา, สารมฺมณานารมฺมณาทิวิโรธา **จ สภาววิรุโทฺธ ปจฺจโย ฯ ขีราทีนิ ทธิอาทีนํ** มธุรมฺพิลรสาทิสภาววิโรธาฯ อวิชานนกิโจฺจ **อาโลโก** วิชานนกิจฺจสฺส **วิญฺญาณสฺส**ฯ อมทนกิจฺจา จ **คุฬาทโย** มทนกิจฺจสฺส **อาสวสฺส**ฯ

โคโลมาวิโลมาทีติอาทีสุ โคโลมาวิโลมานิ ทุพฺพาย, **อวี**ติ จ รตฺตา เอฬกา เวทิตพฺพาฯ **วิสาณํ** สรสฺสฯ **ทธิติลปิฏฺฐ**คุฬานิ ภูติณกสฺสฯ เสวาลํ ตณฺฑุเลยฺยกสฺส, ขรวฬวา อสฺสตรสฺสาติ เอวมาทิ **อาทิ**-สเทฺทน สงฺคหิโตฯ ยสฺมา วิปากา เอว น, ตสฺมา ทุกฺขวิปากายปิ อวิชฺชาย อทุกฺขวิปากานํ ปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารานํ ปจฺจยตฺตํ น น ยุชฺชตีติ อโตฺถฯ

ตทวิปากเตฺตปิ สาวชฺชตาย ตทวิรุทฺธานํ, ตํสทิสานญฺจ อปุญฺญาภิสงฺขารานเมว ปจฺจโย, น อิตเรสนฺติ เอตสฺส ปสงฺคสฺส นิวารณตฺถํ “วิรุโทฺธ จาวิรุโทฺธ จ, สทิสาสทิโส ตถาฯ ธมฺมานํ ปจฺจโย สิโทฺธ”ติ วุตฺตํฯ ตสฺมา ตมตฺถํ ปากฏํ กโรโนฺต **“อิติ อยํ อวิชฺชา”**ติอาทิมาหฯ

๖๑๙. สพฺพตฺถ ขนฺธานํ เภโท มรณนฺติ จุตึ อคฺคณฺหนฺตติ อิธ จุติ นาม ตตฺถ ตตฺถ ภวาทีสุ รูปาทีนํ ขนฺธานํ มรณสญฺญิโต จริโม เภโทติ ยาถาวโต อชานนฺโตฯ **สตฺตสฺส** สโต วิชฺชมานเสฺสวฯ **เทหนฺตรสงฺกมนํ** อเญฺญน กาเยน สมาคโมฯ

สพฺพตฺถ ขนฺธานํ ปาตุภาโวติ ตตฺถ ตตฺถ ภวาทีสุ ขนฺธานํ ปฐมาภินิพฺพตฺติฯ **นวสรีร ปาตุภาโว**ติ อิธ ชิณฺณสฺส สรีรสฺส นิเกฺขเป ปรโลกปริยาปนฺนสฺส นวกายสฺส อุปฺปาโทฯ ยเถ เก วทนฺติ –

> ‘‘วตฺถานิ ชิณฺณานิ ยถา ปหาย,
> นวานิ คณฺหาติ นโร ปรานิ;
> นิกฺขิปฺป เทหํ อิธ ชิณฺณเมวํ,
> คณฺหาติ อตฺตาภินวํ สุเขสี’’ติฯ

อยํ สโตฺตติ อยมตฺตา, โย สามี, นิวาสี, การโก, เวทโก จาติ อธิเปฺปโตฯ **สโตฺต มรติ, สโตฺต อุปปชฺชตี**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ ตีสุปิ ฐาเนสุ **อาทิ**-สเทฺทน อิสฺสรกุตฺตพฺรหฺมกุตฺตาทิวิกปฺปนํ สงฺคณฺหาติฯ

สภาวลกฺขณนฺติ’รุปฺปนานุภวนาทึ, กกฺขฬผุสนาทิสภาวเมว วาฯ **สามญฺญลกฺขณ**นฺติ อนิจฺจตาทึฯ **สงฺขาเร อตฺตโต อตฺตนิยโต**ติ รูปาทีสุ เอกจฺจํ อตฺตโต, ตทญฺญํ อตฺตนิยโตฯ

อตฺตา ชานาติ วาติ วิกเปฺปติ กาปิลาทโย วิยฯ **น ชานาติ วา**ติ กาณาทาชีวิกาทโย วิยฯ กาณาโทปิ หิ อตฺตา สภาเวน น ชานาติฯ ยทา พุทฺธิคุเณน สํยุชฺชติ, ตทา ชานาตีติ อิจฺฉติฯ **โส เอว กโรติ จ กาเรติ จา**ติ โย ปรตฺถ สุขทุกฺขํ อนุภวติ, โส เอว ปุญฺญาปุญฺญํ สยํ กโรติ, อญฺญญฺจ กาเรติ, น อโญฺญติ อธิปฺปาโย ฯ **สณฺฐเปนฺตา**ติ ทฺวิอณุกาทิอุปฺปาทนวเสน, อิจฺฉาวเสน จ สมฺปาเทนฺตาฯ **โส**ติ อตฺตสญฺญิโต สโตฺตฯ **อินฺทฺริยสมฺปโนฺน**ติ จกฺขาทีหิ อินฺทฺริเยหิ สมนฺนาคโต, เตน สฬายตนปฺปวตฺตึ ทเสฺสติฯ สพฺพเณฺหตํ ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานานํ อวิชฺชาทีนํ กิจฺจํ อตฺตโน พฺยาปารํ กตฺวา ทิฎฺฐิคติโก วิมุยฺหตีติ ทสฺสนวเสน วุตฺตํฯ อเจฺฉชฺชสุตฺตาวุตาเภชฺชมณีนํ วิย ปุพฺพาปริยววตฺถานํ นิยติ, นิยติยา, นิยติ เอว วา สงฺคติ สมาคโม นิยติสงฺคติ, ตาย ภาเวสุ ปริณตา มนุสฺสเทววิหงฺคาทิภาวํ ปตฺตา **นิยติสงฺคติภาวปริณตา**ฯ นิยติยา, สงฺคติยา, ภาวสงฺขาเตน สภาเวน จ ปริณตา นานปฺปการตํ ปตฺตา **นิยติสงฺคติภาวปริณตา**ติ จ อตฺถํ วทนฺติฯ

เอเตหิ จ วิกปฺปเนหิ อวิชฺชา อกุสลํ จิตฺตํ กตฺวา สเตฺต ปุญฺญาทีสุ สงฺขาเรสุ ยตฺถ กตฺถจิ ปวเตฺตตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘โส อวิชฺชาย อนฺธีกโต’’**ติอาทิฯ **ปฎิปชฺชตี**ติ อุปสงฺกมติฯ

อปริณายโกติ อรหตฺตมคฺคสมฺปฎิปาทกกลฺยาณมิตฺตรหิโต, อรหตฺตมคฺคญาณาวสานํ วา ญาณํ สมวิสมํ ทเสฺสตฺวา สเตฺต นิพฺพานํ นยตีติ ปริณายกํ, เตน รหิโต อปริณายโกฯ **ธมฺมํ ญตฺวา**ติ สปฺปุริสูปสฺสเยน จตุสจฺจปฺปกาสกํ สุตฺตาทิธมฺมํ ญตฺวา, มคฺคญาเณเนว วา สพฺพธมฺมปวรํ นิพฺพานธมฺมํ ญตฺวาฯ ตํชานนายตฺตํ ปน เสสสจฺจตฺตยาภิสมยํ สมานกาลมฺปิ ตํ ปุริมกาลํ วิย กตฺวา วุตฺตํฯ **อุปสโนฺต จริสฺสตี**ติ อคฺคมคฺคาธิคเมน สพฺพโส อวิชฺชูปสมา อุปสโนฺต สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุยํ ฐิโต ยาว อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุปตฺติ, ตาว สตฺตานํ หิตจริยาย อตฺตภาวํ ปวเตฺตโนฺต จริสฺสติ, ทิฎฺฐธมฺมสุขวิหาเรหิ วิหริสฺสตีติ อโตฺถฯ

สงฺขารปจฺจยาวิญฺญาณปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๒๐. ยถาวุตฺตสงฺขารปจฺจยา อุปฺปชฺชมานํ ตํ กมฺมนิพฺพตฺตเมว ภวิตุํ อรหตีติ **“พาตฺติํส โลกิยวิปากวิญฺญาณานิ สงฺคหิตานี”**ติ อาหฯ **ธาตุกถายํ** ปน วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตา สงฺคหิตปทนิเทฺทเส ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณน เย ธมฺมา, สฬายตนปจฺจยา ผเสฺสน เย ธมฺมา, ผสฺสปจฺจยา เวทนาย เย ธมฺมา วิปฺปยุตฺตา, เต ธมฺมา กติหิ ขเนฺธหิ…เป…. สงฺคหิตา? เต ธมฺมา อสงฺขตํ ขนฺธโต ฐเปตฺวา เอเกน ขเนฺธน, เอกาทสหิ อายตเนหิ, เอกาทสหิ ธาตูหิ สงฺคหิตาฯ กติหิ อสงฺคหิตา? จตูหิ ขเนฺธหิ, เอเกนายตเนน, สตฺตหิ ธาตูหิ อสงฺคหิตา’’ติ (ธาตุ. ๔๖๖) วจนโต สพฺพวิญฺญาณผสฺสเวทนาปริคฺคโห กโตฯ ยทิ หิ เอตฺถ วิญฺญาณผสฺส เวทนา สปฺปเทสา สิยุํ, ‘‘วิปากา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๓) อิมสฺส วิย วิสชฺชนํ สิยาฯ ตสฺมา ตตฺถ อภิธมฺมภาชนียวเสน สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณาทโย คหิตาติ อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาโร จ อภิธมฺมภาชนีเย (วิภ. ๒๔๓) จตุภูมกกุสลสงฺขาโร, อกุสลสงฺขาโร จ วุโตฺตติ เอโส เอว ธาตุกถายํ คหิโตติ ทฎฺฐโพฺพฯ ภโว ปน **ธาตุกถายํ** กมฺมูปปตฺติภววิเสสทสฺสนตฺถํ น อภิธมฺมภาชนียวเสน คหิโต, เอวญฺจ กตฺวา ตตฺถ ‘‘อุปาทานปจฺจยา ภโว’’ติ อนุทฺธริตฺวา ‘‘กมฺมภโว’’ติอาทินา (ธาตุ. ๖๖) นเยน ภโว อุทฺธโฎฯ

โลกิยวิปากมโนวิญฺญาณเมว สนฺธายาห **“พาวีสติวิธํ โหตี”**ติฯ **ฉหิ วิญฺญาเณหี**ติ ยถาอธิกเตหิ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ฉหิ วิญฺญาเณหิฯ กสฺมา ปเนตฺถ โลกิยวิปากวิญฺญาณเสฺสว คหณํ กตนฺติ อาห **“โลกุตฺตรานิ ปน วฎฺฎกถาย น ยุชฺชนฺตี”**ติฯ ยทิ เอวํ กสฺมา ธาตุกถายํ ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณน เย ธมฺมา วิปฺปยุตฺตา’’ติอาทีสุ (ธาตุ. ๓๖๒) โลกุตฺตรวิปากานมฺปิ คหณํ กตนฺติ? ตํ ยถาธมฺมสาสนตฺตา อภิธมฺมเทสนาย **วิปากตฺติเก** (ธ. ส. ติกมาติกา ๓) วิย อนวเสสวิปากธมฺมสงฺคณฺหนวเสน วุตฺตํฯ สุตฺตนฺตเทสนา ปน ยถานุโลมเทสนาติ ตตฺถ ปวตฺตินิวตฺติโย อสงฺกรโต ทเสฺสตพฺพาฯ ตสฺมา ตทตฺถสํวณฺณนาติ กตฺวา ปวตฺติกถายํ โลกิยวิปากวิญฺญาณานิเยว คหิตานิฯ เตเนวาห **“วฎฺฎกถาย น ยุชฺชนฺตีติ น คหิตานี”**ติฯ

ยถา กตํ กมฺมํ ผลทาเน สมตฺถํ โหติ, ตถา กตํ ‘‘อุปจิต’’นฺติ วุจฺจตีติ วิปากทานโยคฺยเมว สงฺขารํ คณฺหโนฺต **“อุปจิตกมฺมาภาเว”**ติ อาหฯ เหตุ นาม พฺยติเรกปฺปธานนฺติ **อภาว**-คฺคหณํ, เตน กเมฺม สติ ภาวโต, อสติ อภาวโตติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย ฯ ยถา ปนสฺส วิญฺญาณสฺส สงฺขารปจฺจยตา น สิทฺธา, น เอวํ วิปากภาโวฯ โส ปน สิโทฺธติ กตฺวา อาห **“วิปากํ เหต”**นฺติฯ เตน วิญฺญาณสฺส วิปากภาเวน สงฺขารปจฺจยตฺตํ สาเธติฯ ตสฺส ปน สาธนตฺถํ ‘‘อุปจิตกมฺมาภาเว วิปากาภาวโต’’ติ วุตฺตนฺติ ตํ วิวรโนฺต **“วิปากญฺจา”**ติอาทิมาหฯ **ยทิ อุปฺปเชฺชยฺยา**ติ ยทิ กมฺมนิรเปโกฺข วิปาโก อุปฺปเชฺชยฺยฯ **สเพฺพสํ** สตฺตานํ พฺรหฺมตฺตํ อุปคตานํ ฌานาทิวิญฺญาณานิ มหาวิปากวิญฺญาณานีติ ตสฺส ตสฺส วิปากสฺส อโนกาเส ฐิตานมฺปิฯ **วิปากานี**ติ วิญฺญาณาเปกฺขาย นปุํสกนิเทฺทโส, สพฺพวิปากวิญฺญาณานีติ อโตฺถฯ

สงฺขารา พหู เอกูนติํสเจตนาเภทโต, วิญฺญาณานิ จ พหูนิ พาตฺติํสวิธตฺตา, น จ สพฺพโต สพฺพานีติ อาห **“กตรสงฺขารปจฺจยา กตรวิญฺญาณนฺติ เจ”**ติฯ **“วิญฺญาณ”**นฺติ จ อิทํ วิญฺญาณสามญฺญํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ กามํ **ขนฺธนิเทฺทเสปิ** (วิสุทฺธิ. ๒.๔๕๑ อาทโย) อิมานิ วิญฺญาณานิ นิทฺทิฎฺฐานิ, ตํ ปน อติสํขิตฺตํ, น จ ตตฺถ เนสํ สงฺขารปจฺจยตา วิภาวิตาติ ตํ ปวตฺติยํ, ปฎิสนฺธิยญฺจ ภวาทีสุ ปวตฺตนาการวเสน วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ **“กามาวจรปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ **มโนวิญฺญาเณ**ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํฯ **มหาวิปากานี**ติ

วิญฺญาณาเปกฺขาย นปุํสกนิเทฺทโสฯ **มหาวิปากา**ติ ปน ปาเฐ มโนวิญฺญาณธาตุโยติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

๖๒๑. ยํสงฺขารปจฺจยาติ ยสฺส ยสฺส สงฺขารสฺส ปจฺจยภาเวนฯ **ยํ วิญฺญาณ**นฺติ ‘‘ยํ ยํ วิญฺญาณ’’นฺติ เอวํ อุภยตฺถ อาเมฑิตโลโป ทฏฺฐโพฺพฯ **‘‘โหตี’’**ติ อิมินา การณภาเว วิญฺญาณสฺส สพฺภาวมตฺตํ ปเวทิตํ, น ปวตฺติวิเสโสติ ตํ ทเสฺสโนฺต **‘‘เอวํ ปวตฺติ เวทิตพฺพา’’**ติ อาห ฯ พฺรหฺมานมฺปิ อนิฏฺฐรูปาทิอาปาถคมเน อกุสลวิปากจกฺขุวิญฺญาณาทีนิ กทาจิ อุปฺปชฺชนฺตีติ **‘‘อิมานิ เตรส...เป.... ปวตฺตนฺตี’’**ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ โวกาโร วิตฺถาโร เอตฺถาติ ปญฺจโวกาโร, โส เอว ภโว, เอตสฺมิํ **ปญฺจโวการภเว**ฯ โหติ หิ ภินฺนาธิกรณานมฺปิ อญฺญปทตฺถสมาโส ยถา ‘‘อุรสิโลโม’’ติฯ อถ วา ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมาเนหิ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ โวกรียตีติ ปญฺจโวกาโร, โส เอว ภโวติ สพฺพํ ปุเพฺพ วิยฯ

‘‘ปวตฺติยเญฺญว ปวตฺตนฺตี’’ติ สเงฺขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ **‘‘กถ’’**นฺติอาทิ อารทฺธํฯ

‘‘เยภุเยฺยน โลภสมฺปยุตฺตชวนาวสาเน’’ติ อิทํ ปฏิฆวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตานนฺตรํ โสมนสฺสสหคตสฺส อนุปฺปชฺชนโตติ เกจิ, ตํ น คเหตพฺพํฯ ‘‘จกฺขุํ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ…เป.… วิจิกิจฺฉา อุปฺปชฺชติ, อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติ, อกุสเล นิรุเทฺธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี’’ติ วจนโตฯ อิฏฺฐํ เจ อารมฺมณํ, โสมนสฺสตทารมฺมณํ น น อุปฺปชฺชตีติฯ ชวเนน ตทารมฺมณนิยเม โสมนสฺสสหคตานนฺตรํ โสมนสฺสสหคตาเนว สนฺธาย วุตฺตนฺติ อปเร, ตํ วิจาเรตพฺพํ อุเปกฺขาสหคตกุสลากุสลชวนานนฺตรมฺปิ โสมนสฺสตทารมฺมณสฺส อิจฺฉิตพฺพตฺตาฯ อุเปกฺขาสหคตกิริยาชวนานนฺตรเมว หิ โสมนสฺสตทารมฺมณํ น อิจฺฉนฺติฯ

ยสฺมา ปน ติเหตุกชวนาวสาเน จ กทาจิ อเหตุกํ ตทารมฺมณํ โหติ, ตสฺมา **‘‘เยภุเยฺยนา’’**ติ วุตฺตํฯ ยสฺมา เอกจิตฺตกฺขณายุกํ ชวนารมฺมณํ โหติ, ตทา ตตฺถ เอกเมว ตทารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา **‘‘สกิํ วา’’**ติ วุตฺตนฺติ เกจิฯ อปเร ปน ตทารมฺมณํ นาม ชวนารมฺมณานุภวนกิจฺจํ, ตํ เอกจิตฺตกฺขณิเก ตถา อาสนฺนภเวฺว อารมฺมเณ นุปฺปชฺชติฯ ตสฺมา **‘‘สกิํ วา’’**ติ อิทํ ทิรตฺตติรตฺตาทิ วิย วจนสิลิฏฺฐตาวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ, ทฺวิกฺขตฺตุเมว ปน อุปฺปชฺชตีติฯ ‘‘ทิรตฺตติรตฺต’’นฺติ (ปาจิ. ๕๐) เอตฺถ หิ วา-สทฺทสฺส อภาวา วจนสิลิฏฺฐตามเตฺตน ทิรตฺตคฺคหณํ กตนฺติ ยุชฺชติฯ ‘‘นิรนฺตรํ ติรตฺตทฺสสนตฺถํ วา’’ติ อิธ ปน วา-สโทฺท วิกปฺปโตฺถ วุโตฺตติ สกิํ เอว จ กทาจิ ปวตฺติํ สนฺธาย **‘‘สกิํ วา’’**ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตเนว หิ **สโมฺมหวิโนทนิยํ** สกิํ ตทารมฺมณปฺปวตฺติยา วิจาเรตพฺพตํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘จิตฺตปฺปวตฺติคณนายํ ปน สพฺพทฺวาเรสุ ตทารมฺมเณ เทฺว เอว จิตฺตวารา อาคตา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗) วุตฺตํฯ

ตตฺถ **จิตฺตปฺปวตฺติคณนาย**นฺติ วิปากกถายํ พลวรูปาทิอารมฺมเณ วุตฺตํ จิตฺตปฺปวตฺติคณนํ สนฺธายาหฯ ตตฺถ หิ เทฺวว ตทารมฺมณุปฺปตฺติวารา วุตฺตา ฯ ตเทว หิ สนฺธาย อิธาปิ วุตฺตํ **‘‘อภิธมฺมฏฺฐกถายํ ปน ตทารมฺมเณ เทฺว จิตฺตวารา อาคตา’’**ติฯ อภิธมฺมฏฺฐกถายํ อนิยตารมฺมณฏฺฐานกิจฺจา หุตฺวา ปวตฺตนฺตีติ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗) ทฺวารํ อนามสิตฺวา เอว วุตฺตํ, ตํ อนนฺตรํ ปรโต วุตฺตสเหตุกวิปากวิญฺญาณานํ สทิสสํวณฺณนํ กาตุกามตาธิปฺปาเยน วุตฺตํฯ อเหตุกทฺวยาทีนญฺหิ ภวงฺคภูตานํ สยเมว ทฺวารตฺตา, จุติปฏิสนฺธิภูตานญฺจ ภวงฺคสงฺขาเตน, อเญฺญน จ ทฺวาเรน อนุปฺปตฺติโต นิยตํ, อนิยตํ วา ทฺวารํ เอเตสนฺติ น สกฺกา วตฺตุนฺติฯ

อเหตุกทฺวยสฺส ปน สนฺตีรณตทารมฺมณภูตสฺส ทฺวารํ ลพฺภติ, ตญฺจ อนิยตนฺติ ตมฺปิ คณฺหนฺโต **“อนิยตทฺวารารมฺมณภูฐานกิจฺจา หุตฺวา ปวตฺตนฺตี”**ติ อาหฯ เตเนว เจตฺถ มหาวิปากานมฺปิ ตทารมฺมณภูตานํ ทฺวารํ ลพฺภตีติ ตตฺถาปิ ทฺวารคฺคหณํ กตํฯ

เอกสฺส สตฺตสฺส ปวตฺโต รูปาวจรวิปาโก ปถวีกสิณาทีสุ ยสฺมึ อารมฺมเณ ปวตฺโต, ตโต อญฺญสฺมึ ตสฺส ปวตฺติ นตฺถีติ รูปาวจรานํ นิยตารมฺมณตา วุตฺตาฯ **อิตรานิ** อารุปฺปวิปากวิญฺญาณานิฯ นิยตํ อวตฺถุกานีติ **นิยตาวตฺถุกานิ**ฯ กสิณุคฺฆาฏิมากาสาทีสุเยว อารมฺมเณสุ ปวตฺตนโต **นิยตารมฺมณานิฯ ตตฺรา**ติ ปวตฺติยํฯ **อสฺสา**ติ พาตฺตึสวิธสฺส วิปากวิญฺญาณสฺสฯ **เต เต สงฺขารา**ติ ยถาวุตฺตา ปุญฺญาภิสงฺขาราทิสงฺขาราฯ **กมฺมปจฺจเยนา**ติ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเยนฯ **อุปนิสฺสยปจฺจเยนา**ติ ปกตูปนิสฺสยปจฺจเยนฯ

๖๒๒. เอวํ ปวตฺติยํ วิญฺญาณปฺปวตฺตึ ทเสฺสตฺวา ปฏิสนฺธิยํ ทเสฺสตุํ **“ยํ ปน วุตฺต”**นฺติ อาทิมาหฯ ตตฺถ **อนุรูปาย ปฏิสนฺธิยา**ติ อนุรูเปน ปฏิสนฺธิกิเจฺจนฯ ตํ ปน อนุรูปตํ สยเมว วกฺขติฯ ภวนฺตเรน ภวนฺตรสฺส สนฺธานํ อิธ ปฏิสนฺธีติ ตํ อจิตฺตกมฺปิ อเตฺถวาติ กตฺวา ‘‘กติ ปฏิสนฺธิโย’’ติ ปุจฺฉํ กตฺวาปิ **“กติ ปฏิสนฺธิจิตฺตานี”**ติ ปุจฺฉา กตาฯ **“เกน กตฺถา”**ติ เกน จิเตฺตน กสฺมึ ภเวฯ

ตตฺถาติ เตสุ เอกูนวีสติยา ปฏิสนฺธิจิเตฺตสุฯ กุสลวิปากาย อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุยาติ สมฺพโนฺธฯ นตฺถิ เทเวสุ อเหตุกา ปฏิสนฺธีติ **“มนุสฺสโลเก”**ติ วิเสสนํฯ **นปุํสกาทีนนฺติ อาทิ**สเทฺทน มมฺมาทีนํ สงฺคโหฯ เกจิ ปน เอกเจฺจ อเหตุกปฏิสนฺธิกา อวิกลินฺทฺริยา หุตฺวา โถกํ วิจารณปกติกาปิ โหนฺติเยว, ตสฺมา ตาทิสานมฺปิ อิธ อาทิสเทฺทน สงฺคโหติ วทนฺติฯ **สเงฺขปโต**ติ สมาสโต, อสุกาย ปฏิสนฺธิยา อสุกํ อารมฺมณนฺติ วิภาคํ อกตฺวาติ อโตฺถฯ

เสสานนฺติ รูปาวจรา ปญฺจ, ปฐมตติยารุปฺปา เทฺวติ อิมาสํ วุตฺตาวเสสานํ สตฺตนฺนํ ปฏิสนฺธีนํฯ **ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ จุติจิตฺตํ นาม นตฺถิ** ปฏิสนฺธิอารมฺมเณ เอว ปวตฺตนโตฯ **ทฺวีสุ อารมฺมเณสู**ติ อตีตนวตฺตพฺพวเสน ทฺวีสุ อารมฺมเณสุฯ

๖๒๓. **ตานี**ติ ปุเพฺพ กตานิ กมฺมานิฯ **อสฺสา**ติ อาสนฺนมรณสฺส ปุคฺคลสฺสฯ **โอลมฺพนฺตี**ติ สายเนฺห มหนฺตานํ ปพฺพตกูฏานํ ฉายา วิย ภูมิยํ ตสฺส จิเตฺต อวลมฺพนฺติ อุปติฏฺฐนฺติฯ **ตสฺมึ นิรุเทฺธ**ติ ตสฺมึ จุติจิเตฺต นิรุทฺธมเตฺต ตสฺส นิโรธสมนนฺตรเมวฯ **ตเทวา**ติ ตํเยว ยถาวุตฺตชวนวีถิยา อารมฺมณภูตํฯ อวิชฺชาตณฺหาทีสุ กิเลเสสุ อนุปจฺฉิเนฺนเสฺวว กมฺมาทิโน อุปฏฺฐานํ, ตญฺจ อารพฺภ จิตฺตสนฺตานสฺส ภวนฺตรนินฺนโปณปพฺภารตา โหตีติ อาห **“อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวินามิต”**นฺติฯ สนฺตาเน หิ วินามิเต ตเทกเทสภูตํ ปฏิสนฺธิจิตฺตญฺจ วินามิตเมว โหติ, น จ เอกเทสวินามิตภาเวน วินา สนฺตานสฺส วินามิตตา อตฺถีติฯ สพฺพตฺถ ปน ทุคฺคติปฏิสนฺธินินฺนาย จุติยา ปุริมชวนานิ อกุสลานิ, อิตราย จ กุสลานีติ นิจฺฉินนฺติฯ ‘‘นิมิตฺตสฺสาทคธิตํ วา, ภิกฺขเว, วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺฐติ, อนุพฺยญฺชนสฺสาทคธิตํ วา, ตสฺมึ เจ สมเย กาลํ กโรติ, ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ ทฺวินฺนํ คตีนํ อญฺญตรํ คตึ อุปปเชฺชยฺย นิรยํ วา ติรจฺฉานโยนึ วา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๓๕) หิ วุตฺตํ, ตสฺมา อกุสลํ ทุคฺคติยํ, กุสลญฺจ สุคติยํ ปฏิสนฺธิยา อุปนิสฺสโย โหตีติฯ อรหโต ปน สพฺพโส กิเลสานํ อุปจฺฉินฺนตฺตา ปฏิปฺปสฺสทฺธสพฺพภวุสฺสุกฺกตาย กมฺมาทินิมิตฺตํ น อุปฏฺฐหติ, ตโต วิชฺชมานมฺปิ กมฺมํ อลทฺธสหายตฺตา ปฏิสนฺธึ น ชเนติฯ

วุตฺตปฺปการกมฺมวเสนาติ ปาปกมฺมวเสน, ตทุปฏฺฐาปิตนฺติ อธิปฺปาโยฯ **“นรกาทีสุ อคฺคิชาลวณฺณาทิก”**นฺติ อิทํ ตํสทิสตาวเสน วุตฺตํฯ น หิ โส เอว นิรยคฺคิวณฺณาทิ ตทา

ตสฺส อาปาถํ อาคจฺฉติฯ ตตฺถ **อคฺคิชาลวณฺณาทิก**นฺติ **อาทิ**-สทฺเทน เวตฺตรณีสิมฺพลิอสิปตฺตวนาทิวณฺณํ สงฺคณฺหาติฯ **นรกาทีสู**ติ ปน **อาทิ**-สทฺเทน เปตติรจฺฉานานํ นิพทฺธสญฺจรณฏฺฐานปริยาปนฺนวณฺณํฯ **มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉตี**ติ กมฺมพเลน อุปฏฺฐาปิตวณฺณายตนํ สุปินํ ปสฺสนฺตสฺส วิย, ทิพฺพจกฺขุสฺส วิย จ มโนทฺวาเร เอว โคจรภาวํ คจฺฉติฯ เอกํ อาวชฺชนํ, ปญฺจ ชวนานิ, เทฺว ตทารมฺมณานีติ ตีณิ วีถิจิตฺตานิฯ

ราคาทิเหตุภูตํ หีนมารมฺมณนฺติ อกุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ ภวิตุํ ยุตฺตํ อนิฏฺฐมารมฺมณมาหฯ ตมฺปิ หิ สงฺกปฺปนวเสน ราคสฺสาปิ เหตุ โหตีติฯ อกุสลวิปากชนกกมฺมสหชาตานํ วา ตํสทิสาสนฺนจุติชวนเจตนาสหชาตานญฺจ ราคาทีนํ เหตุภาโว เอว หีนตาฯ ตญฺหิ ปจฺฉานุตาปชนกกมฺมานมารมฺมณํ กมฺมวเสน อนิฏฺฐํ อกุสลวิปากสฺส อารมฺมณํ ภเวยฺยฯ อญฺญถา จ อิฏฺฐารมฺมเณ ปวตฺตสฺส อกุสลกมฺมสฺส วิปาโก อกุสลกมฺมนิมิตฺตารมฺมโณ น ภเวยฺยฯ น หิ อกุสลวิปาโก อิฏฺฐารมฺมโณ ภวิตุํ อรหตีติฯ

ปญฺจทฺวาเร จ อาปาถํ อาคจฺฉนฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ กมฺมนิมิตฺตํ อาสนฺนกตกมฺมารมฺมณสนฺตติยํ อุปฺปนฺนํ, ตํสทิสญฺจ ทฏฺฐพฺพํฯ อญฺญถา ตเทว ปฏิสนฺธิอารมฺมณุปฏฺฐาปกํ, ตเทว จ ปฏิสนฺธิชนกํ ภเวยฺยฯ น จ ปฏิสนฺธิยา อุปจารภูตานิ วิย, เอตสฺมึ ตยา ปวตฺติตพฺพนฺติ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ อนุปฺปาเทนฺตานิ วิย จ ปวตฺตานิ จุติอาสนฺนานิ ชวนานิ ปฏิสนฺธิชนกานิ ภเวยฺยุํฯ ‘‘กตตฺตา อุปจิตตฺตา’’ติ (ธ. ส. ๔๓๑) หิ วุตฺตํฯ ตทา จ ตํสมานวีถิยํ วิย ปวตฺตมานานิ กถํ กตูปจิตานิ สิยุํ? ตทา น อสฺสาทิตานิฯ น จ โลกิยานิ โลกุตฺตรานิ วิย สมานวีถิผลานิ โหนฺติฯ ‘‘ปุเพฺพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา โหติ สมาทินฺนาฯ เตน โส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปฺปชฺชตี’’ติอาทินา (ม. นิ. ๓.๓๐๓) สุเตฺต มรณกาเล สมตฺตาย สมาทินฺนาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา, สมฺมาทิฏฺฐิยา จ สหชาตเจตนาย ปฏิสนฺธิทานํ วุตฺตํ, น จ ทุพฺพเลหิ ปญฺจทฺวาริกชวเนหิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ, สมฺมาทิฏฺฐิ วา สมตฺตา โหติ สมาทินฺนาฯ ตถา หิ วุตฺตํ **สโมฺมหวิโนทนิยํ** ‘‘สพฺพมฺปิ เหตํ กุสลากุสลธมฺมปฏิวิชานนาทิจวนปริโยสานํ กิจฺจํ มโนทฺวาริกจิเตฺตเนว โหติ, น ปญฺจทฺวาริเกนาติ สพฺพสฺสเปตสฺส กิจฺจสฺส กรเณ สหชวนกานิ วีถิจิตฺตานิ ปฏิกฺขิตฺตานี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๖๖)ฯ

ตตฺถ หิ **น กิญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาตี**ติ ‘‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา’’ติ (ธ. ป. ๑-๒) เอวํ วุตฺตํ เอกมฺปิ กุสลํ วา อกุสลํ วา น ปฏิวิชานาตีติ จ วุตฺตํฯ เยสํ ปฏิวิภาวนปฺปวตฺติยา สุขํ วา ทุกฺขํ วา อเนฺวติ, เตสํ สา ปวตฺติ ปญฺจทฺวาเร ปฏิกฺขิตฺตาฯ กุสลากุสลกมฺมสมาทานญฺจ ตาทิสเมวาติฯ ตทารมฺมณานนฺตรํ ปน จวนํ, ตทนนฺตรา จ อุปปตฺติ มโนทฺวาริกา เอว โหติ, น สหชวนกวีถิจิตฺตปริยาปนฺนาติ อิมินา อธิปฺปาเยน อิธ ปญฺจทฺวาริกตทารมฺมณานนฺตรา จุติ, ตทนนฺตรา ปฏิสนฺธิ จ วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ ตตฺถ อวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก รูปาทิมฺหิ อุปฺปนฺนํ ปฏิสนฺธึ สนฺธาย ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อุปปตฺติจิตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ, อวเสสเอกจิตฺตกฺขณายุเก จ อุปฺปนฺนํ ปฏิสนฺธึ สนฺธาย ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ อุปปตฺติจิตฺตํ อตีตารมฺมณสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ จ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๖๒๔. **กณฺหปเกฺข สุกฺกปกฺขํ ฐเปตฺวา**ติ เอตฺถ ยถา ปุเพฺพ ‘‘ปาปกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา’’ติ วุเตฺต กณฺหปเกฺข ‘‘อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา’’ติ สุกฺกปโกฺข วุโตฺต, เอวํ ‘‘ทุคฺคติปริยาปนฺนํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, นรกาทีสุ อคฺคิชาลวณฺณาทิกํ ทุคฺคตินิมิตฺต’’นฺติ จ วุเตฺต

กณฺหปเกฺข ‘‘สุคติปริยาปนฺนํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, มนุสฺสโลเก รตฺตกมฺพลสทิสมาตุกุจฺฉิวณฺณสงฺขาตํ, เทวโลเก วา อุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺขาทิวณฺณสงฺขาตํ สุคตินิมิตฺต’’นฺติ เอวํ สุกฺกปกฺขํ ฐเปตฺวา เสสํ สพฺพํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํฯ **อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณายา**ติ กมฺมกมฺมนิมิตฺตวเสน อตีตารมฺมณาย, มาตุกุจฺฉิวณฺณาทิสุคตินิมิตฺตวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณายฯ

๖๒๕. **ตญฺจ โข**ติ ยเทตํ ‘‘อนวชฺชกมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา’’ติ อนิยมนํ กตํ, ตญฺจ โขฯ **กมฺมนิมิตฺตเมว อาปาถมาคจฺฉติ** เอกนฺตโต อตฺตโน กมฺมารมฺมณตาย มหคฺคตวิปากสฺสฯ **สุทฺธาย วา**ติ มหคฺคตกมฺมนิมิตฺตารมฺมณาย **ชวนวีถิยา,** ตทารมฺมณรหิตายาติ อโตฺถ, สาปน ชวนวีถิ มหคฺคตวิปากสฺส อุปจาโร วิย ทฏฺฐพฺพาฯ เกจิ ปน ตญฺจ วีถึ มหคฺคตาวสานํ วทนฺติฯ **‘‘นวตฺตพฺพารมฺมณา วา’’**ติ อิทํ รูปาวจรปฏิสนฺธึ, อารุเปฺปสุ จ ปฐมํ, ตติยญฺจ สนฺธาย วุตฺตํฯ ทุติยจตุตฺถา ปน อตีตารมฺมณวจเนเนว คหิตาฯ

มาตุกุจฺฉิวณฺณสงฺขาตนฺติอาทินา วโณฺณ เอว คตินิมิตฺตภาเวน อาคโตฯ ตตฺถ สโทฺท ตาว อนุปาทินฺนภาเวน สุคติปริยาปนฺนตาย คตินิมิตฺตภาเวน อฏฺฐกถาสุ นาคโตติ ยุตฺตเมตํ, คนฺธาทีนํ ปน อนาคมเน การณํ วีมํสิตพฺพํฯ

อยํ ตาต ตวตฺถาย พุทฺธปูชา กรียตีติอาทีสุ ปุพฺพเจตนาวเสน ปุญฺญํ โหติฯ สพฺพนฺติมชวเน วตฺตมานสฺสาปีติ วทนฺติฯ

๖๒๖. **‘‘เอเตนานุสาเรน อารุปฺปจุติยาปิ อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ เวทิตพฺพา’’**ติ อิทํ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ ‘‘ปถวีกสิณชฺฌานาทิวเสน ปฏิลทฺธมหคฺคตสฺส สุคติยํ ฐิตสฺสา’’ติ เอวมาทิเก เอว นเย อยมฺปิ ปฏิสนฺธิ อวรุทฺธาติ? น, ตตฺถ รูปาวจรจุติอนนฺตราย เอว ปฏิสนฺธิยา วุตฺตตฺตาฯ ตตฺถ หิ ‘‘ปถวีกสิณาทิกํ วา นิมิตฺตํ มหคฺคตจิตฺตํ วา มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคจฺฉติ, จกฺขุโสตานํ วา’’ติอาทินา เตน วจเนน รูปาวจรจุติยา เอว อนนฺตรา ปฏิสนฺธิ วุตฺตาติ วิญฺญายติฯ อถาปิ ยถาสมฺภวโยชนาย อยมฺปิ ปฏิสนฺธิ ตเตฺถว อวรุทฺธา, อรูปาวจรจุติอนนฺตรา ปน รูปาวจรปฏิสนฺธิ นตฺถิฯ อรูปาวจเร จ อุปรูปริ จุติยา อนนฺตรา เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ปฏิสนฺธิ นตฺถีติ จตุตฺถารุปฺปจุติยา นวตฺตพฺพารมฺมณปฏิสนฺธิ นตฺถิฯ เตน ตโต ตเตฺถว อตีตารมฺมณา, กามาวจเร จ อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธิฯ อิตราหิ จ ยถาสมฺภวํ อตีตนวตฺตพฺพารมฺมณา อารุปฺปปฏิสนฺธิ, อตีตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา จ กามาวจรปฏิสนฺธิ โยเชตพฺพาติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ วิสุํ อุทฺธรณํ กตํฯ

๖๒๗. เอวํ อารมฺมณวเสน เอกวิธาย กามาวจรสุคติจุติยา ทุวิธา ทุคฺคติปฏิสนฺธิ, ทุคฺคติจุติยา ทุวิธา สุคติปฏิสนฺธิ, กามาวจรสุคติจุติยา ทฺวิเอกทฺวิปฺปการานํ กามรูปารูปานํ วเสน ปญฺจวิธา สุคติปฏิสนฺธิ , รูปาวจรจุติยา ตเถว ปญฺจวิธา, ทุวิธาย อารุปฺปจุติยา ปเจฺจกํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ กามารุปฺปานํ วเสน อฏฺฐวิธา จ ปฏิสนฺธิ ทสฺสิตาฯ ทุคฺคติจุติยา ปน เอกวิธาย ทุคฺคติปฏิสนฺธิ ทุวิธา น ทสฺสิตา, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘ทุคฺคติยํ ฐิตสฺส ปนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ยถา วุตฺตา ปน –

> เทฺว เทฺว ปญฺจาถ ปญฺจฏฺฐ, เทฺว ภวาลมฺพเภทโต;
> จุติยา ตาทิสาเยตา, จตุวีสติ สนฺธิโยฯ (วิภ. มูลฏี. ๒๒๗);

๖๒๘. ‘‘กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๔๓๑) นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว เหฏฺฐา ทสฺสิตปฺปกาโรติ อุปนิสฺสยภาวเมว ทเสฺสโนฺต **‘‘วุตฺตเณฺหต’’**นฺติ

อาทิมาหฯ

นิสฺสยปจฺจยภูเตน รูเปน สหปวตฺติเยเวตฺถ วิญฺญาณสฺส เตน **มิสฺสิตา,** ตทภาโว **อมิสฺสิตา**ฯ ยวนฺติ เอตฺถ สตฺตา เอกชาติสมนฺวเยน อญฺญมญฺญมิสฺสิตา โหนฺตีติ **โยนิโย**ฯ สุจริตทุจฺจริตวเสน คนฺตพฺพา ปาปุณิตพฺพาติ **คติโย**ฯ ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐิติ, วิญฺญาณสฺส ฐิติ **วิญฺญาณฏฺฐิติ**ฯ นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีติอาทิอาวาโส เอว สเตฺตหิ อาวสิตพฺพโต **สตฺตาวาโส**ฯ อสญฺญสตฺตาวาสสฺส อิธ อสมฺภวโต **"สตฺตาวาสวเสน อฏฺฐวิธํ โหตี"**ติ วุตฺตํฯ

๖๒๙. **อญฺญตฺร ชาติปณฺฑกปฏิสนฺธิยา**ติ เอตฺถ ปฐมกปฺปิกปฏิสนฺธิยาปีติ วตฺตพฺพํฯ สาปิ หิ ภาเวน วินาว อุปฺปชฺชตีติฯ

โอมโตติ อวมโต, อวกํสโตติ อโตฺถฯ **อาทินา**ติ "มิสฺสํ อมิสฺส"นฺติ เอตสฺมึ ทุเก อาทิมฺหิ วุเตฺตน มิสฺสวิญฺญาเณนฯ **โอมโต เทฺว วา ตโย วา ทสกา อุปฺปชฺชนฺตี**ติ คพฺภเสยฺยกานํ วเสน วุตฺตํฯ อญฺญตฺถ ปน อเนเก กลาปา สห อุปฺปชฺชนฺติฯ พฺรหฺมตฺตภาเวปิ หิ อเนกคาวุตปฺปมาเณน อเนเก กลาปา สห อุปฺปชฺชนฺตีติ ตึสโต อธิกาเนว รูปานิ โหนฺติฯ ตทหุชาตเอฬกสฺส โลมํ **ชาติอุณฺณา**ติ เกจิฯ หิมวนฺตปฺปเทเส ชาติมนฺตเอฬกโลมํ **ชาติอุณฺณา**ติ อปเรฯ คพฺภํ ผาเลตฺวา คหิตเอฬกโลมํ **ชาติอุณฺณา**ติ อเญฺญฯ อิมาสุ คตีสุ อิมา โยนิโย สมฺภวนฺติ, อิมาสุ น สมฺภวนฺตีติ เอวํ **โยนีนํ คติวเสน สมฺภวเภโท**ฯ

๖๓๐. **ภุมฺมวเชฺชสู**ติ ภุมฺมเทวานํ วชฺชนํ โยนิวิภาคํ ปติ เตสํ มนุสฺสสทิสตฺตาฯ **โยนิโย ติโสฺส ปุริมิกา น โหนฺตี**ติ โยนิตฺตยปฏิเกฺขเปน ปจฺฉิมา โยนิ อนุญฺญาตาติ อตฺถโต อาปนฺนเมว โหติฯ **คติตฺตเย**ติ มนุสฺสเปตติรจฺฉานสญฺญิเต คติตฺตเยฯ ตญฺหิ เอตฺถ ปุเพฺพ อนามฏฺฐํฯ

จ-สโทฺท อวุตฺตสมุจฺจยโตฺถติ ทเสฺสตุํ **"จ-สเทฺทนา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ กสฺมา ปน นิชฺฌามตณฺหิกเปเตสุ ปุริมิกา ติโสฺส โยนิโย น สนฺตีติ? อสมฺภวโตฯ ตาสญฺหิ นิจฺจาตุรภาวโต กามเสวา นตฺถีติ น ตา อณฺฑชาทโย โหนฺติฯ กุจฺฉิยํ ตาสํ คโพฺภ นาวติฏฺฐติ ชาลสพฺภาวโตติ เกจิฯ องฺคิชาลาย สนฺตปฺปมานสรีรา เอตา นิพฺพตฺตนฺตีติ อลฺลฏฺฐาเนสุ, ปุปฺผาทีสุ จ สมฺภวาภาวโต สํเสทชตาปิ ตาสํ นเตฺถวาติ วทนฺติฯ เตนาห **"โอปปาติกา เอว หิ เต โหนฺตี"**ติฯ

รูปีพฺรเหฺมสุ ตาว โอปปาติกโยนิเกสูติ โอปปาติกโยนิเกหิ รูปีพฺรเหฺม นิทฺธาเรติฯ **รูปีพฺรเหฺมสู**ติ หิ อธิกรเณ ภุมฺมํ, โอปปาติเกสูติ นิทฺธารเณฯ เตน "โอปปาติกโยนิเกสู"ติ สามญฺญโต วุตฺตราสิโต "รูปีพฺรเหฺมสู"ติ วิเสเสน ตเทกเทสํ นิทฺธาเรติฯ **จกฺขุโสตวตฺถุทสกานํ, ชีวิตนวกสฺส จา**ติ เอตฺถ เกจิ "จกฺขุโสตวตฺถุสตฺตกานํ, ชีวิตฉกฺกสฺส จาติ จตุนฺนํ กลาปานํ วเสน รูปภเว ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน สห สตฺตวีสติ รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ คนฺธรสาหารานํ ปฏิกฺขิตฺตตฺตา"ติ การณํ วตฺวา ตํ สมเตฺถนฺตา "ปาฬิยญฺหิ 'รูปธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ ฐเปตฺวา อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺติ, ปญฺจ ธาตุโย ปาตุภวนฺตี'ติ (วิภ. ๑๐๑๕-๑๐๑๖) วุตฺตํ, ตถา 'รูปธาตุยา ฉ อายตนานิ, นว ธาตุโย'ติ สพฺพสงฺคหกวเสน ตตฺถ วิชฺชมานายตนธาตุโย ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ กถาวตฺถุมฺหิ จ ฆานายตนาทีนํ วิย คนฺธายตนาทีนญฺจ ตตฺถ ภาโว ปฏิกฺขิโตฺต 'อตฺถิ ตตฺถ ฆานายตนนฺติ? อามนฺตาฯ อตฺถิ ตตฺถ คนฺธายตนนฺติ? น เหวํ วตฺตเพฺพ'ติอาทินา (กถา. ๕๒๐)ฯ น จ อโผฏฺฐพฺพายตนานํ ปถวีธาตุอาทีนํ วิย อคนฺธรสายตนานํ คนฺธรสานํ ตตฺถ ภาโว สกฺกา วตฺตุํ, ผุสิตุํ สกฺกุเณยฺยตาวินิมุตฺตสฺส ปถวีอาทิสภาว

สฺส วิย คนฺธรสายตนภาววินิมุตฺตสฺส คนฺธรสสภาวสฺส อภาวาฯ ยทิ จ ฌานสมฺผสฺสาทีนํ การณภาโว นตฺถีติ ‘อายตนานี’ติ เต น วุเจฺจยฺยุํ, ธาตุสโทฺท ปน นิสฺสตฺตนิชฺชีววาจโกติ ‘คนฺธธาตุ รสธาตู’ติ อวจเน การณํ นตฺถิ, ธมฺมภาโว จ เตสํ เอกเนฺตน อิจฺฉิตโพฺพ สภาวธารณาทิลกฺขณโต อญฺญสฺส อภาวาฯ ธมฺมานญฺจ อายตนภาโว เอกนฺติโก **ยมเก** วุโตฺต ‘ธโมฺม อายตนนฺติ? อามนฺตา’ติ (ยม. ๑.อายตนยมก.๑๓)ฯ ตสฺมา เตสํ คนฺธรสายตนภาวาภาเวปิ โกจิ อายตนภาโว วตฺตโพฺพฯ ยทิ จ โผฏฺฐพฺพภาวโต อโญฺญ ปถวีอาทิภาโว วิย คนฺธรสภาวโต อโญฺญ เตสํ โกจิ สภาโว สิยา, เตสํ ธมฺมายตนสงฺคโหฯ คนฺธรสภาเว ปน อายตนภาเว จ สติ ‘คโนฺธ จ โส อายตนญฺจ คนฺธายตนํ, รโส จ โส อายตนญฺจ รสายตน’นฺติ อิทมาปนฺนเมวาติ คนฺธรสายตนภาโว จ น สกฺกา นิวาเรตุํฯ ‘ตโย อาหารา’ติ จ วจนโต กพฬีการาหารสฺส ตตฺถ อภาโว วิญฺญายติฯ ตสฺมา ยถา ปาฬิยา อวิโรโธ โหติ, ตถา รูปคณนา กาตพฺพาฯ เอวญฺหิ ธมฺมตา น วิโลมิตา โหตี’’ติ วทนฺติฯ

เอตฺถ วุจฺจเต – รูปาวจรสตฺตานํ ฌานชิวฺหายตนาภาวโต วิชฺชมานาปิ คนฺธรสา อายตนกิจฺจํ น กโรนฺตีติ เต อนามสิตฺวา ปาฬิยํ ‘‘ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๑๕), ‘‘ฉ อายตนานี’’ติ (วิภ. ๙๙๒) จ อาทิ วุตฺตํ, ‘‘ตโย อาหารา’’ติ จ อโชฺฌหริตพฺพสฺส อาหารสฺส อภาเวน โอชฏฺฐมกรูปสมุฏฺฐาปนสงฺขาตสฺส อาหารกิจฺจสฺส อกรณโต, น สเพฺพน สพฺพํ คนฺธรสานํ, โอชาย จ อภาวโตฯ อิติ วิสยิโน, กิจฺจสฺส จ อภาเวน วิสโย, กิจฺจวา จ ธโมฺม น วุโตฺตฯ ยสฺมิญฺหิ ภเว วิสยี นตฺถิ, ตสฺมึ ตํเหตุโก นิปฺปริยาเยน วิสยสฺส อายตนภาโว นตฺถีติ วิชฺชมานสฺสาปิ อวจนํ ยถา ตเตฺถว รูปภเว ปถวีเตโชวาโยธาตูนํ โผฏฺฐพฺพายตนภาเวนฯ ยสฺส ปน ยตฺถ วจนํ, ตสฺส ตตฺถ วิสยีสพฺภาวเหตุโก นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว วุโตฺต ยถา ตเตฺถว รูปายตนสฺสฯ

ยทิ วิสยีสพฺภาวเหตุโก วิสยสฺส นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว, กถมสญฺญสตฺตานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺตีติ, อสญฺญสตฺตานญฺหิ จกฺขายตนํ นตฺถิ, อจกฺขายตนภาเวน จ เนสํ รูปายตนํ อเญฺญสํ อวิสโยติ? นายํ วิโรโธฯ เยน อธิปฺปาเยน รูปธาตุยํ สญฺญีนํ คนฺธายตนาทีนํ อวจนํ, เตน รูปายตนสฺสาปิ อวจนนฺติ อสญฺญีนํ เอกํ อายตนํ วตฺตพฺพํฯ ยถาสกญฺหิ อินฺทฺริยโคจรภาวาเปกฺขาย เยสํ นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว อตฺถิ, เตสุ นิทฺทิสิยมาเนสุ ตทภาวโต รูปธาตุยํ สญฺญีนํ คนฺธาทิเก วิสุํ อายตนภาเวน อวตฺวา ธมฺมสภาวานติวตฺตนโต, มโนวิญฺญาณสฺส จ วิสยภาวูปคมนโต ธมฺมายตนโนฺตคเธ กตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ **ปาฬิยํ** (วิภ. ๑๐๑๕) วุตฺตํฯ เอตทตฺถญฺหิ ‘‘ธมฺมายตน’’นฺติ สามญฺญโต นามกรณํ, ปิฏฺฐิวฏฺฏกานิ วา ตานิ กตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ วุตฺตํฯ

เยน จ ปน อธิปฺปาเยน อสญฺญีนํ รูปายตนํ วุตฺตํ, เตน สญฺญีนมฺปิ คนฺธาทีนํ วิสุํ คหณํ กาตพฺพนฺติ อิมสฺส นยสฺส ทสฺสนตฺถํ ‘‘อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๑๗) วุตฺตํฯ อสติปิ หิ ตตฺถ อตฺตโน อินฺทฺริเย รูปสฺส วณฺณายตนสภาวาติกฺกโม นเตฺถวาติ ตํ รูปายตนเนฺตฺวว วุจฺจติฯ อิมินา จ นยทสฺสเนน คนฺธาทีนิ ตีณิ ปกฺขิปิตฺวา สญฺญีนํ อฏฺฐ อายตนานิ, อสญฺญีนํ ปญฺจาติ อยมโตฺถ ทสฺสิโต โหติฯ เอวเญฺจตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา รูปโลเก ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย ปถวีอาทีนํ พฺรหฺมานํ วจีโฆโส เอว น สิยาฯ น หิ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํสมนฺตเรน สทฺทปฺปวตฺติ อตฺถิ, น จ ผุสนสภาวานํ กตฺถจิ อผุสนภาวตา สกฺกา วิญฺญาตุํ, โผฏฺฐพฺพายตนสงฺขาตสฺส จ ภูตตฺตยสฺส อภาเว รูปภเว รูปายตนาทีนมฺปิ สมฺภโว เอว น สิยาฯ ตสฺมา ผุสิตุํ สกฺกุเณยฺยตายปิ ปถวีอาทีนํ ตตฺถ กายินฺทฺริยาภาเวน เตสํ โผฏฺฐพฺพภาโว น วุโตฺตฯ เอวญฺจ กตฺวา รูปธาตุยํ เตสํ สปฺปฏิฆวจนญฺจ สมตฺถิตํ โหติฯ วุตฺตญฺหิ

‘‘อสญฺญสตฺตานํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ เทฺว มหาภูตา’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๒.๒๒.๒๐)ฯ

ปฏิโฆ จ นาม ภูตตฺตยสฺส กายปฺปสาทํ ปติ ตนฺนิสฺสยภูตฆฏฺฏนาทฺวาเรน อภิมุขภาโว, อิธ ปน ตํสภาวตาฯ โส จ ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยสภาวสฺส ฆฏฺฏนาย อภาวโต นตฺถิฯ ยทิ ตตฺถ อ สติปิ วิสยินิ รูปายตนํ คเหตฺวา ‘‘เทฺว อายตนานี’’ติ วุตฺตํ, อถ กสฺมา คนฺธายตนาทีนิ คเหตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ น วุตฺตนฺติ? นยทสฺสนวเสน เทสนา ปวตฺตาติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ อถ วา ตตฺถ รูปายตนเสฺสว วจนํ กทาจิ อญฺญภูมิกานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ สนฺธาย, น ปน อิตเรสํ อ ภาวโต, นาปิ ปริยาเยนปิ อายตนภาวาภาวโตฯ อสญฺญีนญฺหิ รูปายตนํ สมานตลวาสีนํ เวหปฺผลานํ, อุปริภูมิกานญฺจ สุทฺธาวาสานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ คจฺฉติ, น ปน คนฺธรสาดิ เตสํเยว ตตฺถ อวจนํ ยุตฺตํฯ **กถาวตฺถุมฺหิ** จ นิปฺปริยาเยน คนฺธายตนาทีนํ อตฺถิภาวํ ปฏิชาน นฺตํ สนฺธาย ปฏิเสโธ กโตฯ

ยทิปิ เจตํ วจนํ ตตฺถ คนฺธายตนาทีนํ อภาววิภาวนํ น โหติ, อตฺถิภาวทีปนมฺปิ ปน อญฺญวจนํ นเตฺถวาติ? นยิทเมวํ, อฏฺฐกถาสุ ตตฺถ เนสํ อตฺถิภาวสฺส นิทฺธาเรตฺวา วุตฺตตฺตาฯ ยญฺหิ อฏฺฐกถาวจนํ ปาฬิยา น วิรุชฺฌติ, ตํ ปาฬิ วิย ปมาณภูตํ อครหิตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนา อาคตตฺตาฯ ตตฺถ สิยา – ยํ ปาฬิยา น วิรุชฺฌติ อฏฺฐกถาวจนํ, ตํ ปมาณํ, อิทํ ปน วิรุชฺฌตีติ? นยิทเมวํ, ยถา น วิรุชฺฌติ, ตถา ปฏิปาทิตตฺตาฯ จกฺขาทีนํ อายตนานํ, ตนฺนิสฺ ยานญฺจ วิญฺญาณานํ สตฺตสุญฺญตาสนฺทสฺสนตฺถํ ภควโต ธาตุเทสนาติ อายตนภาเวน วุตฺ ตานํเยว ธาตุภาวทีปนโต ธาตุภาวสฺสาปิ เตสํ อวจนํ ยุชฺชติ เอวฯ ตสฺมา ยถา ปาฬิยา อวิ โรโธ โหติ, ตถา จกฺขุทสกาทิวเสน อิธ รูปคณนา กตาติ น เอตฺถ ธมฺมตาวิโลมนาสงฺกาย โอ กาโสติ เวทิตพฺพํฯ

อเณฺฑสุ สํเสทชโอปปาติกโยนิเกสูติ รูปีพฺรเหฺม ปน ฐเปตฺวา อเณฺฑสุ โอปปาติเก สุ, สํเสทเชสุ จาติ เอวเมตฺถ สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ โอปปาติกวิเสสนเญฺหตฺถ อญฺญคฺคหณํ, น สํเสทชวิเสสนํ อสมฺภวโตฯ สติ หิ สมฺภเว, พฺยภิจาเร จ วิเสสนวิเสสิตพฺพตา โหติฯ กามาว จรเทเวสุ สพฺพกาลํ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ ยถาวุตฺตาย สนฺตติยา รูปานํ ลพฺภนโต วุตฺตํ **‘‘ตานิ จ นิจฺจํ เทเวสู’’**ติฯ น หิ เต กทาจิปิ วิกลินฺทฺริยา, อภาวกา จ โหนฺตีติฯ จกฺขุ เนสํ ทสนฺนํ ปู รโณติ กตฺวา **จกฺขุทสโก** นาม, อสาธารเณน วา จกฺขุนา ลกฺขิโต ทสโก **จกฺขุทสโกฯ เอวํ เสสา**ติ ยถา จกฺขุทสโก วุโตฺต, เอวํ เสสาปิ ทสกา โยเชตฺวา เวทิตพฺพาฯ ‘‘สํเสทชูปปาต โยนีสุ , อวกํสโต ตึสา’’ติ สเงฺขเปน วุตฺตมตฺถํ วิวรโนฺต **‘‘อวกํสโต ปนา’’**ติอาทิมาห, ตํ ป เนตํ ปาฬิยา น สเมติฯ น หิ ปาฬิยํ กามาวจรานํ สํเสทโชปปาติกานํ อฆานกานํ อุปปตฺติ วุตฺ ตาฯ **ธมฺมหทยวิภเงฺค** หิ ‘‘กามธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺติ, กสฺสจิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ นวายตนานิ, กสฺสจิ สตฺตายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๐๗)ฯ ยทิ หิ อฆานกสฺ สาปิ อุปปตฺติ สิยา, ติกฺขตฺตุํ ‘‘ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, ติกฺขตฺตุญฺจ ‘‘นวาย ตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ, น จ ตํ วุตฺตํฯ

ตตฺถ **อุปปตฺติกฺขเณ**ติ ปฏิสนฺธิกฺขเณฯ **เอกาทสา**ติ ปริปุณฺณายตนสฺส สทฺทายตนวชฺ ชานิ เอกาทส อายตนานิฯ **กสฺสจิ ทสายตนานี**ติ อนฺธสฺส จกฺขายตนวชฺชานิฯ **อปรานิ ทสายตนานี**ติ พธิรสฺส โสตายตนวชฺชานิฯ **นวายตนานี**ติ อนฺธพธิรสฺส จกฺขุโสตายตนวชฺ ชานิฯ **สตฺตายตนานี**ติ คพฺภเสยฺยกสฺส รูปคนฺธรสกายโผฏฺฐพฺพมโนธมฺมายตนวเสน วุตฺตํฯ

ยทิ จกฺขุโสตฆานวิกโลปิ อุปฺปเชฺชยฺย, ตสฺส อเฏฺฐวายตนานิ สิยุํ, น จ วุตฺตํ ‘‘อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติฯ ตสฺมา นเตฺถว จกฺขุโสตฆานวิกโลฯ สติ จ อฆานกูปปตฺติยํ ปุนปิ ‘‘กสฺสจิ อปรานิปิ ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตถา จ สติ ยถา อนฺธพธิรสฺส วเสน ‘‘กสฺสจิ นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ เอกวารํ วุตฺตํ, เอวํ อนฺธาฆานกสฺส, พธิราฆานกสฺส จ วเสน ‘‘กสฺสจิ อปรานิ นวายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิปิ นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาติ อโตฺถฯ เอวํ ธาตุปาตุภาวาทิปญฺหานิปิ วตฺตพฺพานีติ วทนฺติฯ เอตฺถ จ ยถา ‘‘สตฺตติ อุกฺกํสโตถ รูปานี’’ติ ปทํ ‘‘สํเสทชูปปาตโยนีสู’’ติ เอตฺถ โยนิทฺวยวเสน โยชียติ, น เอวํ ‘‘อวกํสโต ตึสา’’ติ อิทํฯ อิทํ ปน สํเสทชโยนิวเสเนว โยเชตพฺพํฯ เอกโยคนิทฺทิฏฺฐสฺสาปิ เอกเทโส สมฺพนฺธํ ลภตีติ สํเสทชสฺส ชจฺจนฺธพธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ, น โอปปาติกสฺสาติ อยเมตฺถ อฏฺฐกถายมธิปฺปาโยฯ

เย ปน ‘‘โอปปาติกสฺส ชจฺจนฺธพธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ มหาอฏฺฐกถายํ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํฯ โส หิ ปมาทปาโฐฯ เอวญฺจ กตฺวา **อายตนยมกวณฺณนายํ** ‘‘กามธาตุยํ ปน อฆานโก โอปปาติโก นตฺถิฯ ยทิ ภเวยฺย, ‘กสฺสจิ อฏฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี’ติ วเทยฺยา’’ติ (ยม. อฏฺฐ. อายตนยมก ๑๘-๒๑) วุตฺตํฯ อปเร ปนาหุ ‘‘กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺตีติ ยาว ‘กสฺสจิ นวายตนานี’ติ ปาฬิ โอปปาติเก สนฺธาย วุตฺตาฯ ตสฺมา ปุพฺพพนาปรํ อฏฺฐกถายํ อวิโรโธ สิโทฺธฯ ตถา จ ยถาวุตฺตปาฬิยา อยมตฺถวณฺณนา อญฺญทตฺถุ สํสนฺทติ สเมติเยวา’’ติฯ ยํ ปเนเก วทนฺติ ‘‘โอปปาติกคฺคหเณน สํเสทชาปิ สงฺคยฺหนฺติฯ ตถา หิ **ธมฺมหทยวิภงฺค** ‘กามธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’ติอาทีนํ (วิภ. ๑๐๐๗) **นิเทฺทเส** ‘โอปปาติกานํ เปตาน’นฺติ อาทินา (วิภ. ๑๐๐๙) โอปปาติกคฺคหณเมว กตํ, น สํเสทชคฺคหณ’’นฺติ, ตํ ปริปุณฺณายตนานํเยว สํเสทชานํ โอปปาติเกสุ สงฺคหณวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘สํเสทชโยนิกา ปริปุณฺณายตนาปริปุณฺณายตนภาเวน โอปปาติกสงฺคหํ กตฺวา วุตฺตา’’ติ, ปธานาย วา โยนิยา สพฺพํ ปริปุณฺณายตนโยนึ ทเสฺสตุํ ‘‘โอปปาติกานนฺติ วุตฺต’’นฺติ จ, อิธ ปน โยนิทฺวยํ สรูเปเนว ปกาเสตุํ, สํเสทชโยนิวเสเนว จ อวกํสโต รูปปวตฺตึ ทเสฺสตุํ โอปปาติกโยนิยา อิตรํ อสงฺคเหตฺวา ‘‘สํเสทชูปปาตโยนีสู’’ติ วุตฺตํฯ ตํ สพฺพํ วีมํสิตฺวา คเหตพฺพํฯ

อุกฺกํสาวกํสานํ ปน อนฺตเรติ ‘‘สตฺตติ, ตึสา’’ติ เอวํ วุตฺตานํ รูปสฺส อุกฺกํสาวกํสปริเจฺฉทานํ มเชฺฌฯ **อนุรูปโต วิกโปฺป เวทิตโพฺพ**ติ อปาเยสุ อนฺธสฺส ฉ จกฺขุทสกาภาวโต, ตถา พธิรสฺส โสตทสกาภาวโต, อนฺธพธิรสฺส ปน ปญฺจ จกฺขุโสตทสกาภาวโตติ เอวมาทินา นเยน เวทิตโพฺพฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ วุตฺตเมวาติฯ

๖๓๑. จุติปฏิสนฺธีนํ ขนฺธาทีหิ อญฺญมญฺญสมานตา **อเภโท**ฯ อสมานตา **เภโท**ฯ

อารมฺมณโตปิ อภินฺนาติ จตูสุ อารุเปฺปสุ ตโต ตโต จวิตฺวา ตตฺถ ตเตฺถว อุปปชฺชนฺตสฺส วเสน วุตฺตํฯ ตเถว ปน เหฏฺฐา, รูปภเว วา อุปปตฺติ นตฺถิฯ อรูปภูมิโต จวิตฺวา เหฏฺฐา อุปปตฺติ นาม กามภเว เอว, ตตฺถาปิ ติเหตุกปฏิสนฺธิ เอวฯ รูปภวโต ปน จุโต ทุเหตุโกปิ โหตีติ วทนฺติฯ **อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย** จุติยา อนนฺตรา **มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณา** ทุติยจตุตฺถารุปฺปปฏิสนฺธิฯ เอวํ นยมตฺตสฺส ทสฺสิตตฺตา วุตฺตํ, อวุตฺตญฺจ สพฺพํ สงฺคเหตฺวา อาห **‘‘อยํ ตาว อรูปภูมีสฺเยว นโย’’**ติฯ รูปารูปาวจรานํ อุปจารสฺส พลวตาย ตโต จวิตฺวา ทุคฺคติยํ อุปปตฺติ นตฺถีติ **‘‘เอกจฺจสุคติจุติยา’’**ติ อาหฯ **เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี**ติ เอตฺถ เอกจฺจคฺ

คหณสฺส ปโยชนํ มคฺคิตพฺพํฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย สิยา – นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีสุ วุตฺตา เอกเจฺจ จ วินิปาติกา ติเหตุกาทิปฏิสนฺธิกา, เตสํ ปฏิสนฺธึ วินิปาติกภาเวน ''ทุคฺคติปฏิสนฺธี''ติ คเหตฺวา สพฺพสุคติจุติยา จ สา ปฏิสนฺธิ โหติ, น เอกจฺจสุคติจุติยา เอวาติ ตนฺนิวตฺตนตฺถํ เอกจฺจทุคฺคติคฺคหณํ กตํฯ อปายปฏิสนฺธิ เอว หิ เอกจฺจสุคติจุติยา โหติ, น สพฺพสุคติจุติยาติฯ อถ วา ทุคฺคติปฏิสนฺธิ ทุวิธา เอกจฺจสุคติจุติยา อนนฺตรา, ทุคฺคติจุติยา จาติฯ ตตฺถ ปจฺฉิมํ วเชฺชตฺวา ปุริมํเยว คเหตุํ วุตฺตํ **''เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี''**ติฯ **อเหตุกจุติยา สเหตุกปฏิสนฺธี**ติ ทุเหตุกา จ ติเหตุกา จ โยเชตพฺพาฯ มณฺฑูกเทวปุตฺตาทีนํ วิย หิ อเหตุกจุติยา ติเหตุกปฏิสนฺธิปิ โหตีติฯ

ตสฺส ตสฺส วิปรีตโต จ ยถาโยคํ โยเชตพฺพนฺติ ''เอกจฺจสุคติจุติยา เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี''ติอาทีสุ เภทวิเสเสสุ ''เอกจฺจทุคฺคติจุติยา เอกจฺจทุคฺคติปฏิสนฺธี''ติอาทินา ยํ ยํ ยุชฺชติ, ตํ ตํ โยเชตพฺพนฺติ อโตฺถฯ ยุชฺชมานมตฺตาเปกฺขนวเสน นปุํสกนิเทฺทโส กโตฯ **โยเชตพฺพ**นฺติ วา ภาวตฺถตา ทฏฺฐพฺพาฯ ''อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณาย มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณา''ติอาทีสุ ปน วิปรีตโยชนา น กาตพฺพาฯ น หิ มหคฺคตอชฺฌตฺตารมฺมณาย จุติยา อรูปภูมีสุ อมหคฺคตพหิทฺธารมฺมณา ปฏิสนฺธิ อตฺถิฯ ''จตุกฺขนฺธาย อารุปฺปจุติยา อนนฺตรา ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรปฏิสนฺธี''ติ เอตสฺส วิปริยาโย สยเมว โยชิโตฯ ''อตีตารมฺมณาย จุติยา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ปฏิสนฺธี''ติ เอตสฺส จ วิปริยาโย นตฺถิ เอวฯ เภทวิเสโส เอว จ เอวํ วิตฺถาเรน ทสฺสิโต, อเภทวิเสโส ปน เอเกกสฺมึ เภเท ตตฺถ ตเตฺถว จุติปฏิสนฺธิโยชนาวเสน เวทิตโพฺพ ''ปญฺจกฺขนฺธาย กามาวจรจุติยา ปญฺจกฺขนฺธา กามาวจรา…เป.… อวิตกฺกอวิจาราย อวิตกฺกาวิจารา''ติฯ จตุกฺขนฺธาย ปน จตุกฺขนฺธา สยเมว โยชิตาฯ เอเตเนว นเยน สกฺกา วิญฺญาตุนฺติ ปญฺจกฺขนฺธาทีสุ อเภทวิเสโส น ทสฺสิโตติฯ

๖๓๒. **อิตี**ติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรนฯ เอตํ วิญฺญาณํ อวิชฺชาทิสหการิการณสหิตสฺส สงฺขารสฺส วเสน **ลทฺธปฺปจฺจยํ**ฯ พาหิรกปฺปิตสฺส อธิปติฏฺฐานกสฺส อภาวโต **รูปารูปธมฺมมตฺตํ**ฯ เตนาห **''น สโตฺต น ชีโว''**ติฯ **อุเปตีติ วุจฺจติ** ตถาโวหารมตฺตํ, อตฺถโต ปน ปจฺจยสามคฺคิยา ภวนฺตรภาเวน อุปฺปชฺชนมตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **''ตสฺส จา''**ติอาทิฯ **ตโต เหตุํ วินา**ติ ตตฺถ เหตุํ วินาฯ **มนุสฺสจุติปฏิสนฺธิกฺกเมนา**ติ มนุสฺสจุติโต มนุสฺสปฏิสนฺธิกฺกเมนฯ เอวญฺหิ ปากฏคฺคหณํ อุภยวิเสสนํ โหติฯ ปากฏตา เจตฺถ ตทาสนฺนกฺขนฺธวเสน เวทิตพฺพา ''จวมาเน อุปปชฺชมาเน''ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๒๔๗) วิยฯ **มนุสฺสจุติปฏิสนฺธิกฺกเมนา**ติ วา มนุสฺสจุติโต ยสฺส กสฺสจิ ปฏิสนฺธิกฺกเมนฯ ตถา หิ วกฺขติ ''นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา อนาสฺสาทยมานํ วา''ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๖๓๒)ฯ

สรเสนาติ สภาเวน, ปริกฺขีณายุสงฺขารตายาติ อโตฺถฯ **อุปกฺกเมนา**ติ อตฺตนา, ปเรน วา กเตน สีสเจฺฉทนาทิอุปกฺกเมนฯ สเพฺพสํ องฺคปจฺจงฺคสนฺธีนํ พนฺธนานิ **สพฺพงฺคปจฺจงฺคสนฺธิพนฺธนานิ,** เตสํ **เฉทกานํฯ สนฺนิปาต**นฺติ ปตนํ ปวตฺติฯ หทยปฺปเทโสปิ อนุกฺกเมน สุสฺสิตฺวา อปฺปาวเสโส โหติ, ปเคว กาโยติ อาห **''กเมน อุปสุสฺสมาเน สรีเร''**ติฯ เตเนวาห ''ตงฺขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิต''นฺติฯ **''นิรุเทฺธสุ จกฺขาทีสู''**ติ อิทํ คพฺภเสยฺยกานํ อายตนานํ อนุปุพฺพุปฺปตฺติ วิย นิโรโธปิ อนุปุพฺพโต โหตีติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ, อติมนฺทภาวูปคมนํ วา สนฺธาย **''นิรุเทฺธสู''**ติ วุตฺตํ, น อนวเสสนิโรธํฯ ปญฺจทฺวาริกวิญฺญาณานนฺตรมฺปิ หิ ปุเพฺพ จุติ ทสฺสิตาฯ **ยมเก** จ ''ยสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส มนายตนํ นิรุชฺฌตีติ? อามนฺตาฯ ยสฺส วา ปน มนายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌตีติ? สจิตฺตกานํ อจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ มนายตนํ นิรุชฺฌติ, โน จ เตสํ จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติฯ สจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ

มนายตนญฺจ นิรุชฺฌติ, จกฺขายตนญฺจ นิรุชฺฌตี’’ติอาทินา (ยม. ๑.อายตนยมก.๑๒๐) จกฺขายตนาทีนํ จุติจิเตฺตน สห นิโรโธ วุโตฺตติฯ

หทยวตฺถุมเตฺตติ หทยวตฺถุปเทสมเตฺตฯ น หิ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย กายินฺทฺริยํ ปวตฺตติฯ หทยวตฺถุปิ ตทา อาตเป ปกฺขิตฺตหริตตาลปณฺณํ วิย อปฺปาวเสสํ โหตีติ **“ตงฺขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิต”**นฺติ วุตฺตนฺติ วทนฺติฯ อิตรวตฺถูนํ ปน สกิจฺจาสมตฺถตาย เกวลํ หทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตเมว, ตทา วิญฺญาณํ โหตีติ วุตฺตํ **“ตงฺขณาวเสสหทยวตฺถุสนฺนิสฺสิต”**นฺติฯ มาตุฆาตาทิ, มหคฺคตมญฺญํ วา ตาทิสํ **ครุกํ** นามฯ **สมาเสวิตํ** อภิณฺหโส กตํฯ **อาสนฺนํ** มรณกาเล กตํ, ยทา ตทา วา กตมฺปิ ปริพฺยตฺตํ หุตฺวา อนุสฺสริตํฯ **ปุพฺพกตํ** อปราปริยายเวทนียํฯ ลโทฺธ อวเสโส อวิชฺชาทิโก วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย เอเตนาติ **ลทฺธาวเสสปจฺจโย,** สงฺขาโรฯ เอเตน วิปจฺจิตุํ กโตกาสํ ยถูปจิตํ กุสลากุสลเจตนมาหฯ **กมฺมนิมิตฺตํ** นาม ยํ วตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา อายูหนกาเล กมฺมํ อายูหติ, ตํฯ อตีเต กปฺปโกฏิสตสหสฺสมตฺถเกปิ หิ กเมฺม กเต วิปจฺจนกาเล อาคนฺตฺวา กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อุปติฏฺฐติฯ **คตินิมิตฺตํ** นาม นิพฺพตฺตนกโอกาเส เอโก วโณฺณฯ โส จ นิรเย นิพฺพตฺตนารหสฺส ‘‘อคฺคิชาลวณฺณาทิโก’’ติอาทินา เหฏฺฐา วุโตฺตเยวฯ **อวิชฺชาปฏิจฺฉาทิตาทีนเว ตสฺมิํ** กมฺมาทิวิสเย ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อารมฺมณภาเวน อุปฺปตฺติฏฺฐานภูเตฯ

ตณฺหาย อปฺปหีนตฺตา เอว, ปุริมุปฺปนฺนาย จ สนฺตติยา ตถาปริณตตฺตา ปฏิสนฺธิฏฺฐานาภิมุขํ วิญฺญาณํ นินฺนโปณปพฺภารํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อาห **“ตณฺหา นาเมตี”**ติฯ **สหชาตสงฺขารา**ติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณสหชาตา เจตนา, สเพฺพปิ วา ผสฺสาทโยฯ ตสฺมิํ ปฏิสนฺธิฏฺฐาเน กมฺมาทิวิสเย วิญฺญาณํ **ขิปนฺติ**ฯ ขิปนฺตา วิย ตสฺมิํ วิสเย ปฏิสนฺธิวเสน วิญฺญาณปติฏฺฐานสฺส เหตุภาเวน ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ **ตนฺติ** ตํ วิญฺญาณํฯ จุติปฏิสนฺธิตทาสนฺนวิญฺญาณานํ **สนฺตติวเสน** วิญฺญาณนฺติ อุปนีเตกตฺตํ ฯ **ตณฺหาย นามิยมานํ...เป.... ปวตฺตตี**ติ นมนขิปนปุริมนิสฺสยชหนอปรนิสฺสยสฺสาทนนิสฺสยรหิตปวตฺตนานิ สนฺตติวเสน ตเสฺสเวกสฺส วิญฺญาณสฺส โหนฺติ, น อญฺญสฺสาติ ทเสฺสติฯ **สนฺตติวเสนา**ติ จ วทโนฺต ‘‘ตเทวิทํ วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ อนญฺญ’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๓๙๖) อิมญฺจ มิจฺฉาคาหํ ปฏิกฺขิปติฯ สติ หิ นานตฺตนเย สนฺตติวเสน เอกตฺตนโย โหตีติฯ เอตฺถ จ โอริมตีรรุกฺขวินิพทฺธรชฺชุ วิย ปุริมภวตฺตภาววินิพทฺธํ กมฺมาทิอารมฺมณํ ทฏฺฐพฺพํ, ปุริโส วิย วิญฺญาณํ, ตสฺส มาติกาติกฺกมนิจฺฉา วิย ตณฺหา, อติกฺกมนปโยโค วิย ขิปนกสงฺขารา, ยถา จ โส ปุริโส ปรตีเร ปติฏฺฐหมาโน ปรตีรรุกฺขวินิพทฺธํ กิญฺจิ อสฺสาทยมาโน วา อนสฺสาทยมาโน วา เกวลํ ปถวิยํ สกพลปโยเคเหว ปติฏฺฐาติ, เอวมิทมฺปิ ภวนฺตรตฺตภาววินิพทฺธํ หทยวตฺถุสงฺขาตํ นิสฺสยํ ปญฺจโวการภเว อสฺสาทยมานํ, จตุโวการภเว อนสฺสาทยมานํ วา เกวลํ อารมฺมณสมฺปยุตฺตกเมฺมเหว ปวตฺตติฯ ตตฺถ **อสฺสาทยมาน**นฺติ ปาปุณนฺตํ, ปฏิลภมานนฺติ อโตฺถฯ

ภวนฺตราทิปฏิสนฺธานโตติ ภวนฺตรสฺส อญฺญภวสฺส อาทิปฏิสนฺธานภาวโตฯ ภวนฺตราทโย วา ภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาสนฺตรานิ, เตสํ ปฏิสนฺธานโตติ อโตฺถฯ ตเทตํ วิญฺญาณํ นาปิ อิธาคตํ อิมสฺมิํเยว ภเว อุปฺปนฺนตฺตาฯ **กมฺม**นฺติ ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมํฯ **สงฺขารา**ติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณสหคตา ขิปนกสงฺขาราฯ **นตี**ติ นมนวเสน ปวตฺตตณฺหาฯ **วิสโย** กมฺมาทิฯ

๖๓๓. สทฺทปฏิโฆสาทีนํ สติปิ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนภาเว สนฺตานพโนฺธ น ปากโฏติ เตสํ เอกตฺตนานตฺตภาวํ อนามสิตฺวา อนาคมนาตีตเหตุสมุปฺปาทเมว ทเสฺสโนฺต **“เอตฺถ จา”**ติ

อาทิมาหฯ **สทฺทาทิเหตุกา**ติ เอตฺถ **ปฏิโฆโส** สทฺทเหตุโกฯ **ปทีโป** ปทีปนฺตราทิเหตุโกฯ **มุทฺทา** ลญฺฉนเหตุกาฯ **ฉายา** อาทาสาทิอภิมุขมุขาทิเหตุกาฯ **โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวา**ติ สทฺทาทิปจฺจยเทสํ อนุปคนฺตฺวา สทฺทาทิเหตุกา โหนฺติ ตโต ปุเพฺพ อภาวาฯ เอวํ อิทมฺปิ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ น เหตุเทสํ คนฺตฺวา ตํเหตุกํ โหติ ตโต ปุเพฺพ อภาวาฯ ตสฺมา น อิทํ เหตุเทสโต ปุริมภวโต อิธาคตํ ปฏิโฆสาทโย วิย สทฺทาทิเทสโต, นาปิ ตตฺถ เหตุนา วินา อุปฺปนฺนํ สทฺทาทีหิ วินา ปฏิโฆสาทโย วิยาติ อโตฺถฯ อถ วา **โหนฺติ อญฺญตฺร อคนฺตฺวา**ติ ปุเพฺพ ปจฺจยเทเส สนฺนิหิตา หุตฺวา ตโต อญฺญตฺร คนฺตฺวา ตปฺปจฺจยา น โหนฺติ อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ อภาวา, นาปิ สทฺทาทิปจฺจยา น โหนฺติ, เอวํ อิทมฺปีติ วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํฯ

นตฺถิ เอกตา เอกสนฺตาเนกเตฺตปิ อญฺญเสฺสว วิญฺญาณสฺส ปาตุภวนโตฯ **นาปิ นานตา** สนฺตานพนฺธโต ปทีโป วิยฯ ขณิกาย หิ ปทีปชาลาย สนฺตาเนกตฺตํ อุปาทาย โส เอวาติ วุจฺจติ, อตฺถกิจฺจญฺจ สาเธติ, เอวมิธาปิ ทฏฺฐพฺพํฯ **“ยทิ หี”**ติอาทินา สนฺตานพเนฺธ เอกนฺตํ เอกตาย, นานตาย จ อคฺคเหตพฺพตํ, คหเณ จ โทสํ ทเสฺสติฯ **เอส นโย**ติ อติเทเสน พีชงฺกุราทีสุ สพฺพเหตุเหตุสมุปฺปเนฺนสุ ยถาสมฺภวํ โยชนา กาตพฺพาติ ทเสฺสติฯ อิธาปิ หิ เหตุเหตุสมุปฺปนฺนวิญฺญาณานํ เอกนฺตเมกเตฺต สติ น มนุสฺสคติโต เทวคติ สมฺภูตา สิยาฯ เอกนฺตนานเตฺต น กมฺมวโต ผลํ สิยา, ตโต ‘‘รตฺตสฺส พีชํ รตฺตสฺส ผล’’นฺติอาทิกสฺส วิย ‘‘ภูตปุพฺพาหํ, ภเนฺต, โรหิตโสฺส นาม อิสิ อโหสิ’’นฺติอาทิกสฺส (สํ. นิ. ๑.๑๐๗) โวหารสฺส โลโป สิยา, ตสฺมา เอตฺถ สนฺตานพเนฺธสุ เหตุเหตุสมุปฺปเนฺนสุ น เอกนฺตเมกตา วา นานตา วา อุปคนฺตพฺพา น คเหตพฺพาฯ เอตฺถ จ เอกนฺตเอกตาปฏิเสเธน ‘‘สยํกตํ สุขํ ทุกฺข’’นฺติ (วิภ. มูลฏี. ๒๒๗) อิมํ ทิฏฺฐิํ นิวาเรติ, เอกนฺตนานตาปฏิเสเธน ‘‘ปรํกตํ สุขํ ทุกฺข’’นฺติ (วิภ. มูลฏี. ๒๒๗), เหตุเหตุสมุปฺปนฺนตาวจเนน ‘‘อธิจฺจสมุปฺปนฺน’’นฺติ (วิภ. มูลฏี. ๒๒๗) อิมํ ทิฏฺฐิํ นิวาเรติฯ

๖๓๔. **ตตฺถา**ติ ผลุปฺปตฺติฏฺฐาเนฯ **อญฺญสฺสา**ติ เยน ตํ กมฺมํ กตํ, ตโต อญฺญสฺสฯ **อญฺญโต**ติ ยํ ตํ กมฺมํ นิพฺพตฺติตํ, ตโต อญฺญโตฯ ‘‘ธมฺมมตฺตํ ภวนฺตรมุเปตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๖๓๒; วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๗; มหานิ. อฏฺฐ. ๒๗; ปฏิ. ม. อฏฺฐ. ๑.๑.๑๐๕) วุตฺตตฺตา ผลสฺส **อุปภุญฺชเก จ อสติ กสฺส ตํ ผลํ สิยา**ติ อนุยุเญฺชติฯ **ตตฺรา**ติ ตสฺมิํ ยถาวุเตฺต อนุโยเคฯ

ตตฺถาติ เอกสนฺตาเนฯ ยสฺมิํ ธมฺมปุเญฺช กมฺมํ นิพฺพตฺตํ, ตเสฺสว สนฺตาเนติ อโตฺถฯ **เอตสฺส อตฺถสฺสา**ติ เหตุผลานํ อตฺถโต อญฺญเตฺตปิ เตเนว เหตุผลภาเวน สมฺพนฺธตฺตา ตํ ผลํ ‘‘อญฺญสฺส, อญฺญโต’’ติ วา น วตฺตพฺพนฺติ เอตสฺส อตฺถสฺสฯ จตุมธุรอลตฺตกรสาทิภาวนา อมฺพมาตุลุงฺคาทิพีชานํ **อภิสงฺขาโร**ฯ เอตฺถ จ อภิสงฺขตํ พีชํ วิย กมฺมวา สโตฺต, อภิสงฺขาโร วิย กมฺมํ, พีชสฺส องฺกุราทิปฺปพโนฺธ วิย สตฺตสฺส ปฏิสนฺธิวิญฺญาณาทิปฺปพโนฺธฯ ตตฺถุปฺปนฺนสฺส มธุรสฺส รตฺตเกสรสฺส วา ผลสฺส วา ตเสฺสว พีชสฺส, ตโต เอว จ อภิสงฺขารโต ภาโว วิย กมฺมการกเสฺสว สตฺตสฺส, ตํกมฺมโต เอว จ ผลสฺส ภาโว เวทิตโพฺพฯ พาลสรีเร กตํ วิชฺชาปริยาปุณนํ, สิปฺปสิกฺขนํ, โอสธปฺปโยโค จ น วุฑฺฒสรีรํ คจฺฉนฺติฯ อถ จ ตนฺนิมิตฺตํ วิชฺชาปาฏวํ สิปฺปชานนํ, อนามยตา จ วุฑฺฒสรีเร โหนฺติ, น จ ตานิ อญฺญสฺส โหนฺติ ตํสนฺตติปริยาปเนฺน เอว วุฑฺฒสรีเร อุปฺปชฺชนโต, น จ ยถาปยุเตฺตน วิชฺชาปริยาปุณนาทินา วินา ตานิ อญฺญโต โหนฺติ ตทภาเว อภาวโต, เอวํ อิธาปิ สนฺตาเน ยํ ผลํ, เอตํ นาญฺญสฺสฯ น จ อญฺญโตติ โยเชตพฺพํฯ เอเตน จ สงฺขาราภาเว ผลาภาวเมว ทเสฺสติ, น อญฺญปจฺจยนิวารณํ กโรติฯ

ยมฺปิ วุตฺตํ, ตตฺถ วทามาติ วจนเสโสฯ ตตฺถ วา อุปภุญฺชเก อสติ สิทฺธา ภุญฺชกสมฺมุตีติ สมฺพนฺโธฯ ผลตีติ สมฺมุติ **ผลติสมฺมุติ**ฯ

รุกฺขสงฺขาตานํ ธมฺมานนฺติ รุกฺขปญฺญตฺติยา อุปาทานภูตานํ ภูตุปาทายธมฺมานํฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา ยถา ขนฺธสนฺตาเน กุสลากุสลเจตนุปฺปตฺติยํ ‘‘ปุญฺญํ กโรติ, ปาปํ กโรตี’’ติ กตฺตุโวหาโร, เอวํ ตสฺส ผลุปฺปตฺติยํ ‘‘สุขํ อนุภวติ, ทุกฺขํ อนุภวตี’’ติ อุปภุญฺชกโวหาโร, ตสฺมา น เอตฺถ ขนฺธวินิมุตฺเตน อญฺเญน อุปภุญฺชเกน นาม โกจิ อโตฺถ อตฺถีติฯ

๖๓๕. **เอวํ สเนฺตปี**ติ อสงฺกนฺติปาตุภาเว ตตฺถ จ ยถาวุตฺตโทสปริหรเณ สติ, สิเทฺธติ อโตฺถฯ **ปวตฺติกฺขเณเยวา**ติ สงฺขารานํ ปวตฺตมานกฺขเณ เอวฯ **ปวตฺติโต ปุเพฺพ**ติ กมฺมายูหนกฺขณโต ปุเพฺพ, อวิชฺชมานตาย สมานตฺตา เอวํ วุตฺตํฯ **ปจฺฉา จา**ติ วิปจฺจนปฺปวตฺติโต ปจฺฉา จฯ

อวิปกฺกวิปากา กตตฺตา เจ ปจฺจยา, วิปกฺกวิปากานมฺปิ กตตฺตํ สมานนฺติ เตสมฺปิ ผลาวหตา สิยาติ อาสงฺกานิวตฺตนตฺถํ อาห **‘‘น จ นิจฺจํ ผลาวหา’’**ติฯ

‘‘น วิชฺชมานตฺตา อวิชฺชมานตฺตา วา’’ติ เอเตน วิชฺชมานตฺตํ, อวิชฺชมานตฺตญฺจ นิสฺสาย วุตฺตโทเส ปริหรติฯ ตสฺสา ปาฏิโภคกิริยาย, ภณฺฑกีณนกิริยาย, อิณคฺคหณกิริยาย วา กรณมตฺตํ **ตํกิริยากรณมตฺตํ,** ตเทว **ตทตฺถนิยฺยาตเน** ปฏิภณฺฑทาเน, อิณทาเน จ ปจฺจโย โหติ, อผลิตนิยฺยาตนาทิผลนฺติ อโตฺถฯ

๖๓๖. **สโมฺมหวิฆาตตฺถ**นฺติ พาตฺตึสาย วิญฺญาเณสุ ยถาวุตฺตสงฺขารานํ ปฏิสนฺธิยํ, ปวตฺติยญฺจ ปจฺจยภาเว วิภชฺช อวิภาวิเต ปวตฺตนกสโมฺมหสฺส อปนยนตฺถํฯ

ปุญฺญาภิสงฺขาเรติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํฯ **อวิเสเสนา**ติ ‘‘ติเหตุโก ติเหตุกสฺสา’’ติอาทิกํ เภทํ อกตฺวา สามญฺญโต, ปิณฺฑวเสนาติ อโตฺถฯ สพฺพตฺถ อุปนิสฺสยปจฺจโย พลวกมฺมสฺส วเสน โยเชตโพฺพฯ ‘‘ทุพฺพลญฺหิ กมฺมํ อุปนิสฺสยปจฺจโย น โหตี’’ติ **ปฏฺฐานสํวณฺณนาย** ทสฺสิตเมตํฯ **รูปาวจรปญฺจกุสลเจตนาเภโท**ติ ‘‘ฐเปตฺวา อภิญฺญาปฺปตฺต’’นฺติ วิเสเสตฺวา วตฺตพฺพํ, น วา วตฺตพฺพํ วิปากสฺส ปจฺจยภาวกถาย อวิปาการหสฺส ปสงฺคาภาวโตฯ อภิญฺญาเจตนาย หิ อวิปากตา เหฎฺฐา วิภาวิตา เอวฯ **อวิเสเสน ปนา**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ ปญฺจนฺนํ วิปากวิญฺญาณานนฺติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

ปญฺจนฺนนฺติ จกฺขุโสตวิญฺญาณานํ, สมฺปฏิจฺฉนมโนธาตุยา, ทฺวินฺนํ สนฺตีรณมโนวิญฺญาณธาตูนญฺจาติ เอเตสํ ปญฺจนฺนํฯ **ตเถวา**ติ เทฺวธา เอวฯ กถํ ปน อิฏฺฐารมฺมเณเยว ปวตฺตนกานิ กุสลวิปากวิญฺญาณานิ ทุคฺคติยํ ปวตฺตนฺตีติ อาห **‘‘นิรเย มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺสา’’**ติอาทิฯ เถโร หิ ตตฺถ อิทฺธิยา วสฺสํ นิมฺมินิตฺวา กติปยํ เวลํ นิรยคฺคึ วูปสเมตฺวา เตสํ ธมฺมํ เทเสติฯ

เสฺวว กามาวจโร ปุญฺญาภิสงฺขาโรฯ **อวิเสเสน ปน ปุญฺญาภิสงฺขาโร**ติ กามาวจรํ, รูปาวจรญฺจาติ ทุวิธมฺปิ ปุญฺญาภิสงฺขารํ เอกชฺฌํ สงฺคณฺหาติฯ

ทฺวาทสากุสลเจตนาเภโทติ เอตฺถ อุทฺธจฺจสหคตเจตนาย คหเณ การณํ น ทิสฺสติ, วิจาเรตพฺพเมตํฯ เอกสฺส วิญฺญาณสฺส ตเถว ปจฺจโย ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวเตฺตติ เอกเสฺสว ปจฺจยภาวนิยโม ปฏิสนฺธิยํ, โน ปวเตฺตฯ ปวเตฺต หิ สตฺตนฺนมฺปิ ปจฺจโยติ อธิปฺปาโยฯ

รูปภเว จตุนฺนนฺติ อกุสลวิปากานํ จกฺขุโสตวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณานํฯ ตานิ ปน เอกนฺตโต อนิฏฺฐารมฺมณานิ, รูปภเว จ กถํ อนิฏฺฐารมฺมณสมาโยโคติ อาห **“โส จ โข”**ติ อาทิฯ **“ตถา กามาวจรเทวโลเกปิ อนิฏฺฐรูปาทโย นตฺถี”**ติ อิทํ เยภุยฺยวเสน วุตฺตํฯ พหุลญฺหิ เตสํ อิฏฺฐา เอว รูปาทโย อุปฏฺฐหนฺติ, กทาจิ อนิฏฺฐํฯ เทวานญฺหิ เกสญฺจิเทว ปุพฺพนิมิตฺตปาตุภาวกาลาทีสุ มิลาตมาลาทิอนิฏฺฐารมฺมณสมาโยโค โหตีติฯ

๖๓๗. ยตฺถ วิตฺถารปฺปกาสนํ กตํ, ตโต ภวโต ปฏฺฐาย มุขมตฺตปฺปกาสนํ กาตุกาโม อาห **“อาทิโต ปฏฺฐายา”**ติฯ เตเนว ‘‘ทฺวีสุ ภเวสู’’ติอาทิ วุตฺตํฯ มนุสฺสาปิ เกจิ อณฺฑชา, สํเสทชา จ โหนฺตีติ ตทเปกฺขาย **“จตูสุ โยนีสู”**ติ วุตฺตํฯ เอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญิตาสามญฺญูน จตุตฺถฌานภูมิกาปิ อสญฺญารุปฺปวชฺชา จตุตฺถึเยว วิญฺญาณฏฺฐิตึ ภชนฺติฯ **เอส** ปุญฺญาภิสงฺขาโรฯ **วุตฺตนเยเนวา**ติ ‘‘นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเยน เจว อุปนิสฺสยปจฺจเยน จา’’ติ วุตฺตนเยนฯ **ยถาสมฺภว**นฺติ เอกวีสติกามาวจรรูปาวจรกุสลวิปาเกสุ จุทฺทสนฺนํ ปฏิสนฺธิยํ, ปวเตฺต จ, สตฺตนฺนํ ปวเตฺต เอวาติ อยํ ยถาสมฺภโวฯ

ตาทิเสเยวาติ นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสงฺขาเตเยวฯ

จตุนฺนํ วิญฺญาณานนฺติ ภวาทโย อเปกฺขิตฺวา วุตฺตํฯ จตูสุ อโนฺตคธานํ ปน ติณฺณํ วิญฺญาณานํ ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ ปจฺจยภาโว โยเชตโพฺพฯ อวิญฺญาณเก สตฺตาวาเส สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาเณ อลพฺภมาเนปิ ตสฺส สงฺขารเหตุกตฺตํ ลพฺภเตวฯ ตถา หิ ตตฺถ ปุญฺญาภิสงฺขาโร กฏตฺตารูปานํ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย โหติฯ เอตสฺมิญฺจ มุขมตฺตปฺปกาสเน ปุญฺญาภิสงฺขาราทีนํ ทุคฺคติอาทีสุ ปวตฺติยํ กุสลวิปากาทิวิญฺญาณานํ ปจฺจยภาโว ภเวสุ วุตฺตนเยเนว วิญฺญายตีติ น วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

วิญฺญาณปจฺจยานามรูปปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๓๘. **วิภาคา นามรูปาน**นฺติ นามสฺส, รูปสฺส จ ปเภทโตฯ

ตตฺถ นามสฺส ตาว ปเภทํ ทเสฺสเนฺตน กามํ วิญฺญาณมฺปิ นามเมว, ปจฺจยปจฺจยุปฺปเนฺน ปน อสงฺกรโต ทเสฺสตุํ **“อารมฺมณาภิมุขํ นมนโต เวทนาทโย ตโย ขนฺธา”**ติ วุตฺตํฯ นิพฺพานสฺส ปเนตฺถ ปวตฺติกถายํ อปฺปจฺจยตฺตา, นมนฏฺฐาภาวโต จ ปสโงฺค เอว นตฺถิฯ นามนเฏฺฐน หิ ตํ นามํ, น นมนเฏฺฐนฯ **เตสํ** นามรูปานํ สุขาทิวเสน, ปถวีอาทิวเสน จ **วิภาโค**ฯ

เอกํ สตฺตาวาสนฺติ อสญฺญสตฺตาวาสํฯ ปุริเมสุ จตูสุ, อสญฺญสตฺตาวาเส จาติ **ปญฺจสุ**ฯ

คพฺภเสยฺยคฺคหเณน ชลาพุชา คหิตาติ **“อณฺฑชานญฺจา”**ติ วุตฺตํฯ อณฺฑชานญฺจ อภาวกานนฺติ โยเชตพฺพํฯ **สนฺตติสีสานี**ติ กลาปสนฺตานมูลานิฯ ยทิปิ วิการรูปานิ ปฏิสนฺธิกฺขเณ น สนฺติ, ลกฺขณปริเจฺฉทรูปานิ ปน สนฺตีติ ตานิ ปรมตฺถโต อปรินิปฺผนฺนานีติ วเชฺชโนฺต อาห **“รูปรูปโต”**ติฯ ผสฺสาทิเก สงฺขารกฺขนฺธภาเวน เอกตฺตํ เนตฺวา **“เตวีสติ ธมฺมา”**ติ วุตฺตํฯ **อปเนตฺวา**ติ กลาปนฺตรคเต ปถวีอาทิเก สมานลกฺขณตาย อคฺคเหตฺวาฯ

เตสนฺติ พฺรหฺมกายิกาทีนํฯ **วิตฺถาเรนา**ติ จตูสุปิ สนฺตติสีเสสุ รูปานํ อสงฺขิปเนนฯ

กามภเว ปน ยสฺมา เสสโอปปาติกานนฺติ เอตฺถ กิญฺจาปิ กามภเว โอปปาติกา วุตฺตา น สนฺติ, เยน เสสคฺคหณํ สาตฺถกํ ภเวยฺย, อณฺฑชคพฺภเสยฺยเกหิ ปน โอปปาติกสํเสทชา

เสสา โหนฺตีติ เสสคฺคหณํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา พฺรหฺมกายิกาทิเกหิ โอปปาติเกหิ วุตฺเตหิ เสเส สนฺธาย **“เสสโอปปาติกาน”**นฺติ อาหฯ เต ปน อรูปีโนปิ สนฺตีติ **“กามภเว”**ติ วุตฺตํฯ อปริปุณฺณายตนานํ ปน นามรูปํ ยถาสมฺภวํ รูปมิสฺสกวิญฺญาณนิเทฺทเส วุตฺตนเยน สกฺกา ธมฺมคณนโต วิญฺญาตุนฺติ น วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปฏิสนฺธิจิตฺเตน สห ปวตฺตอุตุโตติ ปฏิสนฺธิจิตฺเตน สห อุปฺปนฺนรูเปสุ เตโชธาตุโตฯ หทยวตฺถุโน ตงฺขณุปฺปนฺนตฺตา ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส **วตฺถุทุพฺพลตา**ฯ เตสํ อโชฺฌหริตาหาเรน อนุคเต สรีเร อาหารสมุฏฺฐานํ สุฏฺฐุทฺธกนฺติ สมฺพนฺโธฯ **นโร**ติ เตเนว มาตุกุจฺฉิคตภาเวน ติโรโกฺขฯ อวกํสโต เทฺว อฏฺฐกาเนว อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานานิ โหนฺตีติ สสทฺทกาลํ สนฺธาย **“อุกฺกํสโต ทฺวินฺนํ นวกาน”**นฺติ วุตฺตํฯ **ปุเพฺพ**ติ ยํ ปุเพฺพ สนฺตติทฺวยาทิกํ สตฺตกปริโยสานํ รูปํ อิธ วุตฺตํ, ตํ เอเกกสฺส จิตฺตสฺส ตีสุ ตีสุ ขเณสุ อุปฺปชฺชมานเมว วุตฺตนฺติ กตฺวา อาห **“ปุเพฺพ…เป…. สตฺตติวิธ”**นฺติฯ **ทุวิธมฺปิ ต**นฺติ อุตุสมุฏฺฐานํ, จิตฺตสมุฏฺฐานญฺจาติ ทุวิธมฺปิ ตํ สทฺทํฯ

สณฺฐาตุนฺติ อทฺธนิยภาเวน ฐาตุํ, อตฺตโน ปน ขณมตฺตํ ติฏฺฐเตวฯ **จตุทฺทิสา ววตฺถาปิตา**ติ อญฺญมญฺญํ สํสฏฺฐสีสา มูเลน จตูสุ ทิสาสุ ววตฺถาปิตาฯ อญฺญมญฺญํ อาลิเงฺคตฺวา ฐิตา **ภินฺนวาหนิกา วิย** จฯ

๖๓๙. **ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติย**นฺติ รูปาชนกกมฺมชปญฺจวิญฺญาณปฺปวตฺติกาลํ, สหชาตวิญฺญาณปจฺจยญฺจ สนฺธายาหฯ ตทา หิ ตโต นามเมว โหตีติฯ กมฺมวิญฺญาณปจฺจยา ปน ตทาปิ อุภยํ โหตีติ สกฺกา วตฺตุํ, ปจฺฉาชาตวิญฺญาณปจฺจยา จ รูปํ อุปตฺถทฺธํ โหตีติฯ **อสเญฺญสู**ติอาทิ กมฺมวิญฺญาณปจฺจยํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **ปญฺจโวการภเว จ ปวตฺติย**นฺติ ภวงฺคาทิชนกกมฺมโต อเญฺญน รูปุปฺปตฺติกาลํ, นิโรธสมาปตฺติกาลํ, ภวงฺคาทิอุปฺปตฺติกาลโต อญฺญกาลญฺจ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ยุตฺตํฯ ภวงฺคาทิอุปฺปตฺติกาเล หิ ตํชนเกน กมฺมุนา อุปฺปชฺชมานํ รูปํ, โส จ วิปาโก กมฺมวิญฺญาณปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุํฯ สหชาตวิญฺญาณปจฺจยานเปกฺขมฺปิ หิ ปวตฺติยํ กเมฺมน ปวตฺตมานํ รูปํ, นามญฺจ น กมฺมวิญฺญาณานเปกฺขํ โหตีติฯ **สพฺพตฺถา**ติ ปฏิสนฺธิยํ, ปวเตฺต จฯ สหชาตวิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, กมฺมวิญฺญาณปจฺจยา นามรูปญฺจ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํฯ **นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจา**ติ เอตฺถ นามรูปสโทฺท อตฺตโน เอกเทเสน นามสเทฺทน นามสทฺทสฺส สรูโป, รูปสเทฺทน จ รูปสทฺทสฺส, ตสฺมา สรูปานํ เอกเสโสสติ **เอกเทสสรูเปกเสโส,** นามรูปสทฺทสฺส ฐานํ อิตเรสญฺจ นามรูปสทฺทานํ อทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ

วิปากโต อญฺญํ **อวิปากํ**ฯ ยโต ทฺวิธา มตํ, ตโต ยุตฺตเมว อิทนฺติ โยเชตพฺพํฯ

กุสลาทิจิตฺตกฺขเณติ **อาทิ**-สเทฺทน อกุสลกิริยจิตฺตกฺขเณ วิย วิปากจิตฺตกฺขเณปิ วิปากาชนกกมฺมสมุฏฺฐานํ สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ วิปากจิตฺตกฺขเณ ปน อภิสงฺขารวิญฺญาณปจฺจยา ปุเพฺพ วุตฺตนเยน อุภยญฺจ ลพฺภตีติ ตาทิสวิปากจิตฺตกฺขณวชฺชนตฺถํ **“กุสลาทิจิตฺตกฺขเณ”**ติ วุตฺตํฯ

๖๔๐. **สุตฺตนฺติกปริยายโต**ติ ปฏฺฐาเน รูปานํ อุปนิสฺสยปจฺจยสฺส อวุตฺตตฺตา วุตฺตํฯ สุตฺตเนฺต ปน ยสฺมิํ สติ ยํ โหติ, อสติ จ น โหติ, โส ตสฺส อุปนิสฺสโย นิทานํ เหตุ ปภโวติ กตฺวา ‘‘วิญฺญาณูปนิสํ นามรูป’’นฺติ รูปสฺส จ วิญฺญาณูปนิสฺสยตา วุตฺตาฯ วนปตฺถปริยาเย จ วนปตฺถคามนิคมนครชนปทปุคฺคลูปนิสฺสโย อิริยาปถวิหาโร, ตโต จ จีวราทีนํ ชีวิตปริกฺขารานํ

กสิเรน, อปฺปกสิเรน จ สมุทาคมนํ วุตฺตํ, น จ วนปตฺถาทโย อารมฺมณูปนิสฺสยาทิภาวํ อิริยาปถานํ, จีวราทิสมุทาคมนสฺส จ ภชนฺติฯ ตสฺมา วินา อภาโว เอว สุตฺตนฺติกปริยายโต อุปนิสฺสยภาโว ทฏฺฐโพฺพฯ นามสฺส อภิสงฺขารวิญฺญาณํ กมฺมารมฺมณปฏิสนฺธิอาทิกาเล อารมฺมณปจฺจโยว โหตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ รูปเสฺสว สุตฺตนฺติกปริยายโต เอกธาว ปจฺจยภาโว วุโตฺตฯ สสํสยสฺส หิ รูปเสฺสตํ ปจฺจโย โหตีติ วุเตฺต นามสฺส โหตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติฯ

ปวตฺตสฺส ปากฏตฺตา อปากฏํ ปฏิสนฺธึ คเหตฺวา ปุจฺฉติ **“กถํ ปเนต”**นฺติอาทินาฯ สุตฺตโต นามํ, ยุตฺติโต รูปํ วิญฺญาณปจฺจยา โหตีติ ชานิตพฺพํฯ

ยุตฺติโต สาเธตฺวา สุเตฺตน ตํ ทฬฺหํ กโรนฺโต **“กมฺมสมุฏฺฐานสฺสาปิ หี”**ติอาทิมาหฯ **จิตฺตสมุฏฺฐานเสฺสวา**ติ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส วิยฯ เอตฺถ จ ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติ (ม. นิ. ๓.๑๒๖; สํ. นิ. ๒.๑, ๓๙; มหาว. ๑; อุทา. ๑) ภาสมาเนน ภควตา ยสฺมา อุปปริกฺขมานานํ ปณฺฑิตานํ ปรมตฺถโต นามรูปมตฺตเมว ปวตฺตมานํ ทิสฺสติ, น สโตฺต, น ชีโว, ตสฺมา เกนจิ อปฺปฏิวตฺติยํ อนุตฺตรํ ธมฺมจกฺกํ ปวตฺติตํ โหติฯ สุญฺญตปฺปกาสนญฺหิ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนนฺติฯ อถ วา นามรูปมตฺตตาวจเนน ปวตฺติยา ทุกฺขสจฺจมตฺตตา วุตฺตาฯ ทุกฺขสจฺจปฺปกาสเนน จ ตสฺส สมุทโย, ตสฺส จ นิโรโธ, นิโรธคามินิปฏิปทา จ ปกาสิตา เอว โหติฯ อเหตุกสฺส ทุกฺขสฺส, เหตุนิโรธา อนิรุชฺฌนกสฺส จ อภาวา, นิโรธสฺส จ อุปาเยน วินา อนธิคนฺตพฺพตฺตาติ จตุสจฺจปฺปกาสนํ ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนํ นิทฺธาเรตพฺพํฯ

นามรูปปจฺจยาสฬายตนปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๑. **ตนฺ**ติ นามรูปํฯ **ตสฺสา**ติ สฬายตนสฺสฯ **ตาทิสเสฺสวา**ติ กเตกเสสเสฺสวฯ

อิธาปิ **นามนฺ**ติ ขนฺธตฺตยเสฺสว คหเณ การณํ วุตฺตนยเมวฯ **นิยมโต**ติ อิทญฺจ จตุนฺนํ ภูตานํ, ฉนฺนํ วตฺถูนํ, ชีวิตสฺส จ ยถาสมฺภวํ สหชาตนิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยาทินา สฬายตนสฺส ปวตฺตมานสฺส เอกเนฺตน ปจฺจยภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ รูปายตนาทีนํ ปน สหชาตนิสฺสยานุปาลนภาโว นตฺถีติ อคฺคหณํ เวทิตพฺพํฯ อารมฺมณารมฺมณปุเรชาตาทิภาโว จ เตสํ น สสนฺตติปริยาปนฺนานเมว, น จ จกฺขาทีนํ วิย เอกปฺปหาเรเนวาติ อนิยมโต ปจฺจยภาโวฯ **นิยมโต…เป.… ชีวิตินฺทฺริยนฺติ เอวนฺ**ติ เอตฺถ **เอวํ**-สเทฺทน วา รูปายตนาทีนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺ**ติ เอตฺถ ยทิปิ ฉฏฺฐายตนสฬายตนสทฺทานํ สทฺทโต สรูปตา นตฺถิ, อตฺถโต ปน สฬายตเนกเทโสว ฉฏฺฐายตนนฺติ เอกเทสสรูปตา อตฺถีติ เอกเทสสรูเปกเสโส กโตติ เวทิตโพฺพฯ อตฺถโตปิ หิ สรูปานํ เอกเทสสรูเปกเสสํ อิจฺฉนฺติ ‘‘วโงฺก จ กุฏิโล จ กุฏิลา’’ติฯ ตสฺมา อตฺถโต เอกเทสสรูปานญฺจ เอกเสเสน ภวิตพฺพนฺติฯ

อถ วา ฉฏฺฐายตนญฺจ มนายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนนฺติ วา มนายตนนฺติ วา ฉฏฺฐายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนญฺจ ฉฏฺฐายตนนฺติ วา มนายตนญฺจ มนายตนญฺจ มนายตนนฺติ วา เอกเสสํ กตฺวา จกฺขาทีหิ สทฺธึ ‘‘สฬายตน’’นฺติ วุตฺตนฺติ ตเมว เอกเสสํ นามมตฺตปจฺจยสฺส, นามรูปปจฺจยสฺส จ มนายตนสฺส วเสน กตํ อตฺถโต ทเสฺสโนฺต อาห **“ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนนฺติ เอวํ กเตกเสสสฺสา”**ติฯ ยถาวุโตฺตปิ หิ เอกเสโส อตฺถโต ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจาติ เอวํ กโต นาม โหตีติฯ สพฺพตฺถ จ เอกเสเส กเต เอกวจนนิเทฺทโส กเตกเสสานํ สฬายตนาทิสทฺทวจนียตาสามญฺญวเสน กโตติ ทฏฺฐโพฺพฯ

“น อญฺญถา”ติ เอเตน ตสฺส ตสฺส นามสฺส, รูปสฺส จ อภาเว ตํ ตํ อายตนํ น โหตีติ พฺยติเรกํ วิภาเวติฯ

ยนฺติ ยํ ยํ นามํ, รูปญฺจฯ **ยสฺสา**ติ ยสฺส ยสฺส อายตนสฺสฯ **ยถา**ติ สหชาตาทินา เยน เยน ปกาเรนฯ **เนยฺยนฺ**ติ เญยฺยํฯ

ตสฺส วเสนาติ ตสฺส เหตุอาทิปจฺจยสฺส วเสนฯ **อุกฺกํสาวกํโส**ติ เอตฺถ สตฺตธา ปจฺจยภาวโต อุกฺกํโส อฏฺฐธา ปจฺจยภาโว, ตโต นวธา, ตโต ทสธาติ อยํ อุกฺกํโสฯ อวกํโส ปน ทสธา ปจฺจยภาวโต นวธา ปจฺจยภาโว, ตโต อฏฺฐธา, ตโต สตฺตธาติ เอวํ เวทิตโพฺพ, น ปน สตฺตธา ปจฺจยภาวโต เอว เทฺวปิ อุกฺกํสาวกํสา โยเชตพฺพา, ตโต อวกํสาภาวโตติฯ

วิปากํ นามนฺติ สมฺพโนฺธฯ **วุตฺตนเยเนวา**ติ สหชาตาทิวเสน, สตฺตธา, เหตุอาทิวเสน จฯ **อิตรนฺ**ติ อวิปากํ นามํฯ

“หทยวตฺถุโน สหายํ หุตฺวา”ติ เอเตน อรูเป วิย อสหายํ นามํ น โหติ, หทยวตฺถุ จ นาเมน สห ฉฏฺฐายตนสฺส ปจฺจโย โหตีติ เอตฺตกเมว ทเสฺสติ, น ปน ยถา หทยวตฺถุ ปจฺจโย โหติ, ตถา นามมฺปีติ อยมโตฺถ อธิเปฺปโตฯ วตฺถุ หิ นามสฺส วิปฺปยุตฺตปจฺจโย โหติ, น นามํฯ นามญฺจ วิปากเหตาทิปจฺจโย โหติ, น วตฺถูติฯ ปวเตฺต อรูปธมฺมา กมฺมชรูปสฺส ฐิติปฺปตฺตเสฺสว ปจฺจยา โหนฺติ, น อุปฺปชฺชมานสฺสาติ วิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตา จ ปจฺฉาชาตวิปฺปยุตฺตาทโย เอว จกฺขาทีนํ โยเชตพฺพาฯ

‘‘ตเตฺถวา’’ติ อิมินา ‘‘ปวเตฺต’’ติ อิทํ ปจฺจามฏฺฐนฺติ อาห **“ตเตฺถว หิ ปวเตฺต”**ติฯ ‘‘ปญฺจโวการภเว’’ติ ปน อิทํ ‘‘ปญฺจนฺน’’นฺติ อิมินา ทีปิตเมวาติฯ ปวตฺติยํ จกฺขายตนาทิกสฺส นามํ วิปากปจฺจโย น โหติ, อตฺตนา ชนิตรูปเสฺสว โหติฯ ปฏิสนฺธิยํ ปน กมฺมสมุฏฺฐานํ จิตฺตสมุฏฺฐานสทิสํ, ตสฺมา วตฺถุโนปิ วิปากปจฺจโย โหติเยวฯ

รูปโตติ รูเปสุฯ **ยํ ยํ อายตนํ อุปฺปชฺชตี**ติ ปฏิสนฺธิยํ อณฺฑชชลาพุชานํ ปญฺจสุ อายตเนสุ กายายตนเมว อุปฺปชฺชติฯ อิตเรสํ ยถารหํ อิตรานิปิฯ

อวเสสมนายตนสฺสาติ เอตฺถ ‘‘ปญฺจกฺขนฺธภเว ปนา’’ติ เอตสฺส อนุวตฺตมานตฺตา ปญฺจโวการภเว เอว ปวตฺตมานํ ปญฺจวิญฺญาเณหิ อวเสสํ มนายตนํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ นามรูปสฺส สหชาตาทิสาธารณปจฺจยภาโว, สมฺปยุตฺตาทิอสาธารณปจฺจยภาโว จ ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพฯ ‘‘รูปปจฺจยา ปญฺจายตนานี’’ติ อยมฺปิ นโย ลพฺภติ นิโรธสมาปนฺนานํ วเสน, โส ปน อปจุรภาวโต เยภุเยฺยน จ ปฏิสนฺธิยํ ปจฺจยภูตเสฺสว นามรูปสฺส ปวตฺติยํ ปจฺจยภาโว วิภาวิโตติ น ทสฺสิโตติ เวทิตพฺพํฯ

สฬายตนปจฺจยาผสฺสปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๒. พาวีสติยา โลกิยวิปากวิญฺญาเณหิ สมฺปยุตฺตา **พาวีสติโลกิยวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา**ฯ ตโต เอว **พาวีสติ**ฯ

ตตฺถาติ ตสฺมิํ สฬายตเน, เตสุ ฉสุ อายตเนสูติ อโตฺถฯ **อชฺฌตฺตนฺ**ติ สสนฺตติปริยาปนฺนเมว คณฺหาติฯ ตญฺหิ สสนฺตติปริยาปนฺนกมฺมนิพฺพตฺตํ ตาทิสสฺส ผสฺสสฺส ปจฺจโย โหติฯ รูปาทีนิ, ปน พหิทฺธา อนุปาทินฺนานิ จ ผสฺสสฺส อารมฺมณํ โหนฺติ, น ตานิ จกฺขาทีนิ วิย ส

สนฺตติปริยาปนฺนกมฺมกิเลสนิมิตฺตปฺปวตฺติภาเวน ผสฺสสฺส ปจฺจยา โหนฺตีติ ปฐมาจริยวาเท น คหิตานิ, ทุติยาจริยวาเท ปน ยถา ตถา วา ปจฺจยภาเว สติ น สกฺกา วเชฺชตุนฺติ คหิตานิฯ

ตตฺถาติ สฬายตนปจฺจยา ผสฺสปเทฯ เย ตาว อาจริยา มหาวิหารวาสิโนว ยถา วิญฺญาณํ, เอวํ นามรูปํ, สฬายตนํ, ผสฺสํ, เวทนญฺจ ปจฺจยํ, ปจฺจยุปฺปนฺนญฺจ สสนฺตติปริยาปนฺนํ ทีเปนฺตา วิปากเมว อิจฺฉนฺติฯ ''ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผโสฺส''ติ **อภิธมฺมภาชนีย**ปาฬิ (วิภ. ๒๔๓) อารุปฺปํ สนฺธาย วุตฺตาติ **''ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผโสฺสติ ปาฬิอนุสารโต''**ติ วุตฺตํฯ

สเพฺพ ผสฺสา น สโมฺภนฺตีติ โยชนาฯ ยทิ สพฺพายตเนหิ เอโก ผโสฺส สมฺภเวยฺย, ''สฬายตนปจฺจยา ผโสฺส''ติ เอกสฺส วจนํ ยุเชฺชยฺย , อถาปิ เอกมฺหา อายตนา สเพฺพ ผสฺสา สมฺภเวยฺยุํ, ตถาปิ สพฺพายตเนหิ สพฺพผสฺสสมฺภวโต อายตนเภเทน ผสฺสเภโท นตฺถีติ ตท เภทวเสน เอกสฺส วจนํ ยุเชฺชยฺย, ตถา ปน อสมฺภวโต น ยุตฺตนฺติ โจเทติ **''น สพฺพายตเนหี''**ติอาทินา ฯ อญฺญสฺสาปิ วา อสมฺภวนฺตสฺส วิธานสฺส โพธนตฺถเมตํ วุตฺตํ **''นาปิ เอกมฺหา อายตนา สเพฺพ ผสฺสา''**ติฯ ''น สพฺพายตเนหิ เอโก ผโสฺส สโมฺภตี''ติ อิทเมว ปน เอกผสฺสวจนสฺสายุตฺตตฺตทีปกํ การณนฺติ เวทิตพฺพํฯ นิทสฺสนวเสน วา เอตํ วุตฺตํฯ นาปิ เอกมฺหา อายตนา สเพฺพ ผสฺสา สโมฺภนฺติ, เอวํ น สพฺพายตเนหิ เอโก ผโสฺส สโมฺภติฯ ตสฺมา เอกสฺส วจนํ อยุตฺตนฺติฯ ปริหารํ ปน อเนกายตเนหิ เอกผสฺสสฺส สมฺภวโตติ ทเสฺสโนฺต **''ตตฺริทํ วิสฺสชฺชน''**นฺติอาทิมาหฯ **อวเสสสมฺปยุตฺตธมฺมายตนา** ผสฺสวชฺชิตา ตํสมฺปยุตฺตเจตสิกา ธมฺมาฯ

เอโกปิ อเนกายตนปฺปภโว **เอโกปเนกายตนปฺปภโว**ฯ

ฉธา ปจฺจยเตฺต ปญฺจ วิภาวเย, เอกํ นวธา ปจฺจยเตฺต, พาหิรานิ ฉ อายตนานิ อารมฺมณาทินา ยถาสมฺภวํ ปจฺจยเตฺต วิภาวเยติ สมฺพโนฺธฯ

อเนกเภทสฺสาติ กุสลวิปากาทิปญฺจทฺวาราทิวเสน อเนกวิธสฺส ทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปยุตฺตวชฺชสฺส วิปากผสฺสสฺสฯ **ตานิ จา**ติ รูปายตนาทีนิฯ ''มโน จ เนสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภตี''ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๕) หิ วุตฺตํฯ **ตถา จา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนานิ รูปาทีนิ ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ ธมฺมายตนปริยาปนฺนํ รูปรูปํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **อารมฺมณปจฺจยมเตฺตนา**ติ ตํ สพฺพํ อปจฺจุปฺปนฺนํ, อญฺญญฺจ ธมฺมายตนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

ผสฺสปจฺจยาเวทนาปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๓. **ทฺวารโต สเฬวา**ติ ปภวสามญฺญโต เอกวิธาปิ อุปฺปตฺติทฺวารโต ฉ เอว โหนฺตีติ ฉเฬว เวทนา วุตฺตาฯ

จิตฺตเภเทน เอกูนนวุติวิธาปิ อิธาธิเปฺปตา เอว ทเสฺสตุํ **''เวทนาสฺ ปนา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ''เสสาน''นฺติ เอตฺถ สมฺปฏิจฺฉนสมฺปยุตฺตาย จกฺขุสมฺผสฺสาทโย ปญฺจ ยทิปิ อนนฺตราทีหิ ปจฺจยา โหนฺติ, อนนฺตราทีนํ ปน อุปนิสฺสเย อโนฺตคธตฺตา สนฺตีรณตทารมฺมณานญฺจ สาธารณสฺส ตสฺส วเสน **''เอกธา''**ติ วุตฺตํฯ เอเกกสฺมิํ ทฺวาเร หิ จกฺขุทฺวาราทีสุ อุปฺปนฺนจกฺขุวิญฺญาณาทีหิ สหชาตา ผสฺสา สกสกวีถีสุ สมฺปฏิจฺฉนาทีหิ สมฺปยุตฺตเวทนานํ, มโนทฺวาเร ตทารมฺมณวเสเนว ปวตฺตานํ เตภูมกวิปากเวทนานมฺปิ สหชาตมโนสมฺผสฺสสงฺขาโต โส ผโสฺส อฏฺฐธา ปจฺจโย โหตีติ โยเชตพฺพํฯ

รูปารูปาวจรวิปากเวทนา ปฏิสนฺธิอาทิวเสเนว ปวตฺตนฺติ, กามาวจราปิ เอกจฺจาติ **“เตภูมกวิปากเวทนานมฺปี”**ติ วุตฺตํฯ ตาสมฺปิ หิ สหชาตมโนสมฺผสฺส อฏฺฐธาว ปจฺจโย โหติฯ ปจฺจยํ อนุปาทินฺนมฺปิ เกจิ อิจฺฉนฺตีติ **“ยา ปนา”**ติอาทินา มโนทฺวาราวชฺชนสมฺปยุตฺตผสฺสสฺส ปจฺจยภาโว วุตฺโตฯ ตญฺจ มุขมตฺตทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอเตน นเยน สพฺพสฺส อนนฺตรสฺส, อนานนฺตรสฺส จ ผสฺสสฺส ตสฺสา ตสฺสา วิปากเวทนาย อุปนิสฺสยตา โยเชตพฺพาติฯ

เวทนาปจฺจยาตณฺหาปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๔. **อิธา**ติ อิมสฺมึ โลเก, อิมสฺมึ วา สาสเน ฉ ตณฺหา ทีปิตาฯ **อิธา**ติ วา อิมสฺมึ เวทนาปจฺจยา ตณฺหาปเทฯ **ตตฺถา**ติ ตาสุ ฉสุ ตณฺหาสุฯ

เอเกกาย สสฺสตทิฏฺฐิสหคตาย, อุเจฺฉททิฏฺฐิสหคตาย จ ตณฺหาย ตทภินนฺทนานุคุโณ รูปาทีสุ ปวตฺติอากาโร, เกวลํ กามสฺสาทวเสน ปวตฺติยา วิสิฏฺฐาการตฺตา วุตฺตปฺปวตฺติอาการโต ตณฺหาย ติวิธตาฯ

มมเตฺตนาติ สมฺปิยายเนน, อสฺสาทนตณฺหาย อิเจฺจว วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ ปุโตฺต วิย เวทนา ทฏฺฐพฺพา, ขีราทโย วิย เวทนาย ปจฺจยภูตา รูปาทโย, ขีราทิทายิกา ธาติ วิย รูปาทิฉฬารมฺมณทายกา จิตฺตการาทโย ฉฯ ตตฺถ สุขสมฺผสฺสวตฺถทายโก ตนฺตวาโย, เวโชฺชรสายตโนชาวเสน, ตทุปตฺถมฺภิตชีวิตวเสน จ ธมฺมารมฺมณสฺส ทายโกติ ทฏฺฐโพฺพฯ **สพฺพาเปสา** อฏฺฐสตปฺปเภทาปิฯ

อารมฺมณปจฺจโย อุปฺปชฺชมานาย อารมฺมณมตฺตเมว โหติ, น อุปนิสฺสโย วิย อุปฺปาทโกติ อุปฺปาทกสฺส อุปนิสฺสยเสฺสว วเสน **“เอกธาวา”**ติ วุตฺตํฯ อุปนิสฺสเยน วา อารมฺมณูปนิสฺสโย สงฺคหิโตฯ เตน จ อารมฺมณภาเวน ตํสภาโค อโญฺญปิ อารมฺมณปจฺจยภาโว ทีปิโต โหตีติ อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจยภาโว วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

“ยสฺมา วา”ติอาทินา น เกวลํ วิปากสุขเวทนา เอว, ติโสฺสปิ ปน เวทนา วิปากา วิเสเสน ตณฺหาย อุปนิสฺสยปจฺจโย, อวิเสเสน อิตรา จาติ ทเสฺสติฯ **อุเปกฺขา ปน สนฺตตฺตา, สุขมิเจฺจว ภาสิตา**ติ ตสฺมา สาปิ ภิโยฺย อิจฺฉนวเสน ตณฺหาย อุปนิสฺสโยติ อธิปฺปาโยฯ อุเปกฺขา ปน อกุสลวิปากภูตา อนิฏฺฐตฺตา ทุเกฺข อวโรเธตพฺพา, อิตรา อิฏฺฐตฺตา สุเขติ สา ทุกฺขํ วิย, สุขํ วิย จ อุปนิสฺสยปจฺจโย โหตีติ สกฺกา วตฺตุํฯ ‘‘เวทนาปจฺจยา ตณฺหา’’ติ วจเนน สพฺพสฺส เวทนาวโต ปจฺจยสฺส อตฺถิตาย ตณฺหุปฺปตฺติปฺปสเงฺค ตนฺนิวารณตฺถมาห **“เวทนาปจฺจยา จาปี”**ติอาทิฯ

นนุ ‘‘อนุสยสหายา เวทนา ตณฺหาย ปจฺจโย’’ติ วจนสฺส อภาวา อติปฺปสงฺคนิวตฺติํ น สกฺกา กาตุนฺติ? น, วฏฺฏกถาย ปวตฺตตฺตาฯ วฏฺฏสฺส จ อนุสยวิรเห อภาวโต อนุสยสหิตาว ปจฺจโยติ อตฺถโต วุตฺตเมเวตํ โหตีติฯ อถ วา ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา’’ติ อนุวตฺตมานตฺตา อนุสยสหิตาว ปจฺจโยติ วิญฺญายติฯ **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา**ติ เจตฺถ เวทนาปจฺจยา เอว ตณฺหา, น เวทนาย วินาติ อยํ นิยโม อิจฺฉิโต, น เวทนาปจฺจยา ตณฺหา โหติเยวาติ, ตสฺมา อติปฺปสโงฺค เอตฺถ นตฺถิ เอวาติฯ

วุสีมโตติ วุสิตวโต, วุสิตพฺรหฺมจริยวาสสฺสาติ อโตฺถฯ วุสฺสตีติ วา วุสีติ มโคฺค วุจฺจติ, โส เอตสฺส วุโตฺถ อตฺถีติ **วุสีมา,** อุกฺกฏฺฐนิเทฺทเสน อรหาฯ อคฺคผลํ วา ปรินิฏฺฐิตวาสตฺตา

‘‘วุสี’’ติ วุจฺจติ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ **วุสีมา**ฯ

ตณฺหาปจฺจยาอุปาทานปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๕. **อตฺถวิภาโค** อตฺถสฺส วิภชนาฯ **วตฺถุสงฺขาตํ กาม**นฺติ กามคุณสญฺญิตํ รูปาทิอารมฺมณมาหฯ **อุปาทิยตี**ติ กามวเสน คณฺหาติ, ทฬฺหํ อสฺสาเทตีติ อโตฺถฯ **กามํ อุปาทิยตี**ติ เอตฺถ กมฺมสาธโน กามสโทฺท , **กาโม จ โส**ติ เอตฺถ กตฺตุสาธโน กิเลสกามสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ อุปาทานสโทฺท ปน อุภยตฺถาปิ กตฺตุสาธโนวฯ **ทฬฺหโตฺถ** ภุสโตฺถฯ ยถา ภุโส อายาโส อุปายาโส, ภุสํ กุฎฺฐํ อุปกุฎฺฐํ, เอวํ อิธาปีติ อาห **‘‘อุปายาสอุปกุฎฺฐาทีสุ วิย’’**ติฯ **ปุริมทิฎฺฐึ อุตฺตรทิฎฺฐิ อุปาทิยตี**ติ ปุริมทิฎฺฐึ สสฺสตภาเวน คณฺหนฺตี อุปาทิยติ, ปุริมทิฎฺฐิอาการเรน วา อุตฺตรทิฎฺฐิ อุปฺปชฺชมานา เตเนว ปุริมทิฎฺฐึ ทฬฺหํ กโรนฺตี ตํ อุปาทิยตีติ วุตฺตาฯ อถ วา **ปุริมทิฎฺฐึ อุตฺตรทิฎฺฐิ อุปาทิยตี**ติ ‘‘สสฺสโต อตฺตา’’ติ (ที. นิ. ๑.๓๑) อิทํ ปุริมทิฎฺฐึ อุปาทิยมานํ อุตฺตรทิฎฺฐึ นิทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ยถา หิ เอสา ทฬฺหีกรณวเสน ปุริมํ อุตฺตรา อุปาทิยติ, เอวํ ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทิกาปีติ (ม. นิ. ๑.๔๔๕; ๒.๙๔; ๓.๙๑, ๑๑๖, ๑๓๖; ธ. ส. ๑๒๒๑; วิภ. ๙๓๘)ฯ **อตฺต**คฺคหณํ ปน อตฺตวาทุปาทานนฺติ น อิทํ ทิฎฺฐุปาทานทสฺสนนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ **โลโก จา**ติ วา อตฺตคฺคหณวินิมุตฺตํ คหณํ ทิฎฺฐุปาทานภูตํ อิธ ปุริมทิฎฺฐิอุตฺตรทิฎฺฐิวจเนหิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

สีลพฺพตํ อุปาทิยตีติ เอตฺถ อสุทฺธิมคฺคโคสีลาทิสมาทานวเสน สีลํ, อวีติกฺกมนวเสน วตํฯ อุภยถาปิ วา สีลํ, ตโปกมฺมภาเวน คหิตตาย วตํ, ควาทิปกติภาวนาฯ อตฺตโน วา ควาทิภาวาธิฎฺฐานํ สีลํ, ‘‘คจฺฉโนฺต ภเกฺขติ, ติฎฺฐโนฺต มุเตฺตตี’’ติอาทินา ควาทิกิริยากรณํ วตํฯ ตํตํอกิจฺจสมฺมตโต วา นิวตฺติ สีลํ, ตํสมาทานวโตเวส โภชนกิจฺจกรณาทิวิเสสปฎิปตฺติ วตํ, ตํ สีลพฺพตํ อสุทฺธิมคฺคํ ‘‘สุทฺธิมโคฺค’’ติ ปรามสโนฺต ตถา อภินิวิสโนฺต อุปาทิยติ, ตํ คาหํ ทฬฺหํ คณฺหาตีติ อโตฺถฯ สีลพฺพตสหจริตํ ปรามาสํ สีลพฺพตนฺติ คเหตฺวา อาห **‘‘สีลพฺพตญฺจ ตํ อุปาทานญฺจา’’**ติฯ **โคสีลโควตาทีนี**ติ จ ตถาภูตํ ทิฎฺฐึ วทติฯ เตเนวาห **‘‘สยเมว อุปาทานานี’’**ติฯ **อภินิเวสโต**ติ อภินิเวสภาวโต, อภินิวิสนโต วาฯ **อตฺตวาทุปาทาน**นฺติ ‘‘อตฺตา’’ติ วาทสฺส ปญฺญาปนสฺส, คหณสฺส จ การณภูตา ทิฎฺฐีติ อโตฺถฯ **อตฺตวาทมตฺตเมวา**ติ อตฺตสฺส อภาวา ‘‘อตฺตา’’ติ อิทํ วจนมตฺตเมวฯ **อุปาทิยนฺตี**ติ ทฬฺหํ คณฺหนฺติฯ กถํ? ‘‘อตฺตา’’ติฯ ‘‘อตฺตา’’ติ หิ อภินิวิสนฺตา วจนมตฺตเมว ทฬฺหํ กตฺวา คณฺหนฺตีติ อโตฺถติฯ เอวํ ‘‘อตฺตวาทมตฺตเมว อุปาทิยนฺตี’’ติ วุตฺตํ ฯ **อตฺตวาทมตฺต**นฺติ วา วาจาวตฺถุมตฺตเมวาหฯ วาจาวตฺถุมตฺตเมว หิ ‘‘อตฺตา’’ติ อุปาทิยนฺติ อตฺตสฺส อภาวาติฯ

‘‘ธมฺมสเงฺขปวิตฺถาเร ปน กามุปาทานํ สเงฺขปโต ตณฺหาทฬฺหตฺตํ, เสสุปาทานตฺตยํ ทิฎฺฐิมตฺตเมว, วิตฺถารโต ปนา’’ติ เอวํ ธมฺมสเงฺขปวิตฺถารสมุทายโต ตทวยวภูตํ สเงฺขปํ, วิตฺถารญฺจ นิทฺธาเรตีติฯ **ธมฺมสเงฺขปวิตฺถาเร**ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํ ทฎฺฐพฺพํฯ **กาเมสู**ติ ปญฺจสุ กามคุเณสุ ฯ **กามจฺฉโนฺท**ติ กามสงฺขาโต ฉโนฺท, น กตฺตุกมฺยตาฉโนฺท, น จ ธมฺมจฺฉโนฺทฯ กามนวเสน, รญฺชนวเสน จ กาโมเยว ราโค **กามราโค,** เอวํ สพฺพตฺถ กามตฺถํ วิทิตฺวา กาโมเอว นนฺทนเฎฺฐน **กามนนฺที,** ตณฺหายนเฎฺฐน กาโมเยว **กามตณฺหา,** สิเนหนเฎฺฐน กาโมเอว **กามเสฺนโห,** ปริทยฺหนเฎฺฐน **กามปริฬาโห,** มุจฺฉนเฎฺฐน **กามมุจฺฉา,** คิลิตฺวา ปรินิฎฺฐาปนเฎฺฐน **กามโชฺฌสานํ** เวทิตพฺพํฯ **อปฺปตฺตวิสยปตฺถนา ตณฺหา** อารมฺมเณ ปริตสฺสนภาวโต, **สมฺปตฺตวิสยคฺคหณํ อุปาทานํ** อารมฺมเณ ทฬฺหคฺคาหภาวโตฯ **อปฺปิจฺฉตาปฎิปกฺขา ตณฺหา** วิสยาภิมุขภาวโต, **สนฺตุฎฺฐิปฎิปกฺขา อุปาทานํ** ตณฺหาทฬฺหตฺตํ หุตฺวา อตฺ

ริจฺฉตาภาวโตฯ **ปริเยสนทุกฺขมูลา ตณฺหา** อปฺปตฺตวิสยปตฺถนาภาวโต, **อารกฺขทุกฺขมูลํ อุปาทานํ** สมฺปตฺตวิสยคฺคหณภาวโตฯ

นตฺถิ ทินฺนนฺติอาทีสุ **ทินฺนนฺ**ติ ทานมาห, ตํ อผลตฺตา รูปํ วิย ทานํ นาม น โหตีติ ปฏิกฺขิปติฯ **ยิฏฺฐํ** วุจฺจติ มหาวิชิตยญฺญสทิโส มหายาโคฯ **หุตนฺ**ติ อาหุนปาหุนมงฺคลกิริยาฯ ตตฺถ อามเนฺตตฺวา หวนํ ทานํ **อาหุนํ,** ปาหุนานํ อติถีนํ อติถิกิริยา **ปาหุนํ,** อาวาหาทีสุ มงฺคลตฺถํ ทานํ **มงฺคลกิริยา,** ทส กุสลกมฺมปถา **สุกตกมฺมานิ** นาม, ทส อกุสลกมฺมปถา **ทุกฺกฏกมฺมานิ** นาม, **ผลํ วิปาโกติ** นิสฺสนฺทาทิผลเญฺจว นิปฺปริยายวิปาโก จ นตฺถีติ โย ชนาฯ ยถา เจตฺถ, เอวํ ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทีสุปิ ผลวิปากปฏิเกฺขโปว ทฏฺฐโพฺพฯ **นตฺถิ อยํ โลโกติ** ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ ‘‘นตฺถี’’ติ คณฺหาติฯ อิมํ หิ โลกํ อเวกฺขิตฺวา ปรโลโก, ปรญฺจ โลกํ อเวกฺขิตฺวา อยํ โลโก โหติ คนฺตพฺพโต, อาคนฺตพฺพโต จาติ ปรโลกโต อิธาคมนสฺส อภาวา ตเตฺถว อุจฺฉิชฺชนโต จิเตฺตน ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ ‘‘นตฺถี’’ติ คณฺหาตีติ อโตฺถฯ น หิ อยํ ทิฏฺฐิ ปรโลเก ฐิตเสฺสว โหตีติฯ **นตฺถิ ปรโลโกติ** อิธโลเก ฐิโต ปรโลกํ ‘‘นตฺถี’’ติ คณฺหาติฯ อิธาปิ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อยํ วา เอตฺถ อโตฺถ – สํสรณปฺปเทโส อิธโลโก, ปรโลโก จ นาม โกจิ นตฺถิ สํสรณสฺส อภาวา ตตฺถ ตเตฺถว อุจฺฉิชฺชนโตติฯ

ปุริมภวโต ปจฺฉิมภเว อุปฺปตนํ อุปปาโต, โส เยสํ สีลํ, เต **โอปปาติกา**ฯ เต ปน จวนกอุปปชฺชนกสตฺตา นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา’’**ติฯ **นตฺถิ โลเก สมณ…เป.… ปเวเทนฺตีติ** อนุโลมปฏิปทํ ปฏิปนฺนตฺตา สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา ธมฺมิกสมณพฺราหฺมณา โลกสฺมิํ นตฺถิ, เย อิมญฺจ โลกํ, ปรญฺจ โลกํ อตฺตนา เอว อภิวิสิเฎฺฐน ญาเณน ปจฺจกฺขโต ญตฺวา ปเวทนสมตฺถา สพฺพญฺญุพุทฺธา นาม นตฺถีติ ทเสฺสติฯ **รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติ**อาทีสุ วตฺตพฺพํ เหฎฺฐา วุตฺตเมวฯ

ปกติอณุอาทีนํ สสฺสตคฺคาหปุพฺพงฺคโม, สรีรสฺส อุเจฺฉทคฺคาหปุพฺพงฺคโม จ เตสํ คาหานํ สามิภูโต โกจิ สสฺสโต, อุจฺฉิชฺชมาโน วา อตฺตา อตฺถีติ อตฺตคฺคาโห กทาจิ โหตีติ **‘‘เยภุเยฺยนา’’**ติ วุตฺตํฯ สฺวายํ อตฺตคฺคาโห อตฺถโต ขนฺธารมฺมโณ เอว ทฏฺฐโพฺพฯ เยภุเยฺยน ปฐมํ อตฺตวาทุปาทานนฺติอาทินาว สมฺพโนฺธฯ ยทิปิ ภวราคชวนวีถิ ปฐมํ ปวตฺตติ คหิตปฏิสนฺธิกสฺส ภวนิกนฺติยา ปวตฺติตพฺพตฺตา, โส ปน ภวราโค ตณฺหาทฬฺหตฺตํ น โหตีติ มญฺญมาโน น กามุปาทานสฺส ปฐมุปฺปตฺติมาหฯ

ตณฺหา กามุปาทานนฺติ ปน วิภาคสฺส อกรเณ สพฺพาปิ ตณฺหา **กามุปาทานํ,** กรเณปิ วา กามราคโต อญฺญาปิ ตณฺหา ทฬฺหภาวํ ปตฺตา **กามุปาทานนฺ**ติ ตสฺส อรหตฺตมคฺควชฺฌตา วุตฺตาฯ

อุปฺปตฺติฏฺฐานภูตา จิตฺตุปฺปาทา **วิสโย**ฯ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา **อาลโย**ฯ ตตฺถ รมตีติ **อาลยรามา,** ปชาฯ เตเนว สา อาลยรามตา สสนฺตาเน, ปรสนฺตาเน จ ปากฏา โหติฯ **กามานนฺ**ติ วตฺถุกามานํฯ ‘‘สุขทุกฺขํ กมฺมุนา โหตี’’ติ อคฺคเหตฺวา **โกตูหลมงฺคลาทิพหุโล โหติฯ สา** โกตูหลมงฺคลาทิพหุลตาฯ **อสฺส** กามุปาทานวโตฯ **ตนฺติ** ทิฏฺฐุปาทานํ, อนตฺตนิ ธมฺมมเตฺต ‘‘อตฺตา’’ติ มิจฺฉาภินิเวสสฺส สุขุมตรธมฺมุปาทานตาย สุขุมตา วุตฺตาฯ อุปนิสฺสยวจเนน อารมฺมณานนฺตรปกตูปนิสฺสยา วุตฺตาติ อนนฺตรปจฺจยาทีนมฺปิ สงฺคโห กโต โหติฯ

อุปาทานปจฺจยาภวปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๔๖. **อตฺถโต**ติ วจนตฺถโตฯ **ธมฺมโต**ติ สภาวธมฺมโตฯ **สาตฺถโต**ติ สาตฺถกโต, ปุเพฺพ วุตฺตสฺสปิ ปุน วจนสฺส สปฺปโยชนโตฯ **เภทสงฺคหา**ติ เภทโต สงฺคหโต, วิภาคโต เจว วิภตฺตสฺส สงฺขิปนโต จาติ อโตฺถฯ **ยํ ยสฺส ปจฺจโย**ติ ยํ ยํ อุปาทานํ ยสฺส ยสฺส ภวสฺส ปจฺจโย โหติ, ตโต จาติ อโตฺถฯ

ภวตีติ ภโวติ ผลโวหาเรน กมฺมภโว วุโตฺตฯ อุปฺปตฺติภวนิพฺพจนเมว หิ ทฺวยสฺสปิ สาธารณํ กตฺวา วุตฺตํ, ภวติ เอตสฺมา อุปฺปตฺติภโวติ วาฯ ทุติโย ปน กมฺมภโว สตฺตสฺส ปุนพฺภวภาเวน สวิเสสํ ภวตีติ **ภโว**ฯ ตโต เอว น สพฺพสฺส ภวนฺตรสฺส, ตํเหตุโน วา ภวภาวปฺปสโงฺคฯ **ทฺวิเธนา**ติ ทฺวีหิ อากาเรหิ ปวตฺติโตติ อโตฺถฯ **ทฺวิเธนา**ติ วา ปจฺจตฺตเตฺถ กรณวจนํ, ทฺวิโธติ วุตฺตํ โหติฯ **อตฺถี**ติ สํวิชฺชติฯ

๖๔๗. อตฺตโน ปจฺจเยหิ กรียตีติ กมฺมํ, อตฺตโน ผลํ กโรตีติ กมฺมนฺติ เกจิ, ‘‘กมฺม’’นฺติ เอวํ วตฺตพฺพา **กมฺมสงฺขาตาฯ ปริตฺตภูมโก**ติ กามภูมโกฯ **มหาภูมโก**ติ มหคฺคตภูมโกฯ **สพฺพนฺ**ติ อนวเสสํฯ ภวํ คจฺฉติ, คเมติ จาติ **ภวคามิ**ฯ คจฺฉตีติ จ นิปฺผาทนสมตฺถตาวเสน, อตฺตโน ปวตฺติกาเล ภวาภิมุขํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อโตฺถ, นิพฺพตฺตนเมว วา คมนํ อธิเปฺปตํฯ **‘‘ภวคามี’’**ติ จ เอเตน กมฺมกฺขยกรํ กมฺมํ นิวเตฺตติฯ อยญฺหิ วฏฺฏกถา, ตญฺจ วิวฏฺฏนิสฺสิตนฺติฯ **อปุญฺญาภิสงฺขาโรติ ทฺวาทส เจตนา**ติ อุทฺธจฺจสหคตเจตนายปิ คหณํ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’’ติ เอตฺถ วิย เวทิตพฺพํฯ ‘‘ภวปจฺจยา ชาตี’’ติ เอตฺถ ปน ‘‘สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ (ม. นิ. ๓.๑๒๖; มหาว. ๑; สํ. นิ. ๒.๑; อุทา. ๑; เนตฺติ. ๒๔) เอตฺถ วิย สาปิ อปเนตพฺพาฯ **มนฺทพหุวิปากตา**ติ อปฺปมหาวิปากตาฯ

‘‘สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมนฺติ อิมินา เจตนาสมฺปยุตฺตา อภิชฺฌาทโย วุตฺตา’’ติ เอเตน อาจริยคามิตาย เตสํ กมฺมสงฺขาตตา วุตฺตาติ กมฺมภวปริยาปนฺนตํ ปริยาเยน วทติ, นิปฺปริยาเยน ปน เจตนาว กมฺมภโวฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘กมฺมภโว ตีหิ ขเนฺธหิ เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา สมฺปยุโตฺต, เอเกน ขเนฺธน เอเกนายตเนน เอกาย ธาตุยา เกหิจิ สมฺปยุโตฺต’’ติ (ธาตุ. ๒๔๔)ฯ อุปฺปตฺติภโว ตีหิปิ ติเกหิ วุโตฺต อุปาทินฺนกฺขโนฺธวฯ ยถาห ‘‘อุปฺปตฺติภโว… กามภโว… สญฺญาภโว… ปญฺจโวการภโว ปญฺจหิ ขเนฺธหิ เอกาทสหายตเนหิ สตฺตรสหิ ธาตูหิ สงฺคหิโต’’ติอาทิ (ธาตุ. ๖๗)ฯ ยทิ หิ อนุปาทินฺนกานมฺปิ คหณํ สิยา, ‘‘ทฺวาทสหิ อายตเนหิ อฎฺฐารสหิ ธาตูหี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาติฯ กามตณฺหาย กาเมตพฺพโต กามนิสฺสยตาย โภคา วิย, กามสหจริตตาย ‘‘กุนฺตา ปจรนฺตี’’ติ วิย, กามารมฺมณตาย ‘‘สุขํ รูป’’นฺติ วิย, กามปจฺจยฎฺฐานตาย ‘‘สุโข สโคฺค’’ติ วิย กามาติ อวีจิปรนิมฺมิตวสวตฺติปริจฺฉินฺนา อุปาทินฺนกฺขนฺธา วุจฺจนฺติ ฯ รูปาวิราคโต ยํ นิสฺสิตา, ตทุปจาเรน ‘‘มญฺจา โฆสนฺตี’’ติ วิย, ‘‘ผนฺทนเทวตา’’ติ วิย จ ‘‘รูป’’นฺติ วุจฺจนฺติ พฺรหฺมกายิกากนิฎฺฐปริจฺฉินฺนา อุปาทินฺนกฺขนฺธาฯ

รูปเมว ภโว **รูปภโว,** ตถา อรูปนฺติ อากาสานญฺจายตนภวคฺคปริจฺฉินฺนา จตฺตาโร อุปาทินฺนกฺขนฺธา วุจฺจนฺติฯ อรูปเมว ภโว **อรูปภโว**ฯ กาโม เอว ภโวติ กามภโว, โส ปน ยสฺมา ยถาวุเตฺตนเตฺถน ‘‘กาโม’’ติ วตฺตโพฺพ โหติ, ตสฺมา **‘‘กามสงฺขาโต ภโว’’**ติ วุตฺตํฯ กามาวจรสญฺญิโต วา ภโว **‘‘กามสงฺขาโต ภโว’’**ติ วุโตฺตฯ ตถา รูปารูปภโวติ อาห **‘‘เอส นโย รูปารูปภเวสู’’**ติฯ **สญฺญาวตํ ภโว**ติ เอตฺถ วนฺตุ-สทฺทสฺส โลโป ทฎฺฐโพฺพฯ ตสฺส วา อเตฺถ อการํ กตฺวา ‘‘สญฺญภโว’’ติปิ ปาโฐฯ เตนาห **‘‘สญฺญาวา’’**ติอาทิฯ **โวกิโณฺณ**ติ เอเตน โวการสทฺทสฺส กมฺมสาธนตมาหฯ โวกิรียติ ปสารียติ วิตฺถารียตีติ โวกาโร, โวกิรณํ วา โวกาโร, โส เอกเสฺสว ขนฺธสฺส วเสน ปวตฺตตฺตา **‘‘เอโก โวกาโร’’**ติ วุโตฺต, ปสฎฺฐปฺปตฺตีติ อโตฺถฯ

๖๔๘. กิญฺจาปิ ภวนิเทฺทเส ‘‘สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมภโว’’ติ (วิภ. ๒๓๔) อิมินา เจตนาสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ วุตฺตาฯ **ปุญฺญาภิสงฺขาราทโยวา**ติ ปน อวธารณํ ปจฺจยธมฺมวิเส เสปิ อตฺถปฺปเภเทน สงฺขารภวคฺคหเณสุ อเตฺถว วิเสโสติ ทสฺสนตฺถํ กตํฯ เตนาห **‘‘เอวํ สเนฺตปี’’**ติอาทิฯ สงฺขารภวานํ ธมฺมเภทโต น สงฺขารา เอว ปุน วุตฺตาติ **‘‘สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจน’’**นฺติ เอตํ อยุตฺตนฺติ เจ? น, ภเวกเทสภาเวน สงฺขารานํ ภโวติ ปุน วุตฺตตฺตาฯ ปเรน วา ธมฺมวิเสสํ อคฺคเหตฺวา ปุนวจนํ โจทิตนฺติ โจทกาภิลาสวเสน **‘‘สาตฺถกเมวิทํ ปุนวจน’’**นฺติ วุตฺตํฯ

๖๔๙. กามภวาทินิพฺพตฺตกสฺส กมฺมสฺส กามภวาทิภาโว ผลโวหาเรน อฎฺฐกถายํ วุ โตฺตฯ สหชาตวิญฺญาณสฺสปิ ปจฺจยภูตํ อวิชฺชาเหตุกํ สงฺขารคฺคหเณน ยํ กิญฺจิ กมฺมํ ปุเพฺพ วุตฺตํ, อิธ ปน ‘‘สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺม’’นฺติ (วิภ. ๒๓๔) วจนโต ภวสฺส นิพฺพตฺตกํ อุปาทานเห ตุกํ วิปจฺจนาย กโตกาสเมว ภโวติ อธิเปฺปโตฯ ยํ กามุปาทานปจฺจยา รูปภวนิพฺพตฺตกํ, อรูปภ วนิพฺพตฺตกญฺจ กมฺมํ กรียติ, โส กมฺมภโว, ตทภินิพฺพตฺตา ขนฺธา อุปปตฺติภโวติ อิมมตฺถํ **‘‘เอส นโย รูปารูปภเวสู’’**ติ อติทิสติฯ **เทฺว กามภวา**ติ กามกมฺมภโว, กามูปปตฺติภโวติ เทฺว กามภวาฯ เอวํ **‘‘เทฺว รูปภวา, เทฺว อรูปภวา’’**ติ เอตฺถาปิฯ อโนฺตคเธ หิ วิสุํ อคฺคเหตฺ วา อพฺภนฺตรคเต เอว กตฺวา กามภวาทิเก กมฺมูปปตฺติภววเสน ทุคุเณ กตฺวา อาห **‘‘ฉ ภวา’’**ติฯ

อวิเสเสนาติ อุปาทานวเสน เภทํ อกตฺวาฯ อุปาทานเภทากรเณเนว จ ทฺวาทสปฺปเภท สฺส สงฺคหวเสน สงฺคหโต **‘‘ฉ ภวา’’**ติ วุตฺตํฯ **อนุปคมฺมา**ติ อนิสฺสาย, อนามสิตฺวาติ อโตฺถฯ

๖๕๐. โคสีเลน, กุกฺกุรสีเลน จ สมเตฺตน สมาทิเนฺนน คุนฺนํ, กุกฺกุรานญฺจ สหพฺยตา วุตฺ ตาติ ‘‘สีลพฺพตุปาทานวโต ฌานภาวนา น อิชฺฌตี’’ติ มญฺญมานา เตน รูปารูปภวา น โหนฺตี ติ เกจิ วทนฺติฯ วกฺขมาเนน ปน ปกาเรน ปจฺจยภาวโต **‘‘ตํ น คเหตพฺพ’’**นฺติ อาหฯ อสุ ทฺธิมเคฺค จ สุทฺธิมคฺคปรามสนํ สีลพฺพตุปาทานนฺติ สุทฺธิมคฺคปรามสเนน รูปารูปาวจรชฺฌาน านํ นิพฺพตฺตนํ น น ยุชฺชตีติฯ

อนุสฺสววเสนาติ ‘‘เสตวธยชฺชํ อาลภเต ภูติกาโม’’ติ อาทิเนฺนอนุสฺสววเสน, ยถา อิเม มนุสฺสโลเก กามา สมิทฺธา, เอวํ เทวโลเก อิโต สมิทฺธตราติ ทิฎฺฐานุสาเรน วาฯ ปุราณภารต สีตาหรณปสุพนฺธวิธิอาทิสวนํ **อสฺสทฺธมฺมสฺสวนํฯ อาทิ**-สเทฺทน อสปฺปุริสูปนิสฺสยํ ปุเพฺพ จ อกตปุญฺญตํ, อตฺตมิจฺฉาปณิธิญฺจ สงฺคณฺหาติฯ **กายทุจฺจริตาทีนิปี**ติ อตฺตโน อธิเปฺปตานํ กามานํ อนุปายภูตานิปิ กายทุจฺจริตาทีนิ **กโรติ,** จิรสคฺคาทิอตฺถํ ยุทฺธาทิวเสนาติ อธิปฺปา โยฯ **สนฺทิฎฺฐิเก วา ปน** รชฺชเสนาปติฎฺฐานาทิสงฺคเห **กาเมฯ ตทโนฺตคธา เอวา**ติ ตสฺมิํ ทุจฺจริตนิพฺพเตฺต, สุจริตนิพฺพเตฺต จ กามภเว อโนฺตคธา เอวาติ อโตฺถฯ **อโนฺตคธา**ติ จ สญฺญาภวปญฺจโวการภวานํ เอกเทเสน อโนฺตคธตฺตา วุตฺตํฯ น หิ เต นิรวเสสา กามภเว อ โนฺตคธาติฯ

สปฺปเภทสฺสาติ สุคติทุคฺคติมนุสฺสาทิปฺปเภทวโตฯ

กามาวจรสมฺปตฺติภเว ปฐมทุติยอุเจฺฉทวาทวเสน, รูปภเว ตติยอุเจฺฉทวาทวเสน, อรูป ภเว เสสอุเจฺฉทวาทวเสน อยมตฺตา สุอุจฺฉิโนฺน โหตีติ ตทุปคํ กมฺมํ กโรตีติ อาห **‘‘อยํ อตฺ ตา นามา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **สุอุจฺฉิโนฺน**ติ สกลวฎฺฎทุกฺขสมุเจฺฉทเนน สุฎฺฐุ อุจฺฉิโนฺน, อปุ นพฺภวุปฺปตฺติโก โหตีติ อโตฺถฯ

“**กามาวจรสมฺปตฺติภเว**”ติ อิทํ ปฐมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทวเสน วุตฺตํ, เสสํ อิตรทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทวเสนฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ **ปาฬิยํ** (ที. นิ. ๑.๙๓ อาทโย) รูปาวจรชฺฌานวเสเนว อุปริ จตฺตาโร ทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานวาทา อาคตา, ทิฏฺฐิคติโก ปน ยํ กิญฺจิ คเหตฺวา ยถา ตถา อภินิวิสตีติ อรูปภวคฺคหณํ, อรูปชฺฌานานมฺปิ วา จตุตฺถฌานสงฺคหโต อรูปภวคฺคหณํ, สนฺตสุขตาย วา ตํสมงฺคิโน สุขิตภาวสามญฺญโตฯ **วิคตปริฬาโห**ติ ยถาภิลาสิตวิสยูปหาเรน, ปหาเนน จ วูปสนฺตกามราคปริฬาโห, ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิพฺพานปฺปตฺโตติ อตฺโถฯ

สุทฺธิมคฺคปรามสนวเสน ปวตฺติตํ ยํ กิญฺจิ โลกิยํ สีลํ, ฌานญฺจ สีลพฺพตมิเจฺจว อิธาธิเปฺปตนฺติ อาห **“อิทํ สีลพฺพตํ นามา”**ติอาทิฯ กเมน อวตฺวา สีลพฺพตุปาทานสฺส อเนฺต ภวปจฺจยตาวจนํ อตฺตวาทุปาทานํ วิย อภิณฺหํ อสมุทาจารโต, อตฺตวาทุปาทานนิมิตฺตตฺตา จฯ

กมฺมภเวติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํฯ **เหตุปจฺจยปฺปเภเทหี**ติ เอตฺถ มคฺคปจฺจโย จ วตฺตโพฺพฯ ทิฏฺฐุปาทานาทีนิ หิ สหชาตกมฺมภวสฺส มคฺคปจฺจยา โหนฺตีติ, ตสฺมา ตานิ สหชาตาทีสุ เหตุปจฺจยํ อปนีย มคฺคปจฺจยํ ปกฺขิปิตฺวา สตฺตธา ปจฺจยา โหนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ สพฺพานิ ปน อนนฺตรสมนนฺตรอนนฺตรูปนิสฺสยนตฺถิวิคตาเสวนปจฺจเยหิ ปจฺจยา โหนฺติฯ นานนฺตรสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจยา โหนฺติฯ กทาจิ อารมฺมณปจฺจยาทินาปิ, ตํ ปน อุปนิสฺสยปจฺจเยเนว สงฺคเหตฺวา วุตฺตํ **“วิปฺปยุตฺตสฺส ปน อุปนิสฺสยปจฺจเยเนวา”**ติฯ

ภวปจฺจยาชาติอาทิปทวิตฺถารกถาวณฺณนา

๖๕๑. ชาตีติอาทีสูติ อาทิ-สเทฺทน ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๑๒๖; สํ. นิ. ๒.๑; มหาว. ๑; อุทา. ๑; เนตฺติ. ๒๔) สพฺพํ สงฺคณฺหาติฯ เตนาห **“ชาติอาทีน”**นฺติอาทิฯ อุปฺปตฺติภวุปฺปตฺติเยว ชาตีติ อาห **“น อุปฺปตฺติภโว”**ติฯ ชายมานสฺส ปน ชาติ ชาตีติ อุปฺปตฺติภโวปิ อสติ อภาวา ชาติยา ปจฺจโยติ สกฺกา วตฺตุํฯ ชายมานรูปปทฏฺฐานตาปิ หิ รูปชาติยา วุตฺตา ‘‘อุปจิตรูปปทฏฺฐาโน อุปจโย, อนุปฺปพนฺธรูปปทฏฺฐานา สนฺตตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๖๔๑)ฯ

ชาตานํ ขนฺธานํ อุญฺญาตตฺตา, อภิมตตฺตา จ **หีนปณีตตา**ฯ อนิฏฺฐญฺหิ หีนํ, อิฏฺฐํ ปณีตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน สุวณฺณทุพฺพณฺณหีนุตฺตมาทิํ สงฺคณฺหาติฯ **ยมกานมฺปิ สต**นฺติ ยมกภาเวน นิพฺพตฺตานมฺปิ สมานานํฯ **โส จ** สตฺตานํ วิเสโสฯ ภินฺนสนฺตานิกสฺส วิเสสการณสฺส สเพฺพน สพฺพํ อภาวโต **“อชฺฌตฺตสนฺตาเน”**ติ วุตฺตํฯ **อญฺญสฺส การณสฺส อภาวโต**ติ อตฺตสนฺตานคตโต อญฺญสฺส วิเสสการณสฺส อนุปลพฺภมานตฺตา, สติ จ ตสฺมิํ สพฺพทา สเพฺพสํ อภาวโตติ ปสงฺคสฺส ทุนฺนิวารณโต การเณ อวิสิเฏฺฐ ผลวิเสสสฺส อยุชฺชมานกตฺตาฯ เตนาห **“กมฺมภวเหตุโกวา”**ติฯ

เตน เตนาติ ญาติพฺยสนาทินา ชรามรณโต อเญฺญน ทุกฺขธเมฺมนฯ ชรามรณนิมิตฺตญฺหิ อุปฺปนฺนา โสกาทโย ชรามรณาภิสมฺพนฺธา, ตทเญฺญ อนภิสมฺพนฺธาฯ **อุปนิสฺสยโกฏิยา**ติ อุปนิสฺสยํเสน, อุปนิสฺสยเลเสนาติ อโตฺถฯ โย หิ ปฏฺฐาเน อนาคโต สติ ภาวา, อสติ จ อภาวา สุตฺตนฺตปริยาเยน อุปนิสฺสโย, โส ‘‘อุปนิสฺสยโกฏี’’ติ วุจฺจติฯ ปจฺจยมหาปเทโส กิเรโส, ยทิทํ อุปนิสฺสโยติฯ

ภวจกฺกกถาวณฺณนา

๖๕๒. น เกวลํ โสกาทีนํเยว ชาติ ปจฺจโย โหติ, โสกาทีนํ ปน ปจฺจยตฺตา อวิชฺชายปิ ปจฺจโย เอวาติ ทเสฺสตุํ **“ยสฺมา ปนา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ **เอตฺถา**ติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเทสนายํฯ **อวิทิตาทิ มิทนฺ**ติ **ม**-กาโร ปทสนฺธิกโรฯ **สตตนฺ**ติ สพฺพกาลํ ยาว อคฺคมคฺคาธิคมาฯ **สมิตนฺ**ติ สงฺคตํ, อโพฺพจฺฉินฺนนฺติ อโตฺถฯ

เตสูติ โสกาทีสุฯ **สิเทฺธสู**ติ ลพฺภมาเนสุฯ **สิทฺธา โหติ อวิชฺชา** อวินาภาวโตฯ

กามยานสฺสาติ กามยมานสฺส, กาโม วา ยานํ เอตสฺสาติ **กามยาโน,** ตสฺส กามวเสน ยายมานสฺสาติ อโตฺถฯ **ฉนฺทชาตสฺสา**ติ ชาตตณฺหาฉนฺทสฺสฯ **ปริหายนฺตี**ติ วิคจฺฉนฺติฯ **รุปฺปตี**ติ โสกาทินา กุปฺปติฯ

ปริยุฏฺฐานตาย ติฎฺฐนสีโล **ปริยุฏฺฐานฎฺฐายี**ฯ ‘‘ปริยุฏฺฐฎฺฐายิโน’’ติ วา ปาโฐฯ ตตฺถ ปริยุฏฺฐาตีติ ปริยุฏฺฐํ, ทิฏฺฐิปริยุฏฺฐานํ, เตน ติฏฺฐตีติ ปริยุฏฺฐฏฺฐายีติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

ปญฺจ ปุพฺพนิมิตฺตานีติ ‘‘มาลา มิลายนฺติ, วตฺถานิ กิลิสฺสนฺติ, กเจฺฉหิ เสทา มุจฺจนฺติ, กาเย เววณฺณิยํ โอกฺกมติ, เทโว เทวาสเน นาภิรมตี’’ติ (อิติวุ. ๘๓) วุตฺตานิ ปญฺจ มรณปุพฺพนิมิตฺตานีติ อโตฺถฯ ตานิ หิ ทิสฺวา กมฺมนิพฺพตฺตกฺขนฺธสงฺขาเต อุปปตฺติภเว ภวจฺฉนฺทพเลน เทวานํ พลวโสโก อุปฺปชฺชตีติฯ

พาโลติ อวิทฺวาฯ เตน อวิชฺชาย การณภาวํ ทเสฺสติฯ **ติวิธํ ทุกฺข**นฺติ ตสฺสารุปฺปกถาสวน, กมฺมการณาทสฺสน, มรณกาลกโมฺมปฏฺฐานนิทานํ โสกาทิทุกฺขํฯ

อาสเว สาเธนฺตีติ อาสเว คเมนฺติ โพเธนฺตีติ อโตฺถฯ

เอวํ สตีติ เอวํ ภวจกฺกสฺส อวิทิตาทิตาย อนาทิภาเว สติฯ **อาทิมตฺตกถน**นฺติ อวิชฺชาวเสน อาทิสพฺภาวกถนํฯ อาทิ เอตสฺส อตฺถีติ หิ อาทิมํ, ภวจกฺกํฯ ตสฺส ภาโว อาทิมตฺตํ, ตสฺส กถนํ อาทิมตฺตกถนํฯ วิเสสนิวตฺติอโตฺถ วา มตฺตสโทฺท, สติ อนาทิภาเว อวิชฺชา อาทิมฺหิ, มเชฺฌ, ปริโยสาเน จ สพฺพตฺถ สิยาติ อาทิมตฺตาย อวิชฺชาย กถนํ วิรุชฺฌตีติ อโตฺถฯ ‘‘อวิชฺชา ปธานา’’ติ วตฺวา ตสฺสา ปธานภาวํ ทเสฺสตุํ **“อวิชฺชาคฺคหเณนา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อวิชฺชาคฺคหเณนา**ติ อวิชฺชาย อุปฺปาทเนน, อปฺปหาเนน วา, อตฺตโน สนฺตาเน สนฺนิหิตภาวกรเณนาติ อโตฺถฯ **กมฺมาทีนี**ติ กมฺมวิปากวฏฺฏานิฯ **ปลิโพเธนฺตี**ติ นานาทุกฺขปริพฺยูเฬฺห สํสารจารเก นิโรเธนฺติฯ **เตหี**ติ กิเลสกมฺมวิปากวเฏฺฏหิฯ วฏฺฏสฺส การณภาเวน ปธานตฺตา **“ปธานธโมฺม**’’ติ อวิชฺชา กถิตาฯ

ตโต อวิชฺชาทิโตฯ **พฺรหฺมาทินา**ติ **อาทิ**-สเทฺทน ปชาปติสฺสรปุริสาทิเก สงฺคณฺหาติฯ วทตีติ **วโท,** ตํ ตํ หิตาหิตํ ปวตฺตาติ อโตฺถฯ เวเทติ, เวทิยตีติ วา **เวเทโยฺย,** สุขาทึ อนุภวติ, สพฺพวิสเย วา ชานาติ, ‘‘สุขิโต ทุกฺขิโต’’ติอาทินา อตฺตนา, ปเรหิ จ ชานาติ, ญายติ จาติ อโตฺถฯ **พฺรหฺมาทินา วา อตฺตนา วา**ติ **วา**-สโทฺท **จ**-สทฺทโตฺถฯ เตนาห **“การกเวทกรหิต**’’นฺติ จ-สทฺทตฺถสมาสํฯ

ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญนฺติ อวิชฺชาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ สุญฺญสภาวานํ สุญฺญตาย สุญฺญํ ทฺวาทสวิธสุญฺญตาสุญฺญํ, ธุวภาวาทิสุญฺญตาย วา จตุพฺพิธมฺปิ สุญฺญตํ เอกํ กตฺวา ทฺวาทสงฺคตตฺตา ทฺวาทสวิธาติ ตาย ทฺวาทสสุญฺญตาย สุญฺญนฺติ อโตฺถฯ

๖๕๓. **ปุพฺพนฺตาหรณโต**ติ ปุพฺพนฺตโต อตีตโกฏฺฐาสโต ปจฺจุปฺปนฺนวิปากสฺส อาหรณโตฯ เวทนาวสานํ ปริจฺฉินฺนํ เอกํ ภวจกฺกํ โหติฯ ภวจเกฺกกเทโสปิ หิ ภวจกฺกนฺติ วุจฺจติฯ เวทนา วา ตณฺหาสหายาย อวิชฺชาย ปจฺจโย โหตีติ เวทนาโต อวิชฺชา, อวิชฺชาโต สงฺขาราติ สมฺพชฺฌนโต เวทนาวสานํ ภวจกฺกํ ปริปุณฺณเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อวิชฺชาคฺคหเณน วา ตณฺหุปาทานานิ ตทวินาภาวโตฯ สงฺขารคฺคหเณน ภโว, วิญฺญาณาทิคฺคหเณน ชาติชรามรณานิ, โสกาทโย จ คหิตาติ เอวมฺปิ เวทนาวสานํ ภวจกฺกนฺติ ยุตฺตเมเวตํฯ เอวํ ตณฺหามูลเก จ โยเชตพฺพํฯ ทฺวินฺนมฺปิ หิ อญฺญมญฺญานุปฺปเวโส โหตีติฯ อวิชฺชา ธมฺมสภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา วิปรีตาภินิเวสํ กาเรนฺตี ทิฏฺฐิจริเต สํสาเร นยติ, เตสํ วา สํสารํ สงฺขาราทิปวตฺตึ นยติ ปวเตฺตตีติ **สํสารนายิกา** วุตฺตาฯ ตณฺหาย ตณฺหาจริตานํ สํสารนายิกาภาเว วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ

ปฐมํ ภวจกฺกํฯ **ผลุปฺปตฺติยา**ติ กตฺตุอเตฺถ กรณวจนํ, กรณเตฺถ เอว วาฯ วิญฺญาณาทิปจฺจุปฺปนฺนผลุปฺปตฺติ หิ อิธ ทิฏฺฐา, อทิฏฺฐานํ ปุริมภเว อตฺตโน เหตูนํ อวิชฺชาสงฺขารานํ ผลํ อนุปฺปาเทตฺวา อนุปจฺฉิชฺชนํ ปกาเสติ, ปกาสนสฺส วา กรณํ โหตีติฯ อถ วา ปุริมภวจกฺกํ ทุติเยน สมฺพนฺธํ วุตฺตนฺติ เวทนาสงฺขาตสฺส ผลสฺส อุปฺปตฺติยา ตณฺหาทีนํ เหตูนํ อนุปเจฺฉทํ ปกาเสติ, ตสฺมา ผลุปฺปตฺติยา การณภูตาย ปฐมสฺส ภวจกฺกสฺส เหตูนํ อนุปเจฺฉทปฺปกาสนโตติ อโตฺถฯ สงฺขาราทีนเมว วา ผลานํ อุปฺปตฺติยา อวิชฺชาทีนํ เหตูนํ ผลํ อชเนตฺวา อนุปเจฺฉทเมว, วิญฺญาณาทิเหตูนํ วา สงฺขาราทีนํ อนุปฺปพนฺธเมว ปกาเสติ ปฐมํ ภวจกฺกํ, น ทุติยํ วิย ปริโยสานมฺปีติ **"ผลุปฺปตฺติยา เหตูนํ อนุปเจฺฉทปฺปกาสนโต"**ติ วุตฺตํฯ **อนุปุพฺพปวตฺติทีปนโต**ติ ''สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป''นฺติอาทินา (ม. นิ. ๓.๑๒๖; สํ. นิ. ๒.๑; อุทา. ๑) ธมฺมานํ อนุปุพฺพโต ปวตฺติยา ทีปนโตฯ ''วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป''นฺติ หิ เอตฺถ อปริปุณฺณายตนํ กลลรูปํ วตฺวา ตโต อุทฺธํ ''นามรูปปจฺจยา สฬายตน''นฺติ สฬายตนปฺปวตฺติ วุตฺตาฯ **สหุปฺปตฺติทีปนโต**ติ ''อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาตี''ติ วา อุปฺปตฺติกฺขนฺธานํ เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติยา ทีปนโตฯ น หิ เอตฺถ ปฐเม วิย ภวเกฺก อายตนานํ กเมน อุปฺปตฺติ วุตฺตาฯ

๖๕๔. เหตุอาทิปุพฺพกา ตโย สนฺธี เอตสฺสาติ **เหตุผลเหตุปุพฺพกติสนฺธิ,** ภวจกฺกํฯ เหตุผลเหตุผลวเสน จตุปฺปเภโท องฺคานํ สงฺคโห เอตสฺสาติ **จตุเภทสงฺคหํ**ฯ สรูปโต อวุตฺตาปิ ตสฺมึ ตสฺมึ สงฺคเห อากิรียนฺติ อวิชฺชาสงฺขาราทิคฺคหเณหิ ปกาสียนฺตีติ **อาการา**ฯ อตีตเหตุอาทีนํ วา ปการา **อาการา**ฯ กิเลสกมฺมวิปากา วิปากกิเลสกเมฺมหิ สมฺพนฺธา หุตฺวา ปุนปฺปุนํ ปริวตฺตนฺตีติ เตสุ วฏฺฏนามํ อาโรเปตฺวา **"ติวฏฺฏ"**นฺติ วุตฺตํ, วเฏฺฏกเทสตฺตา วา ''วฏฺฏานี''ติ วุตฺตานิฯ

สนฺธีนํ อาทิปริโยสานววตฺถิตาติ สนฺธีนํ ปุพฺพาปรววตฺถิตาติ อโตฺถฯ

ปริตสฺสตีติ ตํ ตํ วตฺถุํ ปริคฺคหกรณวเสน ตสฺสติ, ตณฺหายตีติ อโตฺถฯ **อุปาทิยตี**ติ ทฬฺหคาหํ คณฺหาติฯ **ปุริมกมฺมภวสฺมิ**นฺติ ปุริมกมฺมภเว สติฯ

ตสฺส จ สพฺภาโว กริยมานตา เอวาติ อาห **"กมฺมภเว กริยมาเนติ อโตฺถ"**ติฯ **ทุกฺขาทีสุ โมโห**ติ ทุกฺขาทีนํ อาทีนวปฏิจฺฉาทโก อปฺปหีโน โมโหฯ **อายูหนา**ติ สมฺปิณฺฑนกา ทานาทิกิริยาย ปวตฺตนกาฯ เอกํ อาวชฺชนํ เอเตสนฺติ เอกาวชฺชนา, เตสุ **เอกาวชฺชเนสุฯ สตฺตเม** เจตนา **ภโว**ฯ **"ยา กาจิ วา ปน เจตนา ภโว, สมฺปยุตฺตา อายูหนา สงฺขารา"**ติ อิทํ ยถาทสฺสิตาย ธมฺมฏฺฐิติญาณภาชนีเย วุตฺตาย ปฏิสมฺภิทาปาฬิยา (ปฏิ. ม. ๑.๔๕) วเสน วุตฺตํฯ ตตฺถ หิ ''เจตนา ภโว''ติ อาคตาฯ ภวนิเทฺทเส ปน **"สาตฺถโต"**ติ เอตฺถ ''เจตนาว สงฺ

ขารา, ภโว ปน เจตนาสมฺปยุตฺตาปี’’ติ **วิภงฺคปาฬิ**วเสน ทสฺสิตํฯ ‘‘ตตฺถ กตโม ปุญฺญาภิสงฺขาโร? กุสลา เจตนา กามาวจรา’’ติอาทินา หิ สงฺขารานํ เจตนาภาโว **วิภงฺคปาฬิยํ** (วิภ. ๒๒๖) วุโตฺตฯ ตตฺถ **ปฏิสมฺภิทาปาฬิยํ** ‘‘เจตนาสมฺปยุตฺตา วิปากธมฺมตฺตา สวิปาเกน อายูหนสงฺขาเตน สงฺขตาภิสงฺขรณกิเจฺจน สงฺขารา’’ติ วุตฺตาฯ **วิภงฺคปาฬิยํ** ‘‘สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ กมฺมภโว’’ติ (วิภ. ๒๓๔) ภวสฺส ปจฺจยภาเวน ภวคามิภาวโต, กมฺมสํสฏฺฐสหายตาย กมฺมภาวโต จ อุปปตฺติภวํ ภาเวนฺตีติ ‘‘ภโว’’ติ วุตฺตาฯ อุปปตฺติภวภาวนากิจฺจํ ปน เจตนาย สาติสยนฺติ ปฏิสมฺภิทาปาฬิยา เจตนา ‘‘ภโว’’ติ วุตฺตาฯ ภวาภิสงฺขรณกิจฺจํ เจตนาย สาติสยนฺติ วิภงฺคปาฬิยํ ‘‘กุสลา เจตนา’’ติอาทินา (วิภ. ๒๒๖) เจตนา ‘‘สงฺขารา’’ติ วุตฺตาฯ ตสฺมา เตน เตน ปริยาเยน อุภยํ อุภยตฺถ วตฺตุํ ยุตฺตนฺติ นเตฺถตฺถ วิโรโธฯ **ตสฺส ผเล อุปปตฺติภเว นิกามนา**ติ ‘‘ตสฺส สุตํ โหติ ‘จาตุมหาราชิกา เทวา ทีฆายุกา วณฺณวโนฺต สุขพหุลา’ติ’’อาทิสุตานุสาเรน ภาวินิ อุปปตฺติภเว อภิกงฺขนาฯ **คหณ**นฺติ กามุปาทานํ กิเจฺจนาหฯ **ปรามสน**นฺติ อิตรานิฯ **อายูหนาวสาเน**ติ ตีสุปิ อตฺถวิกเปฺปสุ วุตฺตสฺส อายูหนสฺส อวสาเนฯ

อิธาติ อิมสฺมิํ ปจฺจุปฺปนฺนภเวฯ ภวนฺตรสฺส อตีตภวสฺส อิมินา ปจฺจุปฺปนฺนภเวน ปฏิสนฺธานํ ***ภวนฺตรปฏิสนฺธานํ,*** ภวนฺตรภาเวน วา ปฏิสนฺธานํ ***ภวนฺตรปฏิสนฺธานํ,*** ตสฺส วเสนฯ ยํ ปฏิสนฺธีติ วุจฺจติ, ตํ วิญฺญาณนฺติ สมฺพโนฺธฯ ตถา หิ วิญฺญาณํ ‘‘ปฏิสนฺธานปจฺจุปฏฺฐาน’’นฺติ วุจฺจติฯ **คเพฺภ**ติ มาตุกุจฺฉิยํ, คพฺภาวตฺถาย วาฯ

ทฺวีสุ อตฺถวิกเปฺปสุ วุเตฺต อายูหนสงฺขาเร **‘‘ตสฺส ปุพฺพภาคา’’**ติ อาห, ตติเย อตฺถวิกเปฺป วุเตฺต **‘‘ตํสมฺปยุตฺตา’’**ติฯ ตํสมฺปยุตฺตา อวิชฺชา คหิตาว โหตีติ สมฺพโนฺธฯ ทหรสฺส จิตฺตปฺปวตฺติ ภวงฺคพหุลา เยภุเยฺยน ภวนฺตรชนกกมฺมายูหนสมตฺถา น โหตีติ **‘‘อิธ ปฏิปกฺกตฺตา อายตนาน’’**นฺติ วุตฺตํฯ **‘‘กมฺมกรณกาเล สโมฺมโห ทสฺสิโต’’**ติ เอเตน กมฺมสฺส ปจฺจยภูตํ สโมฺมหํ ทเสฺสติ, น กมฺมสมฺปยุตฺตเมวฯ

‘‘ตตฺถ ปุริมภวสฺมิํ ปญฺจ กมฺมสมฺภารา, เอตรหิ ปญฺจ วิปากธมฺมา, เอตรหิ ปญฺจ กมฺมสมฺภารา, อนาคเต ปญฺจ วิปากธมฺมาติ ทส ธมฺมา กมฺมํ, ทส ธมฺมา วิปาโก, อิติ ทฺวีสุ ฐาเนสุ กมฺมํ, กมฺมวฏฺฏํ, ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิปาโก, วิปากวฏฺฏนฺติ กมฺมสเงฺขโป จ วิปากสเงฺขโป จ, กมฺมภโว จ วิปากภโว จ กมฺมวฏฺฏญฺจ วิปากวฏฺฏญฺจ, กมฺมปวตฺตญฺจ วิปากปวตฺตญฺจ, กมฺมสนฺตติ จ วิปากสนฺตติ จ, กิริยา เจว กิริยาผลญฺจาติ –

> ‘‘เอวํ สมุปฺปนฺนมิทํ สเหตุกํ,
> ทุกฺขํ อนิจฺจํ จลมิตฺตรทฺธุวํ;
> ธเมฺมหิ ธมฺมา ปภวนฺติ เหตุโส,
> น เหตฺถ อตฺตาว ปโรว วิชฺชติฯ
>
> ‘‘ธมฺมา ธเมฺม สญฺชเนนฺติ, เหตุสมฺภารปจฺจยา;
> เหตูนญฺจ นิโรธาย, ธโมฺม พุเทฺธน เทสิโตฯ
>
> ‘‘เหตูสุ อุปรุเทฺธสุ, ฉินฺนํ วฏฺฏํ น วฏฺฏติ;
> เอวํ ทุกฺขนฺตกิริยาย, พฺรหฺมจริยิธ วิชฺชติ;
> สเตฺต จ นุปลพฺภเนฺต, เนวุเจฺฉโท น สสฺสต’’นฺติฯ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๔๒);

ตตฺถ กมฺมาเนว วิปากํ สมฺภรนฺติ วเฑฺฒนฺตีติ **กมฺมสมฺภารา,** กมฺมํ วา สงฺขารภวา, ตทุปการกานิ อวิชฺชาตณฺหุปาทานานิ **กมฺมสมฺภารา**ฯ ปฏิสนฺธิทายโก วา ภโว กมฺมํ, ตทูปการกา ยถาวุตฺตา อายูหนสงฺขารา, อวิชฺชาทโย จ **กมฺมสมฺภารา**ติ กมฺมญฺจ กมฺมสมฺภารา จ **กมฺมสมฺภารา**ติ เอกเสสวเสน กมฺมสมฺภารคฺคหณํ เวทิตพฺพํฯ **ทส ธมฺมา กมฺม**นฺติ อวิชฺชาทโยปิ กมฺมสหายตาย กมฺมสริกฺขกา, ตทูปการา จาติ ''กมฺม''นฺติ วุตฺตาฯ สงฺขิปฺปนฺติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย, วิญฺญาณาทโย จาติ **สเงฺขโป,** กมฺมํ, วิปาโก จฯ ''กมฺมํ วิปาโก''ติ เอวํ สงฺขิปียตีติ วา **สเงฺขโป,** อวิชฺชาทโย, วิญฺญาณาทโย จฯ สเงขปภาวสามเญฺญน ปน เอกวจนํ กตนฺติ ทฎฺฐพฺพํ, สเงฺขปสโทฺท วา ภาคาธิวจนนฺติ กมฺมภาโค **กมฺมสเงฺขโป**ฯ

เอวํ สมุปฺปนฺนนฺติ กมฺมโตปิ วิปาโกฯ ตตฺถาปิ ''อวิชฺชาโต สงฺขารา''ติ เอวํ สมุปฺปนฺนํ, ติสนฺธิอาทิวเสน วา สมุปฺปนฺนํ อิทํ ภวจกฺกนฺติ อโตฺถฯ **อิตฺตร**นฺติ คมนธมฺมํ, วินสฺสธมฺมนฺติ อโตฺถฯ เตน อุปฺปาทวยวนฺตตาทีปเกน **อนิจฺจ**สเทฺทน, วิการาปตฺติทีปเกน **จล**สเทฺทน จ อทีปิตํ กาลนฺตรฎฺฐายิตาภาวํ วิภาเวติฯ **อทฺธุว**นฺติ เอเตน ถิรภาวาภาวนิสฺสารตํฯ เหตุ เอว สมฺภารา **เหตุสมฺภารา**ฯ ''ฐานโส เหตุโส''ติ (กถา. ๓๕๕; ปฏิ. ม. ๑.๔๔) เอตฺถ เอวํ วุตฺตํ วา ฐานํ, อญฺญมฺปิ ตสฺส ตสฺส สาธารณํ การณํ **สมฺภาโร,** อสาธารณํ **เหตุฯ เอว**นฺติ เอวํ เหตุโต ธมฺมมตฺตสมฺภเว, เหตุนิโรธา จ วฎฺฎเจฺฉเท ธเมฺม จ ตํนิโรธาย เทสิเต สตีติ อโตฺถฯ พฺรหฺมจริยํ อิธ **พฺรหฺมจริยิธ สเตฺต จา**ติ เอตฺถ **จ**-สโทฺท ''เอวํ พฺรหฺมจริยญฺจ วิชฺชติ, สสฺสตุเจฺฉทา จ น โหนฺตี''ติ สมุจฺจยโตฺถฯ เอวญฺหิ เหตุอายเตฺต ธมฺมมตฺตสมฺภเว สโตฺต นุปลพฺภติ, ตสฺมิญฺจ อุปลพฺภเนฺต สสฺสโต, อุเจฺฉโท วา สิยาติ นุปลพฺภเนฺต ตสฺมิํ เนว อุเจฺฉโท น สสฺสตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

๖๕๕. **สจฺจปฺปภวโต**ติ สจฺจโต, สจฺจานํ วา ปภวโต จฯ

กุสลากุสลํ กมฺมนฺติ วฎฺฎกถาย วตฺตมานตฺตา สาสวนฺติ วิญฺญายติฯ **อวิเสเสนา**ติ ''เจตนา เจตนาสมฺปยุตฺตกา''ติ วิเสสํ อกตฺวา, สพฺพมฺปิ ตํ กุสลากุสลํ กมฺมํ สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ ''ตณฺหา จ...เป.... อวเสสา จ สาสวา กุสลา ธมฺมา''ติ (วิภ. ๒๐๘-๒๑๐) หิ เจตนาเจตนาสมฺปยุตฺตวิเสสํ อกตฺวา วุตฺตนฺติ, อริยสจฺจวิเสสํ วา อกตฺวา สมุทยสจฺจนฺติ วุตฺตนฺติ อโตฺถฯ **สจฺจวิภเงฺค** หิ สเพฺพปิ กิเลสา สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ ''สมุทยสจฺจ''นฺติ วุตฺตํฯ ทุติยสจฺจํ ปภโว เอตสฺสาติ **ทุติยสจฺจปภวํ**ฯ อุปาทานปจฺจยา ภโวติ อุปฺปตฺติภวสฺส, กมฺมภวสฺส จ อธิเปฺปตตฺตา วุตฺตํ **''ปฐมทุติยสจฺจทฺวย''**นฺติฯ

๖๕๖. **วตฺถูสู**ติ อารมฺมเณสุ, ทุกฺขาทีสุ วา ปฏิจฺฉาเทตเพฺพสุ วตฺถูสุฯ **สโมฺมเหตี**ติ ธมฺมสภาวํ ชานิตุํ ปฏิวิชฺฌิตุํ อเทนฺตี ตสฺส ปฏิจฺฉาทนวเสน สโมฺมเหติฯ **วตฺถุ**นฺติ อิธ อารมฺมณํ อธิเปฺปตํฯ **อญฺญมญฺญญฺจ อุปตฺถเมฺภติ** อญฺญมญฺญสนฺนิสฺสเยน วินา ฐาตุํ อสโกฺกนฺตา เทฺว นฬกลาปา วิยฯ **สวิสเย**ติ ยถาสกํ วิสเย รูปายตนาทิเกฯ ชายมานานํ ขนฺธานํ วิการภาเวน ลพฺภมานา ชาติ เต ชเนนฺตี วิย โหตีติ วุตฺตํ **''ขเนฺธ จ ชเนตี''**ติฯ เตนาห **''เตสํ อภินิพฺพตฺติภาเวน ปวตฺตตฺตา''**ติฯ **ปากเภทภาวญฺจ อธิติฎฺฐตี**ติ เอตฺถาปิ ''ขเนฺธ ชเนตี''ติ เอตฺถ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ คเหตโพฺพฯ ปากเภทวเสน วตฺตติเจฺจว อโตฺถ ฯ ปจฺจตีติ ปาโก, ภิชฺชตีติ เภโท, ปาโก จ เภโท จ **ปากเภทํ,** ตสฺส ภาวํ ปจฺจนํ, ภิชฺชนญฺจาติ อโตฺถฯ **โสกาทีนํ อธิฎฺฐานตฺตา**ติ เตสํ การณตฺตา, เตหิ สิทฺธาย อวิชฺชาย สหิเตหิ สงฺขาเรหิ ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุภาวายาติ อธิปฺปาโยฯ จุติจิตฺตํ วา ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อนนฺตรปจฺจโย โหตีติ **''ปจฺจโย จ โหติ ภวนฺตรปาตุภาวายา''**ติ วุตฺตํฯ ตํ ปน จุติจิตฺตํ อวิชฺชาสงฺขาร

รหิตํ ภวนฺตรสฺส ปจฺจโย น โหตีติ สสหายตฺตทสฺสนตฺถมาห **“โสกาทีนํ อธิฏฺฐานตฺตา”**ติฯ **เทฺวธาต**ิ อตฺตโน อตฺตโน สรเสน, ธมฺมนฺตรปจฺจยภาเวน จาติ เทฺวธา เทฺวธาฯ พฺยา ปนิจฺฉาโลเปน หิ นิเทฺทโสฯ

๖๕๗. **“อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา”**ติ เอเตน สงฺขารานํ ปจฺจยุปฺปนฺนตาทสฺสเนน ‘‘โก นุ โข อภิสงฺขโรตีติ เอส โน กโลฺล ปโญฺห’’ติ ทเสฺสติ, เตเนตํ การกทสฺสนนิวารณํฯ อตฺตา ภวโต ภวนฺตรํ สงฺกมตีติ ทสฺสนํ **อตฺตสงฺกนฺติทสฺสนํ,** ตํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณุปฺปตฺติว จเนน นิวาริตํ โหติฯ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อเภทโต เอโก อตฺตาติ คหณํ **ฆนสญฺญา,** ตํ ยมก ตาลกนฺทํ ภินฺทเนฺตน วิย ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปมตฺตเมต’’นฺติ วจเนน นิวาริตํ โหติฯ **“เอวมาทิทสฺสนนิวารณ”**นฺติ เอเตน ‘‘โสจติ ปริเทวติ ทุกฺขิโต’’ติอาทิทสฺสนนิวารณ มาหฯ โสกาทโยปิ หิ ปจฺจยายตฺตา อวสวตฺติโนติ ‘‘ชาติปจฺจยา ชรามรณํ โสก…เป…. สมฺภวนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๑๒๖; สํ. นิ. ๒.๑; อุทา. ๑) เอเตน วุตฺตเมวาติฯ **มิจฺฉาทสฺสนนิวารณ โตปี**ติ การกทสฺสนาทินานาวิธมิจฺฉาภินิเวสนิวารณโตปิฯ

๖๕๘. **“สลกฺขณสามญฺญลกฺขณวเสนา”**ติ เอเตน สพฺพปฺปกาเรน ธมฺมานํ ยาถาว โต อทสฺสนมาห ตทุภยวินิมุตฺตสฺส ธเมฺมสุ ปรมตฺถโต ปสฺสิตพฺพภาวสฺส อภาวโตฯ **อุปกฺข ลนํ วิย** ทุกฺขุปฺปตฺติเหตุโตฯ **ปตนํ วิย** ภวนฺตรปาตโตฯ **คณฺฑปาตุภาโว วิย** ทุกฺขตาสูล โยคโต, กิเลสาสุจิปคฺฆรณโต จฯ **คณฺฑเภทปีฬกา วิยา**ติ เภทนตฺถํ ปจฺจมาเน คเณฺฑ ตสฺส อุปริ ชายมานา ขุทฺทกปีฬกา วิย, คณฺฑสฺส วา อเนกธาเภเท ปีฬกา วิยฯ **ฆฏฺฏนํ วิย** สงฺฆฏฺฏนรสตาย ผสฺสสฯ **ฆฏฺฏนทุกฺขํ วิยา**ติ ฆฏฺฏนโต ชาตํ ทุกฺขํ วิย ติวิธทุกฺขตาวเสน ติสฺ สนฺนมฺปิ เวทนานํ ทุกฺขภาวโตฯ **ปฏิการาภิลาโส วิยา**ติ สมุทายสฺส เอกเทสนิทสฺสนภาเวน าหฯ **อสปฺปายคฺคหณํ วิย** พหุวิธานตฺถุปฺปตฺตินิมิตฺตโตฯ **อสปฺปายเลปนํ วิย** ทุกฺขเหตุโน สสนฺตาเน สนฺนิธาปนโตฯ **คณฺฑวิการปาตุภาโว วิย** อตฺตภาวคณฺฑสฺส นิพฺพตฺติวิการภาว โต , ตนฺนิมิตฺตญฺจสฺส สูนภาวาทิสมฺภวโตฯ สูนตาสราคปุพฺพคฺคหณาทโย หิ **คณฺฑวิการา**ฯ สรสโต คณฺฑสฺส ภิชฺชนํ ปาเกน วินา น โหตีติ เภทคฺคหเณเนวสฺส ปาโกปิ คหิโตติ กตฺ วา อาห **“คณฺฑเภโท วิย ชรามรณ”**นฺติฯ คณฺฑสฺส วา วิสทิสาปตฺติ, ภิชฺชนญฺจ **คณฺฑเภ โท,** ตตฺถ วิสทิสาปตฺติ ปาโกติ เวทิตพฺพํฯ

อุปมาหิ ภวจกฺกํ วิญฺญาเปเนฺตน เอกาธิฏฺฐาเนหิ อุปมาวิเสเสหิ ตํ วิญฺญาเปตฺวา อิทานิ นานาธิฏฺฐาเนหิ วิญฺญาเปตุํ **“ยสฺมา วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ปฏลาภิภูตจกฺขุโก รูปานิ น ปสฺ สติ, กิญฺจิ ปสฺสโนฺตปิ วิปรีตํ ปสฺสติ, เอวํ อวิชฺชาภิภูโต ทุกฺขาทีนิ น ปฏิปชฺชติ น ปสฺสติ, มิจฺฉา วา ปฏิปชฺชตีติ **ปฏลํ วิย อวิชฺชาฯ โกสการกิมิ วิย** อตฺตนาว กตตฺตา, วฏฺฏสฺส อตฺต โน เอว ปริพฺภมนการณตฺตา จ **โกสปฺปเทสา วิย สงฺขารา**ฯ สงฺขารปริคฺคหํ วินา ปติฏฺฐํ อลภมานํ **วิญฺญาณํ** ปริณายกปริคฺคหํ วินา ปติฏฺฐํ อลภมาโน **ราชกุมาโร วิยา**ติ ปริคฺคเหน วินา ปติฏฺฐาลาโภ เอตฺถ อุปโมปเมยฺยสามญฺญํฯ **อุปปตฺตินิมิตฺต**นฺติ กมฺมาทิอารมฺมณ มาหฯ **ปริกปฺปนโต**ติ อารมฺมณกรณโต, สมฺปยุเตฺตน วา วิตเกฺกน วิตกฺกนโตฯ เทวมนุสฺสมิค วิหงฺคาทิวิวิธปฺปการตาย **มายา วิย นามรูปํ**ฯ ปติฏฺฐาวิเสเสน วุทฺธิวิเสสาปตฺติโต **วนปฺปคุ โมฺพ วิย สฬายตนํ**ฯ อายตนานํ วิสยิวิสยภูตานํ อญฺญมญฺญาภิมุขภาโว **อายตนฆฏฺฏนํ**ฯ ตโต อายตนฆฏฺฏนโต ทฺวยสงฺฆฏฺฏนุปฺปตฺติโต, เวทนาทุกฺขเหตุโต จ **อคฺคิ วิย ผโสฺส**ฯ ส ปริฬาหโต **ทาโห วิย เวทนา**ฯ อุปรูปริ ตณฺหาปวฑฺฒนโต โลณูทกปานํ วิย วิสยานุภวนํฯ อารมฺมเณ ปาตุกมฺยตาภาวโต **ปิปาสา วิย ตณฺหาฯ ตทสฺสุปาทาน**นฺติ ตํ อภิลาสกรณํ ตณฺ หาทิฏฺฐาภินนฺทนํ อสฺส ตํสมงฺคิโน ปุคฺคลสฺส, ตทสฺส วา ภเวยฺย อุปาทานํฯ พฺยสนาวหตาย

อชานนโต ภวุปาทานํ มจฺฉสฺส พฬิสุปาทานํ วิยฯ เอตฺถ จ สงฺขาราทีนํ โกสปฺปเทสปริณายกาทีหิ ทฺวีหิ ทฺวีหิ สทิสตาย เทฺว เทฺว อุปมา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

๖๕๙. โกจิ อคมฺภีโร เอว คมฺภีโร วิย ขายติ ปุราณติณปณฺณาทิภริโต ปพฺพตสเงฺขเปชลาสโย วิย, น เอวมยํฯ อยํ ปน คมฺภีโรว หุตฺวา โอภาสติ ปกาสติ ทิสฺสตีติ **คมฺภีราวภาโสฯ ยถารห**นฺติ อตฺถาทิวเสน ยถานุรูปํฯ

ชาติโต ชรามรณํ น น โหติ, โหติ เอวาติ อวธารเณ สิเทฺธ ‘‘สิยา นุ โข ชรามรณํ ชาติโต, อญฺญโตปิ’’ติ อาสงฺกายํ ตทาสงฺกานิวตฺตนตฺถํ **‘‘น จ ชาติํ วินา อญฺญโต โหตี’’**ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ อญฺญคฺคหณํ ชาติยา ปฏิโยคีวิสยํ, น อญฺญมตฺตวิสยํ ‘‘ชาติํ วินา’’ติ วจนโตฯ เตนสฺส นาญฺญํ ชาติยา สหการีการณภูตํ นิวตฺติตํ โหติฯ เอส นโย อิโต ปเรสุปิฯ **อิตฺถ**นฺติ อิทํ ปการํ, อิมินา ปกาเรนาติ อโตฺถฯ **ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตโฎฺฐ**ติ ชาติปจฺจยสมฺภูตํ หุตฺวา สหิตสฺส อตฺตโน ปจฺจยานุรูปสฺส อุทฺธํ อุทฺธํ อาคตภาโว, อนุปฺปวตฺตโฎฺฐติ อโตฺถฯ อถวา สมฺภูตโฎฺฐ จ สมุทาคตโฎฺฐ จ **สมฺภูตสมุทาคตโฎฺฐ**ฯ ‘‘น ชาติโต ชรามรณํ น โหติ, น จ ชาติํ วินา อญฺญโต โหตี’’ติ หิ ชาติปจฺจยสมฺภูตโฎฺฐ วุโตฺตฯ **อิตฺถญฺจ ชาติโต สมุทาคจฺฉตี**ติ ชาติปจฺจยสมุทาคตโฎฺฐ, ยา ยา ชาติ ยถา ยถา ปจฺจโย โหติ, ตทนุรูปปาตุภาโวติ อโตฺถฯ

ตตฺถ ‘‘น ชาติโต ชรามรณํ น โหตี’’ติ อิมินา ชรามรณสฺส ชาติปจฺจยตาย อวิตถตํ ทเสฺสติ, ‘‘น ชาติํ วินา อญฺญโต ชรามรณํ โหตี’’ติ อิมินา อนญฺญถตฺตํ, ‘‘อิตฺถญฺจ ชาติโต สมุทาคจฺฉตี’’ติ อิมินา ตถตํฯ เตน จ ยถา ปจฺจยธมฺมา อตฺตโน ปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปจฺจยภาเว, ตถา อวิตถา อนญฺญถา, เอวํ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมาปิ ตพฺภาเวติ ทเสฺสติฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ ‘‘เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ เอเตน วจเนน อตฺถสฺส เหตุผลภาโว กถํ ญาตโพฺพติ? ‘‘อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ เอตสฺส สมาสปทสฺส อวยวปทตฺถํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘เหตุผเล ญาณ’’นฺติ วุตฺตตฺตาฯ ‘‘อเตฺถ ปฏิสมฺภิทา อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ เอตฺถ หิ ‘‘อเตฺถ’’ติ เอตสฺส อตฺถํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘เหตุผเล’’ติ วุตฺตํ, ‘‘ปฏิสมฺภิทา’’ติ เอตสฺส อตฺถํ ทเสฺสเนฺตน ‘‘ญาณ’’นฺติ, ตสฺมา เหตุผลอตฺถสทฺทา เอกตฺถา, ญาณปฏิสมฺภิทา จาติ อิมมตฺถํ วทเนฺตน สาธิโต อตฺถสฺส เหตุผลภาโวฯ

เยนากาเรนาติ เยน ปวตฺติอากาเรนฯ สภาวธมฺมา หิ ปจฺจยวิเสสสิเทฺธน ปวตฺติอากาเรน วิสิฏฺฐาการา โหนฺติฯ เตนาห ‘‘สเพฺพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส ภควโต ญาณมุเข อาปาถมาคจฺฉนฺตี’’ติ (มหานิ. ๑๕๖; จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๕)ฯ **ยทวตฺถา**ติ ยาย อวตฺถาย อวตฺถิตาฯ อวตฺถาวิเสสวโนฺต หิ ธมฺมา เตน เตน อวตฺถาวิเสเสน ตํ ตํ อตฺถกิจฺจํ สาเธตุํ สมตฺถา โหนฺติฯ สฺวายํ ปวตฺติอากาโร, อวตฺถาวิเสโส จ อวิชฺชายปิ อนุปจิตกุสลสมฺภาเรหิ ทุรวโพธโต เอว ญาเณน อลพฺภเนยฺยปติโฎฺฐ จาติ อาห **‘‘ตสฺส…เป.… คมฺภีโร’’**ติฯ **ตสฺส** อาการสฺส, อวตฺถาย จฯ **เหตุมฺหิ ญาณ**นฺติ เอตฺถ เหตุโน ธมฺมปริยายตา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ

อสฺสาติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺสฯ **เตน เตน การเณนา**ติ เตน เตน เวเนยฺยานํ พุชฺฌนานุคุณตาสงฺขาเตน การเณนฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมิํ เทสนปฺปกาเรฯ **อนุโลมปฏิโลมโต**ติ นยิธ ปจฺจยุปฺปาทา ปจฺจยุปฺปนฺนุปฺปาทสงฺขาตํ อนุโลมํ, ปจฺจยนิโรธา ปจฺจยุปฺปนฺนนิโรธสงฺขาตญฺจ ปฏิโลมมาหฯ อาทิโต ปน อนฺตคมนมนุโลมํ, อนฺตโต จ อาทิคมนํ ปฏิโลมมาหฯ อาทิโต ปฏฺฐาย อนุโลมเทสนาย, อนฺตโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมเทสนาย จ **ติสนฺธิจตุสเงฺขปํ**ฯ ‘‘อิเม จตุ

ตาโร อาหารา กึนิทานา''ติอาทิกาย (สํ. นิ. ๒.๑๑) เวมชฺฌโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมเทสนาย, ''จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา''ติอาทิกาย (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ม. นิ. ๓.๔๒๑, ๔๒๕-๔๒๖; สํ. นิ. ๒.๔๓-๔๕; ๒.๔.๖๐; กถา. ๔๖๕, ๔๖๗) อนุโลมเทสนาย จ **ทฺวิสนฺธิติสงฺเขปํ**ฯ ''สํโยชนีเยสุ, ภิกฺขเว, ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน วิหรโต ตณฺหา ปวฑฺฒติ, ตณฺหาปจฺจยา อุปาทาน''นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๕๓, ๕๗) **เอกสนฺธิทฺวิสงฺเขปํ**ฯ กตฺถจิ เอกโงคปิ จ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท เทสิโต, โส ''ตตฺร, ภิกฺขเว, สุตวา อริยสาวโก''ติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๖๒) ทสฺสิโต เอวฯ

อวิชฺชาทีนํ สภาโว ปฏิวิชฺฌียตีติ **ปฏิเวโธ**ฯ วุตฺตํ เหตํ **อฏฺฐกถายํ** ''เตสํ เตสํ วา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตธมฺมานํ ปฏิวิชฺฌิตโพฺพ สลกฺขณสงฺขาโต อวิปรีตสภาโว ปฏิเวโธ''ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. นิทานกถา)ฯ ชานนลกฺขณสฺส ญาณสฺส ปฏิปกฺขภูโต อวิชฺชาย **อญฺญาณฏฺโฐ**ฯ อารมฺมณสฺส ปจฺจกฺขกรเณน ทสฺสนภูตสฺส ปฏิปกฺขภูโต **อทสฺสนฏฺโฐ**ฯ เยน ปเนสา ทุกฺขาทีนํ ยาถาวสรสํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น เทติ, ฉาเทตฺวา ปริโยนนฺธิตฺวา ติฏฺฐติ, โส ตสฺสา **สจฺจา สมฺปฏิเวธฏฺโฐ**ฯ อปุญฺญาภิสงฺขาเรกเทโส **สราโค,** อโญฺญ **วิราโค**ฯ ราคสฺส วา อปฏิปกฺขภาวโต ราคปวฑฺฒโก อปุญฺญาภิสงฺขาโร สโพฺพปิ **สราโค,** อิตโร ตปฺปฏิปกฺขภาวโต **วิราโค**ฯ ''ทีฆรตฺตํ เหตํ, ภิกฺขเว, อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส อโชฺฌสิตํ มมายิตํ ปรามฏฺฐํ 'เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา''ติ (สํ. นิ. ๒.๖๒) อตฺตปรามาสสฺส วิญฺญาณํ วิเสสโต วตฺถุ วุตฺตนฺติ วิญฺญาณสฺส **สุญฺญตฏฺโฐ** คมฺภีโรฯ อตฺตา วิชานาติ สํสรตีติ สพฺยาปารตาสงฺกนฺติ อภินิเวสพลวตาย **อพฺยาปารฏฺฐอสงฺกนฺติปฏิสนฺธิปาตุภาวฏฺฐา** จ คมฺภีราฯ **นามรูปสฺส** ปฏิสนฺธิกฺขเณ **เอกุปฺปาโท,** ปวตฺติยํ วิสุํ วิสุํ ยถารหํ **เอกุปฺปาโท,** นามสฺส รูเปน, รูปสฺส จ นาเมน อสมฺปโยคโต **วินิโพฺภโค,** นามสฺส นาเมน, รูปสฺส จ รูเปน, เอกจฺจสฺส เอกเจฺจน **อวินิโพฺภโค** โยเชตโพฺพฯ เอกุปฺปาเทกนิโรเธ หิ อวินิโพฺภเค อธิเปฺปเต โส รูปสฺส จ เอกกลาป วุตฺติโน ลพฺภติฯ อถ วา เอกจตุโวการภเวสุ นามรูปานํ อสหวตฺตนโต อญฺญมญฺญวินิโพฺภโค, ปญฺจโวการภเว สหวตฺตนโต อวินิโพฺภโค จ เวทิตโพฺพฯ

อธิปติยฏฺโฐ นาม อิธ อินฺทฺริยปจฺจยภาโวฯ ''โลโกเปโส ทฺวาราเปสา เขตฺตเมฺปต''นฺติ (ธ. ส. ๕๙๘-๕๙๙) วุตฺตา **โลกาทิอตฺถา** จกฺขาทีสุ ปญฺจสุ โยเชตพฺพาฯ มนายตนสฺสาปิ ลุชฺชนโต, มโนสมฺผสฺสาทีนํ ทฺวารเขตฺตภาวโต จ เอเต อตฺถา สมฺภวนฺติ เอวฯ อาปาถคตานํ รูปาทีนํ ปกาสนโยคฺยตาลกฺขณํ โอภาสนํ จกฺขาทีนํ **วิสยิภาโว,** มนายตนสฺส วิชานนํฯ **สงฺฆฏฺฏนฏฺโฐ** วิเสสโต จกฺขุสมฺผสฺสาทีนํ ปญฺจนฺนํ, อิตเร ฉนฺนมฺปิ โยเชตพฺพาฯ ผุสนญฺจ ผสฺสสฺส สภาโว, สงฺฆฏฺฏนํ รโส, อิตเร อุปฏฺฐานาการาฯ **อารมฺมณรสานุภวนฏฺโฐ** รสวเสน วุโตฺต, **เวทยิตฏฺโฐ** ลกฺขณวเสนฯ สุขทุกฺขมชฺฌตฺตภาวา ยถากฺกมํ ติสฺสนฺนํ เวทนานํ สภาววเสน วุตฺตาฯ อตฺตา เวทยตีติ อภินิเวสสฺส พลวตาย **นิชฺชีวฏฺโฐ** เวทนาย คมฺภีโรฯ นิชฺชีวาย วา เวทนาย เวทยิตํ นิชฺชีวเวทยิตํ, นิชฺชีวเวทยิตเมว อโตฺถ **นิชฺชีวเวทยิตฏฺโฐ**ฯ สปฺปีติก ตณฺหาย **อภินนฺทิตฏฺโฐ,** พลวตรตณฺหาย คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาปนํ **อโชฺฌสานฏฺโฐ**ฯ อิตโร สาธารณวเสน เวทิตโพฺพฯ **อาทานคฺคหณาภินิเวสฏฺฐา** จตุนฺนมฺปิ อุปาทานานํ สมานา, **ปรามาสฏฺโฐ** วุโตฺต ทิฏฺฐุปาทานาทีนเมว, ตถา **ทุรติกฺกมฏฺโฐ**ฯ ''ทิฏฺฐิกนฺตาโร''ติ (ธ. ส. ๓๙๒) หิ วจนโต ทิฏฺฐีนํ ทุรติกฺกมตา, ทฬฺหคฺคหณตฺตา วา จตุนฺนมฺปิ **ทุรติกฺกมฏฺโฐ** โยเชตโพฺพฯ ทุรติกฺกมตายปิ หิ ตณฺหาย **สมุทฺทฏฺโฐ** วุโตฺตฯ **โยนิคติฐิตินิวาเสสุขิปน**นฺติ สมาเส ภุมฺมวจนสฺส อโลโป ทฏฺฐโพฺพฯ เอวญฺหิ เตน อายูหนาภิสงฺขรณปทานํ สมาโส โหติฯ ชรามรณงฺคํ มรณปฺปธานนฺติ มรณฏฺฐา เอว **ขยาทโย** คมฺภีราติ ทสฺสิตาฯ นวนวานญฺหิ ขเยน ขณฺฑิจฺจาทิปริปกฺกปฺปวตฺติ ชราติ, ขยฏฺโฐ วา ชราย วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ นวภาวาปค

โม หิ ขโยติ วตฺตุํ ยุตฺตติฯ **วิปริณามโฏฺฐ** ทฺวินฺนมฺปิฯ สนฺตติวเสน วา ชราย ขยวยภาโว, สมฺมุติขณิกวเสน มรณสฺส เภทวิปริณามตา โยเชตพฺพาฯ

๖๖๐. **อตฺถนยา**ติ อตฺถานํ นยา, อวิชฺชาทิอเตฺถหิ เอกตฺตาที สเกน ภาเวน นยนฺติ ค เมนฺตีติ เอกตฺตาทโย, เตสํ นยาติ วุตฺตาฯ นียนฺตีติ หิ นยาติฯ อตฺถา เอว วา เอกตฺตาทิภาเวน นียมานา ญายมานา **อตฺถนยา**ติ วุตฺตาฯ นียนฺติ เอเตหีติ วา นยา, เอกตฺตาทีหิ จ อตฺถา ‘‘เอก’’นฺติอาทินา นียนฺติ, ตสฺมา เอกตฺตาทโย อตฺถานํ นยาติ **อตฺถนยา**ฯ

องฺกุราทิภาเวนาติ องฺกุรปตฺตนาฬขนฺธสาขาปลฺลวปลาสาทิภาเวน ปวตฺตมาเน อวย เว เอกชฺฌํ คเหตฺวา สนฺตานานุปเจฺฉเทน พีชํ รุกฺขภาวํ ปตฺตํ รุกฺขภาเวน ปวตฺตํ ตญฺจ เอกเตฺ ตน วุจฺจตีติ **สนฺตานานุปเจฺฉโท** ยถา เอกตฺตํ, เอวํ อิธาปิ อวิชฺชาสงฺขาราทิเหตุเหตุสมุปฺปนฺ นานํ สนฺตานานุปเจฺฉโท เอกสนฺตติปติตตา **เอกตฺตนโย**ติ ทเสฺสติฯ **‘‘เหตุผลสมฺพเนฺ ธนา’’**ติ เอเตน สนฺตานานุปเจฺฉทํ วิภาเวติฯ สติปิ หิ เหตุผลานํ ปรมตฺถโต เภเท เหตุภาเวน, ผลภาเวน จ เตสํ สมฺพนฺธภาโวเยเวตฺถ **สนฺตานานุปเจฺฉโท,** ยโต ยสฺมิํ สนฺตาเน กมฺมํ นิพฺพตฺตํ, ตเตฺถว ผลุปฺปตฺตีติ กตสฺส วินาโส, อกตสฺส อพฺภาคโม จ นตฺถีติฯ **เอกตฺตคฺคหณ โต**ติ เหตุผลานํ เภทํ อนุปธาเรตฺวา เหตุํ, ผลญฺจ อภินฺนํ กตฺวา อุภินฺนํ เอกภาวสฺส อเภทสฺส คหเณนฯ ‘‘ตเทว วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรตี’’ติอาทินา **สสฺสตทิฎฺฐิํ อุปาทิยติ**ฯ

ลกฺขณววตฺถานนฺติ สภาวววตฺถานํ เหตุโน, ผลสฺส จ ภินฺนสภาวตาวโพโธฯ **ภินฺนสนฺ ตานเสฺสวา**ติ สมฺพนฺธรหิตสฺส นานตฺตสฺส คหณโต อโญฺญ มโต, อโญฺญ ชาโต, ตสฺมา ‘‘สตฺ ตนฺตโร อุจฺฉิโนฺน, สตฺตนฺตโร อุปฺปโนฺน’’ติ คณฺหโนฺต **อุเจฺฉททิฎฺฐิํ อุปาทิยติ**ฯ

อเมฺหหิ อุปฺปาเทตพฺพนฺติ อาเนตฺวา สมฺพโนฺธฯ **พฺยาปาราภาโว** อนภิสนฺธิตาย อพฺ ยาวฎตาฯ **สมฺมา ปสฺสโนฺต**ติ ‘‘นิรีหา นิชฺชีวา ธมฺมมตฺตา’’ติ ปสฺสโนฺตฯ สภาโว เอว นิยโม **สภาวนิยโม** ‘‘สสมฺภารคฺคิโน อุทฺธมุขตา, สสมฺภารวายุโน ติริยคมน’’นฺติ เอวมาทิ วิยฯ เตน สิโทฺธ ยถาสกํ ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส **เหตุภาโว**ฯ ‘‘กสฺสจิ กตฺตุโน อภาวา น กาจิ กิริยา ผลปพนฺธิ นี’’ติ **อกิริยทิฎฺฐิํ อุปาทิยติ**ฯ

‘‘ขีรโต ทธิ, น อุทกโต, ติลโต เตลํ, น วาลิกโต’’ติ สพฺพโต สพฺพสมฺภวาภาวทสฺสเนน **อเหตุกทิฎฺฐิํ** เหตุอนุรูปเมว ผลํ ปสฺสโนฺต **อกิริยทิฎฺฐิํ ปชหติฯ ยโต กุโตจี**ติ ยทิ อญฺญสฺ มา อญฺญสฺส อุปฺปตฺติ สิยา, วาลิกโต เตลสฺส, อุจฺฉุโต ขีรสฺส กสฺมา อุปฺปตฺติ น สิยา, ตสฺมา น โกจิ กสฺสจิ เหตุ อตฺถีติ **อเหตุกทิฎฺฐิํ,** อวิชฺชมาเนปิ เหตุมฺหิ นิยตตาย ติลคาวีสุกฺกโสณิ ตาทีหิ เตลขีรสรีราทีนิ ปวตฺตนฺตีติ **นิยติวาทญฺจ อุปาทิยตี**ติ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํฯ

๖๖๑. กสฺมา? ยสฺมา อิทญฺหิ ภวจกฺกํ อปทาเลตฺวา สํสารภยมตีโต น โกจิ สุปินนฺตเรปิ อตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ **อคาธํ** อปฺปติฎฺฐํ **ทุรติยานํ** ทุรติกฺกมํฯ **อสนิวิจกฺกมิวา**ติ อสนิมณฺฑ ลมิวฯ ตญฺหิ นิมฺมถนเมว, นานิมฺมถนํ ปวตฺตติ, เอวํ ภวจกฺกมฺปิ เอกนฺตทุกฺขุปฺปาทนโตว **‘‘นิจฺจนิมฺมถน’’**นฺติ วุตฺตํฯ

ญาณาสินา อปทาเลตฺวา สํสารภยมตีโต นตฺถีติ เอตสฺส สาธกสุตฺตํ ทเสฺสโนฺต **‘‘วุตฺ ตมฺปิ เจต’’**นฺติอาทิมาหฯ ตนฺตูนํ อากุลกํ ตนฺตากุลกํ, ตนฺตากุลกมิว ชาตา **ตนฺตากุลกชา ตา,** กิเลสกมฺมวิปาเกหิ อติวิย ชฎิตาติ อโตฺถฯ กุลิยา สกุณิยา นีฑํ กุลิกํ, ตํ วิย ชาตา **กุลิ กุณฺฑิกชาตา**ฯ มุญฺจา วิย, ปพฺพชา วิย จ ภูตา ชาตา **มุญฺชปพฺพชภูตา**ฯ ตทุภยํ กิร ติณํ

อากุลํ ชฏิตํ หุตฺวา วฑฺฒติฯ วฑฺฒิยา อภาวโต **อปายํ,** ทุกฺขคติภาวโต **ทุคฺคตึ,** สุขสมุสฺสย โต วินิปติตตฺตา **วินิปาตญฺจ,** จตุพฺพิธํ อปายํ ‘‘ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏี’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๖๑๙; ที. นิ. อฏฺฐ. ๒.๙๕ อาปสาทนาวณฺณนา; สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒.๖๐; อ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๔.๑๙๙; วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๖ สงฺขารปทนิเทฺทส; ธ. ส. อฏฺฐ. นิทานกถา; สุ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๕๒๓; อุทา. อฏฺฐ. ๓๙; อิติวุ. อฏฺฐ. ๑๔, ๕๘; เถรคา. อฏฺฐ. ๑.๖๗, ๙๙; ปฏิ. ม. อฏฺฐ. ๒.๑.๑๑๗; จูฬนิ. อฏฺฐ. ๖; พุ. วํ. อฏฺฐ. ๒.๕๘) วุตฺตํ **สํสารญฺจ นาติวตฺตติ**ฯ สํสาโร เอว วา สโพฺพ อิธ วฑฺฒิอปคมาทิอเตฺถหิ อปายาทินามโก วุโตฺต เกวลํ ทุกฺขกฺขนฺธภาวโตฯ

ปญฺญาภูมินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ สตฺตรสมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๑๘. ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

นามรูปปริคฺคหกถาวณฺณนา

๖๖๒. ยา วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตพฺพาติ สมฺพนฺโธฯ **อิเมสุ** ยถาวิจาริเตสุ ขนฺธาทีสุ วิปสฺสนาย **ภูมิภูเตสุ ธมฺเมสุ**ฯ คนฺถสฺส อุคฺคณฺหนํ วาจุคฺคตกรณํ **อุคฺคโห,** ปริโต สพฺพถาปิ อตฺถสฺส ญาตุมิจฺฉา **ปริปุจฺฉา,** สวนุปปริกฺขาทิวเสน ตทตฺถสฺส มนสิการวิธิ, ตทุภยวเสน ยสฺมา ตตฺถปิ ญาณํ สฺวาเสวิตํ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **“อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ญาณปริจยํ กตฺวา”**ติ, ขนฺธาทีสุ สุตมยํ ญาณํ อุปฺปาเทตฺวาติ อโตฺถฯ **วิตฺถาริตเมว,** ตสฺมา ตตฺถ วิตฺถาริตนยานุสาเรน สีลวิสุทฺธิ สมฺปาเทตพฺพาติ อธิปฺปาโยฯ อุปจารสมาธิปิ อปฺปนาสมาธิ วิย วิปสฺสนาย อธิฏฺฐานภาวโต จิตฺตวิสุทฺธิเยวาติ อาห **“สอุปจารา”**ติฯ **เวทิตพฺพา**ติ อตฺตโน สนฺตาเน นิพฺพตฺตนวเสเนว เวทิตพฺพาฯ เอวญฺหิ ตา ปจฺจกฺขโต วิทิตา นาม โหนฺติ, ตสฺมา เวทิตพฺพา สมฺปาเทตพฺพาติ วุตฺตํ โหติฯ **เวทิตพฺพา**ติ วา สมาปตฺติสุขาธิคมวเสน อนุภวิตพฺพาติ อโตฺถฯ น หิ เกวเลน ชานนมเตฺตน จิตฺตวิสุทฺธิยํ ปติฏฺฐิโต นาม โหติ, น จ ตตฺถ อปติฏฺฐาย อุปริวิสุทฺธึ สมฺปาเทตุํ สกฺกาติฯ

นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนนฺติ นามสฺส, รูปสฺส จ วิภชฺช ยถาภูตสภาวทสฺสนํฯ นามคฺคหเณน เจตฺถ เวทนาทีนํ จตุนฺนํ เตภูมกานํ ขนฺธานํ คหณํ, น ‘‘วิญฺญาณปจฺจยา นามรูป’’นฺติ เอตฺถ วิย วิญฺญาณํ วินา, นาปิ ‘‘นามญฺจ รูปญฺจา’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๐๔, ๓๕๒; ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๐๙) เอตฺถ วิย สนิพฺพาเนหิ โลกุตฺตรกฺขเนฺธหิ สทฺธินฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๖๖๓. ยาติ ปชฺชติ เอเตนาติ ยานํ, สมโถว ยานํ สมถยานํ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ สมถยานิโกฯ ฌาเนน, ฌานูปจาเร วา ปติฏฺฐาย วิปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺตเสฺสตํ นามํ, เตน **สมถยานิเกน** ฯ **“ฐเปตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตน”**นฺติ อิทํ ภวคฺคธมฺมานํ อาทิกมฺมิกสฺส ทุปฺปริคฺคหตาย วุตฺตํฯ **ลกฺขณรสาทิวเสน ปริคฺคเหตพฺพา** ญาเณน ปริจฺฉิชฺช คเหตพฺพา, ปริคฺคหวิธิ ปน **ขนฺธนิเทฺทเส** (วิสุทฺธิ. ๒.๔๒๑ อาทโย) วุตฺตา เอวาติ อธิปฺปาโยฯ อารมฺมณาภิมุขนมนํ อารมฺมเณน วินา อปฺปวตฺติ, เตน นมนเฏฺฐน, นามกรณเฏฺฐน วาฯ เวทนาทโย หิ อรูปธมฺมา สพฺพทาปิ จ ผสฺสาทินามกตฺตา ปถวีอาทโย วิย เกสกุมฺภาทินามนฺตรานาปชฺชนโต อตฺตนาว กตนามตาย นามกรณเฏฺฐน **“นาม”**นฺติ วุจฺจนฺติฯ อถ วา อธิวจนสมฺผสฺส วิย อธิวจนํ นามํ อนฺตเรน อนุปจิตสมฺภารานํ คหณํ น คจฺฉนฺตีติ นามายตฺตคฺคหณตาย เวทนาทโย **“นาม”**นฺติ วุจฺจนฺติ, รูปํ ปน วินาปิ นามสวนํ อตฺตโน รุปฺปนสภาเวเนว คหณํ คจฺฉติฯ **ววตฺถเปตพฺพ**นฺติ อสงฺกรโต ฐเปตพฺพํ, อญฺญมญฺญํ, รูเปน จ อมิสฺสิตํ กตฺวา จิเตฺต ฐเปตพฺพนฺติ อโตฺถฯ

นามรูปปริคฺคโห จ นาม ยาวเทว ตสฺส ปฏินิสฺสชฺชนตฺถนฺติ ตทนุรูปเมว นิทสฺสนํ ทเสฺสโนฺต **“ยถา นามา”**ติอาทิมาหฯ **รุปฺปนโต**ติ เอตฺถ รุปฺปนโฏฺฐ ‘‘สีตาทิวิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต วิสทิสุปฺปตฺตี’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. มหาฏี. ๒.๔๓๒) **ขนฺธนิเทฺทสวณฺณนายํ** วุโตฺตเยวฯ เอวํ วิสุํ นามปริคฺคหํ, รูปปริคฺคหญฺจ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เอกชฺฌํ นามรูปปริคฺคหํ ทเสฺสตุํ **“ตโต นมนลกฺขณ”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

๖๖๔. อิติ อรูปมุเขน วิปสฺสนาภินิเวสํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ รูปมุเขน ตํ ทเสฺสโนฺต **“สุทฺธวิปสฺสนายานิโก ปนา”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ สมถยานิกสฺส สมถมุเขน วิปสฺสนาภินิเวโส, วิปสฺ

สนายานิกสฺส ปน สมถํ อนิสฺสายาติ อาห **“สุทฺธวิปสฺสนายานิโก”**ติ, สมถภาวนาย อมิสฺสิตวิปสฺสนายานวาติ อโตฺถฯ **อยเมว วา สมถยานิโก**ติ ยถาวุโตฺต สมถยานิโก เอว วาฯ เตน สมถยานิกสฺสาปิ รูปมุเขน วิปสฺสนาภินิเวโส ลพฺภติ, น อรูปมุเขเนวาติ ทเสฺสติฯ **เตสํ เตสํ ธาตุปริคฺคหมุขานนฺ**ติ “ยํ ถทฺธลกฺขณํ, อยํ ปถวีธาตู”ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๑.๓๐๘) สเงฺขปมนสิการาทิวเสน วุเตฺตสุ เตรสสุ ธาตุปริคฺคหมุเขสุฯ กมฺมสมุฎฺฐาโน นาม เกโส จมฺมพฺภนฺตรคโตฯ **ตเตฺถวา**ติ ตสฺมิํเยว กมฺมสมุฎฺฐาเน เกเสฯ กายปฺปสาทสฺส วิย ภาวสฺสาปิ สกลสรีรพฺยาปิตาย **“ภาวสฺส อตฺถิตายา”**ติ วุตฺตํฯ ปุน **ตเตฺถวา**ติ ตสฺมิํเยว เกสสญฺญิเต รูปสมุทาเยฯ **อปรานิปี**ติ ปุเพฺพ วุตฺตานิ กมฺมสมุฎฺฐานานิ วีสติ, อิมานิ อาหารสมุฎฺฐานาทีนิ จตุวีสติ รูปานีติ สพฺพานิปิ **จตุจตฺตาลีส,** ตญฺจ โข ตตฺถ ลพฺภมานสนฺตติสีสสามญฺเญน เวทิตพฺพํฯ **“จตุจตฺตาลีสา”**ติ จ อิทํ สทฺทสฺส อนิยตตฺตา วุตฺตํฯ น หิ สพฺพกาลํ อุตุจิตฺตโต รูปํ อุปฺปชฺชนฺตํ สสทฺทเมว อุปฺปชฺชตีติฯ **เอวนฺ**ติ ยถา เกเส, เอวํ โลมาทีสุ จตุสมุฎฺฐานิเกสุฯ **จตุวีสติโกฎฺฐาเสสู**ติ ทฺวตฺติํสาย โกฎฺฐาเสสุ วกฺขมาเน อฎฺฐ โกฎฺฐาเส อปเนตฺวา จตุวีสติโกฎฺฐาเสสุฯ เสทาทีนํ อาตปฺปูปตาปาทินา, จิตฺตวิกาเรน จ อุปฺปชฺชนโต เต **อุตุจิตฺตสมุฎฺฐานา** วุตฺตาฯ

ทฺวตฺติํสโกฎฺฐาสคเตสุ รูเปสุ ปากเฎสุ ชาเตสุ ตทญฺญานิปิ ปากฎานิ โหนฺตีติ ตานิปิ ทเสฺสตุํ **“อปเร”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อปเร ทส อาการา**ติ เตโชวาโยโกฎฺฐาสวเสน อปเร ทส อาการาฯ **กมฺมเช**ติ ภูตกถนํ, น วิเสสนํ อสิตาทิปริปาจกสฺส เตชสฺส อกมฺมชสฺส อภาวโตฯ **ตถา จิตฺตเช**ติ จ เอกนฺตจิตฺตสมุฎฺฐานตฺตา อสฺสาสปสฺสาสานนฺติ เกจิ, ตํ น, อจิตฺตชสนฺตาเน ปวตฺตานํ อุตุชภาวโตฯ อพฺภนฺตรฎฺฐา เอว หิ เต จิตฺตชา, น พหิทฺธา, ตสฺมา ตตฺถ **“จิตฺตเช”**ติ อิทํ วิเสสนเมว, อยญฺจ อโตฺถ เหฎฺฐา อานาปานกถายํ วุโตฺตเยวฯ **เสเสสู**ติ สนฺตปฺปนาทิวเสน เจว อุทฺธงฺคมาทิวเสน จ ปวเตฺตสุ เตโชวาโยโกฎฺฐาเสสุฯ

จกฺขุทสกาทีสุ ปธานรูปํ จกฺขาทโยติ เตสุ ลพฺภมานํ วตฺถุทฺวารภาวํ อวยวกิจฺจํ สมุทาเย อาโรเปตฺวา วุตฺตํ **“วตฺถุทฺวารวเสน ปญฺจ จกฺขุทสกาทโย”**ติฯ วตฺถุวเสน หทยวตฺถุทสกญฺจาติ โยเชตพฺพํ, เอกโยคนิทฺทิฎฺฐานมฺปิ เอกเทโส อนุวตฺตตีติฯ **สพฺพานิปี**ติ ยถาวุตฺตคณนาย จตุนฺนวุติจตุสตาธิกานิ สหสฺสรูปรูปานิฯ โกฎฺฐาสาวยวานํ ปน ตทวยวกลาปานญฺจ เภเท คยฺหมาเน อติวิย ตโต พหุตโร รูปเภโท โหติ, โส ปน เภโท อิธ อาทิกมฺมิกสฺส ทุปฺปริคฺคโหติ น คเหตโพฺพฯ

กามํ วตฺถุวเสนาปิ อรูปธมฺมา ปากฎา โหนฺติ, ทฺวารวเสน ปน ปริคฺคโห อนากุโลติ กตฺวา วุตฺตํ **“ทฺวารวเสน อรูปธมฺมา ปากฎา โหนฺตี”**ติ ฯ สพฺพสงฺคาหิกวเสน **“เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานี”**ติ วุตฺตํ, ลาภิโน เอว ปน มหคฺคตจิตฺตานิ สุปากฎานิ โหนฺติฯ **อวิเสเสนา**ติ สาธารณโตฯ ผสฺสาทโย หิ สตฺต เจตสิกา จกฺขุวิญฺญาณาทีหิปิ อุปฺปชฺชนโต สพฺพจิตฺตุปฺปาทสาธารณาฯ **สเพฺพปิ เต**ติ เอกาสีติ โลกิยจิตฺตานิ, ตํสมฺปยุตฺตผสฺสาทโยติ สเพฺพปิ เต อรูปธเมฺมฯ อารมฺมณาทิวิภาเคน ปน จิตฺตุปฺปาทเภเท คยฺหมาเน ตโต พหุตโร เอว โหติ, โส ปน อิธ นาธิเปฺปโตฯ

๖๖๕. อสฺส จกฺขุปสาทสฺส นิสฺสยภูตา ปน จตโสฺส ธาตุโยติ สมฺพโนฺธฯ สหชาตรูปานิ ตสฺส จกฺขุปสาทสฺส อิเจฺจว สมฺพโนฺธฯ **ตเตฺถวา**ติ ตสฺมิํเยว สสมฺภารจกฺขุปเทเสฯ **อนุปาทินฺนรูปานี**ติ ปุเพฺพ วุตฺตรูปานํ อุปาทินฺนรูปตฺตา วุตฺตํ, อกมฺมชรูปานีติ อโตฺถฯ **เสสานี**ติ ปฐมํ จกฺขุโน วุตฺตตฺตา ตโต เสสานิ, เตน ปน สทฺธิํ จตุปญฺญาส รูปานิ โหนฺติฯ จกฺขุทสกาที

สุ เอกสฺสปิ อคฺคเหตพฺพโต **“อวเสสานิ เตจตฺตาลีส รูปานี”**ติ วุตฺตํฯ สทฺทสฺส อนิยตตฺตา ตํ อคฺคเหตฺวา ‘‘เตจตฺตาลีส รูปานี’’ติ วตฺวา ปุน อุตุจิตฺตสมุฏฺฐาเน เทฺว สเทฺท คเหตฺวา **“ปญฺจจตฺตาลีสา”**ติ เกจิวาโท ทสฺสิโตฯ

อวเสสรูปานีติ ‘‘ทส ธาตุโย’’ติ วุเตฺต ทฺวาทส รูปธเมฺม ฐเปตฺวา อวเสสานิ ฉ นิปฺผนฺนรูปานิฯ รูปรูปาเนว หิ อิธ ปริคฺคยฺหนฺติ, น รูปปริเจฺฉทวิการลกฺขณานิฯ จกฺขุสนฺนิสฺสยรูปารมฺมณภาวสามเญฺญน, จิตฺตภาวสามเญฺญน จ กุสลากุสลวิปากตาย ทุวิธมฺปิ จกฺขุวิญฺญาณํ จิตฺตเนฺตฺวว วุตฺตํฯ **เอวน**ฺติ อิมินา ‘‘จกฺขุํ นิสฺสายา’’ติอาทินา วุตฺตํ, อวุตฺตญฺจ ‘‘โสตํ นิสฺสายา’’ติอาทิกํ สงฺคณฺหาติฯ **มโนวิญฺญาณธาตู**ติ เอตฺถปิ ‘‘เอกา’’ติ ปทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ ‘‘เอกา มโนวิญฺญาณธาตู’’ติฯ อเฑฺฒน เอกาทส **อเฑฺฒกาทส,** อฑฺฒํ วา เอกาทสมํ เอตาสนฺติ **อเฑฺฒกาทสฯ อฑฺฒฑฺฒมา**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ

๖๖๖. **จกฺขุธาตุยํ วุตฺตนเยเนวา**ติ ‘‘ยํ โลโก เสตกณฺหมณฺฑลวิจิตฺต’’นฺติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๖๖๕) วุตฺตนเยนฯ

๖๖๗. **อิธ ภิกฺขุ อิมสฺมิํ สรีเร**ติ อชฺฌตฺตํ วิปสฺสนาภินิเวสทสฺสนวเสน วุตฺตํฯ เตเนว หิ เอกเสฺสว ภาวสฺส คหิตตฺตา **“สตฺตรส รูปานิ สมฺมสนุปคานี”**ติ อาหฯ สมฺมสิตุํ สกฺกุเณยฺยานิ สมฺมสนํ อุปคจฺฉนฺตีติ **สมฺมสนุปคานิ,** สมฺมสนียานีติ อโตฺถฯ **อาการ**-คฺคหเณน วิญฺญตฺติทฺวยํ วุตฺตํ, **วิการ**-คฺคหเณน ลหุตาทิตฺตยํ, อิตเรน อากาสธาตูติ วทนฺติฯ **อาการ**-คฺคหเณน ปน วิญฺญตฺติทฺวเยน สทฺธิํ ลกฺขณรูปมาหฯ ตมฺปิ หิ รูปานํ อุปฺปชฺชนาทิอาการมตฺตนฺติฯ **อนฺตรปริเจฺฉโท**ติ ตํตํกลาปานํ อสงฺกรการณตาย อนฺตรภูโต ปริเจฺฉโท ฯ ยทิ น สมฺมสนุปคานิ, อาการาทิมตฺตานิ จ, กถํ รูปานีติ อาห **“อปิจ โข”**ติอาทิฯ

๖๖๘. เอวํ ทฺวาจตฺตาลีสาย โกฏฺฐาสานํ วเสน วิตฺถารโต รูปปริคฺคหํ ตทนุสาเรน วิตฺถารโต เอว นามปริคฺคหํ วิภาเวตฺวา ตโต สํขิตฺตสํขิตฺตตรสํขิตฺตตมวเสน, อฏฺฐารสธาตุวเสน, ทฺวาทสายตนวเสน, ปญฺจกฺขนฺธวเสน จ รูปารูปปริคฺคหํ ทเสฺสตฺวา อติสํขิตฺตนเยนาปิ ทเสฺสตุํ **“ยํ กิญฺจิ รูป”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

ยถา จ ธาตุอาทิวเสน, เอวํ อินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสนปิ รูปารูปปริคฺคโห เวทิตโพฺพฯ กถํ? อินฺทฺริยวเสน ตาว จกฺขาทีนิ ปญฺจ, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานิ จาติ สตฺต อินฺทฺริยานิ รูปํ, มนินฺทฺริยํ, ปญฺจ เวทนินฺทฺริยานิ, สทฺธาทีนิ ปญฺจ จาติ เอกาทส นามํ, ชีวิตินฺทฺริยํ นามญฺจ รูปญฺจ, ปจฺฉิมานิ ตีณิ อิธ อนธิเปฺปตานิ โลกุตฺตรตฺตาฯ ทุกฺขสจฺจํ นามญฺจ รูปญฺจ, สมุทยสจฺจํ นามํ, อิตรานิ อิธ นาธิเปฺปตานิ โลกุตฺตรตฺตาฯ ปจฺจยากาเร อาทิโต ตีณิ องฺคานิ นามํ, จตุตฺถปญฺจมานิ นามญฺจ รูปญฺจ, ฉฏฺฐสตฺตมอฏฺฐมนวมานิ นามํ, ทสมํ นามเญฺจว นามรูปญฺจ, ปจฺฉิมานิ เทฺว ปเจฺจกํ นามญฺจ รูปญฺจาติ เอวํ ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนยานุสาเรน อินฺทฺริยสจฺจปจฺจยาการวเสนปิ นามรูปปริคฺคโห กาตโพฺพฯ เอวํ ปน นามรูปปริคฺคหสฺส วิภาเคน กถเน ปโยชนํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ

๖๖๙. กามํ เวทนาทีสุ อรูปธเมฺมสุ น อุตฺตรุตฺตรา วิย ปุริมปุริมา สุขุมา, ตถาปิ สงฺฆฏฺฏเนน วิการอาปชฺชนเก รูปธเมฺม อุปาทาย สเพฺพปิ เต สุขุมา เอวาติ อาห **“สุขุมตฺตา อรูปํ น อุปฏฺฐาตี”**ติฯ **สมฺมสิตพฺพน**ฺติ สมฺมเทว ลกฺขณาทิโต วีมํสิตพฺพํฯ **มนสิกาตพฺพน**ฺติ ตถา จิเตฺต ฐเปตพฺพํฯ **ปริคฺคเหตพฺพน**ฺติ ปริเจฺฉทการิกาย ปญฺญาย ปริจฺฉิชฺช คเหตพฺพํฯ **ววตฺถเปตพฺพน**ฺติ อญฺญมญฺญํ อสงฺกรโต วินิจฺฉิตพฺพํฯ **อสฺสา**ติ โยคิโน ฯ **สุวิกฺ**

ขาลิตนฺติ สุวิโสธิตํฯ อาทิกมฺมิกสฺส หิ กมฺมฏฺฐานํ ปริคฺคณฺหนฺตสฺส ยาว ธมฺมา สุปริพฺยตฺตํ น อุปติฏฺฐนฺติ, ตาว เต ตปฺปฏิจฺฉาทกสโมฺมหพเลน อภิภูตา อวิสุทฺธา นาม โหนฺติ, อสงฺกรโต อุปฏฺฐานาภาวโต อญฺญมญฺญญฺจ ชฏิตาฯ ยทา ปน สมฺมสนาทิวิธินา ตํ วิภูตํ โหติ, ตทา เต สุวิกฺขาลิตา, นิชฺชฏา จ นาม โหนฺติฯ เตนาห **“ยถา ยถา หี”**ติอาทิฯ อาทิกมฺมิกสฺส อรูปธมฺมา เยภุเยฺยน รูปธเมฺม อารพฺภ ปวตฺตนากาเรน คหณํ คจฺฉนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ **“ตทารมฺมณา อรูปธมฺมา”**ติฯ เตเนว หิ เหฏฺฐา ‘‘ตเสฺสวํ ปริคฺคหิตรูปสฺส ทฺวารวเสน อรูปธมฺมา ปากฏา โหนฺตี’’ติ วุตฺตํ, น วตฺถุวเสนาติฯ

อิทานิ รูปปริคฺคโห อรูปปริคฺคหสฺส อุปาโย, อุปตฺถโมฺภ จาติ ยถาวุตฺตมตฺถํ อุปมาหิ ปกาเสตุํ **“ยถา หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **มุขนิมิตฺต**นฺติ มุขสฺส ปฏิพิมฺพํฯ ตตฺริทํ อุปมาสํสนฺทนํ – จกฺขุมา ปุริโส วิย โยคาวจโร, ตสฺส จกฺขุ วิย โยคิโน กมฺมฏฺฐานปริคฺคาหกญาณํ, อาทาสํ วิย รูปปริคฺคโห, มุขนิมิตฺตํ วิย อรูปปริคฺคโห, อาทาสสฺส อปริสุทฺธกาโล วิย รูปปริคฺคหสฺส อวิกฺขาลิตกาโล, ตทา มุขนิมิตฺตสฺส อปญฺญายนํ วิย รูปปริคฺคหสฺส อวิสุทฺธตาย อรูปธมฺมานํ อนุปฏฺฐานํ, อาทาสสฺส ปุนปฺปุนํ ปริมชฺชนํ วิย รูปปริคฺคหสฺส ปุนปฺปุนํ วิโสธนํ, สุปริมชฺชิเต อาทาเส สุพฺยตฺตํ มุขนิมิตฺตสฺส ปญฺญายนํ วิย สุวิกฺขาลิเต นิชฺชเฏ รูปปริคฺคเห อรูปธมฺมานํ สุฏฺฐุ อุปฏฺฐานนฺติฯ อิมินา นเยน **เตลตฺถิโกปมา**ทีสุปิ ยถารหํ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ **ติลปิฏฺฐ**นฺติ ติลจุณฺณํฯ **กตกฏฺฐิ**นฺติ กตกพีชํฯ **กลลกทฺทม**นฺติ ตนุกทฺทมํฯ

ตปฺปจฺจนีกกิเลสาติ ตสฺส อรูปธมฺมปริคฺคาหกญาณสฺส วิพนฺธภาเวน ปฏิปกฺขภูตา สโมฺมหาทิกิเลสาฯ **อุจฺฉุ**อาทิอุปมาสุ อิทํ มุขมตฺตสฺส ทสฺสนํ – ยถา อุจฺฉุรสํ คเหตุกาโม อุจฺฉูนิ อุจฺฉุยเนฺต ปกฺขิปิตฺวา เอกวารํ ทฺวิวารํ ยนฺตกฺกมนมเตฺตน อุจฺฉุรเส อนิกฺขมเนฺต น อุจฺฉูนิ ฉเฑฺฑตฺวา คจฺฉติ, ยถา วา โจเร คเหตฺวา เตหิ กตกมฺมํ ชานิตุกาโม ทฺวตฺติปฺปหารมเตฺตน เตสุ ตมตฺถํ อกเถเนฺตสุ น เต มุญฺจติ, ยถา วา ปน โคทมฺมโก โคณํ ทเมตุกาโม ธุเร ตํ โยเชตฺวา เอกวารํ ทฺวิวารํ ตสฺมิํ ปเถน อคจฺฉเนฺต น วิสฺสเชฺชติ, ยถา จ ทธิํ มเนฺถตฺวา นวนีตํ คเหตุกาโม ทธิกลสิยํ มนฺถํ ปกฺขิปิตฺวา สกิํ, ทฺวิกฺขตฺตุํ วา มนฺถสฺส ภมนมเตฺตน นวนีเต อนุปฺปชฺชเนฺต น ทธิํ ฉเฑฺฑติ, ยถา วา ปน มเจฺฉ ปจิตฺวา ขาทิตุกาโม เอกวารํ ทฺวิวารํ อคฺคิทานมเตฺตน มเจฺฉสุ อปจฺจเนฺตสุ น เต ฉเฑฺฑติฯ ‘‘อถ โข นํ ปุนปฺปุนํ ปริมชฺชตี’’ติ เอตฺถ วุตฺตนยานุสาเรน ‘‘อถ โข นํ อุจฺฉุยเนฺต ปุนปฺปุนํ อุปฺปีเฬตี’’ติอาทินา สพฺพตฺถ อุปมโตฺถ โยเชตโพฺพฯ

อรูปธมฺมานํ อุปฏฺฐานาการกถาวณฺณนา

๖๗๐. อากิริยนฺติ อภิมุขา โหนฺติ เอเตหีติ อาการา, อรูปธมฺมานํ อุปฏฺฐานสฺส มุขภูตา ผุสนานุภวนวิชานนปฺปการาติ อาห **“อรูปธมฺมา ตีหิ อากาเรหิ อุปฏฺฐหนฺตี”**ติอาทิฯ อารมฺมเณ ปวตฺตมาเนสุ จิตฺตเจตสิเกสุ อสติปิ ปุพฺพาปริเย ผุสนลกฺขโณ ผโสฺส, ตตฺถ สพฺพปฐมํ อภินิปตโนฺต วิย โหตีติ วุตฺตํ **“ปฐมาภินิปาโต ผโสฺส”**ติฯ เตนสฺส ผุสนากาเรน สุปากฏภาเวน อุปฏฺฐานํ ทเสฺสติฯ ผเสฺส ปน อุปฏฺฐิเต ยสฺมิํ อารมฺมเณ โส ผโสฺส, ตสฺส อนุภวนลกฺขณา เวทนา, สญฺชานนลกฺขณา สญฺญา, อายูหนลกฺขณา เจตนา, ปฏิวิชานนลกฺขณํ วิญฺญาณนฺติ อิเมปิ ปากฏา โหนฺตีติ อาห **“ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา”**ติอาทิฯ เอวํ สลกฺขณสเงฺขปโต จตุธาตุววตฺถานวเสน ผสฺสมุเขน อรูปปริคฺคหํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิตฺถารโต จตุธาตุววตฺถานวเสน ตํ ทเสฺสตุํ **“ตถา เกเส”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **เกเส ปถวีธาตู**ติ เกสสงฺขาเต ปถวีโกฏฺฐาเส ปถวีธาตุฯ ลกฺขณวิภตฺติโต หิ ธาตุววตฺถานทสฺสนเมตํฯ

ปุนปิ ทฺวินฺนํ ธาตุววตฺถานานํ วเสน เวทนามุเขน อรูปปริคฺคหํ ทเสฺสตุํ **“เอกสฺสา”**ติ อาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ตสฺส รสานุภวนกเวทนา**ติ ถทฺธภาวสงฺขาตสฺส โผฏฺฐพฺพสภาวสฺส อนุภวนวเสน ปวตฺตเวทนาฯ

อปรสฺสาติ เอตฺถาปิ วุตฺตนเยเนว สมฺพนฺโธ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ **อารมฺมณปฏิวิชานน**นฺติ ถทฺธตาสงฺขาตโผฏฺฐพฺพารมฺมณปฏิวิชานนํฯ กายทฺวาราภินิหตํ, เกวลํ วา มโนทฺวาริกชวนวิญฺญาณมาหฯ ตญฺหิ ‘‘ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณา’’ติ ปฏิวิชานาติ, อิตรํ ปน กกฺขฬลกฺขณปฏิวิชานนมตฺตเมวาติฯ

เอเตเนว อุปาเยนาติ ยฺวายํ สลกฺขณสเงฺขปโต, สลกฺขณวิภตฺติโต จ ธาตุววตฺถานวเสน รูปปริคฺคหํ ทเสฺสตฺวา ตตฺถ ฐิตสฺส ผสฺสาทิมุเขน อรูปปริคฺคณฺหนุปาโย ทสฺสิโต, เอเตเนว อุปาเยนฯ **กมฺมสมุฏฺฐานเกเส**ติ จตุสมุฏฺฐานเกสโต นิทฺธาริเต กมฺมสมุฏฺฐานเกเสฯ **กกฺขฬลกฺขณาติอาทินา นเยนา**ติ **อาทิ**-สเทฺทน น เกวลํ ‘‘ปคฺฆรณลกฺขณา อาโปธาตู’’ติอาทินา ลกฺขณวิเสเสน สทฺธิํ ธาตฺวนฺตรานิเยว, อถ โข เอกสมุฏฺฐานาทิเภทานิ โกฏฺฐาสนฺตรานิปีติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตเนวาห **“ทฺวาจตฺตาลีสาย ธาตุโกฏฺฐาเสสู”**ติฯ **สพฺพํ นยเภทํ อนุคนฺตฺวา**ติ ยฺวายํ ทฺวาจตฺตาลีสาย ธาตุโกฏฺฐาเสสุ ปถวีธาตุอาทีนํ ลกฺขณาทิโต ววตฺถาปนวเสน นานาวิโธ รูปปริคฺคหนโย วุโตฺต, ตํ สพฺพํ นยเภทํ นยวิเสสํ อนุคนฺตฺวา, จกฺขุธาตุอาทีสุ รูปปริคฺคหมุเขสุ อรูปปริคฺคหทสฺสนวเสน โยชนา กาตพฺพาติ อธิปฺปาโยฯ ตตฺริทํ โยชนามุขมตฺตทสฺสนํ – เอกสฺส ตาว ‘‘จกฺขุธาตุ รูปาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณา, ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณา วา’’ติอาทินา (ธ. ส. อฏฺฐ. ๖๐๐) นเยน ธาตุโย ปริคฺคณฺหนฺตสฺส ‘‘ปฐมาภินิปาโต ผโสฺส, ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา’’ติ สพฺพํ โยเชตพฺพํฯ ตถา ‘‘ยถาวุตฺตลกฺขณาย จกฺขุธาตุยา รสานุภวนกเวทนา เวทนากฺขนฺโธ’’ติอาทิ โยเชตพฺพํฯ ตถา ‘‘ยถาวุตฺตลกฺขณา จกฺขุธาตู’’ติ, ‘‘อารมฺมณปฏิวิชานนํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ’’ติอาทินา สพฺพํ โยเชตพฺพํฯ อายตนาทิวเสน รูปปริคฺคหมุเขสุปิ เอเสว นโยฯ

๖๗๑. ยถา นาม เหฏฺฐิมฌานํ สุภาวิตํ วสีภาวํ ปาปิตเมว อุปริฌานสฺส ปาทกํ ปทฏฺฐานํ โหติ, น ปฏิลทฺธมตฺตํ, เอวํ รูปปริคฺคโห สุวิสุโทฺธ นิชฺชโฏ นิคฺคุมฺโพ เอว อรูปปริคฺคหสฺส ปาทกํ ปทฏฺฐานํ โหติ, น อวิสุโทฺธ, ตสฺมา รูปารูปสฺส เอกเทเสปิ อนุปฏฺฐิเต โส อวิสุโทฺธ เอว นาม โหติ, ปเคว พหูสุ อนุปฏฺฐิเตสูติ ทเสฺสโนฺต อาห **“สเจ หี”**ติอาทิฯ **ปพฺพเตยฺยา คาวี วิย** พาลา อพฺยตฺตา อเขตฺตญฺญูฯ

ขเคฺคนาติ ขคฺคเคฺคนฯ **สมุคฺค**นฺติ มญฺชูสาสทิสํ มหาสมุคฺคํฯ อปริคฺคหิตกมฺมฏฺฐานสฺส อวิภตฺตํ วิย อุปฏฺฐหนฺตมฺปิ นามรูปํ วิภตฺตสภาวเมว, ตสฺส จ วิภาโค กมฺมฏฺฐานปริคฺคเหสุ ปากโฏ โหตีติ จ ทสฺสนตฺถํ สมุคฺควิวรณํ, ยมกตาลกนฺทผาลนญฺจ นิทสฺสนภาเวน วุตฺตํฯ ยมกตาลกนฺทญฺหิ ภินฺนสนฺตานมฺปิ อภินฺนํ วิย อุปฏฺฐาติ, เอวํ รูปารูปธมฺมาติฯ **สเพฺพปิ เตภูมเก ธเมฺม นามญฺจ รูปญฺจาติ เทฺวธา ววตฺถเปตี**ติ เอตฺถ กิญฺจาปิ สพฺพ-สโทฺท อนวเสสปริยาทายโก, นามรูปภาโว ปน อญฺญมญฺญวิธุโรติ น ตทุภยํ สมุทายวเสน ปริสมาปเยตพฺพํ, ตสฺมา ‘‘ยเทตฺถ นมนลกฺขณํ, ตํ นามํฯ ยํ รุปฺปนลกฺขณํ, ตํ รูป’’นฺติ เอวํ เทฺวธา ววตฺถเปตีติ อโตฺถฯ เอวํ ววตฺถเปโนฺตเยว จ ตทุภยวินิมุตฺตสฺส เตภูมกธเมฺมสุ กสฺสจิ ธมฺมสฺส อภาวโต ‘‘สเพฺพปิ เตภูมกธเมฺม นามญฺจ รูปญฺจาติ เทฺวธา ววตฺถเปตี’’ติ วุจฺจติฯ ‘‘นามญฺจ รูปญฺจา’’ติ เอเตเนว ตสฺส ทฺวิธภาเว สิเทฺธ ‘‘เทฺวธา ววตฺถเปตี’’ติ อิทํ นามรูปวินิมุตฺตสฺส อญฺญสฺส อภาวทสฺสนตฺถํฯ เตเนวาห **“นามรูปมตฺตโต อุทฺธ”**นฺติอาทิฯ ‘‘สเพฺพปิ เตภูมเก

ธเมฺม’’ติ ปน สพฺพคฺคหณเญฺจตฺถ สมฺมสมนุปคสฺส ธมฺมสฺส อนวเสเสตพฺพตาย วุตฺตํฯ ตญฺหิ อนวเสสโต ปริเญฺญยฺยํ เอกํสโต วิรชฺชิตพฺพํ, ตโต จ จิตฺตํ วิราชยํ ปโมเจตพฺพํฯ เตนาห ภควา –

> ‘‘สพฺพํ, ภิกฺขเว, อนภิชานํ อปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ อวิราชยํ อปฺปชหํ อภพฺพ ทุกฺขกฺขยายฯ สพฺพญฺจ โข, ภิกฺขเว, อภิชานํ ปริชานํ ตตฺถ จิตฺตํ วิราชยํ ปชหํ ภพฺพ ทุกฺขกฺขยายา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๖-๒๗)ฯ

ยทิ เตภูมกํ ธมฺมชาตํ อนวเสสโต คหิตํ ‘‘นามรูป’’นฺติ, ยํ อิโต พาหิรเกหิ ปทตฺถภาเวน ปริกปฺปิตํ, เสยฺยถิทํ – ปกติอาทิ ทฺรพฺยาทิ ชีวาทิ กายาทิฯ ตตฺถ กถํ ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ? อุมฺมตฺตกวิปลฺลาสสทิเส อสมฺมาสมฺพุทฺธปเวทิเต กา ตตฺถ อญฺญา ปฏิปตฺติ อญฺญตฺร อชฺฌุเปกฺขนโตฯ อถ วา เตปิ นามรูโนฺตคธภาวาภาววเสน นิจฺฉิตา เอวาติ เวทิตพฺพาฯ กถํ? ปกติ, มหา, อหํกาโร, ตมฺมตฺตานิ, อินฺทฺริยานิ, ภูตานิ, ปุริโสติ เอเต ปกติอาทโยฯ ตตฺถ สมภาเวน ปวตฺตมานานํ สตฺตรชตมสงฺขาตานํ สุขทุกฺขโมหานํ สมุทาโย **ปกติ, ปธาน**นฺติ จ วุจฺจติฯ สตฺตมตฺตสมฺปเวทนีโย **มหา,** พุทฺธีติ เกจิฯ สตฺตรชาทีสุ อภิมาโน **อหํกาโร,** อสฺมิมตฺตาติ เกจิฯ สทฺทผสฺสรูปรสคนฺธา **ตมฺมตฺตานิ** อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐานํ ปถวีอาทีนํ เอกุตฺตรตาทสฺสนโต เอกุตฺตรานิ ตมฺมตฺตานีติ วิชฺฌวาสิเอกลกฺขเณหิ ตมฺมเตฺตหิ เอกลกฺขณา วิเสสา สชิยนฺติ, สุขุมภาเวน ปน เนสํ สมฺปเวสนโต เอกุตฺตรตาติ เกจิฯ โสตาทีนิ ปญฺจ สวนาทิวุตฺติกานิ **พุทฺธินฺทฺริยานิ,** วจนาทานวิจรณุสฺสคฺคานนฺทกิจฺจานิ วาจาทีนิ ปญฺจ **กมฺมินฺทฺริยานิ**ฯ มโน อโนฺตกรณํ, อิตรํ พาหิรกรณํฯ คนฺธาทีหิ อารทฺธานิ ปถวีอุทกอคฺคิวายุอากาสานิ **ภูตานิ,** เจตนาสภาโว **ปุริโส**ติ เอวํ ปกติอาทีนิ สรูปโต เวทิตพฺพานิฯ

ตตฺถ หิ **ปกติ** ตาว สุขทุกฺขโมหมตฺตตาย นามํ, สมวิสมภาวาปตฺติโต อนิจฺจา, ทุกฺขา, สงฺขตา จ อาปนฺนาฯ **มหา**ปิ ‘‘ตสฺมา อลิงฺคโต ลิงฺควิเสสามโตฺต มหา อุปฺปชฺชตี’’ติ วจนโต, พุทฺธิภาวานุชานนโต จ นามํ, อนิจฺจํ, สงฺขตเมว จ อาปนฺนํฯ ‘‘ตสฺมา มหโต ฉ วิเสสา สชิยนฺตี’’ติ สกฺกเต วจนโต ‘‘อสฺมี’’ติ คหณนิมิตฺตภาวานุชานเนน **อหํกาโร** อภิมาโนติ กตฺวา นามํ, ตโต เอว อนิจฺจสงฺขตภาวาปตฺติ จสฺส สิทฺธาฯ อิตรํ **ตมฺมตฺตปญฺจกํ** คนฺธรสรูปผสฺสสทฺทภาวานุชานนโต รูปํ, อรูปนฺติ ปน กาปิลานํ มิจฺฉาภินิเวสมตฺตํฯ เต หิ โสฬส วิเสสา ปญฺจ ภูตานิ, เอกาทสินฺทฺริยานิ ภูเตหิ ภูตวิเสสานีติ คนฺธาทิตมฺมเตฺตหิ ตนฺนิสฺสยานิ ปถวีอาโปเตโชวาโยอากาสสงฺขาตานิ ภูตานิ อิจฺฉิตานิฯ ‘‘ตพฺพิเสสา จ นานาชาติกา อหํการโต จ อินฺทฺริยานี’’ติ วจนโต โสตกายจกฺขุชิวฺหาฆานวาจาปาณิปาทปายูปตฺถานิ เจว มโน จาติ **เอกาทสินฺทฺริยานิ**ฯ

ตตฺถ **มโน** นามํ, อิตรานิ สพฺพานิ รูปํฯ **วาจา**ติ เจตฺถ อตฺถาวโชตกสฺส อกฺขรสมุทายสฺส คหณํฯ อิเมสํ ปน ธมฺมิโน ธมฺมสฺส อนญฺญตฺถสฺส อิจฺฉิตตฺตา สิทฺธาว อนิจฺจตา ปริณามปเกฺข, อภิพฺยตฺติปเกฺขปิ ยทิ ตพฺพิสยญาณุปฺปาเทน อภิพฺยญฺชนํ สิทฺธาว อนิจฺจตา, อถ ตโต ปุเพฺพปิ ญาณํ อเตฺถวฯ อกฺขพฺยตฺติวาโท ปน สิยาติ อิทเมตฺถ ทิสามตฺตํฯ ทฺรพฺยคุณกมฺมสามญฺญวิเสสสมวายา **ทฺรพฺยาทิกา**ฯ ตตฺถ ปถวี อาโป เตโช วายุ อากาโส กาโล ทิสา อตฺตา มโนติ นว **ทฺรพฺยานิ**ฯ สทฺท รูป รส คนฺธ ผสฺส สงฺขา ปริมาณานิ ปุถุตฺว สํโยค วิโยค ปรตฺวา ปรตฺว พุทฺธิ สุข ทุกฺข อิจฺฉา โทส ปยตฺต คุรุตฺว ทฺรวตฺว เสฺนห เวคา สงฺขารา ทิฏฺฐา เจติ เอวเมเต เตวีสติ **คุณา**ฯ อุเกฺขปนํ อวเกฺขปนมากุจนํ ปสารณํ คมนมิติ ปญฺจ **กมฺมานิ**ฯ อญฺญมญฺญวิสิเฏฺฐสุ อวิสิฏฺฐมภิธานํ ปจฺจโย โหติฯ สํ-อิติ ยโต ทฺรพฺยคุณกเมฺมสุ สา อตฺถิ

เอวาติ เอตํ **มหาสามญฺญํ**ฯ ปถวีอาทีสุ อนฺวตฺติพฺยาวุตฺติพุทฺธินิมิตฺตํ ทฺรพฺยตฺวาทิ, ตํ ยถา ทฺรพฺยตฺว คุณตฺว กมฺมตฺว ฆฏตฺวาทิ, เอโส **สามญฺญวิเสโส**ฯ อิห ตเนฺตสุ ปโฏ, กปาเลสุ ฆโฏติ อิเหติ ยโต เหตุเหตุผลานํ สมฺพโนฺธ สมวาโยติ วุโตฺต, **สมวาโย**ติ เอวเมเต **ทฺรพฺยาทิกา**ฯ

ตตฺถ ปถวี อาป เตช วายู ภูตรูปํ, อากาสํ เตสํ อภาววมตฺตํ, ปริเจฺฉโท วา, จนฺทสูริยาทิปริวตฺตนํ, ธมฺมปฺปวตฺติญฺจ อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตํ **กาโล**ฯ ตถา **ทิสา, อตฺตา** จฯ **มโน** นามํฯ **สทฺทรูปรสคนฺธา** รูปเมวฯ ตถา **ผโสฺส** ภูตตฺตยสภาวโตฯ **สงฺขา** เอกาทิกา ตํ ตํ อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตํฯ ตถา อวยวสมุทาเย คุณวิเสสวเสน, สณฺฐานวิเสสวเสน วา มหนฺตํ ทีฆํ, ตพฺพิปริยายโต อณุ รสฺสนฺติ ภินฺนลกฺขณเทเสสุ **ปุถุตฺว**นฺติฯ ภินฺนเทสชานํ สหภาเว **สํโยโค**ติฯ ตทปาเย **วิโยโค**ติฯ สมานทิสาเทสคตานํ รูปานํ มหทพฺพนฺตรานํ วเสน ปรมปรนฺติ ปญฺญตฺติมตฺตํฯ **พุทฺธิสุขทุกฺขอิจฺฉาโทสปยตฺตา** นามเมวฯ **คุรุตฺว ทฺรวตฺว เสฺนหเวคา** รูปธมฺมานํ ปวตฺติวิเสสโต คเหตพฺพาการาฯ อิตโร **สงฺขาโร** ญาณสฺส ปวตฺติวิเสโสฯ **อทิโฎฺฐ**ปิ ธมฺมาธมฺมภาวโต นามเมวฯ **อุเกฺขปนํ อวเกฺขปนํ อากุญฺจนํ ปสารณํ คมน**นฺติ รูปธมฺมานํ ปวตฺติมตฺตํฯ สทิสาสทิสตายํ สามญฺญวิเสสสญฺญา, อยุตฺตสมฺพเนฺธ สมวายสมญฺญาติ ทฺรพฺยาทีนมฺปิ นามรูปโนฺตคธตา ทฎฺฐพฺพาฯ

ชีวาชีวพนฺธ ปุญฺญ ปาปาสว สํวรนิชฺชรวิโมกฺขา **ชีวาทิกา**ฯ ตตฺถ **ชีโว**ติ อตฺตาฯ ปุคฺคลธมฺมาธมฺมากาสกาเลสุ **อชีวสญฺญา**ฯ เตสุ สทฺทผสฺสรูปรสคนฺธสณฺฐานพนฺธเภทสุขุมปรอปราฆาตปฺปภาจฺฉาโยชฺชากตมานิ ปุคฺคลลกฺขณนฺติ **ปุคฺคโล** รูปํ รูปธมฺมานํ ปวตฺติอาการมตฺตโตฯ **ธมฺมาธมฺมา** ชีวปุคฺคลานํ คติฏฺฐิติมตฺตตาย ตทวิสิฏฺฐา ฯ **อากาสกาลา** ปญฺญตฺติมตฺตํฯ **พโนฺธ** ‘‘กมฺมปุคฺคลนฺตรสํโยโค’’ติ วจนโต เตหิ อนโญฺญฯ **ปุญฺญปาปานิ** นามนฺติ ปากฎเมวฯ ‘‘กมฺมปุคฺคลานมาสโว’’ติ วจนโต ปุญฺญาปุญฺญสมฺภเว อาสวสมญฺญาติ ตโต อวิสิโฎฺฐ **อาสโว**ฯ ‘‘อาสวนิโรโธ สํวโร’’ติ วจนโต ปฏิปเกฺขน ปุญฺญาปุญฺญนิโรโธ **สํวโร**ฯ ‘‘กมฺมผลปฺปวตฺติยา ปกติยา อปฺปวตฺติ นิชฺชโร’’ติ วจนโต วิปากนิโรธนิมิตฺตํ **นิชฺชโร**ฯ **โมโกฺข**ปิ ‘‘สพฺพกมฺมวิโมโกฺข’’ติ วจนโต กมฺมปุคฺคลชีววิโยโคฯ ตตฺถ **กมฺมปุคฺคลานํ** สทฺทาทิลกฺขณตาย รูปมตฺตตา ปุญฺญาปุญฺญมตฺตตาย อรูปตาฯ **ชีโว** จ อรูปมตฺตเมวาติ อยํ ทฺรพฺยโมโกฺขฯ ภาวโมโกฺข ปน ชีวสฺส ราคาทิภาวาปริณาโม ราคาทโย นามเมวาติ ชีวาทโยปิ นามรูปโนฺตคธา เอวฯ

กายปฺปวตฺติคติชาติพนฺธาปวคฺคา **กายาทิกา**ฯ ตตฺถ ปถวีอาปเตชวายุอตฺตสุขทุเกฺขสุ **กายสมญฺญา**ฯ ตทวิสิฏฺฐา ปวตฺติคติชาติพนฺธาปวคฺคา, ‘‘ภาโวติ อโตฺถ, กาโยติ อนตฺถนฺตร’’นฺติ วจนโต กายโต อญฺญํ กิญฺจิ นตฺถิฯ ‘‘ปวตฺติสญฺญา กิริยาสํโยควิภาเคสู’’ติ วจนโต คติอาทิปฺปกาเรน ปวตฺตา ปถวีอาทโย เอว **ปวตฺติ** อุปจาโรฯ ‘‘ตสฺมิํ อนตฺถนฺตร’’นฺติ วจนโต กายโต อนญฺญา สุรมนุชเปตติรจฺฉานนรกูปปตฺติโย **คติโย**ฯ ตาสุ ปุริมาปุริมาวิสิโฎฺฐ คตีสุ ชาตสฺส นิจฺฉโยปิ ปวตฺติมตฺตนฺติ ตโต อนญฺญา กณฺหนีลรตฺตปีตสุกฺกอติสุกฺกสงฺขาตา **ชาติโย**ฯ ตา อุตฺตรุตฺตรวิสิฏฺฐา อญฺญาณโมหราคโทสตฺวาสนฺทสฺสนปฺปายา **สุกฺกชาติ,** อนฺตา อจฺจนฺตวิมุตฺตา อวคาหิตฺวา จาติ **สุกฺกชาติ** ฯ ‘‘โทเสสุ พนฺธสมญฺญา’’ติ วจนโต อญฺญาณาทิลกฺขณสฺส **พนฺธสฺส** ชีวโต อนญฺญตาฯ อญฺญาณาทิโทสาภาวโต อปวคฺคสิทฺธีติ **กายาทโยปิ** นามรูปมตฺตเมวฯ

โยปิ ตตฺถ ตตฺถ ‘‘ปุริโส อตฺตา ชีโว’’ติอาทิปริยาเยหิ วุตฺโต อตฺตปทตฺโถ, โสปิ ยถารหํ นามรูปมตฺตํ อุปาทาย ปญฺญตฺโต, นามรูปมตฺตเมว วาฯ เตน วุตฺตํ ‘‘เตปิ นามรูปโนฺตคธภาวา ภาววเสน นิจฺฉิตา เอวา’’ติฯ

สมฺพหุลสุตฺตนฺตสํสนฺทนากถาวณฺณนา

๖๗๒. **โส**ติ โส วิปสฺสนากมฺมิโก โยคาวจโรฯ **เอว**นฺติ วุตฺตปฺปการปรามสนํฯ **ยาถาวสรสโต**ติ ยถาภูตสภาวโตฯ นามรูปํ ววตฺถเปตฺวา เอตมตฺถํ สํสเนฺทตฺวา ววตฺถเปตีติ สมฺพโนฺธฯ **โลกสมญฺญายปิ ปหานตฺถาย,** ปเคว ‘‘สโตฺต ชีโว’’ติ ปวตฺตนกมิจฺฉาภินิเวสสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ นามรูปมตฺตตาย อวินิจฺฉตตฺตา, สนฺตานาทิฆนเภทสฺส จ อกตตฺตา อภินิเวเสน วินา สมูเหกตฺตคฺคหณวเสน ‘‘สโตฺต’’ติ ปวโตฺต สโมฺมโห **สตฺตสโมฺมโห**ฯ ตสฺส วิกฺขมฺภนา **อสโมฺมหภูมิฯ สมฺพหุลสุตฺตนฺตวเสนา**ติ ‘‘ยถาปี’’ติอาทินา อิธ วุตฺตานํ, อวุตฺตานญฺจ ‘‘รูปญฺจ หิทํ, มหาลิ, อตฺตา อภวิสฺส, นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวเตฺตยฺยา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๕๙; มหาว. ๒๐) เอวมาทินา สมฺพหุลานํ สุตฺตนฺตานํ วเสนฯ ‘‘นามรูปมตฺตเมวา’’ติอาทินา วุตฺตเมวตฺถํ สนฺธายาห **‘‘เอตมตฺถ’’**นฺติฯ

องฺคสมฺภาราติ องฺคสมฺภารเหตุฯ ตนฺนิมิตฺตํ ตํ อมฺญฺจิตฺวา สติ เอว ตสฺมึ **‘‘สโตฺต’’**ติ โวหาโรฯ

อคารเนฺตฺววาติ ยถา กฎฺฐาทีนิ ปฏิจฺจ อุปาทาย เตสํ นามํ วิสฺสเชฺชตฺวา อคารมิเจฺจว สงฺขํ สมญฺญํ คจฺฉติ, เอวํ อฏฺฐิอาทีนิ ปฏิจฺจ อุปาทาย เตสํ นามํ วิสฺสเชฺชตฺวา รูปํ สรีรมิเจฺจว สงฺขํ คจฺฉตีติ โยชนาฯ

ทุกฺขเมว สโมฺภตีติ ทุกฺขทุกฺขตาทิเภทํ ติวิธํ ทุกฺขเมว สมฺภวติ, ยถาปจฺจยํ อุปฺปชฺชติ, ตเทว ทุกฺขํ ขณฏฺฐิติปพนฺธฏฺฐิติวเสน ติฏฺฐติ เจว ขณนิโรธอายุกฺขยนิโรธาทิวเสน นิรุชฺฌติ จาติ อโตฺถฯ อิทานิ ทุกฺขเมวาติ เอวกาเรน นิวตฺติตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘นาญฺญตฺรา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตสฺสโตฺถ – ยถาวุตฺตํ ทุกฺขํ ฐเปตฺวา ตโต อญฺญํ กิญฺจิ ธมฺมชาตํ น สมฺภวติ, โย ‘‘สโตฺต’’ติ วา ‘‘ชีโว’’ติ วา วุเจฺจยฺย, สเพฺพน สพฺพํ อภาวา กุโต ตสฺส นิโรโธติฯ

อุปมาหินามรูปวิภาวนากถาวณฺณนา

๖๗๓. **เอเกนากาเรน สณฺฐิเตสู**ติ เยน ปกาเรน อกฺขาทีสุ สนฺนิเวฏฺฐสุ รถสมญฺญา, เตน เอเกน อากาเรน สมวฏฺฐิเตสุ เอกชฺฌํ ราสิกเตสุ ฯ **เอวเมว**นฺติ สนฺนิเวสวิสิเฏฺฐ อวยวสมุทาเย สนฺตานวเสน ปวตฺตมาเน ยถา ‘‘รโถ เคหํ มุฏฺฐิ วีณา เสนา นครํ รุโกฺข’’ติ โวหารมตฺตํ, ปรมตฺถโต ปน รถาทิ นาม กิญฺจิ นตฺถิ, เอวเมวํฯ **อุปาทานกฺขเนฺธสู**ติ อุปาทานกฺขนฺธสญฺญิเตสุ รูปารูปธเมฺมสุ สมุทิเตสุ สนฺตานวเสน ปวตฺตมาเนสุ ‘‘สโตฺต ชีโว’’ติ โวหารมตฺตํ, ปรมตฺถโต ปน สโตฺต วา ชีโว วา นตฺถีติ ยาถาวโต ชานนํฯ อิทํ **ยถาภูตทสฺสนํ** ‘‘ทิฏฺฐิวิสุทฺธี’’ติ วุจฺจติฯ

๖๗๔. **ตสฺสา**ติ สโตฺตติ คหิตสฺส อตฺตโนฯ **วินาส**นฺติ นิรุทฺธสฺส วินาสํฯ **อวินาส**นฺติ อวินสฺสนํ, นิจฺจตนฺติ อโตฺถฯ ทฺวยวเสเนว หิ อตฺตวาทิโน ฐิตา, สสฺสโต อตฺตา, อุจฺฉิชฺชตีติ วา, เอกจฺจสสฺสตวาโทปิ เอเตฺถว สมวรุโทฺธติฯ **อวินาสํ อนุชานโนฺต**ติ พุทฺธิอาทีนํ ธมฺมานํ วินาสํ อิจฺฉโนฺตปิ ‘‘ธมฺมี นิโจฺจ กูฏโฏฺฐ’’ติ อตฺตโน วินาสาภาวํ อนุชานโนฺตฯ **สสฺสเต**ติ

สสฺสตคาเหฯ **ปตติ** กตวินาสอกตพฺภาคมาทิโทสปฺปสงฺคโตติ อธิปฺปาโยฯ **ขีรนฺวยสฺสา**ติ ขีรสฺส อนฺวยภูตสฺส, ผลภูตสฺสาติ อโตฺถฯ **ตทนฺวยสฺสา**ติ ตสฺส อตฺตโน อนฺวยภูตสฺส **อญฺญสฺส** กสฺสจิ **อภาวโตฯ โอลียติ นามา**ติ ‘‘สสฺสโต อตฺตา’’ติ อภินิเวเสน ภวาภิรโต หุตฺวา ภวนิโรธโต สโงฺกจนํ อาปชฺชโนฺต ภเวเยว นิลียติ นามฯ **อติธาวติ นามา**ติ ตตฺถ ตเตฺถว หิ ภเว อตฺตา อุจฺฉิชฺชตีติ อุเจฺฉทวาที ‘‘อุจฺฉิชฺชติ อตฺตา’’ติ คณฺหโนฺต ปรํ มรณา สนฺตํ ภวํ ‘‘นตฺถี’’ติ อติกฺกมโนฺต อติธาวติ นามาติ วทนฺติฯ กิเลสนิโรเธ ปน กมฺมสฺส อวิปจฺจนโต ภวนิโรเธ อิจฺฉิตเพฺพ ตถา อคฺคเหตฺวา ‘‘ตํ ตํ ภววิเสสํ อาคมฺม อตฺตา อุจฺฉิชฺชตีติ เอวํ ภวนิโรโธ โหตี’’ติ คณฺหโนฺต ตํ อติธาวติ นามฯ

ปริยุฎฺฐิตาติ อภิภูตาฯ **จกฺขุมโนฺต**ติ ยถาภูตทสฺสนสงฺขาเตน ญาณจกฺขุนา จกฺขุมโนฺตฯ

กามภวาทิเภโท ภโว อารมิตพฺพเฎฺฐน อาราโม เอเตสนฺติ **ภวารามา**ฯ ตสฺมิํ ภเว รตา อภิรตาติ **ภวรตา**ฯ ภเว สโมฺมทํ อาปนฺนาติ **ภวสมฺมุทิตา**ฯ ตีหิปิ ปเทหิ ภวสฺสาทคธิตตาว วุตฺตาฯ **จิตฺตํ น ปกฺขนฺทตี**ติ ภวสฺสาทคธิตตฺตา เอว ภวนิโรธาวเห ธเมฺม จิตฺตํ น อนุปฺปวิสติฯ **นปฺปสีทตี**ติ น โอกปฺปติฯ **น สนฺติฎฺฐตี**ติ น ปติฎฺฐหติฯ **นาธิมุจฺจตี**ติ น อธิมุจฺจติฯ

อฎฺฎียมานาติ ทุกฺขาปียมานาฯ **หรายมานา**ติ ลชฺชมานาฯ **ชิคุจฺฉมานา**ติ หีเฬนฺตาฯ **วิภว**นฺติ อุเจฺฉทํฯ **อภินนฺทนฺตี**ติ วุตฺตอภินนฺทนาการทสฺสนํ **“ยโต กิร โภ”**ติอาทิฯ

ภูตนฺติ ขนฺธปญฺจกํฯ ตญฺหิ ยถาสกํ ปจฺจเยหิ ชาตตฺตา, ปรมตฺถโต วิชฺชมานตฺตา จ ภูตนฺติ วุจฺจติฯ **ภูตโต**ติ ยถาภูตสภาวโต, สลกฺขณโต, สามญฺญลกฺขณโต จฯ

๖๗๕. เอวํ สตฺตคาหโต อวลียนาติธาวนโทเส, ยถาภูตทสฺสนโต นิพฺพิทาทิคุเณ จ สุตฺตวเสเนว ทเสฺสตฺวา อิทานิ นามรูปมเตฺตปิ คมนาทิอตฺตกิจฺจสิทฺธิํ ทเสฺสตุํ **“ตสฺมา”**ติ อาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา ‘‘อสฺมี’’ติ วา ‘‘อห’’นฺติ วา คาหสฺส วตฺถุภูโต สโตฺต นาม นตฺถิ, ปรมตฺถโต นามรูปมตฺตเมว, ตสฺมาฯ สเจ โกจิ อตฺตา นาม นตฺถิ, กถมิธ นามรูปมเตฺต คมนาทิอตฺตกิจฺจสิทฺธีติ โจทนํ สนฺธายาห **“ทารุยนฺต”**นฺติอาทิฯ **“ขายตี”**ติ เอเตน ยถา นิชฺชีเว ทารุมยยเนฺต อพฺภนฺตเร วตฺตมานสฺส ชีวสฺส วเสน สอีหสฺส สพฺยาปารสฺส วิย อุปฎฺฐานมตฺตํ ปจฺจยวิเสสโต, เอวํ นิชฺชีเว นามรูปมเตฺต ปจฺจยวิเสสโต คมนาทิอตฺตกิจฺจสิทฺธีติ สอีหสฺส สพฺยาปารสฺส วิย อุปฎฺฐานนฺติ ทเสฺสติฯ

สจฺจโตติ ภูตโต, ปรมตฺถโตติ อโตฺถฯ สุญฺญํ ชีเวน ยนฺตมิว อภิสงฺขตํ ปจฺจยวเสน ปวตฺตีติ อธิปฺปาโยฯ **ทุกฺขสฺส ปุโญฺช** นิจฺจาตุรตาย **ติณกฎฺฐสทิโส** อตฺตสุญฺญตายาติ อโตฺถฯ **เอตํ** นามรูปํฯ

ยมกนฺติ ยุคฬกํฯ โส จ โข ยมกภาโว อญฺญมญฺญสนฺนิสฺสิตภาเวนาติ อาห **“อุโภ อโญฺญญฺญนิสฺสิตา”**ติฯ ตโต เอว จ เอกสฺมิํ ภิชฺชมานสฺมิํ อุโภ ภิชฺชนฺติฯ น หิ กทาจิ ปญฺจโวการภเว รูเป นิรุชฺฌเนฺต อรูปํ อนิรุชฺฌนฺตํ, อรูเป วา นิรุชฺฌเนฺต รูปํ อนิรุชฺฌนฺตํ อตฺถิฯ สฺวายํ ภโงฺค **ปจฺจยา** ปจฺจยนิโรเธเนว, นามรูปนิโรโธติ อโตฺถฯ **ปจฺจยา**ติ วา ปจฺจยภูตา, อญฺญมญฺญสฺส ปจฺจยา โหนฺตาปิ อุโภ ภิชฺชนฺติเยวาติ อโตฺถฯ

๖๗๖. **ทณฺฑาภิหต**นฺติ วิเสสเนน ทณฺฑํ, ทณฺฑาภิฆาตสฺส ปจฺจยํ ปุริสวายามญฺจ ทเสฺสติ, เภริยา ปน วิเสสิตพฺพตา สทฺทสฺส อสาธารณการณตายฯ เตเนว หิ ‘‘อญฺญา เภรี’’ติ เภรีเยว คหิตา, น ทณฺฑาทโยฯ อทิสฺสมานรูปตาย สทฺทํ นามฎฺฐานิยํ กตฺวา **‘‘เอวเมว’’**นฺติ อาทินา อุปมาสํสนฺทนํ กโรติฯ

น จกฺขุโต ชายเรติ น จกฺขายตนโต นิคฺคจฺฉนวเสน ชายนฺติฯ น หิ จกฺขายตนสฺส ปจฺจยภาวูปคมนโต ปุเพฺพ ผสฺสปญฺจมกา ลพฺภนฺติ, น จ ปเทสวโนฺต, เยน เต ตโต นิคฺคเจฺฉยฺยุํฯ เตเนวาห ‘‘ปุโญฺช นตฺถิ อนาคเต’’ติ (มหานิ. ๑๐)ฯ **น รูปโต**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **‘‘โน จ อุภินฺนมนฺตรา’’**ติ อิทํ ปน เตสํ อรูปธมฺมตฺตา อปฺปเทสตาย วุตฺตํฯ เกวลํ ปน ยสฺมิํ ขเณ ปจฺจยสมวาโย, ตทา อุปฺปชฺชนมตฺตเมวาติ อาห **‘‘เหตุํ ปฎิจฺจ ปภวนฺติ สงฺขตา’’**ติ, จกฺขุรูปาโลกมนสิการาทิเภทํ ธมฺมชาตํ นิสฺสาย ปจฺจยภูตํ การณํ ลภิตฺวา เตหิ สเมจฺจ สมฺภุย กตตฺตา สงฺขตา ผสฺสาทโย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺตีติ อโตฺถฯ ตสฺสา ปน ธมฺมานํ อุปฺปตฺติยา ปากฎํ รูปธมฺมปวตฺติํ ทเสฺสโนฺต **‘‘ยถาปิ สโทฺท ปหฎาย เภริยา’’**ติ อาหฯ ผสฺสปญฺจมคฺคหณเญฺจตฺถ ปากฎอรูปธมฺมานํ ทสฺสนํฯ เสสคาถาสุปิ เอเสว นโยฯ

วตฺถุรูปาติ หทยวตฺถุโตฯ ตนฺนิสฺสยานํ อรูปธมฺมานํ พหุเภทตฺตา สามญฺญโวหาเรน เต ทเสฺสตุํ **‘‘สงฺขตา’’**ติ วุตฺตํฯ

๖๗๗. **นิเตฺตช**นฺติ เตชหีนํ อานุภาวรหิตํฯ ยถา ปน ตํ นิเตฺตชํ, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘น ขาทตี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ น หิ อญฺญถา สทฺทหนฺสฺสหนาทีสุ นามํ ‘‘นิเตฺตช’’นฺติ สกฺกา วตฺตุํ, นาปิ รูปํ สนฺธารณาพนฺธนาทีสุฯ เตเนว หิ ‘‘รูปํ นิเตฺตช’’นฺติ วตฺวา **‘‘น หิ ตสฺส ขาทิตุกามตา’’**ติ อาทิ วุตฺตํฯ **‘‘อถ โข’’**ติอาทินา พฺยติเรกวเสนาปิ นามรูปานํ นิเตฺตชตํเยว วิภาเวติฯ อญฺญมญฺญสนฺนิสฺสเยน หิ นามรูปสฺส อตฺตกิจฺจสิทฺธิปิ ปเจฺจกํ อสมตฺถตาวิภาวนเมวฯ ตถา หิ นามรูปสฺส อตฺตสุญฺญตา, นิรีหตา, พฺยาปารวิรหตา จ สุฎฺฐุตรํ ปากฎา โหนฺติฯ

กถํ ปน ปเจฺจกํ อสมตฺถานํ สมฺหิตภาเว สมตฺถตา โหติ? อสามคฺคิยํ อเหตูนํ สามคฺคิยมฺปิ อเหตุภาวาปตฺติโตฯ น หิ ปเจฺจกํ ทฎฺฐุํ อสโกฺกนฺตานํ อนฺธานํ สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ สมฺหิตํ ทฎฺฐุํ สโกฺกตีติ โจทนํ สนฺธายาห **‘‘อิมสฺส ปนตฺถสฺสา’’**ติอาทิฯ **อิมํ อุปมํ อุทาหรนฺติ** อฎฺฐกถาจริยา อุปมายปิ อสิทฺธสฺส อตฺถสฺส สาเธตพฺพโตฯ เตเนวาห ‘‘อุปมํ เต กริสฺสามิ, อุปมายปิเธกเจฺจ วิญฺญู ปุริสา ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๖๗)ฯ **ตุฎฺฐหโฎฺฐ**ติ ยทิปาหํ จกฺขุกรณียํ กาตุํ น สโกฺกมิ, ปาทกรณียํ ปน กาตุํ สโกฺกมิ, ตฺวญฺจ จกฺขุกรณียํ, ตสฺมา อมฺหากํ อุภินฺนํ สหิตานญฺจ วเสน อิจฺฉิตเทสสมฺปตฺติ สิชฺฌตีติ ตุฎฺฐหโฎฺฐ **ชจฺจโนฺธฯ ตตฺถ ชจฺจโนฺธ**ติอาทิ อุปโมปเมยฺยสํสนฺทนํฯ ธมฺมานํ อตฺตลาโภ ปรปฎิพโทฺธติ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ ตโต ปุเพฺพ อวิชฺชมานตฺตา, ปฎิลทฺธตฺตลาภสฺสาปิ ปรปฎิพทฺธเมว อตฺถกิจฺจนฺติ ทเสฺสตุํ **‘‘น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตตี’’**ติ วุตฺตํฯ **เตสํ นามรูปานํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย อุปฺปตฺติ วา ปวตฺติ วา น จ น โหตี**ติ ชจฺจนฺธปีฐสปฺปิอุปมาย สาธิตมตฺถํ นิคเมโนฺต ‘‘อสามคฺคิยํ อเหตูนํ สามคฺคิยมฺปิ อเหตุกภาวาปตฺติโต’’ติ ยถาวุตฺตสฺส เหตุโน อเนกนฺติกภาวํ วิภาเวติฯ

ปรธมฺมวสานุวตฺติโนติ ปเรสํ อตฺตโต อเญฺญสํ เหตุปจฺจยสงฺขาตานํ ธมฺมานํ วเสน อนุวตฺตนสีลาฯ **อตฺตทุพฺพลา**ติ อตฺตนา ทุพฺพลา อสมตฺถาฯ **ปรปจฺจยโต**ติ ปเรสํ ธมฺมานํ ปจฺจยภาวโตฯ เอเตน ชนกปจฺจยํ วทติฯ เตเนวาห **‘‘ชายเร’’**ติฯ **ปรอารมฺมณโต**ติ ปเรสํ ธมฺมานํ อารมฺมณภาวโตฯ เอเตน อุปตฺถมฺภกปจฺจยํ วทติฯ ปจฺจยคฺคหณํ วา รูปาเปกฺขํ, อา

รมฺมณคฺคหณํ นามาเปกฺขํฯ **“ปรธเมฺมหี”**ติ อิทํ อารมฺมณปจฺจยานํ วิเสสนํฯ ปุริมเตฺถน หิ วุตฺตเมวตฺถํ ปจฺฉิมเตฺถน ปากฏํ กโรติฯ **ปภาวิตา**ติ อุปฺปาทิตาฯ

นาวายนฺติกูปมายปิ นามรูปานํ อวสวตฺติตํ วิภาเวตุํ **“ยถาปี”**ติอาทินา ติโสฺส คาถา วุตฺตาฯ **นิสฺสายา**ติ ปติฏฺฐายฯ **ยนฺตี**ติ คจฺฉนฺติฯ **มนุเสฺส นิสฺสายา**ติ เนตฺภูเต นิยามกกมฺมการกาทิมนุเสฺส อปสฺสายฯ น หิ เตสํ อรณคฺคหณลงฺการสณฺฐาปนอุทกุสฺสิญฺจนาทิกิริยาย วินา นาวา อิจฺฉิตเทสํ ปาปุณาติฯ **อุโภ**ติ อญฺญมญฺญํ นาวํ นิสฺสาย มนุสฺสา, มนุเสฺส นิสฺสาย นาวาติ อโตฺถฯ

เอวนฺติ วุตฺตปฺปกาเรนฯ **นานานเยหี**ติ ปฐมาทีนํ สตฺตนฺนํ ฌานานํ, เตสํ อุปจารานญฺจ วเสน จุทฺทส อรูปปริคฺคหมุขานิ, จตุธาตุววตฺถาเน วุตฺตานํ เตรสนฺนํ ธาตุปริคฺคหมุขานํ ธาตายตนขนฺธมหาภูตวเสน, อิธ วุตฺตานํ อวุตฺตานญฺจ อินฺทฺริยสจฺจปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ วเสน สมวีสติ รูปปริคฺคหมุขานิ, ตานิ ปเจฺจกํ ‘‘ผโสฺส เวทนา จิตฺต’’นฺติ อิเมสํ สมฺมุขภาเวน อุปฏฺฐิตานํ ติณฺณํ อรูปธมฺมานํ วเสน ติคุณิตานิ สมสฏฺฐิ, จุทฺทส อรูปปริคฺคหมุขานิ, ตานิ จาติ จตุสตฺตติยา นามรูปปริคฺคหนเยหิ เจว สมฺพหุลสุตฺตนฺตรถเคหมุฏฺฐิวีณาเสนารุกฺขทารุยนฺตนพฺกลาปิเภริชจฺจนฺธปงฺคุฬ็นาวามนุสฺสูปมาหิ จ นามรูปปมตฺตตาววตฺถาปนนเยหิ จฯ **สตฺตสญฺญํ อภิภวิตฺวา**ติ อนาทิกาลภาวิตํ ขนฺธปญฺจเก อตฺตคาหํ วิกฺขเมฺภตฺวาฯ **นามรูปานํ ยาถาวทสฺสน**นฺติ ‘‘อิทํ นามํ, เอตฺตกํ นามํ, น อิโต ภิโยฺยฯ อิทํ รูปํ, เอตฺตกํ รูปํ, น อิโต ภิโยฺย’’ติ จ เตสํ ลกฺขณสลฺลกฺขณมุเขน ธมฺมมตฺตภาวทสฺสนํฯ อตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต **ทิฏฺฐิวิสุทฺธี**ติ เวทิตพฺพํฯ **เอตเสฺสวา**ติ นามรูปสฺส ยาถาวทสฺสนเสฺสวฯ

ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ อฏฺฐารสมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๑๙. กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

ปจฺจยปริคฺคหกถาวณฺณนา

๖๗๘. อนนฺตรนิทฺทิฏฺฐาย ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยา วิสยภาเวน ทสฺสิตตฺตา **“เอตเสฺสวา”**ติ วุตฺตํ, น ตทญฺญโต วิเสสนตฺถํ ตทญฺญเสฺสว อภาวโตฯ อชฺฌตฺตํ วา หิ วิปสฺสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา, อชฺฌตฺตสิทฺธิยํ ปน ลกฺขณโต สพฺพมฺปิ นามรูปํ อนวเสสโต ปริคฺคหิตเมว โหตีติฯ **ปจฺจยปริคฺคเหนา**ติ เหตุมฺหิ กรณวจนํฯ ปจฺจยปริคฺคหเหตุ หิสฺส อทฺธตฺตยกงฺขาวิตรณํ โหตีติ, กรเณ วา เอตํ กรณวจนํ ปจฺจยปริคฺคหสฺส สาธกตมภาวโต กงฺขาวิตรณกิริยายฯ ยถา หิสฺส สุปริสุทฺโธ นิชฺชโฏ นิคฺคุมฺโพ ปจฺจยปริคฺคโห สิชฺฌติ, ตถาเนน กงฺขา วิตรียตีติฯ **วิตริตฺวา**ติ อติกฺกมิตฺวา, วิกฺขเมฺภตฺวาติ อโตฺถฯ ตํ ปน ญาณํ ตถาธิคตํ วสีภาวปฺปตฺตํ ฌานํ วิย โยคิโน สนฺตาเน ปพนฺธวเสน ปวตฺตตีติ กตฺวา วุตฺตํ **“ฐิตํ ญาณ”**นฺติฯ

ตนฺติ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธึฯ ตํ สมฺปาเทตุกาโม อาปชฺชตีติ สมฺพโนฺธฯ ยาถาวโต ทิฏฺฐํ นามรูปํ ติวิธทุกฺขตาโยคโต โรโค วิยฯ ปจฺจยา จสฺส โรคสมุฏฺฐานํ วิย อุปฏฺฐหนฺตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **“ยถา นาม…เป…. ปริเยสตี”**ติ อาหฯ สํสารทุกฺขนิมฺคคสฺส สนฺตานสฺส ตโต วิโมเจตุกามตาวเสน อนุกมฺปิตพฺพตา ลพฺภตีติ ตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **“ยถา วา ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ เอวเมว ฐิเต ยเทเก วทนฺติ ‘‘อนุกเมฺปตพฺพกุมารกทสฺสเนน ตสฺส มาตาปิตุอาวชฺชนํ อิธ อนุทาหรณํ นิโรเธตพฺพตาย นามรูปสฺส อนุกมฺปิตพฺพตาภาวโต’’ติ, ตทปาหตํ โหติฯ อวสฺสเณฺจตํ เอวํ อิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา เวเนยฺยปุคฺคลสนฺตาเน สตฺถุ มหากรุณาปวตฺติ เอว วิจาเรตพฺพา สิยาฯ มนฺทพุทฺธิตาย **มนฺทํ**ฯ วุฑฺฒตโรปิ โกจิ มนฺทพุทฺธิ โหตีติ ตโต วิเสสนตฺถํ **“กุมาร”**นฺติ วุตฺตํฯ โย โกจิ ปฐมวเย วตฺตมาโน ‘‘กุมาโร’’ติ วุจฺจตีติ ตโต วิเสสนตฺถํ **“ทหร”**นฺติ วุตฺตํฯ เอวมฺปิ โย อาธาวิตฺวา ปริธาวิตฺวา วิจารณโก ตรุณทารโก, โสปิ ‘‘ทหโร’’ติ วุจฺจตีติ ตโต นิวตฺตนตฺถํ **“อุตฺตานเสยฺยก”**นฺติ วุตฺตํฯ จตูหิปิ ปเทหิ กรุณายิตพฺพตํเยว ทเสฺสติฯ **อาปชฺชตี**ติ กโรติฯ

ยถา ปนสฺส เหตุปจฺจยปริเยสนาปตฺติ โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ **“โส”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ พฺยติเรกมุเขน อโตฺถ สาธิโต สมฺมเทว สาธิโต โหตีติ อเหตุกภาวํ ตาว ปฏิกฺขิปโนฺต **“น ตาวิทํ นามรูปํ อเหตุก”**นฺติ วตฺวา ตตฺถ การณมาห **“สพฺพตฺถา”**ติอาทินาฯ เหตุมนฺตเรน สติ สมฺภเว สพฺพธมฺมานํ เหตุอภาโว สมาโนติ สพฺพสมานตา สิยา, ตถา จ สติ โสตปเทสาทีสุ, พหิทฺธา จ จกฺขุวิญฺญาณาทิเหตุอภาโวติ สพฺพตฺถ, จกฺขาทีนํ อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ, ปริเภทโต อุทฺธญฺจ เหตุอภาโวติ สพฺพทา จ อนฺธาทีนํ อรูปีนํ, อสญฺญีนญฺจ เหตุอภาโวติ สเพฺพสญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ภวิตพฺพํ, เหตุอภาวา วิเสสโต ตญฺจ นตฺถีติ อาห **“สพฺพตฺถ สพฺพทา สเพฺพสญฺจ เอกสทิสภาวาปตฺติโต”**ติฯ นิทสฺสนมตฺตเณฺจตํ ยทิทํ ‘‘จกฺขุวิญฺญาณาทีสุหี’’ติฯ ยตฺตกา โลเก วิเสสา, เตหิ สเพฺพสํ, สพฺพกาลญฺจ ภวิตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ **อาทิ**-สเทฺทน วา เตสมฺปิ คหณํ กตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ตสฺมา อเหตุกภาเว วิสิฏฺฐตาย อสมฺภโว เอวาติ สพฺพตฺถ เอกสทิสภาวาปตฺติโต, สพฺพทา เอกสทิสภาวาปตฺติโต, สเพฺพสํ เอกสทิสภาวาปตฺติโตติ ปเจฺจกํ สมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ เอวํ อเหตุภาเว ปฏิสิเทฺธ วิสมเหตุวาที วเทยฺย ‘‘น อิทํ อเหตุกํ กิญฺจรหิ สเหตุกํ, เกน ปน เหตุนา สเหตุกนฺติ? อิสฺสราทินา’’ติฯ

อาทิ-สเทฺทน ปกติปุริสปชาปติกาลาทีนํ คหณํ เวทิตพฺพํ, ตํ ปฏิกฺขิปโนฺต อาห **“น อิสฺสราทิเหตุก”**นฺติอาทิฯ น นามรูปํ อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปโต อญฺญสฺส อนุปลพฺภมานตฺตา

อิสฺสรปกติอาทินเมว อภาวโตฯ ยทิ ปน อสโต อิสฺสราทิโต นามรูปสฺส อุปฺปตฺติ, เอวํ สติ สา เอว สพฺพตฺถ สพฺพทา สเพฺพสํ เอกสทิสตา อาปชฺชติฯ อถ นามรูปมตฺตเมว อิสฺสราทิเหตุกํ, นามรูปญฺจ อหุตฺวา สมฺภวนฺตํ, หุตฺวา จ วินสฺสนฺตํ ทิสฺสตีติ อิสฺสราทีหิปิ ตาทิเสหิ ภวิตพฺพํฯ ตถา จ ตทปิ สปฺปจฺจยํ สงฺขตเมวาติ ตสฺสาปิ ปจฺจยปริคฺคโห กาตโพฺพฯ อถ ตํ นุปฺปชฺชติ, อ เหตุกตา ตสฺส อาปนฺนาฯ เตนาห **“อเหตุกภาวาปตฺติโต”**ติฯ

อปิจ น อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปํฯ กึ การณํ? กเมน อุปฺปตฺติโตฯ ยทิ หิ เอวํ นิจฺจํ อิสฺสรา ทิสญฺญิตํ กมฺมกิเลสินฺทฺริยารมฺมณาทินิรเปกฺขการณมฺปิ สิยา, สเพฺพสํเยว เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติ สิยา, ยตฺตเกหิ ตโต อุปฺปชฺชิตพฺพํฯ กสฺมา? การณสฺส สนฺนิหิตภาวโตฯ ยทิ ปน ตสฺส อิจฺฉาว เสน ตสฺส อุปฺปตฺตึ ปริกเปฺปยฺยุํ, ตาสญฺจ อิจฺฉานํ เอกชฺฌํ อุปฺปตฺติยํ โก วิพโนฺธฯ อถ อญฺญมฺปิ กิญฺจิ กมฺมกิเลสินฺทฺริยารมฺมณาทิอเปกฺขิตพฺพํ อตฺถีติ เจ? ตเทว เหตุ การณํ, กิมเญฺญน อทิฏฺฐสามตฺถิเยน ปริกปฺปิเตน ปโยชนํ? ทิฏฺฐญฺหิ กมฺมาทีนํ สามตฺถิยํ ตทญฺญปจฺจยสนฺนิธาเนปิ ตทภาเว อภาวโตฯ ยถา หิ รูปาโลกมนสิการสนฺนิธาเนปิ จกฺขุโน อภาเว จกฺขุวิญฺญาณสฺส อภาวํ, ภาเว จ ภาวํ ทิสฺวา จกฺขุโน จกฺขุวิญฺญาณุปฺปาทนสมตฺถตา อตฺถีติ วิญฺญายติฯ ยถา จ ยฺวายํ ยมกานมฺปิ สมานานํ ชนกชนนีสุกฺกโสณิตาทิพาหิรปจฺจย สมภาเวปิ สตฺตานํ หีนปณีตตาทิวิเสโส ทิสฺสติ, โส จ สสนฺตาเน ตาทิสสฺส อญฺญสฺส เหตุโน อภาวา กมฺมกิเลสเหตุโกติ ตสฺส ตตฺถ สมตฺถตา อตฺถีติ วิญฺญายติ, น เอวมิสฺสราทิกสฺสฯ กา รณสฺส หิ ภาวาภาเว ผลสฺส ภาวาภาเวหิ การณสฺส สมตฺถตา วิญฺญาเยยฺยฯ น จ สนฺนิหิเต ต ทการณสฺส นามรูปสฺส อิสฺสราทิเวกเลฺลน กตฺถจิ อนุปฺปตฺติ ทิฏฺฐา, ตสฺมา อการณมิสฺสโรฯ

อถาปิ สโคฺค เอวํ อิสฺสราทิเหตุโก วุเจฺจยฺย, โสปิ สคฺคปฺปกาโร สพฺพกาลํ ตโต นิพฺพ เตฺตยฺยฯ น หิ สนฺนิหิตการณสฺส ผลสฺส อนุปฺปตฺติ ยุตฺตาฯ นิเจฺจ จ สติ อญฺญนิรเปกฺขการเณ สคฺคสฺส อาทิเยว น ยุโตฺต, ยาว อิสฺสราทิกํ การณํ, ตาว สพฺพสฺส อตฺถิภาวปฺปสงฺคโตฯ อ ถาปิ วเทยฺย “อเญฺญปิ ยถารหํ ปจฺจยา โหนฺติเยว, อิสฺสราทิกมฺปิ เตสํ สหการีการณํ โหตี”ติฯ ยเทตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ ยทิ ปโร วเทยฺย “อิธ พุทฺธิปุโพฺพ ภาวานํ รจนาวิเสโส ทิโฏฺฐ, ยถา ตํ ฆฏเคหาทีนํฯ อตฺถิ จ อชฺฌตฺติกพาหิรานํ สรีรปทุมาทีนํ รจนาวิ เสโส, ตสฺมา เตนาปิ พุทฺธิปุเพฺพน ภวิตพฺพํฯ ยสฺส จ โส พุทฺธิปุโพฺพ, โส อิสฺสราทิโก, ตสฺมา เตน นามรูปสญฺญิตสฺส โลกสฺส การเณน ภวิตพฺพ”นฺติฯ ตยิทํ อสิทฺธํ, รจิตา สรีรปทุมาทโย ติ ตเตฺถว อุปฺปนฺนตฺตาฯ อุปฺปนฺนสฺส หิ สนฺนิเวสวเสน ตถา ตถา ปฏฺฐปนํ “รจนา”ติ วุจฺจติฯ อเนกนฺติโก จายํ อพุทฺธิปุพฺพสฺสาปิ ทิฏฺฐตฺตาฯ ทิโฏฺฐ หิ นฺหารุอาทีนํ อคฺคิสํโยเคน รจนาวิ เสโส, ตถา วิสุสฺสนฺตานํ ปุพฺพจมฺมาทีนํฯ ยทิ ปนายมิสฺสราทิโก ควสฺสชคทฺรภาทีนํ กรีสาว เตฺต ปฏิมหุตํ รเจยฺย, อุมฺมโตฺต วิย วิกฺขิโตฺต สิยาฯ กิญฺจายํ โลกํ สเชฺชนฺโต อตฺตตฺถํ วา สเชฺ ชยฺย โลกตฺถํ วาฯ

ตตฺถ จ ยทิ ปุริโม มโกฺข กตกิโจฺจ น สิยา โลเกน สาเธตพฺพสฺส อตฺถิภาวโตฯ อถ ทุติ โย, กสฺมา โลกสฺส อหิตทุกฺขาวหํ ปาปํ นิรยาทึ, ชรามรณาทิญฺจ สชติ? อถ ตทุภยํ อนามสิตฺ วา กีฬตฺถํ สชติฯ กีฬา จ นาม รติอตฺถา โหติฯ วินา กีฬาย รตึ อชานนฺตานํ รติอตฺถญฺจ กีฬํ มารภโนฺต รติยํ อิสฺสโร อนิสฺสโร สิยาฯ อถ ปโยชนนิรเปโกฺข, สพฺพกาลํ สเชยฺย, ตสฺส จายํ สชนสมตฺถตา อเหตุกา วา สิยา สเหตุกา วาฯ อเหตุกา เจ, สเพฺพสํ สิยา สเหตุกา วาฯ อ เหตุกา เจ, สเพฺพสมฺปิ สิยาฯ อถ สเหตุกา, โส จสฺส เหตุ ปรโต วา สมฺภูโต สิยา อตฺตโต วาฯ ตตฺถ ปรโต เจ สมฺภูโต, ยทสฺส โส ลโทฺธ, ตสฺสายํ เวยฺยาวจฺจกรสทิโส สิยาฯ อถ อตฺต โต ตทุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ อยํ กีทิโส โลโก จาติ สพฺพมิทํ อาลุนวิสิณํ อากุลพฺยากุลํ โคยูเถน

คตมคฺคสทิสเผณปิณฺฑสมํ อวิมทฺทกฺขมํ อสารํฯ ติฏฺฐตุ ปสโงฺค, ยถาธิกตเมว วณฺณยิสฺสามฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา อิทํ นามรูปํ น อเหตุกํ, นาปิ อิสฺสราทิวิสมเหตุกํ, ตสฺมาฯ **เต**ติ เหตุปจฺจยาฯ

๖๗๙. โอฬาริกตฺตา, สุปากฏตฺตา จ รูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ **''อิมสฺส ตาว รูปกายสฺสา''**ติอาทินา ปฐมํ ตสฺส ปจฺจยปริคฺคหวิธิํ อารภติฯ ตตฺถ ยถา นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห อเหตุวิสมเหตุวาทนิวตฺติยา โหติ, เอวํ นิพฺพิทาวิราคาวหภาเวน ตตฺถ อภิรตินิวตฺติยาปิ อิจฺฉิตโพฺพติ ตํ คพฺภเสยฺยกวเสน ทเสฺสโนฺต นิพฺพตฺตฏฺฐานสฺส สุจิภาวปฏิเสธนมุเขน อสุจิภาวํ วิภาเวตุํ **''อยํ กาโย''**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ อุปฺปลาทีนิ อสุจิฏฺฐาเน นิพฺพตฺตานิปิ สยํ สุจิสมฺมตาเนวาติ ตํทสฺสนตฺถํ อพฺภนฺตรคฺคหณํฯ เตนาห ภควา –

> ''ยถา สงฺการธานสฺมิํ, อุชฺฌิตสฺมิํ มหาปเถ;
> ปทุมํ ตตฺถ ชาเยถ, สุจิคนฺธํ มโนรม''นฺติฯ (ธ. ป. ๕๘);

''นิพฺพตฺตตี''ติ อิทํ มาตุกุจฺฉิยํ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ รูปกายสฺส นิพฺพตฺตนสามญฺญโต คเหตฺวา วุตฺตํ, น ปฐมาภินิพฺพตฺติมตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา อาหารสฺส อุปตฺถมฺภกปจฺจยตาวจนํ, อุทรปฏลสฺส ปจฺฉโต กรณาทิวจนํ, ทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกูลตาวจนญฺจ สมตฺถิตํ โหติฯ เอวมวฏฺฐิเต ยเทกเจฺจหิ ปิฏฺฐิโต, ปุรโต จ กรณํ กิํ สิยา ปฏิสนฺธิกาเลติอาทิ วุตฺตํ, ตํ อปาหตํ โหติฯ **''นิพฺพตฺตกตฺตา''**ติ อิมินา พีชํ วิย องฺกุรสฺส อวิชฺชาทโย รูปกายสฺส อสาธารณการณตาย **เหตู**ติ ทเสฺสติฯ **''อุปตฺถมฺภกตฺตา''**ติ อิมินา ปน องฺกุรสฺส ปถวีสลิลปาริสิอาทโย วิย อาหาโร สาธารณการณตาย **ปจฺจโย**ติ ทเสฺสติฯ

ปญฺจ ธมฺมา เหตุปจฺจยาติ อวิชฺชาทโย ปญฺจ ธมฺมา ยถารหํ เหตุ จ ปจฺจโย จาติ อโตฺถฯ ภเวสุ วิชฺชมานโทสปฏิจฺฉาทนปตฺถนา ทฬฺหคฺคาหภาเวน สงฺขารภวานํ เหตุภูตา ชนกสหายตาย ภวนิกนฺติ ตํสหชาตอาสนฺนการณตฺตา อภิสงฺขาริกา, อปสฺสยภูตา จาติ **''มาตา วิย ทารกสฺส อุปนิสฺสยา''**ติ วุตฺตาฯ ยถา ปิตุ ชนิตสฺเกฺก ปุตฺตสฺส อุปฺปตฺตีติ ปิตา ชนโก, เอวํ **กมฺมํ** สตฺตสฺส อุปฺปาทกตฺตา **ชนกํ** วุตฺตํฯ ยถา **ธาติ** ชาตสฺส ทารกสฺส โปสนวเสน สนฺธาริกา, เอวํ **อาหาโร** อุปฺปนฺนสฺส กายสฺสาติ **สนฺธารโก** วุโตฺตฯ

กามเญฺจตฺถ อวิชฺชาทโย นามกายสฺสาปิ ปจฺจโย, ปการนฺตเรน ปน ตสฺส ปากฏํ ปจฺจยปริคฺคหวิธิํ ทเสฺสตุํ **''จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **จกฺขุญฺจา**ติ **จ**-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถฯ เตน จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาวชฺชนาทิอชฺฌตฺตํ สพฺพํ ปจฺจยชาตํ สงฺคณฺหาติฯ **รูเป จา**ติ ปน **จ**-สเทฺทน ยถา พหุลํ พาหิรรูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจโย, เอวํ อญฺญมฺปิ พาหิรํ ปจฺจยชาตํ สงฺคณฺหาติฯ **ปฏิจฺจา**ติ ปจฺจยภูตํ ลทฺธาติ อโตฺถฯ เตน จกฺขุสฺส นิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน, รูปสฺส อารมฺมณปุเรชาตอตฺถิอวิคตวเสน, อิตเรสญฺจ สงฺคหิตานํ อนนฺตราทิสหชาตาทิวเสน ปจฺจยภาวํ ทเสฺสติฯ วจนเภเท ปน การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ **อาทิ**-สเทฺทน จ ผสฺสาทีนํ วิย สหปจฺจเยหิ โสตวิญฺญาณาทีนํ สงฺคโห เวทิตโพฺพ ''ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส''ติอาทิปาฐสฺส (ม. นิ. ๑.๒๐๔; ๓.๔๒๑, ๔๒๕-๔๒๖; สํ. นิ. ๒.๔๓-๔๕; กถา. ๔๖๕, ๔๖๗) วิย ''โสตญฺจ ปฏิจฺจา''ติอาทิปาฐสฺส สงฺคหิตตฺตาฯ เอวํ สมฺมสนุปคํ สพฺพํ นามํ สหปจฺจเยน สงฺคหิตํ โหติฯ เตนาห **''นามกายสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรตี''**ติฯ

ปวตฺติํ ทิสฺวาติ เอตรหิ ปวตฺติํ ทิสฺวาฯ **เอวํ**นฺติ อิมินา น เกวลํ สปฺปจฺจยตามตฺตเมว ปจฺจามฏฺฐํ, อถ โข ยาทิเสหิ ปจฺจเยหิ เอตรหิ ปวตฺตติ, ตาทิเสหิ อวิชฺชาทิปจฺจเยเหว อตีเตปิ ปวตฺติตฺถาติ ปจฺจยสทิสตาปิ ปจฺจามฏฺฐาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๖๘๐. **ปุพฺพนฺต**นฺติ อตีตํ ขนฺธปฺปพนฺธโกฏฺฐาสํฯ **อารพฺภา**ติ อุทฺทิสฺสฯ **อโหสิํ นุ โข, น นุ โข อโหสิ**นฺติ สสฺสตาการํ, อธิจฺจสมุปฺปตฺติอาการญฺจ นิสฺสาย อตีเต อตฺตโน วิชฺชมานตํ, อวิชฺชมานตญฺจ กงฺขติฯ **กิํ นุ โข อโหสิ**นฺติ ชาติลิงฺคูปปตฺติโย นิสฺสาย ‘‘ขตฺติโย นุ โข อโหสิํ, พฺราหฺมณาทีสุ คหฏฺฐาทีสุ เทวาทีสุ อญฺญตโร นุ โข’’ติ กงฺขติฯ **กถํ นุ โข**ติ สณฺฐานาการํ นิสฺสาย ‘‘ทีโฆ นุ โข อโหสิํ, รสฺสโอทาตกาฬปมาณิกอปฺปมาณิกาทีนมฺปิ อญฺญตโร’’ติ กงฺขติฯ อิสฺสรนิมฺมานาทิํ นิสฺสาย ‘‘เกน นุ โข ปกาเรน อโหสิ’’นฺติ นิพฺพตฺตาการโต กงฺขตีติ จ วทนฺติฯ **กิํ หุตฺวา กิํ อโหสิ**นฺติ ชาติอาทิํ นิสฺสาย ‘‘ขตฺติโย หุตฺวา นุ โข พฺราหฺมโณ อโหสิํ…เป.… เทโว หุตฺวา นุ โข มนุสฺโส อโหสิ’’นฺติ อตฺตโน อปราปรุปฺปตฺติํ กงฺขติฯ สพฺพตฺถ จ **อทฺธาน**นฺติ กาลาธิวจนํฯ **ภวิสฺสามิ นุ โข**ติ สสฺสตาการํ, อุจฺเฉทาการญฺจ นิสฺสาย อนาคเต อตฺตโน วิชฺชมานตํ, อวิชฺชมานตญฺจ กงฺขติฯ เสสเมตฺถ วุตฺตนยเมวฯ **เอตรหิ วา ปน ปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธาน**นฺติ อิทานิ วา ปฏิสนฺธิมาทิํ กตฺวา จุติปริยนฺตํ สพฺพมฺปิ วตฺตมานกาลํฯ **อชฺฌตฺตํ กถํกถี โหตี**ติ อตฺตโน ขนฺเธสุ วิจิกิจฺฉา โหติฯ **อหํ นุ โขสฺมี**ติ อตฺตโน อตฺถิภาวํ กงฺขติฯ อยุตฺตํ ปเนตนฺติฯ ยุตฺตํ อยุตฺตนฺติ กา เอตฺถ จินฺตาฯ อุมฺมตฺตโก วิย หิ พาลปุถุชฺชโนฯ **โน นุ โขสฺมี**ติ อตฺตโน นตฺถิภาวํ กงฺขติฯ **กิํ นุ โขสฺมี**ติ ขตฺติโยว สมาโน อตฺตโน ขตฺติยภาวํ กงฺขติฯ เอส นโย เสเสสุฯ **กถํ นุ โขสฺมิ**นฺติ วุตฺตนยเมวฯ เกวลเญฺหตฺถ ‘‘อพฺภนฺตเร ชีโว นาม อตฺถี’’ติ คเหตฺวา ตสฺส ทีฆาทิภาวํ กงฺขโนฺต ‘‘กถํ นุ โขสฺมิ’’นฺติ กงฺขตีติ เวทิตโพฺพฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อตฺตโน สรีรสณฺฐานํ อชานโนฺต นาม นตฺถิฯ **กุโต อาคโต, โส กุหิํ คามี ภวิสฺสตี**ติ อตฺตภาวสฺส อาคติคติฏฺฐานํ กงฺขติฯ **สา สพฺพาปิ ปหียตี**ติ สา ยถาวุตฺตา โสฬสวิธาปิ วิจิกิจฺฉา วิกฺขมฺภนวเสน ปหียติฯ

๖๘๑. กุสลาทิเภทโต สพฺพปฺปการสฺสาปิ นามสฺส สาธารโณ ปจฺจโยติ, ตโต ปวตฺติโต มนสิการาทิโก กุสลาทิเภทโต สพฺพปฺปการสฺสาปิ นามสฺส อสาธารโณ ปจฺจโยติ จ โยเชตพฺพํฯ **กุสลาทิเภทโต**ติ กุสลากุสลวิปากกิริยเภทโตฯ ตสฺสาปิ โสมนสฺสสหคตาทิอญฺญตรเภทวเสน **สพฺพปฺปการสฺสาปิ**ฯ ยํ เอกนฺตโต ฉทฺวาริกํ, ตมฺปิ ฉทฺวารคฺคหเณเนว คหิตํ ยถา ฉฏฺฐารมฺมณํ ฉฬารมฺมณคฺคหเณนาติปิ วุตฺตํ **‘‘สพฺพปฺปการสฺสาปี’’**ติฯ **ตโต**ติ จกฺขุรูปาทิโตฯ **มนสิการาทิโก**ติ โยนิโสมนสิการอโยนิโสมนสิการาทิโก , กมฺมภวงฺคาทิโก จฯ กามเญฺจตฺถ ทฺวารจฺฉกฺกโยนิโสมนสิการาทิวเสน นามเสฺสว สาธารโณ, อสาธารโณ จ ปจฺจโย วุโตฺต, ตํ ปน อวิเสสวเสน วุตฺตํฯ วิเสสโต ปน กมฺมํ วิปากนามสฺส, กมฺมสมุฏฺฐานรูปานญฺจ จิตฺตํ เจตสิกนามสฺส, จิตฺตสมุฏฺฐานรูปานญฺจ สาธารโณ ปจฺจโย, ยถาวุตฺตเสฺสว จ นามสฺส, รูปสฺส จ ตทญฺญนามรูปาเปกฺขาย อสาธารโณ ปจฺจโยฯ ตถา สภาโค, อุตุสภาโค จ อาหาโร ตํสมุฏฺฐานรูปานํ สาธารโณ ปจฺจโย, ตทญฺญาเปกฺขาย อสาธารโณติ รูปสฺสาปิ สาธารโณ, อสาธารโณ จ ปจฺจโย ยถารหํ นิทฺธาเรตโพฺพฯ ปจฺจยปริคฺคโห นาม อนธิคตารหเตฺตน กาตโพฺพติ ตทเปกฺขาย **‘‘โยนิโสมนสิการสทฺธมฺมสฺสวนาทิโก กุสลเสฺสวา’’**ติ วุตฺตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน สปฺปุริสูปนิสฺสยสฺส, จตุนฺนมฺปิ วา สมฺปตฺติจกฺกานํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **วิปรีโต อกุสลสฺสา**ติ วจนโต ยถา โยนิโสมนสิการาทิวิปรีโต อกุสลเสฺสว ปจฺจโย, ตถา โยนิโสมนสิการาทิ กุสลเสฺสว ปจฺจโย โหตีติ อโตฺถฯ ยสฺส วา กุสลํ สมฺภวติ, อกุสลํ สมฺภวติ, กุสลากุสลานิ วา, ตสฺสาติ อตฺถสิทฺธเมตํฯ **กมฺมาทิโก**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อวิชฺชาทโย วิย คติกาลาทโยปิ สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ **ภวงฺคาทิโก**ติ ภวงฺคสนฺตีรณปริตฺตกิริยารหตฺตาทิโกฯ ตตฺถ **ภ**

วงฺคํ ปญฺจทฺวารมโนทฺวาราวชฺชนกิริยานํ, **สนฺตีรณํ** โวฏฺฐพฺพนสฺส, **ปริตฺตกิริยา** ยถารหํ ปริตฺตมหคฺคตกิริยานํ, **อรหตฺตํ** อาวชฺชนวชฺชานํ สพฺพกิริยานํ ปจฺจโยติ เวทิตพฺพํฯ

กมฺมนฺติ เจตนาว อธิเปฺปตา, สา จ โข กุสลากุสลาฯ วุตฺตเญฺหตํ ''กุสลากุสลเจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ, กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๗)ฯ น จิตฺตํ วิย สสมฺปยุตฺตาฯ จิตฺตเญฺหตฺถ สสมฺปยุตฺตํ อธิเปฺปตํ ''เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ, ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย''ติอาทิวจนโต (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑)ฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ กมฺมาทีสุ รูปชนกปจฺจเยสุฯ อตีตโต เอว กมฺมโต ผลํ อุปฺปชฺชติ, น วตฺตมานโตติ วุตฺตํ **''กมฺมํ อตีตเมว กมฺมสมุฏฺฐานสฺส รูปสฺส ปจฺจโย''**ติฯ ยทิ หิ ปจฺจุปฺปนฺนโต กมฺมโต ผลํ อุปฺปเชฺชยฺย, อายูหนกฺขเณ เอว ผเลน อุปฺปชฺชิตพฺพํ ภเวยฺย, น จ ตํ ทิฏฺฐมิจฺฉิตํ วาฯ น หิ โลเก กุทาจนํ กริยมานเมว กมฺมํ ผลํ เทนฺตํ ทิฏฺฐํ, ตถารูโป วา อาคโม อตฺถีติฯ นนุ จ อิทมฺปิ น ทิฏฺฐํ, ยํ วินฏฺฐโต เหตุโต ผลํ อุปฺปชฺชมานํ, มโต วา กุกฺกุโฏ วสฺสโนฺตติ? สจฺจมทิฏฺฐํ รูปธมฺมานํ ปพนฺธวิเจฺฉเท, อิทํ ปน อรูปํ ปพโนฺธปิ อตฺถีติ อุปมา น สํสนฺทติฯ กมฺมโต หิ อตีตโต เอว กมฺมสฺส กตตฺตา, อุปจิตตฺตา จ ผลํ อุปฺปชฺชติฯ วุตฺตเญฺหตํ ''กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหตี''ติอาทิ (ธ. ส. ๔๓๑)ฯ ยสฺมา อนนฺตราทิปจฺจยลาภโต อุปฺปาทกฺขเณ เอว จิตฺตสฺส พลวตา, ตสฺมา ตํ อุปฺปชฺชมานเมว รูปํ ชเนตีติ อาห **''จิตฺตํ จิตฺตสมุฏฺฐานสฺส อุปฺปชฺชมาน''**นฺติฯ รูปสฺส ปจฺจโย โหตีติ สมฺพโนฺธฯ ยสฺมา ปน รูปสฺส ฐิติกฺขเณ พลวตา ปจฺฉาชาตาทิปจฺจยลาภโต, ตสฺมา วุตฺตํ **''อุตุอาหารา...เป.... โหนฺตี''**ติ, พาหิรํ อุตุํ, อาหารญฺจ ปจฺจยํ ลภิตฺวา อตฺตโน ฐิติกฺขเณ อุตุอาหารา รูปํ ชเนนฺตีติ อโตฺถฯ

เอวนฺติ ''สาธารณาสาธารณวเสนา''ติอาทินา วุตฺตปฺปกาเรนฯ

๖๘๒. **สงฺขารานฺ**ติ สงฺขตสงฺขารานํฯ **ภงฺคนฺ**ติ มรณํฯ **ชรามรณํ นาม ชาติยา สตี**ติ อาทิ ผลทสฺสนานุปุพฺพิยา เหตุทสฺสนกฺกเมน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ กตฺวา ทสฺสิโตฯ ตตฺถ **ภเว สตี**ติ กมฺมภเว สติฯ

๖๘๓. **ปุเพฺพ วิตฺถาเรตฺวา ทสฺสิตอนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสนา**ติ ปริโยสานโต ปฏฺฐาย ปฏิโลมนเยน อาทิปาปนวเสน วิตฺถาเรตฺวา ทสฺสิตอนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสนฯ ''อสติ ชาติยา นตฺถิ ชรามรณ''นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๒.๔) หิ ปฏิโลมวเสน ทสฺสิเต ปจฺจยากาเร ''ยสฺส อภาวา ยสฺส อภาโว, โส ตสฺส ปจฺจโย''ติ พฺยติเรกโต, อนฺวยโต จ นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติฯ

๖๘๔. **ปุริมกมฺมภวสฺมิํ โมโห**ติอาทิ วุตฺตตฺถเมวฯ กมฺมสหายตฺตา กิเลสวฏฺฏํ กมฺมวเฏฺฏ ปกฺขิตฺวา วุตฺตํ **''กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสนา''**ติฯ

๖๘๕. ทิฏฺฐธโมฺม วุจฺจติ ปจฺจกฺขภูโต ปจฺจุปฺปโนฺน อตฺตภาโว, ตตฺถ เวทิตพฺพผลํ กมฺมํ **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ**ฯ ปจฺจุปฺปนฺนภวโต อนนฺตรํ เวทิตพฺพผลํ กมฺมํ **อุปปชฺชเวทนียํฯ อปราปริยาเย**ติ ทิฏฺฐธมฺมานนฺตรานาคตโต อญฺญสฺมิํ อตฺตภาวปริยาเย อตฺตภาวปริวเตฺตฯ **อโหสิกมฺมนฺ**ติ อโหสิ เอว กมฺมํ, น ตสฺส วิปาโก อโหสิ, ''อตฺถิ, ภวิสฺสติ วา''ติ เอวํ วตฺตพฺพกมฺมํฯ ปฏิปเกฺขหิ อนภิภูตตาย, ปจฺจยวิเสเสน ปฏิลทฺธวิเสสตาย จ พลวภาวํ ปตฺตา ตาทิสสฺส ปุพฺพาภิสงฺขารสฺส วเสน สาติสยา หุตฺวา ปวตฺตา ปฐมชวนเจตนา ตสฺมิํเยว อตฺตภาเว ผลทายินี **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียา** นามฯ สา หิ วุตฺตาการเรน พลวติ ชวนสนฺตาเน คุณวิเสสยุเตฺตสุ อุปการา

ปการวสปฺปวตฺติยา, อาเสวนาลาเภน อปฺปวิปากตาย จ ปฐมชวนเจตนา อิตรทฺวยํ วิย ปวตฺตสนฺตานุปรมาเปกฺขํ, โอกาสลาภาเปกฺขญฺจ กมฺมํ น โหตีติ อิเธว ปุปฺผมตฺตํ วิย ปวตฺติวิปากมตฺตํ ผลํ เทติฯ **ตถา อสโกฺกนฺต**นฺติ กมฺมสฺส วิปากทานํ นาม อุปธิปโยคาทิปจฺจยนฺตรสมวาเยเนว โหตีติ ตทภาวโต ตสฺมิํเยว อตฺตภาเว วิปากํ ทาตุํ อสโกฺกนฺตํฯ **อตฺถสาธิกา**ติ ทานาทิปาณาติปาตาทิอตฺถสฺส นิปฺผาทิกาฯ กา ปน สาติ อาห **"สตฺตมชวนเจตนา"**ติฯ สา หิ สนฺนิฏฺฐาปกเจตนา วุตฺตนเยน ปฏิลทฺธวิเสสา, ปุริมชวนเจตนาหิ ลทฺธาเสวนา จ สมานา อนนฺตรตฺตภาเว วิปากทายินี **อุปปชฺชเวทนียกมฺมํ** นามฯ **"สติ สํสารปฺปวตฺติยา"**ติ อิมินา อสติ สํสารปฺปวตฺติยํ อโหสิกมฺมปเกฺข ติฏฺฐติ วิปจฺจโนกาสสฺส อภาวโตติ ทีเปติฯ

๖๘๖. **ยํ ครุก**นฺติ ยํ อกุสลํ มหาสาวชฺชํ, กุสลํ มหานุภาวํ กมฺมํฯ **ยํ พหุล**นฺติ ยํ พหุลํ อภิณฺหโส กตํ สมาเสวิตํฯ **มรณกาเล อนุสฺสริต**นฺติ ปริพฺยตฺตภาเวน มรณสฺส อาสนฺนกาเล อนุสฺสริตํฯ อาสนฺนกาเล กเต วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ หิ วุตฺตํฯ **"ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวน"**นฺติ อิมินา ''ยํ พหุล''นฺติ วุตฺตกมฺมโต วิเสเสติฯ ตถา ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ นิวเตฺตติ ปฏิสนฺธิอากฑฺฒนานุชานนโตฯ ปฏิสนฺธิชนกวเสน หิ ครุกาทิกมฺมจตุกฺกํ วุตฺตํฯ

ตตฺถ ครุกํ สพฺพปฐมํ วิปจฺจติฯ ตถา หิ ตํ ครุกนฺติ วุตฺตํฯ ครุเก อสติ พหุลีกตํ, ตสฺมิํ อสติ อาสนฺนํ, ตสฺมิมฺปิ อสติ ''กฏตฺตา วา ปนา''ติ วุตฺตํ ปุริมชาตีสุ กตกมฺมํ วิปจฺจติฯ พหุลาสนฺนปุพฺพกเตสุ จ พลาพลํ วา ชานิตพฺพํ, ปาปโต ปาปนฺตรํ, กลฺยาณญฺจ, กลฺยาณโต จ กลฺยาณนฺตรํ, ปาปญฺจ, พหุลีกตโต จ มหโต จ ปุพฺพกตาทิ, อปฺปญฺจฯ พหุลานุสฺสรเณน วิปฺปฏิสาราทิชนนโต ปฏิปกฺขสฺส อปริปุณฺณตาย อารทฺธวิปากสฺส กมฺมสฺส, กมฺมเสสสฺส วา อปราปริยาเย เวทนียสฺส อปริกฺขีณตาย สนฺตติยา ปริณามวิเสสโตติ เตหิ เตหิ การเณหิ อาหิตพลํ ปฐมํ วิปจฺจติฯ **มหานารทกสฺสปชาตเก** วิเทหรโญฺญ เสนาปติ อลาโต, พีชโก ทาโส, ราชกญฺญา รุจา จ เอตฺถ นิทสฺสนํฯ ตถา หิ วุตฺตํ ภควตา –

''ตตฺรานนฺท , ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตี…เป.… มิจฺฉาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคติํ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติฯ ปุเพฺพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ , มรณกาเล วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคติํ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติฯ ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตี โหติ…เป.… มิจฺฉาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิเฏฺฐว ธเมฺม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺช วา อปเร วา ปริยาเยฯ

''ตตฺรานนฺท, ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตี…เป.… มิจฺฉาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคติํ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติฯ ปุเพฺพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคติํ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติฯ ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตี โหติ…เป.… มิจฺฉาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิเฏฺฐว ธเมฺม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺช วา อปเร วา ปริยาเยฯ

''ตตฺรานนฺท, ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต…เป.… สมฺมาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคติํ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติฯ ปุเพฺพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ กลฺยาณกมฺมํ สุขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคติํ

สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชติฯ ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต…เป…. สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิเฏฺฐ วา ธมฺเม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺช วา อปเร วา ปริยาเยฯ

“ตตฺรานนฺท, ยฺวายํ ปุคฺคโล อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต…เป…. สมฺมาทิฏฺฐิ กายสฺส เภทา ปรํ…เป…. นิรยํ อุปปชฺชติฯ ปุเพฺพ วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, ปจฺฉา วาสฺส ตํ กตํ โหติ ปาปกมฺมํ ทุกฺขเวทนียํ, มรณกาเล วาสฺส โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, เตน โส กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ …เป…. นิรยํ อุปปชฺชติฯ ยญฺจ โข โส อิธ ปาณาติปาตา ปฏิวิรโต โหติ…เป…. สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ, ตสฺส ทิเฏฺฐ วา ธมฺเม วิปากํ ปฏิสํเวเทติ อุปปชฺช วา อปเร วา ปริยาเย”ติ (ม. นิ. ๓.๓๐๓)ฯ

กึ พหุนา ยํ ตํ ตถาคตสฺส มหากมฺมวิภงฺคญาณํ, ตเสฺสวายํ วิสโย, ยทิทํ ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺส เตน เตน การเณน ปุพฺพาปรวิปากตา สามตฺถิยํฯ

๖๘๗. ปฏิสนฺธิทานาทิวเสน วิปากสนฺตานสฺส นิพฺพตฺตกํ ชนกํฯ เตนาห **“ตํ ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปวเตฺตปิ รูปารูปวิปากกฺขเนฺธ ชเนตี”**ติฯ สุขทุกฺขสนฺตานสฺส, นามรูปปฺปพนฺธสฺส วา จิรตรปฺปวตฺติเหตุภูตํ อุปตฺถมฺภกํฯ เตนาห **“สุขทุกฺขํ อุปตฺถเมฺภติ, อทฺธานํ ปวเตฺตตี”**ติฯ อุปปีฬกํ สุขทุกฺขปฺปพเนฺธ ปวตฺตมาเน สณิกํ สณิกํ ตํ หาเปติฯ เตนาห **“สุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาธติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทตี”**ติฯ **ฆาเตตฺวา**ติ อุปจฺฉินฺทิตฺวาฯ กมฺมสฺส อุปจฺฉินฺทนํ นาม ตสฺส วิปากปฏิพาหนเมวาติ อาห **“ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา”**ติฯ ตญฺจ อตฺตโน วิปากุปฺปตฺติยา โอกาสกรณนฺติ วุตฺตํ **“อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรตี”**ติฯ วิปจฺจนาย กโตกาสํ กมฺมํ วิปกฺกเมว นาม โหตีติ อาห **“เอวํ ปน กเมฺมน กเต โอกาเส ตํ วิปากํ อุปฺปนฺนํ นาม วุจฺจตี”**ติฯ **อุปปีฬกํ** อญฺญสฺส วิปากํ อุปจฺฉินฺทติ, น สยํ อตฺตโน วิปากํ เทติฯ **อุปฆาตกํ** ปน ทุพฺพลํ กมฺมํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา อตฺตโน วิปากํ อุปฺปาเทตีติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ พฺยาหาพาธตาทิปจฺจยูปนิปาเตน วิปากสฺส วิพาธกํ **อุปปีฬกํ,** ตถา วิปากเสฺสว อุปเจฺฉทกํ **อุปฆาตกํ**ฯ กมฺมํ อุปฆาเตตฺวา อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสกรเณน วิปจฺจเน สติ ชนกเมว สิยา, ชนกาทิภาโว นาม วิปากํ ปติ อิจฺฉิตโพฺพ, น กมฺมํ ปตีติ วิปากเสฺสว อุปฆาตกตา ยุตฺตา วิย ทิสฺสติ, วีมํสิตพฺพํฯ

กมฺมนฺตรนฺติ กมฺมวิเสโส กมฺมานํ พลาพลเภโทฯ **วิปากนฺตร**นฺติ วิปากวิเสโส, ตสฺส หีนปณีตตาทิเภโทฯ อปโร นโย – ยสฺมึ กเมฺม กเต ปฏิสนฺธิยํ, ปวเตฺต จ วิปากกฏตฺตารูปานํ อุปฺปตฺติ โหติ, ตํ **ชนกํ**ฯ ยสฺมึ ปน กเต อเญฺญน ชนิตสฺส อิฏฺฐสฺส วา อนิฏฺฐสฺส วา ผลสฺส วิพาธกวิเจฺฉทกปจฺจยานุปฺปตฺติยา, อุปพฺรูหนปจฺจยุปฺปตฺติยา จ ชนกานุภาวานุรูปํ ปริโปสจิรตรปฺปพนฺธา โหนฺติ, ตํ **อุปตฺถมฺภกํ**ฯ ชนเกน นิพฺพตฺติตํ กุสลผลํ วา อกุสลผลํ วา เยน ปจฺจนีกภูเตน โรคธาตุสมตาทินิมิตฺตตาย พาธียติ, ตํ **อุปปีฬกํ** ฯ เยน ปน กมฺมุนา ชนกสามตฺถิยวเสน จิรตรปฺปพนฺธารหมฺปิ สมานํ ผลํ วิเจฺฉทกปจฺจยุปฺปตฺติยา อุปหญฺญติ วิจฺฉิชฺชติ, ตํ **อุปฆาตกํ**ฯ ตตฺถ เกจิ ทุติยสฺส กุสลภาวํ อิตฺถนฺนามคตสฺส อปฺปาพาธทีฆายุกตาสํวตฺตนวเสน, ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ อกุสลภาวํ พฺยาหาพาธอปฺปายุกตาสํวตฺตนวเสน วเณฺณนฺติฯ เทวทตฺตาทีนํ, ปน นาคาทีนํ, อิโต อนุปทิเนฺนน ยาปนกเปตานญฺจ นรกาทีสุ อกุสลวิปากุปตฺถมฺภนุปปีฬนุปฆาตกานิ น น สนฺตีติ จตุนฺนมฺปิ อกุสลากุสลภาโว น วิรุชฺฌติฯ พุทฺธาเวณิกตาย อสาธารณเสฺสว ญาณสฺส โคจรภาวโต กมฺมนฺตราทิ **“อสาธารณํ สาวเกหี”**ติ วุตฺตํฯ **เอก**

เทสโต ชานิตพฺพํ อนวเสสโต ชานิตุํ น สกฺกา อวิสยตฺตาฯ สเพฺพน สพฺพํ อชานเน ปจฺจย ปริคฺคโห น ปริปูรตีติฯ

๖๘๘. ยถาวุตฺตํ กมฺมํ วตฺตมานวิปากปฺปพนฺธนิมิตฺตเมว อธิเปฺปตนฺติ กเมฺมกเทสตาย **“ทฺวาทสวิธํ กมฺมํ กมฺมวเฏฺฎ ปกฺขิปิตฺวา”**ติ วุตฺตํฯ กิเลสวฏฺฎมฺปิ กมฺมสหายตาย กมฺมวฏฺฎปกฺขิกเมว กตฺวา อาห **“กมฺมวฏฺฎวิปากวฏฺฎวเสนา”**ติฯ ยาทิสโต ปจฺจยโต ปจฺจุปฺปเนฺน อทฺธาเน นามรูปสฺส ปวตฺติ, ตาทิสโต เอว อิตรสฺมิมฺปิ อทฺธทฺวเยติ ยถา อตีตานาคเต นยํ เนติ, ตํ ทเสฺสโนฺต **“อิท”**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อนาคเตปิ กมฺมวฏฺฎวิปากวฏฺฎวเสเนวา**ติ เอตฺถ วุตฺตํ **เอว**-สทฺทํ ‘‘เอตรหิ อตีเตปี’’ติ เอตฺถาปิ อาเนตฺวา วตฺตพฺพํ อทฺธตฺตเยปิ กิริยากิริยผลมตฺตตาทสฺสนปรตฺตา โจทนายฯ **อิติ กมฺมเญฺจวา**ติอาทิ วุตฺตเสฺสวตฺถสฺส นิคมนวเสน วุตฺตํฯ อปราปรํ วฏฺฎนเฏฺฐน **วฏฺฎํ**ฯ ตถา ปวตฺตนํ **ปวตฺตํ**ฯ เหตุผลภาเวน สมฺพนฺธตีติ **สนฺตติ,** ปพโนฺธฯ กรณเฏฺฐน, ปจฺจเยหิ กรียตีติ วา **กิริยา**ฯ

กมฺมาติ กมฺมโตฯ สมฺภวติ เอตสฺมาติ สมฺภโว, กมฺมํ สมฺภโว เอตสฺสาติ **กมฺมสมฺภโว,** วิปาโกฯ

การณสามคฺคิยํ ทานาทีหิ สาธิตกิริยาย วตฺตมานาย การณมเตฺต กตฺตุโวหาโรติ อาห **“เนว การณโต อุทฺธํ การกํ ปสฺสตี”**ติฯ กโรตีติ หิ **การกํ**ฯ วิปากปฏิสํเวทกํ น ปสฺสตีติ สมฺพโนฺธ ฯ กามํ พาลาปิ ‘‘การโก ปฏิสํเวทโก’’ติ วทนฺตา อตฺถโต ปญฺญตฺติมตฺตเมว วทนฺติ, เต ปน วิปรีตาภินิเวสวเสนาปิ วทนฺตีติ ตํ อปฺปมาณนฺติ อาห **“สมญฺญามเตฺตน ปณฺฑิตา โวหรนฺตี”**ติฯ

๖๘๙. **เอเวต**นฺติ เอวํวิธํ เอตํ ทสฺสนํ, **สมฺมทสฺสนํ,** อวิปรีตทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ **พีชรุกฺขาทิกานํวา**ติ ยถา พีชโต รุโกฺข, รุกฺขโต ปุน พีชนฺติ อนาทิกาลิกตฺตา พีชรุกฺขสนฺตานสฺส ปุพฺพโกฏิ นตฺถิ, เอวํ กมฺมปจฺจยา วิปาโก, วิปากปจฺจยา กมฺมนฺติ อนาทิกาลิกตฺตา กมฺมวิปากสนฺตานสฺส ปุพฺพโกฏิ น ปญฺญายติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘กุกฺกุฏิยา อณฺฑํ, อณฺฑโต กุกฺกุฏี, ปุนปิ กุกฺกุฏิยา อณฺฑ’’นฺติ เอวมาทึ สงฺคณฺหาติฯ **อนาคเตปิ สํสาเร**ติ ยถา อตีเต, เอวํ อนาคเตปิ อทฺธาเน ‘‘ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏี’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๖๑๙; ที. นิ. อฏฺฐ. ๒.๙๕ อปสาทนาวณฺณนา; สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒.๖๐; อ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๔.๑๙๙; ธ. ส. อฏฺฐ. นิทานกถา; วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๖ สงฺขารปทนิเทฺทส; สุ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๕๒๓; อุทา. อฏฺฐ. ๓๙; อิติวุ. อฏฺฐ. ๑๔, ๕๘; เถรคา. อฏฺฐ. ๑.๖๗, ๙๙; ปฏิ. ม. อฏฺฐ. ๒.๑.๑๑๗; จูฬนิ. อฏฺฐ. ๖; พุ. วํ. อฏฺฐ. ๒.๕๘) วุเตฺต สํสาเร สติ กมฺมวิปากานํ อปฺปวตฺตํ น ทิสฺสติ, กมฺมวิปากานํ อปฺปวตฺติ น ทิสฺสติ, ปวตฺตติ เอวาติ อโตฺถฯ

เอตมตฺถนฺติ ‘‘กมฺมสฺส การโก นตฺถี’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๖๘๙) วุตฺตมตฺถํฯ **อสยํวสี**ติ น สยํวสิโน, มิจฺฉาภินิเวสปรวสาติ อโตฺถฯ **อญฺญมญฺญวิโรธิตา**ติ อิตรีตรวิโรธิตา, ทิฏฺฐิโย, ทิฏฺฐิยา วา อญฺญมเญฺญน วิโรธิตา วิรุทฺธาฯ

คมฺภีรญาณโคจรตาย **คมฺภีรํ**ฯ ตถา **นิปุณํ**ฯ สตฺตสุญฺญตาย, อญฺญมญฺญสภาวสุญฺญตาย จ **สุญฺญํฯ ปจฺจย**นฺติ นามรูปสฺส ปจฺจยํ, ตปฺปจฺจยปฏิเวเธเนว จ สพฺพํ ปฏิวิทฺธํ โหตีติฯ **กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหี**ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ

ปจฺจยสุญฺญํ ผลนฺติ ยถาวุตฺตมตฺถํ อุปมาย วิภาเวตุํ **“ยถา น สูริเย”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เตส**นฺติ สูริยาทีนํฯ **โส**ติ อคฺคิฯ **สมฺภาเรหี**ติ อาตปาทีหิ การเณหิฯ

ยทิ จ เหตุ จ ผลญฺจ อญฺญมญฺญรหิตํ, กถํ เหตุโต ผลํ นิพฺพตฺตตีติ อาห **“กมฺมญฺจ โข อุปาทายา”**ติฯ น เกวลํ กมฺมผลเมว สุญฺญํ กตฺตุรหิตํ, สพฺพมฺปิ ธมฺมชาตํ การกรหิตนฺติ ทเสฺสตุํ **“น เหตุํ เทโว”**ติ คาถา วุตฺตาฯ **เหตุสมฺภารปจฺจยา**ติ เหตุสมูหนิมิตฺตํ, เหตุปจฺจยนิมิตฺตํ วาฯ

๖๙๐. จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺตีติ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน ปจฺจยปริคฺคหสฺส กตตฺตา จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺตีติ วทนฺติฯ วุตฺตนเยน ปน สปฺปจฺจยนามรูปสฺส ทสฺสเนน ตีสุ อทฺธาสุ ปหีนวิจิกิจฺฉสฺส อทฺธตฺตยปริยาปนฺนา ธมฺมา อตีตปจฺจุปฺปนฺนานาคตภเวสุ จ จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ, น อนุปทธมฺมวเสน ตถาปริคฺคหสฺส อกตตฺตาฯ **สาสฺส โหติ ญาตปริญฺญา**ติ ยาย นามรูปปริคฺคหํ, ตสฺส จ ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติ, สา อสฺส โยคิโน ‘‘อิทํ นามํ, เอตฺตกํ นาม’’นฺติอาทินา, ‘‘ตสฺส อยํ ปจฺจโย, เอตฺตโก ปจฺจโย’’ติอาทินา จ ปริเจฺฉทวเสน ญาตวตี ปญฺญาติ กตฺวา ญาตปริญฺญาฯ

อิทานิ เยน การเณน อทฺธตฺตยปริยาปนฺนา ธมฺมา จุติปฏิสนฺธิวเสน วิทิตา โหนฺติ, ตํ ทเสฺสตุํ **“โส เอวํ ปชานาตี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ เตน ธมฺมานํ ภวนฺตรสงฺกโม นาม น กทาจิปิ อตฺถิ, ตตฺถ ตเตฺถว นิรุชฺฌนโตติ ทเสฺสติฯ สชฺฌาย มโนฺตทกปาน มุขมณฺฑน ปทีปสีขูปมาหิ ตเมว ธมฺมานํ สงฺกมาภาวํ วิภาเวตุํ **“อปิจ โข”**ติอาทิมาหฯ

มโนธาตุอนนฺตรนฺติ กิริยมโนธาตุยา อนนฺตรํ ลพฺภมานํ จกฺขุวิญฺญาณํฯ **น เจว อาคต**นฺติ กิริยมโนธาตุโต น เจว อาคตํ กิริยมโนธาตุยํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อภาวโตฯ **นาปิ น นิพฺพตฺตํ อนนฺตร**นฺติ กิริยมโนธาตุโต อนาคจฺฉนฺตมฺปิ ปจฺจยสามคฺคิลาเภน ตโต อนนฺตรํ นาปิ น นิพฺพตฺตํ, นิพฺพตฺตเมว โหติฯ ยถายํ ปวตฺติยํ จิตฺตปฺปวตฺติ, ตเถว ปฏิสนฺธิมฺหิ วตฺตเต จิตฺตสนฺตติ, จุติจิตฺตโต อนาคจฺฉนฺตมฺปิ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ตโต อนนฺตรํ นาปิ น นิพฺพตฺตติ, ปจฺจยสามคฺคิวเสน นิพฺพตฺตเตวาติ อโตฺถฯ สนฺตติคหเณน เจตฺถ กุโตจิ อาคมาภาวเมว วิภาเวติฯ เหตุผลภาเวน หิ สมฺพนฺธตาติ ธมฺมปฺปวตฺติ **สนฺตตี**ติฯ เตนาห **“ปุริมํ ภิชฺชเต จิตฺต”**นฺติ อาทิฯ **ปุริม**นฺติ จุติจิตฺตํฯ **ภิชฺชเต**ติ นิรุชฺฌติฯ **ปจฺฉิม**นฺติ ปฏิสนฺธิจิตฺตํฯ **ตโต**ติ จุติจิตฺตโต อนนฺตรเมว ชายติฯ ยตฺถ หิ จุติจิตฺตโต ทูเรปิ กาลนฺตเรปิ อุปฺปชฺชมานํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อนนฺตรเมว ชายตีติ วุจฺจติฯ ตสฺมา **เตสํ อนฺตริกา นตฺถิ** เตสํ จุติปฏิสนฺธิจิตฺตานํ พฺยวธายกํ กิญฺจิ นตฺถิฯ **วีจิ เตสํ น วิชฺชตี**ติ ตเสฺสว เววจนํฯ **อิโต**ติ จุติจิตฺตโต อนนฺตรํ น จ คจฺฉติ กิญฺจิ จิตฺตํฯ ตญฺหิ สสมฺปยุตฺตธมฺมํ ตเถว นิรุชฺฌติฯ **ปฏิสนฺธิ จา**ติ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณญฺจ อญฺญเมว ยถาปจฺจยํ **ชายติ** นิพฺพตฺตตีติ ปุนปิ สงฺกมาภาวเมว วิภาเวโนฺต สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํ นิคเมติฯ

๖๙๑. นามรูปคฺคหเณน , ตสฺส จ ปจฺจยธมฺมคฺคหเณน อคฺคหิตสฺส เตภูมกธมฺมสฺส อภาวโต **“วิทิตสพฺพธมฺมสฺสา”**ติ วุตฺตํฯ น เจตฺถ โลกุตฺตรธมฺมา อธิคตาฯ **ถามคตํ** โหติ อเนกาการโวการปจฺจยปริคฺคหวิธิโน อนุฏฺฐิตตฺตาฯ **สุฏฺฐุตรํ ปหียติ** ติยทฺธคตธมฺมปฺปวตฺติยา วิคตสโมฺมหตฺตาฯ **สา เอวา**ติ โสฬสวิธา กงฺขา เอวฯ ยสฺมา เอตฺถ ‘‘พุโทฺธ, ธโมฺม, สโงฺฆ, สิกฺขา’’ติ จ กงฺขาย โคจรภูตา โลกิยา ธมฺมา อธิเปฺปตาฯ น หิ โลกุตฺตรธเมฺม อารพฺภ กิเลสา ปวตฺติตุํ สโกฺกนฺติฯ **ปุพฺพโนฺต**ติ อตีตา ขนฺธายตนธาตุโยฯ **อปรโนฺต**ติ อนาคตาฯ **ปุพฺพนฺตาปรโนฺต**ติ ตทุภยํ, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ วา ตทุภยภาคยุตฺตตฺตาฯ เอวํ พุทฺธาทิคฺคห

เณน, ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมคฺคหเณน จ คหิโต อฏฺฐโม กงฺขาวิสโย นามรูปมตฺตํ, อิทปฺปจฺจย ตาคฺคหเณน ปน ตสฺส ปจฺจโย คหิโต, ตสฺมา โสฬสวตฺถุกาย กงฺขาย ปหีนาย อฏฺฐวตฺถุกา กงฺขา อปฺปติฏฺฐาว โหตีติ อาห **“น เกวลญฺจ…เป…. ปหียติเยวา”**ติฯ

ทิฏฺฐิกฏฺฐตฺตา วิจิกิจฺฉาย ยถา ทิฏฺฐิ สมุจฺฉิชฺชมานา วิจิกิจฺฉาย สทฺธึเยว สมุจฺฉิชฺชติ, เอวํ วิจิกิจฺฉา วิกฺขมฺภิยมานา ทิฏฺฐิยา สทฺธึเยว วิกฺขมฺภียตีติ อาห **“ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ วิกฺขมฺภนฺตี”**ติฯ อตฺตาภินิเวสูปนิสฺสยา หิ ‘‘อโหสึ นุ โข อห’’นฺติอาทิ (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐) นยปฺปวตฺตา โสฬสวตฺถุกา กงฺขา, สา เอว จ ปุพฺพนฺตาทิวตฺถุกภาเวน วุตฺตาฯ อตฺตา ภินิเวสวตฺถุกานิ จ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ, พุทฺธาทิวตฺถุกา จ กงฺขา ตเทกฏฺฐาติฯ ธรียนฺติ อตฺตโน ปจฺจเยหีติ ธมฺมา, ติฏฺฐติ เอตฺถ ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลนฺติ ฐิติ, ธมฺมานํ ฐิติ ธมฺมฏฺ ฐิติ, ปจฺจยธโมฺมฯ อถ วา ธโมฺมติ การณํ ‘‘ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติอาทีสุ (วิภ. ๗๑๘ อาทโย) วิย, ธมฺมสฺส ฐิติ สภาโว, ธมฺมโต จ อโญฺญ สภาโว นตฺถีติ ปจฺจยธมฺมานํ ปจฺจยภาโว ธมฺมฏฺฐิติ, ธมฺมฏฺฐิติยํ ญาณํ **ธมฺมฏฺฐิติญาณํ**ฯ สงฺขารานํ ยํ ยํ ภูตํ อนิจฺจตาทิ ยถาภูตํ, ตตฺถ ญาณนฺติ **ยถาภูตญาณํ**ฯ สมฺมา ปสฺสตีติ **สมฺมาทสฺสนํ**ฯ

อวิชฺชา ปจฺจโยติ อวิชฺชา เหตุอาทิวเสน สงฺขารานํ ยถารหํ ปจฺจโยฯ ตโต เอว **สงฺขารา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาฯ อุโภเปเต**ติ ยสฺมา อวิชฺชาปิ อาสวาทิวเสน ปจฺจยสมฺภูตาว, ตสฺมา อวิชฺชา สงฺขาราติ อุภเยปิ เอเต ธมฺมา ปจฺจยสมุปฺปนฺนาฯ **อิตี**ติ เอวํฯ **ปจฺจยปริคฺคเห ปญฺญา**ติ ปจฺจยานํ ปริจฺฉิชฺช คหณวเสน ปวตฺตา ปญฺญาฯ วุตฺตนเยน **ธมฺมฏฺฐิติญาณํ**ฯ

นิมิตฺตนฺติ สงฺขารนิมิตฺตํ, อตฺถโต ปญฺจกฺขนฺธาฯ เต หิ ฆนสญฺญาปวตฺติยา วตฺถุภาวโต นิมิตฺตํ, สวิคฺคหภาเวน อุปฏฺฐานโต วาฯ ยสฺมา อนิจฺจตา นาม สงฺขารานํ อวิปรีตากาโรฯ ตตฺถ นิจฺจตาย เลสสฺสาปิ อภาวโต **อนิจฺจโต** ปสฺสโนฺต **ยถาภูตํ ชานาติ**ฯ ตญฺจ ญาณํ อวิ ปรีตคฺคหณตาย **สมฺมาทสฺสนํ**ฯ ตํสมงฺคินา จ ปจฺจุปฺปเนฺนสุ วิย อตีตานาคเตสุปิ นยํ เนเนฺ ตน เต สุปริวิทิตา โหนฺติฯ

อนิจฺจตา จ นาม อุปฺปตฺติมโต, อุปฺปาโท จ ปจฺจยวเสนาติ อนิจฺจตา สิชฺฌมานา สงฺขา รานํ สปฺปจฺจยตํ สาเธนฺตี ยถาวุตฺตกงฺขปฺปหานาย สํวตฺตตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต **“อนิจฺจ โต…เป…. ปหียตี”**ติ อาหฯ ตตฺถ **ตทนฺวเยนา**ติ ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐสฺส อนุคมเนนฯ **เอตฺ ถา**ติ ยถาทิเฏฺฐสุ ธเมฺมสุฯ **ทุกฺขโต มนสิ กโรโนฺต**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **ปวตฺตน**ฺติ อุปา ทินฺนกฺขนฺธปฺปวตฺตํฯ ตญฺหิ กิเลสาภิสงฺขาเรหิ ปวตฺติตตฺตา สาติสยํ ทุกฺขภาเวน อุปฏฺฐาติฯ **ปวตฺตน**ฺติ ฐานนิสชฺชาทิวเสน ทุกฺขทุกฺขตาทิวเสน จ สงฺขารปฺปวตฺตนฺติ อปเรฯ ‘‘นิมิตฺตํ, ปวตฺต’’นฺติ จ วุเตฺต อชฺฌตฺตพหิทฺธาสนฺตานสญฺญิเต สพฺพสฺมึ สปฺปจฺจเย นามรูเป ยาถาวโต ปวตฺตา เอกาว ปญฺญา ปริยายวเสน ‘‘ยถาภูตญาณ’’นฺติปิ ‘‘สมฺมาทสฺสน’’นฺติปิ ตตฺถ กงฺขา วิกฺขมฺภเนน ‘‘กงฺขาวิตรณา’’ติปิ วุจฺจติฯ ยถา ‘‘รุโกฺข ปาทโป ตรู’’ติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห **“ยญฺจ ยถาภูตญาณ”**นฺติอาทิฯ

ปรมตฺถโต สาสเน อสฺสาโส นาม อริยผลํ, ปติฏฺฐา นาม อริยมโคฺค, อยํ ปน อนธิค ตมคฺคผโลปิ ตทธิคมุปายปฏิปตฺติยํ ฐิตตฺตา ลทฺธสฺสาโส วิย, ลทฺธปติโฏฺฐ วิย จ โหตีติ วุตฺตํ **“ลทฺธสฺสาโส ลทฺธปติโฏฺฐ”**ติฯ อปริหีนกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิโก วิปสฺสโก โลกิยาหิ สีลสมาธิ ปญฺญาสมฺปทาหิ สมนฺนาคตตฺตา อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌโนฺต สุคติปรายโณ จ โหตีติ วุตฺตํ **“นิยตคติโก”**ติฯ ตโต เอว **จูฬโสตาปโนฺน นาม โหติ**ฯ โสตาปโนฺน หิ ขีณาปายทุคฺคติวิ นิปาโตติฯ

อถ วา **ลทฺธสฺสาโส** ทิฏฺฐิวิสุทฺธิสมธิคเมนฯ นามรูปปริเจฺฉเทน หิ ขนฺธาทิเก สภาวสรส โต สลฺลกฺเขตฺวา สาสเน ธมฺมุปสํหิตปาโมชฺชปฺปฏิลาเภน ลทฺธสฺสาโส โหติฯ **ลทฺธปติโฏฺฐ** กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสมธิคเมนฯ สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสเนน หิ ปริมทฺทิตทิฏฺฐิกณฺฏโก วินิทฺธ ตอเหตุวิสมเหตุวาโท ยถาสกํ ปจฺจเยเหว ธมฺมมตฺตํ ชานิตฺวา สาสเน ปติฏฺฐิตสโทฺธ ลทฺธ ปติโฏฺฐ นาม โหติฯ นามรูปววตฺถาเนน ทุกฺขสจฺจํ, ธมฺมฏฺฐิติญาเณน สมุทยสจฺจํ, ตเสฺสว อปรภาเคน อนิจฺจโต มนสิการาทิวิธินา มคฺคสจฺจญฺจ อภิญฺญาย ปวตฺติยา ทุกฺขภาวํ ทิสฺวา อปฺปวเตฺต นิโรเธ เอกํเสเนว นินฺนชฺฌาสยตาย โลกิเยเนว ญาเณน จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ อธิ คตตฺตา อปาเยสุ อภพฺพุปฺปตฺติโก, โสตาปนฺนภูมิยํ ภพฺพุปฺปตฺติโก จ โหตีติ วุตฺตํ “**นิยตคติ โก**”ติฯ เตนาห “**จูฬโสตาปโนฺน นาม โหตี**”ติฯ

ตสฺมาติ ยสฺมา เอวํ มหานิสํสเมตํ ยถาภูตญาณํ, ตสฺมาฯ **สทา**ติ สพฺพกาลํ รตฺติเญฺจว ทิวา จฯ **สพฺพโส**ติ นิพฺพตฺตกเหตุอาทิปริคฺคณฺหนวเสน สพฺพปฺปกาเรนฯ

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ เอกูนวีสติมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๒๐. มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

สมฺมสนญาณกถาวณฺณนา

๖๙๒. **เอวํ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา ฐิตํ ญาณ**นฺติ อยํ อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตา วีถิปฏิปนฺนา วิปสฺสนาปญฺญา อริยมคฺคสฺส ปุพฺพภาคมโคฺค, อยํ โอภาสาทิเภโท ทสวิโธ อุปกฺกิเลโส น มโคฺคติ เอวํ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ยาถาวโต ววตฺถเปตฺวา ฐิตํ ญาณํฯ

อตีตาทิวเสน อเนกเภทภิเนฺน ธเมฺม กลาปโต สงฺขิปิตฺวา สมฺมสนํ **กลาปสมฺมสนํ,** อยํ กิร ชมฺพุทีปวาสีนํ อภิลาโปฯ ‘‘ยํ กิญฺจิ รูป’’นฺติอาทินา (ม. นิ. ๑.๓๖๑; ๒.๑๑๓; ๓.๘๖; อ. นิ. ๔.๑๘๑) นเยน หิ ธมฺมานํ วิปสฺสนา **นยวิปสฺสนา,** อยํ กิร ตมฺพปณฺณิทีปวาสีนํ อภิลาโปฯ เตเนวาห **‘‘กลาปสมฺมสนสงฺขาตาย นยวิปสฺสนายา’’**ติฯ **ตาว**-สโทฺท กมโตฺถ, เตน สมฺมสนปฺปการานํ พหุเภทตํ ทีเปติฯ พหฺภาวโต หิ เตสํ ปฐมํ นยวิปสฺสนาย โยคารมฺภํ อนุสาสติ ‘‘นยวิปสฺสนาย ตาว โยโค กรณีโย’’ติฯ **กสฺมา**ติ โจทกวจนํฯ ตสฺสายํ อธิปฺปาโย – ยทิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ สมฺปาเทตพฺพา, อถ กสฺมา ‘‘นยวิปสฺสนาย อาทิโต โยโค กาตโพฺพ’’ติ วุตฺตนฺติฯ อิตโร ตสฺสายํ อธิคมูปาโยติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อารทฺธวิปสฺสกสฺสา’’**ติอาทิมาหฯ เตเนตํ ทเสฺสติ ‘‘วิปสฺสนาย สติ อุทยพฺพยญาณุปฺปาโท, อุทยพฺพยญาเณ สติ โอภาสาทิอุปกฺกิเลสสมฺภโว, ตโต มคฺคามคฺคววตฺถานํ, ตสฺมา ตสฺส อาทิโตว อารมฺภสฺส สมฺภโว นตฺถีติ วิปสฺสนา ปฐมํ อารทฺธพฺพา’’ติฯ เอวมฺปิ ปฐมํ นยวิปสฺสนาว กสฺมา อารทฺธพฺพาติ อาห **‘‘วิปสฺสนาย จ กลาปสมฺมสนํ อาที’’**ติฯ ตญฺหิ อตีตาทิเภทภินฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานวเสน ปวตฺตนโต อาทิกมฺมิกสฺส สุกรํ สมฺมสนนฺติ อาทิภูตํฯ

ตสฺมาติ อาทิภูตตฺตาฯ อถ วา **ตสฺมา**ติ ยสฺมา อารทฺธวิปสฺสกสฺส…เป.… กลาปสมฺมสนํ อาทิ, ตสฺมาฯ **เอต**นฺติ กลาปสมฺมสนํฯ **อปิจา**ติอาทิ กลาปสมฺมสนเสฺสว วิปสฺสนาย อาทิภาเว อุปจยเหตุทสฺสนํฯ อุทยพฺพยญาณปริโยสานา ตีรณปริญฺญา, อสมฺปเตฺต เอว จ อุทยพฺพยญาเณ มคฺคามคฺคววตฺถานํ โหตีติ อาห **‘‘ตีรณปริญฺญาย วตฺตมานายา’’**ติฯ **กลาปสมฺมสเน ตาว โยโค กาตโพฺพ**ติ เอตฺถาปิ ตเสฺสว ปฐมารเมฺภ การณํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ ยสฺมา กลาปสมฺมสนํ นาม เอกวิสุทฺธิยมฺปิ น อโนฺตคธํ, เอกเจฺจ จ ตํ อนามสิตฺวาว วิปสฺสนาจารํ วเณฺณนฺติฯ เอวํ สเนฺตปิ ตํ **สุตฺตเนฺตสุ** เอกเทเสน, อนวเสสโต จ ทสฺสิตํฯ **ปฏิสมฺภิทายํ** อาทิกมฺมิกานํ มนสิการสุกรตาย วิปสฺสนาย อาทิภาเวน ฐปิตํฯ วิปสฺสนฺตสฺส จ โอภาสาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ มคฺคามคฺคญาณสมฺภโว, ตสฺมา ‘‘ตํ สมฺปาเทตุกาเมนา’’ติอาทินา อยํ วิจาโร กโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๖๙๓. **ตตฺรา**ติ ตสฺมิํ ตีรณปริญฺญาย ญาตปริญฺญานฺตรภาเว, ตาสุ วา ปริญฺญาสุฯ **วินิจฺฉโย**ติ สรูปโต, กิจฺจโต, ภูมิโต จ สนฺนิฏฺฐานํฯ โลกุตฺตราปิ ปุริมสฺมิํ สจฺจทฺวเย มคฺคสมฺปยุตฺตา ติวิธาปิ ปริญฺญา กิจฺจวเสน ลพฺภตีติ **‘‘โลกิยปริญฺญา’’**ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํฯ สภาวธมฺมานํ ลกฺขณสลฺลกฺขณโต เญยฺยอภิมุขา ปญฺญา **อภิญฺญาปญฺญาฯ ญาตเฏฺฐ**ติ ญาตภาวนิมิตฺตํฯ อภิเญฺญยฺยสฺส ชานนเหตุ **‘‘ญาณ’’**นฺติ วุจฺจติฯ **ปริญฺญาปญฺญา**ติ อนิจฺจาทิลกฺขณานิ ปริจฺฉิชฺช ชานนปญฺญาฯ **ตีรณเฏฺฐ**ติ สมฺมสนภาวเหตุฯ **ปหานปญฺญา**ติ ปหาตพฺพสฺส ปชหนปญฺญาฯ เวทยิตาทิลกฺขณวิธุรตาย **รุปฺปนลกฺขณํ** ปจฺจตฺตลกฺขณํ วุตฺตํฯ **เตสํเยว** ปจฺจตฺตลกฺขณสลฺลกฺขณวเสน คหิตธมฺมานํเยวฯ ยถา ปถวีผสฺสาทีนํ กกฺขฬผุสนาทิลกฺขณานิ ตีสุปิ ขเณสุ สลฺลกฺขิตพฺพานิ ปฏินิยตรูปตาย สภาวสิทฺธาเนว หุตฺวา คยฺหนฺ

ติ, น เอวมนิจฺจตาทิลกฺขณานิฯ ตานิ ปน ภงฺคุทยพฺพยปีฬาวสวตฺตนาการมุเขน คเหตพฺพโต สมาโรปิตรูปานิ วิย คยฺหนฺตีติ วุตฺตํ **“สามญฺญลกฺขณํ อาโรเปตฺวา”**ติฯ โลกิยปริญฺญานํเยว อธิเปฺปตตฺตา ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาว **“ปหานปริญฺญา”**ติ วุตฺตาฯ

สงฺขารปฎิเจฺฉทโตติ นามรูปววตฺถานโต, ยา ‘‘ทิฏฺฐิวิสุทฺธี’’ติ วุตฺตาฯ เกจิ ปน ‘‘ขนฺธาทีนํ วิปสฺสนาย ภูมิภาวโต สโพฺพปิ ขนฺธาทิวิจาโร สงฺขารปริเจฺฉโท’’ติ วทนฺติฯ **“ปจฺจตฺตลกฺขณปฎิเวธเสฺสว อาธิปจฺจ”**นฺติ อิมินา นามรูปปจฺจยปริคฺคหปญฺญานํ ตีรณปหานาสมตฺถตํ ทเสฺสติ ฯ ตาสมฺปิ ปน ‘‘นมนลกฺขณํ นามํ, รุปฺปนลกฺขณํ รูป’’นฺติ อรูปรูปานํ สาธารณาการสลฺลกฺขณวเสน ปวตฺติยา เอเกนากาเรน ตีรณปริยาโย, ทิฏฺฐิกงฺขาวิกฺขมฺภเนน ปหานปริยาโย ลพฺภตีติ สิยา ตีรณปหาเนสุปิ อาธิปจฺจนฺติ วทนฺติฯ อุกฺกฎฺฐนิเทฺทเสน ปน ยถา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยาว สงฺขารปริเจฺฉทตา, เอวํ ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย เอว ตีรณปหานกิจฺจตา เวทิตพฺพาฯ เอวํ หิ ติโสฺสปิ ปริญฺญา ววตฺถิตา โหนฺติ, อญฺญถา สงฺกาโร สิยาฯ **ตีรณปริญฺญาย ภูมิ** ตตฺถ ปญฺญาย อนิจฺจตาทิลกฺขณสนฺตีรณโตฯ เตนาห **“เอตสฺมิํ…เป…. อาธิปจฺจ”**นฺติฯ กามํ อุทยพฺพยญาณมฺปิ กญฺจิ มิจฺฉาภินิเวสํ ปชหติ, ตสฺส ปน อถามคตตฺตา น สาติสยํ ปหานนฺติ วุตฺตํ **“ภงฺคานุปสฺสนํ อาทิํ กตฺวา อุปริ ปหานปริญฺญาย ภูมี”**ติฯ **อนิจฺจโต อนุปสฺสโนฺต**ติ อนิจฺจาการโต สงฺขาเร อนุปสฺสโนฺต สมฺมสโนฺตฯ **นิจฺจสญฺญ**นฺติ ‘‘เตนิจฺจา สสฺสตา’’ติ ปวตฺตํ มิจฺฉาสญฺญํฯ สญฺญาสีเสน ทิฏฺฐิจิตฺตานมฺปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอเสว นโย อิโต ปเรสุปิฯ **นิพฺพินฺทโนฺต**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาทิสมฺภูตาย นิพฺพิทานุปสฺสนาย สงฺขาเร นิพฺพิชฺชนวเสน ปสฺสโนฺตฯ **นนฺทิ**นฺติ สปฺปีติกตณฺหํฯ **วิรชฺชโนฺต**ติ วิราคานุปสฺสนาย วิรชฺชนวเสน ยถา สงฺขาเรสุ ราโค นุปฺปชฺชติ, เอวํ อนุปสฺสโนฺตฯ ตถาภูโต หิ ราคํ ปชหตีติ วุจฺจติฯ **นิโรเธโนฺต**ติ นิโรธานุปสฺสนาย ยถา สงฺขารา นิรุชฺฌนฺติเยว, น อายติํ ปุนพฺภววเสน อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ อนุปสฺสโนฺตฯ ตถาภูโต หิ สงฺขารานํ สมุทยํ ปชหติ นาม อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนโตฯ **ปฎินิสฺสชฺชโนฺต**ติ ปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย ยถา สงฺขารา น ปุน อาทิยนฺติ, เอวํ โวสฺสชฺชโนฺตฯ เตนาห **“อาทานํ ปชหตี”**ติ, นิจฺจาทิวเสน วา คหณํ วิสฺสเชฺชตีติ อโตฺถฯ **สาธิตตฺตา**ติ สมฺปาทิตตฺตาฯ **อิตรา**ติ ตีรณปหานปริญฺญาฯ เอวํ ปริญฺญา นิทฺทิสิตฺวา ปริญฺญากฺกมวเสนปิ กงฺขาวิตรณานนฺตรํ ‘‘กลาปสมฺมสเน โยโค กาตโพฺพ’’ติ ยุวายมโตฺถ วุโตฺต, ตํ นิคมวเสน ปจฺจาหรโนฺต **“เตน วุตฺต”**นฺติอาทิมาห, ตํ วุตฺตตฺถเมวฯ

๖๙๔. **ตตฺรา**ติ ตสฺมิํ กลาปสมฺมสเน วิภาเวตเพฺพ, ตสฺส วา กลาปสมฺมสนสฺส อาทิภาเวฯ **อยํ ปาฬี**ติ ทสฺสิยมานํ ปฎิสมฺภิทามคฺคปาฬิมาหฯ ตตฺถ **สงฺขิปิตฺวา ววตฺถาเน ปญฺญา**ติ อตีตาทิเภทภินฺนํ ธมฺมํ เอกโต สงฺคเหตฺวา อนิจฺจาทิวเสน วินิจฺฉเย สาเธตเพฺพ ตํสาธนียา ปญฺญาฯ สมฺมสเน อนิจฺจตาทิวเสน ตีรเณ ญาณนฺติ ปวุจฺจติ, สา กถํ โหตีติ อโตฺถฯ **ววตฺถาเน สมฺมสเน**ติ จ นิปฺผาเทตเพฺพ ภุมฺมวจนํฯ **ยํ กิญฺจิ รูป**นฺติอาทีนิ ปทานิ เหฎฺฐา วุตฺตตฺถาเนวฯ **สพฺพํ รูปํ อนิจฺจโต ววตฺถเปตี**ติอาทีนิ ปน ยสฺมา ปรโต วณฺณิยิสฺสนฺติ, ตสฺมา ตเตฺถว เนสํ อตฺถํ วิภาวยิสฺสามฯ

ปาฬิววตฺถานํ ปน เอวํ เวทิตพฺพํ – เอตฺถ หิ อาทิกมฺมิกานํ วิปสฺสนามนสิการสุขตฺถํ **“ยํ กิญฺจิ รูป”**นฺติอาทินา ปฐมํ ตาว ปญฺจกฺขนฺธา อตีตาทิวิภาคมุเขน คหิตา, เต ปน ขนฺธา ยสฺมา ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธิํ ทฺวารปฺปวตฺตธมฺมวเสน วิภาคํ ลพฺภนฺติ, ตสฺมา ตทนนฺตรํ ทฺวารฉกฺกาทิวเสน ทส ฉกฺกา คหิตาฯ ยสฺมา ปน ลกฺขเณสุ อนตฺตลกฺขณํ ทุกฺขวิภาคํ, ตสฺมา ตสฺส วิภาวนาย ฉ ธาตุโย คหิตาฯ ตโต เยสุ กสิเณสุ อิโต พาหิรกานํ อตฺตาภินิเวโส, ตานิ อิเมสํ ฌานานํ อารมฺมณภาเวน อุปฎฺฐานาการมตฺตานีติ ทสฺสนตฺถํ ทส กสิณานิ คหิตานิฯ ตโต ทุกฺ

ขานุปสฺสนาย ปริวารภาเวน ปฏิกฺกูลาการวเสน ทฺวตฺตึส โกฏฺฐาสา คหิตาฯ ปุเพฺพ ขนฺธวเสน สงฺเขปโต คหิตา ธมฺมา นาติสงฺเขปวิตฺถารนเยน, วิตฺถารนเยน จ มนสิ กาตพฺพาติ ทสฺสนตฺถํ ทฺวาทสายตนานิ, อฏฺฐารส ธาตุโย จ คหิตาฯ เตสุ อิเม ธมฺมา สติปิ สุญฺญนิรีหอพฺยาปาร ภาเว ธมฺมสภาวโต อาธิปจฺจวเสน ปวตฺตนฺตีติ อนตฺตลกฺขณวิภาวนตฺถํ อินฺทฺริยานิ คหิตานิฯ เอวํ อเนกเภทภินฺนาปิเม ธมฺมา ภูมิตฺตยปริยาปนฺนตาย ติวิธาว โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ ติโสฺส ธาตุโย คหิตาฯ

เอตฺตาวตา นิมิตฺตํ ทเสฺสตฺวา ปวตฺตํ ทเสฺสตุํ กามภวาทโย นว ภวา คหิตาฯ เอตฺตเก อภิเญฺญยฺยวิเสเส ปวตฺตมนสิการโกสเลฺลน สณฺหสุขุเมสุ นิพฺพตฺติตมหคฺคตธเมฺมสุ มนสิกา โร ปวเตฺตตโพฺพติ ทสฺสนตฺถํ ฌานปฺปมญฺญารุปฺปานิ คหิตานิฯ ตตฺถ ฌานานิ นาม วุตฺตาวเส สารมฺมณานิ รูปาวจรชฺฌานานิฯ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนวิภาคโต อิเม ธมฺมา ภินฺทิตฺวา มนสิ กาตพฺพาติ ทสฺสนตฺถํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานิ คหิตานิฯ ปจฺจยาการมนสิกาโร หิ ลกฺขณตฺตยํ สุเขน, สุฏฺฐุตรญฺจ วิภาเวติ, ตสฺมา ปจฺฉโต คหิโตฯ เอวเมเต สมฺมสนียภาเวน คหิตา ขนฺธา ทิวเสน โกฏฺฐาสโต ปญฺจวีสติวิธาฯ ปเภทโต ปน อตีตาทิเภทํ อนามสิตฺวาว คยฺหมานา ทฺวีหิ อูนานิ เทฺวสตานิ โหนฺติฯ

ตตฺถ **อนิจฺจโต ววตฺถเปตี**ติอาทิโก ปฐโม ลกฺขณววตฺถาปนวาโรฯ **อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนา**ติอาทิโก ทุติโย เหตุวาโร ลกฺขณานํ เหตุกิตฺตนโตฯ **อนิจฺจํ สงฺขต**นฺติอาทิโก ปน เหตุปติฏฺฐาปนวาโร ปากฏภาวสลฺลกฺขณโตฯ **ขยเฏฺฐนา**ติ หิ ขยสภาวโต ยสฺมา รูปํ ขยสภาวํ อุปฺปชฺชิตฺวา ขยํ วยํ เภทํ คจฺฉติ, ตสฺมา อนิจฺจนฺติ อโตฺถฯ **ภยเฏฺฐนา**ติ ภายิตพฺพภาวโต ยสฺมา รูปํ ปภงฺคุรตาย ภยานกํ, ตสฺมา ทุกฺขนฺติฯ เตนาห ภควา ''ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺข''นฺติ (สํ. นิ. ๓๐.๑๕, ๔๕, ๔๖, ๗๖, ๘๕; ๒.๔.๑๔; ปฏิ. ม. ๒.๑๐)ฯ **อสารกเฏฺฐนา**ติ อสารกภาวโต, อตฺตสารวิรหโตติ อโตฺถฯ ตติยวาเร ปน ''รูปํ อนิจฺจ''นฺติ วตฺวา ตสฺส เหตุํ ปติฏฺฐาเปตุํ **''สงฺขต''**นฺติ อาทิ วุตฺตํฯ ยสฺมา สเมจฺจ สมฺภุย ปจฺจเยหิ กตํ, อนุรูเป จ ปจฺจเย ปฏิจฺจ, น วินา เตหิ สมํ, สมฺมา จ อุปฺปนฺนํ, ตสฺมา ขยวยวิราคนิโรธธมฺมนฺติฯ น หิ ปจฺจยนิพฺพตฺตํ อนิรุชฺฌนกํ นาม อตฺถิฯ เตนาห ภควา ''ยํ ตํ รูปํ ชาตํ ภูตํ สงฺขตํ ปโลกธมฺมํ, ตํ วต มา ปลุชฺชีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชตี''ติ (สํ. นิ. ๕.๓๗๙)ฯ เอเตน อนิจฺจา ปถวีธาตุ ปจฺจยนิพฺพตฺตตฺตา ตทญฺญํ ปจฺจยนิพฺพตฺตํ วิยาติ ทเสฺสติฯ เอส นโย เสสธเมฺมสุปิฯ

อิทานิ อนฺวยโต, พฺยติเรกโต จ สงฺขตธมฺมานํ อนิจฺจตํ ปติฏฺฐาเปตุํ **''ชาติปจฺจยา''**ติ อาทิ วุตฺตํฯ อนิจฺจลกฺขณเสฺสว เจตฺถ ปติฏฺฐาปนํ ตสฺมึ ปติฏฺฐาปิเต เสสลกฺขณทฺวยสฺสปิ ปติฏฺฐาปนสิทฺธิโตฯ

อิมินา เปยฺยาเลน อิเม ธมฺมราสโย สํขิตฺตาติ สมฺพนฺโธฯ **''ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตา ธมฺมา, ปญฺจกฺขนฺธา''**ติ อิทํ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส ''จกฺขุํ, ภิกฺขเว, อภิเญฺญยฺย''นฺติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๓; สํ. นิ. ๔.๔๖) ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวเตฺต ธเมฺม ทเสฺสตฺวา เตสํ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ สงฺคหิตตฺตํ ทเสฺสตุํ ''รูปํ อภิเญฺญยฺยํ...เป.... วิญฺญาณํ อภิเญฺญยฺย''นฺติ อาคตตฺตา วุตฺตํฯ **ปฏิสมฺภิทายํ** (ปฏิ. ม. ๑.๔๘) ปน ''ยํ กิญฺจิ รูป''นฺติอาทินา ปฐมํ ปญฺจกฺขเนฺธ ทเสฺสตฺวา ''จกฺขุ''นฺติอาทินา ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตา ธมฺมา ทสฺสิตาฯ ตถาทสฺสเน การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ

กสฺมา ปเนตฺถ อิเม ธมฺมราสโย สํขิตฺตาติ ปาฬิยํ วิตฺถารโต อาคตตฺตาติ ทเสฺสนฺโต **''วุตฺตํ เหต''**นฺติอาทิมาหฯ เตเนวาห **''ตํ ตตฺถ...เป.... สํขิตฺต''**นฺติฯ ตตฺถ **ตนฺ**ติ อภิ

เญฺญยฺยํฯ **เอตฺถา**ติ อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเสฯ ‘‘วิญฺญาณํ มโน ธมฺมา’’ติอาทินา ตตฺถ ตตฺถ โกฏฺฐาเส เย โลกุตฺตรธมฺมา อาคตาฯ เกจิ ปน **‘‘เอตฺถา**ติ ปฏิสมฺภิทาย’’นฺติ วทนฺติ, ตํ น สุนฺทรํฯ สมฺมสนุปคา เอว หิ ธมฺมา ปฏิสมฺภิทายํ คหิตา สมฺมสนวารสฺส อธิปฺเปตตฺตา, น อภิเญฺญยฺยนิเทฺทเส (ปฏิ. ม. ๑.๓; สํ. นิ. ๔.๔๖) วิย สเพฺพว อภิเญฺญยฺยา ธมฺมาฯ **เย** รูปารูปธมฺมาฯ **ยสฺสา**ติ โยคิโนฯ **เตสุ เตน สมฺมสนํ อารภิตพฺพํ** ยถาปากฏํ วิปสฺสนาภินิเวโสติ กตฺวาฯ ปจฺฉา ปน อนุปฏฺฐหเนฺตปิ อุปาเยน อุปฏฺฐหาเปตฺวา อนวเสสโตว สมฺมสิตพฺพาฯ

๖๙๕. ‘‘อตีตํ รูปํ อนิจฺจ’’นฺติอาทินา อนิจฺจโต สมฺมสนสฺส อตีตาทิวิภาคา ปวตฺติฏฺฐานภูตาติ อาห **‘‘เอกาทสหิ โอกาเสหี’’**ติฯ **ววตฺถาปนํ** นาม สนฺนิฏฺฐานํฯ อนิจฺจโต สนฺนิฏฺฐานเญฺจตฺถ ‘‘อนิจฺจ’’นฺติ วิปสฺสนาวาติ อาห **‘‘อนิจฺจนฺติ สมฺมสตี’’**ติฯ

กถนฺติ สมฺมสนากาโร ปุจฺฉิโตติ ตํ ปรโต อิเธว ปาฬิยํ ทุติยวาเร วุตฺตนเยเนวาติ สเงฺขเปเนว วิสฺสเชฺชติฯ อิทานิ ตมตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ **‘‘วุตฺตเญฺหต’’**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **หี**-ติ เหตุอเตฺถ นิปาโตฯ ยสฺมา ‘‘รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนา’’ติ เอวํ วุตฺตํ, ตสฺมา อิมินา วุตฺตนเยน อนิจฺจนฺติ สมฺมสตีติ โยชนาฯ

เอวมฺปิ สเงฺขโปเยวาติ วิภชิตฺวา ทเสฺสตุํ **‘‘เอสา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อตีเต**ติ อตีเต ภเวฯ อาทิกมฺมิกสฺส หิ อิทํ สมฺมสนวิธานํ, ตสฺมา ภววเสน อทฺธาเภโท อธิเปฺปโตฯ เตนาห **‘‘นยิมํ ภวํ สมฺปตฺตนฺตี’’**ติฯ เอตฺถ **อิติ**-สโทฺท เหตุอโตฺถฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยํ อตีตภเว ปริยาปนฺนํ รูปํ, ตํ อตีเตเยว ภเว ขีณํ, ตโต น อิมํ ภวํ สมฺปตฺตํ, ตสฺมา อนิจฺจํ ขยเฏฺฐน ขยสภาวตฺตาติ สมฺมสตีติฯ เอส นโย **ยํ อนาคต**นฺติอาทีสุปิฯ

ยํ พหิทฺธา, ตมฺปิ พหิทฺธา เอว ขียติ, น อชฺฌตฺตภาวํ คจฺฉตีติ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนาติ, ยํ โอฬาริกํ, ตมฺปิ ตเตฺถว ขียตีติ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนาติอาทินา โยเชตพฺพํฯ

อิทํ สพฺพมฺปีติ อิทํ อตีตาทิเภทสฺส รูปสฺส สมฺมสนโต สพฺพํ เอกาทสวิธมฺปิ สมฺมสนํ เอกํ สมฺมสนํ อนิจฺจโต สมฺมสนนฺติ กตฺวาฯ

ตนฺติ ตํ เอกาทสวิธมฺปิ รูปํฯ **สปฺปฏิภยตายา**ติ ภยานกตายฯ **ภยาวหํ โหตี**ติ อปฺปหีนวิปลฺลาสสฺส ‘‘อหํ วินสฺสามิ, มม สนฺตกํ วินสฺสตี’’ติ จิเนฺตนฺตสฺส ภยชนกํ โหติฯ **สีโหปมสุเตฺต เทวานํ วิยา**ติ สีโหปมสุเตฺต เทสิยมาเน เทวานํ วิยฯ ตตฺถ หิ –

> ‘‘ยทา ตถาคโต โลเก อุปฺปชฺชติ อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ…เป.… โส ธมฺมํ เทเสติ ‘อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมุทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโมฯ อิติ เวทนา… อิติ สญฺญา… อิติ สงฺขารา… อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม’ติฯ เยปิ เต, ภิกฺขเว, เทวา ทีฆายุกา วณฺณวโนฺต สุขพหุลา อุเจฺจสุ วิมาเนสุ จิรฏฺฐิติกา, เตปิ ตถาคตสฺส ธมฺมเทสนํ สุตฺวา เยภุเยฺยน ภยํ สํเวคํ สนฺตาสํ อาปชฺชนฺติ ‘อนิจฺจาว กิร โภ มยํ สมานา นิจฺจมฺหาติ อมญฺญิมฺห, อทฺธุวาว…เป.… อสสฺสตาว กิร โภ มยํ สมานา สสฺสตมฺหาติ อมญฺญิมฺห, มยมฺปิ กิร โภ อนิจฺจา อทฺธุวา อสสฺสตา สกฺกายปริยาปนฺนา’’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๘; อ. นิ. ๔.๓๓) –

เอวํ เทวานํ ภยุปฺปตฺติ อาคตาฯ

ขนฺธปญฺจกํ, ตเทกเทโส วา อตฺตวาทีหิ ‘‘อตฺตา’’ติ ปริกปฺปียติ, ตญฺจ เอกนฺตโต อนิจฺจํ, ทุกฺขญฺจาติ อาห **‘‘ยญฺหิ อนิจฺจํ, ตํ ทุกฺข’’**นฺติอาทิฯ ตีสุ ทุกฺขตาสุ สงฺขารทุกฺขตาว พฺยาปินี, ‘‘ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺข’’นฺติ จ อธิเปฺปตาติ วุตฺตํ **‘‘อนิจฺจตํ วา อุทยพฺพยปฏิปีฬนํ วา’’**ติฯ **อตฺตา อภวิสฺสา**ติ ‘‘การโก เวทโก สยํวสี’’ติ เอวํภูโต อตฺตา อภวิสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ เอวญฺหิ สติ รูปสฺส อาพาธาย สํวตฺตนํ อยุชฺชมานกํ สิยาฯ ยถา รูปกฺขเนฺธ อเภทโต ติวิธํ สมฺมสนํ, เภทโต เตตฺตึสวิธํ, เอวํ เวทนากฺขนฺธาทีสุปีติ อิมมตฺถํ **‘‘เอส นโย’’**ติ อติทิสติฯ เตน ขนฺธวเสน ตาว เภทโต ปญฺจสฏฺฐิอธิกา สตํ สมฺมสนวารา ทสฺสิตา โหนฺติฯ อิมินา นเยน ทฺวารฉกฺกาทีสุปิ ยถารหํ สมฺมสนเภโท เวทิตโพฺพฯ

๖๙๖. **นิยมโต สงฺขตาทิเภทํ โหตี**ติ เอกํเสน สงฺขตตาทิวิเสสวนฺตํ โหติ อสงฺขตาทิสภาเว อนิจฺจตาย อสมฺภวโตฯ **อสฺสา**ติ อนิจฺจสฺสฯ **ปริยายทสฺสนตฺถ**นฺติ เววจนทสฺสนตฺถํ, ตํ ปน ‘‘ขยธมฺม’’นฺติอาทีนํ วเสน เวทิตพฺพํ, น ปุริมานํ ติณฺณํฯ น หิ ตเทว ตสฺส ปริยาโย โหติ, นาปิ สงฺขตปฏิจฺจสมุปฺปนฺนปทานิ หุตฺวา อภาวทีปนโต ปากภาวทีปนโตฯ ปากภาวทีปเนน ปน อนิจฺจตาย สาธนปเกฺข ติฏฺฐนฺติฯ เตเนว หิ สเพฺพสํ ปทานํ ปริยายตาภาวโต **‘‘นานากาเรหิ วา’’**ติ วิกปฺปนฺตรํ คหิตํฯ **มนสิการปฺปวตฺตีทสฺสนตฺถ**นฺติ อนิจฺจตาย อุปฺพฺรูหนมนสิการปวตฺติทสฺสนตฺถํฯ

จตฺตารีสาการอนุปสฺสนากถาวณฺณนา

๖๙๗. **โส**ติ โยคาวจโรฯ **ตสฺสา**ติ ยถาวุตฺตเภทสฺส อนิจฺจตาทิสมฺมสนสฺสฯ **ถิรภาวตฺถายา**ติ ทฬฺหภาวตฺถาย อนิจฺจาทิอาการสฺส ปุนปฺปุนํ มนสิกาโร วิย พหุลีการภาวโตฯ ยํ ตํ ภควตา เอตสฺส วิภเงฺค อนิจฺจาทิสมฺมสนํ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ **อนุโลมิก**นฺติ อริยมคฺคาธิคมสฺส อนุกูลํฯ **ขนฺติ**นฺติ ญาณขนฺตึฯ ญาณญฺหิ วิสยสภาวํ โอคาเหตฺวา ววตฺถาเนน ขมติ สหตีติ ขนฺตีติ วุจฺจติฯ **สมฺมตฺตนิยาม**นฺติ อริยมคฺคํฯ โส หิ สมฺมาทิฏฺฐิอาทิสมฺมตฺตเญฺจว อนิวตฺติธมฺมตาย นิยาโม จาติ วุจฺจติฯ **‘‘อาทินา นเยนา’’**ติ อิมินา ‘‘ปญฺจกฺขเนฺธ ทุกฺขโต ปสฺสโนฺต อนุโลมิกํ ขนฺตึ ปฏิลภติ, ขนฺธานํ นิโรโธ สุขํ นิพฺพานนฺติ ปสฺสโนฺต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๓๘) เอวมาทิโก ปาฐเสโส โรคาทิปฏิปกฺขโยชนาวเสน วิตฺถาเรตโพฺพฯ **‘‘ขนฺธานํ นิโรโธ นิจฺจํ นิพฺพาน’’**นฺติ วจเนน สงฺขารานํ ทุกฺขโรคตาทิปฏิปกฺข นิพฺพานสฺส สุขาโรคฺยาทิภาโว ‘‘อาทินา นเยนา’’ติ เอตฺถ นยคฺคหเณน ทีปิโตติฯ อวเสโส สโพฺพ ปาโฐ ปกาสิโต เอว โหตีติฯ

กามเญฺจตํ จตฺตารีสาย อากาเรหิ สมฺมสนํ อนุโลมญาเณ ภาเวตพฺพวิธานํฯ เตนาห **‘‘อนุโลมญาณํ วิภชเนฺตน...เป.... วุตฺต’’**นฺติ, อิโต ปฏฺฐาย ปน กตปริจยเสฺสว กิจฺจาวหํ โหตีติ อิธาปิ วุตฺตนฺตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ตสฺสาปี**ติ น เกวลํ กลาปสมฺมสนเสฺสว, อถ โข ยถาทสฺสิตสฺส จตฺตาลีสปฺปเภทสฺส อนิจฺจาทิสมฺมสนสฺสปิฯ ตญฺหิ อนุโลมิกขนฺติปฏิลาภาย, สมฺมตฺตนิยาโมกฺกมนาย จ สํวตฺตนโต เอกํสโต อิจฺฉิตพฺพํฯ วุตฺตญฺหิ –

> ‘‘โส วต, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กญฺจิ สงฺขารํ นิจฺจโต สมนุปสฺสโนฺต อนุโลมิกาย ขนฺติยา สมนฺนาคโต ภวิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, อนุโลมิกาย ขนฺติยา อสมนฺนาคโต สมฺมตฺตนิยามํ โอกฺกมิสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ, สมฺมตฺตนิยามํ อโนกฺกมมาโน โสตาปตฺติผลํ วา…เป.… อรหตฺตํ วา สจฺฉิกริสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ โส วต, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สพฺพสงฺขาเร อนิจฺจโต สมนุปสฺสโนฺต’’ติ (อ. นิ. ๖.๙๘; ปฏิ. ม. ๓.๓๖) –

อาทิ สุกฺกปโกฺข วิตฺถาเรตโพฺพฯ ตถา ‘‘โส วต, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ กญฺจิ สงฺขารํ สุขโต, ทุกฺขโต, กญฺจิ ธมฺมํ อตฺตโต, อนตฺตโต’’ติ (ปฏิ. ม. ๓.๓๖) วิตฺถาเรตโพฺพฯ

๖๙๘. เอเกกํ ขนฺธํ อนิจฺจาทิสมฺมสนสฺส วเสน สมฺมสตีติ สมฺพโนฺธฯ ตสฺส ปน สมฺมสนสฺส ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ สาธารณตาย **‘‘เอเกกํ ขนฺธ’’**นฺติ วุตฺตํฯ **อนจฺจนฺติกตายา**ติ อจฺจนฺติกตาภาวโต, อสสฺสตตายาติ อโตฺถฯ สสฺสตญฺหิ อจฺจนฺติกํ ปราย โกฏิยา อภาวโตฯ **อาทิ อนฺตวนฺตตายา**ติ ปุพฺพาปรโกฏิวนฺตตาย, อุทยพฺพยธมฺมโตติ อโตฺถฯ อนิจฺจโต สมฺมสตีติ สมฺพโนฺธฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ

อนิจฺจโตติ จ อทฺธุวโตฯ เอตญฺหิ น นิจฺจํ, ขณิกตาย อสทาภาวิตาย วา น อิจฺจํ น อุปคนฺตพฺพนฺติ **อนิจฺจํฯ อุปฺปาทวยปฏิปีฬนตายา**ติ อุปฺปาเทน, วเยน จ ปติ ปติ ขเณ ขเณ ตํสมงฺคิโน วิพาธนสภาวตฺตา, เตหิ วา สยเมว วิพาเธตพฺพตฺตาฯ อุทยพฺพยวโนฺต หิ ธมฺมา อภิณฺหํ เตหิ ปฏิปีฬิตา เอว โหนฺติ, ยา ปีฬนา ‘‘สงฺขารทุกฺขตา’’ติ วุจฺจติฯ **ทุกฺขวตฺถุตายา**ติ ติวิธสฺสาปิ ทุกฺขสฺส, สํสารทุกฺขสฺส จ อธิฏฺฐานภาวโตฯ **ปจฺจยยาปนียตายา**ติ ยถารหํ ปจฺจเยหิ ยาเปตพฺพตายฯ **โรคมูลตายา**ติ มูลพฺยาธิ วิย อนุพนฺธพฺยาธีนํ มูลภาวโต, ปททุวเยนาปิ ยาปฺยโรคสทิสโตติ ทเสฺสติฯ ยาปฺยพฺยาธิ หิ โรโค อิตโร อาพาโธติฯ **ทุกฺขตาสูลโยคิตายา**ติ ติวิธทุกฺขตาสงฺขาเตน รุชฺชเนน ยุชฺชตายฯ **กิเลสาสุจิปคฺฆรณตายา**ติ ยถารหมารมฺมณวเสน, สมฺปนาคมวเสน จ ราคาทิกิเลสาสุจิวิสฺสนฺทนโตฯ อหุตฺวา สมฺภวโต อุปฺปตฺติยา **อุทฺธุมาตตา**ฯ

อโนฺตตุทนตายาติ อพฺภนฺตเร ตุทนโตฯ ทุกฺขเวทนาทโย วิย หิ อิเม สงฺขารา อตฺตภาวสฺส อพฺภนฺตรคตา เอว อุทยพฺพยวเสน ตุทนฺติฯ อริยมคฺคสณฺฑาเสน วินา นีหริตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย **ทุนฺนีหรณียตา** ตณฺหาทิฏฺฐาภินิเวสทฬฺหภาวโตฯ **อฆ**นฺติ ปาปํ วิย อริยชเนหิ วิครหิตพฺพํฯ สตฺตานํ อนตฺถชนนโต อวฑฺฒิอาวหํ, ปาปสฺส จ วตฺถุภูตํ ขนฺธปญฺจกนฺติ อาห **‘‘วิครห...เป.... อฆโต**’’ติฯ **อเสริภาวชนกตายา**ติ ปรวสตาชนนโตฯ ยถา คิลาโน อเณฺญหิ สํเวสนวุฏฺฐาปนาทินา ปรปฏิพทฺธสรีรวุตฺติโก อเสรี, เอวเมเตปิ อเสริภาวชนกาฯ **อวสตายา**ติ อวสวตฺตนโตฯ ยถา ปโรสตโนฺต ปุริโส ปรสฺส วสํ น คจฺฉติ, เอวํ สุภสุขาทิภาเวน วเส วเตฺตตุํ อสกฺกุเณยฺยโตฯ **อวิเธยฺยตายา**ติ ‘‘มา ชีรถ, มา มียถา’’ติอาทินา วิธาตุํ อสกฺกุเณยฺยโตฯ **ปลุชฺชนตายา**ติ พฺยาธิอาทีหิ ปกาเรหิ ฉิชฺชนโต วินสฺสนโตฯ เตหิ เอว วา อาพฺยสนโตฯ พฺยสนโตฺถ หิ โลกสโทฺท, ปสโทฺท ภุสโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ พฺยาธิอาทีหิ จ ขนฺธานํ พฺยสนนฺติฯ พฺยสนาวหภาเวน เอตีติ **อีติ,** อาคนฺตุกานํ อกุสลปกฺขิยานํ พฺยสนเหตูนํ เอตํ อธิวจนํฯ ขนฺธา จ เอทิสาติ อาห **‘‘อเนกพฺยสนาวหตาย อีติโต**’’ติฯ

อุปทฺทวตีติ อุปทฺทโว, อนตฺถํ ชเนโนฺต อภิภวติ อโชฺฌตฺถรตีติ อโตฺถ, ราชทณฺฑาทีนํ เอตํ อธิวจนํฯ ขนฺธา จ เอทิสาติ วุตฺตํ **‘‘อวิทิตานํ...เป.... อุปทฺทวโต**’’ติฯ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกภยาวหโต, อภยปฏิปกฺขโต จ ขนฺธา ภยนฺติ อาห **‘‘สพฺพภยานํ...เป.... ภยโต**’’ติฯ พหิทฺธา ญาติพฺยสนาทีหิ, อชฺฌตฺตํ ราคาทีหิ อนเตฺถหิ อุปสชฺชนเฏฺฐน, อุปสคฺคสทิสตาย จ อุปสโคฺคฯ **อุปสโคฺค**ติ จ เทวตูปสํหารวเสน ปวโตฺต พฺยาธิอาทิอนโตฺถฯ โส อตฺถกาเมน มุหุตฺตมฺปิ น อชฺฌุเปกฺขิตโพฺพ โหติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘อเนเกหิ...เป.... อุปสคฺคโต**’’ติฯ **โทสูปสฏฺฐตายา**ติ อารมฺมณโต, สมฺปโยคโต จ ราคาทิโทเสหิ อุเปตตายฯ โลกธมฺมา ลาภาทิเหตุกา อนุนยปฏิฆา, เตหิ, พฺยาธิอาทีหิ จ อนวฏฺฐิตตา **ปจลิตตา**ฯ

อุปกฺกเมนาติ อตฺตโน, ปรสฺส วา ปโยเคนฯ **สรเสนา**ติ สภาเวนฯ **ปภงฺคุปคมนสีลตา** ภิทุรตาฯ **สพฺพาวตฺถนิปาติตายา**ติ รุกฺขผลํ วิย อติตรุณกาลโต ปฏฺฐาย สพฺพาสุ อวตฺถาสุ นิปตนสีลตายฯ อนิปตสฺสปิ สเพฺพน สพฺพํ อสารตาย **ถิรภาวสฺส อภาวตาย**ฯ ถิรญฺหิ ธุวํ นาม โหติฯ ตายิตุํ รกฺขิตุํ อสมตฺถตาย น ตายโนติ อตายโน, ตพฺภาโว **อตายนตา**ฯ ตาณาสีสาย อุปคตสฺส **อลพฺภเนยฺยเขมตา**ฯ ทุกฺขภีติยา อุปลียนาธิปฺปาเยน **อลฺลียิตุํ**ฯ ทุกฺขนิวตฺตนํ **เลณกิจฺจํ**ฯ ชาติอาทิภยานํ หึสนํ วิธมนํ **ภยสารกตฺตํฯ ยถาปริกปฺปิเตหี**ติ ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเนหิ พาเลหิ ปริกปฺปิตปฺปกาเรหิฯ **ริตฺตตายา**ติ วิวิตฺตตาย, วิรหิตตายาติ อโตฺถฯ อโนฺตสาราภาโว **ริตฺตตา**ฯ สา เอว จ ตุจฺฉตาติ อาห **“ริตฺตตาเยว ตุจฺฉโต”**ติฯ **อปฺปกตฺตา**ติ ปริตฺตตฺตา, ลามกตฺตา วาฯ ธุวสาราภาวาทีหิ สทฺธิํ อตฺตสาราภาวํ ริตฺตปเทน วตฺวา นิพฺพตฺติตมตฺตสาราภาวเมว สุญฺญปเทน ทเสฺสตุํ **“สามิ...เป.... สุญฺญโต”**ติ วุตฺตํฯ ยถา เกนจิ สามิอาทิลกฺขเณน อตฺตนา สุญฺญา เอเต, เอวํ สยมฺปิ อตํสภาโวติ อาห **“สยญฺจ... เป.... อนตฺตโต”**ติฯ น อตฺตาติ หิ อนตฺตาติฯ

ปวตฺติทุกฺขตายาติ ภวปวตฺติทุกฺขภาวโตฯ ภวปวตฺติ จ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ อนิจฺจาทิอากาเรน ปวตฺตนเมว, โส จ อาทีนโวฯ ยถาห ‘‘ยํ, ภิกฺขเว, ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา อนิจฺจา ทุกฺขา วิปริณามธมฺมาฯ อยํ, ภิกฺขเว, ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ อาทีนโว’’ติฯ เตนาห **“ทุกฺขสฺส จ อาทีนวตายา”**ติฯ **อาทีน**นฺติ ภาวนปุํสกนิเทฺทโส ยถา ‘‘เอกมนฺต’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๑๖๕), อติ วิย กปณนฺติ อโตฺถฯ ภุสโตฺถ หิ อยํ **อา**-กาโรฯ ยถา ‘‘ทฺวิธา ฉิทฺทกํ วิจฺฉิทฺทก’’นฺติ เอตฺถ ทฺวิ-สทฺทสฺส อเตฺถ **วิ**-สโทฺท, เอวมิธาปีติ อาห **“เทฺวธา ปริณามปกติตาย วิปริณามธมฺมโต”**ติฯ วิปริณาโม จ วิปรีตสภาวาปตฺติฯ **ทุพฺพลตายา**ติ สรสภิทุรตาย พลาภาวโตฯ ทุพฺพลมฺปิ กิญฺจิ มุทุกมฺมญฺญาภาเวน ทุปฺปธํสิยาฯ อิเม ปน สุปธํสิยา เอวาติ อาห **“เผคฺคุ วิย สุขภญฺชนียตาย จา”**ติฯ อฆสฺส ปาปสฺส เหตุตา **อฆเหตุตา**ฯ ขนฺธปฏิพทฺธเมว หิ สพฺพํ กิพฺพิสนฺติฯ อิเม รูปาทโย สุขเหตุ, น ทุกฺขเหตูติ ชนิตวิสฺสาสานํ หนนสีลตาย, ขเนฺธสุ หิ ‘‘เอตํ มมา’’ติ คาหวเสน สตฺตา พฺยสนํ ปาปุณนฺติ, วิสฺสาสํ วา หนนฺตีติ **วิสฺสาสฆาติโน,** ตพฺภาวโตฯ

วิคตภวตายาติ อปคตวฑฺฒิตายฯ วิภวตณฺหา, วิภวทิฏฺฐิ จ วิภโว อุตฺตรปทโลเปน, ตโต **วิภวโต,** ปิตุสทิสสฺส วา สภาวเหตุโน **วิภวโต** วินาสโต สมฺภูตตายฯ อาสวานํ อารมฺมณาทินา ปจฺจยภาโว **อาสวปทฏฺฐานตา**ฯ พีชาทิโก อสาธารโณ **เหตุ,** ภูตสลิลาทิโก สาธารโณ **ปจฺจโย**ฯ เอส นโย อชฺฌเตฺตปิฯ เตหิ สเมจฺจ สมฺภุย กโต **สงฺขโตฯ มจฺจุมารสฺส** อธิฏฺฐานภาเวน, **กิเลสมารสฺส** ปจฺจยภาเวน สํวฑฺฒนโต **อามิสภูตตา,** ขนฺธาปิ ขนฺธานํ อามิสภูตา ปจฺจยภาเวน สํวฑฺฒนโต, ตทโนฺตคธา **อภิสงฺขาราฯ เทวปุตฺตมารสฺส** ปน ‘‘มเมต’’นฺติ อธิมานวเสน อามิสภาโวติ ขนฺธาทิมารานมฺปิ อิเมสํ ยถารหํ อามิสภูตตา วตฺตพฺพาฯ ธมฺมสโทฺท ‘‘ชาติธมฺมาน’’นฺติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๓๗๓; ปฏิ. ม. ๑.๓๓) วิย ปกติอโตฺถ , ‘‘ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติอาทีสุ (วิภ. ๗๑๘ อาทโย) วิย เหตุอโตฺถ จาติ อาห **“ชาติชราพฺยาธิมรณปกติตาย, โสกปริเทวอุปายาสเหตุตายา”**ติฯ **สํกิเลสตฺตย**คฺคหเณน ตเทกฏฺฐานํ ทสนฺนํ กิเลสวตฺถูนมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ ตทารมฺมณาปิ หิ ธมฺมา ตทนติวตฺตนโต สํกิเลสิกา เอวฯ ตถา ขุทฺทา, ตณฺหา, ชฏาทีสุ สรีรสฺส, สํกิเลสสฺส จ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ

จตฺตารีสาปิ สมฺมสนานิ ตีสุ อนุปสฺสนาสุ อโนฺตคธาเนวาติ ตทโนฺตคธภาวํ ทเสฺสตุํ **“เอตฺถ หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อนิจฺจานุปสฺสนานิ** สรูปโต , ปริยายโต จ อนิจฺจภาววิภาวนโตฯ เอส นโย อิตเรสุปิฯ **“อสารกโต”**ติ อิทํ นิจฺจสาราภาววิภาวนํฯ

เอตฺตาวตา กลาปโต ธเมฺม สงฺคเหตฺวา นยโต สมฺมสนมตฺตํ ทสฺสิตํ, น ตาว อนุปทธมฺม วิปสฺสนา วิหิตาติ **“สมฺมสนารมฺภวิธาน”**นฺติฯ วุตฺตํฯ

อินฺทฺริยติกฺขการณนวกกถาวณฺณนา

๖๙๙. เอกจฺจสฺส ติกฺขินฺทฺริยสฺส มหาปญฺญสฺส นยวิปสฺสนาวเสเนว อุทยพฺพยญาณํ อุปฺปชฺชติ, อิตรสฺส นุปฺปชฺชติฯ ตํ สนฺธาย **“ยสฺส ปน…เป…. น สมฺปชฺชตี”**ติ วุตฺตํฯ อุทยพฺพยญาณุปฺปตฺติ หิ อิธ นยวิปสฺสนาย สมฺปชฺชนนฺติ อธิเปฺปตํฯ เตน ‘‘นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺติ…เป…. อนุตฺตรา จ อโพฺพสาเนนา’’ติ เอวํ วุตฺตานํ นวนฺนํ อาการานํ วเสน อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ กตฺวา สปฺปายานิ เสวมาเนน สมฺมสิตพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ

เตนาติ โยคินาฯ **นวหากาเรหี**ติ วกฺขมาเนหิ นวหิ อากาเรหิฯ **อินฺทฺริยานี**ติ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิฯ **ติกฺขานี**ติ ติขิณานิ วิสทานิ สูรานิฯ **อุปฺปนฺนุปฺปนฺนาน**นฺติ ขเณ ขเณ อุปฺปนฺนานํ อุปฺปนฺนานํฯ **สงฺขาราน**นฺติ วิปสฺสิยมานานํ รูปารูปธมฺมานํฯ **ขยเมวา**ติ ปฐมํ อุปฺปาทํ ทิสฺวา ตํ มุญฺจิตฺวา ขยเมว ภงฺคเมว ปสฺสติฯ ตสฺส ตถาขยทสฺสนปสุตสฺส วิปสฺสนาปญฺญา ติกฺขา สูรา วหติ, อิตรานิ จ อินฺทฺริยานิฯ **ตตฺถา**ติ ขยทสฺสเนฯ **สกฺกจฺจกิริยายา**ติ อาทรการิตาย, ยถา ขยทสฺสนปรเมเนว วิปสฺสนาญาณํ ปวตฺตติ, เอวํ ตํ อาทรชาโต สมฺปาเทติฯ **สาตจฺจกิริยายา**ติ อวิเจฺฉทกิริยาย, ยถา วิปสฺสนาญาณํ ขยทสฺสนวเสน นิรนฺตรเมว ปวตฺตติ, เอวํ ยุตฺตปฺปยุโตฺต นํ สมฺปาเทติฯ **สปฺปายกิริยายา**ติ อนุรูปกิริยาย อาวาสาทิสตฺตวิธสปฺปายาเสวนกิริยาย ฯ **นิมิตฺตคฺคาเหนา**ติ ยถา มนสิกโรนฺตสฺส วิปสฺสนาสมาธิ อุปฺปโนฺน, ตสฺส อาการสฺส สลฺลกฺขณวเสน สมถนิมิตฺตคฺคหเณน สมฺปาเทตีติ สมฺพโนฺธฯ **อนุปวตฺตนตายา**ติ อนุรูปโต ปวตฺตเนน ภาวนาจิตฺตสฺส ลีนภาเว ปีติวีริยธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคานํ อุทฺธตภาเว ปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคานํ พฺรูหเนนาติ อโตฺถฯ **กาเย จ ชีวิเต จ อนเปกฺขต**นฺติ อตฺตโน กาเย อสุจิภาเวน พาหิรกอวิญฺญาณกกุณเป วิย ชีวิเต อหิตาวหปจฺจตฺถิเก วิย นิรเปกฺขจิตฺตํ อุปฏฺฐเปติฯ **ตตฺถ จ อภิภุยฺย เนกฺขเมฺมนา**ติ ตสฺมิํ กายจิเตฺต อนเปกฺขภาเวน อินฺทฺริยานํ ติกฺขภาวาปาทเนน อุปฺปนฺนํ อุปฺปนฺนํ ทุกฺขํ วีริเยน อภิภวิตฺวา ภาวนํ สมฺปาเทติฯ **อนุตฺตรา**ติ ยถาธิเปฺปตาย ภาวนาสิทฺธิยา อนุตฺตราวฯ **อโพฺพสาเนนา**ติ อสโงฺกจเนนฯ

เอวํ วุตฺตานนฺติ เอวํ ‘‘นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺตี’’ติอาทินา อฏฺฐกถายํ วุตฺตานํฯ เอตฺถ จ ยถา นาม สุขุมานํ มุตฺตาปวาฬาทีนํ วิชฺฌเน สุขุมตเรน เวธเนน ภวิตพฺพํ, เอวเมว สณฺหสุขุมานํ รูปารูปธมฺมานํ, ปจฺจยสฺส จ ปริคฺคณฺหเน ติเกฺขน ญาเณน ภวิตพฺพํฯ เตสํ ปน ขยวยทสฺสเน ติกฺขตเรน ภวิตพฺพํฯ ติกฺขตรตา จสฺส นิสานสิลายํ สณฺหมฏฺฐตาย กรเณน วิย ผรสุธาราย นิสิตภาวาปาทเนน อินฺทฺริยานํ ติกฺขภาวาปาทเนน สาเธตพฺพาฯ ตญฺจ เยหิ นวหิ อากาเรหิ โหติ, เตสุ ขณิกานํ สงฺขารานํ ขเณ ขเณ ภิชฺชนาการทสฺสนํ ปฐมํ วุตฺตํ ‘‘อุปฺปนฺนุปฺปนฺนานํ สงฺขารานํ ขยเมว ปสฺสตี’’ติฯ อสติ ญาณสฺส ติกฺขตรภาเว ตทภาวโต เสสินฺทฺริยติกฺขตา ตสฺส สมฺภารภาวโต วุตฺตา, อวินาภาวโต วาฯ สกฺกจฺจกิริยาทิคฺคหณํ ปน ตสฺส อุปายทสฺสนํฯ **อสปฺปายานิ** โภชนาทีนิ อนุปยุชฺชนาทิวเสน **วเชฺชตฺวา สปฺปายานิ** มตฺตโส **เสวมาเนน**ฯ รูปารูปธมฺมานํ อจฺจนฺตวิธุรตาย เอกชฺฌํ อสมฺมสิตพฺพตฺตา, ตถา สมฺมสนสฺส จ อิธ อนธิเปฺปตตฺตา **“กาเลน รูปํ สมฺมสิตพฺพํ, กาเลน อรูป”**นฺติ วุตฺตํฯ ตตฺถาปิ จ รูปสฺส โอฬาริกตาย สุวิเญฺญยฺยตฺตา ปฐมํ สมฺมสิตพฺพตา วุตฺตาฯ **นิพฺพตฺติ ปสฺสิตพฺพา**ติ ปฐมํ ตาว อาคมานุสารโต อนุมานวเสน ทฏฺฐพฺพาฯ ตโต ปรํ อนุกฺกเมน พลปฺปเตฺต ภาวนาญาเณ ปจฺจกฺขโตปิ ทิสฺสตีติฯ

รูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถาวณฺณนา

๗๐๐. สเพฺพสนฺติ กามาวจราทิอณฺฑชาทิเภทภินฺนานํ สเพฺพสํ สตฺตานํฯ **ปฐมํ กมฺมโต นิพฺพตฺตตี**ติ ตํมูลกตฺตา อุตฺชาทิรูปานํฯ ปรโต ปวตฺตนกกายทสกาทิวเสน ลพฺภมานํ ปพนฺธตฺตยํ, สนฺตติสีสํ วา สนฺธาย **“ติสนฺตติวเสนา”**ติ วุตฺตํฯ

ทนฺธํ มนฺทํ จิเรน นิโรโธ เอตสฺสาติ **ทนฺธนิโรธํ** สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตฺตาฯ เตนาห **“ครุปริวตฺตี”**ติฯ **เตนา**ติ ตสฺมา, ยสฺมา ‘‘ตโต สีฆตรํ โข, ภิกฺขเว, อายุสงฺขารา ขียนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๒๘) วจนโต รูปธมฺมาปิ อิตฺตรกาลา เอว, อรูปธมฺมา ปน เตหิ สาติสยํ อิตฺตรกาลา, ตสฺมา อาห ภควาติ อโตฺถฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วิจาริตเมวฯ **เตหิ สทิสา**ติ จิตฺตสฺส อุปฺปาทภงฺคกฺขเณหิ สทิสาฯ สเพฺพสมฺปิ หิ สงฺขารานํ อุปฺปาทภงฺคกฺขเณสุ วิสทิสตา นตฺถิ, สมานกาลาว เตฯ **ฐานปฺปตฺต**นฺติ ฐิติกฺขณปฺปตฺตํฯ **เตนา**ติ ทุติยภวงฺคจิเตฺตนฯ วตฺถุรูปํ เอกสฺส จิตฺตสฺส นิสฺสโย หุตฺวา อญฺญสฺส น โหติ ฐเปตฺวา มรณาสนฺนํ, ตสฺมา วุตฺตํ **“เตน สทฺธิ”**นฺติอาทิฯ

เอวํ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ยาว จุติจิตฺตสฺส อุปฺปตฺติ, ตํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ นิโรธํ ทเสฺสตุํ **“ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺสา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ฐานกฺขเณ**ติ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณฯ **ยาว ปวตฺติ นาม อตฺถี**ติ ยาว สํสารปฺปวตฺติ นาม อตฺถิ, ยาว วา จิตฺตสฺส ปวตฺติ นาม อตฺถิฯ อสญฺญูปปตฺติยญฺหิ นตฺถิ จิตฺตปฺปวตฺตีติฯ รูปูปปตฺติยํ สํเสทชา โอปปาติกสทิสาติ โอปปาติกานํเยว คหณํฯ **โอปปาติกานมฺปี**ติ **ปิ**-สเทฺทน วา สํเสทเช สมฺปิเณฺฑติฯ **สตฺตสนฺตติวเสนา**ติ จกฺขุทสกาทีนํ สตฺตนฺนํ สนฺตติสีสานํ วเสนฯ

๗๐๑. ตตฺถาติ กมฺมโต รูปปวตฺติยํฯ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภูตํเยว อิธ กมฺมนฺติ อธิเปฺปตนฺติ อาห **“กมฺมํ นาม กุสลากุสลเจตนา”**ติฯ ชีวิตนวกํ จกฺขุทสกาทิอโนฺตคธเมว กตฺวา **“สมสตฺตติรูป”**นฺติ วุตฺตํฯ ตํ วา จกฺขุทสกาทิ วิย สุขปริคฺคหํ น โหตีติฯ **ตเทวา**ติ ยถาวุตฺตํ วิปากกฺขนฺธกฏตฺตารูปมาหฯ กมฺมญฺหิ กมฺมชสฺส ชนกํ, ปริปาจกมฺปิ โหติ ชีวิตินฺทฺริยสฺส, กมฺมชคฺคิโน จ วเสน อนุรกฺขณสพฺภาวโต, อาหาราทิปฏิลาภเหตุตาย อุปตฺถมฺภกนิมิตฺตโต จฯ เตนาห **“อุปตฺถมฺภกปจฺจโยปิ โหตี”**ติฯ อุปตฺถมฺภกปจฺจยตา จสฺส อุปนิสฺสยปจฺจยวเสเนว เวทิตพฺพาฯ กมฺมํ ปจฺจโย เอตสฺสาติ กมฺมปจฺจยํ, ตเทว จิตฺตํ, ตํ สมุฏฺฐานํ เอตสฺสาติ **กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานํ**ฯ วิปากเจตสิกานมฺปิ กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานตา วตฺตพฺพา, น วา วตฺตพฺพา กมฺมสมุฏฺฐานกมฺมปจฺจยคฺคหเณน คหิตตฺตาฯ **ฐานปฺปตฺตา โอชา อญฺญํ โอชฏฺฐมกํ สมุฏฺฐาเปติ** อาหารานุคเต สรีเรติ คเหตพฺพํฯ

ตตฺราปีติ กมฺมสมุฏฺฐานาหารสมุฏฺฐาเนปิ โอชฏฺฐมเกฯ **จตโสฺส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏตี**ติ สทิสสนฺตติวเสน จตโสฺส วา ปญฺจ วา รูปกลาปปฺปวตฺติโย สนฺตาเนติฯ พาหิรปจฺจยวิเสเสน ปน วิสทิสา พหูปิ ปวตฺติโย ฆเฏตีติ วทนฺติฯ ยถา กมฺมปจฺจยาหารสมุฏฺฐาเน ปเวณิฆฏฺฏนา, เอวํ กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐาเนปีติ ตํ ทเสฺสตุํ **“กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นามา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ เอตฺถ จ ยถา ตตฺถ ตตฺถ โกฏฺฐาเส ปรมฺปรปฺปวตฺตึ ทเสฺสเนฺตน อกมฺมชา ทุติยาทิปวตฺติโย อสเมฺภเทน ทสฺสิตา, เอวํ กมฺมชาหารสมุฏฺฐานอุตุวเสน, กมฺมชอุตุสมุฏฺฐานาหารวเสน, กมฺมปจฺจยจิตฺตชาหารอุตุสมุฏฺฐานอุตุอาหารวเสน จ สเมฺภทวเสนาปิ รูปปฺปวตฺติ ทเสฺสตพฺพาติ วทนฺติฯ ตตฺถ กมฺมชโต ปวตฺตอาหารา วิเสสปจฺจยลาเภ สติ ยถาวุตฺตปริมาณาหิ ปวตฺตีหิ อุทฺธมฺปิ ปวตฺติโย น ฆเฏฺฏนฺตีติ น สกฺกา วตฺตุํฯ ตถา หิ ‘‘ทส ทฺวาทส

วาเร ปวตฺติํ ฆเฏตี’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๐๓), ‘‘เอวํ ทีฆมฺปิ อทฺธานํ อนุปาทินฺนปเกฺข ฐตฺวาปิ อุตุสมุฏฺฐานํ ปวตฺตตติ เอวา’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๐๔) จ วกฺขติฯ

๗๐๒. ชนกาชนกา มตาติ ปุริมกา ติโกฏฺฐาสสงฺคหิตา ชนกา, ปจฺฉิมโกฏฺฐาสิกา ‘‘โสฬสา’’ติ วุตฺตา อชนกาติ มตา ญาตาฯ **กุสลกิริยโต**ติ กุสลโต จ กิริยโต จฯ อิริยาย กายิกกิริยาย ปวตฺติฏฺฐานตาย ปถภาวโต **อิริยาปโถ,** คมนาทิ, อตฺถโต ตทวตฺถา รูปปฺปวตฺติฯ กามเญฺจตฺถ รูปวินิมุตฺโต อิริยาปโถ, วิญฺญตฺติ จ นตฺถิ, ตถาปิ น สพฺพํ รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตํ อิริยาปถูปตฺถมฺภกํ, วิญฺญตฺติวิการุปฺปาทกญฺจ โหติฯ ยํ ปน จิตฺตํ วิญฺญตฺติชนกํ, ตํ เอกํสโต อิตรสฺส ชนกํ อวินาภาวโต, ตถา อิริยาปถูปตฺถมฺภกํ รูปสฺสฯ เอตสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ **‘‘รูปํ, อิริยาปถํ, วิญฺญตฺติญฺจา’’**ติ สมุจฺจโย กโตฯ **วิปากวชฺชานี**ติ เอตฺถ วิปากาภิญฺญาทฺวยวชฺชานีติ วตฺตพฺพํ ตทเญฺญสํเยว เสสคฺคหเณน คเหตพฺพตฺตาฯ น วา วตฺตพฺพํ เสสคฺคหเณเนว อภิญฺญาจิตฺตานมฺปิ นิวเตฺตตพฺพโตฯ **น วิญฺญตฺติํ ชนย**นฺติ มหคฺคตกุสลาทีนํ สนฺตภาเวน อวิปฺผาริกภาวโตฯ วิปฺผาริกเมว หิ กามาวจรกุสลาทิวิญฺญตฺติํ สมุฏฺฐาเปติ, อิริยาปถูปตฺถมฺภกานิ ปน โหนฺติ สติปิ สนฺตภาเว ฌานเวเคน สอุสฺสาหตฺตา, ยโต เตสํ ชวนกิจฺจตาฯ ปญฺจ ภวงฺคจิตฺตานีติ สมฺพนฺโธฯ **รูปเมว ชนยนฺติ, น อิริยาปถํ** นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน ปริทุพฺพลภาวโตฯ กิริยามยจิเตฺตหิ อวิมิสฺสภวงฺคปฺปวตฺติกาเล ขนฺธาทิสรีราวยวานํ นิจฺจลภาเวนาวฏฺฐานํฯ ตถา หิ อโพฺพกิเณฺณ ภวเงฺค ปวตฺตมาเน องฺคานิ โอสีทนฺติ ปวิฏฺฐานิ วิย โหนฺติฯ ‘‘ทฺวตฺติํสา’’ติ ปน อาทินา วุเตฺตสุ ชาครณจิเตฺตสุ วตฺตมาเนสุ องฺคานิ อุปตฺถทฺธานิ ยถาปวตฺตอิริยาปถภาเวเนว ปวตฺตนฺตีติฯ **เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ** สพฺพทุพฺพลตาย รูปํ น ชเนนฺติฯ **ปฏิสนฺธิจิตฺตํ** วตฺถุทุพฺพลตายฯ **ขีณาสวานํ จุติจิตฺต**นฺติ เอตฺถ –

> ‘‘กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชิสฺสติ, รูปาวจเร อรูปาวจเร ปจฺฉิมภวิกานํ, เย จ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ อุปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสนฺติ, เตสํ จวนฺตานํ เตสํ วจีสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสติ, โน จ เตสํ กายสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสตี’’ติ (ยม. ๒.สงฺขารยมก.๘๘) –

ปน วจนโต อเญฺญสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีติ วิญฺญายติฯ น หิ รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตสฺส คพฺภคตาทิวิพนฺธาภาเว กายสงฺขาราสมุฏฺฐาปเน การณํ อตฺถิ, น จ ยุตฺตํ จุโต จ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปญฺจสฺส ปวตฺตติ, นาปิ ‘‘จุติจิตฺตํ รูปํ สมุฏฺฐาเปตี’’ติ ปาฬิ อตฺถิ, ‘‘ขีณาสวาน’’นฺติ, ปน วิเสสนํ อปฺปฏิสนฺธิกนิโรเธน นิรุชฺฌนฺตสฺส เตสํ จุติจิตฺตสฺส รูปสมุฏฺฐาปนํ ปากฏนฺติ กตฺวา กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **โสฬส จิตฺตานี**ติ ปริจฺฉิชฺช คหณํ เตสํ รูปชนเน เอกํสโต นิยเมตพฺพตฺตา, อญฺญานิ ปน พหูนิ อรูเป อุปฺปนฺนานิ อโนกาสคตตฺตา รูปํ น ชเนนฺติเยวฯ น ฐิติกฺขเณ, ภงฺคกฺขเณ วา รูปํ ชเนนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ **อุปฺปาทกฺขเณ ปน พลวํ** อนนฺตราทิปจฺจยลาภโตฯ

ยถา ปถวีอาทโย รูปธมฺมา จิตฺตเหตุกา จิตฺตสมุฏฺฐานา, เอวํ เวทนาทโยปีติ วุตฺตํ **‘‘จิตฺตสมุฏฺฐานํ นาม ตโย อรูปิโน ขนฺธา, สทฺทนวก’’**นฺติอาทิฯ เตเนวาห – ‘‘กตเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา? เวทนากฺขนฺโธ สญฺญากฺขนฺโธ สงฺขารกฺขนฺโธ กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺตี’’ติ (ธ. ส. ๑๒๐๑, ๑๕๓๕)ฯ ตตฺถ กายวิญฺญตฺติอาทีนํ จิตฺตสมุฏฺฐานตา ปริยายโต วุตฺตาติ เวทิตพฺพา เตสํ อนิปฺผนฺนตฺตาฯ **‘‘เอวํ วุตฺตํ จตุสมุฏฺฐานรูป’’**นฺติ อิมินา อตํสมุฏฺฐานเสฺสว จิตฺตชรูปสฺส จิตฺตปจฺจยตา ทสฺสิตาฯ ยถา ปน กมฺมปจฺจยํ ทสฺสิตํ , เอวํ จิตฺตปจฺจเย คยฺหมาเน ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส, สหชาตเวทนาทีนญฺจ จิตฺตปจฺจยตา สิยาฯ จิตฺตสมุฏฺฐานจิตฺตปจฺจเย ปน อสงฺกรโต ทเสฺสตุํ ปจฺฉาชาตปจฺจยวเสเนว จิตฺตปจฺจยํ อุทฺธฏนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ จิตฺตสมุฏฺฐานอุตุ

อาหาเรหิ กมฺมสมุฏฺฐานอุตุอาหารา พลวโนฺต โหนฺตีติ เตสํ วเสน จตุปญฺจปวตฺติฆฏนํ วุตฺตํ, จิตฺตสมุฏฺฐานานํ ปน วเสน ทฺวตฺติปฺปวตฺติฆฏนํ ตํปากติกจิตฺตวเสน, มหคฺคตานุตฺตรจิตฺตวเสน ปน พหุตราปิ ปวตฺติโย อิจฺฉิตพฺพาฯ ตํนิพฺพตฺตานํ จิตฺตชรูปานํ อุฬารปณีตภาวโตฯ

๗๐๓. **“อุปาทินฺนํ กมฺมชรูปํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา”**ติ เอเตน พหิทฺธา อนุปาทินฺนโอชา รูปาหรณกิจฺจํ น กโรตีติ ทเสฺสติฯ ปจฺจยลาโภ จสฺส กมฺมชภูตสนฺนิสฺสยตาวเสนาติ อาห **“ตตฺถ ปติฏฺฐายา”**ติฯ ตตฺถ กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานาทิรูปสฺสปิ กมฺมมูลกตฺตา สิยา กมฺมชปริยาโยติ ตํนิวตฺตนตฺถํ ‘‘อุปาทินฺน’’นฺติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํฯ อาหารปจฺจยสฺส อาหาโร น เกวลํ อุปตฺถมฺภโกว, อถ โข ชนโกปีติ ทเสฺสตุํ **“จตุสมุฏฺฐานรูป”**นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘ทส ทฺวาทส วาเร’’ติ วตฺวา กถํ อิมเสฺสว ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติฆฏนาติ อนุโยคํ สนฺธายาห **“เอกทิวสํ ปริภุตฺตาหาโร”**ติอาทิฯ **ทารกสฺส สรีรํ ผริตฺวา**ติ นาภิมูลานุคตาหิ รสหรณีหิ ผริตฺวา, อญฺญถา ชลาพุอนฺตริเก กาเย มกฺขนาวเสน น สมฺมาวินิโยโค อาหารสฺส สมฺภวตีติฯ

อุปาทินฺนโก อนุปาทินฺนโกติ ทุวิเธ อาหาเร ปุเพฺพ อนุปาทินฺนโก อาหารปจฺจยอาหาโร ทสฺสิโตติ อิตรํ ทเสฺสตุํ **“กมฺมชาหาโร”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตํ กมฺมปจฺจยาหารสมุฏฺฐาเน วุตฺตนยเมวฯ เตนาห **“จตโสฺส วา ปญฺจ วา ปวตฺติโย ฆเฏตี”**ติฯ อาหารปจฺจยอุตุโนปิ อุตุปจฺจยาหารสฺส วิย ทส ทฺวาทส วาเร ปวตฺติฆฏนา เวทิตพฺพาฯ วุตฺตนยตฺตา น อุทฺธฏนฺติ วทนฺติฯ **เสสาน**นฺติ กมฺมจิตฺตอุตุสมุฏฺฐานานํ ติสนฺตติรูปานํฯ กพฬีการาหาโร หิ อญฺญาหารสมุฏฺฐิตสฺส, ติสนฺตติรูปานญฺจ อุปตฺถมฺภกวเสน อตฺตนา อุปฺปาทิตสฺส ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติฯ เอวํ อาหารปจฺจโย โหโนฺตเยว อตฺถิอวิคตวเสนาปิ ปจฺจโย โหติ, นิสฺสยภาโว ปน ปฏฺฐานนเยน นตฺถิฯ อาหารปจฺจยา ปวตฺตมานานิ รูปานิ อาหารนิสฺสยานิ นาม โหนฺตีติ สุตฺตนฺตนเยน วุโตฺตติ ทฏฺฐโพฺพฯ ปรโต อุตุโน นิสฺสยโชตนายปิ เอเสว นโยฯ

๗๐๔. กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน จตุพฺพิธายปิ เตโชธาตุยา รูปุปฺปาทเน สมตฺถภาวโต **“อุตุ นาม จตุสมุฏฺฐานา เตโชธาตู”**ติ วุตฺตํฯ **เอส ทุวิโธ โหตี**ติ เอส อุตุ เตโชธาตุภาวาวิเสเสปิ ติกฺขมนฺทตาวิเสเสน อุโณฺห, สีโตติ ทุวิโธ โหติฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วิจาริตเมวฯ ยทิปิ อุตุ อุปาทินฺนเกน วินาปิ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ, อินฺทฺริยพทฺเธ ปน เตน วินา ตสฺส รูปุปฺปาทนํ นตฺถีติ อาห **“อุปาทินฺนกํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา”**ติฯ เตนาห ‘‘จตุสมุฏฺฐาโน อุตู’’ติฯ อุตุสมุฏฺฐาโนเยว หิ อุตุ อุปาทินฺนเกน วินา รูปํ สมุฏฺฐาเปติฯ **อุตุปจฺจยํ** นาม จตุสมุฏฺฐานิกํ รูปํฯ ยญฺหิ อุตุสมุฏฺฐานํ ปนฺนรสวิธํ รูปํ, ยญฺจ ตทญฺญติสนฺตติรูปํ, ตสฺส สพฺพสฺสปิ สภาโค อุตุอุปตฺถมฺภกปจฺจโย โหตีติฯ ยสฺมา วิสภาโค อุตุ หิมาทิ วิย ปทุมาทีนํ วิสทิสรูปุปฺปตฺติเหตุภูตํ ปุริมรูปํ วินาเสนฺตํ วิย โหติ, ตสฺมา สภาคํ, วิสภาคญฺจ เอกชฺฌํ คเหตฺวา วุตฺตํ **“อุตุ จตุสมุฏฺฐานิกรูปานํ ปวตฺติยา จ วินาสสฺส จ ปจฺจโย โหตี”**ติฯ

ทีฆมฺปิ อทฺธานนฺติ ‘‘ทส ทฺวาทส วาเร’’ติ อญฺญสฺส วุตฺตปริเจฺฉทโต ทีฆมฺปิ กาลํฯ อุตุ หิ สภาคสนฺตติวเสน ลทฺธปจฺจยํ จิรตรมฺปิ กาลํ สทิสาการํ รูปปฺปวตฺตึ สนฺตาเนติ อุปาทินฺนกสนฺนิสฺสเยน วินา, ปเคว อิตรถาฯ เตนาห **“อนุปาทินฺนปเกฺข ฐตฺวาปี”**ติ, มํสวินิมุตฺตเกสโลมนขจมฺมขิลติลกาทิวเสน ชีวมานสรีเร อญฺญตฺถ มตกเฬวราทิวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ รูปสฺส นิพฺพตฺติยา ทิฏฺฐาย ตสฺส ภโงฺคปิ ทิโฏฺฐเยว โหติ อิตฺตรกาลตฺตา ธมฺมปฺปวตฺติยาติ อาห **“นิพฺพตฺตึ ปสฺสโนฺต กาเลน รูปํ สมฺมสติ นามา”**ติฯ น หิ นิพฺพตฺติมตฺตทสฺสนํ สมฺมสนํ นาม โหติ, อุทยพฺพยทสฺสนญฺจ อธิกตนฺติฯ เอส นโย อิโต ปเรสุปิ นิพฺพตฺติคฺคหเณสุฯ

อรูปนิพฺพตฺติปสฺสนาการกถาวณฺณนา

๗๐๕. โลกิยจิตฺตุปฺปาทวเสเนวาติ อวธารณํ อิตรสฺส อวิสยตฺตาฯ

นิพฺพตฺตตีติ ตํตํภววเสนฯ ตเทว เอกูนวีสติปฺปเภทํ จิตฺตํ ภวงฺควเสน นิพฺพตฺตตีติ สมฺพนฺโธฯ ตถา **จุติวเสน ตทารมฺมณวเสนา**ติ เอตฺถาปิฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ เอกูนวีสติจิตฺตุปฺปาเทสุฯ **อนนฺตรจิตฺตโต ปฏฺฐายา**ติอาทินาปิ ปวตฺติเยว วุตฺตาฯ

โส ปน ปฏิสนฺธิจิตฺตานํเยว ปวตฺติยํ ปวตฺตนากาโรติ สุทฺธปฺปวตฺติจิตฺตานํ อุปฺปตฺตึ ทเสฺสนฺโต **“ปวเตฺต ปนา”**ติอาทิมาหฯ **อสมฺภินฺนตฺตา**ติ อวินฏฺฐตฺตาฯ ‘‘อสมฺภินฺนตฺตา จกฺขุสฺสา’’ติอาทินา สเงฺขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ **“จกฺขุปสาทสฺส หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **“ฐิติปฺปตฺตเมวา”**ติ อิมินา ยถา นิรุชฺฌมานํ รูปํ กสฺสจิ ปจฺจโย น โหติ, เอวํ อุปฺปชฺชมานมฺปีติ ทเสฺสติฯ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธฯ เอวํ เสเสสุปิฯ กามาวจรกุสลากุสลกิริยจิเตฺตสุ เอกํ วา ปญฺจ, สตฺต วา ชวนานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธฯ อุเปกฺขาสหคตาเหตุกํ จิตฺตํ วาติ วา-สทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ โวฏฺฐพฺพนญฺหิ สนฺธาย เอวํ วุตฺตํ, ตํ ปน ทุติยโมฆวารวเสน เวทิตพฺพํฯ **ปญฺจ ชวนานิ** สุตฺตมุจฺฉิตาทิกาเล, **สตฺต** ปากติกกาเล เวทิตพฺพานิฯ **ชวนารมฺมณานุรูป**นฺติ ‘‘ติเหตุกํ เจ ชวนํ, ติเหตุกํ, ทฺวิเหตุกํ วา’’ติอาทินา, ‘‘อิฏฺฐํ เจ อารมฺมณํ, โสมนสฺสสหคต’’นฺติอาทินา จ ชวนสฺส, อารมฺมณสฺส จ อนุรูปํฯ **เสสทฺวาเรสู**ติ โสตทฺวาราทิเสสทฺวาเรสุฯ

อนุกฺกเมนาติ อุทยพฺพยญาณาธิคมานุกฺกเมน **ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทติ** อรหตฺตํ อธิคจฺฉติฯ

รูปสตฺตกสมฺมสนกถาวณฺณนา

๗๐๖. รูเปสุ มนสิการสตฺตกํ **รูปสตฺตกํ,** รูปธเมฺมสุ สตฺตหากาเรหิ มนสิ กาโรตีติ อโตฺถฯ เอวํ อรูปสตฺตกมฺปิ เวทิตพฺพํฯ **อิเมหิ อากาเรหี**ติ อิเมหิ อาทานนิเกฺขปนมนสิการาทิปฺปกาเรหิ, อิเมหิ วา ยถาวุตฺตโกฏฺฐาเสหิฯ **อาโรเปตฺวา**ติ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวาฯ

อาทานนิเกฺขปนโตติ ภวสฺส คหณวิสฺสชฺชนโต, ชาติโต, มรณโต จาติ อโตฺถฯ **วโยวุฑฺฒตฺถคามิโต**ติ วยสา วุฑฺฒสฺส อตฺถคามิภาวโต, อตฺถงฺคมโต อิเจฺจว อโตฺถฯ **อาหารโต**ติ อาหารเหตุ , รูปสฺส ปจฺจยภูตอาหารโตติ อโตฺถฯ อยโลหาทิภูมิปาสาณาทิเภทํ วิวิธวณฺณสณฺฐานํ กมฺมานเปกฺขํ สภาวสิทฺธํ รูปํ **ธมฺมตารูปํฯ สตฺตา**ติ สตฺตธา สตฺตหากาเรหิฯ **วิปสฺสตี**ติ ตํ ตํ โกฏฺฐาสํ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา วิปสฺสติ สมฺมสติฯ

‘‘ภาราทานํ ทุขํ โลเก’’ติ วจนโต ขนฺธภารสฺส อาทิโต คหณนฺติ กตฺวา **“อาทานนฺติ ปฏิสนฺธี”**ติ อาหฯ ‘‘สเพฺพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ, ภูตา โลเก สมุสฺสย’’นฺติ (ที. นิ. ๒.๒๒๐; สํ. นิ. ๑.๑๘๖) ปน วจนโต ขนฺธภารนิเกฺขโปติ กตฺวา **“นิเกฺขปนนฺติ จุตี”**ติ วุตฺตํฯ ‘‘โย จิรํ ชีวติ, โส วสฺสสต’’นฺติ (ที. นิ. ๒.๗; สํ. นิ. ๑.๑๔๕-๑๔๖; อ. นิ. ๗.๗๔) วจนโต ตโต อูนาธิกภาโว อปฺปมาณนฺติ วุตฺตํ **“เอกํ วสฺสสตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา”**ติฯ **เอตฺถนฺตเร สเพฺพ สงฺขารา**ติ เอตสฺมึ อาทานนิเกฺขปนฺตเร ปวตฺตา สเพฺพ ภูตุปาทายรูปปฺปเภทา สงฺขาราฯ รูปธเมฺมสุ หิ อิทํ สมฺมสนวิธานนฺติฯ ‘‘อนิจฺจา’’ติ คหิตมตฺถํ ยุตฺติโต หทเย ปติฏฺฐาปนตฺถํ **“กสฺมา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อุปฺปาทวยวตฺติโต**ติ อุปฺปชฺชนวเสน, นิรุชฺฌนวเสน จ ปวตฺตนโต, อหุตฺวา สมฺภวโต หุตฺวา วยูปคมนโตติ อโตฺถฯ **วิปริณามโต**ติ สนฺตานสฺส ปุริมุตฺตรวิสทิสภาวโตติ วทนฺติฯ ตํ วสฺสสตปริจฺฉิเนฺน รูเป อิทํ สมฺมสนนฺติ อธิปฺปาเยเนว วุตฺตํ สิยา, ชรามรเณน วิปริ

ณาเมตพฺพโตติ อโตฺถฯ อสติปิ ธมฺมเภเท อวตฺถาเภโท อิจฺฉิตโพฺพฯ น หิ อุปฺปาทาวตฺถา เอว ภงฺคาวตฺถาติ ยุตฺตาฯ ตถา หิ วุตฺตํ ''ชราย เจว มรเณน จาติ เทฺวธา ปริณามปกติตา ยา''ติฯ สภาววิคโม เอว วา เอตฺถ วิปริณาโมฯ ขณิกตา **ตาวกาลิกตา**ฯ นิจฺจสภาวาภาโว เอว **นิจฺจปฏิเกฺขโป**ฯ อนิจฺจธมฺมา หิ เตเนว อตฺตโน สภาเวน ชานนฺตานํ นิจฺจตํ ปฏิกฺขิปนฺติ นามฯ ยโต น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ, อุปฺปาทกฺขเณ ยทวตฺถา สงฺขารา, น ตทวตฺถา ฐิติกฺขเณติ อวตฺถนฺตรปฺปตฺติยา ญายติ เตสํ กิลมนากาโรติ อาห **''ฐิติยํ ชราย กิลมนฺตี''**ติ, สุวายม โตฺถ ปากฏชราย เวทิตโพฺพฯ เย ปน สงฺขารานํ ฐิตึ น สมฺปฏิจฺฉนฺติ, ตตฺถ วตฺตพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ ธมฺมานํ สภาโว นาม ทุรติกฺกโม ชรานฺตรํ ภโงฺคติ อาห **''ชรํ ปตฺวา อวสฺสํ ภิชฺชนฺตี''**ติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา อุปฺปาทชราภงฺควเสน สงฺขารานํ นิรนฺตรพาธตา, ตโต จ เนสํ ทุสฺสหตาย ทุกฺขมตา, ติสฺสนฺนํ ทุกฺขตานํ, สํสารทุกฺขสฺส จ อธิฏฺฐานตาย ทุกฺขวตฺถุตา, ตสฺมาฯ อภิณฺห…เป.… ทุกฺขาติ โยชนาฯ

''สุขปฏิเกฺขปโต''ติ อิทํ วุตฺตนยเมวฯ **ฐิตึ มา ปาปุณนฺตุ,** อุปฺปชฺชมานากาเรเนว ปวตฺตนฺตูติ อธิปฺปาโยฯ **''อุปฺปนฺนา''**ติ อิมินา อุปฺปาทกฺขณสมงฺคิตา วุตฺตาฯ **ฐานปฺปตฺตา มา ชีรนฺตู**ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ อตฺถโต ฐิติ เอว ชราติ? สจฺจเมตํ, ชราวเสน ปน โย กิลมโถ, โส อิธ ชราคฺคหเณน คหิโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ **มา ภิชฺชนฺตู**ติ นิจฺจตํ อาสีสติฯ กสฺสจิ ธมฺมิสฺสรสฺสาปิ ภควโต วสวตฺติภาโว นตฺถิฯ น หิ ลกฺขณญฺญถตฺตํ เกนจิ กาตุํ สกฺกาฯ ภาวญฺญถตฺตเมว หิ อิทฺธิวิสโยฯ **สุญฺญา** สงฺขารา **เตน** ตีสุ ฐาเนสุ **วสวตฺตนาการนฯ ตสฺมา**ติ วุตฺตการณปรามสนํฯ **สุญฺญโต**ติ นิวาสีการกเวทกอธิฏฺฐายกวิรเหน ตโต สุญฺญโต, น นิสฺสภาวโตติ เอกจฺจปริกปฺปิตสภาวสุญฺญโตฯ **อสฺสามิกโต**ติ สามิภูตสฺส กสฺสจิ อภาวโตฯ เอเตน อนตฺตนิยตํ ทเสฺสติฯ **อวสวตฺติโต**ติ ยถาวุตฺตวสวตฺติภาวาภาวโตฯ **อตฺตปฏิเกฺขปโต**ติ ปรปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน ปฏิกฺขิปนโตฯ ''สุญฺญโต''ติอาทินา หิ ธมฺมานํ พาหิรกปริกปฺปิตอตฺตวิรโหวุโตฺต, อิมินา ปน อตํสภาวโต อตฺตา น โหตีติฯ

๗๐๗. เอตฺถ จ ''อุปฺปาทวยวตฺติโต''ติอาทินา จตูหิ การเณหิ อนิจฺจา, ''อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนโต''ติอาทินา จตูหิ การเณหิ ทุกฺขา, ''สุญฺญโต''ติอาทินา จตูหิ การเณหิ อนตฺตาติ รูปธเมฺม นิรุฬฺหํ ลกฺขณตฺตยํ ปุเพฺพ อตฺตนา อสลฺลกฺขิตํ สลฺลเกฺขตฺวา สมฺมสโนฺต ตํ ตตฺถ อาโรเปตีติ วุจฺจติฯ ตถา ปนาเนน อาทานนิเกฺขปนวเสน สมฺมสิตตฺตา อาห **''รูเป ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา''**ติฯ

ตตฺถ จ ยสฺมา อนิจฺจลกฺขณคฺคหณปุพฺพกํ ทุกฺขลกฺขณคฺคหณํ, ทุกฺขลกฺขณคฺคหณปุพฺพกํ วา อนตฺตลกฺขณคฺคหณํฯ อนิจฺจลกฺขณเญฺจตฺถ รูปเภเทน ทสฺสิยมานํ ยโถฬาริกโต ทีเปตพฺพนฺติ ตํ วสฺสสตปริเจฺฉเทน ปฐมํ ทเสฺสเนฺตน วสฺสสตํ ฐิตสฺส ''ทส วา วีสติ วา''ติอาทินา วิภชิตฺวา อนุกฺกเมน ยาวอุทฺธรณาทิโกฏฺฐาสวเสน รูปสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา ตโต ''อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา''ติ ติลกฺขณาโรปนํ วโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต สมฺมสนฺติ ทเสฺสตุํ **''ตเมว วสฺสสต''**นฺติอาทินา วยวเสน รูปสฺส สมฺมสนวิธิ อารโทฺธฯ ตตฺถ ยสฺมา โอฬาริกวเสเนวายํ อาทิโต รูปเภโท คยฺหติ, ตสฺมา น วสฺสสตํ สมโกฏฺฐาสวเสน วิภตฺตํ, มชฺฌิมาวตฺถาย วา ตถารูปตฺตา มชฺฌิมวเย เอกํ วสฺสํ วฑฺฒิตํฯ

๗๐๘. มนฺทตาพาหุเลฺลน ปวตฺตํ วสฺสานํ ทสกํ **มนฺททสกํ**ฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ

ตทาติ ปฐเม วสฺสทสเกฯ **โส**ติ ปุคฺคโลฯ **จปโล**ติ อนวฏฺฐิตกิริยตาย ตรโลฯ เตน โมมูหภาวโต วิเสเสติฯ น เหส นวมทสเก วิย โมมูหภาเวน มโนฺท, อถ โข จปลตายาติฯ เต

นาห **“กุมารโก”**ติฯ ตติเย ทสเก มํสปาริปูริยา ยถารหํ ฉวิวโณฺณ วิปฺปสีทตีติ อาห **“วณฺณายตนํ เวปุลฺลํ ปาปุณาตี”**ติฯ จตุตฺเถ ทสเก อฏฺฐีนํ, นฺหารูนญฺจ ถิรภาวปฺปตฺติยา **พลญฺจ ถาโม จ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ**ฯ ปญฺจเม ทสเก โยพฺพนมทสฺส ทูรีภาเวน เยภุยฺเยน กิเลสตนุตาย ปญฺญา ยถารหํ สุวิสทา โหติฯ ขิฑฺฑาย รติ **ขิฑฺฑารติ**ฯ กปลฺลิกาทินิสฺสยวิเสเสน ปทีปสฺส สุทฺธตาทิ วิย นิสฺสยวิเสเสน ปญฺจมฉฏฺฐทสเกสุ ปญฺญาย พุทฺธิหานิโย เวทิตพฺพาฯ **ปุรโต ปพฺภาโร โหติ** กฏิสนฺธิคีวาสนฺธีนํ วเสน รสฺสสฺสาปิ, ปเคว ทีฆสฺสฯ **ปพฺภาโร**ติ จ ครุภาเวน ปลมฺพโกฯ **โมมูโห โหติ** สติปญฺญาวิปฺปวาสโตฯ **สยนพหุโลว โหติ** ฐานาทิวเสน สรีรภารํ วหิตุํ อสโกฺกนฺโตฯ

๗๐๙. **ติณฺณํ ติณฺณํ วสฺสาน**นฺติ เยภุยฺยตาย วุตฺตํฯ จตุวสฺสิโกปิ หิ เอโก โกฏฺฐาโส โหตีติฯ ทฺวิสตํ โกฏฺฐาเส กตฺวา เอเกกอยนวเสนาติปิ เวทิตพฺพํฯ

วสฺสาเน ปวตฺตรูปนฺติ สมฺพโนฺธฯ

ตํ ปน วสฺสานํ ทฺวิธา สมตฺตํ, น ปุเพฺพ วิย จตุมาสนฺติ อาห **“เทฺวมาส”**นฺติฯ อจฺจนฺตสํโยเค เจตํ อุปโยควจนํฯ โส ปน **วสฺสาโน** อุตุ สาวณโปฏฺฐปาทมาสา, อสฺสยุชกตฺติกมาสา **สรโท,** มิคสิรผุสฺสมาสา **เหมโนฺต,** มาฆผคฺคุนมาสา **สิสิโร,** จิตฺตเวสาขมาสา **วสโนฺต,** เชฏฺฐาสฬฺหมาสา **คิโมฺห** อุตูติ เวทิตโพฺพฯ **ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวา**ติ ทสทสนาฑิกาวเสน ฉ โกฏฺฐาเส กตฺวาฯ

๗๑๐. อภิมุขํ ปุรโต กมนํ **อภิกฺกโม**ฯ ปฏินิวตฺตนวเสน กมนํ **ปฏิกฺกโม**ฯ อามุขํ โลกนํ **อาโลกนํ**ฯ วิวิธํ อิโต จิโต จ โลกนํ **วิโลกนํ**ฯ หตฺถปาทานํ สงฺกุจนํ **สมิญฺชนํ**ฯ อายมนํ **ปสารณํ**ฯ

ปาทุทฺธรณกาเลติ ทุติยปาทุทฺธรณกาเลฯ **ปาทสฺสา**ติ อุทฺธฏปาทสฺสฯ **โอมตฺตา**ติ สตฺติโต หีนปฺปมาณาฯ เตนาห **“มนฺทา”**ติฯ **อิตรา**ติ เตโชวาโยธาตุโยฯ ยถา ปาทสฺส อุทฺธรณํ สิชฺฌติ, ตถา ปวตฺตจิตฺตสมุฏฺฐานรูเปสุ เอกํสโต เตโชวาโยธาตูนํ อธิมตฺตตา อิจฺฉิตพฺพา สลฺลหุกสภาวตาย ตาสํฯ ตโต เอว จ อิตราสํ โอมตฺตตา ครุสภาวตฺตาฯ ตํสมฺพนฺธตฺตา ปน เสสํ ติสมุฏฺฐานรูปํ ตคฺคติกเมว โหติฯ กายวจีวิญฺญตฺติปวตฺติยํ วาโยปถวีอธิมตฺตตา อิมสฺส อตฺถสฺส นิทสฺสนนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปุรโต หรเณ, ปจฺฉโต หรเณ จ อุทฺธรเณ วิย สลฺลหุกสภาวรูปปฺปวตฺตีติ ตาสํเยว ทฺวินฺนํ ธาตูนํ อธิมตฺตตา อิจฺฉิตพฺพาติ อาห **“ตถา อติหรณวีติหรเณสู”**ติฯ ยถา อุทฺธรณาทีสุ สลฺลหุกสภาวตฺตา ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ ธาตูนํ กิจฺจํ อธิกํ โหติ, อิตราสํ หีนํ, เอวํ โวสฺสชฺชนาทีสุ ตีสุ ครุสภาวตฺตา ปุริมานํ ทฺวินฺนํ กิจฺจํ อธิกํ โหติ, อิตราสํ หีนนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **“โวสฺสชฺชเน”**ติอาทิฯ

ตทุปาทายรูปานีติ ตา ธาตุโย นิสฺสาย ปวตฺตอุปาทารูปานิฯ **เอเตฺถวา**ติ อุทฺธรเณเยวฯ เตนาห **“อติหรณํ อปฺปตฺวา”**ติฯ **อิตี**ติ เอวํฯ **ตตฺถ ตตฺถา**ติ ตสฺมิํ ตสฺมิํ อุทฺธรณาทิโกฏฺฐาเสฯ **ปพฺพํ ปพฺพ**นฺติอาทิ เตสํ ธมฺมานํ โกฏฺฐาสนฺตรสงฺกราภาวทสฺสนํฯ **ตฎตฎายนฺตา**ติ ตฎตฎายนฺติ วิย, เตน เนสํ ปวตฺติกฺขณสฺส อิตฺตรตํ ทเสฺสติฯ

๗๑๑. **อสฺสา**ติ สมฺมสนสฺสฯ **ทารุติณฺกฺกาทีสู**ติ ทารุอุกฺกาติณุกฺกาทีสุฯ ‘‘กิํ อนฺธพาล เอกฆนํ สตฺตํ สพฺพทาภาวิํ เอกนฺติ มญฺญสี’’ติ อธิปฺปาเยนาห **“กิเมตฺถ มนาป”**นฺติฯ **อิทมฺปี**ติ ยทิทํ เตลวฏฺฏิกฺขเยน ปทีปสฺส อปญฺญายนํ วุตฺตํ, อิทมฺปิฯ **องฺคุลงฺคุลนฺตเร**ติ องฺคุลิยา

มิตํ องฺคุลนฺติ องฺคุลปฺปมาเณ ปเทเสติ อโตฺถฯ ตนฺตุโน อวยวเลสภูตํ ปรมสุขุมภาวปฺปตฺตํ อํสุํ สนฺธายาห **“อํสุํ ปน มฺญฺจิตฺวา”**ติฯ

ตตฺถาติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํฯ ตตฺถ กามํ อุปเมเยฺย วิย อุปมายํ ปากโฏ กาลเภโท นตฺถิ, เอกโกฏฺฐาสคตํ ปน โกฏฺฐาสนฺตรํ น ปาปุณาตีติ เอตฺตาวตา อุปมาภาโว เวทิตโพฺพฯ อุปมายมฺปิ วา ตาว ยาวาติ กาลสฺส เภทมตฺตา ลพฺภเตวาติ ตสฺสา คหเณ กาลเภทวเสนาปิ อุปมา โยเชตพฺพาฯ

๗๑๒. ปุเพฺพ อาทานนิเกฺขปาทิวเสน จตุสนฺตติรูปํ สงฺฆริตฺวา ทสฺสิตํ, อิทานิ อาหารสมุฏฺฐานาทิวเสน ภินฺทิตฺวา ทเสฺสโนฺต **“ตเทว รูปํ วิสงฺขริตฺวา”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **วิสงฺขริตฺวา** วิภชิตฺวาฯ ‘‘วิสงฺฆริตฺวา’’ติ วา ปาโฐ, อยเมวโตฺถฯ **อาหารมยนฺ**ติ อาหาเรน นิพฺพตฺตํฯ **ฌตฺตนฺ**ติ มิลาตํฯ **กิลนฺตนฺ**ติ ขินฺนํฯ **ธาตนฺ**ติ ติตฺตํฯ **ปีณิตนฺ**ติ มํสูปจยสมฺปตฺติยา ปีณิตํฯ ตโต เอว **มุทุฯ สินิทฺธนฺ**ติ สินิทฺธจฺฉวิตาย สณฺหํฯ ตโต เอว **ผสฺสวนฺตํ**ฯ

๗๑๓. **อุณฺหกาเล สมุฏฺฐิตํ รูปนฺ**ติ อุณฺหสนฺตาเปน สนฺตตฺตํ รูปํ สนฺธายาหฯ **สีตอุตุนา**ติ สปฺปาเยน สีตอุตุนาฯ

๗๑๔. **อายตนทฺวารวเสนา**ติ อายตนสงฺขาตทฺวารวเสนฯ กมฺมทฺวารนิวตฺตนตฺถํ อายตนคฺคหณํฯ **กายทฺวาเร**ติ ปสาทกายทฺวาเรฯ **มโนทฺวารํ** นาม สาวชฺชนํ ภวงฺคํฯ ตสฺส นิสฺสยภาวโต หทยวตฺถุํ สนฺธาย นิสฺสิตโวหาเรน **“มโนทฺวาเร”**ติ วุตฺตํ, ยตฺถ มโนทฺวารุปฺปตฺติฯ

๗๑๕. **โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตวเสนา**ติ โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตปุคฺคลวเสน, โสมนสฺสิตโทมนสฺสิตกาลวเสน วาฯ

อยมโตฺถติ อยํ อิทานิ วุจฺจมาโน สงฺขารานํ อติอิตฺตรขณตาสงฺขาโต อโตฺถฯ

ชีวิตนฺติ ชีวิตินฺทฺริยํฯ **สุขทุกฺขา**ติ สุขทุกฺขเวทนาฯ อุเปกฺขาปิ หิ สุขทุกฺขาสุ เอว อโนฺตคธา อิฏฺฐานิฏฺฐภาวโตฯ **อตฺตภาโว**ติ ชีวิตเวทนาวิญฺญาณานิ ฐเปตฺวา อวสิฏฺฐธมฺมา วุตฺตาฯ สญฺญาติ เกจิฯ **เกวลา**ติ อตฺตนา นิจฺจภาเวน วา อโวมิสฺสาฯ **เอกจิตฺตสมายุตฺตา**ติ เอเกเกน จิเตฺตน สหิตาฯ **ลหุโส วตฺตเต ขโณ**ติ วุตฺตนเยน เอกจิตฺตกฺขณิกตาย ลหุโก อติอิตฺตโร ชีวิตาทีนํ ขโณ วตฺตติฯ

จุลฺลาสีติสหสฺสานิ กปฺปนฺติ จตุราสีติสหสฺสปริมาณํ กปฺปํ, อจฺจนฺตสํโยเค เอตํ อุปโยควจนํฯ **กปฺปนฺ**ติ จ สามญฺญวเสน เอกวจนํฯ **มรู**ติ เทวาฯ **ทฺวีหิ จิเตฺตหิ สโมหิตา**ติ เอวํ จิรชีวิโนปิ เต ทฺวีหิ จิเตฺตหิ สหิตา หุตฺวา น ติฏฺฐนฺติฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – เตสมฺปิ สนฺตาเน ชีวิตาทีนิ ทฺวีหิ จิเตฺตหิ สห น ติฏฺฐนฺติ, เอเกน จิเตฺตน สห อุปฺปนฺนานิ เตเนว สห นิรุชฺฌนโต ยาว ทุติยา น ติฏฺฐนฺตีติฯ

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺสาติ จวนฺตสฺส สตฺตสฺส จุติจิเตฺตน สทฺธึ นิรุทฺธาติ วตฺตพฺพา เย ขนฺธาฯ **ติฏฺฐมานสฺส วา อิธา**ติ เย วา อิธ ปวตฺติยํ ติฏฺฐนฺตสฺส ธรนฺตสฺส ภงฺคปฺปตฺติยา นิรุทฺธกฺขนฺธาฯ **สเพฺพปิ สทิสา** เต สเพฺพปิ เอกสทิสา อตฺถงฺคตา **อปฺปฏิสนฺธิกา** ปุน อาคนฺตฺวา ปฏิสนฺธานาภาเวน วิคตาฯ ยถา หิ จุติกฺขนฺธา น นิพฺพตฺตนฺติ, เอวํ ตโต ปุเพฺพปิ ขนฺธาฯ ตสฺมา เอกจิตฺตกฺขณิกํ สตฺตานํ ชีวิตนฺติ อธิปฺปาโยฯ

อนนฺตรา จ เย ภคฺคาติ เย สงฺขารา อนนฺตรเมว ภคฺคา นิรุทฺธาฯ **เย จ ภคฺคา อนาคเต**ติ เย จ สงฺขารา อนาคเต ภคฺคา ภญฺชนสีลา ภิชฺชิสฺสนฺติฯ **ตทนฺตรา นิรุทฺธานนฺ**ติ เตสํ อตีตานาคตานํ อนฺตรา เวมชฺเฌ ปจฺจุปฺปนฺนนฺตํ ปตฺวา นิรุทฺธานํ ภคฺคานํฯ **เวสมํ นตฺถิ ลกฺขเณ**ติ เตสํ ติวิธานมฺปิ ภงฺคลกฺขณนิมิตฺตํ วิสมตา วิสทิสตา นตฺถิฯ

อนิพฺพเตฺตน น ชาโตติ อนุปฺปเนฺนน จิเตฺตน ชาโต น โหติ, อชาโต นาม โหติฯ **ปจฺจุปฺปเนฺนน** วตฺตมาเนน จิเตฺตน **ชีวติ** ชีวมาโน นาม โหติฯ **จิตฺตภงฺคา มโต โลโก**ติ จุติจิตฺตสฺส วิย สพฺพสฺสปิ ตสฺส ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคปฺปตฺติยา อยํ โลโก ปรมตฺถโต มโต นาม โหติ นิรุทฺธสฺส อปฺปฏิสนฺธิกตฺตาฯ เอวํ สเนฺตปิ **ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา** ยายํ ตํ ตํ สนฺตํ สนิสฺสยํ จิตฺตํ อุปาทาย ‘‘ติโสฺส ชีวติ, ผุโสฺส ชีวตี’’ติ เอวํ วจนปฺปวตฺติยา วิสยภูตา สนฺตานปญฺญตฺติ, สา เอตฺถ ปรมตฺถิยา ปรมตฺถภูตาฯ ตถา หิ วทนฺติ ‘‘นามโคตฺตํ น ชีรตี’’ติ (สํ. นิ. ๑.๗๖)ฯ

อนิธานคตา ภคฺคาติ เย ภคฺคา, น เต กตฺถจิ นิธานํ คตา, อถ โข อภาวเมว คตาฯ **ปุโญฺช นตฺถิ อนาคเต** ยโต อาคเจฺฉยฺยุํ วตฺตมานภาวํฯ **นิพฺพตฺตา เยปี**ติ เย ปฏิลทฺธตฺตภาวา ปจฺจุปฺปนฺนา, เตปิ **อารเคฺค สาสปูปมา ติฏฺฐนฺติ**ฯ ยถา นาม สูจิยํ ฐิตายํ สาสโป ขิโตฺต ตสฺสา สิขํ ผุฏฺฐมโตฺต วิคจฺฉติ น ติฏฺฐติ, เอวํ สงฺขารา อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺติ, น เตสํ อวฏฺฐานํ อตฺถีติฯ

ภโงฺค เนสํ ปุรกฺขโตติ เตสํ นิพฺพตฺตธมฺมานํ ภโงฺค นาม ปุรโต เอว กโต, เอกํสภาวี น อปสกฺกตีติ อโตฺถฯ **ปุราเณหี**ติ ปุริมเกหิ อตีเตหิฯ

อทสฺสนโตติ อปสฺสิตพฺพโตฯ **อายนฺตี**ติ อาคจฺฉนฺติฯ **‘‘อุปฺปชฺชนฺตี’’**ติ อิมินาปิ กุโตจิ ราสิโต อาคมนาภาวเมวาหฯ **ภคฺคา คจฺฉนฺตุทฺทสฺสนนฺ**ติ ภคฺคาปิ กตฺถจิ อุปคมนาภาวโต สเพฺพน สพฺพํ อทสฺสนํ อภาวเมว คจฺฉนฺติฯ ตตฺถ นิทสฺสนมาห **‘‘วิชฺชุปฺปาโท…เป.… วยนฺติ จา’’**ติฯ

๗๑๖. **‘‘วิวฏฺฏกปฺปโต ปฏฺฐาย อุปฺปชฺชนกรูป’’**นฺติ อิมินา สยเมว อุปฺปชฺชนกธมฺมตาย **‘‘ธมฺมตารูป’’**นฺติ อนฺวตฺถนามตํ ทเสฺสติฯ อยโลหาทีสุ **อโย** นาม กาฬโลหํฯ **โลหํ** นาม ชาติโลหํ วิชาติโลหํ กิตฺติมโลหํ ปิสาจโลหนฺติ จตุพฺพิธํฯ ตตฺถ อโย รชตํ สุวณฺณํ ติปุ สีสํ ตมฺพโลหํ เวกนฺตกโลหนฺติ อิมานิ สตฺต **ชาติโลหานิ**ฯ นาคนาสิกโลหํ **วิชาติโลหํ**ฯ กํสโลหํ วฏฺฏโลหํ หารกูฏนฺติ ตีณิ **กิตฺติมโลหานิ**ฯ โมรกฺขกาทิ **ปิสาจโลหํ**ฯ ตตฺถ ตมฺพโลหํ เวกนฺตกนฺติ อิเมหิ ทฺวีหิ ชาติโลเหหิ สทฺธิํ เสสํ สพฺพมฺปิ อิธ ‘‘โลห’’นฺติ คหิตนฺติฯ **ติปู**ติ เสตติปุฯ **สีส**นฺติ กาฬติปุฯ **สุวณฺณํ** อากรุปฺปนฺนรสวิทฺธาทิเภทํฯ **มุตฺตา** สามุทฺทิกมุตฺตาทิฯ **มณี**ติ เวฬุริยโลหิตงฺคมสารคลฺลานิ ฐเปตฺวา อวเสโส สโพฺพ มณิวิเสโสฯ **เวฬุริโย** วํสวณฺณมณิฯ **สโงฺข** สามุทฺทิกสโงฺขฯ **สิลา**ติ กาฬสิลาปณฺฑุสิลาทิเภทา สพฺพาปิ รตนสมฺมตสิลาฯ **ปวาฬํ** นาม วฏฺฏฌมํ วิทฺธมํฯ **โลหิตงฺคํ** รตฺตมณิฯ **มสารคลฺลํ** กพรมณิฯ **ภูมิ**อาทโย ปากฏาวฯ **ตทสฺสา**ติ ตํ ธมฺมตารูปํ อสฺส โยคิโนฯ

ตรุณปลฺลววณฺณนฺติ อมฺพาทีนํ ตรุณปลฺลเวน สมานวณฺณํฯ **สภาครูปสนฺตติ**นฺติ วณฺณาทินา สมานภาคํ รูปสนฺตานํฯ **อนุปฺปพนฺธาปยมาน**นฺติ เหตุผลปรมฺปราย สมฺพนฺธนวเสน ปวตฺตนฺติฯ

โสติ โยคีฯ **ตนฺ**ติ อโสกรุกฺขปณฺณํฯ **ปริคฺคเหตฺวา**ติ ญาเณน ปริจฺฉิชฺช คเหตฺวาฯ **อิมินา นเยนา**ติ อิมินา อโสกปเณฺณ วุตฺเตน นเยนฯ **สพฺพมฺปิ** อยโลหาทิเภทํ **ธมฺมตารูปํ**ฯ ตมฺปิ หิ สีตกาเล สีตลํ, อุณฺหกาเล สูริยสนฺตาเปน อุณฺหตรํ โหติฯ ตตฺถ สีตภาเวน ปวตฺตํ รูปํ อุณฺหํ อุณฺหภาเวน ปวตฺตํ รูปํ สีตํ น ปาปุณาติฯ ตตฺถ ตเตฺถว ตฎฺตฎฺายนฺตํ ภิชฺชตีติอาทินา โยเชตพฺพํฯ

อรูปสตฺตกสมฺมสนกถาวณฺณนา

๗๑๗. **กลาปโต**ติ อรูปธมฺมกลาปโตฯ

ยสฺมา ตตฺถ ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา สพฺพจิตฺตุปฺปาทสาธารณา สุปากฎา, สุวิเญฺญยฺยา จ, ตสฺมา เตสํ วเสน ทเสฺสโนฺต “**กลาปโตติ ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา**”ติ อาหฯ เย อิเม สมฺมสเน อุปฺปนฺนา ผสฺสปญฺจมกา ธมฺมา, สเพฺพ เต วินฎฺฐาติ สมฺพโนฺธฯ

ปวตฺตํ จิตฺตนฺติ สตฺตสุ ฐาเนสุ สมฺมสนวเสน ปวตฺตํ จิตฺตํฯ **สมฺมสโนฺต**ติ เอกชฺฌํ คเหตฺวา สมฺมสโนฺตฯ **ตํ ยุตฺตตรนฺ**ติ ตํ อริยวํสกถายํ วุตฺตํ ยุตฺตตรํ อาสนฺนภาเวน วิภูตตรํ รูปสตฺตเก สมฺมสนํ สห คเหตฺวา สมฺมสนสฺส วุตฺตตฺตาฯ อปิจ รูปสตฺตเก สมฺมสนสฺส รูปธเมฺมสุ สาติสยํ ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา ปวตฺตตฺตา ตพฺพิสยํ อรูปสมฺมสนํ สาติสยํ อนิจฺจาทิลกฺขณปฺปฎิเวธาย สมฺปวตฺตตีติ ตํ ยุตฺตตรํ, น ปน อปุพฺพเกสาทิสมฺมสนํ กตฺวา ตพฺพิสยํ ปวตฺติตํฯ ตถา สติ กมฺมฎฺฐานํ นวํ นวํ เอว สิยา, ปุเพฺพ คหิตํ สมฺมสนวิสยํ ฉเฑฺฑตฺวา อญฺญสฺส สมฺมสนวิสยสฺส คณฺหนโตฯ **เสสานิปี**ติ ยมกโต สมฺมสนาทีนิปิฯ **เตเนวา**ติ อริยวํสกถานเยเนวฯ

๗๑๘. **ตมฺปิ จิตฺตนฺ**ติ อาทานนิเกฺขปโต สมฺมสนวเสน ปวตฺตจิตฺตุปฺปาทมฺปิฯ จิตฺตสีเสน หิ นิเทฺทโสฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ **ยมกโต สมฺมสติ นาม** นามรูปธเมฺม อารพฺภ ยุคฬํวเสน สมฺมสนสฺส ปวตฺตนโตฯ อยญฺหิ ปุเพฺพ รูปสตฺตกวเสน สมฺมสิตฺวา ฐิโตปิ อิทานิ อาทานนิเกฺขปาทิวเสน สมฺมสิตฺวาว ตํ สมฺมสติฯ ขณิกโต สมฺมสนาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๗๑๙. **เอตมฺปี**ติ เอตํ จตุตฺถสมฺมสนจิตฺตมฺปิฯ **ปฐมจิตฺตนฺ**ติ อาทานนิเกฺขปาทิวเสน รูปํ สมฺมสิตจิตฺตํ, ยํ รูปปริคฺคาหกจิตฺตนฺติ อธิเปฺปตํฯ สมฺมสิตสมฺมสิตจิตฺตสมฺมสเนน เตสํ ขณิกภาวสฺส วิภาวนโต อิทํ สมฺมสนํ “**ขณิกโต สมฺมสน**”นฺติ วุตฺตํฯ

๗๒๐. อิทเมว จ สมฺมสนํ ทิคุณิตํ อเนกสมฺมสนปฎิปาฎิสมฺภวโต “**ปฎิปาฎิโต สมฺมสน**”นฺติ วุตฺตํฯ **วเฑฺฒยฺยา**ติ สมฺภเวยฺยฯ ตถา สติ ปฎิปาฎิสมฺมสนปสุตา เอว ภาวนา สิยา, น มูลกมฺมฎฺฐานุปการี, น จายํ สมาปตฺติจาโรฯ ยสฺมา จ ตตฺตเกน รูปธเมฺมสุ, อรูปธเมฺมสุ จ อนิจฺจาทิลกฺขณานิ สุฎฺฐุ วิภูตานิ โหนฺติ, ตสฺมา วุตฺตํ “**ยาว ทสมจิตฺตสมฺมสนา…เป.… ฐเปตพฺพ**”นฺติฯ **ฐเปตพฺพนฺ**ติ จ น เอกาทสมํ ทฺวาทสเมน สมฺมสิตพฺพนฺติ ปฎิปาฎิโต สมฺมสนสฺส ปริเจฺฉททสฺสนปรํ, น ตโต สมฺมสนโต โอรมนทสฺสนปรํ, ตสฺมา ปุนปิ รูปํ ปริคฺคเหตฺวา ยาว ทสมจิตฺตสมฺมสนา ภาวนมนุยุญฺชเตวฯ **วุตฺตนฺ**ติ อริยวํสกถายํ วุตฺตํฯ

๗๒๑. **วิสุํ สมฺมสนนโย นาม นตฺถี**ติ อนิจฺจาทิมนสิการวินิมุโตฺต อโญฺญ วิปสฺสนามนสิกาโร นตฺถิฯ วิปสฺสนาย จ ทิฎฺฐิอาทิวิกฺขมฺภนา อิธ ทิฎฺฐิอุคฺฆาฎนาทโยติ อธิเปฺปตาฯ วิปสฺสนาย เอว หิ ปวตฺติวิเสเสน ทิฎฺฐิอุคฺฆาฎนาทโย อิชฺฌนฺตีติ ทเสฺสโนฺต “**ยํ ปเนต**”นฺติอา

ทิมาหฯ ตตฺถ **สตฺตสญฺญา**ติ สตฺตา อตฺถีติ อุปฺปชฺชนกสญฺญาฯ ทุพฺพลาย อตฺตทิฏฺฐิยา สหคตสญฺญาติปิ วทนฺติฯ **สตฺตสญฺญํ อุคฺฆาฏิตจิเตฺตนา**ติ สตฺตสญฺญาย วิกฺขมฺภนวเสน ปวตฺตจิเตฺตน ทิฏฺฐิ นุปฺปชฺชติ, สญฺญาวิปลฺลาสเหตุอุปฺปชฺชนกา จิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสา ตทภาเวน โหนฺตีติฯ **มาโน** นาม โย ทิฏฺฐูปนิสฺสโย อปายคมนีโย, โส ทิฏฺฐิยา วิกฺขมฺภิตาย วิกฺขมฺภิโต เอว โหติ, ทิฏฺฐิยา สมุจฺฉินฺนาย สมุจฺฉิชฺชนโตติ อาห **“ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏิต…เป…. มาโน นุปฺปชฺชตี”**ติฯ มาโน วิกฺขมฺภิยมาโน ตณฺหาย ปวตฺตึ นิวาเรติ, อภิมตวิสเยสุ เอว ตณฺหาย ปวตฺตนโตติ วุตฺตํ **“มานสมุคฺฆาฏิต…เป…. ตณฺหา นุปฺปชฺชตี”**ติฯ **ตณฺหา**ติ อิธ สุขุมา นิกนฺติ อธิเปฺปตาติ อาห **“ตณฺหาย…เป…. ปริยาทินฺนา นาม โหตี”**ติฯ

อยํ นโยติ อิทานิ วุจฺจมาโน สมฺมสนวิธิฯ

มม วิปสฺสนาติ อิมสฺสาปิ อตฺตนิยสญฺญิตาย วิปสฺสนาย สามิภูโต อตฺตา ปรามสียตีติ ทิฏฺฐิคาหตาติ ตถา **“คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ นาม น โหตี”**ติ วุตฺตํฯ กามญฺจายํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสมธิคเมน วิสุทฺธทิฏฺฐิโก, มเคฺคน ปน อสมุคฺฆาฏิตตฺตา อโนฬาริกาย จ ทิฏฺฐิยา วเสเนวํ วุตฺตํฯ

สุฏฺฐูติ สมฺมาฯ **มนาปนฺ**ติ จ กิริยาวิเสสนํ, มนวฑฺฒนากาเรนาติ อโตฺถฯ อุภเยนาปิ วิปสฺสนาวิสยํ อธิมานมาหฯ เตน วุตฺตํ **“มานสมุคฺฆาโฏ นาม น โหตี”**ติฯ

วิปสฺสิตุํ สโกฺกมีติ ตตฺถ สมตฺถตาปเทเสน คุณวิเสสโยคโต วิปสฺสนาย อสฺสาเทตพฺพตา ทสฺสียติ, จิตฺตํ วิปสฺสิตุํ สโกฺกมิฯ ตสฺมา วิปสฺสโนฺต เอว กาลํ วีตินาเมสฺสามีติ วิปสฺสนํ อสฺสาเทนฺตสฺสาติ โยชนาฯ

ยสฺมา ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ นาเมตฺถ วิเสสโต อนตฺตานุปสฺสนาย โหติ, ตสฺมา ตํ ทเสฺสเนฺตน **“สเจ สงฺขารา”**ติอาทินา อนตฺตานุปสฺสนาวิธึ วตฺวา ยสฺมา ปน อนตฺตโต อนุปสฺสเนฺตน สงฺขารา อนิจฺจโตปิ ทุกฺขโตปิ อนุปสฺสิตพฺพา เอว ตทุปพฺรูหนโต, ตสฺมา **“หุตฺวา อภาวเฏฺฐนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

ยสฺมา มานสมุคฺฆาฏนํ นาม อนิจฺจานุปสฺสนาย โหติฯ ขเณ ขเณ ภิชฺชนเก สงฺขาเร ปสฺสนฺตสฺส กุโต มานสฺส อวสโรฯ อนิจฺจสญฺญา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมุคฺฆาฏายาติ หิ วุตฺตํฯ

ยสฺมา นิกนฺติปริยาทานํ นาม ทุกฺขานุปสฺสนาย โหติฯ น หิ สภาวโต, ทุกฺขวตฺถุโต จ ทุกฺขภูเต สงฺขาเร ปสฺสนฺตสฺส ตตฺถ อีสกมฺปิ อภิรโต โหติฯ อสฺสาทานุปสฺสิโน หิ ตตฺถ ตณฺหา อุปฺปเชฺชยฺยฯ เสสํ อนตฺตลกฺขเณ วุตฺตนยเมวฯ อยํ ปเนตฺถ สเงฺขปโตฺถ – วุตฺตนเยน ปฏิปาฏิโต สมฺมสนํ ปสฺตสฺส โยคิโน ยทา อนตฺตานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา, ตทาเนน ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ กตํ โหติฯ อตฺตทิฏฺฐิมูลิกา หิ สพฺพา ทิฏฺฐิโยฯ อนตฺตานุปสฺสนา จ อตฺตทิฏฺฐิยา อุชุปฏิปกฺขาฯ

ยทา ปน อนิจฺจานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา , ตทาเนน มานสมุคฺฆาฏนํ กตํ โหติฯ สติ หิ นิจฺจคาเห มานชปฺปนา ‘‘อิทํ นิจฺจํ, อิทํ ธุว’’นฺติอาทินา (ม. นิ. ๑.๕๐๑) **พกพฺรหฺมุโน** วิยฯ อนิจฺจานุปสฺสนา จ นิจฺจคาหสฺส อุชุปฏิปกฺขาฯ

ยทา ปน ทุกฺขานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา วิสทา ปวตฺตติ, อิตรา เทฺวปิ ตทนุคติกา, ตทาเนน นิกนฺติปริยาทานํ กตํ โหติฯ สติ หิ สุขสญฺญาย ตณฺหาคาโหว, ทุกฺขานุปสฺสนา จ นิกนฺติยา

อุชุปฏิปกฺขาฯ เอวํ ติสฺสนฺนํ อนุปสฺสนานํ กิจฺจวิเสสวเสน ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนาทีนิ โหนฺติฯ เตน วุตฺตํ **“อิติ อยํ วิปสฺสนา อตฺตโน อตฺตโน ฐาเนเยว ติฏฺฐตี”**ติฯ อนุปสฺสนานํ ยถารหํ สกกิจฺจกรณญฺหิ สกฏฺฐาเนเยว ฐานํ, ตสฺมา วิสุํ สมฺมสนนโย นตฺถีติ น วตฺตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ

๗๒๒. **สพฺพาการโต**ติ อิธ วิย เอกเทเสน อวตฺวา สพฺพาการโต สรูปโต, กิจฺจโต จ อนวเสสโต วตฺตพฺพาฯ **อิเธวา**ติ ตีรณปริญฺญายเมวฯ เอกจฺจานํเยเวตฺถ อนุปสฺสนานํ ปฏิลาโภติ อาห **“เอกเทสํ ปฏิวิชฺฌโนฺต”**ติ, ตา ปน สยเมว สรูปโต ทเสฺสสฺสติ ฯ **ตปฺปฏิปเกฺขธเมฺม**ติ ยา อนุปสฺสนา อิธ สมฺภวนฺติ, ตาสํ ปฏิปเกฺข ธเมฺม นิจฺจสญฺญาทิเก **ปชหติ** วิกฺขเมฺภติฯ

ขยานุปสฺสนนฺติ สงฺขารานํ ขณภงฺคานุปสฺสนํฯ **ภาเวโนฺต**ติ วเฑฺฒโนฺตฯ **ฆนสญฺญ**นฺติ สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณานํ วเสน เอกตฺตคฺคหณํฯ **ขยานุปสฺสน**นฺติ หุตฺวา อภาวานุปสฺสนนฺติ วทนฺติฯ ยาย ปญฺญาย ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา ‘‘อนิจฺจํ ขยเฎฺฐนา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๘) ปสฺสติ, สา **ขยานุปสฺสนา**ฯ ภงฺคานุปสฺสนโต ปฏฺฐาย ตสฺสา ปาริปูรีติ ฆนสญฺญาย ปหานํ โหติ, ตโต ปุเพฺพ อปริปุณฺณตาย ตํ น โหติฯ เอวมญฺญตฺถาปีติ ปริปุณฺณาปริปุณฺณตา ปหานตีรณปริญฺญาสุ วิปสฺสนาปญฺญาย ทฏฺฐพฺพาฯ ปจฺจกฺขโต, อนฺวยโต จ สงฺขารานํ ภงฺคํ ทิสฺวา ตเตฺถว ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ อธิมุตฺตตา **วยานุปสฺสนา,** ตาย **อายูหนํ ปชหติ**ฯ ยทตฺถํ, ยาย จ อายูหติ, ตสฺมึ ปวเตฺต ตณฺหาย จสฺส จิตฺตํ น นมตีติฯ เตน วุตฺตํ **“วยานุปสฺสนํ ภาเวโนฺต อายูหนํ ปชหตี”**ติฯ ชาตสฺส ชรามรเณหิ ทฺวิธา ปริณามทสฺสนํ, รูปสตฺตกาทิวเสน วา ปริคฺคหิตสฺส ตํตํปริเจฺฉทโต ปรํ อญฺญภาวทสฺสนํ **วิปริณามานุปสฺสนา,** ตาย **ธุวสญฺญํ** ถิรภาวคหณํ **ปชหติ**ฯ

อนิมิตฺตานุปสฺสนาทโย อนิจฺจานุปสฺสนาทโย เอวฯ **นิมิตฺต**นฺติ สนฺตติยํ, สมูเห จ เอกตฺตสญฺญาย คยฺหมานํ กาลนฺตราวฏฺฐายิภาเวน, นิจฺจภาเวน จ สงฺขารานํ สกิจฺจปริเจฺฉทตาย สวิคฺคหํ วิย อุปฏฺฐานมตฺตํฯ **ปณิธิ**นฺติ สุขปตฺถนํ, ราคาทิปณิธึ วา, อตฺถโต ตณฺหาวเสน สงฺขาเรสุ นินฺนตํฯ **อภินิเวส**นฺติ อตฺตาภินิเวสํฯ เอเตสญฺหิ นิมิตฺตาทีนํ ปฏิปกฺขภาเวน อนิจฺจานุปสฺสนาทโย อนิมิตฺตาทินาเมหิ วุตฺตาติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีหิ ปหาตพฺพา นิจฺจสญฺญาทโย วิย นิมิตฺตคฺคาหาทโยว ปฏิปกฺขาติ ทฏฺฐพฺพาฯ รูปาทิอารมฺมณํ ญตฺวา ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ ทิสฺวา สงฺขารา เอว ภิชฺชนฺติ, สงฺขารานํ มรณํ, น อโญฺญ โกจิ อตฺถีติ ภงฺควเสน สุญฺญตํ คเหตฺวา ปวตฺตา วิปสฺสนา อธิปญฺญา จ สา ธเมฺมสุ จ วิปสฺสนาติ **อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา,** ตาย นิจฺจสาราทิอาทานวเสน ปวตฺตํ อภินิเวสํ สตณฺหํ ทิฏฺฐึ ปชหติฯ **ยถาภูตญาณทสฺสนํ** นาม สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํฯ เตน ‘‘อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธาน’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐) เอวมาทิกํ, ‘‘อิสฺสรโต โลโก สมฺภวตี’’ติ เอวมาทิกญฺจ **สโมฺมหาภินิเวสํ ปชหติ**ฯ ภยตุปฏฺฐานวเสน อุปฺปนฺนํ สพฺพภวาทีสุ อาทีนวทสฺสนญาณํ **อาทีนวานุปสฺสนา,** ตาย กสฺสจิปิ อาลยนิสฺสยอทสฺสนโต **อาลยาภินิเวสํ** ตถาปวตฺตํ ตณฺหํ **ปชหติ**ฯ สงฺขารานํ มุญฺจนสฺส อุปายภูตํ ปฏิสงฺขาญาณํ **ปฏิสงฺขานุปสฺสนา,** ตาย อนิจฺจาทีสุ อปฺปฏิสงฺขาตตฺตา ปฏิสงฺขานสฺส ปฏิปกฺขภูตํ อวิชฺชํ ปชหติฯ สงฺขารุเปกฺขา, อนุโลมญาณญฺจ **วิวฏฺฏานุปสฺสนา**ฯ ตสฺสา หิ วเสน ตสฺส ปทุมปลาเส อุทกพินฺทุ วิย สพฺพสงฺขาเรหิ จิตฺตํ ปติลียติ ปติกุฏติ, ตสฺมา ตาย **สํโยคาภินิเวสํ** กามสํโยคาทิกิเลสปฺปวตฺตึ **ปชหติ**ฯ อนิจฺจานุปสฺสนาทโย สตฺต อนุปสฺสนา เหฏฺฐา อตฺถโต วิภตฺตาติ, ปรโต จ สํวณฺณียนฺตีติ อิธ น วุตฺตาฯ

ตาสูติ อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุฯ **อิมินา**ติ โยคินาฯ **ตสฺมา**ติ อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยวเสน สงฺขารานํ ทิฏฺฐตฺตาฯ ตํทสฺสนญฺหิ อนิจฺจาทิอนุปสฺสนาติฯ **ปฏิวิทฺธา**ติ ปฏิลทฺธาฯ ยทเคฺคน หิ ญาเณน สวิสโย ปฏิวิโทฺธ, ตทเคฺคน ตํ ปฏิลทฺธํ นาม โหติฯ **พฺยญฺชนเมว นานํ** ยถา ‘‘รุโกฺข ปาทโป ตรู’’ติฯ **ตาปิ** อนิมิตฺตาปณิหิตสุญฺญตานุปสฺสนาฯ

สพฺพาปิ วิปสฺสนา, ตสฺมา เอกเทเสน ปฏิวิทฺธา โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยา เอว สงฺคหิตํ,** ตสฺมา ตํ ปเคว สิทฺธนฺติ อโตฺถฯ เตนาห **‘‘อิทมฺปิ ทฺวยํ ปฏิวิทฺธเมว โหตี’’**ติฯ **เสเสสุ** นิพฺพิทานุปสฺสนาทีสุ ทสสุฯ **‘‘กิญฺจิ ปฏิวิทฺธํ กิญฺจิ อปฺปฏิวิทฺธ’’**นฺติ อิมินา เตสํ เอกเทสปฏิเวธมาหฯ อนิจฺจานุปสฺสนาย หิ สิทฺธาย นิโรธานุปสฺสนา, ขยานุปสฺสนา, วยานุปสฺสนา, วิปริณามานุปสฺสนา จ เอกเทเสน สิทฺธา นาม โหนฺติ, ทุกฺขานุปสฺสนาย สิทฺธาย นิพฺพิทานุปสฺสนา, อาทีนวานุปสฺสนา จ, อนตฺตานุปสฺสนาย สิทฺธาย อิตราติฯ

อุทยพฺพยญาณกถาวณฺณนา

๗๒๓. ปรโต ปฏิปทาญาณทสฺสนกถายํ อพฺภาทิวิคเมน อากาสสฺส วิย, ปงฺกมลวิคเมน อุทกสฺส วิย, กาฬิกาปคเมน สุวณฺณสฺส วิย สํกิเลสวิคเมน ญาณสฺส ปริสุทฺธีติ อาห **‘‘นิจฺจสญฺญาทีนํ ปหาเนน วิสุทฺธญาโณ’’**ติฯ อเนกาการโวการสงฺขาเรสุ ลกฺขณตฺตยสลฺลกฺขณสมฺมสนสฺส กตตฺตา วุตฺตํ **‘‘สมฺมสนญาณสฺส ปารํ คนฺตฺวา’’**ติฯ ตตฺถ **สมฺมสนญาณสฺสา**ติ นยวิปสฺสนาสงฺขาตสฺส กลาปสมฺมสนญาณสฺสฯ ตเสฺสว หิ ถิรภาวาย อิตเร สมฺมสนวิเสสาติ วทนฺติฯ **สมฺมสนญาณสฺสา**ติ วา กลาปสมฺมสนาทิสมฺมสนญาณสฺสฯ อนุปทธมฺมวิปสฺสนาย สทิสา หิ สาฯ ตาย หิ ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนาทิ สมฺภวตีติฯ วิตฺถารโต ภาวนาวิธานํ ปรโต วตฺตุกาโม **‘‘สเงฺขปโต ตาว อารภตี’’**ติ อาหฯ สเงฺขปโต หิ อารโมฺภ อาทิกมฺมิกสฺส สุกโรฯ **ตตฺรา**ติ สเงฺขเปน อารเมฺภฯ

กถนฺติ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาฯ ยํ ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนานํ…เป.… อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณ’’นฺติ วุตฺตํ, ตํ กถํ ญาตพฺพนฺติ เจติ อโตฺถฯ สนฺตติปจฺจุปฺปเนฺน, ขณปจฺจุปฺปเนฺน วา ธเมฺม อุทยพฺพยทสฺสนาภินิเวโส กาตโพฺพ, น อตีตานาคเตติ วุตฺตํ **‘‘ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมาน’’**นฺติฯ อุทยทสฺสนเญฺจตฺถ ยาวเทว วยทสฺสนตฺถนฺติ วยทสฺสนสฺส ปธานตํ ทเสฺสตุํ **‘‘วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา’’**ติ วตฺวา ตํ ปน วยทสฺสนํ อุทยทสฺสนปุพฺพกนฺติ อาห **‘‘อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณ’’**นฺติฯ

ชาตนฺติ นิพฺพตฺตํ ปฏิลทฺธตฺตภาวํฯ อยํ หิ ชาตสโทฺท ขณตฺตยสมงฺคิตํ สนฺธาย วุโตฺต ‘‘เย ธมฺมา ชาตา ภูตา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑๐๔๖) วิย, น อตีตํ

‘‘เย เต ชาตา น เต สนฺติ, เย น ชาตา ตเตฺถว เต;
ลทฺธตฺตภาวา โน ภคฺคา, เตว สนฺติ สภาวโต’’ติฯ –

อาทีสุ วิย, นาปิ ชาตตามตฺตํ ‘‘ยํ ตํ ชาตํ ภูตํ สงฺขต’’นฺติอาทีสุ วิยฯ เตนาห **‘‘ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺน’’**นฺติ (ที. นิ. ๒.๒๐๗; สํ. นิ. ๕.๓๗๙), ปจฺจุปฺปนฺนรูปํ นาม ชาตํ ขณตฺตยปริยาปนฺนนฺติ อโตฺถฯ ตํ ปน อาทิโต ทุปฺปริคฺคหนฺติ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนวเสน วิปสฺสนาภินิเวโส กาตโพฺพฯ **ตสฺสา**ติ รูปสฺสฯ ปจฺจยลกฺขณปปญฺจํ อนามสิตฺวา **นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย**ติ นิพฺพตฺตนสญฺญิตํ สงฺขตลกฺขณํ อุทโย อุปฺปาโทฯ **วิปริณามลกฺขณํ วโย**ติ วิปริณามสญฺญิตํ สงฺขตลกฺขณํ วโย วินาโสฯ **อนุปสฺสนาญาณ**นฺติ ยา อุทยสฺส, วยสฺส จ อนุเปกฺ

ขนา, ตํ ญาณํฯ กิญฺจาปิ กลาปสมฺมสนาทีสุ ชาติชรามรณสีเสน ชาติชรามรณวโนฺต ธมฺมา วุตฺตา, อิธ ปน อุทยพฺพยญาณนิเทฺทเส ‘‘ชาติ ปจฺจุปฺปนฺนา, ตสฺสา นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโย, วิปริณามลกฺขณํ วโย’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๔๙) วุจฺจมาเน ชาติชรามรณานํ ชาติชรามรณวนฺตตา, นิปฺผนฺนตา จ อนุญฺญาตา วิย โหตีติ ตํ ปริหริตุํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทเงฺคสุ ภวปริโยสานาว เทสนา กตาฯ

โสติ โยคีฯ **อิมินา ปาฬิเยนา**ติ อิมาย ‘‘ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺน’’นฺติอาทินา ทสฺสิตาย ปาฬิคติยาฯ **ชาต**นฺติ น ปสูตํ, น จ ปฐมาภินิพฺพตฺติมตฺตํ, อถ โข อุปฺปาทํ นิพฺพตฺติวิการํฯ สฺวายํ วิกาโร ยสฺมา สงฺขารานํ อภินวาวฏฺฐานชรา วิย นวภาวาปคโมติ อาห **‘‘อภินวาการ’’**นฺติฯ สมนุปสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ **อนุปฺปนฺนสฺส ราสิ วา นิจโย วา นตฺถิ** ยโต อาคเจฺฉยฺย อุปฺปชฺชมานํ อลทฺธตฺตภาวสฺส สเพฺพน สพฺพํ อวิชฺชมานตฺตาฯ เตนาห **‘‘อุปฺปชฺชมาน...เป.... นตฺถี’’**ติฯ ยถา อนาคเต อทฺธนิ อิเม ธมฺมา สเพฺพน สพฺพํ นตฺถิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธนีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘นิรุชฺฌมานสฺสาปี’’**ติอาทึ วตฺวา อวิชฺชมานานํเยว รูปารูปธมฺมานํ เหตุปจฺจยสมวาเย อุปฺปาโท, อุปฺปชฺชิตฺวา จ สพฺพโส อภาวูปคโมติ อิมมตฺถํ สมุทายคตํ ตเทกเทสภูตาย อุปมาย วิภาเวตุํ **‘‘ยถา ปนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ราสิโต**ติ ราสิภาเวน สมุสฺสิโต ปุโญฺช ราสิฯ ยถา ตถา ปิณฺฑิภูโต **นิจโย**ฯ ภูมิยํ นิทหิตฺวา ฐปิตํ **นิธานํ**ฯ อุปวีเณติ เอเตนาติ **อุปวีณํ,** วีณาวาทนํฯ

๗๒๔. เอวํ สเงฺขปโต อุทยพฺพยมนสิการวิธึ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ **‘‘ปุน ยานี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อวิชฺชาสมุทยา**ติ อวิชฺชาย อุปฺปาทา, อตฺถิภาวาติ อโตฺถฯ นิโรธวิโรธีหิ อุปฺปาโท อตฺถิภาววาจโกปิ โหตีติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ ตสฺมา ปุริมภวสิทฺธาย อวิชฺชาย สติ อิมสฺมึ ภเว รูปสฺส อุปฺปาโท โหตีติ อโตฺถฯ **ปจฺจยสมุทยเฏฺฐนา**ติ ปจฺจยสฺส อุปฺปนฺนภาเวน, อตฺถิภาวโตติ อโตฺถฯ อวิชฺชาทีหิ จ ตีหิ อตีตกาลิกานิ เตสํ สหการีการณภูตานิ อุปาทานาทีนิปิ คหิตาเนวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปวตฺติปจฺจเยสุ กพฬีการาหารสฺส พลวตาย โส เอว คหิโต **‘‘อาหารสมุทยา’’**ติฯ ตสฺมึ ปน คหิเต ปวตฺติปจฺจยตาสามเญฺญน อุตุจิตฺตานิปิ คหิตาเนว โหนฺตีติ จตุสมุฏฺฐานิกรูปสฺส ปจฺจยโต อุทยทสฺสนํ วิภาวิตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อวิชฺชาตณฺหุปนิสฺสยสหิเตเนว กมฺมุนา รูปกายสฺส นิพฺพตฺติฯ อสติ จ อวิชฺชุปนิสฺสยาย ภวนิกนฺติยา ชาติยา อสมฺภโว เอวาติฯ ยถา จ รูปสฺส อวิชฺชาตณฺหุปนิสฺสยตา, เอวํ เวทนาทีนมฺปิ ทฏฺฐพฺพาฯ อาหาโร ปน อุปฺปนฺนสฺส รูปสฺส โปสโก, กพฬีการาหารสฺส อธิเปฺปตตฺตา, กามธาตาธิฏฺฐานตฺตา จ เทสนายฯ อุกฺกํสนิเทฺทเสน วา อาหารคฺคหณํฯ **‘‘นิพฺพตฺติลกฺขณ’’**นฺติอาทินา กาลวเสน อุทยทสฺสนมาหฯ ตตฺถ อทฺธานวเสน ปเคว อุทยํ ปสฺสิตฺวา ฐิโต อิธ สนฺตติวเสน ทิสฺวา อนุกฺกเมน ขณวเสน ปสฺสติฯ **ปญฺจ ลกฺขณานี**ติ อวิชฺชา ตณฺหา กมฺมํ อาหาโรติ อิเมสํ ปจฺจยานํ อตฺถิตาสงฺขาตลกฺขณานิ เจว รูปสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณญฺจาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิฯ เตสํ อตฺถิตา หิ รูปสฺส อุทโย ลกฺขียติ เอเตหีติ ลกฺขณานีติ วุจฺจนฺติฯ นิพฺพตฺติ ปน สงฺขตลกฺขณเมวาติฯ

อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธติ อคฺคมคฺคญาเณน อวิชฺชาย อนุปฺปาทนิโรธโต อนาคตสฺส รูปสฺส อนุปฺปาทนิโรโธ โหติ ปจฺจยาภาเว อภาวโตฯ **ปจฺจยนิโรธเฏฺฐนา**ติ อวิชฺชาสงฺขาตสฺส อนาคเต อุปฺปชฺชนกรูปปจฺจยสฺส นิรุทฺธภาเวนฯ **ตณฺหานิโรธา กมฺมนิโรธา**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **อาหารนิโรธา**ติ ปวตฺติปจฺจยสฺส กพฬีการาหารสฺส อภาเวฯ **รูปนิโรโธ**ติ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส อภาโว โหติฯ เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํฯ **วิปริณาม**

ลกฺขณนฺติ ภงฺคกาลวเสน เตสํ วยทสฺสนํฯ ตสฺมา ตํ อทฺธาวเสน ปเคว ปสฺสิตฺวา ฐิโต อิธ สนฺตติวเสน ทิสฺวา อนุกฺกเมน ขณวเสน ปสฺสติฯ **ปญฺจ ลกฺขณานี**ติ อิธ อวิชฺชาทีนํ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ อนุปฺปาทนิโรโธ, รูปสฺส ขณนิโรโธ จาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิฯ เตสญฺหิ อนุปฺปาทนิโรโธ, รูปสฺส อจฺจนฺตนิโรโธ ลกฺขียติ เอเตหีติ ลกฺขณานีติ วุจฺจนฺติฯ

วิปริณาโม สงฺขตลกฺขณเมวฯ เอส นโย เวทนากฺขนฺธาทีสุฯ อยํ ปน วิเสโส – ‘‘ผุฏฺโฐ เวเทติ, ผุฏฺโฐ สญฺชานาติ, ผุฏฺโฐ เจเตตี’’ติ (สํ. นิ. ๔.๙๓), ‘‘ผสฺสปจฺจยา เวทนา, จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา, สญฺญา, เจตนา’’ติ, จ วจนโต ผโสฺส เวทนา (วิภ. ๒๓๑) สญฺญา สงฺขารกฺขนฺธานํ ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา จ เตสํ นิโรโธ, **มหาปทาน** (ที. นิ. ๒.๖๐) **มหานิทาน**สุตฺเตสุ, **อภิธมฺเม** จ อญฺญมญฺญปจฺจยวาเร ‘‘นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติ (กถา. ๗๑๙) วจนโต นามรูปํ วิญฺญาณสฺส ปวตฺติปจฺจโย, ตํนิโรธา ตสฺส นิโรโธติ วุตฺตํ **‘‘ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโย’’**ติอาทิฯ

เอตฺถ จ เกจิ ตาว อาหุ ‘‘อรูปกฺขนฺธานํ อุทยพฺพยทสฺสนํ อทฺธาสนฺตติวเสเนว, น ขณวเสนา’’ติฯ เตสํ มเตน ขณโต อุทยพฺพยทสฺสนเมว น สิยาฯ อปเร ปนาหุ ‘‘ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสเน อตีตาทิวิภาคํ อนามสิตฺวา สพฺพสาธารณโต อวิชฺชาทิปจฺจยา เวทนาสมฺภวํ ลพฺภมานตํ ปสฺสติ, น อุปฺปาทํฯ อวิชฺชาทิอภาเว จ ตสฺสา อสมฺภวํ อลพฺภมานตํ ปสฺสติ, น ภงฺคํฯ ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเน ปจฺจุปฺปนฺนานํ อุปฺปาทํ, ภงฺคญฺจ ปสฺสตี’’ติ, ตํ ยุตฺตํฯ สนฺตติวเสน หิ รูปารูปธมฺเม อุทยโต, วยโต จ มนสิ กโรนฺตสฺส อนุกฺกเมน ภาวนาย พลปฺปตฺตกาเล ญาณสฺส ติกฺขวิสทภาวปฺปตฺติยา ขณโต อุทยพฺพยา อุปฏฺฐหนฺตีติฯ อยญฺหิ ปฐมํ ปจฺจยโต อุทยพฺพยํ มนสิ กโรโนฺต อวิชฺชาทิเก ปจฺจยธมฺเม วิสฺสเชฺชตฺวา อุทยพฺพยวเนฺตขเนฺธ คเหตฺวา เตสํ ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสนมุเขน ขณโตปิ อุทยพฺพยํ มนสิ กโรติฯ

ตสฺส ยทา ญาณํ ติกฺขํ วิสทํ หุตฺวา ปวตฺตติ, ตทา รูปารูปธมฺมา ขเณ ขเณ อุปฺปชฺชนฺตา, ภิชฺชนฺตา จ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘เอวมฺปิ รูปสฺส อุทโย’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **เอวมฺปิ รูปสฺส อุทโย**ติ เอวํ วุตฺตนเยน อวิชฺชาสมุทยาปิฯ ตณฺหา…เป.… กมฺม…เป.… อาหารสมุทยาปิ รูปสฺส สมฺภโวฯ **เอวมฺปิ รูปสฺส วโย**ติ เอวํ วุตฺตนเยเนว อวิชฺชานิโรธาปิ ตณฺหา…เป.… อาหารนิโรธาปิ รูปสฺส วโย อนุปฺปาโทติ **ปจฺจยโต วิตฺถาเรน มนสิการํ กโรติ** ฯ **เอวมฺปิ รูปํ อุเทตี**ติ เอวํ วุตฺตนเยน นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ กมฺมสมุฏฺฐานรูปมฺปิ อาหารอุตุจิตฺตสมุฏฺฐานรูปมฺปิ อุเทติ อุปฺปชฺชติ นิปฺปชฺชตีติฯ เอวํ วุตฺตนเยเนว วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสโนฺต กมฺมสมุฏฺฐานรูปมฺปิ อาหารอุตุจิตฺตสมุฏฺฐานรูปมฺปิ **เวติ** นิรุชฺฌตีติ ขณโต วิตฺถาเรน มนสิการํ กโรตีติ โยชนาฯ

๗๒๕. เอวํ มนสิ กโรโต น ยาว อุทยพฺพยญาณํ อุปฺปชฺชติ, ตาว อุทยพฺพยา สุฏฺฐุ ปากฏา น โหนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํ **‘‘อิติ กิริเม ธมฺมา…เป.… ปฏิเวนฺตี’’**ติ, นยทสฺสนวเสน วา เอวํ วุตฺตํฯ ปฐมญฺหิ ปจฺจุปฺปนฺนธมฺมานํ อุทยพฺพยํ ทิสฺวา อถ อตีตานาคเต นยํ เนติฯ ทุกฺขาทิสจฺจปฺปเภทา, อนุโลมาทิปฏิจฺจสมุปฺปาทปฺปเภทา, เอกตฺตาทินยปฺปเภทา, อนิจฺจตาทิลกฺขณปฺปเภทา จ **สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทนยลกฺขณปฺปเภทา**ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปาทคฺคหเณเนว เจตฺถ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมานมฺปิ คหณํ, เตสมฺปิ อตฺตโน ผลํ ปติ ปฏิจฺจ สมุปฺปาทภาวโตฯ

๗๒๖. **ยนฺ**ติ กรเณ ปจฺจตฺตวจนํ, เยน ญาเณนาติ อตฺถํ วทนฺติฯ **ยนฺ**ติ วา กิริยาปรามสนํฯ **ขนฺธานํ สมุทยํ ปสฺสติ, ขนฺธานํ นิโรธํ ปสฺสตี**ติ เอตฺถ ยเทตํ ทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ **ยํ**

ปนาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ เอตฺถ จ ยถา อวิชฺชาทิสมุทยนิโรธโต ขนฺธานํ สมุทยนิโรธสฺส อญฺญตฺตา ''อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย''ติอาทิวจนเภโท (ปฏิ. ม. ๑.๕๐) กโต, น เอวํ นิพฺพตฺติวิปริณามลกฺขเณหิ ขนฺธานํ อุทยพฺพยสฺส เภโท อตฺถิ อภินฺนาธิกรณตฺตาติ **''นิพฺพตฺติลกฺขณวิปริณามลกฺขณานิ ปสฺสนฺโต ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ ปสฺสตี''**ติ วจนเภทํ อกตฺวา วุตฺตํฯ **อุปฺปตฺติกฺขเณเยว หี**ติ **หิ**-สทฺโท เหตุอตฺโถฯ ยสฺมา อุปฺปาทกฺขเณเยว นิพฺพตฺติลกฺขณํ, ภงฺคกฺขเณเยว จ วิปริณามลกฺขณํ, ตสฺมา ตานิ ปสฺสนฺโต ขณโต ขนฺธานํ อุทยพฺพเย ปสฺสติ นามาติ **''ยํ ปนา''**ติอาทินา วุตฺตเมวตฺถํ ปากฏตรํ กโรติฯ

๗๒๗. **อิจฺจเสฺสว**นฺติ เอตฺถ **อิติ**-สทฺโท เหตุอตฺโถฯ ยสฺมา ''อวิชฺชา สมุทยา''ติอาทิ ปจฺจยโต ขนฺธานํ อุทยพฺพยทสฺสนํ, ''นิพฺพตฺติลกฺขณ''นฺติอาทิ ขณโต, ตสฺมาติ อตฺโถฯ **อสฺสา**ติ โยคิโนฯ **เอวน**ฺติ วุตฺตปฺปการปรามสนํฯ เย ปน **''อิจฺจสฺส ปจฺจยโต''**ติ ปฐนฺติ, เตสํ **อิตี**ติ วุตฺตปฺปการปรามสนํฯ **ชนกาวโพธโต**ติ ขนฺธานํ ชนกสฺส อวิชฺชาทิปจฺจยสฺส อวพุชฺฌนโต ฯ **ชาติทุกฺขาวโพธโต**ติ ชาติสงฺขาตสฺส ทุกฺขสฺส อวพุชฺฌนโตฯ **ทุกฺขสจฺจํ ปากฏํ โหติ** เอกเทสทสฺสเนน ปพฺพตสมุทฺทาทิทสฺสนกานํ วิยฯ **มรณทุกฺขาวโพธโต**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **''ปจฺจยานุปฺปาเทนา''**ติ เอเตน ปจฺจยานํ อนุปฺปาทนิโรโธ อิธ ปจฺจยนิโรโธติ ทเสฺสติฯ **ปจฺจยวต**นฺติ ปจฺจยโต อุปฺปชฺชนกานํฯ **ยญฺจสฺส อุทยพฺพยทสฺสน**นฺติ ยํ อสฺส โยคิโน ปจฺจยโต, ขณโต จ อุทยพฺพยานํ ทสฺสนํฯ ตตฺถ อสโมฺมโห, ตปฺปธาโน วา วิตกฺกาทิธมฺมปุโญฺช **มโคฺค วายํ โลกิโก**ติ นิยฺยานานุโลมโต โลกิโก มโคฺค เอวายํฯ **อิติ** ตสฺมา **มคฺคสจฺจํ ปากฏํ โหติ** สภาวาวโพธโตฯ เตนาห **''ตตฺร สโมฺมหวิฆาตโต''**ติ, ตทงฺคเสนาติ อโตฺถฯ อถ วา ยถาวุโตฺต สมฺมาทิฏฺฐิสงฺขาโต มโคฺค อริยมคฺคสฺส อุปายภูโต อสโมฺมหสภาโว อตฺตานมฺปิ ปกาเสติ ปทีโป วิยาติ มคฺคสจฺจํ ปากฏํ โหติฯ สฺวายํ ปากฏภาโว โมหนฺธการวิธมเนนาติ อาห **''ตตฺร สโมฺมหวิฆาตโต''**ติฯ

๗๒๘. ''อวิชฺชาปจฺจยา''ติอาทิโก **อนุโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท** ปวตฺติยา อนุโลมนโตฯ ''อวิชฺชาสมุทยา''ติอาทินา อวิชฺชาทีสุ สเนฺตสูติ อยมโตฺถ วุโตฺตติ อาห **''อิมสฺมึ สติ อิทํ โหตีติ อวโพธโต''**ติฯ ปวตฺติยา วิโลมนโต ''อวิชฺชายเตฺวว อเสสวิราคนิโรธา''ติอาทิโก **ปฏิโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโทฯ เต จ** สงฺขตา **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา** ''ชรามรณํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน''นฺติอาทิวจนโต (สํ. นิ. ๒.๒๐)ฯ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนสฺส จ ปากฏตา ปจฺจยาการปากฏตาย เอว ''อิมเสฺสตํ ผล''นฺติ อวโพธโตฯ

๗๒๙. ปุริมปุริมานํ นิโรโธ อุตฺตรุตฺตรานํ อุปฺปาทานุพโนฺธติ อยมโตฺถ ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน สิชฺฌมาโน เอกตฺตนยาธิคมาย โหติฯ ยโต ''อโญฺญ กโรติ, อโญฺญ ปฏิสํเวทยตี''ติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๑๗) โวหารสิทฺธิยา อุเจฺฉททิฏฺฐิยา อโนกาสตาฯ เตนาห **''เหตุผลสมฺพเนฺธนา''**ติอาทิฯ สงฺขารา ขเณ ขเณ อุปฺปชฺชนฺตีติ อยมโตฺถ ขณโต อุทยทสฺสเนน สิชฺฌมาโน นานตฺตนยาธิคมาย โหติฯ ยโต ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนานํ สภาวเภทาวโพธโต ''โส กโรติ, โส ปฏิสํเวทยตี''ติอาทินยปฺปวตฺตาย สสฺสตทิฏฺฐิยา อโนกาสตาฯ เตนาห **''ขณโต อุทยทสฺสเนนา''**ติอาทิฯ **ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสเนน** ปจฺจเย สติ ผลสฺส ภาโว, อสติ อภาโวติ อิมสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิยา อตฺถิตามเตฺตเนว เต ธมฺมา การณนฺติ **อพฺยาปารนโย ปากโฏ โหติ**ฯ ยโต อตฺตทิฏฺฐิยา อโนกาสตา วสวตฺติตาย อลพฺภเนยฺยโต ฯ เตน วุตฺตํ **''ธมฺมาน''**นฺติอาทิฯ **อวสวตฺติภาโว** ปรายตฺตตา, สา จ สปฺปจฺจยตาย เวทิตพฺพาฯ **ปจฺจยโต อุทยทสฺสเนน** เตหิ เตหิ ปจฺจเยหิ อิเม ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปชฺชมานา จ ปจฺจยานุรูปเมว

อุปฺปชฺชนฺตีติ เหตุผลสฺส เหตุอนุรูปโต สิทฺธิยา อกิริยทิฏฺฐิยา อโนกาสตาวาติ อาห **“ปจฺจยโต ปนา”**ติอาทิฯ สติ การเณ กุโต อกิริยวาโทฯ กโรตีติ หิ **การณํ**ฯ

๗๓๐. ปจฺจยโต อุทยํ ปสฺสโต ปจฺจเย สติ สภาเว สติ ผลสฺส สมฺภโวติ อตฺถิตามเตฺตน อุปการกตาติ สงฺขตานํ นิรีหตา, อสติ จ อภาโวติ ปจฺจยาธีนวุตฺติตา จ วิญฺญายมานา อตฺตสุญฺญตํ วิภาเวตีติ อาห **“ปจฺจยโต จสฺส…เป…. ตาวโพธโต”**ติฯ **อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ โหติ** ขณโต อุทยพฺพยทสฺสเนน สงฺขารานํ อุทยพฺพยโต ปริจฺฉินฺนตาย วิญฺญายมานตฺตาฯ เตนาห **“หุตฺวา อภาวาวโพธโต”**ติฯ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนณฺหิ **หุตฺวา อภาโว**ฯ **ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิเวโก** อตีตานาคตภาวสุญฺญตาฯ น หิ สงฺขารา ขณตฺตยโต ปุเพฺพ, ปจฺฉา จ วิชฺชนฺติ, ตสฺมา **ปุพฺพนฺตาปรนฺตวิเวกาวโพธโต**ติ อาทิอนฺตวนฺตตาปฏิเวธโตติ อโตฺถฯ **ทุกฺขลกฺขณมฺปิ ปากฏํ โหติ** อุทยพฺพยทสฺสเนนาติ สมฺพโนฺธฯ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺตา สงฺขารา อุปฺปาทโต อุทฺธํ ชราภงฺคาวตฺถนฺตรุปฺปตฺติยา นิรนฺตรํ วิพาธียเนฺตวฯ สา จ เนสํ วิพาธิยมานตา สมฺมา อุทยพฺพยทสฺสเนน วิภูตา โหตีติ อาห **“ทุกฺข…เป…. โพธโต”**ติฯ

สภาวลกฺขณมฺปีติ อุทยพฺพยทสฺสเนน น เกวลํ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณเมว, อถ โข ปถวีผสฺสาทีนํ กกฺขฬผุสนาทิสญฺญิตํ สภาวสงฺขาตํ ลกฺขณมฺปิ ปากภาววิทฺธํ สภาวาวจฺฉินฺนํ ปากฏํ โหติฯ เตนาห **“อุทยพฺพยปริจฺฉินฺนาวโพธโต”**ติฯ **สภาวลกฺขเณ**ติ สภาวสญฺญิเต ลกฺขเณ, ตํตํธมฺมานํ สลกฺขเณฯ **สงฺขตลกฺขณสฺส ตาวกาลิกตฺตมฺปี**ติ อุปฺปาทาทิสงฺขตลกฺขณสฺส อุปฺปาทกฺขณาทิปริตฺตกาลิกตาปิ ขณนฺตรานวฏฺฐานโต ตสฺสฯ เตนาห **“อุทยกฺขเณ”**ติอาทิฯ **อุทยวย**มตฺตคฺคหณเญฺจตฺถ อุทยพฺพยทสฺสนวเสเนว อิมสฺส ญาณสฺส ปวตฺตนโต, น ฐิติกฺขณสฺส อภาวาฯ

๗๓๑. **น เกวลญฺจ นิจฺจนวา,** อถ โข ปริตฺตกาลฏฺฐายิโนฯ กถนฺติ อาห **“สูริยุคฺคมเน”**ติอาทิฯ ตตฺถ อุทเก ทเณฺฑน กตเลขา **อุทเก ทณฺฑราชิ**ฯ **อุสฺสาวพินฺทุ**อาทโย ปญฺจ กิจฺจาปิ อุตฺตรุตฺตริ อติปริตฺตฏฺฐายิภาวทสฺสนตฺถํ นิทสฺสิตา, ตถาปิ เต ทนฺธนิโรธา เอว นิทสฺสิตา, ตโตปิ ลหุตรนิโรธตฺตา สงฺขารานํฯ ตถา หิ คมนสฺสาทานํ เทวปุตฺตานํ เหฏฺฐุปริยาเยน ปฏิมุขํ ธาวนฺตานํ สิรสิ ปาเท จ พนฺธขุรธารา สนฺนิปาตโตปิ สีฆตโร รูปธมฺมานํ นิโรโธ วุโตฺต, ปเคว อรูปธมฺมานํฯ น เกวลํ นิจฺจนวา, นาปิ ปริตฺตกาลฏฺฐายิโนว, อถ โข อสาราฯ กถนฺติ อาห **“มายา”**ติอาทิฯ มายาทโย หิ มณิอาทิวเสน ทิสฺสมานา อตํสภาวตาย **อสารา**ฯ ตตฺถ มโนฺตสธภาวิตา อินฺทชาลาทิกา **มายา**ฯ มิคตณฺหิกา **มรีจิ**ฯ สุปินเมว **สุปินนฺตํ**ฯ มณฺฑลากาเรน อาวิชฺฌิยมานํ อลาตเมว **อลาตจกฺกํ**ฯ คนฺธพฺพเทวปุตฺตานํ กีฬนิจฺฉาวเสน นครํ วิย อากาเส อุปฏฺฐานมตฺตํ **คนฺธพฺพนครํ**ฯ

เอตฺตาวตาติ ยฺวายํ ‘‘ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺน’’นฺติอาทิปาฬิยานุสาเรน (ปฏิ. ม. ๑.๔๙), ‘‘ยํ กิญฺจิ รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน’’นฺติอาทิปาฬิยานุสาเรน (ม. นิ. ๑.๓๔๗, ๓๖๑; ๒.๑๑๓; ๓.๘๖, ๘๙; ปฏิ. ม. ๑.๔๘) วา ยาว อุทยพฺพยปฏิเวธา ภาวนาวิธิ อารโทฺธ, เอตฺตาวตาฯ กลาปสมฺมสนาทิโกปิ หิ สโพฺพ ภาวนาวิธิ อุทยพฺพยญาณุปฺปาทนเตฺสว, น ปริสปริสรีรกรพโนฺธติฯ **วยธมฺมเมวา**ติ ภิชฺชนสภาวเมวฯ **วยํ อุเปติ** อตฺตโน ธมฺมตายฯ ยณฺหิ อุปกฺกเมน วินสฺสตีติ วุจฺจติ, ตมฺปิ อตฺตโน ธมฺมตาย เอว วินสฺสติ อเหตุกตฺตา วินาสสฺสฯ อุปกฺกมเหตุ ปน วิสทิสุปฺปาโท โหติฯ **อิมินา อากาเรนา**ติ ‘‘ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; มหาว. ๑๖; ปฏิ. ม. ๒.๓๐) หิ วุตฺตํ, ตสฺมา วยํ อนาลมฺพิตฺวาปิ ‘‘วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชตี’’ติ อุทยสฺส, ‘‘อุปฺปนฺนญฺจ อิทํ วยํ อุเปตี’’ติ วยสฺส จ อิมินา ยถาวุเตฺ

ตน ปจฺจกฺขกรณากาเรนฯ อธุนา อุปฺปนฺนํ, น ตาว พลปฺปตฺตนฺติ อาห **“ตรุณวิปสฺสนาญาณ”**นฺติฯ กลาปสมฺมสนาทิวเสน ปวตฺตํ สมฺมสนํ น นิปฺปริยาเยน วิปสฺสนาสมญฺญํ ลภติ, อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิวเสน ปวตฺตเมว ลภตีติ อาห **“ยสฺสาธิคมา อารทฺธวิปสฺสโกติ สงฺขํ คจฺฉตี”**ติฯ

วิปสฺสนุปกฺกิเลสกถาวณฺณนา

๗๓๒. **อิมาย** อุทยพฺพยานุปสฺสนาสงฺขาตาย **ตรุณวิปสฺสนาย** วเสน, น อารทฺธวิปสฺสนานํ ภงฺคานุปสฺสนาทิสงฺขาตาย ตรุณวิปสฺสนาย, นาปิ นิพฺพิทานุปสฺสนาทิสงฺขาตาย พลววิปสฺสนาย วเสนาติ อโตฺถฯ น หิ ตทา วิปสฺสนุปกฺกิเลสา อุปฺปชฺชนฺตีติฯ **อารทฺธวิปสฺสกสฺสา**ติ จ อารทฺธวิปสฺสกเสฺสวาติ เอว-กาโร ลุตฺตนิทฺทิโฏฺฐฯ เตนาห **“วิปสฺสนุปกฺกิเลสา หี”**ติอาทิฯ ทิฏฺฐิคาหาทิวตฺถุภาเวน วิปสฺสนํ อุปกฺกิเลสนฺตีติ **วิปสฺสนุปกฺกิเลสาฯ “อริยสาวกสฺสา”**ติ อิทํ อุกฺกฏฺฐนิเทฺทเสน วุตฺตํ พลววิปสฺสนาปตฺตสฺสาปิ อนุปฺปชฺชนโตฯ **วิปฺปฏิปนฺนกสฺสา**ติ สีลวิปตฺติอาทิวเสน ยถา ตถา วิปฺปฏิปนฺนกสฺสฯ ตสฺส ปน ปฏิปตฺติยา ครหิตพฺพตํ ทเสฺสโนฺต **“วิปฺปฏิปนฺนกสฺสา”**ติ อาหฯ **จ**-สโทฺท อุปริปททฺวเยปิ โยเชตโพฺพฯ **นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺสา**ติ วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อนฺตรา โวสานํ อาปนฺนสฺสฯ **กุสีตปุคฺคลสฺสา**ติ สีลสมฺปนฺนเสฺสว โกสเชฺชน ภาวนํ อนนุยุญฺชนฺตสฺสฯ อถ วา **วิปฺปฏิปนฺนกสฺสา**ติ วิปสฺสนาภาวนาสงฺขาตาย สมฺมาปฏิปตฺติยา อภาเวน วิครหิตปฏิปตฺติกสฺสฯ วิปสฺสนาปฏิปตฺติเยว หิ สสมฺภารา ปุพฺพภาเค สมฺมาปฏิปตฺติ, ตทญฺญา วิปฺปฏิปตฺติ, สา จ ตตฺถ นิกฺขิตฺตธุรสฺส โหติฯ นิกฺขิตฺตธุรตา จ โกสเชฺชนาติ วุตฺตํ **“นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานสฺส กุสีตปุคฺคลสฺสา”**ติฯ **ยุตฺตปฺปยุตฺตสฺสา**ติ โยเคน ญาเณน ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺสฯ สา ปน ยุตฺตปฺปยุตฺตตา สมถวเสนาปิ โหตีติ อาห **“อารทฺธวิปสฺสกสฺสา”**ติฯ **อุปฺปชฺชนฺติเยว** น นุปฺปชฺชนฺติ อญฺญถา มคฺคามคฺคญาณเสฺสว อสมฺภวโตฯ

โอภาสาทีสุ ‘‘อริยธโมฺม’’ติ ปวตฺตํ อุทฺธจฺจํ วิเกฺขโป ธมฺมุทฺธจฺจํ, เตน ธมฺมุทฺธเจฺจน วิปสฺสนาวีถิโต อุกฺกมเนน วิรูปํ คหิตํ ปวตฺติตํ มานสํ **ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตมานสํฯ โอภาโส ธโมฺม**ติ การณูปจาเรนาห, อีทิสํ โอภาสํ วิสฺสเชฺชโนฺต มม อริยมโคฺคติ อโตฺถฯ โอภาสํ อาวชฺชติ ‘‘นิพฺพาน’’นฺติ วา ‘‘มโคฺค’’ติ วา ‘‘ผล’’นฺติ วาฯ **นิพฺพาน**นฺติ คณฺหโนฺต ตตฺถ ปวตฺตธเมฺม มคฺคผลภาเวน คณฺหาติ, ญาณาทิเก ปน มคฺคผลภาเวเนว คณฺหาติฯ **ตโต วิเกฺขโป อุทฺธจฺจ**นฺติ ตโต โอภาสเหตุ โย วิเกฺขโป, ตํ อุทฺธจฺจนฺติ อโตฺถฯ **“อุทฺธเจฺจน วิคฺคหิตมานโส”**ติ สเงฺขปโต วุตฺตมตฺถํ วิวริตุํ **“อนิจฺจโต”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

ตตฺถ **อนิจฺจ…เป…. นปฺปชานาติ** ‘‘มคฺคํ ปโตฺตสฺมี’’ติ สญฺญาย อนิจฺจตาทิวเสน มนสิการเสฺสว อภาวโตฯ อยญฺจ อโตฺถ –

> ‘‘โย หิ โกจิ, อาวุโส, ภิกฺขุ วา ภิกฺขุนี วา มม สนฺติเก อรหตฺตปฺปตฺติํ พฺยากโรติ, สโพฺพ โส จตูหิ มเคฺคหิ, เอเตสํ วา อญฺญตเรนฯ กตเมหิ จตูหิ? อิธาวุโส, ภิกฺขุ สมถปุพฺพงฺคมํ วิปสฺสนํ ภาเวติ, ตสฺส สมถปุพฺพงฺคมํ วิปสฺสนํ ภาวยโต มโคฺค สญฺชายติ, โส ตํ มคฺคํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติฯ ตสฺส ตํ มคฺคํ อาเสวโต…เป…. กโรโต สํโยชนานิ ปหียนฺติ อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺติฯ
>
> ‘‘ปุน จปรํ, อาวุโส, ภิกฺขุ วิปสฺสนาปุพฺพงฺคมํ สมถํ ภาเวติ…เป…. สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวติ…เป….ฯ

‘‘ปุน จปรํ, อาวุโส, ภิกฺขุโน ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตํ มานสํ โหติ, โหติ โส, อาวุโส, สมโย ยํ ตํ จิตฺตํ อชฺฌตฺตเมว สนฺติฏฺฐติ สนฺนิสีทติ เอโกทิ โหติ สมาธิยติ, ตสฺส มคฺโค สญฺชายติ…เป…. อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๗๐) –

อิมินา สุตฺตปเทเนว เวทิตพฺโพฯ เอตฺถ หิ จตุตฺถมคฺควิสฺสชฺชเน ยถาวุตฺตมคฺคผลนิพฺพานธมฺมา **ธมฺโม**ฯ ตตฺถ **อุทฺธจฺจํ** ‘‘อธิคตมคฺคาทิโกหมสฺมี’’ติ อมคฺคาทีสุ วิกฺเขโป ธมฺมุทฺธจฺจํ, เตน อุปทฺทุตํ **วิคฺคหิตมานสํ** โหติฯ **นิกนฺติ** โอภาสาทีสุ อเปกฺขา สุขุมรูปา ตณฺหา, สา วิปสฺสนาภิรติอากาเรน อุปฏฺฐหนฺตี อธิมานิเกน ‘‘ธมฺโม’’ติ คยฺหตีติ อาห **‘‘นิกนฺติ ‘ธมฺโม’ติ นิกนฺตึ อาวชฺชตี’’**ติฯ

๗๓๓. **วิปสฺสโนภาโส**ติ วิปสฺสนาจิตฺตสมุฏฺฐิตํ, สสนฺตติปติตํ อุตุสมุฏฺฐานญฺจ ภาสุรํ รูปํฯ ตตฺถ **วิปสฺสนาจิตฺตสมุฏฺฐิตํ** โยคิโน สรีรฏฺฐเมว ปภสฺสรํ หุตฺวา ติฏฺฐติ, อิตรํ สรีรํ มุญฺจิตฺวา ญาณานุภาวานุรูปํ สมนฺตโต ปตฺถรติ, ตํ ตเสฺสว ปญฺญายติ, เตน ผุฏฺฐกาเส รูปคตมฺปิ ปสฺสติ, ปสฺสโนฺต จ จกฺขุวิญฺญาเณน ปสฺสติ, อุทาหุ มโนวิญฺญาเณนาติ วีมํสิตพฺพนฺติ วทนฺติฯ ทิพฺพจกฺขุลาภิโน วิย ตํ มโนวิญฺญาณวิเญฺญยฺยเมวาติ วุตฺตํ วิย ทิสฺสตีติฯ **วิปสฺสนาวีถิ** นาม ปฏิปาฏิยา ปวตฺตมานา วิปสฺสนาวฯ **อุกฺกนฺตา นาม โหติ** โยคินา ‘‘มคฺคปฺปโตฺตมฺหี’’ติ อธิมาเนน วิสฺสฏฺฐตฺตา, ตสฺส วา โยคิโน วิปสฺสนา ตโต เอว วีถิ อุกฺกนฺตา นาม โหติฯ **มูลกมฺมฏฺฐาน**นฺติ วิปสฺสนเมวาหฯ

เวมตฺตตายาติ อปฺปวิปุลตาวเสน วิสทิสตายฯ **อสฺสา**ติ โอภาสสฺสฯ ทฺวีหิ กุเฏฺฏหิ ปริจฺฉินฺนํ เคหํ **ทฺวิกุฏฺฏเคหํ**ฯ ตสฺส กิร อพฺภนฺตเรปิ เอกา ภิตฺติ โหติ พหิปิ, อุภินฺนํ อนฺตเร อนุปริยายปถํ โหติ, สายเนฺห ตตฺถ สนฺถริตานิ **ปญฺจวณฺณานิ กุสุมานิ,** วิสทญาณสฺส โอภาเสน ผริตฏฺฐาเน รูปคตญฺจ ทิพฺพจกฺขุโน วิย **ปญฺญายนฺติ**ฯ เตน วุตฺตํ **‘‘ภเนฺต มยฺห’’**นฺติอาทิฯ

เอวํ โอภาสสฺส เวมตฺตตาย วตฺถุํ ทเสฺสตฺวา จิรกาลวิปฺปลมฺพเน วตฺถุํ ทเสฺสตุํ **‘‘อยํ ปนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อยํ ปน วิปสฺสนุปกฺกิเลโส**ติ วกฺขมานปฺปการํ สนฺธายาห, น สพฺพํฯ **โส**ติ โส สมถวิปสฺสนาลาภี อธิมานิโกฯ

ทิวาสเนติ ทิวาฏฺฐาเน นิสีทิตพฺพอาสเนฯ ปฐมํ ‘‘ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสามี’’ติ จินฺติตตฺตา วุตฺตํ **‘‘ปญฺหํ, ภเนฺต, ปุจฺฉิตุํ อาคโตมฺหี’’**ติฯ

ปจฺฉา อุปาเยน ปุถุชฺชนภาวํ วิญฺญาเปตฺวา กมฺมฏฺฐาเน นิโยเชสฺสามีติ จินฺติตตฺตา วุตฺตํ **‘‘อวสฺสโย ภวิสฺสามิเจฺจวาหํ อาคโต’’**ติ, ตสฺส จ ปธานตฺตา สาวธารณํ กตฺวา วุตฺตํฯ **อยํ ธโมฺม**ติ อยํ อริยมคฺคานุคโต ปฏิสมฺภิทาธมฺมฺมติ เถรสฺส อชฺฌาสยวเสน วทติฯ **สมาธิ**นฺติ อภิญฺญาสมาธึฯ **อณฺจิตกโณฺณ**ติ นิจฺจลฏฺฐปิตกณฺณปุโฏฯ **ปลายิตุํ อารโทฺธ** ภเยนฯ เตนาห **‘‘เถโร กิร โทสจริโต’’**ติฯ โทสจริตสฺส หิ สูรสฺสาปิ สหสา ภยํ อุปฺปชฺชติฯ เตนสฺส ขีณาสวเตฺถโร อชฺฌาสยํ ญตฺวา ‘‘อิมินา อุปาเยน ปุถุชฺชนภาวํ ชานาเปสฺสามี’’ติ หตฺถินิมฺมาปนาทิมกาสิฯ โทสจริตตฺตา หิ เถโร ขิปฺปํ ปฏิวิชฺฌิฯ ขิปฺปวิราคี หิ โทสจริโตฯ

๗๓๔. **ตสฺสา**ติ อุทยพฺพยญาณํ มตฺถกํ ปาเปนฺตสฺส โยคิโนฯ ‘‘เอวมฺปิ รูปํ อุเทติ, เอวมฺปิ รูปํ เวตี’’ติอาทินา อุทยพฺพยานุปสฺสนเมเวตฺถ ตุลนํ, ตีรณญฺจ เวทิตพฺพํฯ ยถา เทวานมิเนฺทน ขิตฺตํ วชิรํ อโมฆํ, อปฺปฏิหตญฺจ โหติ, เอวมิทมฺปิ ญาณํ นิปุณํ อุทยพฺพยทสฺสเนติ วุตฺตํ **‘‘วิสฺสฏฺฐอินฺทวชิรมิวา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **ติขิณ**นฺติ อกุณฺฐํฯ **สูร**นฺติ เตชวนฺตํฯ **อติวิสท**นฺ

ติ นิสิตภาเวน อติวิย ปฏุตรํ ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ตถา หิเนน โยคี ''มคฺคปฺปโตฺตสฺมี''ติ มญฺญติฯ

วิปสฺสนาปีตีติ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปีติฯ ขุทฺทกาทโย ปีติโย เหฏฺฐา วณฺณิตา เอวฯ ยสฺมา อุทยพฺพยานุปสฺสนาย วีถิปฏิปนฺนาย อนุกฺกเมน ปญฺจ ปีติโย อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา วุตฺตํ **''อยํ ปญฺจ...เป.... อุปฺปชฺชตี''**ติฯ มตฺถกปฺปเตฺตน ปน อุทยพฺพยญาเณน สทฺธิํ ผรณาปีติเยว โหติฯ อุปจารปฺปนากฺขณโต อญฺญทาปิ หิ ผรณาปีติ โหติเยวฯ เตนาห **''สกลสรีรํ ปูรยมานา อุปฺปชฺชตี''**ติฯ

ปสฺสทฺธิอาทีนิ ฉ ยุคฬกานิ อญฺญมญฺญาวิโยคินีติ ปสฺสทฺธิยา อุปฺปนฺนาย อิตราปิ อุปฺปนฺนา เอว โหนฺตีติ กิจฺจทสฺสนมุเขน ตา สพฺพาปิ ทเสฺสโนฺต **''กายจิตฺตานํ เนว ทรโถ, น คารโว''**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ กายคฺคหเณน รูปกายสฺสปิ คหณํ เวทิตพฺพํ, น เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยเสฺสวฯ กายปฺปสฺสทฺธิอาทโย หิ รูปกายสฺสาปิ ทรถาทินิมฺมทฺทิกาติฯ **กายจิตฺตานิ ปสฺสทฺธานิ...เป.... อุชุกานิเยว โหนฺติ** เตสํ อปสฺสทฺธาทิภาวสฺส เหตุภูตานํ อุทฺธจฺจาทิถินมิทฺธาทิทิฏฺฐิมานาทิเสสนีวรณาทิอสฺสทฺธิยาทิมายาสาเฐยฺยาทิสํกิเลสธมฺมานํ วิธมนวเสน ตทา วิปสฺสนาจิตฺตุปฺปาทสฺส ปวตฺตนโตฯ **ตสฺมิํ สมเย**ติ ตสฺมิํ อุทยพฺพยญาณุปฺปตฺติสมเยฯ มนุสฺสานํ อยนฺติ มานุสี, มนุสฺสโยคฺคา กามสุขรติ, ตาทิเสหิ มนุสฺสวิเสเสหิ อนุภวิตพฺพตานติวตฺตนโต ทิพฺพา รติปิ สงฺคหิตา, มานุสีสทิสตาย กามสุขภาเวน ทิพฺพา รติปิ วา, ตสฺสา อติกฺกนฺตตาย น มานุสีติ **อมานุสี**ฯ

สุญฺญาคารนฺติ ยํ กิญฺจิ วิวิตฺตํ เสนาสนํ, วิปสฺสนํ เอว วาฯ สาปิ หิ นิจฺจภาวาทิสุญฺญตาย, โยคิโน สุขสนฺนิสฺสยตาย จ ''สุญฺญาคาร''นฺติ วตฺตพฺพตํ ลภติฯ จิตฺตสฺส อนุปสฺสนกรานํ กิเลสานํ วิคเมน **สนฺตจิตฺตสฺส**ฯ สํสาเร ภยสฺส อิกฺขเนน **ภิกฺขุโนฯ สมฺมา** ญาเยน รูปารูปธมฺมานํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิวเสน **วิปสฺสโต**ฯ สมฺมสโต อนารทฺธวิปสฺสนานํ มนุสฺสานํ อวิสยตาย **อมานุสี**ฯ วิปสฺสนาปีติสุขสญฺญิตา **รติ โหตี**ติ อยเมตฺถ คาถาย สเงฺขปโตฺถฯ ทุติยคาถา ปน อุทยพฺพยญาณเมว สนฺธาย วุตฺตาฯ ตตฺถ **ยโต ยโต**ติ รูปโต วา อรูปโต วาฯ

วิปสฺสนาสุขนฺติ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตํ เจตสิกสุขํฯ ยสฺมา ตํสมุฏฺฐิเตหิ อติปณีตรูเปหิ สโพฺพ กาโย ปริผุโฏ, ปริพฺรูหิโต จ โหติฯ ตสฺมา วุตฺตํ **''สกลสรีรํ อภิสนฺทยมาน''**นฺติฯ

อธิโมโกฺขติ สทฺธา, น เยวาปนกาธิโมโกฺขติ อธิปฺปาโยฯ สา เจตฺถ น กมฺมผลํ, รตนตฺตยํ วา สทฺทหนวเสน ปวตฺตา, อถ โข กิเลสกาลุสฺสิยาปคเมน สมฺปยุตฺตานํ อติวิย ปสนฺนภาวเหตุภูตาฯ เตนาห **''วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา...เป.... สทฺธา อุปฺปชฺชตี''**ติฯ

ปุริมุปฺปนฺนภาวนาพลสํสิทฺธํ สมปฺปวตฺตํ วีริยํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สํกิเลสปกฺขโต โกสชฺชโต ปคฺคณฺหนโต **ปคฺคโห**ฯ เตนาห **''ปคฺคโหติ วีริย''**นฺติอาทิฯ

สุปฏฺฐิตาติ สภาวสลฺลกฺขเณน อารมฺมเณ สุฏฺฐุ อุปฏฺฐิตาฯ **สุปติฏฺฐิตา**ติ ปฏิปกฺขวิคเมน เตน อจลนียตาย สุฏฺฐุ ปติฏฺฐิตาฯ ตโต เอว นิขาตา วิย **อจลา**ฯ อจลภาเวเนว **ปพฺพตราชสทิสา**ติ ตีหิปิ ปเทหิ สุปติฏฺฐิตเมว ทเสฺสติฯ **โส**ติ โยคาวจโรฯ **ยํ ยํ ฐาน**นฺติ ยํ ยํ อตฺตโน อุปติฏฺฐานฏฺฐานํ รูปํ วา อรูปํ วาฯ **โอกฺขนฺทิตฺวา**ติ อนุปวิสิตฺวาฯ **ปกฺขินฺทิตฺวา**ติ ต

เสฺสว เววจนํฯ ทิพฺพจกฺขุโน ปริภณฺฑภูตสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อุปฏฺฐหเนฺต ปรโลก สญฺญิเต สเตฺต สนฺธายาห **“ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลโก วิยา”**ติ น ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลกวิสยตฺตาฯ วณฺณายตนวิสยญฺหิ ตนฺติฯ **อสฺส** สติ **อุปฏฺฐาติ** ขายติ, อุปติฏฺฐตีติ วา อโตฺถฯ ยทเคฺคน หิ สติ อารมฺมณํ โอกฺขนฺทิตฺวา อุปติฏฺฐติ, ตทเคฺคน อารมฺมณมฺปิสฺส โอกฺขนฺทิตฺวา อุปติฏฺฐตีติ วุจฺจติฯ

วิจินิตวิสยตฺตา สงฺขารานํ วิจินเน มชฺฌตฺตภาเวน ฐิตา **วิปสฺสนุเปกฺขา**ฯ สา ปน อตฺถโต ตถาปวตฺตา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาวฯ มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตสมฺปยุตฺตา เจตนา อาวชฺชเน อชฺฌุเปกฺขนวเสน ปวตฺติยา **“อาวชฺชนุเปกฺขา”**ติ วุตฺตาฯ อุทยพฺพยานํ สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐานโต ตทนุปสฺสนายํ มชฺฌตฺตภูตา อิธ **วิปสฺสนุเปกฺขา** นามฯ เต ปน อุทยพฺพยา สพฺพสงฺขารานนฺติ อาห **“สพฺพสงฺขาเรสุ มชฺฌตฺตภูตา”**ติฯ อาวชฺชนาย อินฺทวชิรตตฺตนาราจสทิสตา, สูรติกฺขภาโว จ สพฺพญฺญุตญฺญาณปุเรจรา วิย ตทนุจรญาณสฺส ตถาภาเวน ทฏฺฐพฺพาฯ

วิปสฺสนานิกนฺตีติ วิปสฺสนาย นิกามนา อเปกฺขาฯ โอภาสาทโย วิปสฺสนาย วิชมฺภนภูตา ตสฺสา อลงฺกาโร วิย โหนฺตีติ อาห **“โอภาสาทิปฏิมณฺฑิตายา”**ติฯ **อาลย**นฺติ อเปกฺขํฯ **สุขุมา, สนฺตาการา**ติ สุขุมาการา, สนฺตาการา จ, สา จสฺสา สุขุมสนฺตาการตา ภาวนาย สาติสยปฺปวตฺติยา, ยโต กิเลสภาโวปิสฺสา ทุวิเญฺญโยฺย โหติฯ เตนาห **“ยา นิกนฺติ กิเลโสติ…เป…. โหตี”**ติฯ

เอเตสุปีติ ยถาทสฺสิเตสุ ญาณาทีสุปิฯ **“อญฺญตรสฺมึ อุปฺปเนฺน”**ติ อิทํ อุปฺปเนฺน อญฺญตรสฺมึ ‘‘มคฺคปฺปโตฺตมฺหี’’ติอาทิคฺคหณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, น อญฺญตรญฺญตรเสฺสว อุปฺปชฺชนโตฯ น วาปิ หิ อุปกฺกิเลสา เอกกฺขเณปิ อุปฺปชฺชนฺติ, ปจฺจเวกฺขณา ปน วิสุํ วิสุํ โหติฯ **“น วต เม อิโต ปุเพฺพ เอวรูปา นิกนฺติ อุปฺปนฺนปุพฺพา”**ติ อิทํ ธมฺมสภาวทสฺสนวเสน วุตฺตํ, น ปน ตทา โยคิโน ตถาจิตฺตปฺปวตฺติวเสนฯ น หิ โส ตทา ตํ ‘‘นิกนฺตี’’ติ ชานาติ, ตถา สติ ตพฺพิสยสฺส ‘‘มคฺคปฺปโตฺตมฺหี’’ติอาทิคฺคหณสฺส อสมฺภโว เอวฯ ตสฺมา เอวมสฺส สิยา ‘‘น วต เม เอวรูปา ภาวนาภิรติ อุปฺปนฺนปุพฺพา, อทฺธา มคฺคปฺปโตฺตมฺหี’’ติฯ

๗๓๕. **อุปกฺกิเลสวตฺถุตายา**ติ นิปฺปริยายโต ทิฏฺฐิมานตณฺหา อิธ อุปกฺกิเลสา เตสํ วตฺถุตาย อุปฺปตฺติฏฺฐานตายฯ น สภาวโตติ อาห **“น อกุสลตฺตา”**ติฯ ยถา ปน โอภาสาทโย, เอวํ นิกนฺติปิ ทิฏฺฐิคาหาทีนํ ฐานํ โหตีติ วุตฺตํ **“อุปกฺกิเลสวตฺถุ จา”**ติฯ **วตฺถุวเสน วา**ติ คาเห อนามสิตฺวา คาหานํ วตฺถุตาวเสเนวฯ อตฺตวาที หิ ‘‘อหํพุทฺธินิพนฺธโน’’ติ ปริกปฺปิโต อตฺตา โอภาสสฺส สามิภูโต ‘‘มมา’’ติ สามิวจนสฺส วิสยภาเวน คหิโตติ อาห **“มม โอภาโส อุปฺปโนฺนติ คณฺหโต หิ ทิฏฺฐิคาโห”**ติฯ โอภาสสฺส มนาปคฺคหณมุเขน เตน อตฺตานํ เสยฺยาทิโต ทหตีติ วุตฺตํ **“มนาโป วต โอภาโส อุปฺปโนฺนติ คณฺหโต มานคาโห”**ติฯ **อสฺสาทยโต**ติ สมฺปิยายโตฯ **เตสนฺ**ติ ทิฏฺฐิคาหาทิสญฺญิตานํ อุปกฺกิเลสานํ วเสนฯ **โอภาสาทีสู**ติ โอภาสาทินิมิตฺตํฯ กมฺปนํ ยถารทฺธวิปสฺสนาย อฏฺฐตฺวา วิเกฺขปาปตฺติ, สา จ โอภาสาทีสุ ตณฺหาทิคาโหติ ทเสฺสโนฺต **“โอภาสาทีสุ กมฺปติ…เป…. สมนุปสฺสตี”**ติ อาหฯ

โอภาสนิมิตฺตํ จิตฺตํ วิกมฺปตีติ สมฺพโนฺธฯ โอภาเส วา วิสยภูเต อุปกฺกิเลเสหิ จิตฺตํ วิกมฺปตีติ โยชนาฯ เตนาห **“เยหิ จิตฺตํ ปเวธตี”**ติฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ **อุปฏฺฐาเน**ติ สติยํฯ **อุเปกฺขาย จา**ติ วิปสฺสนุเปกฺขาย จฯ

มคฺคามคฺควตฺถานกถาวณฺณนา

๗๓๖. กุสโล ปนาติอาทีสุ กมฺมฏฺฐานโกสลฺลโยเคน **กุสโล**ฯ ปริปกฺกญาณตาย **ปณฺฑิโต**ฯ อาคมพฺยตฺติยา **พฺยตฺโต**ฯ อุปกฺกิเลสตพฺพิโสธเนสุ อาทีนวานิสํสาวโพธโยคโต **พุทฺธิสมฺปนฺโนฯ อยํ โข โส**ติ โย โส อาจริเยน กมฺมฏฺฐานทานกาเล อุทยพฺพยญาณุปฺปตฺติสมเย อุปฺปชฺชตีติ วุตฺโต, อยํ โข โส โอภาโส อุปฺปนฺโนติ อุปกฺกิเลสวตฺถุภาววววตฺถานํ ทเสฺสตฺวา อิทานิสฺส วิปสฺสนาย วิสยภาวูปนยนวิธึ ทเสฺสโนฺต **"โส โข ปนา"**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ปฐมนเย อนิจฺจลกฺขณวิภาวนเมว ทสฺสิตํ, ตสฺมึ สิเทฺธ อิตรมฺปิ ลกฺขณทฺวยํ สิทฺธเมว โหติฯ ทุติยนเย ปน โอภาสาทิเก นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกทิฏฺฐิคาหาทีนํ อุคฺฆาฏนสมุคฺฆาฏนปริยาทานวเสน มนสิการวิธึ ทเสฺสตุํ **"สเจ โอภาโส อตฺตา ภเวยฺยา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ อรูปสตฺตเก "สเจ สงฺขารา อตฺตา ภเวยฺยุ"นฺติอาทิ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๒๑) สพฺพสงฺขารสงฺคณฺหนวเสน สามญฺญโต วุตฺตํ, อิธ โอภาสาทิวเสน สงฺขาเร วิภชฺช วุตฺตํฯ เสโส มนสิการวิธิ ตตฺถ วุตฺตนโยวาติ อาห **"สพฺพํ อรูปสตฺตเก วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพ"**นฺติฯ

โอภาสํ "เนตํ มมา"ติ สมนุปสฺสโนฺต ตณฺหาคาหโต จิตฺตํ วิโสเธติ, "เนโสหมสฺมี"ติ สมนุปสฺสโนฺต มานคาหโต, "น เมโส อตฺตา"ติ สมนุปสฺสโนฺต ทิฏฺฐิคาหโตฯ เตนาห **"โอภาสํ เนตํ มมา"**ติอาทิฯ เอส นโย ญาณาทีสุปิฯ

อิมานิ ทส ฐานานีติ อิมานิ ยถาวุตฺตานิ โอภาสาทีนิ ทส อุปกฺกิเลสการณานิฯ **ปญฺญา ยสฺส ปริจฺจิตา**ติ ยสฺส โยคิโน ปญฺญา โอภาสาทีสุ อนิจฺจตาทิคฺคหณวเสน ปริจิตวตี ปริคฺคเหตฺวา อุปปริกฺขิตฺวา ฐิตาฯ ธมฺมุทฺธจฺจสฺส สมคฺคภาวชานเนน **ธมฺมุทฺธจฺจกุสโล โหติ**ฯ

วีถิปฏิปนฺนนฺติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาวเสน วิปสฺสนาวีถิปฏิปนฺนํฯ

ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยนฺติ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยํ อธิคตายํ, ทิฏฺฐิวิสุทฺธิญาเณน วา ทิฏฺฐิยา วิโสธเน ทุกฺขสจฺจสฺส ววตฺถานํ กตํ โหติ ทุกฺขสจฺจปริยาปนฺนสฺส นามรูปสฺส ววตฺถานโตฯ นามรูปสฺส ปจฺจยา นามรูปสมุทยปกฺขิยาติ อาห **"กงฺขา...เป.... สมุทยสจฺจสฺส ววตฺถานํ กต"**นฺติฯ อภิธมฺมนเยน หิ สพฺพกิเลสา, กมฺมญฺจ สมุทยสจฺจํฯ **อิมิสฺสน**ฺติ อิมายํฯ **สมฺมา**ติ อวิปรีตํฯ **มคฺคสฺสา**ติ อริยมคฺคสฺส อุปายภูตมคฺคสฺสฯ

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ วีสติมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๒๑. ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

อุปกฺกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณกถาวณฺณนา

๗๓๗. วิปสฺสนาจารสฺส มตฺถกปฺปตฺติยา สงฺขารุเปกฺขาญาณํ **สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา**ฯ สิขาปฺปตฺติ ปนสฺส อุทยพฺพยญาณาทีนํ อตฺตฏฺฐมานํวเสน ชาตาติ อาห **“อฏฺฐนฺนํ ปน ญาณานํ วเสน สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา”**ติฯ โอฬาริโกฬาริกสฺส สจฺจปฏิจฺฉาทกโมหตมสฺส วิคมเนน สจฺจปฺปฏิเวธานุกูลตฺตา **“สจฺจานุโลมิกญาณ”**นฺติ อนุโลมญาณมาหฯ ตานิ ปน ญาณานิ สรูปโต ทเสฺสตุํ **“อฏฺฐนฺนนฺติ จา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ อุทยพฺพยทสฺสเนน สงฺขารานํ อนิจฺจลกฺขณํ, ตทนุสาเรน อิตรลกฺขณานิ จ วิภาเวนฺตีเยว อุทยพฺพยานุปสฺสนา ปวตฺตตีติ กตฺวา **“วีถิปฏิปนฺนวิปสฺสนาสงฺขาตํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณ”**นฺติ วุตฺตนฺติ เกจิฯ ตยิทํ ตสฺส สพฺพโส ตีรณปริญฺญาภาวเมว มญฺญมาเนหิ วุตฺตํฯ กิญฺจาปิ หิ อุทยพฺพยญาณํ ตีรณปริญฺญนฺโตคธเมว, อุทยพฺพยาทีนํ ปน ชานนเฏฺฐน, ปจฺจกฺขโต ทสฺสนเฏฺฐน จ ญาณทสฺสนานิ, อุทยพฺพยญาณาทีนิฯ ตานิเยว ปฏิปกฺขโต วิสุทฺธตฺตา ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, สา เอว อริยมคฺค ปฏิปชฺชติ เอตายาติ ปฏิปทา จาติ **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธี**ติ วุตฺตํฯ ตํ ปน อุปฺปนฺนมตฺตํ อปฺปคุณํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ปคุณญฺหิ นิจฺจสญฺญาทิปหานสิทฺธิยา ปหานปริญฺญาย อธิฏฺฐานภูตํฯ ยโต ตทวิคเมน อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ เอกจฺจา อธิคตา เอว โหนฺติฯ น หิ อุทยพฺพยานํ ปจฺจกฺขโต ปฏิเวเธน วินา สามญฺญาการานํ ตีรณมเตฺตน สาติสยํ ปฏิปกฺขปหานํ สมฺภวติฯ อสติ จ ปฏิปกฺขปหาเน กุโต ญาณาทีนํ วชิรมิว อวิหตเวคตา, ติขิณวิสทาทิตา วาฯ ตสฺมา ปคุณภาวปฺปตฺตํ อุทยพฺพยญาณํ ปหานปริญฺญาปกฺขิยเมว ทฏฺฐพฺพํฯ สพฺพสงฺขารานํ ภงฺคเสฺสว อนุปสฺสนา ภงฺคานุปสฺสนา, ตเทว ญาณํ **ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ**ฯ ยถาภูตทสฺสาวี ภายติ เอตสฺมาติ ภยํ, เตภูมกธมฺมา, เตสุ ภยโต อุปฏฺฐิเตสุ ภายิตพฺพาการคาหิญาณํ **ภยตุปฏฺฐานญาณํ**ฯ มุญฺจิตุํ อิจฺฉตีติ มุญฺจิตุกมฺยํ, จิตฺตํ, ปุคฺคโล วา, ตสฺส ภาโว มุญฺจิตุกมฺยตา , ตเทว ญาณํ **มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ**ฯ ปุน ปฏิสงฺขานากาเรน ปวตฺตํ ญาณํ **ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ**ฯ นิรเปกฺขตาย สงฺขารานํ อุเปกฺขนวเสน ปวตฺตญาณํ **สงฺขารุเปกฺขาญาณํ**ฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา อุปกฺกิเลสวิมุตฺตํ อุทยพฺพยญาณาทินววิธญาณํ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ, ตสฺมาฯ

๗๓๘. **“อุปกฺกิเลสวิมุตฺต”**นฺติ วิเสสเนน วิภาวิตมตฺถํ อนวพุชฺฌนฺโต โจทโก **“ปุน อุทยพฺพยญาเณ โยโค กิมตฺถิโย”**ติ ปุจฺฉติฯ ตตฺถ **กิมตฺถิโย**ติ กึ ปโยชโน นิรตฺถโก, ปเคว นิพฺพตฺติตตฺตา ปกฺกสฺส ปจนํ วิยาติ อธิปฺปาโยฯ อถ วา ลกฺขณสลฺลกฺขณาทิเหตุปฏิปาฏิคฺคหณวเสน ตมตฺถํ ญาเปตุกาโม อาจริโยว กเถตุกมฺยตาวเสน **“กิมตฺถิโย”**ติ ปุจฺฉติฯ **ลกฺขณสลฺลกฺขณโตฺถ**ติ อนิจฺจาทิลกฺขณานํ สมฺมเทว อุปธารณโตฺถฯ ตตฺถ การณํ ทเสฺสนฺโต **“อุทยพฺพยญาณํ หี”**ติอาทิมาหฯ นนุ จ อุทยพฺพยญาณํ นาม สงฺขารานํ อุทยพฺพยเมว ปสฺสติ, น อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยํ, เตน กถํ อนิจฺจตาทิลกฺขณตฺตยสลฺลกฺขณํ โหตีติ? น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ ‘‘อุทยพฺพยญาณํ ลกฺขณตฺตยวิสยํ โหตี’’ติฯ อุทยพฺพเย ปน ปฏิวิเทฺธ อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ ตโต ‘‘ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํฯ ยํ ทุกฺขํ, ตทนตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๑๕; ๔๕, ๗๗; ๔.๑, ๔; ปฏิ. ม. ๒.๑๐) อิตรลกฺขณมฺปิฯ อถ วา อุทยพฺพยคฺคหเณน หุตฺวา อภาวากาโร, อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนากาโร, อวสวตฺตนากาโร จ วิภูตตโร โหตีติ การณภาเวน อุทยพฺพยญาเณ โยคสฺส ลกฺขณตฺตยสลฺลกฺขณตฺถตา เวทิตพฺพา, น สมฺมุเขเนวฯ **เหฏฺฐา**ติ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิโต เหฏฺฐาฯ ตญฺหิ โอภาสาทิอุปฺปตฺติเหตุตาย ติกฺขํ

วิสทํ หุตฺวา ปวตฺตมฺปิ ทิฏฺฐิอาทีหิ อุปกฺกิลิฏฺฐตฺตา กุณฺฐํ อวิสทเมว ชาตํฯ เตนาห **“ทสหิ… เป…. นาสกฺขี”**ติฯ

๗๓๙. **อมนสิการา**ติ เหตุมฺหิ นิสฺสกฺกวจนํฯ **“กิสฺส อมนสิการา”**ติ หิ อิทํ ‘‘เกน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา’’ติ ปุจฺฉิตสฺส ปฏิจฺฉาทกสฺส เหตุปุจฺฉาฯ สนฺตติยา หิสฺส ปฏิจฺฉนฺนตฺตา อนิจฺจลกฺขณํ น อุปฏฺฐาติ, สา จ สนฺตติ อุทยพฺพยามนสิกาเรน ปฏิจฺฉาทิกา ชาตาฯ อิริยาปเถหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา ทุกฺขลกฺขณํ น อุปฏฺฐาติ, เต จ อิริยาปถา อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนามนสิกาเรน ปฏิจฺฉาทกา ชาตาฯ ฆเนน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา อนตฺตลกฺขณํ น อุปฏฺฐาติ, เต จ ฆนา นานาธาตุวินิพฺภคามนสิกาเรน ปฏิจฺฉาทกา ชาตาติฯ อุทยพฺพยํ ปสฺสโต น อุทยาวตฺถา วยาวตฺถํ ปาปุณาติ, วยาวตฺถา วา อุทยาวตฺถํฯ อโญฺญว อุทยกฺขโณ, อโญฺญว วยกฺขโณติ เอโกปิ ธมฺโม ขณวเสน เภทโต อุปฏฺฐาติ, ปเคว อตีตาทิโกติ อาห **“อุทยพฺพยํ ปน…เป…. อุปฏฺฐาตี”**ติฯ ตตฺถ **สนฺตติยา วิโกปิตายา**ติ ปุพฺพาปริเยน ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ อโญฺญญฺญภาวสลฺลกฺขเณน สนฺตติยา อุคฺฆาฏิตายฯ น หิ สมฺมเทว อุทยพฺพยํ สลฺลเกฺขนฺตสฺส ธมฺมา สมฺพนฺธภาเวน อุปฏฺฐหนฺติ, อถ โข อโยสลากา วิย อสมฺพนฺธภาเวนาติ สุฏฺฐุตรํ อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ โหติฯ

อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนํ มนสิ กตฺวาติ ยถาปริคฺคหิตอุทยพฺพยวเสน สงฺขารานํ นิรนฺตรํ ปฏิปีฬิยมานตํ วิพาธิยมานตํ มนสิ กริตฺวาฯ **อิริยาปเถ อุคฺฆาฏิเต**ติ อิริยาปเถ ลพฺภมานทุกฺขปฏิจฺฉาทกภาเว อุคฺฆาฏิเตฯ เอกสฺมิญฺหิ อิริยาปเถ อุปฺปนฺนสฺส ทุกฺขสฺส วิโนทกํ อิริยาปถนฺตรํ ตสฺส ปฏิจฺฉาทกํ วิย โหติ, เอวํ เสสาปีติ อิริยาปถานํ ตํตํทุกฺขปฏิจฺฉาทกภาเว ยาถาวโต ญาเต เตสํ ทุกฺขปฏิจฺฉาทกภาโว อุคฺฆาฏิโต นาม โหติ สงฺขารานํ นิรนฺตรํ ทุกฺขาภิตุนฺนตาย ปากฏภาวโตฯ เตนาห **“ทุกฺขลกฺขณํ ยาถาวสรสโต อุปฏฺฐาตี”**ติฯ **นานาธาตุโย**ติ นานาวิธา ปถวีอาทิธาตุโย นานาวิเธ สภาวธเมฺมฯ **วินิพฺภุชิตฺวา**ติ ‘‘อญฺญา ปถวีธาตุ, อญฺญา อาโปธาตู’’ติอาทินา, ‘‘อโญฺญ ผโสฺส, อญฺญา เวทนา’’ติอาทินา จ วิสุํ วิสุํ กตฺวาฯ **ฆนวินิโพฺภเค กเต**ติ สมูหฆเน, กิจฺจารมฺมณฆเน จ ปเภทิเตฯ ยา เหสา อญฺญมญฺญูปตฺถเทฺธสุ สมฺทิเตสุ รูปารูปธเมฺมสุ เอกตฺตาภินิเวสวเสน อปริมทฺทิตสงฺขาเรหิ คยฺหมานา **สมูหฆนตา,** ตถา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ กิจฺจเภทสฺส สติปิ ปฏินิยตภาเว เอกโต คยฺหมานา **กิจฺจฆนตา,** ตถา สารมฺมณธมฺมานํ สติปิ อารมฺมณกรณเภเท เอกโต คยฺหมานา **อารมฺมณฆนตา** จ, ตา ธาตูสุ ญาเณน วินิพฺภุชิตฺวา ทิสฺสมานา หเตฺถน ปริมชฺชิยมาโน เผณปิโณฺฑ วิย วิลยํ คจฺฉนฺติ, ‘‘ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานา สุญฺญา เอเต ธมฺมา ธมฺมมตฺตา’’ติ อนตฺตลกฺขณํ ปากฏตรํ โหติฯ เตน วุตฺตํ **“นานาธาตุโย…เป…. อุปฏฺฐาตี”**ติฯ

๗๔๐. ธุวภาวปฏิเกฺขปโต น นิจฺจนฺติ **อนิจฺจํ,** ขนฺธปญฺจกํฯ ยถาห ‘‘รูปํ โข, ราธ, อนิจฺจํ, เวทนา… สญฺญา… สงฺขารา… วิญฺญาณํ อนิจฺจ’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๗๒)ฯ ตตฺถ การณํ วทโนฺต **“อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา”**ติ อาหฯ **อุปฺปาโท** นิพฺพตฺติลกฺขณํ, **วโย** วิปริณามลกฺขณํ, **อญฺญถตฺตํ** ชรา, เตสํ สพฺภาวโตติ อโตฺถฯ **หุตฺวา อภาวโต**ติ อุปฺปชฺชิตฺวา วินสฺสนโตฯ เอตฺถ จ ปุริเมน ชาติชรามรณสพฺภาวโต **อนิจฺจ**นฺติ ทเสฺสติ, ทุติเยน ปากภาววิทฺธํสาภาวโตฯ ยสฺส ภาเวน ขนฺธปญฺจกํ ‘‘อนิจฺจ’’นฺติ วุจฺจติ, ตํ อนิจฺจลกฺขณนฺติ ทเสฺสตุํ **“อุปฺปาทวยญฺญถตฺต”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ เตน หิ ตํ ‘‘อนิจฺจ’’นฺติ ลกฺขียติฯ **อาการวิกาโร**ติ อาการวิกติฯ อภาวากาโร หิ วิกติรูเปน ลพฺภติ, วิรูปตฺตา น อุปฺปาทากาโรฯ **อาการวิกาโร**ติ วา อาการวิเสโสฯ หุตฺวา อภาโว หิ ปากภาวโต ภิโนฺน วิทฺธํสาภาวตฺตา ตตฺถ จ อนิจฺจลกฺขณํ นิ

รุฬฺหํฯ อนิจฺจากาโร หิ ทุกฺขานตฺตากาเรหิ วิย อุปฺปาทาการโต จ วิสิโฏฺฐฯ ตถา หิ สทฺทสฺส วิทฺธํสาภาโว สงฺขตภาเวนปิ สาธียติฯ

สงฺขตภาโว จ อตฺถโต อุปฺปาทวนฺตตาฯ **อุปฺปาโท** จ ปากภาวสาธิตา ธรมานาวตฺถาฯ อิมินา นเยน ทุกฺขานตฺตาลกฺขณานิ เวทิตพฺพานิฯ อปิจ ยถา นิจฺจปฏิเกฺขปโต อนิจฺจนฺติ นิจฺจาการปฏิเกฺขปโต ยถาวุโตฺต อภาวาการสงฺขาโต อนิจฺจากาโร **อนิจฺจลกฺขณํ,** เอวํ สุขปฏิเกฺขปโต ทุกฺขนฺติ สุขาการปฏิเกฺขปโต อภิณฺหปฏิปีฬนาการสงฺขาโต ทุกฺขากาโร **ทุกฺขลกฺขณํ,** ตถา อตฺตปฏิเกฺขปโต อนตฺตาติ อตฺตาการปฏิเกฺขปโต อวสวตฺตนาการสงฺขาโต อนตฺตากาโร **อนตฺตลกฺขณ**นฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เต ยิเม ตโยปิ อาการา อสภาวธมฺมตฺตา ขนฺธปริยาปนฺนา น โหนฺติฯ ขเนฺธหิ วินา อนุปลพฺภนียโต ขนฺธวินิมุตฺตาปิ น โหนฺติฯ ขเนฺธ ปน อุปาทาย โวหารวเสน ลพฺภมานา ตทาทีนววิภาวนาย วิเสสการณภูตา ตชฺชาปญฺญตฺติวิเสสาติ เวทิตพฺพาฯ

ตยิทํ สพฺพมฺปีติ ยถาวุตฺตลกฺขณตฺตยเญฺจว ลกฺขิตพฺพญฺจ ขนฺธปญฺจกํฯ **“อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาเณน ยาถาวสรสโต สลฺลเกฺขตี”**ติ อิทํ ตทเตฺถ ตโพฺพหารวเสน วุตฺตํฯ อุทยพฺพยญาณตฺถญฺหิ ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนา ‘‘อุทยพฺพยญาณ’’นฺติ กถิตาฯ น หิ อุทยพฺพยญาณํ ทุกฺขลกฺขณาทิวิสยํ ฯ ตพฺพิสยเตฺต วา อุทยพฺพยญาณเมว น สิยา, อุทยพฺพยญาณํ ปน ติกฺขํ, วิสทญฺจ กาตุกาเมน ลกฺขณตฺตยตีรณเมว กาตพฺพํฯ ปริกมฺมสทิสเญฺหตํ ตสฺสฯ เอส นโย เสสญาเณสุปีติฯ

อุปกฺกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ภงฺคานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

๗๔๑. **วหตี**ติ ปวตฺตติฯ ญาณสฺส ติกฺขภาโว ภาวนาย ปคุณภาเวนฯ ปคุณา จ ภาวนา วิเกฺขปาภาวโต อารมฺมเณ อปฺปิตา วิย ปวตฺตตีติ ญาณสฺส ติกฺขภาเวน สงฺขารานํ ลหุอุปฏฺฐานตา ทสฺสิตาฯ **สงฺขาเรสุ** ปน อุทยพฺพยวเสน **ลหุํ ลหุํ อุปฏฺฐหเนฺตสุ** อุทยทสฺสนญฺจ ‘‘อุปฺปาทวโต วินาโส’’ติ ยาวเทว วยทสฺสนตฺถํ ตสฺส นิพฺพิทาวหตฺตาติ วเย เอวสฺส อาโภคสมนฺนาหาโร มนสิกาโร ปวตฺตติ, เตน อุปฺปาทาทึ มุญฺจิตฺวา วยเมวารพฺภ ญาณํ อุปฺปชฺชติฯ เตน วุตฺตํ **“อุปฺปาทํ วา”**ติอาทิฯ ตตฺถ **อุปฺปาท**นฺติ นิพฺพตฺติวิการํฯ **ฐิติ**นฺติ ฐิติปฺปตฺตํ, ชรนฺติ อโตฺถฯ **ปวตฺต**นฺติ อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํฯ **นิมิตฺต**นฺติ สงฺขารนิมิตฺตํฯ ยํ สงฺขารานํ สมุทยาทิฆนวเสน, สกิจฺจปริเจฺฉทตาย จ สวิคฺคหานํ วิย อุปฏฺฐานํ, ตํ สงฺขารนิมิตฺตํฯ เกจิ ปน **“ปวตฺตํ** นาม สงฺขารานํ อวิเจฺฉเทน ปวตฺตนํ อุปฺปาโทว, **นิมิตฺตํ** นาม อุปฺปนฺนานํ วิชฺชมานตา ฐานปรมฺปรา, ตสฺมา อุปฺปาทเมว คณฺหาติ เจ, ปวตฺตํ คณฺหาติ นามฯ ฐิตึเยว คณฺหาติ เจ, นิมิตฺตํ คณฺหาติ นามา’’ติ วทนฺติ, ตํ **“อุปฺปาทํ วา”**ติอาทิวจเนน วิรุชฺฌติฯ น หิ อสติ เภเท วิกโปฺปยุโตฺตฯ **น สมฺปาปุณาติ** อคฺคหณโตฯ กึ ปน สมฺปาปุณาตีติ อาห **“ขย…เป…. สนฺติฏฺฐตี”**ติฯ ตตฺถ **นิโรธ**สโทฺท อนุปฺปาเทปิ ทิสฺสตีติ เภทสเทฺทน วิเสสิตํ, **เภท**สโทฺท วิเสสวาจโกปิ โหตีติ วยสเทฺทน วิเสสิตํ, โสปิ อนิโรธวาจโกปิ อตฺถีติ ขยสเทฺทน วิเสสิตํ, ขยวยเภทสงฺขาเต ขณิกนิโรเธติ อโตฺถฯ **สติ สนฺติฏฺฐตี**ติ สติสีเสน ญาณมาหฯ **เอตสฺมึ ฐาเน**ติ อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตสฺส อุทยพฺพยญาณสฺส ติกฺขภาวาปตฺติยํ วุตฺตนเยน อุทยมฺปิ มุญฺจิตฺวา วยเสฺสว มนสิการกาเลฯ

อารมฺมณปฏิสงฺขาติ รูปเวทนาทิอารมฺมณํ ขยวยเสเนว ปฏิสงฺขายฯ ยการโลเปน หิ นิเทฺทโส ‘‘สยํ อภิญฺญา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๒๘, ๔๐๕) วิยฯ ยถาวุตฺตสฺส วา อารมฺมณสฺส ขยวยเภทวเสน ปฏิสงฺขา **อารมฺมณปฏิสงฺขาฯ ภงฺคานุปสฺสเน**ติ โย ตทารมฺมณสฺส จิตฺตสฺส ภโงฺค, ตสฺส อนุปสฺสเนฯ **ปญฺญา**ติ ปการโต ชานนาฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ อิทาเนว สํวณฺณียติฯ

๗๔๒. ยํ กิญฺจิ อารมฺมณนฺติ รูปํ ยาว ชรามรณนฺติ วิปสฺสิตพฺพภาเวน คหิตํ สพฺพํ สงฺขารคตมาห ฯ ปฏิสงฺขานํ นาม ชานนํ, ตญฺจ ภงฺคานุปสฺสนาย อธิเปฺปตตฺตา ภงฺคโต ทสฺสนเมวาติ อาห **‘‘ชานิตฺวา ขยโต วยโต ทิสฺวาติ อโตฺถ’’**ติฯ ตสฺส ญาณสฺสาติ สมฺพโนฺธฯ

รูปารมฺมณเมว **รูปารมฺมณตา** ยถา ‘‘เทโว เอว เทวตา’’ติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘รูปารมฺมณํ จิตฺต’’**นฺติ วุตฺตํฯ **รูปารมฺมณตา**ติ วา ภุมฺมเตฺถ ปจฺจตฺตวจนนฺติ ทเสฺสโนฺต **‘‘อถ วา รูปารมฺมณภาเว’’**ติ อาหฯ **อปเรน จิเตฺตน ภงฺคํ อนุปสฺสตี**ติ วิปสฺสนาวิสยํ ภงฺคานุปสฺสนมาหฯ เอวญฺหิ ภงฺคานุปสฺสนา ปคุณา โหติ, อารมฺมณญฺจสฺส วิภูตตรํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ **ญาต**นฺติ อารมฺมณมาห อนุปสฺสนาวเสน ญาตตฺตาฯ **ญาณ**นฺติ อนุปสฺสนาญาณํฯ **อุโภปิ วิปสฺสตี**ติ ตทุภยมฺปิ ขยโต วยโต วิปสฺสตีติฯ อยํ เหตฺถ สเงฺขปโตฺถ – รูปสฺส ยาว ชรามรณสฺส ขยโต วยโต ทสฺสนํ อารมฺมณปฏิสงฺขาตํ, ทสฺสนกญาณสฺส ขยโต วยโต ทสฺสนํ อารมฺมณปฏิสงฺขาย ภงฺคสฺส อนุปสฺสนนฺติ อุภยตฺถ ปญฺญาฯ ปุริมํ วา ตทภาเว อภาวโต ปจฺฉิมายํ ปกฺขิปิตฺวา ปจฺฉิมา เอว ปญฺญา วิปสฺสเน ญาณนฺติฯ

เอตฺถาติ ‘‘ตสฺส จิตฺตสฺส…เป.… ภงฺคํ อนุปสฺสตี’’ติ เอตฺถฯ **อเนเกหิ อากาเรหี**ติ อนิจฺจโต อนุปสฺสนาทีหิ อเนเกหิ อากาเรหิฯ **อนุ**-สโทฺท ‘‘ภิโยฺย’’ติ เอตสฺมิํ อเตฺถติ อาห **‘‘ปุนปฺปุนํ ปสฺสตี’’**ติฯ

อิธ สงฺขตธโมฺม นาม ชาติชรามรณปกติโก, ตสฺส ชาติ อาทิโกฏิ, ชรา มชฺฌิมโกฏิ, มรณํ โอสานโกฏิฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ อุปฺปาทาทิติวิธมฺปิ สงฺขตลกฺขณตาย อนิจฺจลกฺขณํ, ตถาปิ ชาติชราสุ ทิฏฺฐาสุ น ตถา อนิจฺจลกฺขณํ ปากฏํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ ยถา วยกฺขเณติ อาห **‘‘ภโงฺค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏี’’**ติ, อุตฺตมา โกฏิ ปริโยสานโกฏีติ อโตฺถฯ ยถา หิ ชราธมฺมํ, มรณธมฺมเมว จ ชายตีติ **ชาติ** อนิจฺจตาย อาทิ โกฏิ, ตถา ชาติธมฺมํ, มรณธมฺมเมว จ ชีรตีติ **ชรา** มชฺฌิมา โกฏิ, ชาติธมฺมํ, ชราธมฺมเมว จ ภิชฺชตีติ **ภโงฺค** ปรมา โกฏีติฯ **อนิจฺจโต อนุปสฺสตี**ติ น กลาปโต สมฺมสโนฺต วิย ‘‘อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๘) อนุมานวเสน, นาปิ อารทฺธวิปสฺสโก วิย อุทยพฺพยคฺคหณปุพฺพกวยทสฺสนวเสน, อถ โข อุทยพฺพยญาณานุภาเวน ปจฺจกฺขโต อุปฏฺฐิเตสุ อุทยวเยสุ วุตฺตนเยน อุทยํ มุญฺจิตฺวา ภงฺคทสฺสนวเสเนว อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, เอวํ อนุปสฺสโต ปนสฺส นิจฺจคาหสฺส เลโสปิ นตฺถีติ อาห **‘‘โน นิจฺจโต’’**ติฯ ตถา เหส นิจฺจสญฺญํ ปชหตีติ วุจฺจติฯ เอตฺถ จ ‘‘อนิจฺจโต เอว อนุปสฺสตี’’ติ เอว-กาโร ลุตฺตนิทฺทิโฏฺฐติ เตน นิวตฺติตมตฺถํ ทเสฺสตุํ **‘‘โน นิจฺจโต’’**ติ วุตฺตํฯ น เจตฺถ ทุกฺขโต อนุปสฺสนาทินิวตฺตนมาสงฺกิตพฺพํ ปฏิโยคีนิวตฺตนปรตฺตา, เอว-การสฺส อุปริ เทสนารุฬฺหตฺตา จ ตาสํฯ **ทุกฺขโต อนุปสฺสตี**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

อนิจฺจโต ตาว อนุปสฺสนา ภงฺคานุปสฺสกสฺส ยุตฺตา ‘‘ภโงฺค นาม อนิจฺจตาย ปรมา โกฏี’’ติ, ทุกฺขาทิโต ปน กถนฺติ อาห **‘‘อนิจฺจสฺส ทุกฺขตฺตา’’**ติอาทิฯ เอเตน ยํ อนิจฺจํ, ตํ เอกนฺตโต ทุกฺขํ อนตฺตา, ตโต จ น อภินนฺทนิยาทิรูปํฯ ตสฺมา อุปริ นิพฺพเตฺตตพฺพโต ญาณปริกมฺมตฺถญฺจ อิตราสมฺปิ ฉนฺนํ อนุปสฺสนานํ วเสน อนุปสฺสตีติ ทเสฺสติฯ เกจิ ปเนตฺถ **‘‘อนิจฺจ**

โต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโตติอาทินา วิสุํ ทสฺสนกิจฺจํ นตฺถิ, ภงฺคทสฺสเนเนว สพฺพํ ทิฏฺฐํ โหตี''ติ วทนฺติ, ตํ ภงฺคานุปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺติยํ ยุตฺตํ, ตโต ปน ปุพฺพภาเค อเนกาการโวการา อนุปสฺสนา อิจฺฉิตพฺพาวฯ อญฺญถา ''อนิจฺจโต อนุปสฺสตี''ติอาทิกา (ปฏิ. ม. ๑.๕๑) ปาฬิ, ''อเนเกหิ อากาเรหิ ปุนปฺปุนํ ปสฺสตี''ติ อาคตา ตสฺสา อฏฺฐกถา จ วิโรธิตา สิยาฯ **ตเทว** อนิจฺจโต ทิฏฺฐเมว สพฺพสงฺขารคตํฯ

น ตํ อภินนฺทิตพฺพนฺติ ตํ สงฺขารคตํ ตณฺหาทิฏฺฐาภินนฺทนวเสน ''เอตํ มม, เอโส เม อตฺตา''ติ น อภินนฺทิตพฺพํฯ **น ตตฺถ รญฺชิตพฺพนฺ**ติ ตตฺถ สงฺขารคเต รญฺชนวเสน น ปวตฺติตพฺพํ, กามราโค, ภวราโค วา น ปวเตฺตตโพฺพติ อโตฺถฯ **ราคํ นิโรเธตี**ติ ราคํ วิกฺขมฺภนนิโรธํ ปาเปติ, วิกฺขเมฺภตีติ อโตฺถฯ เตนาห **''โลกิเกเนว ตาว ญาเณนา''**ติฯ สติ จ วิกฺขมฺภเน กถํ สมุทโยติ อาห **''โน สมุเทติ, สมุทยํ น กโรตี''**ติฯ

เอวํ วิรโตฺตติ เอวํ ภงฺคานุปสฺสนานุสาเรน วิรโตฺตฯ ยถา ทิฏฺฐํ สมฺปติ อุปฏฺฐิตํ สงฺขารคตํ นิโรเธติ นิโรธํ มนสิ กโรติ, อทิฏฺฐมฺปิ อตีตานาคตํ อนฺวยญาณวเสน ยถา อิทํ เอตรหิ, เอวํ อิตเรปีติ อนุมินโนฺต นิโรเธติ มนสิกตสฺสาปิ นิโรธํ กโรติฯ **โน สมุเทตี**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย, โน สมุทยํ มนสิ กโรตีติ อโตฺถฯ

เอวํ ปฏิปโนฺนติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรน อนิจฺจานุปสฺสนาทิวเสน ปฏิปโนฺนฯ **สทฺธิํ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลสานํ ปริจฺจชโนฺต**ติ ขเนฺธหิ, อภิสงฺขาเรหิ จ สห กิเลสานํ ปชหโนฺตฯ กิเลเส หิ ปชหโนฺต ตนฺนิมิตฺตกกมฺมํ, ตโต นิพฺพตฺตนเก ขเนฺธ จ ปชหติ นามฯ **สงฺขตโทสทสฺสเนนา**ติ สงฺขตธเมฺมสุ อนิจฺจทุกฺขตาทิอาทีนวทสฺสเนนฯ **ตพฺพิปรีเต**ติ นิจฺจสุขาทิสภาเวฯ **ตนฺนินฺนตายา**ติ ตทธิมุตฺตตายฯ **ปฏินิสฺสคฺค**สโทฺท ปริจฺจาคโตฺถ, ปกฺขนฺทนโตฺถ จาติ ปฏินิสฺสคฺคสฺส ทุวิธตา วุตฺตาฯ ตตฺถ **ปกฺขนฺทนํ** อธิมุจฺจนํฯ **ยถาวุเตฺตนา**ติ ตทงฺคาทิปฺปหานปฺปกาเรน, ตนฺนินฺนปฺปกาเรน จฯ **นิพฺพตฺตนวเสนา**ติ อุปฺปาทนวเสนฯ นิพฺพเตฺตโนฺต หิ กิเลเส อาทิยตีติ เต อนิพฺพเตฺตโนฺต กิเลเส น อาทิยติ นามฯ **อโทสทสฺสิตาวเสนา**ติ โทสานํ อทสฺสาวิภาเวนฯ สงฺขตารมฺมณํ อาทิยตีติ โยชนาฯ อนาทีนวทสฺสิตาย หิ สงฺขาเร อาทิยตีติ อาทีนวทสฺสิตาย เต น อาทิยติ น คณฺหาติฯ

๗๔๓. **อสฺสา**ติ โยคิโนฯ **เตหิ ญาเณหี**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาทิญาเณหิฯ **ตนฺ**ติ ปหานํฯ **นิจฺจสญฺญนฺ**ติ นิจฺจคาหํ, สญฺญาสีเสน นิเทฺทโสฯ **สุขสญฺญํ อตฺตสญฺญนฺ**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **สปฺปีติกํ ตณฺหนฺ**ติ สอุปฺปิลาวิตํ อภิปตฺถนํฯ

๗๔๔. ''**วตฺถุสงฺกมนา**''ติ เอตฺถ วิปสฺสนาย ปวตฺติฏฺฐานภาวโต รูปาทิอารมฺมณํ ''วตฺถู''ติ อธิเปฺปตนฺติ ทเสฺสโนฺต **''รูปสฺสา''**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **สงฺกมนา**ติ วิปสฺสนาภาวสามญฺญโต เอกตฺตนเยน วุตฺตํ , อญฺญถา อญฺญเทว รูปภงฺควิสยํ ญาณํ, อญฺญเทว ตทารมฺมณจิตฺตภงฺควิสยนฺติ กุโต สงฺกมนาฯ ปญฺญาวิวฏฺฏนายปิ เอเสว นโยฯ **ปญฺญายา**ติ อุทยพฺพยทสฺสนวเสน ปวตฺตมานาย วิปสฺสนาปญฺญายฯ วยเสฺสว คหณวเสน อุทยโต วินิวฏฺฏนาฯ เตนาห **''อุทยํ ปหาย วเย สนฺติฏฺฐนา''**ติฯ **''อนนฺตรเมว อาวชฺชนสมตฺถตา''**ติ อิมินา ภงฺคานุปสฺสนาย ปคุณพลวภาวมาหฯ

๗๔๕. **อุโภ**ติ ทิฏฺฐาทิฏฺฐภาเวน เทฺวปิ อารมฺมณานิฯ **เอกววตฺถนนา**ติ ขณภงฺคุรตายสมานาติ ววตฺถาปนาฯ

สํวิชฺชมานมฺหีติ ปจฺจกฺขโต อุปลพฺภมาเน ปจฺจุปฺปเนฺนฯ **วิสุทฺธทสฺสโน**ติ ภงฺคทสฺสนสฺส ปริพนฺธวิธมเนน วิสุทฺธญาโณ, สุวิสุทฺธภงฺคทสฺสโนติ อโตฺถฯ **ตทนฺวยํ เนตี**ติ ตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนสงฺขารภงฺคทสฺสิโน ญาณสฺส อนฺวยํ อนุคตภูตํ ญาณํ ปวเตฺตติฯ กตฺถ ปน ปวเตฺตตีติ อาห **"อตีตนาคเต"**ติ, อตีเต, อนาคเต จ สงฺขารคเตฯ **สเพฺพปี**ติอาทิ ตสฺส ปวตฺตนาการทสฺสนํฯ

ภงฺคสงฺขาเต นิโรเธ, น นิพฺพานสงฺขาเตติ อธิปฺปาโยฯ **เอสา**ติ ยา อารมฺมณนฺวเยน อุโภ ทิฎฺฐาทิเฎฺฐ ขณภงฺคุรตาย เอกภาเวน ววตฺถาปนา, เอสา วยลกฺขเณ วิปริณามลกฺขเณ **วิปสฺสนา** ภงฺคานุปสฺสนาติ อโตฺถฯ

๗๔๖. อารมฺมณญฺจ ปฎิสงฺขาติอาทิ ภงฺคานุปสฺสนาย ทุปฺปฎิวิชฺฌตฺตา วุตฺตเสฺสวตฺถสฺส ทฬฺหีกรณํฯ ตยิทํ ภงฺคทสฺสนํ สงฺขารานํ อวสวตฺตนาวโพธเนน อนตฺตลกฺขณปฎิเวธายาติ ตํ ทเสฺสโนฺต **"สุญฺญโต จ อุปฎฺฐาน"**นฺติ อาหฯ อารมฺมณสฺส หิ ภงฺคารมฺมณจิตฺตสฺส จ ภงฺคมนุปสฺสโต วิเสสโต สงฺขารา สุญฺญา หุตฺวา อุปฎฺฐหนฺติฯ เตนาห **"ตเสฺสว"**นฺติอาทิฯ

น จตฺถิ อโญฺญติ เอตฺถ อิมสฺมึ โลเก อโญฺญ ขนฺธวินิมฺโตฺต อตฺตา นาม โกจิ นตฺถิฯ **เตสํ ขยํ ปสฺสตี**ติ เตสํ ธมฺมานํ ขเณ ขเณ อุปฺปฎฺฐหนฺตํ ภงฺคํ ปสฺสติฯ ยถาวุตฺตาย อปฺปมาทปฎิปตฺติยา **อปฺปมโตฺต**ฯ ยถา กึ? **มณึว วิชฺฌํ วชิเรน โยนิโส** ยถา นาม กุสโล ปุริโส อุปาเยน มณึ วิชฺฌโนฺต มณิสฺส ฉิทฺทเมว ปสฺสติ มนสิ กโรติ , น มณิสฺส วณฺณาทึ, เอวเมว สงฺขารานํ นิรนฺตรํ ภงฺคเมว โยนิโส มนสิ กโรติ, น สงฺขาเรติ อธิปฺปาโยฯ ยถา วา วชิเรน มณึ วิชฺฌนฺตสฺส วิทฺธฎฺฐานํ น ปุน รุหติ, เอวํ วชิรสทิเสน ภงฺคานุปสฺสนาญาเณน ภเงฺคทิเฎฺฐ น ปุน นิจฺจคาโห รุหติ, เอวํ ภงฺคเมว ปสฺสตีติ อโตฺถฯ

ยา จ อารมฺมณปฎิสงฺขาติ ''รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ, ตํ อารมฺมณํ ปฎิสงฺขา''ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๑) เอวมาคตา ยา จ อารมฺมณปฎิสงฺขา, ''ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสตี''ติ เอวํ วุตฺตา **ยา จ ภงฺคานุปสฺสนา,** ''สงฺขาราว ภิชฺชนฺติ, เตสํ เภโท มรณํ, น อโญฺญ โกจิ อตฺถี''ติ เอวํ วุตฺตํ **ยญฺจ สุญฺญโต อุปฎฺฐานํ,** อยํ เอวํ ติธา วุตฺตาปิ **อธิปญฺญาวิปสฺสนา นามา**ติ อโตฺถฯ

๗๔๗. อนิจฺจานุปสฺสนาทีสูติ อนิจฺจทุกฺขานตฺตานุปสฺสนาสุฯ **นิพฺพิทาทีสู**ติ นิพฺพิทาวิราคนิโรธปฎินิสฺสคฺคานุปสฺสนาสุ ฯ **ตโย อุปฎฺฐาเน**ติ อนิจฺจาทิวเสน ติวิเธ อุปฎฺฐาเนฯ ขยโต วยโต อุปฎฺฐานญฺหิ อนิจฺจโต อุปฎฺฐานํ, ภยโต อุปฎฺฐานํ ทุกฺขโต, สุญฺญโต อุปฎฺฐานํ อนตฺตโตติฯ **ทิฎฺฐีสู**ติ ทิฎฺฐินิมิตฺตํ **น เวธติ**ฯ ตา หิ อสํหีรตาย น จลติฯ

๗๔๘. ทุพฺพลภาชนสฺส วิยาติ ตินฺตอามมตฺติกาภาชนสฺส วิย เภทเมว ปสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ เอตฺถ จ **ทุพฺพลภาชนูปมา** สรสภิทุรตาทสฺสนตฺถํ, **วิปฺปกิริยมานสุขุมรชูปมา** อญฺญมญฺญํ อสมฺพนฺธตาทสฺสนตฺถํ, **ภิชฺชิยมานติลูปมา** ขเณ ขเณ ภิชฺชนกภาวทสฺสนตฺถนฺติ ทฎฺฐพฺพาฯ **เภทเมวา**ติ วินาสเมว **ปสฺสติ** อุปฺปาทาทีนํ อคฺคหณโตฯ **เอวเมวา**ติ ยถา อุทกพุพฺพุฬกานิ อุทกตลาทิปจฺจยํ ปฎิจฺจ อุปฺปนฺนานิ น จิรฎฺฐิติกานิ สีฆํ สีฆํ ภิชฺชนฺติ, เอวเมว สเพฺพ รูปารูปธมฺมา กมฺมาทิปจฺจยํ ปฎิจฺจ อุปฺปนฺนา ขณฎฺฐิติกา สีฆํ สีฆํ ภิชฺชนฺตีติ เภทเมว ปสฺสติฯ ตุริตตุริตญฺหิ เนสํ เภททสฺสนตฺถํ **"ภิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตี"**ติ อาเมฑิตวจนํฯ

มรีจิปิ อิตฺตรกาลิกาว, นิสฺสยปพนฺธวเสน ปน จิรตรุปฏฺฐานนฺติ **“ยถา ปเสฺส มรีจิก”**นฺติ วุตฺตํ, น อยาถาวุปฏฺฐานโตฯ **โลก**นฺติ ขนฺธโลกํฯ **มจฺจุราชา น ปสฺสติ** อรหตฺตาธิคเมน ปุนพฺภวาภาวโตฯ

๗๔๙. ***ภวทิฏฺฐิปฺปหาน***นฺติ สสฺสตทิฏฺฐิยา วิกฺขมฺภนํฯ น หิ นิรนฺตรํ ภงฺคเมว ปสฺสโต สสฺสตทิฏฺฐิยา อวสโร อตฺถิฯ ตโต เอว ชีวิเต นิราลยตฺตา **ชีวิตนิกนฺติปริจฺจาโคฯ สทา**ติ สพฺพกาลํ รตฺตินฺทิวํฯ ภาวนาย **ยุตฺตปฺปยุตฺตตา**ฯ อิจฺฉาจารานํ ทูรีภาวโต **วิสุทฺธาชีวิตาฯ อุสฺสุกฺกปฺปหานํ** กิจฺจากิเจฺจสุ อพฺยาวฏตา ติพฺพสํเวคตฺตาฯ **วิคตภยตา** กุโตจิปิ นิพฺภยตา อตฺตสิเนหาภาวโตฯ **ขนฺติโสรจฺจปฏิลาโภ** อนิจฺจตาย สุทิฏฺฐตฺตาฯ ปนฺตเสนาสเนสุ อธิกุสเลสุ จ อรติยา, กามคุเณสุ รติยา จ สหนโต อภิภวนโต **อรติรติสหนตา**ฯ

อิมานิ อฏฺฐคฺคุณมุตฺตมานีติ ลิงฺควิปลฺลาเสน วุตฺตํฯ **ม**-กาโร จ ปทสนฺธิกโร, ภวทิฏฺฐิปฺปหานาทิเก อิเม อฏฺฐ อุตฺตมานิสํเสติ อโตฺถฯ **ตหิ**นฺติ ตตฺถ ภงฺคานุปสฺสนายนฺติ อโตฺถฯ

ภงฺคานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ภยตุปฏฺฐานญาณกถาวณฺณนา

๗๕๐. **สพฺพสงฺขาราน**นฺติ เตภูมกานํ สพฺพสงฺขารานํฯ อธิการวเสน หิ ปเทสสพฺพวิสโย อิธ **สพฺพ**สโทฺทฯ **อาเสวนฺตสฺสา**ติ อาทรวเสน เสวนฺตสฺส ปวเตฺตนฺตสฺสฯ **ภาเวนฺตสฺสา**ติ วเฑฺฒนฺตสฺส พฺรูเหนฺตสฺสฯ **พหุลีกโรนฺตสฺสา**ติ ปุนปฺปุนํ กโรนฺตสฺส ยุญฺชนฺตสฺสฯ **ปเภทกา**ติ ขเณ ขเณ ภิชฺชนวเสน ปเภทกาฯ อาชีวิกา พฺยาธิอาทินิมิตฺตํ มริตุกามสฺส, อมริตุกามสฺสาปิ สูรสฺส ภายิตพฺพมฺปิ น ภยโต อุปฏฺฐาตีติ **“สฺเขน ชีวิตุกามสฺส ภีรุกปุริสสฺสา”**ติ วุตฺตํฯ ยถา ภีรุกชาติกสฺส สีหาทโย สนฺตาสนิมิตฺตํ ภยานกภาวโต, ตถา โยคิโน ภงฺคโต ทิสฺสมานา สงฺขาราติ อาห **“สีห...เป.... อุปฏฺฐหนฺตี”**ติฯ **ปจฺจุปฺปนฺนา**ติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนา โอฬาริกา ทีฆตรปพนฺธา, ขณปจฺจุปฺปนฺนา สุขุมตรา อิตฺตรกาลา, สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนา มชฺฌิมา อิธ อาทิโต ปริคฺคเหตพฺพาฯ ภยโต ภายิตพฺพโต อุปติฏฺฐนเกสุ ญาณํ **ภยตุปฏฺฐานญาณํ**ฯ

ยถา อิตฺถิยา ปุตฺตานํ สีสสฺส ฉินฺนตา ฉิชฺชมานตา คยฺหมานา ภยาวหา, เอวํ โยคิโน ติยทฺธคตานํ สงฺขารานํ นิโรธา คยฺหมานาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ **“เอกิสฺสา กิร อิตฺถิยา”**ติ อาทิ วุตฺตํฯ

ยถา ปูติภูตํ โอทนาทิ น สภาเวน ติฏฺฐติ วินสฺสติ, เอวํ ยสฺสา อิตฺถิยา วิชาตวิชาตา ปุตฺตา น ชีวนฺติ มรนฺติ เอว, สา **“ปูติปชา”**ติ วุตฺตาฯ ปูติปชาคฺคหณเญฺจตฺถ วิเสสโต คพฺภคตมรณจินฺตาทสฺสเนน โยคิโน อนาคตสงฺขารนิโรธสนฺนิฏฺฐานทสฺสนตฺถํฯ อตีตปจฺจุปฺปนฺนสงฺขารนิโรโธ หิสฺส สุปากโฏ เอวาติ น โส อุปมาย สาเธตโพฺพฯ อนฺติมภวิกสฺส จ โยคิโน สตฺตกฺขตฺตุํ ปรมาทิภาวิโน อตีเต ทุกฺขพหุตาย, อนาคตทุกฺขปริตฺตตาย จ ทสฺสนตฺถํ พหุปชาวอิตฺถี นิทสฺสิตาฯ

ตตฺถ ยถา ตสฺสา นว ปุตฺตา มตา, เอวํ อชฺฌตฺตาทิปฺปเภทา อตีตา สงฺขารา, วุสิตปุพฺพา วา นว สตฺตาวาสา ทฏฺฐพฺพา, มียมานปุโตฺต วิย ปจฺจุปฺปนฺนา สงฺขารา, ปวตฺตมาโน วา สตฺ

ตาวาโส ทฏฺฐโพฺพฯ อชาตปุโตฺต วิย อนาคตา สงฺขารา, ภาวี วา สตฺตาวาโส ทฏฺฐโพฺพฯ เอวมวฏฺฐิเต ยเทเก ทสปุตฺตมาตรํ อคฺคเหตฺวา นวปุตฺตมาตุคฺคหณํ สาตฺถกนฺติ วทนฺติ, ตท ปาหตํ โหติ ฯ ทารกานํ มรณสฺส จิรกาลิกตฺตา **มรณานุสฺสรณ**นฺติ วุตฺตํฯ คพฺภคโต อปฺปจฺจกฺขตาย ภาวีปเกฺขเยว ติฏฺฐตีติ อธิปฺปาเยน กุจฺฉิคโต อนาคตสงฺขารฏฺฐานิโย วุโตฺตฯ **เอตสฺมิํ ขเณ**ติ ภงฺคทสฺสนมุเขน สงฺขารานํ ภยานกภาเวน อุปฏฺฐานกฺขเณฯ

๗๕๑. น ภายติ ญาณสฺส ภายนากาเรน อปฺปวตฺตนโตฯ ปฏิฆจิตฺตุปฺปาทวเสน หิ ภายนํ, ญาณํ ปน ภายิตพฺพวตฺถุํ ภายิตพฺพนฺติ ยาถาวโต ชานาติฯ เตนาห **“อตีตา…เป…. ตีรณมตฺตเมวา”**ติ, ติโสฺส องฺคารกาสุโย อติตาเปน ติกฺขมชฺฌมุทุเภทาติ อธิปฺปาโยฯ กามภวาทีนญฺหิ ติณฺณํ ภวานํ นิทสฺสนภาเวน ตาสํ คหณํ, ตถา ขทิราทิสูลตฺตยสฺส อปฺปณีตาทิภาวโตฯ เตนาห **“เกวลํ หี”**ติอาทิฯ **อสฺสา**ติ ญาณสฺสฯ **พฺยสนาปนฺนา**ติ นานาวิธวิปุลานตฺถปติตาฯ **ภยโต**ติ ภายิตพฺพโตฯ

สงฺขารนิมิตฺตนฺติ ‘‘สงฺขารานํ สมูหาทิฆนวเสน, สกิจฺจปริเจฺฉทตาย จ สวิคฺคหานํ วิย อุปฏฺฐาน’’นฺติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ สงฺขารานํ ปน ตถา อุปฏฺฐานํ สงฺขารวินิมุตฺตํ น โหตีติ อาห **“อตีตา…เป…. อธิวจน”**นฺติฯ **มรณเมวา**ติ ภงฺคเมวฯ **เตนา**ติ ภงฺคทสฺสเนนฯ ขเณ ขเณ ภงฺคเมว ปสฺสโต หิ นิมิตฺตสญฺญิตํ สงฺขารคตํ อนิจฺจตาย วุตฺตนเยน สปฺปฏิภยํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ ปวตฺตํ นาม กามํ สพฺพา ภวปวตฺติ, มตฺถกปฺปตฺตาย ปน ภงฺคานุปสฺสนาย สพฺพภเวสุ อภิณฺหสมฺปฏิปีฬนสฺส สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐานโต สนฺตสุขาภิมตาปิ ภวา ทุกฺขสภาวตาย ภยโต อุปฏฺฐหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ **“ปวตฺตนฺติ รูปารูปภวปวตฺตี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อุภย**นฺติ นิมิตฺตํ, ปวตฺตญฺจฯ ทฺวยมฺปิ หิ ตํ อตฺตสุญฺญเมว หุตฺวา อุปฏฺฐหตีติฯ

ภยตุปฏฺฐานญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

อาทีนวานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

๗๕๒. ตาณนฺติ สงฺขารเหตุกา อนตฺถโต รกฺขณํฯ **เนว ปญฺญายติ** สพฺพภวาทีนํ สาทีนวตาย เอกสทิสตฺตาฯ **เลณ**นฺติ ตสฺส ปริหรณตาณาย อุปลียนํฯ **คตี**ติ ตทตฺถํ คนฺตพฺพฏฺฐานํฯ **ปฏิสรณ**นฺติ ตเสฺสว ปฏิสรณฏฺฐานํฯ **ปตฺถนา**ติ อาสีสนา น โหติฯ เอเตน ‘‘เนตํ มมา’’ติ ตณฺหาคาหาภาวมาหฯ **ปรามาโส**ติ ทิฏฺฐิปรามาโสฯ เตน ‘‘เอโส เม อตฺตา’’ติ ทิฏฺฐิคาหาภาวมาหฯ ตณฺหาคาหาภาเวเนว เจตฺถ ‘‘เอโสหมสฺมี’’ติ มานคาหาภาโวปิ วุโตฺตเยว โหติ, **วา**-สทฺทคฺคหเณน วาฯ

อิทานิ ปตฺถนาทีนมภาเว การณํ ทเสฺสตุํ **“ตโย ภวา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ตโย ภวา องฺคารกาสุโย วิย** ชาติอาทิทุกฺขาธิฏฺฐานภาเวน มหาภิตาปตายฯ **จตฺตาโร มหาภูตา** กฏฺฐมุขปูติมุขอคฺคิมุขสตฺถมุขสงฺขาตา **โฆรวิสอาสีวิสา วิย** กายสฺส ถทฺธตาวิสฺสนฺทนทาหเจฺฉททุกฺขวิธานโต วิเสสโต, อวิเสสโต ปน อาสยโต, วิสวิการโต, อนตฺถทานโต, ทุรุปจารโต, ทุราสทโต, อกตญฺญุโต, อวิเสสการิโต, อเนกาทีนวูปทฺทวโต จฯ ‘‘จตฺตาโร อาสีวิสา อุคฺคเตชา โฆรวิสาติ โข, ภิกฺขเว , จตุเนฺนตํ มหาภูตานํ อธิวจน’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๒๓๘) หิ วุตฺตํฯ **ปญฺจกฺขนฺธา** เอกกฺขนฺธเภเท อญฺญกฺขนฺธานวฏฺฐานโตฯ อญฺญมญฺญาฆาตนโต, มรณทุกฺขาวหนโต จ **อุกฺขิตฺตาสิกวธกา วิย**ฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ‘‘อุกฺขิตฺตาสิโก วธโกติ โข, ภิกฺขเว, ปญฺจเนฺนตํ อุปาทานกฺขนฺธานํ อธิวจน’’นฺติฯ **ฉ อชฺฌตฺติกายตนานิ** อตฺตตฺตนิยภา

เวน คหิตานิปิ ตโต ริตฺตภาวโต **สุญฺญคาโม วิย** โภชนาทิคยฺหุปคเมตฺถ อตฺถีติ ปวิฏฺฐสุญฺญคาโม วิยฯ ตถา หิ วุตฺตํ –

> ‘‘สุญฺญคาโมติ โข, ภิกฺขเว, ฉนฺนํ อชฺฌตฺติกานํ อายตนานํ อธิวจนํฯ จกฺขุโต เจปิ นํ, ภิกฺขเว, ปณฺฑิโต พฺยตฺโต เมธาวี อุปปริเกฺขยฺย, ริตฺตกเญฺญว ขายติ, ตุจฺฉกเญฺญว ขายติ, สุญฺญกเญฺญว ขายตี’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๓๘) –

อาทิฯ **ฉ พาหิรายตนานิ คามฆาตกโจรา วิย** สพฺพถาปิ ฆาตกภาวโตฯ เตเนวาห ‘‘โจรา คามฆาตกาติ โข, ภิกฺขเว, ฉนฺนํ พาหิรานํ อายตนานํ อธิวจนํฯ จกฺขุ, ภิกฺขเว, หญฺญติ มนาปามนาเปสุ รูเปสู’’ติอาทิฯ ราคคฺคิอาทีหิ **เอกาทสหิ อคฺคีหิ**ฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘จกฺขุ, ภิกฺขเว, อาทิตฺตํฯ เกน อาทิตฺตํ? ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุเกฺขหิ โทมนเสฺสหิ อุปายาเสหี’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๘) –

อาทิ ฯ สงฺขารานํ คณฺฑาทิสทิสตา เหฏฺฐา วุตฺตาเยวฯ **นิรสฺสาทา**ติ อสฺสาเทตพฺพรหิตา ทุกฺขสภาวตฺตาฯ **นิรสา**ติ สมฺปตฺติรหิตา วิปตฺติปริโยสานตฺตาฯ สพฺพตฺถ ยถา เหฏฺฐา นิรสฺสาทา นิรสา มหาอาทีนวราสิภูตา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตีติ สมฺพโนฺธ, เอวํ อุปริปิ ‘‘สวาฬกมิว วนคหน’’นฺติอาทีสุ ตํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

สสทฺทูลาติ สพฺยคฺฆาฯ **คาหา** กุมฺภิลาทโยฯ **รกฺขโส** ทกรกฺขโสฯ **‘‘นิรสํ นิรสฺสาท’’**นฺติ อิมินา อาทีนวสฺส อโพฺพกิณฺณตํ ทเสฺสติฯ ตถา หิสฺส โยคิโน สเพฺพสุ ภวาทีสุ สเพฺพปิ สงฺขารา นิสฺสคฺคโต นิรนฺตรํ สปฺปฏิภยาว หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติฯ ยญฺจ สปฺปฏิภยํ, ตํ สาทีนวํฯ เตนาห **‘‘ตเสฺสว’’**นฺติอาทิฯ

ยนฺติ อาทีนวญาณํฯ **อิทํ วุตฺต**นฺติ อิทํ ทสวตฺถุกํ ทฺวาทสวารปฏิมณฺฑิตํ อนฺวยพฺยติเรกวเสน ตเสฺสว ปทภาชนํ **ปฏิสมฺภิทาย**ํ วุตฺตํฯ

อุปฺปาโท ภยนฺติ สงฺขารานํ อุปฺปาโท อเขมเฏฺฐน ภยวตฺถุตาย ภยํฯ อุปฺปาทมูลกตฺตา หิ สพฺพํ ตํ สพฺพวตฺถุกนฺติ สพฺยสนํฯ **ปวตฺตํ ภย**นฺติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ นตฺถิ เอตสฺส อุปฺปาโท, น วา เอตสฺมึ อธิคเต สงฺขารานํ อายตึ อุปฺปาโทติ **อนุปฺปาโท,** นิพฺพานํฯ ตญฺจ สพฺพโส ภยาภาวโต ปรมสฺสาสภูตตฺตา นิพฺภยเฏฺฐน **เขม**นฺติฯ **สนฺติปเท**ติ สพฺพสงฺขารูปสมภูเต อมตปเทฯ **อปฺปวตฺต**นฺติอาทีหิปิ ปวตฺตาทิปฏิเกฺขปมุเขน นิพฺพานเมว วทติฯ ปวตฺติยํ อาทีนวํ ทิสฺวา ตทนนฺตรเมว นิวตฺติยํ อานิสํสทสฺสนวเสน สีฆํ วิปสฺสนํ อุสฺสุกฺกาเปนฺตานํ วเสน **‘‘อุปฺปาโท ภยํ, อนุปฺปาโท เขม’’**นฺติ ตติยวาโร วุโตฺตฯ เอเสว นโย ฉฏฺฐวาราทีสุปิฯ เอตฺถ จ **อุปฺปาโท** วิเสโส, **ภยํ** วิเสสิตพฺพํ สามญฺญภาวโตติ สติปิ ทฺวินฺนํ ปทานํ สมานาธิกรณภาเว ลิงฺคเภโท คหิโตฯ ยถา ‘‘ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจ’’นฺติ (ที. นิ. ๓.๓๕๔; ม. นิ. ๓.๓๗๔)ฯ เอส นโย **‘‘คติ ภย’’**นฺติอาทีสุปิฯ

อุปฺปาโท สงฺขาราติ เอตฺถ ปน สเพฺพสํ สงฺขารานํ อุปฺปาทํ สามเญฺญน คเหตฺวา สงฺขารา เภทโต วิหิตา สพฺพตฺถกเมว เตสํ วิภาคโต วิปสฺสิยมานตฺตาติ วจนเภโท กโตฯ

อายูหนํ ปฏิสนฺธึ ‘‘ทุกฺข’’นฺติ ปสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ **ญาณํ อาทีนเว อิท**นฺติ อาทีนเว วิสยภูเต อิทํ ปญฺจวตฺถุกํ ญาณํ เวทิตพฺพํฯ **ญาณํ สนฺติปเท**ติ สนฺติปเท นินฺนาทิภาเวน ฐิตํ

อิทํ ญาณนฺติ อโตฺถฯ

๗๕๓. กมฺมปจฺจยา ปจฺจุปฺปนฺนภเว อุปฺปชฺชมานานํ สงฺขารานํ อุปฺปาโท ปากฏฺตโร หุตฺวา อุปฏฺฐาตีติ อาห **“ปุริมกมฺมปจฺจยา อิธ อุปฺปตฺตี”**ติฯ ปวตฺตํ นาม อิธ ปวตฺติยํ ธมฺมปฺปวตฺตีติ อาห **“อุปฺปนฺนสฺส ปวตฺตี”**ติฯ **สพฺพมฺปี**ติ ติยทฺธคตํ รูปารูปํ อชฺฌตฺตพหิทฺธาทิวิภาคํ สพฺพมฺปิฯ **กมฺม**นฺติ เอตรหิ ปวตฺตํ กมฺมํฯ เอตฺถ จ อุปฺปาทปวตฺตอายูหนคฺคหเณน ปจฺจุปฺปนฺนทฺธปริยาปนฺนา สงฺขารา คหิตา, ปฏิสนฺธิคฺคหเณน อนาคตทฺธปริยาปนฺนา อุปาทิตฺตาฯ อุปฺปาทคฺคหเณน จ อตีตทฺธปริยาปนฺนา กมฺมสงฺขารา อุลฺลิงฺคตฺตาฯ นิมิตฺตคฺคหเณน ปน สเพฺพปิ คหิตาฯ **ยาย คติยา สา ปฏิสนฺธิ โหติ** สา นิรยาทิเภทา คติ สุจริตทุจฺจริตวเสน คนฺตพฺพตฺตา, สา ปนตฺถโต ตํตํกมฺมนิยมิตา ภวสมญฺญารหา วิปากกฺขนฺธา, กฏตฺตา จ รูปนฺติ เวทิตพฺพาฯ **ขนฺธานํ นิพฺพตฺตน**นฺติ สเพฺพสมฺปิ ขนฺธานํ นิพฺพตฺตนํฯ **ปากฏา เอว** สจฺจวิภงฺเค ลกฺขณาทิวเสน นิทฺทิฏฺฐตฺตาฯ **วตฺถุวเสนา**ติ อารมฺมณสงฺขาตปวตฺติฏฺฐานวเสนฯ ยทิ เต ปเญฺจว วตฺถุภาเวน อิจฺฉิตา, อถ กสฺมา เสสา วุตฺตาติ อาห **“เสสา เตสํ เววจนวเสนา”**ติฯ เตน วิปสฺสกานํ ญาณวิปฺผารสฺส วิสยสํวฑฺฒนตฺถํ เทสนาวฑฺฒิตาติ ทเสฺสติฯ

อนฺวยโต ทสฺสิตสฺส อาทีนวญาณสฺส พฺยติเรกโต ทสฺสนตฺถํ **ปฏิปกฺขญาณทสฺสนํ** ‘‘ยตฺถ อุปฺปาโท นตฺถิ, ตตฺถ สเพฺพน สพฺพํ ภยมฺปิ นตฺถี’’ติฯ **“ภยตุปฏฺฐาเนน วา”**ติอาทินา ปวตฺติํ ทเสฺสตฺวา นิวตฺติทสฺสนํ พุทฺธานํ, อนุพุทฺธานญฺจ อาจิณฺณเมตํ ยถา ปุริมํ สจฺจทฺวยํ ทเสฺสตฺวา นิโรธสจฺจเทสนาติ ทเสฺสติฯ ยถา โลเก กสฺสจิ อาทีนวทสฺสนํ นิรตฺถกมฺปิ โหติ, น ตถา อิทํ, อิทํ ปน สาตฺถกเมวาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ **“ยสฺมา วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ตปฺปฏิปกฺขนินฺนํ จิตฺตํ โหติ** ทาหาภิภูตสฺส สีตนินฺนตา วิย สุฏฺฐุ ทิฏฺฐาทีนวโต เอกํเสน มุญฺจิตุกมฺยตาภาวโตฯ

ภยนฺติ ภายิตพฺพํฯ **“นิยมโต ทุกฺข”**นฺติ เอเตนสฺส ทุกฺขภาเวน ภายิตพฺพตาติ ภายิตพฺพตา ทุกฺขภาวํ น พฺยภิจรตีติ ทเสฺสติฯ **วฏฺฏามิสํ** อุปาทินฺนกฺขนฺธาติ วทนฺติฯ ติวิธมฺปิ วฏฺฏํ, วฏฺฏสนฺนิสฺสิตญฺจ **วฏฺฏามิสํ**ฯ กิเลเสหิ อามสิตพฺพโต **โลกามิสํ,** ปญฺจ กามคุณา ฯ กิเลสา เอว **กิเลสามิสํฯ สงฺขารมตฺตเมวา**ติ เอตฺถ **เอว**-สเทฺทน วิสงฺขารํ นิวเตฺตติฯ น หิ ตตฺถ สามิสตาเลโสปิ อตฺถีติฯ **มตฺต**-สเทฺทน ปน อปริปุณฺณตํ วิภาเวติฯ น หิ สพฺพสงฺขารคตํ สามิสนฺติฯ **ตสฺมา**ติ ‘‘ภย’’นฺติ วุตฺตสฺส ทุกฺขาทิภาเวน นิยตตฺตาฯ ยทิ ยํ ภยํ, ตํ ทุกฺขาทิสภาวเมว, ตถา สติ ภยาทีสุ เอเกเนว อตฺถสิทฺธิฯ กสฺมา สพฺพานิ คหิตานีติ อนุโยคํ มนสิ กตฺวา อาห **“เอวํ สเนฺตปี”**ติอาทิฯ ยถา เตสุ เอว สงฺขาเรสุ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ปวตฺติวเสน อาการนานตฺตโต อนุปสฺสนานานตฺตํ, เอวํ ภยาการาทิอาการนานตฺตโต **ปวตฺติวเสเนวตฺถ** ญาณสฺส **นานตฺตํ** ฯ ตตฺถ ภยากาเรน ปวตฺตํ ญาณํ **ภยตุปฏฺฐานญาณํ,** อิตราการวเสน ปวตฺตํ **อาทีนวญาณ**นฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ยสฺมา อาทีนวญาณสฺส วิสยภาเวน วุตฺตา ปนฺนรสาปิ อตฺถา อุปฺปาทาทีสุ ปญฺจเสฺวว อโนฺตคธา, ตตฺถ จ ญาณํ อนฺวยพฺยติเรกวเสน ปวตฺตนโต ทสวิธํ โหติฯ ตสฺมา อาห **“ทส ญาเณ ปชานาตี”**ติฯ ปชานนญฺจ สาติสยํ วิสยคตสโมฺมหวิคเมน อสมฺมูฬฺหํ, อตฺตนิปิ อสมฺมูฬฺหเมวาติ อตฺตานมฺปิ ปชานนฺตํ วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ เตนาห **“ปฏิวิชฺฌติ สจฺฉิกโรตี”**ติฯ **ทฺวินฺนน**นฺติ ทฺวีสุ กุสลสทฺทโยเคน หิ ภุมฺมเตฺถ สามิวจนํ ยถา ‘‘กุสลา นจฺจคีตสฺสา’’ติ (ชา. ๒.๒๒.๙๔)ฯ **กุสลตา**ติ กรเณ ปจฺจตฺตวจนนฺติ อาห **“ทฺวินฺนํ กุสลตายา”**ติฯ **ทฺ**

วินฺนนฺติ วา ทฺวินฺนํ ญาณานํ วเสนาติ อโตฺถฯ ปวตฺติยา ยาถาวโต ทิฏฺฐตาย ตปฺปฏิปกฺขโต สนฺติปทํ สุวินิจฺฉิตเมว หุตฺวา อุปฏฺฐาติฯ เตนสฺส จิตฺตํ ปรมทิฏฺฐธมฺมนิพฺพานาทิมิจฺฉาคาหวเสน น วิจลติฯ ตตฺถ สุปริทิฏฺฐาทีนวตฺตาติ อาห **"นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปตี"**ติอาทิฯ เสสเมตฺถ อุตฺตานตฺถเมวฯ

อาทีนวานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

๗๕๔. **สงฺขารคเต**ติ สพฺพสฺมิํ เตภูมเก สงฺขาเรฯ **นิพฺพินฺทตี**ติ ญาณนิพฺพิเทน นิเพฺพทํ อาปชฺชติฯ ตถาภูโต จ ตตฺถ อุกฺกณฺฐโนฺต, อนภิรมโนฺต จ นาม โหตีติ วุตฺตํ **"อุกฺกณฺฐติ นาภิรมตี"**ติฯ

ตตฺถ อนภิรมณสฺส อุปมํ ทเสฺสตุํ **"เสยฺยถาปี"**ติอาทิ วุตฺตํฯ อโนตตฺตทหํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิเตสุ ทฺวิโยชนสตุเพฺพเธสุ ยถากฺกมํ สานุอญฺชนรชตสุวณฺณสตฺตรตนมเยสุคนฺธมาทนกาฬเกลาสสุทสฺสนจิตฺตกูฏเภเทสุ ปญฺจสุ หิมวโต มหาสิขเรสุ ปจฺฉิโม **จิตฺตกูฏปพฺพโต** นามฯ สีหปปาตาทีสุ **สตฺตสุ มหาสเรสุ**ฯ

สุวณฺณปญฺชเรติ สุวณฺณมเย สีหปญฺชเรฯ **ปกฺขิโตฺต**ติ นิรุโทฺธฯ **ติวิเธ สุคติภเว**ติ กามสุคติอาทิเก ติวิเธ สมฺปตฺติภเวฯ

หตฺถปาทวาลวตฺถิโกเสหิ ภูมิผุสเนหิ สตฺตหิ ปติฏฺฐิโตติ **สตฺตปติโฏฺฐฯ นครมเชฺฌ นาภิรมติ** ทฺวารปญฺชรนาฬีนาทิอวพาธนภเยนฯ **ทิเฏฺฐ**ติ อธิมุตฺติปุพฺพเกน อนฺวยทสฺสเนน ทิเฏฺฐฯ เตนาห **"ตนฺนินฺนตโปฺปณตปฺปพฺภารมานโส"**ติฯ

นิพฺพิทานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

๗๕๕. **ตํ ปเนต**นฺติ นิพฺพิทาญาณมาหฯ **ญาณทฺวเยนา**ติ ภยตุปฏฺฐานาทีนวานุปสฺสนาญาณทฺวเยนฯ ยสฺมา ภยโต ทิสฺสมานา เอว สงฺขารา มหาทีนวา, นิพฺพินฺทิตพฺพา จ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา เอกมฺปิ ตํ ญาณํ ตถาภาวนาพลปฺปตฺติยา อวตฺถาวิเสสยุตฺตํ ติวิธกิจฺจสามตฺถิยวนฺตํ โหตีติ วุตฺตํ **"อตฺถโต เอก"**นฺติฯ เตนาห **"สพฺพสงฺขาเร"**ติอาทิฯ

ตยิทํ ตาสํ อนุปสฺสนานํ มตฺถกปฺปตฺติวเสน วุตฺตํ, อาทิมฺหิ ปน ภินฺนสภาวา เอว ปวตฺตนฺติฯ **อุปฺปาเทสี**ติ ปาตฺวากาสิ, วิภาเวสีติ อโตฺถฯ

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณกถาวณฺณนา

๗๕๖. **น สชฺชติ** พหุวาทีนวตาย ทิฏฺฐตฺตาฯ **มุญฺจิตุกามํ นิสฺสริตุกามํ โหติ** อนาทิกาลิกสฺส ขนฺธสฺส ปริญฺญายมานตฺตาฯ **มุญฺจิตุกามตา** ตโต อตฺตานํ นิเพฺพเธตุกามตา นิสฺสริตุกามตา อปคนฺตุกามตาฯ **ปญฺชรปกฺขิโตฺต**ติ ปญฺชเรน สโมรุโทฺธฯ **เอวมาทโย**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อาทิตฺตองฺคารอุปสฏฺฐเทสพฺยาฬสาปทากุลวนคหนาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ

มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณกถาวณฺณนา

๗๕๗. **“สพฺพภว ...เป.... มุญฺจิตุกาโม”**ติ วตฺวา ปุน **สพฺพสฺมา สงฺขารคตา**ติ **สพฺพ**คฺคหณํ สาติสยมุตฺติทสฺสนตฺถํ อธิกวจนํ อญฺญมตฺถํ โพเธตีติฯ ยญฺหิ สงฺขาเรหิ อนนุพนฺธสฺส มุญฺจนํ, ตํ สาติสยํ มุญฺจนํฯ ตํ ปน วุจฺจมานาย ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย โหตีติ ตํ ทเสฺสตุํ **“ปุน เต เอวํ สงฺขาเร”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขารปริคฺคณฺหนํ ปุเพฺพปิ กตนฺติ **ปุน**คฺคหณํฯ ภวาทิคตสฺส สงฺขารสฺส อปริตฺลิตสฺส อภาวโต **“เต”**ติ วุตฺตํฯ อนุปสฺสนาการสฺส อปุพฺพสฺสปิ อตฺถิตาย **“เอว”**นฺติ วุตฺตํฯ อิทานิ วุจฺจมานากาเรนาติ หิ อโตฺถฯ สงฺขารานํ ปริคฺคณฺหนํ นาม ปริปุณฺณลกฺขณวเสเนว โหตีติ **“ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา”**ติ วุตฺตํฯ

อนจฺจนฺติกโตติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ ปฐเมน **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘อาทิอนฺตวนฺตโต นิจฺจปฏิเกฺขปโต’’ติ เอวมาทีนํ สงฺคโหฯ

ทุติเยน ‘‘อุทยพฺพยปฏิปีฬนโต สุขปฏิเกฺขปโต’’ติ เอวมาทีนํ สงฺคโหฯ

อชญฺญโตติ อมนุญฺญโต, อโสภนโต วาฯ **เชคุจฺฉโต**ติ ‘‘ธี’’ติ ชิคุจฺฉิตพฺพโตฯ **ปฏิกูลโต**ติ อภิรุจิยา ปฏิโลมเนน ปฏิกฺกูลภาวโตฯ น มณฺฑเนน หตา **อมณฺฑนหตา,** อมณฺฑเนน สกฺกา เอเตสํ สุภภาวํ หนฺตุนฺติ อโตฺถฯ อมณฺฑเนน วา เตสํ อสุภตา ปากฏฺฐา โหตีติ **อมณฺฑนหตา**ฯ มณฺฑเนน วา น หนฺตพฺพสภาวา ‘‘อสุริยปสฺสา’’ติ วิย **อมณฺฑนหตา**ฯ ตโต อมณฺฑนหตภาวโตติ รูปสงฺขาเร สนฺธาย วทติฯ **วิรูปโต**ติ อสุนฺทรโตฯ ปฏิฆสํโยชนวตฺถุตาย ปสฺสเนฺต อตฺตนิ พนฺธตีติ **พีภจฺฉํ** อติวิย วิรูปํฯ ยํ ทิฏฺฐมตฺตเมว โทมนสฺสุปฺปตฺตินิมิตฺตํ โหติฯ อชญฺญชิคุจฺฉนียตา หิ คูถํ วิย ปริจฺจชิตพฺพํ วา **พีภจฺฉํ**ฯ อิธ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘อสุจิโต อมนาปโต’’ติ เอวมาทีนํ สงฺคโหฯ

จตุเตฺถน **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘อปริณายกโต อตฺตปฏิเกฺขปโต’’ติ เอวมาทีนํ สงฺคโหฯ

๗๕๘. **อย**นฺติ โยคาวจโรฯ **มุญฺจนสฺสา**ติ ปุน อนนุพนฺธนตฺถํ สุมุตฺตมุญฺจนสฺสฯ **อุปายสมฺปาทนตฺถ**นฺติ อนิจฺจาทิวเสน สุฏฺฐุ ปริคฺคณฺหนํ ปริมทฺทนา อุปาโย, ตสฺส สาธนตฺถํฯ

มจฺฉคหณตฺถํ อุทเก ตตฺถ ตตฺถ ขิปนฺติ เอตนฺติ **ขิปฺปํ,** มจฺฉานํ คหณกูฏปํฯ **โอฑฺฑาเปสี**ติ โอสาเรสิ, ขิปีติ อโตฺถฯ **สปฺป**นฺติ กณฺหสปฺปํฯ **คหเณ**ติ ยถาคหิตํ สปฺปํ อฉเฑฺฑตฺวา คหเณฯ **หตฺถํ นิเพฺพเฐตฺวา**ติ สเปฺปน อตฺตโน โภเคน เวฐิตํ หตฺถปเทสํ นิเพฺพเฐตฺวา โมเจตฺวาฯ **อาวิชฺฌิตฺวา** อาเวฐิกปฺปหาปเนน ภเมตฺวาฯ **นิสฺสชฺชิตฺวา**ติ ฉเฑฺฑตฺวาฯ

ตตฺถาติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํฯ ตตฺถ **อาทิโตวา**ติ วิญฺญุตํ ปตฺตกาเลฯ **ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา**ติ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา สมูหาทิฆนคฺคหณํ ภินฺทิตฺวาฯ **สุมุตฺต**นฺติ ภาวนปุํสกนิเทฺทโส ‘‘วิสมํ จนฺทิมสูริยา ปริวตฺตนฺตี’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๗๐) วิยฯ สงฺขารานํ นิจฺจาทิอากาเรน อุปฏฺฐาตุํ อสมตฺถตา อนิจฺจสญฺญาทิเภทาย วิปสฺสนาย สาติสยํ พลวภาวปฺปตฺติยา, สา จ สงฺขารานํ อนิจฺจาทิอาการสฺส สุฏฺฐุตรํ สลฺลกฺขเณนาติ อาห **“ติลกฺขณาโรปเนน...เป.... ปาเปตฺวา”**ติฯ ยถา หิ นิพฺพุทฺธกรเณ พลวตเรน ปฏิมเลฺลน ตตฺถ ตตฺถ มุฏฺฐิปฺปหาราทินา วิมถิโต อิตโร เตน ยุชฺฌิตุํ อสมตฺถตํ ปาปิโต โหติฯ น เกวลํ อสมตฺถตํ ปาปิโตว โหติ, อถ โข มรณมตฺตํ ทุกฺขํ วา มรณํ วา ปาปุณาติ, เอวเมเตปิ สงฺขารา เอวํ ทุพฺพลภาวํ ปาปิตา อุปริญาณานุภาเวน นิพฺพิเสวนตํ, สพฺพโส ภงฺคญฺจ ปาปุณนฺตีติฯ

๗๕๙. เอตฺตาวตาติ เอวํ ‘‘อนจฺจนฺติกโต’’ติอาทินา ปโรจตฺตาลีสาย อาการเรหิ สงฺขารานํ อนิจฺจาทิภาวสลฺลกฺขณวสปฺปวตฺเตน ปฏิสงฺขาเนนฯ

อนิจฺจโต มนสิกโรโตติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ภยตุปฏฺฐานกถายํ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๕๐) วุตฺตนยเมวฯ

อยํ ปน วิเสโส – **‘‘ปฏิสงฺขา**’’ติ ปทสฺส **‘‘ชานิตฺวา**’’ติ อตฺถํ วตฺวา ปฏิสงฺขานุปฺปชฺชน กิริยานํ สมานขณตฺตา อสติปิ ปุพฺพาปรกาลเตฺต สทฺทโววหารมเตฺตน เอวํ วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต **‘‘กาม**’’นฺติอาทิมาหฯ เตน ‘‘กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธโมฺม อุปฺปชฺชติ เหตุปจฺจยา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๕๓), นิหนฺตฺวา ติมิรํ สพฺพํ, อุคฺคโตยํ ทิวากโร’’ติ จ เอวมาทีสุ วิย สมานกาลวเสนายํ สทฺทปโยโคติฯ ตถา มนญฺจ ธเมฺม จ ปฐมํ ปฏิจฺจ ปจฺฉา น มโนวิญฺญาณสฺส อุปฺปตฺติ, เอวมิธาปีติ ทเสฺสตุํ **‘‘มนญฺจ ปฏิจฺจา**’’ติอาทิ วุตฺตํฯ เอทิโส สทฺทปโยโค เยภุเยฺยน โลเก ปุพฺพกาลวเสเนว ทิสฺสตีติ ปุพฺพกาลวเสเนว อิธาปิ ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘เอกตฺตนเยน วา…เป.… เวทิตพฺพ**’’นฺติ อาหฯ ตสฺสโตฺถ – อปราปรํ อุปฺปเนฺนสุ ญาเณสุ ปุริมสฺส วเสน ปฏิสงฺขานกิริยา, ตทญฺญสฺส วเสน อุปฺปชฺชนกิริยา จ โยเชตพฺพา, น จ ตานิ เภทโต อเปกฺขิตพฺพานิ เอกสนฺตานปติตตาย เอกตฺตนยวเสน คหิตตฺตาติฯ **อิตรสฺมิํ ปททฺวเย**ติ ‘‘ปวตฺตํ ปฏิสงฺขา, นิมิตฺตญฺจ ปวตฺตญฺจ ปฏิสงฺขา’’ติ อิมสฺมิํ ปททฺวเยฯ

ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

สงฺขารุเปกฺขาญาณกถาวณฺณนา

๗๖๐. สงฺขารานํ อนิจฺจทุกฺขาการาทิปริคฺคณฺหนวเสน ปวตฺตมฺปิ ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ วิเสสโต อนตฺตาการปริคฺคณฺหนปธานนฺติ วุตฺตํ **‘‘สเพฺพ สงฺขารา สุญฺญาติ ปริคฺคเหตฺวา**’’ติอาทิฯ ตสฺมิญฺหิ สติ สจฺจสมฺปฏิเวโธ อิชฺฌติ, น อสติฯ ตทภาวโต หิ อนิจฺจทุกฺขลกฺขณปญฺญาปกมฺปิ **สรภงฺคสตฺถาราที**นํ สาสนํ อนิยฺยานิกเมว ชาตํฯ อถ วา เตสํ นิจฺจสาราทีหิ ริตฺตกํ สนฺธาย **‘‘สเพฺพ สงฺขารา สุญฺญาติ ปริคฺคเหตฺวา**’’ติ วุตฺตํฯ ยญฺหิ ยโต ริตฺตกํ, ตํ เตน สุญฺญนฺติฯ สงฺขารานํ อตฺตสุญฺญตาย ทุวิเญฺญยฺยภาวโต อเนกวารํ ปฏิวิทฺธายปิ สุญฺญตานุปสฺสนาย ทฬฺหีภาววาปาทนตฺถํ **‘‘ปุน สุญฺญมิท**’’นฺติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ยทเคฺคน สงฺขารา อนตฺตตา, ตทเคฺคน อนตฺตนิยาฯ สติ หิ อตฺตนิ อตฺตนิเยน ภวิตพฺพนฺติ วุตฺตํ **‘‘สุญฺญมิทํ อเตฺตน วา อตฺตนิเยน วา**’’ติฯ **ทฺวิโกฏิก**นฺติ ทฺวิอํสิกํ, อตฺตานํ เนว ทิสฺวา ญาณจกฺขุนา ปจฺจกฺขโต, อนุมานโต จ ตสฺส อนุปลพฺภนียโตติ อธิปฺปาโยฯ ปรํ อญฺญํ สตฺตํ, สงฺขารํ วา ปริกฺขารภาเว อตฺตโน สุขทุกฺขสาธนภาเว ฐิตํ น ทิสฺวาติ โยชนาฯ ปุน ปริคฺคณฺหาตีติ สมฺพโนฺธฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมิํ สุญฺญตานุปสฺสนาธิกาเรฯ

กฺวจีติ กตฺถจิ ฐาเน, กาเล, ธเมฺม วาฯ อถ วา **กฺวจี**ติ อชฺฌตฺตํ, พหิทฺธา วาฯ **อตฺตโน อตฺตาน**นฺติ สกตฺตานํฯ ‘‘อยํ โข ภวํ พฺรหฺมา มหาพฺรหฺมา…เป.… เสโฏฺฐ สชิตา วสี ปิตา ภูตภพฺยาน’’นฺติอาทินา (ที. นิ. ๑.๔๒) ปเรหิ ปริกปฺปิตํ อตฺตานญฺจ กสฺสจิ กิญฺจนภูตํ น ปสฺสตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘กสฺสจี**’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปรสฺสา**ติ ‘‘ปรชาติ, ปโร ปุริโส’’ติ จ เอวํ คหิตสฺสฯ **น จ มม กฺวจนี**ติ เอตฺถ **มม**-สโทฺท อฏฺฐาเน ปยุโตฺตติ อาห **‘‘มม-สทฺทํ ตาว ฐเปตฺวา**’’ติฯ **ปรสฺส จา**ติ อตฺตโต อญฺญสฺสฯ ‘‘ปโร ปุริโส’’ติ เอวํภูโต อโตฺถ มมตฺตาย ฐิโต, ตสฺส วเสน มยฺหํ สพฺพํ สิชฺฌตีติ เอวํ เอกจฺจทิฏฺฐิคติกปริกปฺปิตวเสน ปรํ อตฺตานํ ตญฺจ อตฺตโน กิญฺจนภูตํ น ปสฺสตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘น จ กฺวจนี**’’ติอาทิมาหฯ เอตฺถ จ **นาหํ กฺวจนี**ติ สกอตฺตโน อ

ภาวํ ปสฺสติฯ **น กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมิ**นฺติ สกอตฺตโน เอว กสฺสจิ อนตฺตนิยตํ ปสฺสติฯ **น จ มมา**ติ เอตํ ทฺวยํ ยถาสงฺขฺยํ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **อตฺถี**ติ ปเจฺจกํฯ **น จ กฺวจนิ ปรสฺส อตฺตา อตฺถิ**ติ ปรสฺส อตฺตโน อภาวํ ปสฺสติฯ **ตสฺส ปรสฺส อตฺตโน มม กิญฺจนตา น จตฺถิ**ติ ปรสฺส อตฺตโน อนตฺตนิยตํ ปสฺสติฯ เอวํ อชฺฌตฺตํ, พหิทฺธา จ ขนฺธานํ อตฺตตฺตนิยสุญฺญตา สุทฺธสงฺขารปุญฺชตา จตุโกฏิกสุญฺญตาปริคฺคณฺหเนน ทิฏฺฐา โหติฯ เตน วุตฺตํ **“เอวมย”**นฺติอาทิฯ

๗๖๑. **“ฉหากาเรหี”**ติอาทินา นิเทฺทสาทีสุ ตตฺถ ตตฺถ อาคเต ปกาเร สุญฺญตานุปสฺสนาย ปริพฺรูหนํ สงฺคเหตฺวา ทเสฺสติฯ ตตฺถ **ฉหากาเรหี**ติ ฉหิ คหณาการเหิ, คเหตพฺพาการเหิ วาฯ **นิเจฺจนา**ติ ‘‘นิโจฺจ’’ติ ปริกปฺปิเตน อตฺตนา วา อเญฺญน วา เกนจิฯ **นิเจฺจนา**ติ วา นิจฺจภาเวนฯ ธุวาทโย ‘‘นิโจฺจ’’ติ คหิตเสฺสว คเหตพฺพาการาฯ ตพฺพิภาเคน หิ อิมสฺส ฉกฺกตาฯ ตตฺถ นิจฺจตา นาม กูฏฏฺฐตาฯ ธุวภาโว ถิรตาฯ สทา ภาวิตา สสฺสตตาฯ นิพฺพิการตา อวิปริณามธมฺมตาฯ **ยาว ชรามรณา**ติ เปยฺยาลํ อกตฺวา ปริโยสานปทเมว ทเสฺสติฯ

๗๖๒. น สารนฺติ **อสารํ,** นตฺถิ เอตสฺส สารนฺติ **นิสฺสารํ**ฯ สารโต อปคตํ, สารํ วา ตโต อปคตนฺติ **สาราปคตํ**ฯ เกจิ ปเนตฺถ ‘‘นิจฺจสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา อตฺตสารสาเรน วา’’ติ ปาฬิติ อธิปฺปาเยน ‘‘อสารํ นิสฺสารํ สาราปคต’’นฺติ ปทตฺตยํ เอโก สุญฺญตาปริคฺคหากาโร, อญฺญถา สเตฺตว อาการา สิยุํ, น อฏฺฐาติ วทนฺติฯ อปเร ปน ‘‘สุภสารสาเรนาติปิ ปาฬิยํ อตฺถีติ ‘อสารํ นิสฺสารํ สาราปคต’นฺติ อิทํ ปทตฺตยํ ‘นิจฺจสารสาเรนา’ติอาทีสุ ปเจฺจกํ โยเชตพฺพ’’นฺติ วทนฺติฯ **เสตวโจฺฉ**ติ เสตวรุณโกฯ ‘‘มินรุโกฺข’’ติปิ วทนฺติฯ **ปาฬิภทฺทโก**ติ กึสุโกฯ

๗๖๓. นิจฺจสาราทีนํ อภาวโต **ริตฺตโต ปสฺสติ**ฯ ปริตฺตโต, ลามกตฺตา วา **ตุจฺฉโต**ฯ อตฺตสาราภาเวน **สุญฺญโต**ฯ สยํ อนตฺตตาย **อนตฺตโต**ฯ อิสฺสริยสฺส อภาวโต, เกนจิ อิสฺสริยํ กาเรตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย จ **อนิสฺสริยโต**ฯ เผณปิเณฺฑน ภาชนาทึ กาตุกามสฺส วิย รูปสฺส นิจฺจตาทึ กาตุกามสฺส ตํ น สิชฺฌติ, สกอิจฺฉาวเสน วา กาจิ กิริยา นตฺถีติ **อกามการิยโต**ฯ ‘‘เอวํ รูปํ โหตุ, มา เอว’’นฺติ **อลพฺภนียโต**ฯ สยํ อญฺญสฺส วเส น วตฺตติ, นาปิ อญฺญํ อตฺตโน วเส วเตฺตตีติ **อวสวตฺตกโต**ฯ ยสฺมึ สนฺตาเน สยํ ตสฺส ปโร วิย อวิเธยฺยตาย **ปรโต**ฯ การกาทิ วิย การเณหิ, ผเลน จ **วิวิตฺตโต**ฯ น หิ การเณน ผลํ, ผเลน วา การณํ สคพฺภํ ติฏฺฐติฯ เอส นโย เวทนาทีสุปิฯ

๗๖๔. **รูปํ น สโตฺต**ติอาทีสุ โย โลกโวหาเรน สโตฺต, รูปํ โส น โหตีติ อยมโตฺถ อิธ นาธิเปฺปโต ตสฺสาวุตฺตสิทฺธตฺตาฯ น หิ โลโก รูปมตฺตํ ‘‘สโตฺต’’ติ โวหรติ, พาหิรกปริกปฺปิโต ปน อตฺตา ‘‘สโตฺต’’ติ อธิเปฺปโตฯ โส หิ เตหิ รูปาทีสุ สตฺตวิสตฺตตาย ปเรสํ สญฺชาปนเฏฺฐน ‘‘สโตฺต’’ติ วุจฺจติ, รูปํ โส น โหตีติ อโตฺถฯ สุญฺญตาปริคฺคณฺหนเณฺหตนฺติฯ เอส นโย **น ชีโว**ติอาทีสุปิฯ ตตฺถ ชีวนเฏฺฐน **ชีโว**ฯ นรนเฏฺฐน เนตุภาเวน **นโร**ฯ ‘‘อหมสฺมี’’ติ มานุปฺปตฺติฏฺฐานตาย มาโน เอตฺถ วาติ ปวตฺตตีติ **มานโว**ฯ ถิยติ เอตฺถ คโพฺภติ **อิตฺถี**ฯ ปธานภาเวน ปุริเสตีติ **ปุริโส** ฯ อาหิโต อหํมาโน เอตฺถาติ **อตฺตา**ฯ ปจฺจตฺตํ ตสฺส ตสฺส อหํการวตฺถุตาย ‘‘อห’’นฺติ จ ทิฏฺฐิคติเกหิ อตฺตา วุจฺจติ, รูปํ ปน ตาทิสํ น โหตีติ สุญฺญตาปริคฺคณฺหนวิธึ ทเสฺสตุํ **“รูปํ น สโตฺต”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตสฺมา อฏฺฐหิปิ ปเทหิ รูปสฺส อตฺตสุญฺญตาว ทสฺสิตาฯ อิตเรหิ จตูหิ ตสฺส กิญฺจนตาภาโวฯ ตตฺถ **น มมา**ติ มยฺหํ อตฺตโน สนฺตกํ น โหติ, ตถา อญฺญสฺส อตฺตโน สนฺตกํ น โหติ, กสฺสจิปิ อตฺตโน สนฺตกํ น โหติ อตฺตโนเยว อภาวโตฯ **“น**

อตฺตนิย''นฺติ ปเทน ปกาสิโต เอวโตฺถ ปริยายนฺตเรหิ ตีหิปิ ปเทหิ ปกาสิโตฯ เอส นโย เวทนาทีสุปิฯ

๗๖๕. เหฏฺฐา กลาปสมฺมสนสฺส ทฬฺหภาวาย วุตฺตสมฺมสนนยาปิ สุญฺญตานุปสฺสนาย ทฬฺหภาวาย สํวตฺตนฺตีติ ทเสฺสโนฺต **''ตีรณปริญฺญาวเสนา''**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ภยสฺส อหิํสเนน **อสรณโต**ฯ ''สรณ''นฺติ คเหตุํ อยุตฺตตาย **อสรณีภูตโต**ฯ **''อนสฺสาทโต''**ติ อิทํ ปาฬิยํ นตฺถิฯ สติ จ เตจตฺตาลีส อาการา สิยุํฯ รูปปฺปวตฺติยํ สพฺพาทีนวูปลทฺธิยา **อาทีนวโต**ฯ **''สมุทยโต อตฺถงฺคมโต''**ติ อิทํ ทฺวยํ ยถา อนิจฺจโต ทสฺสนํ ปนาฬิกาย, นิจฺจสารวิรหทีปเนน วา สุญฺญตาวิภาวนํ โหติ, เอวํ สุญฺญตาวิภาวนนฺติ กตฺวา วุตฺตํฯ ตถา ''ยํ โข รูปํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ รูปสฺส อสฺสาโท''ติ (สํ. นิ. ๓.๒๖) ทสฺสนํ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนตาวิภาวเนน สุญฺญตาวิภาวนํฯ ''ยํ รูปํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, อยํ รูปสฺส อาทีนโว''ติ (สํ. นิ. ๓.๒๖) จ ทสฺสนํ นิจฺจตาทิสุญฺญตาภาวนโตฯ ตถา ''โย รูเป ฉนฺทราควินโย ฉนฺทราคปฺปหานํ, อิทํ รูปสฺส นิสฺสรณ''นฺติ เอวํ สมุทยาทิทสฺสนานํ, อิตเรสญฺจ ยถารหํ สุญฺญตานุปสฺสนานุพฺรูหนตา ทฏฺฐพฺพาฯ ยํ ปน อาทีนวโต ทสฺสนํ, ปุเพฺพ วตฺวาปิ ปุน วจนํ อสฺสาทปฏิเกฺขปโต ทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมวฯ เวทนาทีสุปิ ทฺวาจตฺตาลีส อาการา เนตพฺพาติ อาห **''เวทนํ...เป.... วิญฺญาณํ อนิจฺจโต...เป.... นิสฺสรณโต ปสฺสตี''**ติฯ

วุตฺตมฺปิ จ นิเทฺทเส **เอตํ** สุญฺญตาปริคฺคณฺหนกถาสนฺทสฺสนํ ''อสุกาย ปาฬิยา อยํ นิเทฺทโส''ติ ทสฺสนตฺถํ, ตสฺส ผลสนฺทสฺสนตฺถญฺจฯ

๗๖๖. เอวํ ตีรณปริญฺญาวเสน ปเจฺจกํ ขเนฺธสุ ทฺวาจตฺตาลีสาย อาการเหิ สุญฺญตํ ปริคฺคเหตฺวาปิ ติวิธานุปสฺสนาวเสเนว ภาวนํ อนุยุญฺชนฺตสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณุปฺปตฺตีติ ทเสฺสโนฺต **''เอวํ สุญฺญโต''**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ปริคฺคณฺหโนฺต**ติ สมฺมสโนฺตฯ **ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหายา**ติ อชฺฌุเปกฺขกตาย สงฺขารานํ วิปตฺติํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกภยเญฺจว เตสํ สมฺปตฺติํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกปีติญฺจ ปชหิตฺวาฯ อถ วา ภยตุปฏฺฐานวเสน อุปฺปชฺชนกญาณภยญฺจ สมฺมสนวเสน อุปฺปชฺชนกปีติสงฺขาตํ นนฺทิญฺจ ปหายฯ น หิ สพฺพโส สุญฺญตาย ทิฏฺฐาย ภยนนฺทีนํ อวสโร อตฺถิ, อถ โข อุเปกฺขาว สณฺฐาติฯ เตนาห **''สงฺขาเรสุ อุทาสีโน โหตี''**ติฯ ตตฺถ เยน มิจฺฉาคาเหน อนุทาสีนตา สิยา, ตทภาวํ ทเสฺสโนฺต **''อหนฺติ วา มมนฺติ วา น คณฺหาตี''**ติ อาหฯ อิทานิสฺส อุทาสีนตาย อุปมํ ทเสฺสโนฺต **''วิสฺสฏฺฐภริโย วิย ปุริโส''**ติอาทิมาหฯ

ตตฺถ อนุทาสีนตาปุพฺพิกา อุทาสีนตา วุจฺจมานา อิธ โอปมฺมตฺถํ ผรตีติ ทเสฺสตุํ **''อิฏฺฐา กนฺตา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อติวิย นํ มมาเยยฺย** อิตฺถีนํ สาเฐยฺยกูเฏยฺยวเงฺกยฺยาทีนํ อชานนโตฯ **มุญฺจิตุกาโม หุตฺวา**ติ มุญฺจิตุกาโมว หุตฺวา, **ตํ วิสฺสเชฺชยฺย** นิรเปกฺขตาย วเสเนวาติ อธิปฺปาโยฯ **อยํ** โยคาวจโรฯ มุญฺจิตุกามตาย อุทฺธํ ยาว สงฺขารุเปกฺขาญาณํ น อุปฺปชฺชติ, ตาว ปวตฺตา วิปสฺสนา ปฏิสงฺขานุปสฺสนา เอวาติ อาห **''ปฏิสงฺขานุปสฺสนาย สงฺขาเร ปริคฺคณฺหโนฺต''**ติฯ

ปติลียตีติ เอกปเสฺสน นิลียติ นิลีนํ วิย โหติฯ **ปติกุฏตี**ติ สงฺกุจติฯ **ปฏิวฏฺฏตี**ติ วิวฏฺฏติฯ **น สมฺปสารียตี**ติ น วิสรติ, อภิรติวเสน น ปกฺขนฺทตีติ อโตฺถฯ

อิจฺจสฺสาติ อิติ เอวํ อสฺส โยคิโนฯ

๗๖๗. ติกฺขวิสทสูรภาเวน สงฺขาเรสุ อชฺฌุเปกฺขเน สิชฺฌมาเน **ตํ ปเนตํ** สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อเนกวารํ ปวตฺตมานํ ปริปากคมเนน อนุโลมญาณสฺส ปจฺจยภาวํ คจฺฉนฺตํ **นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสติ** นามฯ ตถาภูตญฺจ **สพฺพํ สงฺขารปฺปวตฺตํ วิสฺสชฺชตฺวา นิพฺพานเมว ปกฺขนฺทติ** นามฯ ตยิทํ อิธ ญาณํ อนุโลมโคตฺรภุญาเณหิ สทฺธึ เอกตฺตํ เนตฺวา วุตฺตํ เอกตฺตนยวเสน ฯ **โน เจ นิพฺพานํ สนฺตโต ปสฺสตี**ติ ตาว สงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส อปริปกฺกตเมวาหฯ สมุทฺทํ ตรนฺตีติ **สามุทฺทิกา,** สํยตฺติกาฯ ทิสาชานนโก กาโก **ทิสากาโก,** ลกฺขณมตฺตเญฺจตํ โย โกจิ ตาทิโส สกุโณฺต เวทิตโพฺพฯ **วิเทส**นฺติ อเทสํ สมุเทฺท อปริจิตฏฺฐานํฯ **อนุคนฺตฺวา**ติ อนุ อนุ คนฺตฺวาฯ

ตยิทํ วิปสฺสนาญาณํฯ **ปิฏฺฐํ วฏฺฏยมานํ วิยา**ติ ถูลถูลโต วิเวจนวเสน นิโปฺผฏิยมานํ สณฺหํ สณฺหํ ปิฏฺฐจุณฺณํ วิยฯ **นิพฺพฏฺฏิตกปฺปาส**นฺติ นิพฺพฏฺฏิตพีชํ กปฺปาสํฯ **วิหนมานํ วิยา**ติ ธนุเกน วิหญฺญมานํ วิยฯ อุปมาทฺวเยนปิ ปุนปฺปุนํ สมฺมสเนน วิปสฺสนาญาณสฺส สุขุมตรภาววาปตฺติมาหฯ ยถา ยถา หิ วิปสฺสนาภาวนาพเลน ติกฺขา, วิสทา, สูรา จ โหติ, ตถา ตถา สุขุมตราปิ โหตีติฯ **สงฺขารวิจินเน**ติ ปวิจยสฺส สิขาปฺปตฺตตาย สงฺขาเรสุ วิย เตสํ วิจินเนปิ อุทาสีนํ หุตฺวา ติวิธานุปสฺสนาวเสน ติฏฺฐติ ปการนฺตรสฺส อภาวโตฯ ‘‘สตฺตธา อฏฺฐารสธา’’ติ อาทินา วิภตฺตาปิ หิ อนุปสฺสนาปการา อนิจฺจานุปสฺสนาทีเสฺวว ตีสุ อโนฺตคธาติ มตฺถกปฺปตฺตา วิปสฺสนา ตาสํ เอว วเสน ติฏฺฐติฯ

๗๖๘. **ตตฺรา**ติ ตสฺมึ วิโมกฺขมุขภาวาปชฺชเน, อริยปุคฺคลวิภาคปจฺจยเตฺถ จฯ **อิทํ** วิปสฺสนาญาณํฯ **ติณฺณํ อินฺทฺริยาน**นฺติ สทฺธินฺทฺริยสมาธินฺทฺริยปญฺญินฺทฺริยานํฯ **อาธิปเตยฺยวเสนา**ติ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อธิปติภาววเสนฯ อนิจฺจานุปสฺสนาพหุลสฺส หิ สทฺธินฺทฺริยํ พลวํ โหติ, ทุกฺขานุปสฺสนาพหุลสฺส สมาธินฺทฺริยํ, อนตฺตานุปสฺสนาพหุลสฺส ปญฺญินฺทฺริยนฺติ ติสฺสนฺนํ อนุปสฺสนานํ วเสน พลวตรภาวํ ปตฺตานิ อิมานิ ตีณิ อินฺทฺริยานิ วิโมกฺขมุขภาวํ อาปาเทนฺตีติ อาห **‘‘ติวิธานุปสฺสนา…เป…. อาปชฺชติ นามา’’**ติฯ **ติวิธวิโมกฺขมุขภาว**นฺติ เอตฺถ เก ปน ตโย วิโมกฺขา, กานิ วา ตีณิ วิโมกฺขมุขานีติ อโนฺตลีเน อนุโยเค วิโมกฺขมุขาธีนตฺตา วิโมกฺขาธิคมสฺส วิโมกฺขมุขานิ ตาว ทเสฺสโนฺต **‘‘ติโสฺส หิ…เป…. วุจฺจนฺตี’’**ติ วตฺวา อยญฺจ อโตฺถ ปาฬิโต เอว วิญฺญายตีติ ทเสฺสโนฺต **‘‘ยถาหา’’**ติอาทิมาหฯ

โลกนิยฺยานายาติ โลกโต นิกฺขมนาย, สตฺตโลกสฺส วา วฏฺฏทุกฺขโต นิกฺขมนายฯ **ปริเจฺฉทปริวฏุมโต**ติ อุทยพฺพยวเสน ปริเจฺฉทโต เจว ปริวฏุมโต จฯ **สมนุปสฺสนตายา**ติ สมฺมเทว อนุ อนุ ปสฺสนาย สํวตฺตนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ อนิจฺจานุปสฺสนา หิ สงฺขาเร อาทิโต อุทเยน, อนฺตโต วเยน ปริจฺฉิเนฺน ปสฺสติฯ อาทิอนฺตวนฺตตาย หิ เต อนิจฺจาติฯ **อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา**ติ สพฺพสงฺขารนิมิตฺตวิรหโต ‘‘อนิมิตฺตา’’ติ ลทฺธนามาย อสงฺขตาย ธาตุยาฯ **จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตายา**ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา อนุโลมญาณาทิภาเวน สมฺมเทว อธิจิตฺตสฺส อนุปวิสนตฺถายฯ **อปฺปณิหิตายา**ติ ราคปณิธิอาทีนํ อภาเวน ‘‘อปฺปณิหิตา’’ติ ลทฺธนามายฯ **สุญฺญตายา**ติ อตฺตสุญฺญตาย ‘‘สุญฺญตา’’ติ ลทฺธนามายฯ

คตินฺติ นิพฺพตฺตึฯ สงฺขารานํ สภาววิภาวเนน สํเวชิยมานํ จิตฺตํ สมฺมาปฏิปตฺติยํ สมุเตฺตชิตํ นาม โหตีติ อาห **‘‘มโนสมุเตฺตชนตายาติ จิตฺตสํเวชนตายา’’**ติฯ มมํกาเรน อตฺตนิยสญฺญิตสฺส วตฺถุโน สามิภูโต อตฺตา ปฐมํ ปรามสียติ, ตโต อตฺตนิยนฺติ อาห **‘‘นาหํ, น มมาติ เอวํ อนตฺตโต สมนุปสฺสนตายา’’**ติฯ **ตีณิ ปทานี**ติ ปริเจฺฉทปริวฏุม, มโนสมุเตฺตชน, สมนุปสฺสนปทานีติ วทนฺติ, ‘‘สพฺพสงฺขาเร’’ติอาทีนิ ปน ตีณิ วากฺยานิ ตีณิ ปทานีติ เวทิตพฺ

พานิฯ **เตเนวา**ติ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ วเสน เตสํ ติณฺณํ ปทานํ วุตฺตตฺตา เอวฯ **ปญฺห วิสฺสชฺชเน**ติ ‘‘อนิจฺจโต มนสิ กโรโต กถํ สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺตี’’ติ ปญฺหสฺส วิสฺสชฺชเนฯ

๗๖๙. เอวํ วิโมกฺขมุขานิ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิโมเกฺข ทเสฺสตุํ **‘‘กตเม ปนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อนิจฺจโต มนสิ กโรนฺโต**ติ อนิจฺจานุปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโตฯ **อธิโมกฺขพหุโล**ติ สทฺธินฺทฺริยพหุโลฯ ยสฺส วิเสสโต อนิจฺจานุปสฺสนา ติกฺขา สูรา โหติ, ตสฺส สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ ‘‘อนิจฺจา สงฺขารา’’ติ หิ อาทิโต สทฺธามตฺตเกน ปฏิปชฺชิตฺวา วิปสฺสนาย อุกฺกํสคตาย ตรุปลฺลวาทีสุ วิย มณิกนกาทีสุปิ เตสํ อนิจฺจตํ สาติสยํ ปจฺจกฺขโต ปสฺสโต ‘‘สมฺมาสมฺพุโทฺธ วต โส ภควา’’ติ สตฺถริ สทฺธา พลวตี ปวตฺตตีติ โส อธิโมกฺขพหุโล, อธิมตฺตสโทฺธ จ โหติฯ ตสฺส อนิจฺจานุปสฺสนาพหุลตาย อนิจฺจาการโต วุฏฺฐานํ โหตีติ โส **‘‘อนิมิตฺตํ วิโมกฺขํ ปฏิลภตี’’**ติ วุตฺตํฯ **ปสฺสทฺธิพหุโล**ติ ทุกฺขานุปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโต ‘‘ทุกฺขา สงฺขารา, ตปฺปฏิปกฺขโต สุโข นิโรโธ’’ติ จ มนสิการวเสน นิพฺพานสฺส สนฺตปณีตสุขภาวํ อธิมุจฺจโนฺต อภิณฺหํ ปีติปาโมชฺชสมาโยคโต ปสฺสทฺธิพหุโล โหติฯ ตโต จ อธิมตฺตสมาธินฺทฺริยปฏิลาเภน ราคปณิธิยา ทูรีภาวโต อปฺปณิหิตวิโมกฺขสมธิคโม โหตีติ วุตฺตํ **‘‘ทุกฺขโต…เป…. ปฏิลภตี’’**ติฯ **เวทพหุโล**ติ อนตฺตานุปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโต อตฺตสุญฺญตาย นิปุณญาณวิสยตฺตา ญาณพหุโล โหติฯ ตโต จ อธิมตฺตปญฺญินฺทฺริยปฏิลาเภน โมหสฺส ทูรีภาวโต สุญฺญตวิโมกฺขสมธิคโม โหตีติ อาห **‘‘อนตฺตโต…เป…. ปฏิลภตี’’**ติฯ

โย อนิจฺจานุปสฺสนาย นิมิตฺตวเสน สงฺขาเร ปริคฺคเหตฺวา วิปสฺสนํ อนุยุญฺชนฺโต ยตฺถ อิทํ สงฺขารนิมิตฺตํ สพฺพโส นตฺถิ, ตํ ‘‘อนิมิตฺตํ นิพฺพาน’’นฺติ อนิมิตฺตาการเรน อธิมุจฺจโนฺต วุฏฺฐานคามินิมเคฺคน ฌเฎติฯ ตสฺส มโคฺค อนิมิตฺตโต นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตีติ วุจฺจตีติ อาห **‘‘อนิมิตฺตาการเรน นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวโตฺต อริยมโคฺค’’**ติฯ สฺวายํ นิพฺพานสฺส อนิมิตฺตากาโร เนว มเคฺคน กโต, น วิปสฺสนาย, อถ โข สภาวสิโทฺธฯ ตทารมฺมณตาย จ มโคฺค อนิมิโตฺตติ วุจฺจตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อนิมิตฺตาย ธาตุยา อุปฺปนฺนตฺตา อนิมิโตฺต’’**ติฯ โย ทุกฺขานุปสฺสนาวเสน ปณิธิยา ทูรีภาวกรเณน อปฺปณิหิตํ อธิมุจฺจโนฺต , โย อนตฺตานุปสฺสนาวเสน อตฺตูปลทฺธิยา ทูรีภาวกรเณน สุญฺญตํ อธิมุจฺจโนฺตติ จ อาทินา โยเชตพฺพํฯ เตนาห **‘‘เอเตเนว นเยนา’’**ติอาทิฯ

๗๗๐. ยทิ อริยมโคฺค ติวิธมฺปิ วิโมกฺขนามํ ลภติ, อถ กสฺมา **อภิธเมฺม** วิโมกฺขทฺวยเมว อาคตนฺติ โจทนํ สนฺธายาห **‘‘ยํ ปนา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **ต**นฺติ อภิธเมฺม วิโมกฺขทฺวยวจนํฯ **นิปฺปริยายโต วิปสฺสนาคมนํ สนฺธายา**ติ อุชุกเมว วิปสฺสนโต มคฺคสฺส นามาคมนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ กสฺมา? อนิมิตฺตวิปสฺสนา อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สโกฺกติฯ กามํ **สุเตฺต** ‘‘อนิมิตฺตญฺจ ภาเวหิ, มานานุสยมุชฺชหา’’ติ (สุ. นิ. ๓๔๔) อนิมิตฺตวิปสฺสนา กถิตา, สา ปน นิจฺจนิมิตฺตธุวนิมิตฺตอตฺตนิมิตฺตานิ อุคฺฆาเฏนฺตีปิ สยํ นิมิตฺตธเมฺมสุ เอว จรตีติ สนิมิตฺตาว โหตีติฯ อปิจ อภิธเมฺม นาม ปรมตฺถเทสนา, อนิมิตฺตมคฺคสฺส จ ปรมตฺถโต เหตุเวกลฺลเมวฯ อนิจฺจานุปสฺสนาวเสน หิ **อนิมิตฺตวิโมโกฺข** กถิโตฯ ตตฺถ จ สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ, ตํ อริยมเคฺค เอกงฺคมฺปิ น โหติ, อมคฺคงฺคตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สโกฺกติฯ อิตเรสุ ทุกฺขานุปสฺสนาย วเสน **อปฺปณิหิตวิโมโกฺข,** อนตฺตานุปสฺสนาย วเสน **สุญฺญตวิโมโกฺข**ฯ

เตสุ อปฺปณิหิตวิโมเกฺขน สมาธินฺทฺริยํ, สุญฺญตวิโมเกฺขน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตีติ ตานิ อริยมคฺคสฺส องฺคตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ สโกฺกนฺติ, น อนิมิตฺตมโคฺค ตทภาว

โตติ เกจิฯ เย ปน วทนฺติ ‘‘อนิมิตฺตมโคฺค อาคมนโต นามํ อลภโนฺตปิ สคุณโต จ อารมฺมณโต จ นามํ ลภตี’’ติ, เตสํ มเตน อปฺปณิหิตสุญฺญตมคฺคาปิ สคุณโต เอว, อารมฺมณโต เอว จ นามํ ลเภยฺยุนฺติ? ตํ อยุตฺตํฯ กสฺมา? มโคฺค หิ ทฺวีหิ การเณหิ นามํ ลภติ สรสโต จ ปจฺจนีกโต จาติ, สภาวโต จ ปฏิปกฺขโต จาติ อโตฺถฯ **อปฺปณิหิตมโคฺค** หิ ราคปณิธิอาทีหิ วิมุโตฺต, **สุญฺญตมโคฺค** ราคาทีหิ สุโญฺญ เอวาติ เต สรสโต นามํ ลภนฺติฯ ตถา **อปฺปณิหิตมโคฺค** ปณิธิสฺส ปฏิปโกฺข, **สุญฺญตมโคฺค** อตฺตาภินิเวสสฺส เอวาติ เต ปจฺจนีกโต นามํ ลภนฺติ, **อนิมิตฺตมโคฺค** ปน ราคาทินิมิตฺตานํ, นิจฺจนิมิตฺตาทีนํ วา อภาเวน สรสโต เอว นามํ ลภติ, โน ปจฺจนีกโตฯ น หิ โส สงฺขารนิมิตฺตารมฺมณาย อนิจฺจานุปสฺสนาย ปฏิปโกฺข, สา ปนสฺส อนุโลมภาเว ฐิตาติ สพฺพถาปิ อภิธมฺมปริยาเยน อนิมิตฺตมโคฺค น ลพฺภติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘ตํ นิปฺปริยายโต วิปสฺสนาคมนํ สนฺธายา’’**ติฯ

ยสฺมา สุตฺตนฺตปริยาเยน อนิมิตฺตมโคฺค ลพฺภติฯ วุฏฺฐานคามินี หิ วิปสฺสนา ยํ ยํ สมฺมสนฺตี วุฏฺฐานํ คจฺฉติ, ตสฺส ตสฺส วเสน อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติ, ตตฺถ อนิจฺจโต วุฏฺฐหนฺตสฺส มโคฺค อนิมิโตฺต โหติ, ทุกฺขโต วุฏฺฐหนฺตสฺส อปฺปณิหิโต, อนตฺตโต วุฏฺฐหนฺตสฺส สุญฺญโต, ตสฺมา สุตฺตนฺตสํวณฺณนา เอสาติ กตฺวา อิธ ตโยปิ วิโมกฺขา อุทฺธฏาฯ ยํ ปน **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** อภินิเวสนิมิตฺตปณิธิมุญฺจนํ อุปาทาย ติสฺสนฺนมฺปิ อนุปสฺสนานํ ตทาคมนวเสน ตทนฺวยสฺส มคฺคสฺส จ สุญฺญตวิโมกฺขาทิภาโว นิทฺทิโฏฺฐ, ตสฺส ปริยายภาเว วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ ทเสฺสตุํ **‘‘วิปสฺสนาญาณํ หี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ วิปสฺสนาญาณํ ปฏิสมฺภิทามเคฺค ‘‘อปฺปณิหิโต, วิโมโกฺข’’ติ จ กิญฺจาปิ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ

อนิจฺจานุปสฺสนาญาณนฺติ ‘‘อนิจฺจา สงฺขารา’’ติ อนุปสฺสนาวเสน ปวตฺตญาณํฯ **นิจฺจโต อภินิเวสํ มุญฺจตี**ติ ‘‘เต นิจฺจา’’ติ นิจฺจาการโต ปวตฺตมิจฺฉาภินิเวสวิทฺธํสนวเสน, ตทนฺวยํ ปน มคฺคญาณํ สมุเจฺฉทวเสน มุญฺจติฯ **อิตี**ติ ตสฺมาฯ อนิจฺจาภินิเวสโต ริตฺตตาย, วิมุตฺตตาย จ **สุญฺญโต วิโมโกฺข**ฯ เสสปเทสุปิ เอเสว นโยฯ

ตนฺติ ติวิธํ วิปสฺสนาญาณํฯ ตตฺถ ยสฺส ปริยายโต, ยสฺส จ นิปฺปริยายโต นามลาโภ, ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘สงฺขารนิมิตฺตสฺสา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **น นิปฺปริยาเยน,** อถ โข ปริยาเยนาติ อโตฺถฯ **ตสฺมา**ติ นิปฺปริยายกถาภาวโตฯ **วิโมกฺขทฺวยเมว วุตฺตํ** อภิธเมฺมติ อธิปฺปาโยฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมิํ วิปสฺสนาธิกาเรฯ ‘‘ติวิธวิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชิตฺวา’’ติ เอตสฺมิํ วา อุเทฺทสวจเนฯ

๗๗๑. **เตสํ วิภาคายา**ติ เตสํ ยถาวุตฺตานํ สตฺตนฺนํ อริยปุคฺคลานํ สทฺธานุสาริอาทิภาเวน วิภตฺตสภาวตายฯ

๗๗๒. **สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภตี**ติ สทฺธานุสาริภาวิตาการณภูตํ อธิมตฺตํ สทฺธินฺทฺริยํ ปฏิลภติฯ อธิโมกฺขพหุลตาย, สทฺธินฺทฺริยาธิมตฺตตาย จ การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ อปิจ อยเมตฺถ สเงฺขปโตฺถ – อนิจฺจาการสลฺลกฺขณสฺส สทฺธาภิพุทฺธิยา อุปนิสฺสยภาวโต ตทนฺวเย มเคฺค สทฺธา ติกฺขตรา โหติ, เตน อฏฺฐมโก **สทฺธานุสารี** นาม โหติฯ **เสเสสุ สตฺตสุ ฐาเนสู**ติ ปฐมผลโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคผลา สตฺตสุ ฐาเนสุฯ ‘‘สตฺตสุ ฐาเนสู’’ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ เสเสสุ ฉสุ ฐาเนสุ สทฺธาวิมุโตฺต, อคฺคผเล ปน สจายํ อรูปชฺฌานลาภี, อุภโตภาควิมุโตฺต โหติ, โน เจ อรูปชฺฌานลาภี, ปญฺญาวิมุโตฺต, น สทฺธาวิมุโตฺตฯ **อภิธเมฺม** หิ –

> ‘‘กตโม จ ปุคฺคโล **สทฺธาวิมุโตฺต**? อิเธกโจฺจ ปุคฺคโล ‘อิทํ ทุกฺข’นฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, ‘อยํ ทุกฺขสมุทโย’ติ, ‘อยํ ทุกฺขนิโรโธ’ติ, ‘อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา’ติ

ยถาภูตํ ปชานาติฯ ตถาคตปฺปเวทิตา จสฺส ธมฺมา ปญฺญาย ทิฏฺฐา โหนฺติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา เอกเจฺจ อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติ, โน จ โข ยถาทิฏฺฐิปฺปตฺตสฺสฯ อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล สทฺธาวิมุตฺโต''ติ (ปุ. ป. ๒๐๘) –

เอกจฺจาสวปริกฺขยวจนโต สทฺธาวิมุตฺตสฺส เสกฺขภาโว วิญฺญายติ, น อเสกฺขภาโวฯ อฏฺฐกถายญฺจ ''เทฺว ธุรานิ, เทฺว อภินิเวสา, เทฺว สีสานี''ติ วจนโต นตฺถิ อรหโต สทฺธาวิมุตฺตตาติ? สจฺจเมตํ นิปฺปริยายโตฯ นิปฺปริยายกถา หิ อภิธมฺโม, อิธ ปน ปริยาเยน เอวํ วุตฺตํฯ ยทิ ปริยายโต อรหโต สทฺธาวิมุตฺตตา, โก ปน โส ปริยาโย? สทฺธาวิมุตฺตนฺวยตาฯ โย หิ อคฺคมคฺคกฺขเณ สทฺธาวิมุตฺโต โหติ, โส อคฺคผลกฺขเณปิ ตทนฺวยตาย สทฺธาวิมุตฺโตตฺติ **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** ปริยาเยน วุตฺโตติ อิธาปิ ตเถว วุตฺตํฯ อถ วา สทฺธาวิมุตฺตสทิสตาย อรหา สทฺธาวิมุตฺโตฯ กา ปเนตฺถ สทิสตา? ยถา สทฺธาวิมุตฺตสฺส เสกฺขสฺส กิเลสกฺขโย กุณฺฐน อสินา กทลิเจฺฉทสทิโส ''โน จ โข ยถาทิฏฺฐิปฺปตฺตสฺสา''ติ วจนโต, เอวํ ตทนฺวยสฺสาปิ อรหโตติ อยเมตฺถ สทิสตาฯ กึ ปน เนสํ กิเลสปหาเน นานตฺตํ อตฺถีติ? นตฺถิฯ อถ กสฺมา สทฺธาวิมุตฺโต ทิฏฺฐิปฺปตฺตํ น ปาปุณาตีติ? อาคมนียนานเตฺตนฯ ทิฏฺฐิปฺปโตฺต หิ อาคมนมฺหิ กิเลเส วิกฺขเมฺภโนฺต อปฺปกสิเรน อกิลมโนฺต วิกฺขเมฺภตุํ สโกฺกติ, สทฺธาวิมุโตฺต กิเจฺฉน กสิเรน วิกฺขเมฺภตุํ สโกฺกติฯ อปิจ ปญฺญายปิ เนสํ เวมตฺตตาฯ สา จ ยาวติกา ลพฺภเตวาติ วทนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา ปฐมมคฺคาทีสุ สติปิ อินฺทฺริยสมเตฺต สทฺธาทีนํ ติกฺขตาวจนมฺปิ สมตฺถิตํ โหติฯ

๗๗๓. **โส**ติ ทุกฺขโต วุฏฺฐิโตฯ **สพฺพตฺถา**ติ อฏฺฐสุปิ ฐาเนสุฯ นนุ จ อฏฺฐกถายํ ''เทฺว ธุรานี''ติ นิยมิตตฺตา ปฐมมคฺคกฺขเณ สทฺธานุสารี วา สิยา, ธมฺมานุสารี วา? อิธ น สทฺธานุสารี ยุโตฺต, กายสกฺขิตาปิ อรหโต นตฺถิฯ **อภิธเมฺม** หิ –

''กตโม จ ปุคฺคโล **กายสกฺขี**? อิเธกโจฺจ ปุคฺคโล อฏฺฐ วิโมเกฺข กาเยน ผุสิตฺวา วิหรติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา เอกเจฺจ อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺติฯ อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล กายสกฺขี''ติ (ปุ. ป. ๒๐๘) –

เอกจฺจาสวปริกฺขยวจนโต กายสกฺขิโน เสกฺขภาโวว วิญฺญายตีติ? สจฺจเมตํ นิปฺปริยายโต, อิธ ปน ปริยาเยน วุตฺตํฯ โก ปน โส ปริยาโยติ? กายสกฺขิสทิสตาฯ อุปจารรูปชฺฌานสมาธิโต หิ สาติสยํ อรูปสมาธิสมฺผสฺสํ ลทฺธา นิพฺพตฺตีติ เอกจฺจาสวปริกฺขยํ อุปาทาย ''กายสกฺขี''ติ วตฺตพฺพปุคฺคเลน สาติสยสมาธิสมฺผสฺสตทธิฏฺฐานาสวปริกฺขยสามญฺญํ อเปกฺขิตฺวา กายสกฺขี วิย **กายสกฺขี**ติ อรหา **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** วุโตฺตติ อิธาปิ ตเมว นยํ คเหตฺวา อรหโตปิ กายสกฺขิตา วุตฺตาฯ สุตฺตนฺตสํวณฺณนา เหสาติฯ นิปฺปริยาเยน ปน ปฐมผลโต ปฏฺฐาย ฉสุ ฐาเนสุ กายสกฺขี นาม โหติ, โส จ โข อฏฺฐสมาปตฺติลาภี, น วิปสฺสนายานิโก สุกฺขวิปสฺสโก, อุปจารมตฺตลาภี, รูปชฺฌานมตฺตลาภี วาฯ **ปสฺสทฺธิพหุโล**ติ จ ปสฺสทฺธิสีเสน สมาธิ วุโตฺตติ สาติสยสมาธิลาภี สมถยานิโกว อธิเปฺปโต, สมถยานิกเสฺสว จ กายสกฺขิภาโว เหฏฺฐา วุโตฺตฯ **อรูปชฺฌาน**นฺติ จตุพฺพิธํ อรูปชฺฌานํฯ ตตฺถ ปน เอกมฺปิ ลทฺธา อรหตฺตํ ปโตฺต อุภโตภาควิมุโตฺต เอว โหตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ **''อรูปชฺฌาน''**มิเจฺจว วุตฺตํ, น ''จตฺตาริ อรูปชฺฌานานี''ติฯ เตนายํ จตุนฺนํ อรูปสมาปตฺตีนํ, นิโรธสมาปตฺติยา จ วเสน ปญฺจวิโธ โหติฯ เอส นโย กายสกฺขิมฺหิปิฯ ทฺวีหิ ภาเคหิ เทฺว วาเร วิมุโตฺตติ **อุภโตภาควิมุโตฺต**ฯ

๗๗๔. ปญฺญวโต นิปุณตรา, คมฺภีรา จ อตฺถา ปากฏา หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺตีติ อนตฺตโต มนสิ กโรโต เวทพหุลตา, ปญฺญินฺทฺริยปฏิลาโภ จ วุโตฺตฯ **ธมฺมานุสารี โหติ** ปญฺญินฺทฺ

ริยสฺส อธิมตฺตตฺตาฯ ปญฺญา หิ อิธ ‘‘ธโมฺม’’ติ อธิเปฺปตา ‘‘สจฺจํ ธโมฺม ธิติ จาโค’’ติอาทีสุ วิย (ชา. ๑.๑.๕๗)ฯ

๗๗๕. ยสฺสา ปาฬิยา วเสน อิธ อริยปุคฺคลสฺส สทฺธาวิมุตฺตาทิภาโว วุโตฺต, ตํ ปาฬึ ทเสฺสตุํ **‘‘วุตฺตํ เหต’’**นฺติอาทิ อารทฺธํ, ตํ สุวิเญฺญยฺยเมวฯ

๗๗๖. ‘‘สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมตฺตตฺตา สทฺธาวิมุโตฺต’’ติ เอวมาทิอตฺถสฺส สาธกํ **อปร มฺปิ วุตฺตํ**ฯ **‘‘สทฺทหโนฺต วิมุโตฺต’’**ติ เอเตน สพฺพถา อวิมุตฺตสฺส สทฺธามเตฺตน วิมุตฺตภาว ทสฺสเนน สทฺธาวิมุตฺตสฺส เสกฺขภาวเมว วิภาเวติฯ **สทฺธาวิมุโตฺต**ติ วา สทฺธาย อธิมุโตฺตติ อ โตฺถฯ

ผุฎฺฐนฺตํ สจฺฉิกโตติ ผุฎฺฐานํ อนนฺตรํ ผุฎฺฐโนฺต, ผุฎฺฐานํ อรูปชฺฌานานํ อนนฺตโร กา โลติ อธิปฺปาโย, อจฺจนฺตสํโยเค เจตํ อุปโยควจนํ, ผุฎฺฐานนฺตรกาลเมว สจฺฉิกรณูปาเยน สจฺฉิกาตพฺพํ สจฺฉากาสีติ วุตฺตํ โหติฯ ภาวนปุํสกํ วา เอตํ ยถา ‘‘เอกมนฺต’’นฺติ (ปารา. ๒)ฯ โย หิ อรูปชฺฌาเนน รูปกายโต, นามกาเยกเทสโต จ วิกฺขมฺภนวิโมเกฺขน วิมุโตฺต, เตน นิโรธ สงฺขาโต วิโมโกฺข อาโลจิโต ปกาสิโต วิย โหติ, น ปน กาเยน สจฺฉิกโต, นิโรธํ ปน อารมฺมณํ กตฺวา เอกเจฺจสุ อาสเวสุ เขปิเตสุ เตน โส สจฺฉิกโตว โหติฯ ตสฺมา โส สจฺฉิกาตพฺพํ ยถาอา โลจิตํ นามกาเยน สจฺฉากาสีติ **กายสกฺขี**ติ วุจฺจติ, น ตุ วิมุโตฺต เอกจฺจานํ อาสวานํ อปริ กฺขีณตฺตาฯ **ทิฎฺฐนฺตํ ปโตฺต**ติ ทสฺสนสงฺขาตสฺส โสตาปตฺติมคฺคญาณสฺส อนนฺตรํ ปโตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ ปฐมผลโต ปฎฺฐาย หิ ยาว อคฺคมคฺคา ทิฎฺฐิปฺปโตฺตติฯ **‘‘ทิฎฺฐิยา ปโตฺต’’**ติ วา ปาโฐ, จตุสจฺจทสฺสนสงฺขาตาย ทิฎฺฐิยา นิโรธํ ปโตฺตติ อโตฺถฯ อิเม จ สทฺธาวิมุตฺตาทโย ตโย ปรมตฺถโต อปริโยสิตญาณกิจฺจาติ ตํ นยํ ทเสฺสตุํ **‘‘สทฺทหโนฺต วิมุจฺจตี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ฌานผสฺส**นฺติ สาติสยํ ฌานผสฺสํฯ เตน อรูปชฺฌานผโสฺส สงฺคหิโต โหติฯ

‘‘**ทุกฺขา สงฺขารา**ติ **ญาตํ โหตี**’’ติ อิมินา ทุกฺขสจฺจปฎิเวธมาห, ‘‘**สุโข นิโรโธ**ติ **ญาตํ โหตี**’’ติ อิมินา นิโรธสจฺจปฎิเวธํฯ ตทุภเยน จ สมุทยมคฺคสจฺจปฎิเวธํ นานนฺตริยก ภาวโตฯ ‘‘**ญาตํ โหตี**’’ติ อิมินา ทุติยมคฺคกิจฺจํ, ‘‘**ทิฎฺฐํ โหตี**’’ติ อิมินา ตติยมคฺคกิจฺจํ, ‘‘**วิ ทิตํ โหตี**’’ติ อิมินา จตุตฺถมคฺคกิจฺจํ, ‘‘**สจฺฉิกต**’’นฺติ อิมินา ปฐมผลกิจฺจํ, ‘‘**ผุสิต**’’นฺติ อิมินา เสสผลทฺวยกิจฺจํฯ อิติ ทิฎฺฐิปฺปตฺตสฺส มคฺคผลญาณพฺยาปารทสฺสนานิ อิมานิ ปทานีติ วทนฺ ติฯ

๗๗๗. **อิตเรสู**ติ สทฺธานุสาริอาทิปเทสุฯ **สทฺธํ อนุสรตี**ติ อาคมนียฎฺฐาเน ฐิตํ สทฺธํ อนุคจฺฉติฯ ยถา สา ติกฺขา สูรา อโหสิ , มคฺคกฺขเณปิ ตทนุรูปเมว ปวเตฺตตีติ อโตฺถฯ **สทฺธาย วา อนุสรตี**ติ สทฺธาย การณภูตาย สจฺจปฎิเวธสฺส อนุรูปํ สรติ คจฺฉติ, ปฎิปชฺชตีติ อโตฺถฯ ทฺวีหิปิ อตฺถวิกเปฺปหิ สทฺธาย อธิมตฺตตํเยว วิภาเวติฯ **ธมฺมานุสารี**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **อุภโตภาควิมุโตฺต**ติ ทฺวีหิ ภาเคหิ เทฺว วาเร วิมุโตฺต, รูปกายโต จ นามกายโต จ วิกฺ ขมฺภนวเสน, สมุเจฺฉทวเสน จ วิมุโตฺตติ อโตฺถฯ อรูปชฺฌาเนน รูปกายโต จ นามกาเยกเทส โต จ วิมุโตฺต, อริยมเคฺคน นามกายโต วิมุโตฺตติ อุโภหิ ภาเคหิ เทฺว วาเร วิมุตฺตตฺตา อุภโต ภาควิมุโตฺตฯ **ปชานโนฺต วิมุโตฺต**ติ ปฐมชฺฌานผเสฺสน วินา ปริชานนาทิปฺปกาเรหิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ชานโนฺต ปฎิวิชฺฌโนฺต เตสํ กิจฺจานํ มตฺถกปฺปตฺติยา นิฎฺฐิตกิจฺจตาย วิเสเสน มุ โตฺตติ วิมุโตฺตฯ

อยํ ปเนตฺถ นิปฺปริยายโต สเงฺขปกถา – ยสฺส อนิจฺจาการโต วุฏฺฐานํ โหติ, โส อธิโมกฺข พหุโล สทฺธินฺทฺริยสฺส ติกฺขภาเวน ปฐมมคฺคกฺขเณ **สทฺธานุสารี** นาม โหติ, มเชฺฌ ฉสุ ฐาเนสุ **สทฺธาวิมุโตฺต**ฯ อคฺคผลกฺขเณ **ปญฺญาวิมุโตฺต** นาม โหติฯ ตถา ยสฺส ทุกฺขาการโต วุฏฺฐานํ โหติ, ตสฺส ปสฺสทฺธิพหุลตาย สมาธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ ทุกฺขุปนิสาย สทฺธายปิ ติพฺพตรตฺตา, ธุรนิยมโต จฯ โสปิ ปฐมมคฺคกฺขเณ **สทฺธานุสารี** เอว โหติ, มเชฺฌ ฉสุ ฐาเนสุ **สทฺธาวิมุโตฺต,** อเนฺต **ปญฺญาวิมุโตฺต** จ โหติฯ ยสฺส ปน อนตฺตาการโต วุฏฺฐานํ โหติ, โส เวทพหุโล ปญฺญินฺทฺริยสฺส ติกฺขภาเวน ปฐมมคฺคกฺขเณ **ธมฺมานุสารี** เอว โหติ, มเชฺฌ ฉสุ ฐาเนสุ **ทิฏฺฐิปฺปโตฺต,** อเนฺต **ปญฺญาวิมุโตฺต** เอว โหติฯ อิเม ปน น อฏฺฐวิโมกฺขลาภิโน, อฏฺฐวิโมกฺขลาภี ปน ปฐมมคฺคกฺขเณ **สทฺธานุสารี** วา **ธมฺมานุสารี** วา สิยาฯ มเชฺฌ ฉสุ ฐาเนสุ **กายสกฺขี,** ปริโยสาเน **อุภโตภาควิมุโตฺต**ติฯ

สงฺขารุเปกฺขาญาณํฯ

๗๗๘. ยํ ตํ วิโมกฺขมุขภาวํ อาปชฺชิตฺวา สตฺตอริยปุคฺคลวิภาคาย จ ปจฺจโย โหตีติ วุตฺตํ, **ตํ ปเนตํ** สงฺขารุเปกฺขาญาณํฯ **ปุริเมน ญาณทฺวเยนา**ติ มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณทฺวเยน **อตฺถโต เอกํ,** ปวตฺติอาการเภทโต นานนฺติ อธิปฺปาโยฯ ยถาวุตฺตมตฺถํ อฏฺฐกถาย, ปาฬิยา จ สาเธตุํ **“เตนาหู”**ติอาทิ วุตฺตํฯ มุญฺจิตุกมฺยตามุญฺจนุปายกรณญาณานิปิ สงฺขาเรสุ อุทาสีนภาเวเนว ปวตฺตนโต สงฺขารุเปกฺขาสมญฺญาเนว โหนฺตีติ วุตฺตํ **“อิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ เอกเมว ตีณิ นามานิ ลภตี”**ติฯ เตน สงฺขารุเปกฺขาโวหาโร มุญฺจิตุกมฺยตาทิญาณสมุทายวิสโยติ ทเสฺสติฯ

๗๘๐. **อุปฺปาทาทีนี**ติ อุปฺปาทปวตฺตาทิอปเทเสน วุเตฺต สงฺขาเรฯ **ปริจฺจชิตุกามตา**ติ ตปฺปฏิพนฺธฉนฺทราคปฺปหาเนน วิสฺสชฺชิตุกามตาฯ **ปฏิสงฺขาน**นฺติ ปุนปฺปุนํ ตีรณํฯ **มุญฺจิตฺวา**ติ นิราลยภาวาปตฺติยา อเปกฺขาวิสฺสชฺชนวเสน วิสฺสชฺชิตฺวาฯ **อวสาเน**ติ ตถากรณสฺส อุตฺตรกาลํฯ ยาว นิพฺพานสมฺปกฺขนฺทนา น อิชฺฌติ, ตาว วิจินเนปิ อุทาสีนตาย ญาณสฺส สนฺตานวเสน ปวตฺตึ สนฺธายาห **“อชฺฌุเปกฺขนํ สนฺติฏฺฐนา”**ติฯ **เอว**นฺติ อชฺฌุเปกฺขนาการสามญฺญโต ‘‘มุญฺจิตุกมฺยตา จ สา สนฺติฏฺฐนา จา’’ติ วุตฺตากาเรนฯ

๗๘๑. **อิเม ธมฺมา**ติ อิเม ญาณสงฺขาตา ธมฺมา, ญาณปริยาโย วา อิธ ธมฺม-สโทฺท, ตสฺมา อิมานิ ญาณานีติ อโตฺถฯ **เอกตฺตา**ติ เอกสภาวาฯ

๗๘๒. **วุฏฺฐานคามินี โหติ** วุฏฺฐานคมนโตฯ **สงฺขารุเปกฺขาทิญาณตฺตยสฺสา**ติ สงฺขารุเปกฺขานุโลมโคตฺรภุสญฺญิตสฺส ญาณตฺตยสฺสฯ กิจฺจวเสน ปวตฺติฏฺฐานวเสนปิ โลกิยญาณานํ อุปริ ฐิตตฺตา วุตฺตํ **“อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา”**ติฯ **นิมิตฺตภูตโต**ติ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตโต ขนฺธปญฺจกโตฯ เตนาห **“อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต”**ติฯ ตญฺหิ วิปสฺสนาย โคจรกรณสงฺขาเตน อภินิเวเสน อภินิวิฏฺฐวตฺถุนฺติ ปวุจฺจติฯ ตํ ปเนตํ สสนฺตติปริยาปนฺนมฺปิ ปรโต ทิฏฺฐิตาย ‘‘พหิทฺธา’’ติ วุตฺตํฯ ตเทว หิ ‘‘พหิทฺธา สพฺพนิมิตฺตานี’’ติ ตตฺถ ตตฺถ วุจฺจติฯ **อชฺฌตฺตปวตฺตโต**ติ สสนฺตาเน มิจฺฉาทิฏฺฐิปวตฺตนอาทิโต, ตทนฺวตฺตกกิเลสกฺขเนฺธหิ จฯ ตญฺหิ สสนฺตติยํ กิเลสปฺปวตฺตภาวโต, ตนฺนิมิตฺตํ อสติ มคฺคภาวนาย อุปฺปชฺชนกอุปาทินฺนกฺขนฺธปวตฺตภาวโต จ ตถา วุตฺตํฯ วุฏฺฐหนญฺจ เนสํ อารมฺมณากรณํ, อายตึ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนญฺจฯ **ฆฏิยติ** อตฺตโน อนนฺตรเมว มคฺคสมฺปฺปตฺติโตฯ

๗๘๓. **ตตฺรา**ติ ตสฺมึ ‘‘อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต วุฏฺฐหนโต’’ติ สเงฺขปวจเนฯ อชฺฌตฺตพหิทฺธา รูปารูปปปญฺจกฺขนฺธลกฺขณตฺตยวเสน อยํ **มาติกา** อุทฺเทโสฯ **อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา**ติ ส สนฺตติปริยาปนฺเนสุ ขนฺเธสุ วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวาฯ **‘‘อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาตี’’**ติ อิทํ วุฏฺฐานคามินิยา อชฺฌตฺตธมฺมารมฺมณตฺตา ปริยายโต วุตฺตํ, นิปฺปริยายโต ปน มคฺโค สพฺพโตปิ วุฏฺฐาติฯ **พหิทฺธา วุฏฺฐาตี**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **เอกปฺปหาเรนา**ติ เอกชฺฌํ, ตํ ปน อชฺฌตฺตาทิวิภาคํ อกตฺวา ‘‘ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม’’นฺติ (ที. นิ. ๑.๒๙๘; สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; มหาว. ๑๖; ปฏิ. ม. ๒.๓๐) อวิภาเคน วุฏฺฐานคามินิยา ปวตฺติวเสน เวทิตพฺพํ, ตยิทํ สตฺถุ สมฺมุขา เทสนานุสาเรน ญาณํ เปเสนฺตสฺส ญาณุตฺตรสฺส สมฺภวตีติ วทนฺติฯ

๗๘๔. **สุทฺธอชฺฌตฺตทสฺสนมตฺเตเนว มคฺควุฏฺฐานํ น โหติ** มมํการวตฺถุโนปิ ปริเญฺญยฺยตฺตา มคฺคสงฺขาตํ วุฏฺฐานํ, มเคฺคน วา วุฏฺฐานํ **มคฺควุฏฺฐานํ**ฯ

๗๘๕. **ราสึ กตฺวา**ติ ภูตุปาทายวเสน ทุวิธํ อนฺตรเภทวเสน อเนกเภทมฺปิ ‘‘รุปฺปนฏฺเฐน รูป’’นฺติ ปิณฺฑโต คเหตฺวาฯ ยถา รูเป วิปสฺสนาภินิเวโส เยภุเยฺยน วิปสฺสนายานิกสฺส, เอวํ อรูเป วิปสฺสนาภินิเวโส เยภุเยฺยน สมถยานิกสฺส โหติฯ **อภินิเวโส**ติ จ วิปสฺสนาย ปุพฺพภาเค กตฺตพฺพนามรูปปริเจฺฉโท เวทิตโพฺพฯ ตสฺมา ปฐมํ รูปปริคฺคณฺหนํ รูเป อภินิเวโสฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ

๗๘๖. **ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ, สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม**นฺติ กามํ อุทยพฺพยปริคฺคณฺหนํ อภินิเวโสติ ทสฺสิตํ, ยถาอุปฏฺฐิเต ปน รูปารูปธเมฺม, เตสญฺจ ปจฺจเย ปริคฺคเหตฺวา สเงฺขเปเนว วิปสฺสนาญาณํ จาเรโนฺต ญาณุตฺตโร ยถานิสิโนฺนว ญาณปฏิปาฏิยา ขิปฺปเมว สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌโนฺต เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขเนฺธหิ วุฏฺฐาติ นามฯ อญฺญถา เอเกเนว โลกิยจิเตฺตน ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ปริคฺคหปริชานนาทีนํ อสมฺภวโตฯ น หิ สนิทสฺสนสปฺปฏิฆาทึ เอกชฺฌํ อารมฺมณํ กาตุํ สกฺกาฯ ยสฺส ปน เอกวารํ ญาเณน ผสฺสิตํ, ปุน ตํ ผสฺสิตพฺพเมว, ตาทิสสฺส วเสน วุตฺตนฺติ วทนฺติฯ

๗๘๘. เอตฺถ จ อภินิเวโส อการณํ วุฏฺฐานเมว ปมาณํ, ตสฺมา เหฏฺฐา วุตฺตวิโมกฺขอริยปุคฺคลวิภาคาปิ วุฏฺฐานวเสน สมฺภวนฺตีติ ทเสฺสตุํ **‘‘เอตฺถ จ โยปี’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ต โยปิ ชนา**ติ วุฏฺฐานวเสน เภเท อสติปิ อภินิเวสวเสเนว ลทฺธํ เภทํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ

๗๘๙. **สทฺธึ ปุริมปจฺฉิมญาเณหี**ติ ภยตุปฏฺฐานาทิปุริมญาเณหิ เจว โคตฺรภุอาทิปจฺฉิมญาเณหิ จ สหฯ **อุทฺทาน**นฺติ อุเทฺทโสฯ

ยตฺถ กตฺถจิ...เป.... วเฏฺฏยฺยุํ ตํตํญาณฏฺฐานิยสฺส อุปมาวตฺถุโน ลพฺภนโตฯ **อิมสฺมึ ปน ฐาเน**ติ อิมสฺมึ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาปเทเสฯ **สพฺพ**นฺติ สพฺพํ ญาณํ, สพฺพํ วา ญาณกิจฺจํ ปากฏํ โหติ เวมเชฺฌ ฐตฺวา วิภาวิยมานตฺตาฯ **วุตฺตา** วิสุทฺธิกถายํฯ

๗๙๐. **นิลียิตฺวา**ติ อุปวิสิตฺวาฯ **ปรามสิตฺวา**ติ วีมํสิตฺวาฯ

คยฺหุปคํ อทิสฺวาติ คหณโยคฺคํ นิจฺจสาราทึ อทิสฺวาฯ จิตฺตสฺส วงฺกภาวกรานํ มายาทีนํ สุฏฺฐุ วิกฺขมฺภเนน อนุโลมสฺส อุชุกสาขาสทิสตาฯ นิพฺพานาโลจนโต โคตฺรภุญาณสฺส อุทฺธํ อุโลฺลกนสทิสตาฯ อปฺปติเฏฺฐ นิพฺพาเน ปติฏฺฐิตตฺตา มคฺคญาณสฺส อากาเส อุปฺปตนสทิสตาฯ

๗๙๑. **สปฺปวิสฺสชฺชนํ วิย โคตฺรภุญาณํ** สพฺพสงฺขารคตํ วิสฺสชฺชิตฺวา นิพฺพานสฺส อาลมฺพนโตฯ **อาคตมคฺคํ โอโลเกนฺตสฺส ฐานํ วิย มคฺคญาณํ** อสโมฺมหปฏิเวธวเสน อตฺตโนปิ ทสฺสนโตฯ **อภยฏฺฐาเน ฐาน**นฺติ อภยฏฺฐานํ สมฺปตฺตมาห, น ตสฺส ปาปุณปฏิปตฺตึฯ

๗๙๒. อตฺตตฺถาทีนํ อนวพุชฺฌนโต ''อหํ, มมา''ติ คหณสฺส นิโทฺทกฺกมนสทิสตาฯ **มุญฺจิตุกมฺยตา**คฺคหเณเนว ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺฐนาปิ คหิตาฯ ติสฺสนฺนมฺปิ ตาสํ สํสารโต นิกฺขมนาธิมุตฺตตาย นิกฺขมนมโคฺคโลกนสทิสตาฯ มเคฺค ทิเฏฺฐ มคฺคปฏิปตฺติ วิย อนุโลเม สิเทฺธ มโคฺค สิโทฺธ เอวาติ อนุโลมสฺส มคฺคทสฺสนสทิสตาฯ สงฺขารนิมิตฺตโต นิกฺขนฺตตฺตา อาทิตฺตฆรโต **นิกฺขมนํ วิย โคตฺรภุญาณํฯ เวเคน คมนํ วิย มคฺคญาณํ** วิสฺสเชฺชตพฺพคฺเหตพฺพปเทเสสุ สาธนกิจฺจวิเสสโยคโตฯ

๗๙๓. ปรโต น มมายิตพฺพโต จ ปสฺสิตพฺพานํ ขนฺธานํ **''อหํ, มมา''**ติ คหณสฺส ราชโคณานํ สกคหณสทิสตา วุตฺตาฯ

๗๙๔. สภเย อภยทสฺสนเหตุตาย ขนฺธานํ ''อหํ, มมา''ติ คหณสฺส ยกฺขินิยา สํวาสสทิสตาฯ **สุสานวิชหนํ วิย** สงฺขารสุสานํ วิชหิตฺวา นิพฺพานารมฺมณวเสน ปวตฺตํ **โคตฺรภุ**ฯ

๗๙๕. **ปุตฺตคิทฺธินี**ติ ปุตฺตวจฺฉลาฯ **โอตฺตปฺปมานา**ติ สารชฺชยมานาฯ โอฟาริกโอฟาริกโลภกฺขนฺธาทิวิกฺขมฺภเนน สงฺขารปริจฺจชนโต อนุโลมสฺส ตเตฺถว ทารโกโรปนสทิสตาฯ

๗๙๖. **วุฏฺฐานคามินิยา...เป.... ทสฺสนตฺถํ วุตฺตา,** น ปุริมาสุ วิย ภยตุปฏฺฐานาทีสุ ฐิตสฺส ภายนาทิอาการทสฺสนตฺถนฺติ อธิปฺปาโยฯ อปราปรุปฺปตฺติโต, จิรานุพนฺธโต, ทุสฺสหโต จ วฏฺฏทุกฺขสทิสํ ชิฆจฺฉาทุกฺขนฺติ อาห **''สํสารวฏฺฏชิฆจฺฉายา''**ติฯ กายคตาสติ เอว โภชนํ **กายคตาสติโภชนํ**ฯ สา ปเนตฺถ มคฺคสมฺปยุตฺตา สมฺมาสติ กายานุปสฺสนาทิกิจฺจสาธนวเสน อมตรสปริโภคตาย จ **''อมตรสํ กายคตาสติโภชน''**นฺติ วุตฺตาฯ เตนาห ภควา ''อมตํ เต, ภิกฺขเว, ปริภุญฺชนฺติ, เย กายคตาสตึ ปริภุญฺชนฺตี''ติอาทิ (อ. นิ. ๑.๖๐๐)ฯ

ผลรสามลกสิงฺคีเวรมฺคฺคมาสาทิ **อเนกงฺคสมฺภารํ**ฯ

กปฺปณาเสริภาวาทิกรเณน ตณฺหาสิเนหสฺส สีตสทิสตาฯ **มคฺคเตช**นฺติ อริยมคฺคสงฺขาตํ อินฺทคฺคึฯ

ราคคฺคิอาทโย เอกาทสคฺคี วูปสมนฺติ เอตฺถาติ **เอกาทสคฺคิวูปสมํ,** นิพฺพานํฯ

อนฺธการปเรโตติ จตุรงฺคสมนฺนาคเตน อนฺธกาเรน กิญฺจิ อตฺตตฺถํ วา ปรตฺถํ วา กาตุํ อสกฺกุเณยฺยภาเวน อภิภูโตฯ ญาณมโย อาโลโก เอติสฺสาติ **ญาณาโลกา,** มคฺคภาวนาฯ

อมตภูตํ , อมตภาวสาธกํ วา โอสธํ **อมโตสธํ,** นิพฺพานํฯ เหฏฺฐา อตฺตนา วุตฺตเมว สงฺขารุเปกฺขาพฺยาปารํ นิคมนวเสน ทเสฺสโนฺต **''เตน วุตฺต''**นฺติอาทิมาหฯ

๗๙๗. นิราลยตาย ตณฺหาวเสน ภวาทีสุ อวิสฏชฺฌาสโย หุตฺวา ตโต สงฺกุจิตจิโตฺต ปติลีนภาเวน จรติ ปวตฺตตีติ ปติลีนจโร, ตสฺส **ปติลีนจรสฺส**ฯ สํสาเร ภยสฺส อิกฺขนตาย

ภิกฺขุโน กายจิตฺตวิเวกสิทฺธิยา **วิวิตฺตมาสนํ ภชมานสฺสฯ สามคฺคิยนฺ**ติ ยุตฺตํ, ปติรูปนฺติ อ โตฺถฯ **ภวเน**ติ กามภวาทิเก ติวิเธปิ ภเวฯ โส หิ อิธ ภวนเฏฺฐน ภวนฺติ วุโตฺตฯ **น ทสฺสเย**ติ อนุปฺปชฺชนวเสน น ทเสฺสยฺยฯ **ตสฺส ตํ** อทสฺสนํ สามคฺคิยนฺติ พุทฺธาทโย อริยา **อาหู**ติ โย ชนาฯ

นิยเมตฺวาติ นิยตํ เอกํสิกํ กตฺวาฯ โพชฺฌงฺควิเสสํ, มคฺคงฺควิเสสํ, ฌานงฺควิเสสํ, ปฏิป ทาวิเสสํ, วิโมกฺขวิเสสนฺติ วิเสสสโทฺท ปเจฺจกํ โยเชตโพฺพฯ **วิเสส**นฺติ ฉสตฺตภาโว สตฺตฏฺฐ ภาโว ปญฺจาทิภาโวติ อิมํ ยถากฺกมํ โพชฺฌงฺคาทีนํ อริยมเคฺค ลพฺภมานเภทํฯ **ปาทกชฺ ฌาน**นฺติ มคฺคสฺส อาสนฺนวุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานภูตํ ฌานํฯ **วิปสฺสนาย อา รมฺมณภูตา**ติ มคฺคาสนฺนาย เอว วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนาย โคจรภูตา วิปสฺสิตาฯ **ปุคฺคลชฺฌาสโย**ติ อุภินฺนํ เภเท สติ วิปสฺสกสฺส อชฺฌาสโยฯ เอตฺถ จ ปฐมํ **เกจี**ติ วุโตฺต ติ ปิฏกจูฬนาคเตฺถโรฯ ทุติยํ **เกจี**ติ วุโตฺต โมรวาปีวาสิมหาทตฺตเตฺถโรฯ ตติยํ **เกจี**ติ วุโตฺต ติ ปิฏกจูฬาภยเตฺถโรฯ

เตสมฺปิ วาเทสุ อยํ ปุพฺพภาควุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา นิยเมติเยวาติ เวทิตพฺพาฯ กสฺมา? วิปสฺสนานิยเมเนว หิ ปฐมเตฺถรวาเทปิ อปาทกปฐมชฺฌานปาทกมคฺคา ปฐมชฺฌานิ กาว โหนฺติ, อิตเร จ ทุติยชฺฌานิกาทิมคฺคา ปาทกชฺฌานวิปสฺสนานิยเมหิ ตํตํฌานิกาว ตโต ตโต ทุติยาทิปาทกชฺฌานโต อุปฺปนฺนสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส ปาทกชฺฌานาติกฺกนฺตานํ องฺคานํ อสมาปชฺชิตุกามตาวิราคภาวนาภาวโต, อิตรสฺส จ อตพฺภาวโตฯ ยถา หิ มคฺคาสนฺ นาย วิปสฺสนาย โสมนสฺสสหคตเตฺต มคฺคสฺส ปฐมาทิฌานิกตา จ อุเปกฺขาสหคตเตฺต ปญฺ จมชฺฌานิกตา เอว จ โหติ, ตโต จ โพชฺฌงฺคาทีนํ วิเสโสติ เตสํ นิยมเน อาสนฺนการณํ, ปธา นการณญฺจ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา, น เอวํ ปาทกชฺฌานาทโยฯ ยสฺมา ปน ปาทกชฺฌาเนน วินา วิปสฺสนาว อิมํ ยถาวุตฺตวิเสสํ นิยเมตุํ น สโกฺกติ, วุตฺตนเยน ปน ปธานการณํ โหติเยว, ตสฺมา ‘‘วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาว นิยเมตี’’ติ อวตฺวา ‘‘วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา นิยเมติเยวา’’ติ วุตฺตํฯ เอวํ เสสวาเทสุปิ วิปสฺสนานิยโม ยถาสมฺภวํ โยเชตโพฺพฯ ยถา หิ ปาทกชฺฌานาติกฺ กนฺตานํ องฺคานํ อสมาปชฺชิตุกามตาวิราคภาวนาภูตา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา อธิฏฺฐานภูเตน ปาทกชฺฌาเนน อาหิตวิเสสา มคฺคสฺส โพชฺฌงฺคาทิวิเสสนิยามิกา โหติ, เอวํ อารมฺมณภูต สมฺมสิตชฺฌานาติกฺกนฺตานํ องฺคานํ ชิคุจฺฉนาการวิราคภาวนาภูตา สมฺมสิตชฺฌาเนน อาหิตวิ เสสา, อุภยสพฺภาเว อชฺฌาสยวเสน ตโต อญฺญตเรน อาหิตวิเสสา จ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา มคฺคสฺส โพชฺฌงฺคาทิวิเสสํ นิยเมตีติฯ

๗๙๘. ตตฺร ตสฺมิํ โพชฺฌงฺคาทิวิเสสนิยมเนฯ อฌานลาภี สุทฺธวิปสฺสนายานิโกว สุกฺข วิปสฺสโกฯ โส หิ ฌานสิเนเหน วิปสฺสนาย อสินิทฺธภาวโต สุกฺขา ลูขา วิปสฺสนา เอตสฺสาติ **สุกฺขวิปสฺสโก**ติ วุจฺจติฯ **ปกิณฺณกสงฺขาเร**ติ ปาทกชฺฌานโต อเญฺญ สงฺขาเรฯ เตน ปา ทกชฺฌานสงฺขาเรสุ สมฺมสิเตสุ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ ทเสฺสติฯ **“ปฐมํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา**’’ติ หิ วุตฺตํฯ เอตฺถ จ สุกฺขวิปสฺสกาทิคฺคหณํ วิปสฺสนานิยมสฺส เอกนฺติกภาวทสฺสนตฺถํฯ น หิ วุฏฺ ฐานคามินิํ วินา เกวลํ ปาทกชฺฌานาทโย นิยมเหตู ทิฏฺฐา, วุฏฺฐานคามินี ปน ปาทกชฺฌานา ทีนํ อภาเวปิ สุกฺขวิปสฺสกาทีนํ มคฺคสฺส ปฐมชฺฌานิกภาวเหตุ, ตสฺมา สา โพชฺฌงฺคาทิวิเส สนิยมเน เอกนฺติกเหตูติฯ อิทานิ ยถาวุตฺตมตฺถํ ปากฏตรํ กาตุํ **“เตสํ หี**’’ติอาทิ วุตฺตํฯ **อยํ วิ เสโส**ติ อยํ ฌานาทีนํ จตุรงฺคิกาทิวิเสโส, น ปุเพฺพ วิย วิปสฺสนานิยเมเนว, อถ โข ปาทกชฺ ฌานนิยเมน เจว วิปสฺสนานิยเมน จฯ **เตสมฺปี**ติ ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปาท

กานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมคฺคานมฺปิฯ **“อาสนฺนปเทเส”**ติ อิมินา วิปสฺสเกน อนฺตรนฺตรา ปวิฏฺฐ สมาปตฺติยา วเสน อยํ วิเสโส นตฺถีติ ทเสฺสติฯ

๗๙๙. ตตฺราปิ จาติ ทุติยเตฺถรวาเทปิฯ ตํตํสมาปตฺติสทิสตา ตํตํสมฺมสิตสงฺขารวิปสฺ สนานิยเมหิ โหติฯ ตตฺราปิ หิ วิปสฺสนา ตํตํวิราคาวิราคภาวนาภาเวน โสมนสฺสสหคตา, อุ เปกฺขาสหคตา จ หุตฺวา ฌานงฺคาทินิยมํ มคฺคสฺส กโรตีติ เอวํ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

๘๐๐. ตนฺติ ตํตํฌานสทิสภวํฯ **สฺวายมโตฺถ** ปาทกชฺฌานสมฺมสิตชฺฌานุปนิสฺสเยหิ วินา อชฺฌาสยมเตฺตน อสิชฺฌนํ อุปนิสฺสเยน วินา สงฺกปฺปมเตฺตน สกทาคามิผลาทีนํ อสิชฺฌ นทีปเกน **นนฺทโกวาเทน ทีเปตโพฺพ**ฯ ตตฺถ หิ ยถา โสตาปนฺนายปิ ปริปุณฺณสงฺกปฺปตํ วทเนฺตน ภควตา ‘‘ยสฺส ยสฺส อุปนิสฺสโย อตฺถิ, ตสฺส ตเสฺสว อชฺฌาสโย นิยามโก, นาญฺญสฺ สา’’ติ เตน เตน ปริปุณฺณสงฺกปฺปตา โหติ, น ตโต ปรํ, สงฺกปฺปสพฺภาเว สติปิ อสิชฺฌนโตติ อ ยมโตฺถ ทีปิโต, เอวมิธาปิ ยสฺส ยสฺส ทุติยาทิฌานิกสฺส มคฺคสฺส ยถาวุโตฺต อุปนิสฺสโย อตฺถิ, ตสฺส ตเสฺสว อชฺฌาสโย นิยามโก, นาญฺญสฺส สติปิ ตสฺมิํ อสิชฺฌนโตฯ อิมสฺมิํ ปน วาเท ปา ทกสมฺมสิตชฺฌานุปนิสฺสยสพฺภาเว อชฺฌาสโย เอกเนฺตน โหติ ตํตํผลูปนิสฺสยสพฺภาเว ตํตํ สงฺกโปฺป วิยาติ ตทภาวาภาวโต ‘‘อชฺฌาสโย นิยเมตี’’ติ วุตฺตํฯ **เอตฺถาปี**ติ ตติยเตฺถรวา เทปิฯ **วุตฺตนเยเนวา**ติ ‘‘ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย’’ติอาทินา วุตฺตนเยนฯ ตสฺมา ‘‘ตตฺ ราปิ หิ วิปสฺสนา’’ติอาทินา อิธ วุตฺตนเยน ตทโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๘๐๑. เอวํ วิปสฺสนาย โพชฺฌงฺคาทินิยามิกตํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปฏิปทาทินิยามิกตํ ท เสฺสโนฺต **“สเจ ปนาย”**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อย**นฺติ สงฺขารุเปกฺขา วุตฺตาฯ สาปิ หิ กามํ ‘‘อิมํ วารํ โรเจสฺ’’นฺติ เอตฺถ กลาปสมฺมสนาวสาเน อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ปวตฺตมานาย อุปฺ ปนฺนสฺส วิปสฺสนุปกฺกิเลสสฺส ติกฺขตฺตุํ วิกฺขมฺภเนน กิจฺฉตาวารํ ทุกฺขาปฏิปทาติ โรเจสฺนฺติ ว ทนฺติ, **อฏฺฐกถายํ** ปน ‘‘วิปสฺสนาญาเณ ติเกฺข สูเร ปสเนฺน วหเนฺต อุปฺปนฺนํ วิปสฺสนานิกนฺติํ ทุเกฺขน กสิเรน กิลมโนฺต ปริยาทิยตี’’ติ วุตฺตตฺตา ปุพฺพภาเค มุญฺจิตุกมฺยตาทิภาเวน ปวตฺ ตมานา สงฺขารุเปกฺขา อตฺตโน ปฏิปเกฺข กิเจฺฉน กสิเรน วิกฺขเมฺภนฺตี ทุกฺขาปฏิปทาปเกฺขเยว ติฏฺฐตีติฯ เตนาห **“อาทิโต กิเลเส วิกฺขมฺภยมานา”**ติอาทิฯ เกจิ ปน ‘‘เยน ญาเณน วิปสฺ สนุปกฺกิเลสา วิกฺขมฺภิตา, เตน สทฺธิํ อิทํ ญาณํ เอกตฺตนยวเสน เอกํ กตฺวา **‘อาทิโต กิเลเส วิกฺขมฺภยมานา’**ติ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติฯ **สปฺปโยเคนา**ติ จิตฺตปฺปโยคสงฺขาเตน สอุสฺ สาหเนนฯ **สสงฺขาเรนา**ติ ตเสฺสว เววจนํฯ อุภเยนาปิ วิกฺขมฺภนสฺส กิจฺฉสิทฺธิเมว วทติฯ **วิปริ ยาเยนา**ติ อทุเกฺขน อปฺปโยเคน อสงฺขาเรนฯ มคฺคสญฺญิตํ อิจฺฉิตฏฺฐานํ อนุคนฺตฺวา ปริวสติ วิปฺปวสติ เอตฺถาติ ปริวาโส, วิปสฺสนา ปริวาโส เอตสฺส อตฺถีติ **วิปสฺสนาปริวาโส,** มคฺคปาตุ ภาโว, ตํ ปน สีฆํ กุรุมานา ขิปฺปาภิญฺญา นาม โหตีติ วุตฺตํ **“สณิก”**นฺติฯ กุรุมานา อยํ สงฺขารุ เปกฺขาติ โยชนาฯ ยโต มโคฺค อาคจฺฉติ, ตํ อาคมนียฏฺฐานํ, ตสฺมิํ **อาคมนียฏฺฐาเน**ฯ มคฺคสฺส ปภวฏฺฐาเน ฐตฺวา นามํ เทตีติ สมฺพโนฺธฯ ทุกฺขาปฏิปทาทนฺธาภิญฺญาทิวิปสฺสนาน โย อโญฺญ, อโญฺญ เอว มโคฺคติ อาห **“อตฺตโน อตฺตโน มคฺคสฺสา”**ติฯ **เตน** อาคมนโต ลทฺธนาเมน ‘‘ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา’’ติอาทีนิ จตฺตาริ นามานิ ลภติฯ น หิ มคฺคสฺส ส รสโต เอทิสํ นามํ อตฺถิฯ

สา ปนายํ วุตฺตปฺปเภทา **ปฏิปทาฯ นานา โหตี**ติ วิสุํ วิสุํ โหติฯ เอกสฺส ภิกฺขุโน **จตู สุปิ มเคฺคสุ เอกาว** โหตีติ นิยโม นตฺถิ จลนโตฯ **อเหสุ**นฺติ วุตฺตํ, อมฺหากํ ภควนฺตํ สนฺธาย

โหนฺตีติ ปน วตฺตพฺพํฯ สเพฺพสมฺปิ หิ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ จตฺตาโรปิ มคฺคา สุขาปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาว โหนฺตีติฯ ปฏิปทาปสงฺเคน อธิปติมฺปิ ทเสฺสตุํ **“ยถา จา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อธิปตโย**ติ ฉนฺทาทิอธิปตโยฯ ปุพฺพาภิสงฺขารานุรูปญฺหิ มโคฺค ปเจฺจกํ ฉนฺทาธิปเตยฺโย วา โหติ วีริยาทีสุ อญฺญตราธิปเตยฺโย วา, น กสฺสจิ นิยโม อตฺถิฯ เตนาห **“กสฺสจิ ภิกฺขุโน”**ติอาทิฯ

๘๐๒. ปุเพฺพ วุตฺตปฺปการโต สาติสยํ กตฺวา อนวเสสโต มคฺคสฺส นามลาเภ การณํ ทเสฺสตุํ **“อปิจา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สรเสนา**ติ สภาเวน อตฺตโน ปวตฺติวิเสเสนฯ **ปจฺจนีเกนา**ติ ปฏิปกฺขวเสนฯ **สคุเณนา**ติ อตฺตโน คุณวเสนฯ

กามเญฺจตฺถ ยถา อาคมเนน วินา สคุเณน, อารมฺมเณน จ มคฺคสฺส นามลาโภ อววตฺถิโต, เอวํ ปจฺจนีเกน วินา สรเสเนว นามลาโภ, ตถาปิ สรสาทโย ปเจฺจกํ นามลาภสฺส การณเมวาติ ทเสฺสตุํ **“สรเสน วา”**ติอาทินา สพฺพตฺถ อนิยมโตฺถ **วา**-สโทฺท วุโตฺตฯ เต จ อสงฺกรโต ทเสฺสตุํ **“สเจ หี”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **สมฺมสิตฺวา**ติ สมฺมสนเหตุฯ เหตุอโตฺถ หิ อยํ **ตฺวา**-สโทฺท ‘‘ฆตํ ปิวิตฺวา พลํ โหติ, สีหํ ทิสฺวา ภยํ โหตี’’ติอาทีสุ วิย, มคฺคกตฺตุกาย วุฎฺฐานกิริยาย เอกนฺติกเหตุภูตา สงฺขารุเปกฺขา ผลูปจาเรน **“วุฎฺฐาตี”**ติ วุตฺตาฯ ยสฺมา วา สงฺขารุเปกฺขาติ วุฎฺฐานคามินิยา เอตํ อุปลกฺขณํ, ตทโนฺตคธญฺจ โคตฺรภุญาณํ นิมิตฺตโต วุฎฺฐาติ, ตสฺมา วุตฺตํ เอกตฺตนเยน **“สมฺมสิตฺวา วุฎฺฐาตี”**ติฯ **อนิมิตฺตวิโมเกฺขน วิมุจฺจตี**ติ อนิมิตฺตสญฺญิเตน วิมุจฺจเนน วิมุจฺจติ, ‘‘มโคฺค’’ติ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **วิมุจฺจตี**ติ วา ตํสมงฺคีอริยปุคฺคโลฯ เสสทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ **อิทํ สรสโต นามํ นามา**ติ อิทํ นิมิตฺตาทิวิรหโต อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตํ สุญฺญตนฺติ ติวิธมฺปิ มคฺคสฺส สภาวโต สิทฺธนามํ นามฯ

เอสาติ มโคฺคฯ โส จ โข ปุพฺพภาคมเคฺคน สทฺธึ เอกํ กตฺวา วุโตฺต เอกตฺตนเยนฯ **อิทํ ปจฺจนีกโต นามํ นามา**ติ อิทํ นิจฺจนิมิตฺตาทีนํ ปณิธิยา, อตฺตสญฺญาย จ ปหานวเสน ลทฺธํ มคฺคสฺส อนิมิตฺตาทินามตฺตยํ ปฏิปกฺขโต สิทฺธนามํ นามฯ

สุญฺญตฺตาติ วิวิตฺตตฺตาฯ น หิ มเคฺค ราคาทโย สนฺติฯ **รูปนิมิตฺตาทีน**นฺติ รูปนิมิตฺตเวทนานิมิตฺตาทีนํ คเหตพฺพานนฺติ อธิปฺปาโยฯ **ราคนิมิตฺตาทีน**นฺติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ สวิคฺคหานํ วิย อุปฎฺฐานเญฺหตฺถ นิมิตฺตนฺติ อธิเปฺปตํฯ **อิทมสฺส สคุณโต** นามนฺติ อิทํ ราคาทิวิวิตฺตตฺตา รูปนิมิตฺตาทิปณิธิอาทิอภาววเสน อสฺส มคฺคสฺส สคุณโต สิทฺธํ นามํฯ

สฺวายนฺติ โส อยํ มโคฺคฯ **สุญฺญต**นฺติ สพฺพสงฺขารสุญฺญโต, อตฺตสุญฺญโต จ **สุญฺญตํ**ฯ สพฺพสงฺขารนิมิตฺตาภาวโต **อนิมิตฺตํ**ฯ ตณฺหาปณิธิอาทีนํ อภาเวน **อปฺปณิหิตํฯ อิทมสฺส อารมฺมณโต นาม**นฺติ ยถา สุขารมฺมณํ รูปํ ‘‘สุข’’นฺติ วุจฺจติ, เอวํ สุญฺญตาทินามสฺส นิพฺพานสฺส อารมฺมณกรณโต อิทํ อสฺส มคฺคสฺส สุญฺญตาทิเภทํ อารมฺมณโต สิทฺธํ นามํฯ

๘๐๓. อนตฺตานุปสฺสนา อตฺตสุญฺญตาย ทิฎฺฐตฺตา สรสโต **สุญฺญตา นาม**ฯ ตสฺสา สุญฺญตาวิปสฺสนาย มโคฺค วิปสฺสนาคมเนน **สุญฺญโตฯ อนิมิตฺตา นาม** นิจฺจนิมิตฺตาทีนํ อุคฺฆาฏนโตฯ **อิทํ ปน** มคฺคสฺส อนิมิตฺตนามํ **น อภิธมฺมปริยาเยน ลพฺภติ**ฯ กึ การณํ? อภิธเมฺม สรสํ อนามสิตฺวา ปจฺจนีกโต นามลาภโตฯ โย หิ สคุณารมฺมเณหิ นามลาโภ, โส สรสปฺปธาโน โหติ, สรเสเนว จ นามลาเภ สพฺพมคฺคานํ สุญฺญตาทิภาโวติ ววตฺถานํ น สิยาฯ ตสฺมา อภิธเมฺม สติปิ ทฺวีหิปิ การเณหิ อนิมิตฺตนามลาเภ ปจฺจนีกโตว นามววตฺถานกรณํ คยฺหตีติ ตทภาวา น ลพฺภติฯ อถ วา **น ลพฺภตี**ติ อญฺญนิรเปเกฺขหิ สคุณารมฺมเณหิ น ลพฺภติฯ กึ การณํ? อภิธเมฺม สรสปจฺจนีเกหิ สหิเตหิ นามลาภโตฯ ปจฺจนีกญฺหิ ววตฺถานกรณํ อน

เปกฺขิตฺวา เกวลสฺส สรสสฺส นามเหตุภาโว อภิธมฺม นตฺถิ, อววตฺถานาปตฺติโตฯ ตสฺมา อตฺตาภินิเวสปณิธิปฏิปกฺขวิปสฺสนานุโลมา มคฺคา สติปิ สรสนฺตเร ปจฺจนีกสหิเตน สรเสน นามํ ลภนฺติฯ อนิมิตฺตมคฺคสฺส ปน วิปสฺสนา นิมิตฺตปฏิปกฺขา น โหติ, สยํ นิมิตฺตคฺคหณโต นิมิตฺตคฺคหณานิวารณาติ ตทนุโลโม มโคฺคปิ น นิมิตฺตสฺส ปฏิปโกฺขฯ ยทิ สิยา, นิมิตฺตคตวิปสฺสนายปิ ปฏิปโกฺข สิยา, ตสฺมา วิชฺชมาโนปิ สรโส ววตฺถานกรปจฺจนีกาภาวา อภิธมฺม อนิมิตฺตนามทายโก น คยฺหตีติฯ ยทิ เอวํ, อนิจฺจานุปสฺสนานุโลโม มโคฺค อภิธมฺม อสงฺคหิโต สิยาติ? น, สุทฺธิกปฏิปทานเย ตสฺส สงฺคหิตตฺตาฯ ตสฺมา เอว หิ โส วุโตฺตฯ สุตฺตเนฺต ปน ปริยายเทสนตฺตา สคุณารมฺมณมเตฺตนปิ นามํ คยฺหตีติ อาห “**สุตฺตนฺตปริยาเยน ลพฺภตี**”ติฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ อาคมนวเสนปิ มคฺคสฺส อนิมิตฺตนามํ ลพฺภติเยวาติ ทเสฺสตุํ “**ตตฺรา หี**”ติอาทิ วุตฺตํฯ **อาคมนียฏฺฐาเน**ติ อาคมนปฏิปทาฐาเนฯ เสสํ วุตฺตนยตฺตา อุตฺตานเมวาติฯ

สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

อนุโลมญาณกถาวณฺณนา

๘๐๔. **อธิโมกฺขสทฺธา**ติ ปสาทภูโต วตฺถุคโต นิจฺฉโย อธิโมโกฺขฯ ตสฺมา ตถาภูตา ภาวนาวิเสเสน กิจฺจโต อธิมตฺตตาย พลวตรา นิพฺพตฺตติฯ **สุปคฺคหิต**นฺติ สุฏฺฐุ ปคฺคหิตํฯ อสลฺลีนํ ปฏุตรภาเวน ปฏิปกฺขวิธมนสมตฺถํ วีริยํ โหติฯ **สูปฏฺฐิตา**ติ ติกฺขตรตาย อารมฺมณาภิมุขภาเวน สุฏฺฐุ อุปฏฺฐิตา สติ โหติฯ **สุสมาหิต**นฺติ ปสฺสทฺธิสุขานํ สาติสยตาย สุฏฺฐุ สมาหิตํ อารมฺมเณ สมฺมเทว ฐปิตํ อปฺปิตํ วิย โหติฯ **ติกฺขตรา**ติ อนุโลมญาณุปฺปตฺติยา ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถภาเวน สาติสยํ ติกฺขา สูราฯ สงฺขารานํ วิจินเนปิ มชฺฌตฺตภูต**สงฺขารุเปกฺขา** ปญฺญา **อุปฺปชฺชติฯ อนิจฺจาติ วา...เป.... สมฺมสิตฺวา ภวงฺคํ โอตรตี**ติ อนิจฺจาทีสุ เอเกนากาเรน สมฺมสนฺตี สตฺตกฺขตฺตุํ ปวตฺติตฺวา ภิชฺชนฺตี ภวงฺคํ โอติณฺณา นาม โหติ ตโต ปรํ ภวงฺคสฺส วาโรติ กตฺวาฯ **สงฺขารุเปกฺขาย กตนเยเนวา**ติ อนิจฺจาทินา อาลมฺพนกรณนเยเนว, น สมฺมสิตนเยนฯ เตนาห “**อารมฺมณํ กุรุมาน**”นฺติฯ **อาวเฏฺฏตฺวา**ติ นิวเตฺตตฺวา จิตฺตสฺส ภวงฺควเสน วตฺติตุํ อทตฺวาฯ วิสทิสจิตฺตปวตฺติสงฺขาตาย วีจิยา อภาเวน อวีจิกา, จิตฺตสนฺตติฯ กิริยมโนธาตุยา หิ ภวเงฺค อาวฏฺฏิเต กิริยมยจิตฺตปวตฺติวิปากจิตฺตุปฺปตฺติยา สวีจิกา สนฺตรา, น เอวํ มโนทฺวาราวชฺชเนนาติ วุตฺตํ “**อวีจิกํ จิตฺตสนฺตตึ อนุปฺปพนฺธมาน**”นฺติฯ **ตเถวา**ติ ยถา อตีตาสุ ทฺวตฺติํสชวนวีถีสุ สงฺขารุเปกฺขา ‘‘อนิจฺจา’’ติ วา ‘‘ทุกฺขา’’ติ วา ‘‘อนตฺตา’’ติ วา สงฺขาเร อารมฺมณมกาสิ, ตเถวฯ **ปริกมฺมนฺติ วุจฺจติ** มคฺคสฺส ปริกมฺมตฺตา ปฏิสงฺขารกตฺตา ฯ **อุปจารนฺติ วุจฺจติ** มคฺคสฺส อาสนฺนตฺตา, สมีปจาริกตฺตา วาฯ อนุโลมตฺตํ สยเมว วทติฯ

อยญฺจ นโย กามํ มคฺควีถิยํ ปฐมชวนสฺส ปฏิสงฺขรณโฏฺฐ, ทุติยสฺส ตโต อาสนฺนโฏฺฐ, ตติยสฺส เหฏฺฐิมุปริมานํ อนุโลมโฏฺฐ จ ยุโตฺตติ วุโตฺต, ตถาปิ สเพฺพสมฺปิ อิมา สมญฺญา สมฺภวนฺตีติ ทเสฺสตุํ “**อวิเสเสน ปนา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **อาเสวน**นฺติ อาทเรน เสวนํฯ **ปุริมภาคปจฺฉิมภาคาน**นฺติ เหฏฺฐิมานํ, อุปริมานญฺจ ธมฺมโกฏฺฐาสานํฯ **อฏฺฐนฺน**นฺติ อุทยพฺพยญาณาทีนํ อฏฺฐนฺนํฯ สพฺพาปิ วิปสฺสนา ลกฺขณตฺตยสมฺมสนกิจฺจาว , อิทมฺปิ ตเถวาติ วุตฺตํ “**ตถกิจฺจตายา**”ติฯ **อุปรี**ติ มเคฺคฯ **โพธิปกฺขิยธมฺมานํ** ตถกิจฺจตาย อนุโลเมติ สโมฺมสาทิปฏิปกฺขวิธมนโตฯ อิทานิ อนุโลมญาณสฺส ตทุภยกิจฺจานุโลมํ วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ “**ตญฺหี**”ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อนุโลมญาณํ สจฺจปฏิจฺฉาทกโมหกฺขนฺธาทีนํ **สาติสยํ** วิธมเนน โลกิยญาเณสุ อุกฺกํสปริยนฺตคตํ, ตโต เอว เหฏฺฐา นิพฺพตฺติตอุทยพฺพยญาณาทีนมฺปิ กิจฺจํ ปฏิ

ปกฺขทุรีภาเวน อตฺถโต สาเธนฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตติ, ตถาปวตฺตมานญฺจ เตสํ กิจฺจํ อนุโลเมนฺตํ วิย โหตีติ อาห “**อุทยพฺพยวนฺตานํ...เป.... ตถกิจฺจตาย อนุโลเมตี**”ติฯ ตตฺถ “***ภยโต อุปฏฺฐิต***”นฺติ อิมินาปิ อารมฺมณสีเสน ญาณพฺยาปารเมว วทติ สปฺปฏิภยานํ สงฺขารานํ ยถาสภาวทสฺสนทีปนโตฯ เสเสสุ ปน สตฺตสุปิ ฐาเนสุ ญาณพฺยาปาโรว ทสฺสิโตฯ ยสฺมา เอตํ อนุโลมญาณํ อนิจฺจาทีสุ อญฺญตรลกฺขณวเสเนว สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตติ, ตสฺมา วุตฺตํ “**อนิจฺจลกฺขณาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตตฺตา**”ติฯ **ตาย ปฏิปตฺติยา**ติ ยา สา อนุโลมญาณสฺส ถูลถูลสจฺจปฏิจฺฉาทกสํกิเลสวิกฺขมฺภนปฏิปตฺติ, ตายฯ น หิ อนุโลมญาเณ ตถา อนุปฺปเนฺน โคตฺรภุญาณํ นิพฺพานํ อาลมฺพิตุํ สโกฺกติ, โคตฺรภุญาเณ วา อนุปฺปเนฺน มคฺคญาณํ อุปฺปชฺชตีติฯ

วุตฺตมตฺถํ โอปเมฺมน ปากฏตรํ กาตุํ “**ยถา หี**”ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อฏฺฐนฺนํ **โวหาริกมหามตฺตานํ อคติคมนํ ปหาย** ตํตํวินิจฺฉยกรณํ วิย อฏฺฐนฺนํ ญาณานํ ยถาสกํ ปฏิปกฺขํ ปหาย สงฺขาเรสุ อุทยพฺพยาทิปฏิปตฺติ, รโญฺญ มชฺฌตฺตภาโว วิย อนุโลมญาณสฺส ปุริมปจฺฉิมธมฺมโกฏฺฐาสสฺส อนุกูลตาฯ **เตเนวา**ติ เหฏฺฐิมญาณานํ อนุโลมนมุเขน อุปริโพธิปกฺขิยานํ อนุโลมนโตเยวฯ **สจฺจานุโลมิกนฺติ วุจฺจติ** มคฺคสจฺจสฺส อนุโลมิกตฺตาฯ

อนุโลมญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

วุฏฺฐานคามินีวิปสฺสนากถาวณฺณนา

๘๐๕. กิญฺจิ อสงฺขตารมฺมณมฺปิ ญาณํ วุฏฺฐานคามินิยา เอกสงฺคหนฺติ กตฺวา “**สงฺขารารมฺมณายา**”ติ วิเสสนํ กตํฯ ตญฺหิ วิเสสโต วุฏฺฐานํ อริยมคฺคํ คจฺฉติ อุเปตีติ วุฏฺฐานคามินีติ วตฺตพฺพตํ ลภติฯ เตนาห “**สเพฺพน สพฺพ**”นฺติอาทิฯ **อสโมฺมหตฺถ**นฺติ ตตฺถ ตตฺถ สุเตฺต ปริยายนฺตเรหิ อาคตาย สโมฺมหาภาวตฺถํฯ **สุตฺตสํสนฺทนา**ติ สุตฺตานํ เตสํ เตสํ สุตฺตปทานํ อนุสนฺทานํฯ

เย โลกิเย สงฺขาเร อารพฺภ อนุโลมปริโยสานา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา ปวตฺตติ, ตํสนฺนิสฺสิตา ตปฺปฏิพทฺธา ตณฺหา เตหิ วินา อปฺปวตฺตนโต ตมฺมยา นาม, ตมฺมยาว ตมฺมยตา, ตมฺมยา วา ตณฺหาสมฺปยุตฺตา ขนฺธา, เตสํ ภาโว ตมฺมยตา, สา เอว ตณฺหาฯ ตปฺปฏิปกฺขา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา **อตมฺมยตา**ฯ เตน วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘ตมฺมยตา นาม ตณฺหา, ตสฺสา ปริยาทิยนโต วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา อตมฺมยตาติ วุจฺจตี’’ติ (ม. นิ. อฏฺฐ. ๓.๓๑๐)ฯ **นิสฺสายา**ติ ตํ อตมฺมยตํ นิสฺสยํ กตฺวา, ภาเวตฺวาติ อโตฺถฯ **เอกตฺตา**ติ เอตฺถ อยํ ปาฬิ ‘‘อตฺถิ, ภิกฺขเว, อุเปกฺขา รูเปสุ…เป…. โผฏฺฐเพฺพสุ, อยํ, ภิกฺขเว, อุเปกฺขา นานตฺตา นานตฺตสิตา’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๑๐), สยมฺปิ นานาสภาวา, นานารมฺมณนิสฺสิตา จาติ อโตฺถฯ สา ปน สมาธิสมฺปยุตฺตา วิปสฺสนุเปกฺขา เวทิตพฺพาฯ ‘‘อตฺถิ, ภิกฺขเว, อุเปกฺขา อากาสานญฺจายตนนิสฺสิตา…เป…. เนวสญฺญานาสญฺญายตนนิสฺสิตา, อยํ, ภิกฺขเว, อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตสิตา’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๑๐)ฯ ยา หิ ตํตํอรูปจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนา อุเปกฺขา, สา เอกสภาวตฺตา, เอการมฺมณตฺตา จ เอกตฺตา, เอกตฺตสิตา จาติ วุจฺจติ, สา ปน ตํตํฌานสหคตเวทนุเปกฺขา จ ตทารมฺมณวิปสฺสนุเปกฺขา จาติ วทนฺติฯ **ตํ ปชหถา**ติ ตทารมฺมณกิเลสปหาเนน ปชหถฯ เตนาห “**ตํ สมติกฺกมถา**”ติฯ

นิพฺพิทาติ วุฏฺฐานคามินีฯ ตตฺถ หิ สุเตฺต **วิรชฺชตี**ติ มคฺคกิจฺจมาห, **วิมุจฺจตี**ติ ผลกิจฺจํฯ

สุสิมสุตฺตํ นิทานวเคฺคฯ ตตฺถ **ธมฺมฏฺฐิติญาณํ** วุฏฺฐานคามินีติ **วุตฺตา** ธมฺมฏฺฐิติยํ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท อสมฺมุยฺหนวเสน ปวตฺตนโตฯ **นิพฺพาเน ญาณ**นฺติ มคฺคญาณมาหฯ

สญฺญา โข, โปฏฺฐปาทาติ เอตฺถ กามํ ‘‘สญฺญา’’อิเจฺจว วุจฺจติ, ปุเพฺพ ปน ‘‘สญฺญคฺคํ ผุสตี’’ติ วุตฺตตฺตา อาห **‘‘สญฺญคฺคนฺติ วุตฺตา’’**ติฯ

ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ ตเทกเทสภูตา วุฏฺฐานคามินี วุตฺตาฯ สมุทาเยสุ หิ ปวตฺตา โวหารา อวยเวสุปิ ปวตฺตนฺตีติฯ **ปาริสุทฺธิปธานิยงฺค**นฺติ ปาริสุทฺธิยา ปธานการณํฯ

ตีหิ นาเมหีติ อนุโลมโคตฺรภุโวทานสงฺขาเตหิ ตีหิ นาเมหิฯ

กิตฺติตาติ โถมิตา อริยมคฺคาธิฏฺฐานตายฯ มหนฺตานํ สีลกฺขนฺธาทีนํ เอสนเฏฺฐน **มเหสินา** สมฺมาสมฺพุเทฺธนฯ สนฺตกิเลสตาย **สนฺตาฯ โยค**นฺติ ภาวนํ, ภาวนาภิโยคํ วาฯ

ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ เอกวีสติมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๒๒. ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

ปฐมมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๐๖. อิทานิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา นิเทฺทเส อนุปฺปเตฺต สา ยสฺส ญาณสฺส อนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ, ตํ ตาว ทเสฺสโนฺต **“อิโต ปรํ โคตฺรภุญาณํ โหตี”**ติ อาหฯ **อิโต ปรนฺ**ติ อิโต อนุโลมญาณโต อุปริฯ **ตนฺ**ติ โคตฺรภุญาณํฯ **เนว ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิํ ภชติ** อนิจฺจาทิวเสน สงฺขารานํ อคฺคหณโตฯ **น ญาณทสฺสนวิสุทฺธิํ ภชติ** สติปิ นิพฺพานารมฺมณเตฺต กิเลสานํ อเขปนโตฯ ตโต เอเวตํ วิญฺญาณธาตูนํ วิสยํ อุเทฺทสนฺตํ ทสฺสนกิจฺจํ กโรนฺตํ กิริยมโนธาตุ วิย มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐานิยํ วุจฺจติฯ **อนฺตรา**ติ ฉฏฺฐสตฺตมวิสุทฺธีนํ เวมเชฺฌฯ **อโพฺพหาริกเมว โหติ** อุภยวิสุทฺธิลกฺขณตาภาวโตฯ ตถาปิ วุฏฺฐานคามินิยา ปริโยสานตาย วิปสฺสนาปกฺขิกํฯ เตเนวสฺส ตํโสตปติตตาฯ เตนาห **“วิปสฺสนาโสเต...เป.... สงฺขํ คจฺฉตี”**ติฯ เอเตนสฺส ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิภชนํ ทเสฺสติฯ โสตสฺส อริยสฺสอาทิโต ปชฺชนํ โสตาปตฺติ, โส เอว มโคฺค, โสตํ วา อริยํ อาทิโต ปชฺชติ อธิคจฺฉตีติ โสตาปตฺติ, ปฐมโกฯ ตสฺส มโคฺค **โสตาปตฺติมโคฺค**ฯ ปฏิสนฺธิวเสน สกิเทว อิมํ มนุสฺสโลกํ อาคจฺฉตีติ สกทาคามี, ตสฺส มโคฺค **สกทาคามิมโคฺค**ฯ ปฏิสนฺธิวเสน กามภวํ น อาคจฺฉตีติ อนาคามี, ตสฺส มโคฺค **อนาคามิมโคฺค**ฯ กิเลสาทีนํ หนนาทินา อรหํ, อคฺคมคฺคโฏฺฐฯ ตสฺส ภาโว อรหตฺตํ, โส เอว มโคฺคติ **อรหตฺตมโคฺคฯ จตูสุ มเคฺคสุ ญาณํ** เอกชฺฌํ คเหตฺวา **ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม**ฯ

เตหิ ตีหิปีติ เหฏฺฐา ติณฺณํ อนุโลมญาณานํ วุตฺตตฺตา วุตฺตํ, ตีสุ วา ทฺวินฺนํ อโนฺตคธตฺตาฯ **ตีหิปี**ติ วา วิกปฺปนฺตรสมฺปิณฺฑนโตฺถ **ปิ**-สโทฺท, เตน ตีหิปิ ทฺวีหิปีติ วุตฺตํ โหติฯ **อตฺตโน พลานุรูเปนา**ติ อตฺตโน อตฺตโน อานุภาวานุกูลํฯ ปฐมญฺหิ อนุโลมญาณํ สโพฺพฬาริกํ, ทุติยํ ตโต นาติโอฬาริกํ, ตติยํ ตโต นาติโอฬาริกํ ตมํ อนฺตรธาเปติฯ อถ วา **พลานุรูเปนา**ติ เหฏฺฐา สงฺขารุเปกฺขาย อาหิตพลานุรูเปน ฯ ปุพฺพาภิสงฺขารวเสน หิ อนุโลมญาณสฺสาปิ มคฺคญาณสฺส วิย สทฺธาวิมุตฺตทิฏฺฐิปฺปตฺตานํ ปวตฺติอาการสิโทฺธ อเตฺถว มุทุติกฺขตาวิเสโสฯ **ปลิโพธโต อุปฏฺฐาติ** ปลิโพธภาวปฏิจฺฉาทกสฺส ตมสฺส อนฺตรธาปิตตฺตาฯ **“อาเสวนเนฺต”**ติ อิมินา ทุติยสฺส วา ตติยสฺส วา อนุโลมญาณสฺส อนนฺตรํ โคตฺรภุญาณุปฺปตฺติ, น ปฐมสฺสาติ ทเสฺสติ ตสฺส อนาเสวนตฺตาฯ น หิ อลทฺธาเสวนํ โคตฺรภุญาณํ อุปฺปาเทตุํ สโกฺกติฯ นิมิตฺตาทิวิรหโต, ตพฺพิธุรโต จ **“อนิมิตฺต”**นฺติอาทินา นิพฺพานํ วิเสสิตํฯ **ปุถุชฺชนโคตฺต**นฺติ อริเยหิ อสมฺมิสฺสํ ปุถุชฺชนสมญฺญํฯ **โคตฺต**นฺติ หิ เอกวํสชานํ สมานา สมญฺญา, เอวํ อิธาปีติฯ **ปุถุชฺชนสงฺข**นฺติ ตเสฺสว เววจนํ, **ปุถุชฺชนภูมิ**นฺติ ปุถุชฺชนวตฺถุํฯ เอกนฺติกตาย เอกวารเมว จ อุปฺปชฺชนโต **อปุนราวฏฺฏก**ํฯ

พหิทฺธา วุฏฺฐานวิวฏฺฏเนติ อสงฺขตธาตุยา พหิภาวโต พหิทฺธาสญฺญิตา สงฺขารคตา วุฏฺฐานภูเต วิวฏฺฏเน นิปฺผชฺชมาเน ปญฺญาฯ **อภิภุยฺยตี**ติ อภิภวติฯ **ปกฺขนฺทตี**ติ อนุปวิสติฯ เอตฺถ จ **“อุปฺปาทํ อภิภุยฺยตี”**ติอาทินา ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนํ ตทติกฺกมนมาหฯ **“อนุปฺปาทํ ปกฺขนฺทตี”**ติอาทินา อริยโคตฺตภาวนํ ตทุภยภาวโตฯ

๘๐๗. เอกาวชฺชนานํ นานาวีถิตา นตฺถีติ น ตํนิเสธนาย เอกวีถิคฺคหณํ, อถ โข นานารมฺมณานมฺปิ เอกาวชฺชนานํ นานาวีถิตา นตฺถีติ ทสฺสนตฺถนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **มหามาติก**นฺติ ม

หนฺตํ อุทกวาหกํฯ **ลงฺฆิตฺวา**ติ อโนตรโนฺต เอว อติกฺกมิตฺวาฯ **อุลฺลงฺฆิตฺวา**ติ อุปริภาเคเนว ลงฺฆิตฺวาฯ นินฺนโปณปพฺภารตา อุตฺตรุตฺตรวิสิฏฺฐา นินฺนตาวฯ

อฏฺฐหิ ญาเณหิ อนุกฺกเมน อาหิตวิเสสํ อนุโลมญาณํ นิพฺพานารมฺมณสฺส ญาณสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถํ ชาตนฺติ อาห **“อุทยพฺพยานุปสฺสนาทินา เวเคน ธาวิตฺวา”**ติฯ รูปํ อเนกสนฺตติสมฺพนฺธตาย อเนกวฏฺฏรจิตา รชฺชุ วิย โหตีติ วุตฺตํ **“รูปรชฺชุํ วา”**ติฯ อตฺตภาวสฺส รุกฺขฏฺฐานิยตาย วุตฺตตฺตา ตํสมฺพนฺธทณฺฑฏฺฐานิยตา เวทนาทีสุ เอกเสฺสว ยุตฺตา, น เวทนาทิสมุทายสฺสาติ วุตฺตํ **“เวทนาทีสุ อญฺญตรทณฺฑํ วา”**ติฯ **อนุโลมาวชฺชเนนา**ติ อนุโลมสฺส อาวชฺชเนนฯ เยน อาวชฺชเนน อนุโลมญาณํ อุปฺปชฺชติ, เตน **ตํ** อารมฺมณํฯ **“ปฐเมน อนุโลมจิตฺเตน อุลฺลงฺฆิตฺวา”**ติ อิทํ สกฺกายตีรสฺส ตสฺส อติกฺกมนารมฺภตาย วุตฺตํฯ **“ทุติเยน นิพฺพานนินฺนโปณปพฺภารมานโส”**ติ อิทํ ตสฺส สพฺพสงฺขารโต สาติสยํ อลคฺคํ หุตฺวา วิสงฺขาเร อลฺลีนภาวโต วุตฺตํฯ **นิพฺพาเน** อารมฺมณกรณวเสน **ปตติ** โยคาวจโรฯ **เอการมฺมเณ**ติ เอกวารํเยว อาลมฺพิเต อารมฺมเณฯ เตนาห **“อลทฺธาเสวนตายา”**ติฯ เตน เอการมฺมเณ อาเสวนา อุปการวตี, น ตถา นานารมฺมเณติ ทเสฺสติฯ

๘๐๘. **ตตฺรา**ติ อนุโลมโคตฺรภูนํ อิตรีตรกิจฺจาจกรเณฯ **นกฺขตฺตโยค**นฺติ นกฺขเตฺตน จนฺทสฺส โยคํ, นกฺขตฺตโยควิภาวนิยํ วา กาลํ, ทิวสนฺติ อโตฺถฯ

ตตฺถาติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํฯ

เอวํ นิพฺพตฺตาหีติ อนุโลมญาณานิ วิย สงฺขาเร อนาลมฺพิตฺวา อหํ วิย นิพฺพานารมฺมเณ วตฺตาหีติ มคฺคสฺส โคตฺรภุนา ทินฺนสญฺญามุญฺจนํ, อนุพนฺธนญฺจ นิพฺพานารมฺมณกรณเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ

๘๐๙. **ตตฺรา**ติ ตสฺมิํ โคตฺรภุนา ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวา วิย เตน คหิตารมฺมเณเยว วตฺติตฺวา มคฺคสฺส โลภกฺขนฺธาทินิพฺพิชฺฌเนฯ อุสุํ อสติ ขิปฺปตีติ **อิสฺสาโส,** ธนุคฺคโหฯ สรโคจรฏฺฐานํ นาม อฏฺฐอุสภมตฺตํฯ ตญฺจ โข ทูเร ปาติโน มชฺฌิมปุริสสฺส วเสน จตุหตฺถาย ยฏฺฐิยา วีสติยฏฺฐิ อุสภํ, เตน **อฏฺฐอุสภมเตฺต ปเทเส** หตฺถวเสน จตฺตารีสาธิกฉสตหเตฺถ ปเทเสฯ **ผลกสต**นฺติ อสนสารมยํ ผลกสตํฯ กุมฺภการจกฺกสทิเส **จกฺกยเนฺตฯ อาวิชฺฌิตฺวา**ติ ภเมตฺวาฯ ทณฺฑกฆฏฺฏนาย อุปฺปาเทตพฺพสโทฺท **ทณฺฑกสญฺญา**ฯ ผลกสตวินิวิชฺฌนสฺส ปจฺจยภูตา **ทณฺฑกสญฺญา วิย โคตฺรภุญาณํ** โลภกฺขนฺธาทินิพฺพิชฺฌนสฺส มคฺคญาณสฺส ปจฺจยภาวโตฯ **อิสฺสาโส วิย มคฺคญาณํ** นิพฺพิชฺฌิตพฺพนิวิชฺฌนโตฯ

๘๑๐. อฏฺฐมภวโต ปฏฺฐาย นิพฺพตฺตนกํ **อนมตคฺคสํสารวฏฺฏทุกฺขสมุทฺทํ โสเสติ**ฯ สทฺธาธนํ สีลธนํ หิริธนํ โอตฺตปฺปธนํ สุตธนํ จาคธนํ ปญฺญาธนนฺติ อิเมสํ **สตฺตนฺนํ อริยธนานํฯ สมฺมุขีภาว**นฺติ ปจฺจกฺขสิทฺธิํฯ ปาณาติปาตาทิปญฺจเวรานิ เจว ปญฺจวีสติมหาภยานิ จาติ **สพฺพเวรภยานิฯ อเญฺญสญฺจ** รตนตฺตเย นิวิฏฺฐสทฺธาทีนํฯ สมฺทาเย ปวโตฺต โสตาปตฺติมคฺคสโทฺท ตเทกเทเสปิ ปวตฺตตีติ อาห **“โสตาปตฺติมเคฺคน สมฺปยุตฺตํ ญาณ”**นฺติฯ

ปฐมมคฺคญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

โสตาปนฺนปุคฺคลกถาวณฺณนา

๘๑๑. **ตเสฺสว** โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตสฺสฯ กามเญฺจตฺถ นาตฺติกฺขปญฺญสฺส เทฺว, ติกฺขปญฺญสฺส ตีณิ ผลจิตฺตานิ โหนฺติ, อวิเสสโต ปน คหิตสฺส มคฺคสฺส วเสน **“เทฺว, ตีณิ วา”**ติ วุตฺตํฯ **สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ**ติ ยํ อตฺตโน ปวตฺติสมนนฺตรํ นิยเมเนว ผลปฺปทานโต อานนฺตริกสมาธีติ อาหูติ อโตฺถฯ อนนฺตรเมว ปวตฺตนกํ ผลํ อนนฺตรํ, ตตฺถ นิยุโตฺต, ตํ วา ปโยชนํ เอตสฺสาติ อานนฺตริโก, มโคฺคฯ

อาเสวนเนฺตติ อาเสวนโต อเนฺต, อาเสวนลาภิโน อนุโลมญาณสฺส อนนฺตรนฺติ อโตฺถฯ ลทฺธาเสวนเมว อนุโลมํ โคตฺรภุํ อุปฺปาเทติฯ อุปริ ปน ฉ, สตฺต วา ชวนานิ ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา จตฺตาริ ผลจิตฺตานิ โหนฺตีติ วเทยฺยาติ อาห **“สตฺตจิตฺตปรมา จ เอกาวชฺชนวีถี”**ติฯ

ตํ ปน น สารโต ปเจฺจตพฺพนฺติ โยชนาฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ

๘๑๒. **เอตฺตาวตา**ติ ปฐมมคฺคานนฺตรํ ผลสฺส อุปฺปตฺติมเตฺตนฯ **ภุสํ ปมโตฺตปี**ติ เทวรชฺชจกฺกวตฺติรชฺชาทิปมาทฏฺฐานํ อาคมฺม ภุสํ ปมโตฺตปิฯ **เยสํ** ยถาวุตฺตอาวชฺชนชวนจิตฺตานํ **อุปฺปตฺติยา เอส** โสตาปโนฺน **ปจฺจเวกฺขติ** นามาติ อธิปฺปาโยฯ

เอเตเนว ปสเงฺคน เสสานํ อริยานํ ปจฺจเวกฺขณานิ ทเสฺสตุํ **“ยถา จา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉโทเยว เจโส, ยทิทํ ปญฺจนฺนํ, จตุนฺนญฺจ ปจฺจเวกฺขณานํ ทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ **“อภาเวเนวา”**ติ เอเตน ปหีนาวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณสมตฺถตา กสฺสจิ โหติ, กสฺสจิ น โหตีติ ทเสฺสติฯ โลโภ เอว **โลภธโมฺม**ฯ

ทุติยมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๑๓. **กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวายา**ติ เอเตสํ กิเลสานํ ตนุภาวตฺถํฯ ตตฺถ ทฺวีหิ การเณหิ ตนุภาโว อธิจฺจุปฺปตฺติยา, ปริยุฏฺฐานมนฺทตาย จฯ สกทาคามิสฺส หิ วฏฺฏานุสาริมหาชนสฺส วิย กิเลสา อภิณฺหํ น อุปฺปชฺชนฺติ, กทาจิ กทาจิ วิรฬาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติฯ ตถา อุปฺปชฺชนฺตาปิ มทฺทนฺตา ฉาเทนฺตา อนฺธการํ กโรนฺตา น อุปฺปชฺชนฺติ, ทฺวีหิ ปน มเคฺคหิ ปหีนตฺตา มนฺทมนฺทา ตนุกาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘สกทาคามิสฺสาปิ กิเลสา จิเรน อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปชฺชนฺตาปิ พหลาว อุปฺปชฺชนฺติฯ ตถา หิสฺส ปุตฺตธีตโร ทิสฺสนฺตี’’ติ, ตํ อการณํ วตฺถุปฏิเสวเนน วินาปิ คพฺภคฺคหณสพฺภาวโตฯ ตสฺมา วุตฺตนเยเนว ทฺวีหิ การเณหิ เตสํ ตนุภาโว เวทิตโพฺพฯ **ทุติยายา**ติ คณนวเสนปิ ทุติยาย, อุปฺปตฺติวเสนปิ ทุติยาย **ภูมิยาฯ ปตฺติยา**ติ สามญฺญผลสฺส ปฏิลาภายฯ ตญฺหิ สมฺปยุตฺตานํ นิสฺสยภาวโต เต ธมฺมา ภวนฺติ เอตฺถาติ **ภูมิ**ฯ ยสฺมา วา สมาเนปิ โลกุตฺตรภาเว สยมฺปิ ภวติ อุปฺปชฺชติ, น นิพฺพานํ วิย อปาตุภูตํ, ตสฺมาปิ **“ภูมี”**ติ วุจฺจติฯ **โยคํ กโรตี**ติ วิปสฺสนาภิโยคํ กโรติฯ ‘‘นวหากาเรหิ อินฺทฺริยานิ ติกฺขานิ ภวนฺตี’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๖๙๙) วุตฺตนเยเนว ยทเคฺคน อินฺทฺริยานํ ติกฺขตํ สมฺปาเทติ, ตทเคฺคน พลานิ, โพชฺฌงฺคานิ จ ปฏุตรภาวํ อาปาเทโนฺต **อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคานิ สโมธาเนตฺวา** ลกฺขณตฺตยตีรณวเสน **ญาเณน ปริมทฺทติ**ฯ ตตฺถ อปราปรํ ญาณํ จาเรโนฺต **ปริวเตฺตติ**ฯ เตนาห **“วิปสฺสนาวีถึ โอคาหตี”**ติฯ **วุตฺตนเยเนวา**ติ อุทยพฺพยญาณาทีนํ อุปฺปาทเน วุตฺตนเยนฯ **โคตฺรภุอนนฺตรน**ฺติ เอตฺถ โคตฺรภุ วิย โคตฺรภุฯ ปฐมมคฺคปุเรจาริกญาณญฺหิ ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนโต, อริยโคตฺตภวนโต จ นิปฺปริยายโต โคตฺรภูติ วุจฺจติ, อิทํ ปน ตํสทิสตาย ปริยายโต โคตฺรภุฯ เอกเจฺจสํกิเลสวิสุทฺธิยา , ปน อจฺจนฺตวิสุทฺธิยา อารมฺมณกรณโต จ โวทานนฺติ วุจฺจติฯ เตนาห **ปฏฺฐาเน** ‘‘อนุโลมํ โวทานสฺส อนนฺตรปจฺจเยน

ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา ๑.๑.๔๑๗)ฯ ยสฺมา ปน **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** อุปฺปาทาทิอภิภวนตฺถํ อุปา ทาย ‘‘อฏฺฐ โคตฺรภุธมฺมา สมาธิวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺตี’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๖๐) โคตฺรภุนาเมเนเวตํ อาคตํ, ตสฺมา อิธาปิ ‘‘โคตฺรภุอนนฺตร’’นฺติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ทุติยญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

ตติยมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๑๔. **สกิเทวา**ติ เอกวารํเยวฯ **‘‘อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา’’**ติ อิมินา ปญฺจสุ สกทาคามีสุ จตฺตาโร วเชฺชตฺวา เอโกว คหิโตฯ เอกโจฺจ อิธ สกทาคามิผลํ ปตฺวา อิเธว โลเก ปรินิพฺพาติ, เอกโจฺจ อิธ ปตฺวา เทวโลเก ปรินิพฺพาติ, เอกโจฺจ เทวโลเก ปตฺวา ตเตฺถว ปรินิพฺพาติ, เอกโจฺจ เทวโลเก ปตฺวา อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพาติฯ อิเม จตฺตาโรปิ อิธ น คหิตาฯ โย ปน อิธ ปตฺวา เทวโลเก ยาวตายุกํ วสิตฺวา ปุน อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ เอโกว อิธ คหิโตติ เวทิตโพฺพฯ

กามราคพฺยาปาทานํ อนวเสสปฺปหานายาติ เตสํเยว สกทาคามิมเคฺคน ตนุกตานํ สํโยชนานํ นิรวเสสปฺปหานายฯ ปฏิสนฺธิวเสน กามภวสฺส อนาคมนโต **อนาคามี**ฯ

ตติยญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

จตุตฺถมคฺคญาณกถาวณฺณนา

๘๑๕. **โอปปาติโก**ติ อุปปาตโยนิโกฯ อิมินาสฺส คพฺภเสยฺยา ปฏิกฺขิตฺตาฯ **ตตฺถ ปรินิพฺพายี**ติ ตตฺถ สุทฺธาวาเส ปรินิพฺพายิตาฯ **อนาวตฺติธโมฺม ตสฺมา โลกา**ติ ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสน ตสฺมา โลกา อิธ อนาวตฺตนสภาโว, พุทฺธทสฺสนธมฺมสฺสวนานํ ปนตฺถาย อาคมนํ โหติเยวฯ

รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชานํ อนวเสสปฺปหานายาติ เอเตสํ ปญฺจนฺนํ อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานํ นิเสฺสสปฺปชหนตฺถายฯ ตตฺถ รูปภเว ฉนฺทราโค **รูปราโค**ฯ อรูปภเว ฉนฺทราโค **อรูปราโคฯ มาโน** อรหตฺตมคฺควชฺฌมาโนฯ ตถา **อุทฺธจฺจาวิชฺชา**ฯ

จตุตฺถญาณํ นิฏฺฐิตํฯ

อรหนฺตปุคฺคลกถาวณฺณนา

๘๑๖. **มหาขีณาสโว**ติ มหานุภาวตานิพนฺธนํ ปูชาวจนเมตํ, น อุปาทายวจนํ ยถา ‘‘มหาโมคฺคลฺลาโน’’ติฯ น หิ จูฬขีณาสโว นาม อตฺถิฯ อนฺติมเทหํ ธาเรตีติ **อนฺติมเทหธารี**ฯ ขนฺธกิเลสาภิสงฺขารภารานํ โอหิตตฺตา โอโรปิตตฺตา **โอหิตภาโร**ฯ อนุปฺปตฺโต สทตฺถํ สกตฺถนฺติ **อนุปฺปตฺตสทโตฺถฯ สทโตฺถ**ติ จ อรหตฺตํ เวทิตพฺพํฯ ตญฺหิ อตฺตุปนิพนฺธนเฏฺฐน, อตฺตานํ อวิชหนเฏฺฐน, อตฺตโน ปรมตฺถเฏฺฐน จ อตฺตโน อตฺถตฺตา สกโตฺถติ วุจฺจติฯ ปริกฺขีณานิ ทสปิ ภวสํโยชนานิ เอตสฺสาติ **ปริกฺขีณภวสํโยชโน**ฯ ขนฺธาทิอตฺถํ สมฺมา อญฺญาย วิมุโตฺตติ **สมฺมทญฺญาวิมุโตฺต**ฯ อโคฺค จ โส ทกฺขิเณโยฺย จ, อคฺคทกฺขิณํ วา อรหตีติ **อคฺคทกฺขิเณโยฺย**ฯ

โพธิปกฺขิยกถาวณฺณนา

๘๑๗. จตุนฺนํ มคฺคญาณานํ วเสน **จตุญาณายฯ อานุภาววิชานนตฺถ**นฺติ สติปฏฺฐาน ปาริปูริอาทิกสฺส อานุภาวสฺส โพธนตฺถํฯ

ปริปุณฺณา โพธิปกฺขิยา เอตสฺสาติ ปริปุณฺณโพธิปกฺขิโย, มโคฺคฯ ตสฺส ภาโว **ปริปุณฺณโพธิปกฺขิยภาโว**ฯ วุฏฺฐานพเลหิ สมฺปยุตฺตตาว **วุฏฺฐานพลสมาโยโค, เย** สํโยชนาทโย **เยน** ปฐมมคฺคาทินา **ปหาตพฺพา**ฯ

๘๑๘. พุชฺฌนเฏฺฐน วา โพโธ, มคฺคจิตฺตุปฺปาโทฯ ตสฺส พุชฺฌนกิริยาย อนุคฺคุณภาวโต ปเกฺข ภวาติ **โพธิปกฺขิยา**ฯ

๘๑๙. **เตสุ** โพธิปกฺขิเยสุฯ **อารมฺมเณสูติ** กายาทิอารมฺมเณสุฯ **โอกฺขนฺทิตฺวาติ** อนุปวิสิตฺวาฯ **ปกฺขนฺทิตฺวาติ** ตเสฺสว เววจนํฯ **อุปฏฺฐานโตติ** อสุภาการาทิคฺคหณวเสน อุปคนฺตฺวา อวฏฺฐานโตฯ กายาทีสุ อสุภาการาทิคฺคหณํ ปุพฺพภาคสติปฏฺฐานวเสน สุภสญฺญาทิปหานกิจฺจสาธนํ มคฺคสติปฏฺฐานวเสน เวทิตพฺพํฯ ตตฺถ หิ เอกาว สติ จตุกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตติฯ

๘๒๐. **ปทหนฺตีติ** วายมนฺติ, กายจิตฺตานิ ปคฺคณฺหนฺติ วาฯ อโสภาเหตูนํ สํกิเลสธมฺมานํ ปชหเนน, โสภาเหตูนญฺจ โวทานธมฺมานํ ภาวเนน **โสภนํ,** สุนฺทรนฺติ อโตฺถฯ **เสฏฺฐภาวาวหนโตติ** ปาสํสตมภาวสาธนโตฯ **ปธานภาวการณโตติ** อุตฺตมภาวเหตุโตฯ

๘๒๑. **ปุเพฺพ วุเตฺตนาติ** อิทฺธิวิธญาณนิเทฺทเส (วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๙) วุเตฺตนฯ **อิชฺฌนโฏฺฐ** นิปฺผชฺชนโฏฺฐ, ปฏิลาภสมฺปทา วา, เยน วา อิชฺฌนฺติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺติ, ตํ **อิชฺฌนํ**ฯ สมาธิปธานสงฺขารปมุขา มคฺคธมฺมา อิธ **“อิทฺธี”**ติ อธิเปฺปตาฯ **ปุพฺพงฺคมโฏฺฐ** อธิปติปจฺจยภาโวฯ ตสฺมา โสตาปตฺติมโคฺค อิชฺฌตีติ **อิทฺธิ,** ตสฺมา สมฺปยุตฺตา ฉนฺทาทโย **ปุพฺพงฺคมเฏฺฐน ปาโท**ฯ ตสฺสา เอว **ผลภูตาย** วุฏฺฐานคามินิยา ฉนฺทาทโย **ปุพฺพภาคการณเฏฺฐน ปาโทฯ โสติ** อิทฺธิปาโทฯ **อิเม โลกุตฺตราวาติ** อิเม ยถาวุตฺตา ฉนฺทาทโย อุตฺตรจูฬภาชนีเย อาคตนเยน โลกุตฺตรา เวทิตพฺพาฯ **ฉนฺทาทิอธิปติวเสน ปฏิลทฺธธมฺมาปิ** ผสฺสาทโย อิทฺธิปาทา โหนฺตีติ อโตฺถฯ กามเญฺจตฺถ อิทฺธิปาโท โน อธิปติ, อธิปติ วา โน อิทฺธิปาโท นาม นตฺถิ, ยถา ปน เอกสฺมึ รเชฺช รชฺชารเหสุ จตูสุ ราชกุมาเรสุ เอกสฺมึ กาเล เอโกว รชฺชมนุสาสติ, น สเพฺพ, เอวํ เอกเมกสฺมึ จิตฺตุปฺปาเท เอโกว อธิปติ, อิทฺธิปาโท จ โหตีติ เวทิตโพฺพฯ

๘๒๒. **อสฺสทฺธิยํ** สทฺธาปฏิปกฺขา อกุสลา ธมฺมา, อวตฺถุคโต ปสาทปติรูปโก มิจฺฉาธิโมโกฺข วาฯ **โกสชฺชํ** ถินมิทฺธปธาโน อกุสลจิตฺตุปฺปาโทฯ **ปมาโท** สติสโมฺมโส ตถาปวตฺตา อกุสลา ขนฺธาฯ **อภิภวนสงฺขาเตน อธิปติยเฏฺฐนาติ** อสฺสทฺธิยาทีนํ อภิภวนโต อภิภวนฺติ วตฺตเพฺพน อธิโมกฺขปคฺคหอุปฏฺฐานอวิเกฺขปปชานนสฺส เอกลกฺขเณน สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ อธิปติยเฏฺฐนฯ **อสฺสทฺธิยาทีหิ จาติ จ**-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถ อฏฺฐานปฺปยุโตฺต, ตสฺมา อกมฺปิยเฏฺฐน จ สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ ถิรภาเวน จ **พล**นฺติ เอวเมตฺถ อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ

๘๒๓. **พุชฺฌนกสตฺตสฺสาติ** จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ปฏิวิชฺฌนกสตฺตสฺสฯ โย เหโส โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ อุปฺปชฺชมานาย สติอาทิธมฺมสามคฺคิยา กรณภูตาย พุชฺฌติ กิเลสสนฺตานนิทฺ

ทาย อุฏฺฐหติ, จตฺตาริ วา อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, นิพฺพานเมว วา สจฺฉิกโรตีติ โพธีติ วุจฺจติ อริยสาวโก, ตสฺส โพธิสฺส พุชฺฌนกสตฺตสฺส องฺคาติ **โพชฺฌงฺคาฯ นิยฺยานิกเฏฺฐนา**ติ วฏฺฏโต นิสฺสรณเฏฺฐนฯ

๘๒๔. ปุพฺพภาเค นานาจิเตฺตสุ ลพฺภนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ **จุทฺทสวิเธนา**ติ อานาปานอิริยาปถจตุสมฺปชญฺญปฏิกฺกูลมนสิการธาตุมนสิการปพฺพานิ, นว สิวถิกปพฺพานิ จาติ เอวํ จุทฺทสวิเธนฯ **กายํ ปริคฺคณฺหโต จ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ** ลพฺภติ, น เวทนาทโย ปริคฺคณฺหโตฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ ‘‘สุขํ เวทน’’นฺติอาทินาติ วา ‘‘สามิส’’นฺติอาทินาติ วา ‘‘นิรามิส’’นฺติอาทินาติ วา เอวํ **นววิเธน**ฯ สราคโทสโมหสํขิตฺตมหคฺคตสมาหิตสอุตฺตรวิมุตฺตปทานํ สปฏิปกฺขานํ วเสน **โสฬสวิเธน**ฯ นีวรณุปาทานกฺขนฺธายตนโพชฺฌงฺคสจฺจปพฺพานํ วเสน **ปญฺจวิเธนฯ อิมสฺมิํ อตฺตภาเว**ติ ปจฺจุปฺปเนฺน อตฺตภาเวฯ **อนุปฺปนฺนปุพฺพนฺ**ติ อตฺตโน อภูตปุพฺพํฯ **ปรสฺส อุปฺปนฺนํ อกุสลํ ทิสฺวา** ตนฺนิมิตฺตญฺจ วธพนฺธารหาทีนีติ อธิปฺปาโยฯ **ตสฺสา**ติ ตาทิสสฺสฯ ภวติ หิ ตํสทิเสปิ ตโพฺพหาโร ยถา ‘‘ตานิเยว โอสธานี’’ติฯ **ตสฺส ปหานาย**าติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ ฌานวิปสฺสนา อิโต อญฺญสฺมิํ อตฺตภาเว อุปฺปนฺนปุพฺพาปิ สิยุนฺติ วุตฺตํ **‘‘อิมสฺมิํ อตฺตภาเว อนุปฺปนฺนปุพฺพ’’**นฺติ, ฉนฺทิทฺธิปาทสมฺมาวาจานํเยว คหณํฯ เตสุ วุเตฺตสุ เสสิทฺธิปาทเสสวิรติโย อตฺถโต วุตฺตาว โหนฺตีติ ลกฺขณหารวเสน อยมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **เอวํ นานาจิเตฺตสุ ลพฺภนฺติ** ปุพฺพภาเค เอเต สติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาทาฯ **จตุนฺนํ ญาณานนฺ**ติ จตุนฺนํ อริยมคฺคญาณานํฯ กามํ สเพฺพปิ โพธิปกฺขิยธมฺมา มคฺคจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนาว, ตถาปิ สาติสโย สมฺมปฺปธานพฺยาปาโร มคฺคกฺขเณติ วุตฺตํ **‘‘ผลกฺขเณ ฐเปตฺวา จตฺตาโร สมฺมปฺปธาเน’’**ติฯ **อวเสสา เตตฺติํส ลพฺภนฺติ,** เต จ โข ปริยายโต, น นิปฺปริยายโตติ อธิปฺปาโยฯ

๘๒๕. **เสเสสุ ปนา**ติ อิทฺธิปาทาทีสุ ปญฺจสุ โกฏฺฐาเสสุฯ ยถา สติวีริเยสุ ‘‘สติปฏฺฐานํ สมฺมปฺปธาน’’นฺติ สงฺขิปนวเสน หาปนํ, ‘‘กายานุปสฺสนา’’ติอาทิวิภาคทสฺสนวเสน วฑฺฒนํ อตฺถิ, อีทิสํ หาปนวฑฺฒนํ นตฺถีติ อโตฺถฯ

๘๒๖. อิทานิ สเพฺพสุ เอว ยถารหํ ลพฺภมานวิภาคทสฺสนตฺถํ **‘‘อปิจา’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **เตสู**ติ สตฺตติํสาย โพธิปกฺขิยธเมฺมสุฯ **ฉทฺธา**ติ เอกธา เทฺวธา จตุธา ปญฺจธา อฏฺฐธา นวธาติ เอวํ ฉปฺปกาเรน **เต ภวนฺติ**ฯ

ฉนฺทิทฺธิปาทาทิวเสนาติ ฉโนฺท ฉนฺทิทฺธิปาทวเสเนว, จิตฺตํ จิตฺติทฺธิปาทวเสเนว, ปีติปสฺสทฺธิอุเปกฺขา โพชฺฌงฺควเสเนว, สงฺกปฺปาทโย มคฺควเสเนวาติ เอวํ **นว เอกวิธาว โหนฺติ**ฯ

จุทฺทเสว อสมฺภินฺนาติ สติ วีริยํ ฉโนฺท จิตฺตํ ปญฺญา สทฺธา สมาธิ ปีติ ปสฺสทฺธิ อุเปกฺขา สมฺมาสงฺกโปฺป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมโนฺต สมฺมาอาชีโวติ อิเม อสมฺภินฺนา ปทนฺตรสเมฺภเทน วินา อคฺคหิตคฺคหเณน คยฺหมานา จุทฺทเสว จ สภาวธมฺมาฯ **จุทฺทสา**ติ จ อุกฺกํสปริเจฺฉเทน วุตฺตํฯ ตญฺจ โข ปฐมชฺฌานิกมคฺคจิตฺตุปฺปาทวเสน, ทุติยชฺฌานิเก ปน สมฺมาสงฺกปฺปาภาวโต เตรส, ตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานิเกสุ ปีติสโมฺพชฺฌงฺคาภาวโต ทฺวาทส โหนฺติฯ **‘‘สตฺตติํสปฺปเภทโต’’**ติ อิทมฺปิ อุกฺกํสวเสเนว วุตฺตํ, อวกํสโต ปน วุตฺตนเยน เอกสฺมิํ ขเณ ฉตฺติํส, ปญฺจติํส โหนฺติ, จตุนฺนํ อธิปตีนํ เอกชฺฌํ อนุปฺปชฺชนโต เอกสฺมิํ ขเณ เอกเสฺสว อิทฺธิปาทสฺส สมฺภโวติ ทฺวตฺติํส จ โหนฺตีติ เวทิตพฺพํฯ

สตฺตตึสปเภทโต กถนฺติ อาห **“สกิจฺจนิปฺผาทนโต”**ติอาทิ, เอกจฺจสฺส สภาวโต เอกสฺสาปิ อตฺตโน อานุภาวานุรูปกายานุปสฺสนาทิตํตํกิจฺจสาธนโตติ อโตฺถ ฯ **สรูเปน จ วุตฺติโต**ติ อเภทสฺส จิตฺติทฺธิปาทาทิกสฺส สรูเปเนว ปวตฺตนโต จ ฯ

เอตฺถาติ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ ฯ กสฺมา ปน โพธิปกฺขิเยสุ ฌานโกฏฺฐาโส น คหิโต, นนุ ฌานรหิโต อริยมโคฺค นตฺถีติ? สจฺจํ นตฺถิ, ตโต เอว น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ ‘‘โพธิปกฺขิเยสุ ฌานํ น คหิต’’นฺติ ลกฺขณูปนิชฺฌานลกฺขณสฺส ฌานสฺส มคฺคคฺคหเณเนว คหิตตฺตา ฯ ตญฺหิ สนฺธาย ‘‘ยสฺมิํ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวตี’’ติอาทิ (ธ. ส. ๒๗๗, ๓๔๓ อาทโย) วุตฺตํ ฯ อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขณสฺส ปเนตฺถ สมฺภโว เอว นตฺถิ ฯ อปโร นโย – กสฺมา ปน โพธิปกฺขิเยสุ ฌานโกฏฺฐาโส น คหิโต, นนุ ฌานรหิโต อริยมโคฺค นตฺถิ, น จ ตํ ปฏิปทา วิย เอกนฺตปุพฺพภาคิยํ, นาปิ เอกจฺจปฏิสมฺภิทา วิย มคฺคนิสฺสนฺทํ, อถ โข มคฺคจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนํ, ยโต ‘‘โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวตี’’ติ (ธ. ส. ๒๗๗, ๓๔๓ อาทโย) วุตฺตํ, มคฺคมคฺคปริวารธมฺมา จ โพธิปกฺขิยธมฺมาติ? วุจฺจเต – ยํ ตาว วุตฺตํ ฌานรหิโต อริยมโคฺค นตฺถี’’ติ, ตตฺถ น อริยมคฺคสมฺปโยคมเตฺตน ฌานสฺส โพธิปกฺขิยตา ลพฺภติ อติปฺปสงฺคโต ฯ อาหาราทีนมฺปิ หิ โพธิปกฺขิยตา อาปชฺเชยฺยาติ ฯ เอเตน มคฺคจิตฺตุปฺปาทปริยาปนฺนตา โพธิปกฺขิยภาวสฺส อการณนฺติ ทสฺสิตํ โหติ ฯ

ยํ ปน วุตฺตํ ‘‘มคฺคมคฺคปริวารธมฺมา จ โพธิปกฺขิยา’’ติ, ตตฺถ ปริวารโฏฺฐ กิํ สหปวตฺติอโตฺถ, อุทาหุ ปริกฺขารโฏฺฐติ? ยทิ ปุริโม ปโกฺข, โส ปเคว นิโลฺลจิโต ฯ อถ ทุติโย, อิทํ วิจาเรตพฺพํ ฯ กถํ ปวตฺตมานํ ฌานํ มคฺคสฺส ปริกฺขาโร? ยทิ สหชาตาทิปจฺจยภาเวน, เอวํ สติ ผสฺสาทีนมฺปิ มคฺคปริกฺขารตา อาปชฺชติ ฯ อถ ปฏิปกฺขวิธํสเนน, น สเพฺพ ฌานธมฺมา ปฏิปกฺขวิธํสนสมตฺถา ฯ น หิ วิจาโร, เวทนา จ กสฺสจิ สํกิเลสธมฺมสฺส อุชุปฏิปกฺขภาเวน ปวตฺตนฺติ ฯ ยํ ปน **เปฏเก** ‘‘สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉาย ปฏิปโกฺข’’ติ วุตฺตํ, ตํ ปริยาเยน วุตฺตํ ฯ น หิ สุขํ สยํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส ปฏิปโกฺข, ปฏิปกฺขสฺส ปน สมาธิสฺส ปจฺจยตาย ปฏิปโกฺข ฯ น จ วิจาโร ปญฺญา วิย, อธิโมโกฺข วิย วา วิจิกิจฺฉาย ปฏิปโกฺข, ปฏิปกฺขสฺส ปฏิรูปตาย ปน ปฏิปโกฺข วุโตฺต ฯ ตถา ปีติปิ น พฺยาปาทสฺส อโทโส วิย อุชุปฏิปโกฺข, อโทสสมฺปโยคโต ปน ปฏิปโกฺข วุโตฺต ฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ตํ ปริยาเยน วุตฺต’’นฺติ ฯ วิตกฺกสมาธโย เอว ปน ฌานธเมฺมสุ อุชุกํ ปฏิปกฺขวิธํสนสมตฺถาติ ปฏิปกฺขวิทฺธํสนสมตฺถสฺส ปริปุณฺณสฺส ฌานโกฏฺฐาสสฺส อภาวโต น จสฺส โพธิปกฺขิเยสุ สงฺคโห กโต ฯ ยสฺมา ปน สมฺมาสงฺกโปฺป, สมฺมาสมาธิ จ มคฺคปริยาปนฺนา ฌานธมฺมา, ตสฺมา เต สนฺธาย ตํสมฺปยุตฺตตาย วา อิตเรปิ คเหตฺวา ปริยาเยน วุตฺตํ **ปาฬิยํ** ‘‘ยสฺมิํ สมเย โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวติ นิยฺยานิก’’นฺติอาทิ (ธ. ส. ๒๗๗)ฯ

วุฏฺฐานพลสมาโยคกถาวณฺณนา

๘๒๗. **วุฏฺฐานํ** นิมิตฺตโต, ปวตฺตโต จ วุฏฺฐานํ ฯ **พลสมาโยโค** สมถวิปสฺสนาพเลหิ สมฺปยุตฺตตา ฯ ปริญฺญาภิสมยาทิวเสน ทุกฺขาทีสุ วิเสสทสฺสนเฏฺฐน มคฺคปญฺญาปิ วิปสฺสนาติ วุจฺจตีติ **“โลกิยวิปสฺสนา”**ติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ฯ เตเนวาห ‘‘วุฏฺฐานเฏฺฐน สมถวิปสฺสนํ ยุคนทฺธํ ภาเวตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๒.๕)ฯ นิมิตฺตารมฺมณตฺตา เนวนิมิตฺตา วุฏฺฐาติ, ปวตฺติ…เป…. ฉินฺทนโต น ปวตฺตา วุฏฺฐาตีติ โยชนา ฯ ตตฺถ นิมิตฺตโต วุฏฺฐานํ สงฺขารนิมิตฺตํ นิสฺสชฺชิตฺวา นิพฺพานารมฺมณกรณํ ฯ ปวตฺตโต วุฏฺฐานํ เหตุนิโรเธน อายติํ วิปากปฺปวตฺตสฺส อนุปฺปวตฺติธมฺมตาปาทนํ ฯ เตนาห **“สมุทยสฺส อสมุจฺฉินฺทนโต ปวตฺตา น วุฏฺฐาตี”**ติ ฯ

ทุภโตติ อุภโต, ท-การาคมํ กตฺวา เอวํ วุตฺตํฯ **ทุภา**ติ วา ปทนฺตรเมเวตํ อุภยสเทฺทน สมานตฺถํฯ **ทสฺสนเฏฺฐนา**ติ ปริญฺญาภิสมยาทิลกฺขเณน จตุสจฺจทสฺสนเฏฺฐนฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐิยา**ติ ทฺวาสฏฺฐิปฺปเภทายปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยาฯ **ตทนุวตฺตกกิเลเสหี**ติ อปายคมนียตาย ตสฺสา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา อนุวตฺตเกหิ วิจิกิจฺฉาทิกิเลเสหิฯ **ขเนฺธหี**ติ เอตฺถาปิ ตทนุวตฺตกสโทฺท อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตโพฺพฯ เต จ มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทิปจฺจยา อุปฺปชฺชนารหา เวทิตพฺพาฯ **มิจฺฉาสงฺกปฺปา**ติอาทีสุปิ ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขเนฺธหิ จ วุฏฺฐาติฯ **พหิทฺธา จ สพฺพนิมิเตฺตหิ วุฏฺฐาตี**ติ ปาฬิ สํขิตฺตาฯ ยถา มิจฺฉาทิฏฺฐิมิจฺฉาสงฺกปฺปา, เอวํ มิจฺฉาวาจาทโยปิ อปายคมนียา เอว เวทิตพฺพาฯ **มิจฺฉาวาจากมฺมนฺตาชีวา** เจตนาสภาวาฯ **มิจฺฉาสติ** ตถาปวตฺตา จตฺตาโร ขนฺธาฯ อุปริมคฺคตฺตเย สมฺมาทิฏฺฐิ ตํตํมคฺควชฺฌา มานโต วุฏฺฐาติฯ โส หิ ''อหมสฺมี''ติ ปวตฺติยา ทิฏฺฐิฏฺฐานิโย, มิจฺฉามคฺคโต ปเนตฺถ วุฏฺฐานํ อนุทฺธริตฺวา ตํตํมคฺควชฺฌสํโยชนานุสเยเหว วุฏฺฐานํ อุทฺธฏํฯ

อณุสหคตาติ อณุภาวํ คตา ปตฺตา, ตนุภูตาติ อโตฺถฯ

๘๒๘. เอวํ วุฏฺฐานํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ พลสมาโยคํ ทเสฺสตุํ **''โลกิยานญฺจา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **สมถพลํ อธิกํ โหติ** สมาธิภาวนาภาวโตฯ **วิปสฺสนาพลํ อธิกํ โหติ** ญาณุตฺตรตฺตา วิปสฺสนาภาวนายฯ สมานภาเวน ยุเค นทฺธา พทฺธา วิย โหนฺตีติ **ยุคนทฺธา**ฯ เตนาห **''อญฺญมญฺญํ อนติวตฺตนเฏฺฐนา''**ติ, กิจฺจโต อนูนาธิกภาเวนาติ อโตฺถฯ ตโต เอว **สมาโยโค**ติ สมปริเจฺฉทโยโคติ อโตฺถฯ

สมาธิปฏิปกฺขทสฺสนตฺถํ **''อุทฺธจฺจสหคตกิเลเสหี''**ติ วุตฺตํ, อุทฺธจฺจปธาเนหิ กิเลเสหีติ อธิปฺปาโยฯ **อวิเกฺขโป สมาธี**ติ สมุจฺฉินฺทเนน วิเกฺขปสฺส อุชุปฏิปกฺขภูโต สมาธิฯ **นิโรธโคจโร**ติ นิพฺพานารมฺมโณฯ **วุฏฺฐานเฏฺฐนา**ติ วุฏฺฐานกภาเวน นิมิตฺตโต, ปวตฺตโต จ วุฏฺฐหมานวเสนฯ **เอกรสา**ติ สมานกิจฺจาฯ

ปหาตพฺพธมฺมปหานกถาวณฺณนา

๘๒๙. **เย ธมฺมา**ติ เย สํกิเลสธมฺมาฯ สํโยชนาทีสุ สํโยชนเฏฺฐน พนฺธนเฏฺฐน **สํโยชนานิ,** วิพาธนเฏฺฐน, อุปตาปนเฏฺฐน วา **กิเลสา,** มิจฺฉาสภาวาติ **มิจฺฉตฺตา,** โลเก ธมฺมา โลกปริยาปนฺนา ธมฺมาติ **โลกธมฺมา,** มเจฺฉรสฺส ภาโว, กมฺมํ วาติ **มจฺฉริยํ,** วิปรีตเฏฺฐน **วิปลฺลาสา,** คนฺถนเฏฺฐน **คนฺถา,** อยุตฺตา คตีติ **อคติ,** อาสวนฺตีติ **อาสวา,** โอหนนฺตีติ **โอฆา,** โยชนเฏฺฐน **โยคา,** นีวรนฺตีติ **นีวรณานิ,** ธมฺมสภาวํ อติกฺกมฺม ปรโต อามสนฺตีติ **ปรามาสา,** ภุสํ อาทิยนฺตีติ **อุปาทานานิ,** อปฺปหีนภาเวน สนฺตาเน อนุ อนุ เสนฺตีติ **อนุสยา,** มลีนภาวกรณเฏฺฐน **มลา,** อกุสลกมฺมานิ จ ตานิ สุคติทุคฺคตีนํ, ตตฺถ นิพฺพตฺตนกสุขทุกฺขานญฺจ ปถา จาติ **อกุสลกมฺมปถา,** จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ เอตฺถาติ **จิตฺตุปฺปาโท,** จิตฺตเจตสิกราสิ , อกุสโล จ โส จิตฺตุปฺปาโท จาติ อกุสลจิตฺตุปฺปาโทติ อกุสลสทฺทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

ขเนฺธหิ ขนฺธานนฺติ อิธโลกกฺขเนฺธหิ ปรโลกกฺขนฺธานํฯ **ยาวญฺหิ เต**ติ เต รูปราคาทโย ยาว ปวตฺตนฺติ น สมุจฺฉิชฺชนฺติ, **ตาว เอเตสํ** ขนฺธผลทุกฺขานํ **อนุปรโม** อวิเจฺฉโทติฯ เอเตน เตสํ สํโยชนตฺถํ วิภาเวติฯ **อุทฺธ**นฺติ รูปารูปภเวสุ, ตติยมคฺคุปฺปตฺติยา วา อุทฺธํฯ อุทฺธํ ภชนฺตีติ อุทฺธํภาคา, รูปารูปภวา, เตสํ อวิเจฺฉทเหตุตาย หิตานิ **อุทฺธํภาคิยานิ**ฯ

กิลิสฺสนฺติ, กิเลเสนฺติ จาติ ทุวิธมฺปิ อตฺถํ ทเสฺสโนฺต **''สยํ สํกิลิฏฺฐตฺตา''**ติอาทิมาหฯ

มิจฺฉาวิมุตฺติ ‘‘โลกถูปิกาทีสุ โมกฺข’’ติ ปวตฺตมิจฺฉาวิโมกฺขฯ อภินิวิสนาทิวเสน มิจฺฉา วิปรีตํ น สมฺมา ปวตฺตนโต **มิจฺฉาญาณํ** โมโหวฯ

โลกปฺปวตฺติยาติ ขนฺธปฺปวตฺติยํ สติฯ **อนุปรมธมฺมกตฺตา**ติ ปุญฺญปาปวเสน อปราปรํ อวิจฺฉิชฺชนโตฯ ‘‘ลาภเหตุโก ลาโภ’’ติอาทินา **การโณปจาเรน**ฯ

อาวาเส มจฺฉริยํ, อาวาสเหตุกํ วา มจฺฉริยํ **อาวาสมจฺฉริยํ**ฯ

ตโยติ วตฺถุํ อภินฺทิตฺวา วุตฺตํ, ภินฺทิตฺวา ปน วุจฺจมาเน ทฺวาทส โหนฺติฯ

คนฺถกรณํ การณภาเวน ปฏิพทฺธตากรณํ **คนฺถน**นฺติ ตํ รูปกาเยปิ ลพฺภตีติ อาห **‘‘นามกายสฺส เจว รูปกายสฺส จา’’**ติฯ ตตฺถ พฺยาปาทสฺสาปิ อภิสชฺชนุปนยฺหวเสน ปวตฺตนโต คนฺถนโฏฺฐ เวทิตโพฺพ, ยโต ตสฺส ปฏิฆสํโยชนภาโว วุโตฺตฯ

ฉนฺทโทสโมหภเยหีติ ฉนฺทโทสโมหภยเหตุฯ **ตญฺหี**ติ อกตฺตพฺพกรณํ, กตฺตพฺพากรณญฺจฯ

สวนาติ ปวตฺตนโตฯ **สวนโต**ติ กิเลสาสุจิภาเวน วิสฺสนฺทนโตฯ ปุน **สวนโต**ติ ปสวนโตฯ

อากฑฺฒนเฎฺฐน , **ทุรุตฺตรณเฎฺฐน จา**ติ เอเตน โอฆา วิย **โอฆา**ติ ทเสฺสติฯ อารมฺมเณน, ทุเกฺขน จ วิโยคสฺส อปฺปทานสงฺขาเตน โยชนเฎฺฐน **โยคา**ติ ทเสฺสติ, สํกิเลสกรณเฎฺฐนาติ อโตฺถฯ **เตสเญฺญวา**ติ กามราคาทีนํเยวฯ เต หิ โสตวเสน วตฺตมานา โสโต วิย โสตปติเต สเตฺต อปายสมุทฺทํ ปาเปนฺติ, สํสารสมุทฺทโต จ สีสํ อุกฺขิปิตุํ น เทนฺติ, ยถาคหิตญฺจ อารมฺมณํ วิสฺสชฺชิตุํ น เทนฺติ, ยาทิสญฺจ ปาปํ กตฺวา ทุกฺขปฺปเตฺต ปุนปิ ตาทิเสน โยเชนฺติฯ

จิตฺตสฺสาติ กุสลจิตฺตสฺส, วิเสสโต ฌานจิตฺตสฺสฯ อาทิโต วรณํ **อาวรณํ**ฯ กิเลสวาสนํ เนตฺวา วรณํ **นีวรณํ**ฯ กุฏฺฎกวาฏาทีหิ วิย ปิทหนํ **ปฏิจฺฉาทนํ,** ตํ ปน กุสลาทีนิ สงฺคณฺหิตุํ, ปริญฺญาตุํ, ญาตุญฺจ อปฺปทานวเสน ทฎฺฐพฺพํฯ

ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส สภาวนฺติ กายาทิกสฺส ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส อสุภาทิสภาวํฯ **อภูตํ สภาว**นฺติ สุภาทิสภาวํฯ

ถามคตเฎฺฐนาติ ถามคตภาเวนฯ **ถามคต**นฺติ จ อนญฺญสาธารโณ กามราคาทีนํ สภาโว ทฎฺฐโพฺพฯ เยน เต เอว ภควตา **‘‘อนุสยา’’**ติ วุตฺตาฯ อนุสยนญฺจ มเคฺคน อปฺปหีนภาเวน ปจฺจยสมวาเย อุปฺปชฺชนารหตาฯ เตนาห **‘‘ปุนปฺปุนํ กามราคาทีนํ อุปฺปตฺติเหตุภาเวน อนุเสนฺติเยวา’’**ติฯ

ทุโมฺมจนียภาเวน ปวตฺตึ สนฺธายาห **‘‘เตลญฺชนกลลํ วิยา’’**ติฯ

๘๓๐. **เสสา**ติ อนปายคมนียาฯ สุขุมา กามราคปฏิฆาติ สมฺพโนฺธฯ **จตุตฺถญาณวชฺฌา เอวา**ติ อวธารเณน ปฐมญาณาทิวชฺฌตา นิวตฺตียติฯ ตยิทํ นิยมทสฺสนํ อญฺญตฺถาปิ

เนตพฺพนฺติ ทเสฺสโนฺต **“ปรโต”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **“นิยมํ น กริสฺสามา”**ติ เอเตน นิยเม อกเต เหฏฺฐิมมคฺควชฺฌตาปิ อนุญฺญาตา เอว โหตีติฯ

โลภ...เป.... จตุตฺถญาณวชฺฌานีติอาทีสุ ปฐมญาณาทีหิ หตาปายคมนียาทิภาวานีติ อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ อาทิสเทฺทน โอฬาริกสุขุมตา คหิตาฯ

ยเสติ ปริวาเรฯ

อคตีสุ ฉนฺทาทโย กิญฺจาปิ อุปริมคฺควชฺฌา, ตถาปิ ตํมูลกสฺส อกตฺตพฺพกรณสฺส, กตฺตพฺพากรณสฺส จ อปายคมนียตาย ปฐมมคฺควชฺฌาฯ

กตากตากุสลากุสลวิสยํ ยํ วิปฺปฏิสารภูตํ กุกฺกุจฺจํ, ตํ อิธ **ตติยญาณวชฺฌํ** วุตฺตํฯ ยํ ปน ‘‘กุกฺกุจฺจปกตตาย อาปตฺติมาปชฺชตี’’ติ (ปาจิ. อฏฺฐ. ๔๓๘; กงฺขา. อฏฺฐ. นิทานวณฺณนา) วุตฺตํ กุกฺกุจฺจํ, ตํ สนฺธาย ‘‘กุกฺกุจฺจวิจิกิจฺฉา โสตาปตฺติมเคฺคน ปหียนฺตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑๑๗๖) **อฏฺฐสาลินิยํ** วุตฺตํฯ ตสฺมา ทฺวินฺนํ วจนานํ อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ อเญฺญสุปิ เอทิเสสุ ฐาเนสุ อธิปฺปาโย มคฺคิตโพฺพ, น วิโรธโต ปเจฺจตโพฺพฯ โอฬาริกานวเสสปฺปหานํ วา สนฺธาย กุกฺกุจฺจสฺส ปฐมตติยญาณวชฺฌตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ ‘‘ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ อนฺวสิตฺวา อนฺวสิตฺวา อาวสถปิณฺฑํ ภุญฺชิตุ’’นฺติ, ‘‘กุกฺกุจฺจายโนฺต น ปฏิคฺคเหสี’’ติ (ปาจิ. ๒๐๔) ปน อาคตํ กุกฺกุจฺจํ, น นีวรณํ อรหโต อุปฺปชฺชนโต, นีวรณปฏิรูปกํ ปน ‘‘กปฺปติ น กปฺปตี’’ติ วีมํสนภูตํ วินยกุกฺกุจฺจํ นาม, ตํ ตถาปวตฺตจิตฺตุปฺปาโทวฯ

กามราคปฏิฆานุสยา อณุสหคตา **ตติยญาณวชฺฌา**ฯ โอฬาริกานํ ปน ทุติยญาณวชฺฌตา เหฏฺฐา วุตฺตนยาวฯ

จิตฺตุปฺปาทคฺคหเณน เจตฺถ มกฺขปฬาสมายาสาเเฐยฺยปมาทถมฺภสารมฺภาทีนํ สงฺคโห กโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๘๓๑. อผโล วายาโมติ เอตฺถ อตีตานํ ตาว ปชหเน อผโล โหตุ วายาโม นิรุทฺธตฺตา, อนาคตานํ ปน กถนฺติ เตสมฺปิ วกฺขมานํ อวิปรีตมตฺถํ อชานโนฺต นตฺถิตามตฺตํ คเหตฺวา โจเทติ, ตถาปิ ‘‘อผโล’’ติ ปุเพฺพ ปหาตพฺพานํ นตฺถิตาย โจทนา กตา, อิทานิ ปหานสฺสฯ ยทิ หิ ปหานํ อตฺถิ, กถํ ปหาตพฺพา สนฺติ? อถ ปหาตพฺพา สนฺติ, กถํ ปหานํ โหติ? ปหาตพฺพา จ สนฺติ, ปหานญฺจ โหตีติ วิปฺปฏิสิทฺธเมตํฯ กสฺมา? ปหาตเพฺพสุ สเนฺตสุ ปหานสฺส อสมฺภวโต ตทุปโค วายาโม อผโล อาโลกตมานํ สหาวฏฺฐาเน สติ อาโลกสฺส อผลตา วิยฯ อถาปิ กถญฺจิ ปหานํ สิยา? **สํกิเลสิกา จ มคฺคภาวนา อาปชฺชติ** ปหาตพฺพปหายกานํ สหาวฏฺฐานโต ฯ **วิปฺปยุตฺตตา วา กิเลสานํ** จิตฺตวิปฺปยุตฺตสงฺขารวาทีนํ วิปฺปยุตฺตสงฺขารานํ วิยาติ อธิปฺปาโยฯ ตํ ปน เนสํ วาทีนํ ยถา มติมตฺตํ, เอวมิธาปีติ ทเสฺสโนฺต อาห **“น จ ปจฺจุปฺปนฺนกิเลโส จิตฺตวิปฺปยุโตฺต นาม อตฺถี”**ติฯ อรูปธมฺมา หิ เอกวตฺถุกาทิภาเวน วตฺตมานา ขณตฺตยปริยาปนฺนา ปจฺจุปฺปนฺนา, เต กถํ จิเตฺตน วิปฺปยุตฺตา นาม สิยุํ, ตสฺมา นเตฺถว วิปฺปยุตฺตตา กิเลสานํฯ **อาเวณิกา**ติ อสาธารณา, สยเมว อุปฺปาทิตา ปาฬิ อนารุฬฺหาติ อธิปฺปาโยฯ ปาฬิยํเยว หิ ปฏิกฺขิตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ **สฺวายํ** ปุคฺคโลฯ **หญฺจี**ติ ยทิฯ

วินิพโนฺธติ มาเนน ปตฺถทฺธจิโตฺตฯ **ปรามโฏฺฐ**ติ มิจฺฉาภินิวิโฏฺฐฯ **ถามคโต**ติ ถามคตกิเลโส ถิรภาวคตานุสโยฯ **เตน หิ นตฺถิ มคฺคภาวนา**ติ ยสฺมา ตีสุปิ กาเลสุ กิเลสานํ

ปหานํ น ยุชฺชติ, ติกาลิกา จ กิเลสา, ตสฺมา นตฺถิ มคฺคภาวนา, ตาย สาเธตพฺพํ กิจฺจํ นตฺถีติ อโตฺถฯ **“น หิ นตฺถิ มคฺคภาวนา”**ติอาทินา จตุกฺขตฺตุํ วุตฺตสฺส ปฏิเกฺขปสฺส ปฏิเกฺขโปฯ อิทํ วุตฺตํ ‘‘ปาฟิยํเยว หี’’ติอาทึ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ

เอวเมวาติ ยถา อชาตผเล ตรุณรุเกฺข มูเล ฉินฺเน อสติ เฉทเน อายตึ อุปฺปชฺชนารหานิ เฉทนปจฺจยา อนุปฺปชฺชมานานิ วินฏฺฐานิ นาม โหนฺติ, เอวเมว มคฺคภาวนาย อสติ อุปฺปชฺชนารหา กิเลสา มคฺคภาวนาย อนุปฺปชฺชมานา ‘‘ปหีนา’’ติ วุจฺจนฺตีติ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ **อุปฺปาโท**ติ อุปฺปาทสีเสน อุปฺปาทวโนฺต ขนฺธา วุตฺตาฯ **อนุปฺปาเท**ติ นิพฺพาเนฯ **อชาตาเยว น ชายนฺติ,** ตสฺมา ปหีนา นาม โหนฺตีติ ‘‘นตฺถิ กิเลสปฺปหาน’’นฺติ ปรวาทินา กโต ปฏิเกฺขโป ‘‘น หี’’ติ ปฏิกฺขิโตฺตฯ เต ปน เนว อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา, นาปิ ภวิสฺสนฺติ, น จ อุปฺปนฺนาติ ‘‘อตีเต กิเลเส ปชหตี’’ติอาทิ น วตฺตพฺพนฺติ ทเสฺสติฯ **เหตุนิโรธา**ติ ทุกฺขเหตูนํ กิเลสานํ นิโรธาฯ **ทุกฺขนิโรโธ**ติ อายตึ อุปฺปชฺชนกทุกฺขสฺส นิโรโธฯ อุปฺปาทปวตฺตนิมิตฺตา ยูหนา ปจฺจุปฺปนฺนภววเสน คหิตาฯ

๘๓๒. **เอเตนา**ติ ‘‘อชาตาเยว น ชายนฺตี’’ติอาทิวจเนนฯ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตํ อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกสงฺขาตํ ภูมิปวตฺติฏฺฐานํ ลทฺธวโนฺต **ภูมิลทฺธา** ยถา ‘‘อคฺคิอาหิโต’’ติ, ลทฺธภูมิกาติ อโตฺถ ฯ วตฺตมานาทิอุปฺปนฺนวิธุรตาย **ภูมิลทฺธุปฺปนฺนา เอว นาม เต**ติ วุตฺตํฯ

๘๓๓. อนุภวิตฺวา, ภวิตฺวา จ อปคตํ **ภูตาปคตํ**ฯ อนุภูตภูตา หิ ภูตตาสามเญฺญน ภูตสเทฺทน วุตฺตาฯ สามญฺญเมว หิ อุปสเคฺคน วิเสสียตีติฯ **อนุภูต**สโทฺท จ กมฺมวจนิจฺฉาย อภาวโต อนุภาวกวาจโก ทฏฺฐโพฺพฯ วิกปฺปคาหวเสน ราคาทีหิ, ตพฺพิปเกฺขหิ จ อกุสลํ, กุสลญฺจ อารมฺมณรสํ อนุภวติ, น วิปาโก กมฺมเวคกฺขิตฺตตฺตา, นาปิ กิริยา อเหตุกานํ อติทุพฺพลตาย, สเหตุกานญฺจ ขีณกิเลสสฺส ฉฬงฺคุเปกฺขาวโต อุปฺปชฺชมานานํ อติสนฺตวุตฺติตฺตาฯ เอตฺถ จ ปุริมนเย กุสลากุสลเมว วตฺตุํ อธิปฺปายวเสน ‘‘ภูตาปคต’’นฺติ วุตฺตํฯ ยํ ‘‘อุปฺปนฺนานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ธมฺมานํ ฐิติยา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๖๕๑-๖๖๒; วิภ. ๓๙๐-๓๙๑) เอตฺถ ‘‘อุปฺปนฺน’’นฺติ คเหตฺวา ตํสทิสานํ ปหานํ, วุทฺธิ จ วุตฺตาฯ ปจฺฉิมนเย จ-สเทฺทน กุสลากุสลญฺจ อากฑฺฒิตฺวา สพฺพํ สงฺขตํ วุตฺตํ ภุตฺวาปคตภาวาภิธานาธิปฺปาเยนฯ วิปจฺจิตุํ โอกาสกรณวเสน อุปฺปตฺติตํ อตีตํ กมฺมญฺจ ตโต อุปฺปชฺชิตุํ อารโทฺธ วิปาโก จ อนาคโต **โอกาสกตุปฺปโนฺน**ติ วุโตฺต โอกาโส กโต เอเตน, โอกาโส กโต เอตสฺสาติ จ อตฺถทฺวยวเสน, ยํ อุปฺปนฺนสเทฺทน วินาปิ วิญฺญายมานํ อุปฺปนฺนํ สนฺธาย ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, สเญฺจตนิกานํ กมฺมาน’’นฺติอาทิ (อ. นิ. ๑๐.๒๑๗, ๒๑๙) วุตฺตํฯ

ตาสุ ตาสุ ภูมีสูติ มนุสฺสเทวาทิอตฺตภาวสงฺขาเตสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุฯ ตสฺมึ ตสฺมึ สนฺตาเน อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อนาปาทิตตาย **อสมูหตํ**ฯ อสมูหตตฺตาเยว หิสฺส นตฺถีติ นวตฺตพฺพตาย อุปฺปนฺนโวหาโรฯ

๘๓๔. ‘‘กา ภูมิ, โก วา ภูมิลโทฺธ’’ติ อาสงฺกํ นิวเตฺตตุํ **“เอตฺถ จา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ **“วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา”**ติ เอเตน ขนฺธานํ อปริญฺญาตตํ ทเสฺสติ, น อารมฺมณภาวมตฺตํ เตภูมกคฺคหเณเนว ตสฺส สิทฺธตฺตาฯ อปริญฺญาตา หิ ขนฺธา กิเลสานํ ภูมีติ อธิเปฺปตาฯ **ขเนฺธสุ** วตฺถุภูเตสุฯ **อารมฺมณวเสนา**ติ อารมฺมณกรณวเสนฯ **อตีตานาคเต,** ปเคว ปจฺจุปฺปเนฺนติ อธิปฺปาโยฯ **ตนฺ**ติ ตํ อญฺญสนฺตานคตํ กิเลสชาตํฯ ตโต อญฺญสฺมึ สนฺตาเน อารมฺมณกรณมเตฺตน ภูมิลทฺธํ นาม ยทิ สิยาติ สมฺพโนฺธฯ **ตสฺสา**ติ กิเลสชาตสฺสฯ **อปฺปเหยฺยโต** ปรสนฺตติปติตตฺตา **น โกจิ ภวมูลํ ปชเหยฺย**ฯ ภูมิลทฺธญฺหิ อนุสยิตํ นาม โหตีติ อธิปฺปาโยฯ **วตฺถุว**

เสนาติ อุปฺปตฺติภูฐานวเสนฯ **ยตฺถ ยตฺถ** ภเว, สนฺตาเน วาฯ ปริญฺญาตานํ อภูมิภาวโต “**อปริญฺญาตา**”ติ วุตฺตํฯ **อุปฺปาทโต ปภุตี**ติ เตสํ ขนฺธานํ อุปฺปชฺชนโต ปฏฺฐายฯ กิเลสานํ อปฺปหีนภาวํ ฐเปตฺวา อญฺญสฺส การณสฺส อภาวโต **เตสุ** ขนฺเธสุ **กิเลสชาตํ อนุเสติ,** ตสฺมา **ตํ** อนุสยิตํ กิเลสชาตํ, เตเนว อนุสยนสงฺขาเตน **อปฺปหีนฏฺเฐน ภูมิลทฺธนฺติ เวทิตพฺพํ**ฯ

๘๓๕. ตตฺถ จ ภูมิภูเตสุ ขนฺเธสุ น สเพฺพ สเพฺพสํ วตฺถู โหนฺติ, อถ โข วิเสโส อตฺถีติ ตํ ทเสฺสโนฺต อาห “**ยสฺส เยสู**”ติอาทิฯ ตตฺถ **ยสฺสา**ติ ยสฺส ปุคฺคลสฺสฯ **เยสู**ติ สติปิ อชฺฌตฺต ภาวสามเญฺญ เยสุ อตีตาทิกามาวจราทิเภทภิเนฺนสุ ขเนฺธสุฯ **เต เอว** ยถานุสยิตา **ขนฺธา**ฯ กึ ปเนเต กิเลสา อารมฺมณํ กโรนฺตา วิย ปริจฺฉิชฺช ปริจฺฉิชฺช อนุเสนฺตีติ? ยโต เต เอว ขนฺธา เตสํ กิเลสานํ วตฺถูติ วุตฺตา, น เหว โข อนุสยานํ วตฺถุํ ปริจฺฉิชฺช ปวตฺติ อตฺถิฯ อตีตาทิกามาว จราทิวเสน ปน ยถาปริจฺฉิเนฺน วตฺถุสฺมึ โย กิเลสานํ อปฺปหีนโฏฺฐ, โส ปริจฺฉิชฺช ปวโตฺต วิย โหตีติ “**อตีตกฺขเนฺธสู**”ติอาทิ วุตฺตํฯ เตน วตฺถุวเสน ภูมิลทฺธํ โหตีติ วตฺถุเภเทน สิยา ตสฺส เภโทติ ทเสฺสติฯ ตถาววตฺถิตภาวโต เอว หิ “อญฺญตโร โลลชาติโก ตํ รสปถวึ องฺคุลิยา สายี”ติอาทิวจนํ (ที. นิ. ๓.๑๒๐) กามาวจรกฺขเนฺธสุ อนุสยิตานํ รสตณฺหาทีนํ รูปารูปาวจรกฺ ขเนฺธ อติกฺกมิตฺวา ปุน กามาวจรกฺขนฺธวตฺถุกฺกตํ วิภาเวติฯ เตนาห “**ตถา กามาวจรกฺขเนฺธสู**”ติอาทิ ฯ ยถา เจตฺถ รูปารูปาวจรกฺขเนฺธ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺติ, เอวํ กามาวจรกฺขเนฺธ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺติ โหตีติ อาห “**เอส นโย รูปารูปาวจเรสู**”ติฯ

ปริยุฏฺฐานาภิภวนวเสน จ กิเลสานํ อนุสยนโฏฺฐ อนุมียติ ตทภาเว อภาวโตฯ ยสฺส เย อนุสยา ปหีนา, เตสํ วตฺถุ เตน สมติกฺกนฺตํ ปริญฺญาตตฺตาติ กฺโต เนสํ ภูมิสมญฺญาติ ทเสฺสตุํ วุตฺตํ “**โสตาปนฺนาทีสุ ปนา**”ติอาทิฯ อิธ **วฏฺฏมูลกิเลสา**ติ อนุสยา อธิเปฺปตา, น อวิชฺชา, ภวตณฺหา จฯ **ยํ กิญฺจิ** เจตนาเจตสิกเภทํ, กายิกาทิเภทํ วาฯ **อิตี**ติ เอวํ, อปฺปหีนานุสยตฺตา ติ อธิปฺปาโยฯ **อสฺสา**ติ ปุถุชฺชนสฺสฯ เต ปเนเต อนุสยา อตีตาทิกามาวจราทิวเสน ยถาปริ จฺฉิเนฺน ตตฺถ ตตฺถ วตฺถุสฺมึ อนุสยนฺตาปิ เต เต ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธ อวิภาเคเนว วตฺถุํ กตฺวา อนุเสนฺตีติ ทเสฺสโนฺต “**ตเสฺสตํ วฏฺฏมูล**”นฺติอาทิมาหฯ

๘๓๖. อิทานิ ตมตฺถํ อนฺวยพฺยติเรกวเสน อุปมาย วิภาเวตุํ “**ปถวีรสาทิ วิยา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ รุกฺขคจฺฉลตาทีนํ ปจฺจยภูโต สสมฺภารปถวิยา รโส **ปถวีรโสฯ อาโปรเส**ปิ เอเสว นโยฯ **สาขา** นาม ขุทฺทกสาขาฯ **ปสาโข** วิฏโปฯ **รุกฺขปเวณิ**นฺติ รุกฺขปราปรํฯ **สนฺตาน ยมาเน**ติ อปราปรํ อนุปฺปพนฺธเนฺตฯ

มณฺฑูกกณฺฏโกติ เอโก มจฺฉกณฺฏโกติ วทนฺติฯ **อนุปาทาโน**ติ ปหีนจตุรุปาทาโน, รูปาทีสุ วา กิญฺจิปิ อคณฺหโนฺตฯ

๘๓๗. อิธ **สมุทาจาโร** นาม ลทฺธตฺตลาภตาติ ขณตฺตยสมงฺคิสมุทาจารุปฺปนฺนนฺติ อาห “**วตฺตมานุปฺปนฺนเมว สมุทาจารุปฺปนฺน**”นฺติฯ **ปุพฺพภาเค อนุปฺปชฺชมานมฺปี**ติ ตสฺมึ อาปาถคเต อารมฺมเณ อาทิโต ปวตฺตชวนวาเรสุ อนุปฺปชฺชมานมฺปิฯ **อธิคฺคหิตตฺตา**ติ อโยนิโสมนสิกาเรน อภิรุยฺห คหิตตฺตา, ทฬฺหํ คหิตตฺตาติ อโตฺถฯ **อปรภาเค**ติ อปรสฺมึ กาลภาเค, กาลนฺตเรติ อโตฺถฯ **เอกเนฺตน อุปฺปตฺติโต**ติ ปจฺจยสมวาเย สติ ตถา อโยนิโสมนสิการสฺส ตตฺถ นิพฺพตฺตตฺตา นิยเมน อุปฺปชฺชนโตฯ **กลฺยาณิคาเม**ติ เอวํนามเก คาเมฯ โรหเณ กิร อภิรูปานํ อิตฺถีนํ อุปฺปตฺติฏฺฐานตาย โส คาโม ตถา วุจฺจติฯ **จิตฺตสนฺตติมนารุฬฺหนฺ**ติ ปจฺจุปฺปนฺนตํ ปฏิเสเธติฯ “**อุปฺปตฺตินิวารกสฺส เหตุโน อภาวา**”ติ เอเตน ปจฺจเย สติ ปจฺจยสมวาเย อุปฺปชฺชนารหตาย อวิกฺขมฺภิตสฺส อุปฺปนฺนตาปริยาโยติ ทเสฺสติฯ นนุ จ อ

สมูหตุปฺปนฺนมฺปิ ปจฺจเย สติ อุปฺปชฺชนารหเมว? สจฺจเมตํ, ปหานวิเสสภาวกโต ปน เนสํ เภโทฯ ยถา อวิกฺขมฺภิตาสมูหตภูมิลทฺธุปฺปนฺนํ สติ ปจฺจยสมวาเย อุปฺปชฺชนารหํ, เอวํ อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนมฺปีติ ติวิธสฺสาปิ ภูมิลเทฺธน เอกสงฺคหตา วุตฺตาฯ

๘๓๘. อกุสลมฺปิ ภูตาปคตุปฺปนฺนํ อตีตตฺตา น ปหาตพฺพํ, ตถา เอกจฺจํ โอกาสกตุปฺปนฺนํ อิตรํ อปฺปหาตพฺพโต, เสสทฺวยํ ขณตฺตยสมงฺคิภาวโตติ อาห **''อมคฺควชฺฌตฺตา''**ติฯ **เกนจี**ติ จตูสุ มคฺคญาเณสุ เกนจิฯ **ตสฺสา**ติ ยถาวุตฺตสฺส จตุพฺพิธสฺสปิ อุปฺปนฺนสฺสฯ **ตํ อุปฺปนฺนภาวํ วินาสยมาน**นฺติ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทเนน อุปฺปชฺชนารหตํ วินาเสนฺตํฯ ปฐมํ โลกิยญาเณน ยถาพลํ ปหีนเมว โลกุตฺตรญาณํ ปชหตีติ โลกิยคฺคหณํ กตํฯ

ปริญฺญาทิกิจฺจกถาวณฺณนา

๘๓๙. **สจฺจาภิสมยกาลสฺมิ**นฺติ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ปฏิวิชฺฌนกฺขเณฯ **วุตฺตานี**ติ ''ทุกฺขํ ปริเญฺญยฺย''นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๙), ''โย, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปสฺสตี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) จ วุตฺตานิฯ **ยถาสภาเวนา**ติ อวิปรีตสภาเวนฯ ''ชานิตพฺพานี''ติ วตฺวา เตสํ ชานนวิธึ อุปมาวเสน อฏฺฐกถายํ ตาว วุตฺตนเยน ทเสฺสตุํ **''วุตฺตํ เหต''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

ตตฺถ **ยถา ปทีโป**ติอาทิ เอกสฺส ญาณสฺส เอกกฺขเณ จตฺตาริ กิจฺจานิ กถํ สมฺภวนฺติฯ น หิ ตาทิสํ กิญฺจิ โลเก ทิฏฺฐํ อตฺถิ, น จ วจนํ ลพฺภตีติ อโนฺตลีนโจทนํ มนสิ กตฺวา วุตฺตํ **''ปริญฺญาภิสมเยนา''**ติฯ อนวเสสโต ปริจฺฉิชฺช ชานนสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน **อภิสเมติ** อสโมฺมหวเสน **ปฏิวิชฺฌติฯ ปหานาภิสมเยนา**ติ สมุจฺฉทปฺปหานสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อสโมฺมหโต **อภิสเมติฯ มคฺคํ ภาวนาภิสมเยนา**ติ มคฺคญาณํ สมฺมาสงฺกปฺปาทิเสสมคฺคํ สหชาตาทิปจฺจยตาวเสน ภาวนาภิสมเยนฯ **อภิสเมติ** ปุพฺพภาคภาวนาสมฺภูเตน อริยมคฺคภาวนาสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อภิสเมติ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ อสโมฺมหโต ปฏิวิชฺฌติฯ มคฺคญาณญฺหิ สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ สโมฺมหํ วิทฺธํเสนฺตํ อตฺตนิปิ สโมฺมหํ วิทฺธํเสติเยวฯ **นิโรธ**นฺติ นิพฺพานํฯ **สจฺฉิกิริยาภิสมเยนา**ติ ปจฺจกฺขกรณสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนนฯ **ปาปุณาตี**ติ อธิคจฺฉติฯ สฺวายํ อธิคโม ทสฺสนปฏิเวโธติ อาห **''ปสฺสติ ปฏิวิชฺฌตี''**ติฯ

''นิโรธํ...เป.... ปฏิวิชฺฌตี''ติ เอเตน นิโรธสจฺจเมกํ อารมฺมณปฏิเวเธน จตฺตาริปิ สจฺจานิ อสโมฺมหปฏิเวเธน มคฺคญาณํ ปฏิวิชฺฌตีติ เอวํ ยุตฺติวเสน วิภาวิตํ เอกปฏิเวธํ อาคเมนปิ สาเธตุํ **''วุตฺตมฺปิ เจต''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **''สพฺพํ เวทิตพฺพ''**นฺติ อิมินา ''โย ทุกฺขสมุทยํ ปสฺสติ, โส ทุกฺขมฺปิ ปสฺสตี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) อาคตํ สมุทยํ สจฺจาทิมูลกํ โยชนํ สงฺคณฺหาติฯ

น เจตํ กาลนฺตรทสฺสนํ สนฺธาย วุตฺตํ, อถ โข เอกปฏิเวธเมวาติ ทเสฺสเนฺตน ''มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ, ทุเกฺขเปตํ ญาณ''นฺติอาทินา (วิภ. ๗๙๔; ปฏิ. ม. ๑.๑๐๙) อปรํ สุตฺตปทํ อานีตํฯ ตถา หิ ''โย นุ โข, อาวุโส, ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ...เป.... ปฏิปทมฺปิ โส ปสฺสตี''ติ (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) เอกสจฺจทสฺสนสมงฺคิโน อญฺญสจฺจทสฺสนสมงฺคิภาววิจารณาย ตมตฺถํ สาเธตุํ อายสฺมตา **ควมฺปติ**เตฺถเรน วุตฺตํ, ปเจฺจกญฺจ สจฺจตฺตยทสฺสนโยชนา กตาฯ อญฺญถา กมาภิสมเย ปุริมทิฏฺฐสฺส ปุน อทสฺสนโต สมุทยาทึ ปสฺสโต ทุกฺขาทิทสฺสนํ ปุน อวตฺตพฺพํ สิยา, วุจฺจมาเน จ สพฺพทสฺสนํ ทสฺสนนฺตรปรมนฺติ ทสฺสนานุปรโม เอว สิยาติฯ

นิสฺสยภาวเหตุตาย ทุกฺขปริญฺญาย วฏฺฏิฌาปนสทิสตา, ปฏิปกฺขวิทฺธํสนตาย สมุทยปฺปหานสฺส อนฺธการวิธมนสทิสตา, ญาณาโลกปริพฺรูหนตาย มคฺคภาวนาย อาโลกวิทฺธํสนสทิสตา, เตน เตน มเคฺคน ยถา ยถา นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยา, ตถา ตถา กิเลสเสฺนหปริยาทานํ โหตีติ นิโรธสจฺฉิกิริยาย เสฺนหปริยาทานสทิสตา การณูปจาเรน วุตฺตาฯ

๘๔๐. **โอภาเสตี**ติ ปกาเสติฯ **กิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธิ**นฺติ สพฺพกิเลสทรถปริฬาหวูปสมภาวโต กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิภูตํฯ

๘๔๑. **อเปฺปตี**ติ ปโปฺปติฯ ทุกฺขปริญฺญาย สกฺกายตีรสมติกฺกมภาวโต โอริมตีรปฺปหานสทิสตา, มคฺคภาวนาย สตฺตตฺตึสโพธิปกฺขิยธมฺมาวหนตาย ภณฺฑวหนสทิสตาฯ

๘๔๒. ปวตฺตํ ญาณํ อสฺสาติ **ปวตฺตญาโณ,** มโคฺคฯ **อสฺส** มคฺคสฺสฯ

ตถเฏฺฐนาติ ตถสภาเวน, ปีฬนาทิอวิปรีตสภาเวนาติ อโตฺถฯ **เอกปฏิเวธานี**ติ เอกชฺฌํ ปฏิวิชฺฌิตพฺพาการานิฯ

ทุกฺขสฺส ปีฬนโฏฺฐติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา **พุทฺธานุสฺสติวณฺณนายํ** (วิสุทฺธิ. มหาฏี. ๑.๑๔๔) วุตฺตเมวฯ **เอกสงฺคหิตานี**ติ เอเกเนว สงฺคหิตานิฯ เกน? ตถเฏฺฐน, สจฺจเฏฺฐนาติ อโตฺถฯ **ยํ เอกสงฺคหิต**นฺติอาทิ ญาณสฺส เอกปฏิเวธทสฺสนํฯ มคฺคญาณญฺหิ นิโรธเมว อารมฺมณํ กโรนฺตมฺปิ โย โส ทุกฺขาทีสุ ตจฺฉาวิปลฺลาสภูตภาวสงฺขาโต สจฺจโฏฺฐ, ตปฺปฏิจฺฉาทกสโมฺมหวิทฺธํสเนน ตํ ยาถาวโต ปฏิวิชฺฌนฺตํ ปจฺจกฺขํ กโรนฺตเมว ปวตฺตติฯ ยโต อปรภาเค ปีฬนาทโย โสฬสปิ สจฺจฏฺฐา อริยสฺส หตฺถามลกํ วิย ยาถาวโต อุปฏฺฐหนฺติฯ

๘๔๓. **อตฺถา**ติ ญาเณน อรณียโต อตฺถาติ ลทฺธสมญฺญา อาการาฯ **อญฺญสจฺจทสฺสนวเสนา**ติ สมุทยาทิสจฺจนฺตรทสฺสนวเสนฯ **อาวิภาวโต**ติ ปกาสภาวโตฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – เย อาการา ทุกฺขาทีสุ สภาววเสน, สจฺจนฺตรทสฺสนวเสน จ อาวิภวนฺติ, เต ปีฬนาทโย จตฺตาโร เยวาติ โสฬเสว วุตฺตา, น อเญฺญติฯ อยมโตฺถ อิธาธิเปฺปโตติ กถมิทํ วิญฺญายตีติ อาห **"ตตฺถ กตมํ ทุเกฺข ญาณ**"นฺติอาทิฯ เตเนตํ ทเสฺสติ – ยสฺมา ปาฬิยํ วิสุํ วิสุํ อารมฺมณกรณวเสนปิ สจฺจญาณํ วุตฺตํ กิจฺจนิพฺพตฺติวเสนปิ, ตสฺมา วิญฺญายติ ''สภาวโต, สจฺจนฺตรทสฺสนโต จ สจฺจานํ อาการา อาวิภวนฺตี''ติฯ

กิจฺจนิพฺพตฺติวเสน ทสฺสนํ อาวิภาวโต ทสฺสนสทิสนฺติ ตํ อนามสิตฺวา อิตรเมว ทเสฺสโนฺต **"ตตฺถา"**ติอาทิมาหฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ ทฺวีสุ ทสฺสเนสุฯ **อายูหิต**นฺติ ปิณฺฑวเสน นิพฺพตฺติตํฯ ยญฺหิ กิญฺจิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ นาม, สพฺพํ ตํ สมฺปิณฺฑิตเมว นิพฺพตฺตตีติฯ **สงฺขต**นฺติ ปจฺจยนฺตเรหิ สเมจฺจ สมฺภูย กตํฯ **ราสิกต**นฺติ ปุญฺชกตํฯ อเนกเมว หิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ เอกชฺฌํ นิพฺพตฺตมานํ อตฺตโน ปจฺจเยหิ ราสิกตํ วิย โหตีติฯ **ตสฺมา**ติ สมุทเยน อายูหิตตฺตาฯ **อสฺสา**ติ ทุกฺขสจฺจสฺสฯ ยสฺมึ สนฺตาเน อุปฺปโนฺน , ตสฺส **กิเลสสนฺตาปหโร**ฯ สยมฺปิ กิเลสปริฬาหาภาวโต **สุสีตโลฯ สนฺตาปโฏฺฐ อาวิภวติ** อุฬารทสฺสเนน ตทญฺญสฺส อนุฬารภาโว วิยาติ ทเสฺสโนฺต อาห **"อายสฺมโต"**ติอาทิฯ **อวิปริณามธมฺมสฺส** นิจฺจสภาวสฺส **วตฺตพฺพเมว นตฺถิ** ปฏิปกฺขโต อาวิภวนาการสฺส สุขสิทฺธิโตฯ

นิทานโฏฺฐ อาวิภวติ อิทมสฺส นิทานาตีติฯ สํโยคปลิโพธฏฺฐา ปฏิปกฺขวเสน อาวิภวนาการาติ ทเสฺสโนฺต อาห **"วิสํโยคภูตสฺสา"**ติอาทิฯ กิเลสทุเกฺขหิ สํโยชนโฏฺฐ **สํโยคโฏฺฐ**ฯ

สํสารจารเก ปลิพุทฺธนโฏฺฐ **ปลิโพธโฏฺฐ**ฯ

กิเลสสงฺคณิกาทิวเสน **อวิเวกภูตสฺส**ฯ **วิเวกโฏฺฐ** อุปธิวิเวกตาฯ สพฺพสงฺขารวิวิตฺตตา อสงฺขตภาโวติ เอวํ อจฺฉริยพฺภุตสภาโวปิ อริยมคฺค สงฺขโต เอว, อยเมว จ เอโก อสงฺขโตติ นิโรธสฺส อสงฺขตภาโว สุปากโฏ โหติฯ **ทุกฺขํ วิสํ** มรณธมฺมโต ตสฺส อคทภูตํ **อมตํ นิพฺพานํ**ฯ

‘‘มโคฺค’’ติ สมฺภาเวตพฺพตํ ปโตฺต สุขุมสนฺตภาเวน อุปฏฺฐิโต นิกนฺติภูโตปิ **นายํ** สมุท โย **เหตุ นิพฺพานสฺส ปตฺติยา**ฯ **อยํ** อริยมคฺค **เหตู**ติ มคฺคามคฺคญาณทสฺสเน วุตฺตนเยน มคฺคสฺส **เหตุโฏฺฐ อาวิภวติ**ฯ **นิโรธทสฺสเนนา**ติ อติวิย นิปุณสฺส ปรมคมฺภีรสฺส นิโรธ สจฺจสฺส ทสฺสเนนฯ เตนาห **‘‘ปรมสุขุมานี’’**ติอาทิฯ **ทุกฺขทสฺสเนนา**ติ อติวิย อาทีนวปฺปตฺติ ยา วิปุลตราทีนวสฺส ทุกฺขสจฺจสฺส ทสฺสเนนฯ ตปฺปฏิปกฺขโต **อาธิปเตยฺยโฏฺฐ**ฯ เตนาห **‘‘อเนกโรคาตุร...เป.... อุฬารภาโว วิยา’’**ติฯ เอวเมเต ยถารหํ อนฺวยโต, พฺยติเรกโต จ ส เจฺจสุ อาวิภวนาการา วิภาวิตาฯ

เอเกกสฺสาติ เอเกกสฺส อตฺถสฺส, ปีฬนายูหนนิสฺสรณนิยฺยานเฏฺฐ สนฺธายาหฯ **ติณฺณํ ติณฺณ**นฺติ สงฺขตาทิอเตฺถฯ **เย ปน** วาทิโนฯ **นานาภิสมย**นฺติ นานาญาเณน อภิสมยํ, จตุ นฺนํ สจฺจานํ นานากฺขเณ นานาญาเณน ปฏิวิชฺฌนนฺติ อโตฺถฯ ยทิ หิ มคฺคญาณสฺส จตูสุ ส เจฺจสุ นานาภิสมโย สิยา, ทุกฺขทสฺสนาทีหิ ปฐมมคฺคาทีหิ ปหาตพฺพานํ สํโยชนตฺตยาทีนํ เอกเทสปฺปหานํ อาปชฺชติฯ ตถา จ สติ เอกเทสโสตาปตฺติมคฺคฏฺฐตาทิปฺปสโงฺคฯ ตํตํทสฺ สนานนฺตรญฺจ ตํตํผเลน ภวิตพฺพนฺติ ตํตํปเหยฺยกิเลสปฏิปฺปสฺสทฺธิภูตานํ ผลานํ มคฺคานํ วิย จตุกฺกตา สิยาฯ ตถา จ สติ เอกเทสโสตาปนฺนตาทิปฺปสโงฺคฯ กิญฺจ ภิโยฺย – ยทิ มคฺคญาณ สฺส นานาภิสมโย สิยา, อเญฺญน ญาเณน ทุกฺขํ ปสฺสติฯ อเญฺญน สมุทยํ, อเญฺญน นิโรธํ, อเญฺญน มคฺคํ, เอวํ สติ มคฺคกิจฺจํ อปริปุณฺณเมว สิยาฯ มคฺคทสฺสเนน หิ ทุวยคติ, เตเนว วา ตสฺส ทสฺสนํ, อเญฺญน วาติฯ ตตฺถ ปฐโม ตาว ปโกฺข น ยุชฺชติ อตฺตนิ ปวตฺติยา อสมฺภวโตฯ น หิ เตเนว องฺคุลเคฺคน ตเมว ปรามสิตุํ สกฺกาฯ อถ อเญฺญน อนวฏฺฐานปฺปสโงฺค ‘‘เยน มคฺคํ ปสฺสติ, โสปิ มโคฺคฯ ตมฺปิ เยน ปสฺสติ, โสปิ มโคฺค’’ติฯ ตสฺมา เอกาภิสมยโต ยถาวุโตฺต อส โมฺมหปฏิเวโธว ยุโตฺตฯ อปิจ ปริจฺฉินฺทิตพฺพํ, สมุจฺฉินฺทิตพฺพญฺจ สจฺจทฺวยํ อารพฺภ ปวตฺ ตมานสฺส มคฺคญาณสฺส ปริจฺฉินฺทนสมุจฺฉินฺทนานิ น สมฺภวนฺติ ตโต อนิสฺสรณโตฯ น หิ ทุกฺข ปริญฺญาสมุทยปฺปหานานิ ทุกฺขสมุทยสจฺจารมฺมเณน ญาเณน กาตุํ สกฺกุเณยฺยานิฯ นิพฺพา นารมฺมเณน ปน ตตฺถ, อิตรทฺวเย จ สโมฺมหํ วิทฺธํเสเนฺตน สกฺกา กาตุนฺติ เอกาภิสมโย เอว ยุ โตฺตฯ อยํ ปน อโตฺถ ปาฬิยํ อาคโต เอวาติ **‘‘เตสํ อุตฺตรํ อภิธเมฺม กถาวตฺถุสฺมิํ วุตฺตเมวา’’**ติฯ

ปริญฺญาทิปฺปเภทกถาวณฺณนา

๘๔๕. อภิญฺญาปญฺญาติอาทีนํ อโตฺถ เหฏฺฐา วุโตฺตเยวฯ อปิจ สุตมยาย, จินฺตาม ยาย, เอกจฺจภาวนามยาย จ อภิวิสิฏฺฐาย ปญฺญาย ญาตตา **อภิญฺญาตาฯ อาเวณิกา ภูมิ** ปริ ญฺญนฺตรานํ อวิสยภาวโตฯ น หิ นามรูปปริเจฺฉทปจฺจยปริคฺคหณวเสน ตีรณปริญฺญาทีนํ ปวตฺติ อตฺถิฯ

๘๔๖. อนุโลมญาณมฺปิ อนิจฺจาทิวเสเนว สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตติ, ปเคว ปฏิสงฺขานุ ปสฺสนาทโยติ อาห **‘‘ยาว อนุโลมา อาเวณิกา ภูมี’’**ติฯ กามเญฺจตฺถ ตีรณปริญฺญาภูมิยํ

ญาตปฺปหานปริญฺญาโยปิ ลทฺธาวสรา, ตตฺถ ปน ยถา ตีรณปริญฺญา สาติสยํ กิจฺจการี, น ตถา อิตราติ อาเวณิกคฺคหณํฯ

๘๔๗. นิปฺปริยาเยน ปหานปริญฺญา นาม มคฺคญาณนฺติ **“ยาว มคฺคญาณา ภูมี”**ติ วุตฺตํ ฯ **อยํ อิธ อธิเปฺปตา**ติ อิธ อภิสมยกาเล กิจฺจวิจาเร อยํ ปหานปริญฺญา อธิเปฺปตา ตทตฺถตฺตา เสสปริญฺญานํฯ เตนาห **“ยสฺมา วา”**ติอาทิฯ

ตทตฺถาเยวาติ ปหานปริญฺญตฺถา เอวฯ อถ วา **ตทตฺถาเยวา**ติ ปหานตฺถา เอวฯ อถ วา **ตทตฺถาเยวา**ติ มคฺคตฺถา เอวฯ ญาตตีรณปริญฺญา หิ ยาวเทว มคฺคาธิคมตฺถาย ปวตฺตาฯ **นิยมโต ญาตา เจว ตีริตา จ โหนฺติ** ญาตตีริตภาเวหิ วินา ปหานาภาวโต, ปหานสิทฺธิยญฺจ ญาตตีริตภาวสิทฺธิโตฯ มคฺคญาณญฺหิ ทุเกฺข ปริญฺญาภิสมยวเสน ปวตฺตมานํ ตสฺส สภาวลกฺขณํ วิย สามญฺญลกฺขณมฺปิ ปฏิวิชฺฌตีติ วุจฺจติ ตปฺปฏิจฺฉาทกสโมฺมหวิทฺธํสนโตฯ เตนาห **“ปริญฺญตฺตยมฺปิ...เป.... เวทิตพฺพ”**นฺติฯ

๘๔๘. **ปริญฺญา วิยา**ติ ติวิธตาสามญฺญํ นิทเสฺสติ, น ปริญฺญาปหาตพฺพตาสามญฺญํ วิกฺขมฺภนปฺปหานสฺส อริปญฺญากิจฺจภาวโตฯ กามจฺฉนฺทาทโย ยถา น จิตฺตํ ปริยุฏฺฐาย ติฏฺฐนฺติ, เอวํ ปริยุฏฺฐานสฺส นิเสธนํ อปฺปวตฺติกรณํ วิกฺขมฺภนํ, วิกฺขมฺภนเมว ปหานํ **วิกฺขมฺภนปฺปหานํฯ ปากฏตฺตา**ติ ‘‘อยํ อพฺยาปนฺนจิโตฺต วิคตถินมิโทฺธ’’ติอาทินา (อ. นิ. ๔.๑๙๘) ปเรสมฺปิ ปากฏตฺตาฯ **“น สหสา จิตฺตํ อโชฺฌตฺถรนฺตี”**ติ อิทํ ปฏิลทฺธมตฺตสฺส ฌานสฺส วเสน วุตฺตํ, สุภาวิเต ปน ปคุณชฺฌาเน ยาว จริมกจิตฺตมฺปิ น อโชฺฌตฺถรเนฺตวฯ อถ วา **ฌานสฺส ปุพฺพภาเคปี**ติ ฌานาธิคมตฺถาย ปุพฺพภาคปฏิปตฺติยาฯ **ปจฺฉาภาเคปี**ติ ฌานํ ลภิตฺวา อญฺญกิจฺจปฺปสุตสฺสปิฯ **วิตกฺกาทโย**ติ วิตกฺกวิจารปีติสุขรูปสญฺญาทโยฯ ทุติยชฺฌานาทีนํ ปฏิปกฺขา ทุติยาทีสุ อปฺปิเตสุเยว วิกฺขมฺภนฺติ, ตโต ตโต วุฏฺฐิตมตฺตสฺส ปน ปวตฺตนฺติ ปริตฺตจิตฺตวเสเนว วุฏฺฐหนโตฯ

๘๔๙. **“ปทีเปน อนฺธการสฺส วิยา”**ติ อิทํ ปฏิปเกฺขน ปหีนภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ ปฏิปโกฺข หิ ปทีโป อนฺธการสฺส, ฆฏปฺปหาโร ปน เสวาลสฺส น ปฏิปโกฺข, เกวลํ ปวตฺตินิวารณมตฺตเมว กโรตีติฯ เตน อสติปิ อุชุวิปจฺจนีกตาย ทุติยชฺฌานาทีนํ วิตกฺกาทีนํ วิกฺขมฺภนสฺส ตํ นิทสฺสนํ สุฏฺฐุตรํ ยุชฺชติฯ **“วิปสฺสนาย อวยวภูเตนา”**ติ อิทํ อิธาธิกตตทงฺคปฺปหานสฺส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ สีลวิโสธนาทินาปิ หิ ตทงฺคปฺปหานํ โหติเยวาติฯ **ญาณเงฺคนา**ติ ญาณสงฺขาเตน การเณนฯ ตทเงฺคน ตทงฺคสฺส ปหานํ **ตทงฺคปฺปหานํ**ฯ สติ วิชฺชมาเน ขนฺธปญฺจกสงฺขาเต กาเย, สยํ วา ตตฺถ สติ ทิฏฺฐิ **สกฺกายทิฏฺฐิ,** ‘‘รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๓.๘๑; ๔.๓๔๕) นเยน วุตฺตา อตฺตานุทิฏฺฐิฯ โสฬสวตฺถุกา, อฏฺฐวตฺถุกา จ กงฺขาว มลํ **กงฺขามลํฯ สมูหคาหสฺสา**ติ ‘‘อตฺตา อตฺตนิย’’นฺติ เอวํ ปวตฺตสมูหคหณสฺส ปหานํ กลาปสมฺมสเนน เอกาทสสุ โอกาเสสุ ปกฺขิปิตฺวา วิกิรณวเสน ขนฺธานํ ทสฺสนโตฯ **อสฺสาทสญฺญายา**ติ ปญฺจกฺขเนฺธ อสฺสาทนวเสน ปวตฺตมิจฺฉาสญฺญายฯ **อปฺปฏิสงฺขานสฺสา**ติ ปฏิสงฺขานปฏิปกฺขสฺส โมหสฺสฯ **อนุเปกฺขนสฺสา**ติ อเปกฺขายฯ สงฺขาเรสุ นิจฺจาทิคาโห **สจฺจปฏิโลมคาโห** มคฺคสจฺจาธิคมสฺส วิโลมนโตฯ สาทีนเวสุ อนาทีนวสญฺญิตา, อนาทีนเวจ สาทีนวสญฺญิตา **สจฺจปฏิโลมคาโห**ติ จ วทนฺติฯ

เอวํ วิสุทฺธิกฺกเมน ตทงฺคปฺปหานํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อฏฺฐารสมหาวิปสฺสนาวเสนปิ ตํ ทเสฺสตุํ **“ยํ วา ปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ยํ วา ปน ปหานนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๘๕๐. **วุตฺตเมว** ‘‘สพฺพํ สงฺขารคตํ อนิจฺจโต อนุปสฺสตี’’ติอาทินา (วิสุทฺธิ. ๒.๗๔๒)ฯ

สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณานํ วเสน ฆนคฺคหณํ ฆนสญฺญา, ตสฺสา **ฆนสญฺญาย**ฯ

นิโรเธ อธิมุตฺตตา, ตายาติ ติยทฺธคตานํ สงฺขารานํ นิโรธเมว ทิสฺวา ตตฺถ อธิมุจฺจนวเสน ปวตฺตปญฺญา, ตายฯ **อายูหนสฺสา**ติ อภิสงฺขรณสฺสฯ

ตํ ตํ ปริเจฺฉทนฺติ อาทานนิเกฺขปาทิกํ ตํ ตํ ปริเจฺฉทํฯ **อญฺญถาปวตฺติทสฺสนนฺ**ติ วุตฺตปริเจฺฉทโต ปุเพฺพ, ปจฺฉา จ อญฺญาการปฺปวตฺติยา ทสฺสนํ, อวตฺถาวิเสสปฺปวตฺติทสฺสนํ วาฯ **ธุวสญฺญายา**ติ ถิรภาวคฺคหณสฺสฯ

สาราทานาภินิเวสสฺสาติ อสาเรสุ สารคฺคหณาภินิเวสสฺสฯ

สํสยมิจฺฉาญาณานํ วเสน สมฺมุยฺหนํ สโมฺมโห, โส เอว อภินิเวโสติ **สโมฺมหาภินิเวโส**ฯ สงฺขาเรสุ เลณตาณภาวคฺคหณํ **อาลยาภินิเวโส,** อตฺถโต ภวนิกนฺติฯ

ยถา จิตฺตํ สงฺขาเร มุญฺจิตฺวา วิวฎฺฎํ นิพฺพานํ ปกฺขนฺทติ, ตถา ปวตฺตนโต สงฺขารุเปกฺขา จ อนุโลมญฺจ ‘‘วิวฎฺฎานุปสฺสนา’’ติ วุตฺตํฯ นิวิฎฺฐภาเวน โอคาฬฺหภาเวน ปวตฺตสํโยชนาทิกิเลสา เอว **กิเลสาภินิเวโสฯ นิเพฺพธภาคิยํ สมาธินฺ**ติ วิปสฺสนาสมาธิมาหฯ

๘๕๑. **อสนิวิจกฺกํ** อสนิมณฺฑลํฯ **เอวํ ปหานนฺ**ติ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนมาหฯ กมฺมกิเลสานํ, สเพฺพสมฺปิ วา สงฺขารานํ ขยํ นิโรธํ คจฺฉตีติ **ขยคามี,** อริยมโคฺคฯ โลกุตฺตรคฺคหเณเนว สิเทฺธปิ ขยคามิคฺคหณํ วณฺณภณนตฺถํฯ **สมุเจฺฉทปฺปหานเมวา**ติ อวธารณํ นิปฺปริยายตํ อุปาทายฯ **ตทตฺถาเนวา**ติ สมุเจฺฉทปฺปหานตฺถาเนวฯ เตน วิกฺขมฺภนตทงฺคปฺปหานานํ มคฺคสมฺภารตมาห เตหิ วินา อสิชฺฌนโตฯ อถ วา **ตทตฺถาเนวา**ติ มคฺคตฺถาเนวฯ เตน ตทตฺถตาย เตสํ ตํกิจฺจตํ ทเสฺสติฯ เตนาห **‘‘ตสฺมา’’**ติอาทิฯ ตเมวตฺถํ อุปมาย ทเสฺสตุํ **‘‘ปฎิราชานํ วธิตฺวา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ยมฺปิ ตโต ปุเพฺพ กตนฺ**ติ ยํ ตโตรชฺชปฺปตฺติโต ปุเพฺพ กตํ ปจฺจนฺตสาธนทุคฺควิทฺธํสนาทิฯ ยถา **อิทญฺจิทญฺจ รญฺญา กตนฺติเยว วุจฺจติ,** เอวํ โลกิยญาเณน สาธิตานิปิ วิกฺขมฺภนตทงฺคปฺปหานานิ สมุเจฺฉทปฺปหานวเสน ปวตฺตสฺส มคฺคสฺส กิจฺจภาเวน วุจฺจนฺติ, ตทตฺถตาย, เตสํ ตํสนฺตติปติตตาย จ มคฺคสฺสาติ เวทิตพฺพาฯ

๘๕๒. โลกิยสฺส, โลกิยา วา สจฺฉิกิริยา **โลกิยสจฺฉิกิริยา**ฯ เอวํ **โลกุตฺตรสจฺฉิกิริยา** เวทิตพฺพาฯ **ลาภีมฺหีติ** ลาภี อมฺหิฯ ตถา **วสีมฺหีติ** เอตฺถาปิฯ **ปจฺจกฺขโต ญาณผเสฺสนา**ติ ปจฺจกฺขโต อารมฺมณกรณสงฺขาเตน ญาณผสฺสเนนฯ **‘‘ปจฺจกฺขโต’’**ติ จ อิมินา อนุมานโต อารมฺมณกรณํ นิวเตฺตติ, ‘‘อีทิสมิท’’นฺติ ปจฺจเวกฺขณวเสน ปจฺจกฺขโต ชานนํ เหตฺถ ‘‘ญาณผโสฺส’’ติ อธิเปฺปโตฯ **ผสฺสิตา**ติ ญาเณน ผุฎฺฐาฯ

ฌานมคฺคผลานิ วิย อตฺตโน สนฺตาเน อนุปฺปาเทตฺวาปิ ตปฺปฎิจฺฉาทกสโมฺมหวิทฺธํสนวเสน ตถาวิทฺธํสนปวตฺตญาณํ **อปรปฺปจฺจยญาณํ**ฯ

ปสฺสโนฺต ปจฺจกฺขโต ชานโนฺตฯ **อมโตคธนฺ**ติ อมตปริยาปนฺนํ, อมตสงฺขาตนฺติ อโตฺถฯ

โสตาปตฺติมโคฺค ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต ทสฺสนํ, เตน ทสฺสเนน สจฺฉิกิริยา **ทสฺสนสจฺฉิกิริยา**ฯ กิญฺจาปิ โคตฺรภุญาณํ ตโต ปฐมตรํ นิพฺพานํ ปสฺสติ, อาลมฺพนกรณโต ทิสฺวา กตฺตพฺ

พกิจฺจากรณโต ปน น ทสฺสนนฺติ วุจฺจติฯ **สา ทุวิธาปี**ติ สา ทสฺสนภาวนาวเสน ทุวิธาปิ สจฺฉิกิริยาฯ **ทสฺสนภาวนาวเสนา**ติ ทสฺสนมคฺคภาวนามคฺควเสนฯ เตน อมคฺควเสน ปวตฺตนิพฺพานสฺส ปจฺจเวกฺขณสจฺฉิกิริยํ นิวเตฺตติฯ **นิพฺพานสฺสา**ติ ปน อิมินา มคฺคผเลสุ ปจฺจเวกฺขณสจฺฉิกิริยํฯ **อิมสฺส ญาณสฺสา**ติ อิมสฺส ยถาธิคตสฺส โลกุตฺตรญาณสฺสฯ

๘๕๓. **อภิมตา**ติ อธิเปฺปตาฯ ภาวนา นาม อุปฺปาทนา, สนฺตานปริภาวนา จาติ ตทุภยํ ทเสฺสโนฺต **"โลกิยาน"**นฺติอาทิมาหฯ ยทเคฺคน หิ โลกิยา กุสลาทโย อุปฺปาทิตา, วฑฺฒิตา จ, ตทเคฺคนสฺส สีลภาวนา, กายภาวนา, จิตฺตภาวนา, ปญฺญาภาวนา จ โลกิยา นิปฺผาทิตา โหติ, ตาย จ สนฺตาโนปิ ปริภาวิโตติฯ **ตาสุ** โลกิยโลกุตฺตรภาวนาสุ **อิธ** ญาณทสฺสนวิสุทฺธิกถายํ **โลกุตฺตร**ภาวนา **อธิเปฺปตา,** น อิตรา ตสฺสา สมฺภารภาวโตฯ **จตุพฺพิธเมฺปตํ ญาณ**นฺติ เอตํ จตุพฺพิธมฺปิ อริยมคฺคญาณํ โลกุตฺตรานิ สมฺมาวาจาทิเภทานิ **สีลาทีนิ อุปฺปาเทติ**ฯ กถํ? สหชาตาทิปจฺจยตายฯ **สีลาทีนี**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน สมาธิสฺส คหณํ, น ปญฺญายฯ น หิ ตเทว ตํ อุปฺปาเทติ, มคฺคจิตฺตุปฺปาโท ปน อุปฺปาเทติฯ ตทโนฺตคธภาวา สมฺมาสงฺกโปฺปฯ โส หิ ปญฺจกฺขนฺธสงฺคหิโตติ วทนฺติฯ **สีลาทีนี**ติ วา ผลสีลาทีนมฺปิ คหณนฺติ ปญฺญายปิ คหณํ ยุชฺชติเยวฯ **สหชาตปจฺจยาทิตายา**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน อนนฺตรปจฺจยาทิตายปิ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ **เตหิ จ สนฺตานํ วาเสตี**ติ เตหิ สมุจฺฉินฺทนปฏิปสฺสมฺภนวเสน ปวเตฺตหิ โลกุตฺตเรหิ สีลาทีหิ อริยปุคฺคโล อตฺตโน สนฺตานํ ปริภาเวติฯ ยํ นิสฺสาย ปราวุตฺตีติ วทนฺติฯ ยถา ปริญฺญตฺตยมฺปิ ปหานตฺตยมฺปิ มคฺคญาณสฺส กิจฺจนฺติ วุตฺตํ ปริยาเยน, น เอวมิธฯ อิธ ปน **โลกุตฺตรภาวนาว อสฺส** มคฺคญาณสฺส **กิจฺจํ**ฯ น เหตฺถ ภาวนาย ปริยาโย ลพฺภตีติ อวธารณํฯ เตน โลกิยภาวนํ นิวเตฺตติฯ

เอวํ สรูเปเนว อาคตายาติ "จิตฺตํ ภาวย"นฺติ สมาธิ วิย จิตฺตสีเสน อนาคนฺตฺวา "ปญฺญํ ภาวย"นฺติ เอวํ สรูเปเนว อาคตาย ปญฺญายฯ **ยํ วุตฺตํ** อุเทฺทสวเสนฯ **เอตฺตาวตา ตํ วิตฺถาริตํ โหติ**ฯ อยญฺจ ปโญฺห วิสฺสชฺชิโต โหตีติ สมฺพโนฺธฯ

ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ พาวีสติมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

๒๓. ปญฺญาภาวนานิสํสนิเทฺทสวณฺณนา

อานิสํสปกาสนาวณฺณนา

๘๕๔. **อเนกสตานิสํสา** สาวกโพธิอาทิวิปุโลฬารทาตคุณวิเสสาวหตฺตาฯ **วิตฺถารโต**ติ นยทสฺสนํ อกตฺวา ‘‘อยมฺปิ ปญฺญาภาวนาย อานิสํโส, อยมฺปี’’ติ อนุปททสฺสนวเสน วิตฺถาร โต ปกาเสตุํ น สุกรํ อติพหุภาวโตฯ **อสฺสา**ติ ปญฺญาภาวนายฯ **นานากิเลสวิทฺธํสน**นฺติ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาทิวเสน นานาวิธานํ กิเลสธมฺมานํ ตทงฺคาทิวเสน ปชหนํฯ **อริยผลรสานุภวน**นฺติ โสตาปตฺติผลาทิผลสุขปฏิสํเวทนํฯ

นานากิเลสวิทฺธํสนกถาวณฺณนา

๘๕๕. ‘‘อริยผลรสานุภวน’’นฺติ เอเตเนว กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํ ทีปียตีติ **‘‘อริยมคฺคกฺขเณ’’**ติ วิเสสวจนํ, ตพฺภาวภาวโต วาฯ สิเทฺธ หิ สมุเจฺฉทปฺปหาเน ปฏิปฺปสฺสทฺธิปฺปหานํ สิทฺธเมว โหตีติฯ

ภีมเวคานุปติตาติ สกลํ โลกํ ภินฺทเนฺตน วิย ภีเมน ภยานเกน เวเคน สหสา ปติตาฯ **สิลุจฺจเย**ติ ปพฺพเต เสลปุญฺเชฯ **สเตชุชฺชลมณฺฑโล**ติ สรทกาลสมิเทฺธน อตฺตโน เตชสา สมุชฺชลทุทฺทิกฺขมณฺฑโลฯ วชิรพนฺธนาทิทุคฺคติปริปกฺกิเลสาทิชาติอาทิ**สพฺพานตฺถวิธายกํ**ฯ **สนฺทิฏฺฐิก**นฺติ ปจฺจกฺขภูตํฯ **ชญฺญา**ติ ชาเนยฺยฯ **อิธา**ติ อิมิสฺสํ ปญฺญาภาวนายํฯ

ผลสมาปตฺติกถาวณฺณนา

๘๕๖. อริยสฺส มคฺคสฺส ผลํ **อริยผลํ,** อริยญฺจ ตํ วิสุทฺธตฺตา ผลญฺจาติปิ **อริยผลํ,** ตสฺส **รโส,** ปฏิปฺปสฺสทฺธิวิมุตฺติสุขํ, **อนุภวนํ** นิพฺพานารมฺมณสฺส ตสฺส ปฏิเสวนํฯ **ตตฺรา**ติ เตสุ ทฺวีสุ อาการเสุฯ **อสฺสา**ติ อริยผลสฺสฯ

๘๕๗. สํโยชเนสุ ปหีเนสุ สเพฺพปิ กิเลสา ปหีนาเยว โหนฺตีติ สํโยชนานํเยว คหณํฯ **สํโยชนปฺปหานมตฺตเมว** อริยมคฺคสฺส **ผลํ นาม,** น อญฺญํ กิญฺจิ อตฺถนฺตรํ วิปากภูตนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **‘‘ผลํ นาม น โกจิ อโญฺญ ธโมฺม อตฺถี’’**ติฯ เก ปเนตํ วทนฺตีติ? อนฺธกาทโยฯ เต หิ ‘‘อรหตฺตํ อรหตฺตนฺติ, อาวุโส, วุจฺจติ…เป.… โมหกฺขโย’’ติ (สํ. นิ. ๔.๓๑๕) สุตฺตปทสฺส อตฺถํ อญฺญถา คเหตฺวา นิปฺปริยายโต ‘‘อรหตฺตํ นาม กิญฺจิ นตฺถิ, กิเลสปฺปหานเมว ตถา โวหรียตี’’ติ วทนฺตา เสสผเลปิ ปฏิกฺขิปนฺติฯ **อิทํ สุตฺตมฺปี**ติ ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิมาหฯ ปกโฏฺฐ อุกฺกโฏฺฐ โยโคติ ปโยโค, อริยมโคฺค, ปโยคนิมิตฺตํ ชาตกิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิ **ปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธิ**ฯ ยา ปน อริยมคฺคสฺส ภาวิตตฺตา ลพฺภมานาปิ ยสฺสา วิปากปญฺญาย นิปฺปชฺชมานาย นิปฺปชฺชติ, สา ปฏิปฺปสฺสทฺธิยํ นิปฺผาเทตพฺพายํ ปญฺญาติ **ปฏิปฺปสฺสทฺธิปญฺญา**ติ วุตฺตาฯ **สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา วุฏฺฐาตี**ติ สมฺมาทิฏฺฐิยา อุชุวิปจฺจนีกทสฺสนวเสน วตฺวา ตทญฺญโตปิ วุฏฺฐานํ ทเสฺสตุํ **‘‘ตทนุวตฺตกกิเลเสหี’’**ติ วุตฺตํ, ตสฺสา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สมฺปโยคโต, อุปนิสฺสยโต จ อนุวตฺตกกิเลเสหิฯ เตน ตเทกฏฺฐปฺปหานมาหฯ **ขเนฺธหี**ติ ตทนุวตฺตกกฺขเนฺธหิ, ตาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สมฺปยุตฺตกฺขเนฺธหิ เจว ตปฺปจฺจยา อายติํ อุปฺปชฺชนกกฺขเนฺธหิ จาติ อโตฯ **พหิทฺธา จ สพฺพนิมิเตฺตหี**ติ ยถาวุตฺตกิเลสกฺขเนฺธหิ พหิทฺธาภูเตหิ วิปสฺสนาย โคจรภูเตหิ สพฺพสงฺขารนิมิเตฺตหิฯ

เอวํ มคฺคกิจฺจํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตสฺส วเสน ผลํ ทเสฺสตุํ **“ตมฺปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ตมฺปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา**ติ ตสฺส อชฺฌตฺตพหิทฺธา วุฏฺฐานาทิปโยคสฺส ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตาฯ มโคฺค หิ นิมิตฺตโต, ปวตฺตโต จ วุฏฺฐหนฺโต กิเลเส ปชหตีติ อตฺตโน ขเณ ตํ ปโยคํ กโรติ นาม, ผลกฺขเณ ปนสฺส โส ปโยโค ปฏิปฺปสฺสโทฺธ วูปสนฺโต นาม โหติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ตมฺปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา’’ติฯ **อุปฺปชฺชตี**ติ มคฺคานนฺตรํ ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ติกฺขตฺตุํ วา อุปฺปชฺชติฯ ผลสมาปตฺติกาเล ปน พหุกฺขตฺตุํ, นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส ทฺวิกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชติฯ สพฺพมฺปิ ยถาวุตฺตปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธินิมิตฺตํ อุปฺปชฺชนโต ‘‘ตมฺปโยคปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตํฯ **มคฺคเสฺสตํ ผล**นฺติ ยถาวุตฺตา วิปากา สมฺมาทิฏฺฐิ นาม, เอตํ อริยมคฺคสฺส ผลนฺติ เวทิตพฺพํฯ **วิตฺถาเรตพฺพ**นฺติ ‘‘โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ อภินิโรปนเฏฺฐน สมฺมาสงฺกโปฺป มิจฺฉาสงฺกปฺปา’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๖๓) สงฺกปฺปาทิวเสน, เสสมคฺควเสน จ วิตฺถารโต เวทิตพฺพํฯ

จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ, อิเม ธมฺมา อปฺปมาณารมฺมณาติ อปฺปมาณารมฺมณตาย มเคฺคหิ นิพฺพิเสสตายฯ ตถา เนวสญฺญานาสญฺญายตนสงฺขาโต มหคฺคโต ธโมฺม นิโรธโต วุฏฺฐานเวลายํ อปฺปมาณสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติ อริยผลสฺส อนนฺตรปจฺจยตาย จ ทีปนาติ **เอวมาทีนิปิ เอตฺถ** อริยผลสฺส สภาวธมฺมภาเวน อตฺถิตาย **สาธกานิ,** น ยถาทสฺสิตปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิเยวาติ อธิปฺปาโยฯ

๘๕๘. **ผลสมาปตฺติย**นฺติ ผลปวตฺติสงฺขาตาย สมาปตฺติยํฯ **อสฺสา**ติ อริยผลสฺสฯ สรูปกตฺตุการณาการฎฺฐิติวุฏฺฐานานนฺตรวเสน **อิทํ ปญฺหากมฺมํ**ฯ

๘๕๙. **อริยผลสฺส นิโรเธ อปฺปนา**ติ อริยสฺส ผลฌานสฺส นิพฺพาเน อารมฺมณภูเต อปฺปนากาเรน ปวตฺติฯ

๘๖๐. **สเพฺพปิ ปุถุชฺชนา**ติ ฌานสมาปตฺติลาภิโนปิ ปุถุชฺชนา น สมาปชฺชนฺติ, ปเคว อิตเรฯ **อริยา สเพฺพปิ** ผลสมาปตฺตึ **สมาปชฺชนฺตี**ติ กามํ สามญฺญโชตนา, สา ปน วิเสสนิวิฏฺฐาเยว โหติฯ **อธิคตตฺตา**ติ ปน เหตุกิตฺตนํฯ อุปริมานมฺปิ เหฏฺฐิมาย โลกิยสมาปตฺติยา วิย สมาปชฺชนํ สาเธนฺตํ วิย ฐิตนฺติ ตํ นิวเตฺตโนฺต **“อุปริมา ปนา”**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **อุปริมา**ติ สกทาคามิอาทโยฯ **เหฏฺฐิม**นฺติ โสตาปตฺติผลาทิํฯ **น สมาปชฺชนฺติ** สติปิ อธิคตเตฺตฯ กสฺมาติ เจ? การณมาห **“ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมเนน ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา”**ติฯ เอเตน อุปริโม อริโย เหฏฺฐิมํ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ อตฺตนา อธิคตตฺตา, ยถา ตํ โลกิยสมาปตฺตินฺติ, เอวํ ปวตฺตํ เหตุํ พฺยภิจาเรติฯ น หิ โลกิยชฺฌาเนสุ ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมนํ นาม อตฺถิ วิเสสาภาวโตฯ อิธ ปน อสมุคฺฆาฎิตกมฺมกิเลสนิโรธเนน ปุถุชฺชเนหิ วิย โสตาปนฺนสฺส, โสตาปนฺนาทีหิ สกทาคามิอาทีนํ ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมนํ อตฺถิฯ ยโต เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ผลธมฺมา อุปรูปริมคฺคธเมฺมหิ นิวตฺติตา ปฏิปเกฺขหิ วิย อภิภูตา อปฺปวตฺติธมฺมตํเยว อาปนฺนาฯ เตนาห ‘‘ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา’’ติฯ

อปิจ กุสลกิริยปวตฺติ นาม อญฺญาทิสี, วิปากปวตฺติ จ อญฺญาทิสี, อนนฺตรผลตฺตา จ โลกุตฺตรกุสลานํ เหฏฺฐิมโต อุปริโม ภวนฺตรคโต วิย โหติฯ ตํตํผลวเสเนว หิ อริยานํ โสตาปนฺนาทินามลาโภฯ เต สเจ อญฺญผลสมงฺคิโนปิ โหนฺติ, โสตาปนฺนาทินามมฺปิ เตสํ อวฏฺฐิตํ สิยา, เตน เตน ฌาเนน คหิตปฏิสนฺธิโก วิยาติ ตสฺส ตสฺส อริยสฺส ตํ ตํ ผลํ ภวงฺคสทิสนฺติ น อุปริมสฺส เหฏฺฐิมผลสมงฺคิตาย เลโสปิ สมฺภวติ, กุโต ตสฺส สมาปชฺชนนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **เหฏฺฐิมา จ อุปริม**นฺติ เหฏฺฐิมา จ โสตาปนฺนาทโย อริยา อุปริมํ สกทาคามิผลาทิํ น สมาปชฺชนฺตี

ติ สมฺพนฺโธฯ ตตฺถ การณมาห **“อนธิคตตฺตา”**ติฯ น หิ อนธิคตสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตุํ สกฺกาฯ

“อตฺตโน อตฺตโนเยว ปน ผลํ สมาปชฺชนฺตี”ติ อิมินา สเพฺพปิ อริยา อตฺตโน อตฺตโน ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺตีติ อเตฺถ อาปเนฺน ตตฺถ เกสญฺจิ มติเภทํ ทเสฺสตุํ **“เกจิ ปนา”**ติ อาทิ วุตฺตํฯ **เอเต หิ สมาธิสฺมึ ปริปูรการิโน**ติ ยสฺมา หิ เต ‘‘อุปริมา เทฺว’’ติ วุตฺตา อนาคามิโน, อรหเนฺต จ สมาธิสฺมึ ปริปูรการิโน, อิตเร ปน สีเลสุ ปริปูรการิโน, ตสฺมา เทฺว เอว ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺตีติฯ น หิ สมาธิปาริปูริยา วินา สมาปตฺติวฬญฺชนํ สมฺภวตีติ อธิปฺปาโยฯ **ตนฺ**ติ ‘‘สมาธิสฺมึ ปริปูรการิโน’’ติ เตหิ วุตฺตการณํฯ **อการณเมวา**ติ อยุตฺติเยวฯ กสฺมาติ เจ? อาห **“ปุถุชฺชนสฺสาปี”**ติอาทิฯ ตสฺสโตฺถ – สพฺพโส อสมุจฺฉินฺนกิเลสสฺส ปุถุชฺชนสฺสาปิ อตฺตนา ปฏิลทฺธโลกิยสมาปตฺติสมาปชฺชนํ ลพฺภติ, กิมงฺคํ ปน สมุจฺฉิเนฺนกจฺจกิเลสานํ เหฏฺฐิมานํ อริยานํ, ตสฺมา เตสํ สมาธิสฺมึ อปริปูรการิตา อตฺตโน ผลสมาปตฺตึ อสมาปชฺชนสฺส อการณนฺติฯ ยุตฺติจินฺตา นาม ปาฬิอนารุเฬฺห อเตฺถ ยุตฺตา, อยํ ปนโตฺถ ปาฬิอารุโฬฺหติ การณาปเทเส อนาทรกรณมุเขน ปาฬึ ทเสฺสเนฺต **“กิเญฺจตฺถา”**ติอาทิมาหฯ **โสตาปตฺติมคฺคปฏิลาภตฺถายา**ติ โสตาปตฺติมคฺคสฺส สมธิคมายฯ **โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถายา**ติ โสตาปตฺติผลสมาปตฺติยา สมาปชฺชนตฺถํฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ

เอตฺถ จ ‘‘สุญฺญตวิหารสมาปตฺตตฺถาย อนิมิตฺตวิหารสมาปตฺตตฺถายา’’ติอาทินา สรูปโต อุทฺธฏตฺตา ตโต ปุเพฺพ อาคตา มคฺคผลวารา อปฺปณิหิตวเสน วุตฺตาฯ ตตฺถ อนตฺตานุปสฺสนามุเขน, อนิจฺจานุปสฺสนามุเขน จ ปวตฺตานํ ผลสมาปตฺตีนํ ปุเรจรา โคตฺรภุธมฺมา นวทสภาเวน วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ‘‘โสตาปตฺติผลสมาปตฺตตฺถายา’’ติอาทินา ปน จตูสุปิ ผเลสุ เอกสทิสํ เทสนาย อาคตตฺตา โสตาปนฺนสกทาคามิโนปิ อตฺตโน ผลํ สมาปชฺชนฺตีติ วิญฺญายติฯ มคฺคานนฺตรผลวเสน ตํ วุตฺตนฺติ จ น สกฺกา วตฺตุํ วิปสฺสนาวเสน ทสนฺนํ โคตฺรภุธมฺมานํ ทสฺสนวเสน เทสนาย อารทฺธตฺตา, มคฺควาเรเนว จ ตทตฺถสิทฺธิโตฯ น จ มคฺคานนฺตรํ ผลํ ‘‘ผลสมาปตฺตี’’ติ วุจฺจติ วิสุํ ปริกมฺมาภาวโตฯ ตสฺมา ผลสมาปตฺติวจเนเนว โสตาปนฺนาทีนมฺปิ ผลสมาปตฺติสมาปชฺชนํ สิทฺธํฯ เตนาห **“ตสฺมา”**ติอาทิฯ

๘๖๑. ปโยชนมฺปิ ตทตฺถาย ปฏิปตฺติยา การณํ โหติ ตนฺนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชนโตติ **“กสฺมา สมาปชฺชนฺตี”**ติ การณํ ปุจฺฉิตฺวา **“ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถ”**นฺติ ปโยชนํ วิสฺสชฺชิตํฯ **กสฺมา**ติ วา สมฺปทาเน นิสฺสกฺกวจนํ, กิสฺสาติ วุตฺตํ โหติฯ **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถ**นฺติ ทิเฏฺฐว ธเมฺม กิเลสทรถปริฬาหวูปสเมน สเนฺตน สุขวิหาเรน วิหรณตฺถํฯ สติปิ วิปากภาเว ปริกเมฺมน วินา อนุปฺปชฺชนโต ผลสมาปตฺติธมฺมานํ ตสฺส ตสฺส อริยสฺส รุจิวเสเนว ปวตฺติ, ยโต เนสํ สาธิปติตาติ อาห **“อทฺธาน…เป…. สมาปชฺชนฺตี”**ติฯ

๘๖๒. **ทฺวีหิ อากาเรหี**ติ ทฺวีหิ การเณหิฯ ยถา หิ โลกิยชฺฌานานํ สมธิคโม สมฺปโยคสมงฺคิภาเวน สิชฺฌมาโน ปหานงฺคสมติกฺกมมุเขน วุจฺจติ ตถา สมธิคนฺตพฺพตฺตา, เอวํ ผลสมาปตฺติปิ นิพฺพานมนสิกาเรน สิชฺฌมานา ตทญฺญารมฺมณามนสิการมุเขน วุจฺจติ สพฺพสงฺขารโต วินิวฏฺฏิตมานสตาวเสน สมิชฺฌนโตฯ เตนาห **“นิพฺพานโต”**ติอาทิฯ อุทยพฺพยญาณาทิญาณปรมฺปรวเสน หิ สพฺพผลจิตฺตํ สงฺขารโต สพฺพโส นิพฺพินฺนวิรตฺตจิตฺตสฺส ตโต วินิสฺสฏนิพฺพานารมฺมณํ ปวตฺตติฯ เอวํ ปวตฺตมานญฺจ ตํ **นิพฺพานโต อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อมนสิการา, นิพฺพานสฺส จ มนสิการา** ปวตฺตตีติ วุจฺจติฯ

อนิมิตฺตาย เจโตวิมุตฺติยาติ อนิมิตฺตวิโมกฺขทฺวยาย ผลสมาปตฺติยา, อนิจฺจานุปสฺสนามุเขน วา สมาปชฺชิตพฺพาย ผลสมาปตฺติยาฯ **สมาปตฺติยา**ติ สมาปชฺชนตฺถายฯ **สพฺพนิมิตฺตาน**นฺติ รูปาทิสพฺพสงฺขารนิมิตฺตานํฯ **อมนสิกาโร**ติ อาทีนวโต ทิสฺวา วิสฺสฏฺฐตาย อนาวชฺชนํ อสมนฺนาหาโรฯ **อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา มนสิกาโร**ติ สพฺพสงฺขารนิมิตฺตาภาวโต อนิมิตฺตายฯ เกหิจิ ปจฺจเยหิ น สงฺขตตฺตา จ อสงฺขตาติ ลทฺธนามาย อสงฺขตาย ธาตุยา ผลสมาปตฺติสหชาเตน มนสิกาเรน มนสิกรณํ, ตสฺสา วา ธาตุยา ผลสมาปตฺติจิตฺตสงฺขาเต มนสิกรณํฯ

๘๖๓. **อุทยพฺพยาทิวเสนา**ติ อุทยพฺพยภงฺคภยตุปฏฺฐานาทิวเสน ปวตฺตนกานํ นวนฺนมฺปิ ญาณานํ พฺยาปารํ วทติฯ เตนาห **“ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺสา”**ติฯ **สงฺขารารมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตร**นฺติ สงฺขารารมฺมณสฺส “โวทาน”นฺติ ลทฺธนามสฺส โคตฺรภุญาณสฺส อนนฺตรํฯ กสฺมา ปเนตฺถ โคตฺรภุญาณํ มคฺคญาณปุเรจาริกํ วิย นิพฺพานารมฺมณํ น โหตีติ? ผลธมฺมานํ อนิยฺยานิกภาวโตฯ อริยมคฺคธมฺมา เอว หิ นิยฺยานิกาฯ วุตฺตเญฺหตํ “กตเม ธมฺมา นิยฺยานิกา? จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา”ติ (ธ. ส. ๑๒๙๕, ๑๖๐๙)ฯ ตสฺมา เอกเนฺตน นิยฺยานิกสภาวสฺส อุภโตวุฏฺฐานภาเวน ปวตฺตมานสฺส มคฺคญาณสฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน ญาเณน นิมิตฺตโต วุฏฺฐิเตเนว ภวิตพฺพนฺติ ตสฺส นิพฺพานารมฺมณตา ยุตฺตา, น ปน อริยมคฺคสฺส ภาวิตตฺตา ตสฺส วิปากภาเวน ปวตฺตมานานํ กิเลสานํ อสมุจฺฉินฺทนโต อนิยฺยานิกตฺตา อวุฏฺฐานสภาวานํ ผลญาณานํ ปุเรจาริกญาณสฺส กทาจิปิ นิพฺพานารมฺมณตา อุภยตฺถ อนุโลมญาณานํ อตุลฺยาการโตฯ อริยมคฺควีถิยญฺหิ อนุโลมญาณานิ อนิพฺพิทฺธปุพฺพานํ ถูลถูลโลภกฺขนฺธาทีนํ สาติสยํ ปทาลเนน โลกิยญาเณสุ อุกฺกํสปารมิปฺปตฺตานิ มคฺคญาณานุคุณานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ผลสมาปตฺติวีถิยํ ปน ตานิ เตน เตน มเคฺคน เตสํ เตสํ กิเลสานํ สมุจฺฉินฺนตฺตา ตตฺถ กิเลสวิกฺขมฺภเน นิรุสฺสุกฺกานิ เกวลํ อริยานํ ผลสมาปตฺติสุขสมงฺคิภาวสฺส ปริกมฺมมตฺตานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ น เตสํ กุโตจิ วุฏฺฐานสมฺภโว, ยโต เนสํ ปริโยสานญาณํ สงฺขารนิมิตฺตวุฏฺฐานโต นิพฺพานารมฺมณํ สิยาฯ

เอวญฺจ กตฺวา “เสกฺขสฺส อตฺตโน ผลสมาปตฺติวฬญฺชนตฺถาย อุทยพฺพยาทิวเสน สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส วิปสฺสนาญาณานุปุพฺพิยา ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มโคฺค”ติ อิทญฺจ อฏฺฐกถาวจนํ สมตฺถิตํ โหติฯ เตนาห **“เสกฺขสฺสาปิ ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มโคฺค”**ติฯ นิพฺพานารมฺมเณ อปฺปนชฺฌานวเสน ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ นิรนฺตรํ ผลจิตฺตเสฺสว ปวตฺตนํ สมาปชฺชนํ ผลสมาปตฺตีติ อาห **“ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อเปฺปตี”**ติฯ ยทิ อนุปุพฺพวิปสฺสนานํ วเสน ผลสมาปตฺติสมาปชฺชนํ, เตน นีหาเรน เสกฺขสฺส อุปริมเคฺคนาปิ ภวิตพฺพนฺติ อนุโยคํ สนฺธายาห **“ผลสมาปตฺตินินฺนตายา”**ติอาทิฯ เตน อโญฺญเยว วิปสฺสนาจาโร อริยมคฺคาวโห, อโญฺญ ผลสมาปตฺติอาวโหติ ทเสฺสติ, สฺวายํ วิปสฺสนาย วิภาโค วุโตฺต เอวฯ **เย ปนา**ติ อภยคิริวาสิโน สนฺธายาหฯ เต หิ มคฺคผลวิปสฺสนาย อาโลเฬตฺวา วทนฺติฯ เตเนว หิ **“เอวํ สตี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อรหา ปเจฺจกพุโทฺธ ภวิสฺสติ** ยทิ อิตรตฺถาปิ วิปสฺสนา ตทตฺถาย สํวเตฺตยฺยาติ อธิปฺปาโยฯ **ปาฬิวเสเนว จ ปฏิกฺขิตฺต**นฺติ “ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺตี”ติ มคฺคตฺถา ผลตฺถา วิปสฺสนา วิสุํ กตฺวา ปวตฺตปาฬิวเสเนว เตสํ วจนํ ปฏิกฺขิตฺตนฺติปิ น คเหตพฺพํ, อญฺญถา “ทส โคตฺรภุธมฺมา”ติ วจนํ วิรุเชฺฌยฺยาติฯ **อิทเมว ปน คเหตพฺพ**นฺติ วุตฺตเสฺสวตฺถสฺส นิคมนํฯ **ผลญฺจสฺสา**ติอาทิ มหคฺคตวิปากานํ วิย โลกุตฺตรวิปากานญฺจ กุสลสริกฺขตาทสฺสนํฯ ฌานโต สริกฺขตาทสฺสเนเนว เจตฺถ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสนาปิ สริกฺขตา ทสฺสิตาเยวาติ เวทิตพฺพํฯ

๘๖๔. **ฐิติยา**ติ ปพนฺธฏฺฐิติยาฯ ยถาปริจฺฉินฺนกาลญฺหิ สมาปตฺติยา ปพนฺธวเสนาวฏฺฐานํ อิธ **ฐิตี**ติฯ ''จเนฺท วา สูริเย วา เอตฺตกํ ฐานํ คเต วุฏฺฐหิสฺสามี''ติ กาลาวธิคฺคหณวเสน สมาปชฺชนํ จิตฺตสฺส อภิสงฺขรณํ **อภิสงฺขาโร**ฯ

๘๖๕. **สพฺพาเนเวตานี**ติ รูปนิมิตฺตาทิสพฺพาเนว เอตานิ เอกโต กามํ น มนสิ กโรติ อสมฺภวโตฯ **สพฺพสงฺคาหิกวเสนา**ติ อนวเสสปริยาทานวเสนฯ สมุทายสทฺทา หิ อวยเวสุปิ ปวตฺตนฺติ , อวยวพฺยติเรเกน จ สมุทาโย น ลพฺภตีติ อวยวคตมฺปิ กิจฺจํ สมุทายวเสน วุตฺตํฯ **ตสฺมา**ติ สเพฺพสํ สงฺขารนิมิตฺตานํ เอกโต มนสิการาภาวโตฯ ยสฺมา ภวงฺคจิเตฺต อุปฺปเนฺน ผลสมาปตฺติโต วุฏฺฐิโต นาม โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **''ยํ ภวงฺคสฺสา''**ติอาทิฯ **ภวงฺคสฺส อารมฺมณํ** นาม กมฺมาทิฯ **มนสิ กโรโต**ติ ภวงฺคสหคเตน มนสิกาเรน มนสิ กโรโต, ตํ วา อารมฺมณํ ภวงฺคมนสิ กโรโตฯ

๘๖๖. **ผลสฺส ผลเมว วา อนนฺตรํ โหติ** ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํฯ **ภวงฺคํ วา** สพฺพปจฺฉิมสฺสฯ **ผลานนฺตรํ** มคฺควีถิยํ, ผลสมาปตฺติยญฺจฯ **''เยน ผเลน นิโรธา วุฏฺฐานํ โหตี''**ติ อิทํ ผลุปฺปตฺติยา นิโรธา วุฏฺฐานภาวโต วุตฺตํฯ **ตนฺ**ติ นิโรธาวุฏฺฐานภาเวน วุตฺตํ อนาคามิผลํ วา อคฺคผลํ วาฯ **เนวสญฺญานาสญฺญายตนานนฺตรนฺ**ติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส กุสลสฺส, กิริยสฺส วา อนนฺตรํ สติปิ สตฺตาหาติกฺกเม วิชาติเยน อนฺตริกตฺตาฯ

ปฏิปฺปสฺสทฺธทรถนฺติ สพฺพโส ปสฺสทฺธกิเลสทรถํฯ **อมตารมฺมณนฺ**ติ นิพฺพานารมฺมณํฯ **สุภนฺ**ติ อโสภนตาย กิเลสสฺสาปิ อภาวโต โสภนํฯ ตณฺหาสงฺขาตํ โลกามิสํ วนฺตํ ฉฑฺฑิตํ เอเตนาติ **วนฺตโลกามิสํ**ฯ วูปสนฺตกิเลสตาย, สุสนฺตตาย จ **สนฺตํ**ฯ เยน ธเมฺมน โยคโต สมโณ นาม โหติ, ตสฺส อริยมคฺคสงฺขาตสฺส สามญฺญสฺส ผลนฺติ **สามญฺญผลํ**ฯ

โอชวนฺตนาติ สภาวสมฺปเนฺนนฯ **สุจินา**ติ กิเลสาสุจิวิรหโต ปริสุเทฺธนฯ **สุเขนา**ติ อนุตฺตรสุเขนฯ **อภิสนฺทิตนฺ**ติ สพฺพโส ลูขภาวาปคมเนน สิเนหิตํฯ **สาตาติสาเตนา**ติ มหคฺคตสาตโต, โลกุตฺตรกุสลสาตโต จ อติวิย สาเตน มธุเรนฯ มคฺคสุขโตปิ หิ ผลสุขํ สนฺตตรตาย ปณีตตรํฯ **อมเตน** สโมฺมทิตํฯ **''มธุํ วิยา''**ติ อิมินา สาตาติสาตตํเยว วิภาเวติฯ

ตสฺส อริยสฺส ผลสฺส รสภูตํ สารภูตํ ตํ สุขํ ปญฺญํ ภาเวตฺวา ยสฺมา ปณฺฑิโต วินฺทติ ปฏิลภตีติ โยชนาฯ

นิโรธสมาปตฺติกถาวณฺณนา

๘๖๗. **ตตฺรา**ติ ตสฺมิํ ''นิโรธสมาปตฺติยา สมาปชฺชนสมตฺถตา''ติ สํขิตฺตวจเนฯ **อิทํ** สรูปาทิวเสน **ปญฺหากมฺมํ**ฯ **กตฺถา**ติ กสฺมิํ ภเวฯ

๘๖๘. **อนุปุพฺพนิโรธวเสนา**ติ วิปสฺสนานุคตา อฏฺฐ สมาปตฺติโย อาโรหเนฺตน ตํตํปฏิปกฺขนิโรธมุเขน ติณฺณํ สงฺขารานํ อนุปุพฺพโต นิโรธวเสนฯ ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ ยา จิตฺตเจตสิกานํ อปฺปวตฺติ, อยํ นิโรธสมาปตฺตีติ อโตฺถฯ **เก สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺตี**ติ กามํ สมาปชฺชนสมตฺถา ปธานตาย ปฐมํ ปุจฺฉิตา, ตพฺพิสฺสชฺชนํ ปน ครุภาวโต ปจฺฉา วิสฺสเชฺชตุํ อสมาปชฺชนเก ตาว ทเสฺสโนฺต **''สเพฺพปิ...เป.... น สมาปชฺชนฺตี''**ติ อาห ยถา ''วามํ มุญฺจ, ทกฺขิณํ คณฺหา''ติฯ ตตฺถ **''สเพฺพปี''**ติ อิทํ ปุถุชฺชนาทีนํ ติณฺณํ วิเสสนํฯ เต หิ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ ลาภิโนปิ อลาภิโน วิย สมาธิสฺมิํ อปริปูรการิตาย นิโรธํ สมาปชฺชิตุํ น ส

โกฺกนฺติฯ กามจฺฉนฺทาทิสมุจฺฉินฺทเนน หิ สมาธิสฺมึ ปริปูรการิตา, น ฌานาธิคมมตฺตนฯ **อนาคามิโน, อรหนฺต**ติ เอตฺถ สุกฺขวิปสฺสกา จ อนาคามิโน, สุกฺขวิปสฺสกา จ อรหนฺตติ สุกฺขวิปสฺสกสโทฺท ปเจฺจกํ โยเชตโพฺพฯ อุภเยปิ เจเต สติปิ วิปสฺสนาพเล สมาธิพลสฺส อภาวโต นิโรธํ น สมาปชฺชนฺติฯ อนุปุพฺพวิหารสมฺภวตเญฺญเวตฺถ สมาธิพลํ อิจฺฉิตพฺพํฯ ปุริมกาปน ตโย สติปิ สมาธิพเล วิปสฺสนาพลสฺส อภาวโต, อปริปุณฺณตฺตา จ สมาปชฺชิตุํ น สโกฺกนฺติฯ อปริปุณฺณตา จสฺส สงฺขารานํ น สมฺมา ปริมทฺทิตตฺตาฯ **อฎฺฐ สมาปตฺติ...เป.... สมาปชฺชนฺตี**”ติ วตฺวา ตตฺถ การณํ ปาฬิวเสเนว ทเสฺสตุํ **“ทฺวีหิ พเลหี**”ติอาทิ วุตฺตํฯ **ตโย จ สงฺขารานนฺ**ติ เอตฺถ **ตโย**ติ สามิอเตฺถ ปจฺจตฺตวจนํ, ติณฺณนฺติ อโตฺถฯ **ญาณจริยาหี**ติ ญาณปฺปวตฺตีหิฯ **นิโรธสมาปตฺติยา**ติ นิโรธสมาปชฺชนาย ญาณํฯ **อยญฺจ สมฺปทา**ติ อยํ พลทฺวยสมนฺนาคมาทิกา ยถาวุตฺตนิโรธสมาปตฺติอาวหา สมฺปตฺติฯ **อนาคามิขีณาสเว**ติ อนาคามิโน เจว ขีณาสเว จฯ

๘๖๙. **สมถพลนฺ**ติ กามจฺฉนฺทาทิเก ปจฺจนีกธเมฺม สเมตีติ สมโถ, โส เอว ปฏิปเกฺขหิ อกมฺปิยเฎฺฐน พลํฯ อนิจฺจาทิวเสน วิวิเธหิ อากาเรหิ ปสฺสตีติ วิปสฺสนา, สา เอว วุตฺตนเยน พลนฺติ **วิปสฺสนาพลํฯ เนกฺขมฺมวเสนา**ติอาทีสุ กามจฺฉนฺทวิกฺขมฺภนสฺส เนกฺขมฺมสงฺกปฺปสฺส, อโลภปธานสฺส วา ตถาปวตฺตกุสลจิตฺตุปฺปาทสฺส วเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตาสงฺขาโต โย อวิเกฺขโป, ตํ **สมถพลํ**ฯ พฺยาปาทวิกฺขมฺภนสฺส อพฺยาปาทวิตกฺกสฺส, อโทสปธานสฺส วา ตถาปวตฺตกุสลจิตฺตุปฺปาทสฺส วเสเนวฯ ถินมิทฺธวิกฺขมฺภิกาย วิภูตํ กตฺวา มนสิกรเณน อุปฎฺฐิตอาโลกสญฺญาย วเสนฯ อุทฺธจฺจวิกฺขมฺภนสฺส อวิเกฺขปสฺส สมาธานสฺส วเสนฯ สกลมิจฺฉาวิตกฺกวิกฺขมฺภนสฺส สิขาปตฺตอานาปานสฺสติสิทฺธปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสิอสฺสาสปสฺสาสานํ วเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตาสงฺขาโต โย อวิเกฺขโป, ตํ **สมถพลนฺ**ติ อตฺถโยชนาฯ

เอวํ อุปจารสฺส ฌานสฺส วเสน สมถพลํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตํ อฎฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํ วเสน ปฏิปเกฺขหิ อนภิภวนียตาย จ พลปฺปตฺติวเสน ทเสฺสตุํ **“ปฐมชฺฌาเนนา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **นีวรเณ**ติ นีวรณนิมิตฺตํ นีวรณปจฺจยาฯ **น กมฺปติ** ฌานสมงฺคิปุคฺคโล, ฌานสมฺปยุตฺตสมาธิ วาฯ โส หิ วิเสสโต อิธ ‘‘สมถพล’’นฺติ อธิเปฺปโตฯ ตถา หิ **เกนเฎฺฐน สมถพลนฺ**ติ พลโฎฺฐ ปุจฺฉิโตฯ **อุทฺธเจฺจ**ติ อุทฺธจฺจนิมิตฺตํฯ **อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส**ติ อุทฺธเจฺจน สมฺปยุตฺตโมหอหิริกาทิกิเลสเหตุฯ **ขเนฺธ**ติ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตจตุกฺขนฺธนิมิตฺตํฯ **น กมฺปตี**ติอาทีนิ อญฺญมญฺญเววจนานิฯ **กมฺปนํ** วา ฐานาปคโมฯ **จลนํ** ปริพฺภมนํฯ **เวธนํ** สนฺธาวนํฯ **อุทฺธเจฺจ** น กมฺปติ, อุทฺธจฺจสหคตกิเลเส น จลติ, อุทฺธจฺจสหคตกฺขเนฺธ น เวธตีติ วา โยเชตพฺพํฯ อุทฺธจฺจคฺคหณเญฺจตฺถ สมถสฺส อุชุปฏิปกฺขตาย ตทภิภเวน พลปฺปตฺติทสฺสนตฺถํฯ เตเนตํ อฎฺฐนฺนมฺปิ สมาปตฺตีนํ สาธารณโต กิจฺจาติสยทสฺสนํ ทฎฺฐพฺพํฯ **อิทํ สมถพลนฺ**ติ ยายํ เนกฺขมฺมาทิวเสน ลทฺธาย จิเตฺตกคฺคตาย นีวรณาทีหิ อกมฺปนียตา, ตานิ จ อภิภวิตฺวา อวฎฺฐานํ, อิทํ สมถพลํฯ

อิทานิ วิปสฺสนาพลํ นิทฺทิสโนฺต ยสฺมา วิปสฺสนา สเงฺขปโต สตฺตหิ อนุปสฺสนาหิ สงฺคหิตา, ตสฺมา ตโต ตโต สมาปตฺติโต วุฎฺฐาย ตาสํ วเสน อนุปสฺสนา กาตพฺพา, ตตฺตเกเนว เจตฺถ อนุปสฺสนากิจฺจํ ปริปุณฺณํ โหตีติ **“อนิจฺจานุปสฺสนา วิปสฺสนาพลํ...เป.... ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา วิปสฺสนาพล**”นฺติ สรูปโต ทเสฺสตฺวา ปุน ตา เหฎฺฐา วุตฺตนเยน วิสยวิภาเคน ทเสฺสตุํ **“รูเป อนิจฺจานุปสฺสนา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ อิธาปิ ปฏิปเกฺขหิ อนภิภวนียตาว พลโฎฺฐติ ทเสฺสตุํ **“เกนเฎฺฐน วิปสฺสนาพล**”นฺติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อวิชฺชายา**ติ ทฺวาทสสุ อกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ อวิชฺชานิมิตฺตํฯ **อวิชฺชาสหคตกิเลเส**ติ อวิชฺชาย สมฺปยุตฺตโลภโทสาทิกิเลสวตฺ

ฤุนิมิตฺตํฯ เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา สุวิเญฺญยฺยเมวฯ อวิชฺชคฺคหเณนฺจตฺถ วิปสฺสนาย อุชุปฏิ ปกฺขตาย ตทภิภเวน พลปฺปตฺติทสฺสนตฺถํฯ เตเนตํ สตฺตนฺนมฺปิ อนุปสฺสนานํ สาธารณโต กิจฺ จาติสยทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ **อิทํ วิปสฺสนาพล**นฺติ ยายํ อนิจฺจานุปสฺสนาทิวเสน ลทฺธสฺส วิปสฺ สนาญาณสฺส นิจฺจสญฺญาทินิมิตฺตํ อกมฺปนียตา, ตา จ อภิภวิตฺวา อวฏฺฐานํ, อิทํ วิปสฺสนา พลํฯ

วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขารา วาจํ สงฺขโรนฺติ ปวเตฺตนฺตีติ กตฺวาฯ เตนาห ‘‘ปุเพฺพ โข, อาวุโส วิสาข, วิตเกฺกตฺวา วิจาเรตฺวา ปจฺฉา วาจํ ภินฺทติ, ตสฺมา วิตกฺกวิจารา วจีสงฺขาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๓; สํ. นิ. ๔.๓๔๘)ฯ เต ปน ทุติยชฺฌาเน วูปสนฺตา โหนฺตีติ อาห **‘‘ทุติยชฺ ฌานํ...เป.... ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺตี’’**ติฯ กาเยน สงฺขรียนฺตีติ **กายสงฺขารา,** อสฺสาสปสฺ สาสาฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘อสฺสาสปสฺสาสา โข, อาวุโส วิสาข, กายิกา เอเต ธมฺมา กาย ปฺปฏิพทฺธา, ตสฺมา อสฺสาสปสฺสาสา กายสงฺขาโร’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๓; สํ. นิ. ๔.๓๔๘)ฯ เต ปน ยสฺมา จตุตฺถชฺฌาเน วูปสนฺตา โหนฺติ, ตสฺมา อาห **‘‘จตุตฺถชฺฌานํ...เป.... ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺตี’’**ติฯ จิเตฺตน สงฺขรียนฺตีติ **จิตฺตสงฺขารา,** สญฺญา เวทนาฯ ตถา หิ วุตฺตํ ‘‘สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกา เอเต ธมฺมา จิตฺตปฺปฏิพทฺธา, ตสฺมา สญฺญา จ เวทนา จ จิตฺตสงฺขาโร’’ติ (สํ. นิ. ๑.๔๖๓; สํ. นิ. ๔.๓๔๘)ฯ เต ปน ยสฺมา นิโรธํ สมาปนฺนสฺส วูปสมนฺ ติ, ตสฺมา วุตฺตํ **‘‘สญฺญาเวทยิต...เป.... ปฏิปฺปสฺสทฺธา โหนฺตี’’**ติฯ

ญาณจริยาสุ วิวฏฺฏานุปสฺสนาคฺคหเณเนว ตสฺส อาทิภูตา เสสานุปสฺสนาปิ คหิตาว โหนฺติ ตทวินาภาวโตฯ **มโคฺค ญาณจริยา, ผลสมาปตฺติ ญาณจริยา**ติ มคฺคผลสมาปตฺ ตีนํ ญาณจริยาภาววจนํ มคฺคผลธมฺมานํ ญาณปธานตฺตา, ญาเณน วา อินฺทฺริยาธิปติเหตุ มคฺคปจฺจยาทิวเสน สาติสยปจฺจยภูเตน เสสา มคฺคผลธมฺมา จริตา ปวตฺติตาติ กตฺวา ตถา วุตฺตํฯ สมาธิจริยาสุปิ เอเสว นโย ฯ **อิมาหิ โสฬสหี**ติ อฏฺฐนฺนํ อนุปสฺสนานํ, อฏฺฐนฺนญฺจ มคฺคผลญาณานํ วเสน อิมาหิ โสฬสหิ ญาณปวตฺตีหิฯ

นวหิ สมาธิจริยาหีติ อฏฺฐ สมาปตฺติโย อฏฺฐ สมาธิจริยา, ตาสํ อุปจารสมาธิ อุปจาร สมาธิภาวนาสามเญฺญน เอกา สมาธิจริยาติ เอวํ นวหิ สมาธิจริยาหิฯ เตนาห **‘‘ปฐมชฺฌานํ สมาธิจริยา’’**ติอาทิฯ **ปฐมชฺฌานปฏิลาภตฺถาย วิตโกฺก จา**ติอาทิ นานาวชฺชนุปจารว เสน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อุปริสมาปตฺตีนมฺปิ อุปจารสฺส ตเถว วุตฺตตฺตาฯ น หิ เอกาวชฺชเน จตุ ตฺถชฺฌานาทิอุปจาเร ปีติอาทโย สมฺภวนฺติฯ เอตฺถ จ ‘‘ปฐมชฺฌานปฏิลาภตฺถายา’’ติอาทิว จเนน อุปจารสมาธิสฺสาปิ ปาริปูรี อิจฺฉิตพฺพาติ ทเสฺสติฯ กึ ปเนตฺถ สมถพลสมาธิจริยานํ นานตฺตํ, กึ วา วิปสฺสนาพลโลกิยญาณจริยานํ? ยถา สมถพเลปิ ‘‘เนกฺขมฺมวเสนา’’ติอาทินา อุปจารสมาธินา สทฺธึ อฏฺฐสุ สมาปตฺตีสุ อปฺปนาสมาธิเยว วุโตฺต, ตถา สมาธิจริยาสุ, วิปสฺ สนาพลโลกิยญาณจริยาสุ จ วิปสฺสนาว วุตฺตาติ? กิญฺจาปิ วุตฺตา, วิวฏฺฏานุปสฺสนา ปน ปุเร จรญาณาทิวิปสฺสนาพเล อวุตฺตา เอว ญาณจริยาสุ วุตฺตาฯ อปิจ ปฏิปเกฺขหิ อกมฺปิยโฏฺฐ **พลโฏฺฐ,** ปญฺจนฺนํ วสีภาวานํ วเสน สุจิณฺณตา **จริยโฏฺฐ,** เอเตเนว สมถพลสมาธิจริยานมฺปิ นานตฺตํ สํวณฺณิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

วสีภาวตา ปญฺญาติ เอตฺถ วโส เอตสฺส อตฺถีติ วสี, ตสฺส ภาโว วสีภาโว, สา เอว วสี ภาวตาฯ **‘‘วสิโย’’**ติ ปน ปาฬิยํ อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตตฺตา ตาโย ทเสฺสตุํ **‘‘วสีติ ปญฺจ วสิ โย’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ฌานํ อาวชฺชนฺตสฺส นิรนฺตรํ ฌานเงฺคสุ จิตฺตปฺปวตฺตนสมตฺถตา **อาว ชฺชนวสี**ฯ สมาปชฺชิตุกามสฺส สีฆํ ฌานํ สมาปชฺชนสมตฺถตา **สมาปชฺชนวสี**ฯ อจฺฉรามตฺตํ

วา กติปยจฺฉรามตฺตํ วา ขณํ ฌานํ ฐเปตุํ สมตฺถตา **อธิฏฺฐานวสี**ฯ ตเถว ลหุํ วุฏฺฐาตุํ สมตฺถตา **วุฏฺฐานวสี**ฯ **ปจฺจเวกฺขณวสี** ปน อาวชฺชนวสิยา เอว สิชฺฌติฯ ปจฺจเวกฺขณชวนาเนว หิ ตตฺถ อาวชฺชนานนฺตรานีติฯ อยเมตฺถ สงฺเขโป, วิตฺถาโร ปน เหฏฺฐา อาคโต เอวฯ อยญฺจ วสีภาโว สมาธิจริยานํ วเสน วุตฺโตฯ ญาณจริยาสุ ปน โลกุตฺตรานํ ญาณจริยานํ วสีภาวาปาทนกิจฺจํ นาม นตฺถิฯ ปฏิปกฺขสฺส สุวิหตตฺตา สภาวสิโทฺธ ตตฺถ วสีภาโว, โลกิยานํ ปน ปคุณพลวภาวาปาทเนน วสีภาโว ลพฺภเตวฯ

๘๗๐. **อุกฺกฏฺฐนิเทฺทโส**ติ อนวเสสนิเทฺทโสฯ **จุทฺทสหิ ญาณจริยาหิ โหติ** อคฺคมคฺคผลานํ อนธิคตตฺตาติฯ **ยทิ เอวนฺ**ติ ยทิ อุกฺกฏฺฐนิเทฺทสวเสน ‘‘โสฬสหิ ญาณจริยาหี’’ติ วุตฺตํ, ตโต อวกํสวเสนปิ อิจฺฉิตพฺพํ, **เอวํ** สเนฺต **กึ น โหติ** นิโรธสมาปชฺชนนฺติ อธิปฺปาโยฯ ปญฺจ กามคุณา วตฺถุภูตา เอตสฺส สนฺตีติ **ปญฺจกามคุณิโก,** กามราโคฯ **อปฺปหีนตฺตา** อสมุจฺฉินฺนตฺตาฯ น หิ กามราคสฺส วิกฺขมฺภนปฺปหานมตฺตํ นิโรธสฺส อธิฏฺฐานํ ภวิตุํ สโกฺกติฯ **ตสฺมา**ติ สมาธิปาริปนฺถิกสฺส กามราคสฺส สุปฺปหีนตฺตาฯ เอเตน กามํ มคฺคผลญาณจริยา โลกิยญาณสมาธิจริยา วิย นิโรธสมาปชฺชเน สรูเปน น วินิยุชฺชนฺติ ตทา อปฺปวตฺตนโต, ตสฺส ตสฺส ปน ปฏิปกฺขสฺส สมุจฺฉินฺทเนน พลจริยานํ วิเสสปจฺจยตาย นิโรธสมาปตฺติยา อธิฏฺฐานํ โหตีติ ทเสฺสติฯ **เอสา**ติ อนาคามีฯ อิทญฺหิ ‘‘นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺสา’’ติอาทิวจนํ อนาคามิโนว นิโรธา วุฏฺฐานํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสล’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗) วจนโต, อญฺญถา ‘‘เนวสญฺญานาสญฺญายตนกิริยา’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗) วุเจฺจยฺยฯ

๘๗๑. **‘‘ปญฺจโวการภเว’’**ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ จตุโวการภเวปิ อรูปชฺฌานวเสน ยถารหํ อนุปุพฺพสมาปตฺติ ลพฺภตีติ? กามํ ลพฺภติ, สา ปน ‘‘อนุปุพฺพสมาปตฺตี’’ติ น วุจฺจติ เอกเทสภาวโตฯ อฏฺฐสมาปตฺติวเสเนว จ ‘‘อนุปุพฺพสมาปตฺตี’’ติ วุจฺจตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ปฐมชฺฌานาทีนํ อุปฺปตฺติ นตฺถี’’**ติฯ **วตฺถุสฺส อภาวา**ติ หทยวตฺถุโน อภาวาติ วทนฺติ, กรชกายสงฺขาตสฺส ปน วตฺถุโน อภาวาติ อโตฺถฯ ยทิ หิ อารุเปฺป นิโรธํ สมาปเชฺชยฺย, จิตฺตเจตสิกานํ, อญฺญสฺส จ กสฺสจิ อภาวโต อปญฺญตฺติโกว ภเวยฺย อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพุตสทิโสฯ กิญฺจายํ อุปาทาย นิโรธํ สมาปโนฺนติ วุเจฺจยฺย, กึ วา เอตาย วตฺถุจินฺตายฯ องฺคเวกลฺลโตว นตฺถิ อารุเปฺป นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํฯ

๘๗๒. **สงฺขารานํ ปวตฺติเภเท**ติ สงฺขตธมฺมานํ ขเณ ขเณ อุปฺปชฺชเน, ภิชฺชเน จ, เตสํ วา กุสลาทิเภทภินฺนํ ยถารหํ ตีหิ ทุกฺขตาหิ อุปทฺทุเต ปวตฺติวิภาเคฯ จิตฺตเจตสิกวิคเมหิ รูปธเมฺมสุ ลพฺภมานาปิ สงฺขารทุกฺขตา อโพฺพหาริกตํ อาปชฺชติฯ **อุกฺกณฺฐิตฺวา**ติ นิพฺพินฺทิตฺวาฯ **นิพฺพานํ ปตฺวา**ติ อนุปาทิเสสนิพฺพานํ ปตฺวา วิยฯ **สุข**นฺติ นิทฺทุกฺขํฯ

๘๗๓. **สมถวิปสฺสนาวเสนา**ติ ยุคนทฺธานํ วิย อญฺญมญฺญูปการิตาย สหิตานํ วเสนฯ **อุสฺสกฺกิตฺวา**ติ อุกฺกํสํ ปตฺวา ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนา, ยาว จ อนุโลมญาณา อารุหิตฺวาฯ **นิโรธยโต**ติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา ตํ นิโรเธนฺตสฺสฯ อญฺญสฺส กสฺสจิปิ จิตฺตสฺส อนุปฺปชฺชเนน **เอวมสฺสา** นิโรธสมาปตฺติยา **สมาปชฺชนํ โหติ**ฯ **‘‘โย หี’’**ติอาทินา ‘‘สมถวิปสฺสนาวเสนา’’ติ วุตฺตเมวตฺถํ พฺยติเรกมุเขน วิวรติฯ **เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติ** ตทุทฺธํ สุทฺธสมถวิปสฺสนาย อภาวโตฯ **โย วิปสฺสนาวเสเนว อุสฺสกฺกติ** สเจ อริโย ผลสมาปตฺตตฺถิโก, โส อตฺตโน **ผลสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติ**ฯ อถ ปุถุชฺชโน, เสโข วา มคฺคตฺถิโก ตาย เจ วิปสฺสนาย มคฺคํ ปตฺวา ผเล ฐิโต, โสปิ ผลสมาปตฺตึ ปตฺวา ติฏฺฐติเจฺจว วุจฺจติฯ **โส**ติ อุภยวเสน ปฏิปโนฺนฯ **ตนฺ**ติ นิโรธสมาปตฺตึฯ

๘๗๔. เยน ผลทฺวยสมนฺนาคมาทินา นิโรธํ สมาปชฺชิตุํ สมตฺโถ โหติ, โส วิธิ ปเคว วิภาวิโตติ สมาปชฺชนาการเมว ทเสฺสนฺโต **"กตภตฺตกิโจฺจ"**ติอาทิมาหฯ ตญฺหิ สพฺพาสมฺปิ ภาวนานํ สาธารณํ ปุพฺพกิจฺจํฯ **ตตฺถ สงฺขาเร**ติ ตสฺมึ ปฐมชฺฌาเน, ปฐมชฺฌานจิตฺตุปฺปาเท วา สงฺขาเรฯ

''วิปสฺสตี''ติ วุตฺตํ, กีทิสี ปเนตฺถ วิปสฺสนา อิจฺฉิตพฺพาติ ตํ นิทฺธารณตฺถํ **"วิปสฺสนา ปเนสา"**ติอาทินา ตเมว วิปสฺสนํ ติธา ภินฺทิตฺวา ทเสฺสติฯ **มนฺทา** เจ วิปสฺสนา, ทนฺธาภิญฺญํ มคฺคํ สาเธติฯ **ติกฺขา** เจ, ขิปฺปาภิญฺญนฺติ อยํ มนฺทติกฺขตาย วิเสโสฯ ลกฺขณปฺปตฺตา ปน วิปสฺสนา มคฺคสฺส ปจฺจโย โหติเยวาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสนฺโต อาห **"สงฺขาร...เป.... โหติเยวา"**ติฯ **ติกฺขาว วฏฺฏติ** สงฺขารารมฺมเณปิ สติ สพฺพสงฺขาเรหิ วิวฏฺฏนากาเรเนว ปวตฺตนโต, มโคฺค วิย วิสงฺขารคตสฺส ผลสฺส ปจฺจยภาวโต จฯ เตนาห **"มคฺคภาวนาสทิสา"**ติฯ ยสฺมา อติมนฺทา สมถาทิกา สงฺขารานํ นิโรธเน อสมตฺถา สมถนิฏฺฐา โหติ, อติติกฺขา ญาณาทิกา สาติสยํ สงฺขาเรสุ โทสทสฺสเน ผลสมาปตฺตินิฏฺฐา โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **"นาติมนฺทนาติติกฺขา วฏฺฏตี"**ติฯ **เอส** นิโรธสมาปชฺชนโกฯ **เต สงฺขาเร**ติ เต ปฐมชฺฌานสงฺขาเรฯ

"ตเถวา"ติ อิมินา ''นาติมนฺทาย นาติติกฺขายา''ติ อิมมตฺถํ อากฑฺฒติฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ ''อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสตี''ติ วตฺตพฺพํ, เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา ปน ตํ อวตฺวา **"จตุพฺพิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กโรติ"**เจฺจว วุตฺตนฺติ เกจิ, ตํ เตสํ มติมตฺตํฯ วิปสฺสนาจารโต หิ สมาธิจาโร, ตสฺมา สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย ปุพฺพกิจฺจํ กาตพฺพํฯ ตถา หิ ปรโตปิ ''อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อิมํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา''ติอาทึ (วิสุทฺธิ. ๒.๘๗๙) วกฺขติ, น ปน ''ตตฺถ สงฺขาเร ตเถว วิปสฺสิตฺวา''ติฯ **นานาพทฺธอวิโกปน**นฺติ อตฺตนา อสมฺพทฺธสฺส ปริกฺขารสฺส อวินาสนํฯ ยถา ตํ น วินสฺสติ, ตถา อธิฏฺฐานํฯ **สงฺฆปฏิมานน**นฺติ สงฺฆสฺส ปฏิมานนาวชฺชนํฯ **สตฺถุปโกฺกสน**นฺติ สตฺถุ ปโกฺกสนาวชฺชนํฯ **อทฺธานปริเจฺฉท**นฺติ ชีวิตทฺธานปริเจฺฉทํ ปุพฺพกิจฺจํ กโรตีติ สมฺพโนฺธฯ

๘๗๕. **อธิฏฺฐาตพฺพ**นฺติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพํฯ ตถา จิตฺตุปฺปาทนเมว เหตฺถ อธิฏฺฐานํฯ

จิตฺตชรูปาทีนํ อนุปฺปชฺชนโต, ปจฺฉาชาตปจฺจยาทิอุปตฺถมฺภาภาวโต จ สตฺตาหเมว ตถา สรีรํ ปวตฺตติ, ตโต ปรํ กิลมตีติ สตฺตาหเมว ปริจฺฉินฺทิตฺวา นิโรธํ สมาปชฺชนฺตีติ วทนฺติฯ

สมาปตฺติวเสเนวาติ นิโรธสมาปตฺติวเสเนวฯ **นํ** อคฺคิอาทิอนฺตรายํ **รกฺขติ** สมาปนฺนโก อธิฏฺฐานวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ **อายสฺมโต สญฺชีวสฺสา**ติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ เหฏฺฐา **อิทฺธิกถายํ** (วิสุทฺธิ. ๒.๓๗๔) วุตฺตเมวฯ

๘๗๖. **เอตสฺสา**ติ นิโรธํ สมาปชฺชนฺตสฺส, นิโรธสมาปชฺชนสฺส วาฯ **ตสฺมึ สมเย**ติ ตสฺมึ ตสฺส ภิกฺขุโน อุปสงฺกมนสมเย วุฏฺฐาติเยวฯ กาลปริเจฺฉทสทิสเณฺหตํฯ

เอวํ ครุกาติ อคฺคิอาทีหิปิ อนภิภวนียํ นิโรธํ สมาปนฺนํ สมาปตฺติโต วุฏฺฐาปนโต เอวํ ครุกา หิ **สงฺฆสฺส อาณา นาม,** ตสฺมา อตฺตโน หิตสุขํ อากงฺขเนฺตน ชีวิตเหตุปิ สงฺฆสฺส อาณา น อติกฺกมิตพฺพาติ อธิปฺปาโยฯ

๘๗๗. **น ปโกฺกสติ** ''สตฺถา ตํ, อาวุโส, อามเนฺตตี''ติฯ ''วุฏฺฐหิสฺสามี''ติ อาวชฺชิตพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๘๗๘. **ชีวิตทฺธานสฺสา**ติ อตฺตโน ชีวิตกาลสฺส ชีวิตปฺปวตฺติยาฯ อายุ เอว **อายุสงฺขารา**ฯ ‘‘อายุอุสฺมาวิญฺญาณานี’’ติ จ วทนฺติ, เต จสฺส ปกติจิตฺตเสฺสว อารมฺมณํ โหนฺติฯ **อโนฺตนิโรเธ** มรณํ นตฺถิ จริมภวเงฺคน มียนโตฯ **อาวชฺชิตฺวาว สมาปชฺชิตพฺพํ** ‘‘สหสา มรณํ มา อโหสี’’ติฯ สหสา หิ มรเณ อญฺญพฺยากรณภิกฺขุโอวาททานสาสนานุภาวทีปนานํ อนิสฺสโร สิยา, อนาคามิโน วา อคฺคมคฺคานธิคโม สิยาฯ **อวเสส**นฺติ นานาพทฺธอวิโกปนาทิติวิธมฺปิ ปุพฺพกิจฺจํฯ **วุตฺตํ** อฎฺฐกถายํฯ

๘๗๙. กิญฺจาปิ ‘‘เอกํ วา เทฺว วา’’ติ อนิยเมตฺวา วิย วุตฺตํ, เทฺว วาเร เอว ปน นิยมโต วทนฺติฯ **จิตฺตวาเร**ติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนจิตฺตวาเรฯ **นิโรธํ ผุสตี**ติ อจิตฺตกภาวเมวาหฯ **นิโรธสฺส ปโยคตฺตา**ติ จิตฺตนิโรธาย ปโยคภาวโต, พลทฺวยสมฺภรณาทิปโยคสฺส จิตฺตนิโรธตฺตาติ อโตฺถฯ สมถวิปสฺสนาพลสมนฺนาคโม, ญาณสมาธิจริยาวสีภาโว เจตฺถ อญฺญมญฺญานติวตฺตนวเสเนว อิจฺฉิตโพฺพติ อาห **‘‘เทฺว สมถวิปสฺสนาธเมฺม ยุคนเทฺธ กตฺวา’’**ติฯ **อนุปุพฺพนิโรธสฺส ปโยโค**ติ ปฐมชฺฌานาทีนํ, ตทนุปสฺสนานญฺจ อนุปุพฺพโต นิโรธนสฺสายํ ปโยโคฯ **อิทํ** วุตฺตนเยน **อฎฺฐสมาปตฺติอาโรหนํ น เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา** สมาปชฺชนสฺสฯ ตสฺมา ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปริ จิตฺตานิ น ปวตฺตนฺตีติ โยชนาฯ

ปรโต อจิตฺตโก ภวิตุํ น สโกฺกตีติ สกลํ ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ อจิตฺตโก ภวิตุํ น สโกฺกติฯ ตญฺจ โข สงฺฆปฎิมานนสตฺถุปโกฺกสนอทฺธานปริเจฺฉทาวชฺชนานํ อกรเณน, น นานาพทฺธอวิโกปนสฺสฯ ตสฺส หิ อกรเณน กทาจิ เกวลํ ตาทิสสฺส ปริกฺขารสฺส อวินาโส น สิยา, น นิโรธสมาปตฺติวิพโนฺธฯ อยญฺจ อโตฺถ **มหานาคเตฺถรวตฺถุนา** วิภาวิโต เอวฯ เอวํ สเนฺต ตีหิ อากาเรหิ นิโรธสมาปตฺติยา วุฎฺฐานํ โหตีติ อาปชฺชติ, ตสฺมา ตํ น สารโต ปเจฺจตพฺพํฯ **ปฎินิวตฺติตฺวา ปุน อากิญฺจญฺญายตเนเยว ปติฎฺฐาตี**ติ อิมินา สมาปตฺติยา วิพเนฺธ ชาเต เอวํ โหตีติ ทเสฺสติ, อวิพเนฺธเนว ปน ยถาปริจฺฉินฺนกาลวีติกฺกมเน ผลจิตฺตุปฺปตฺติยา วุฎฺฐานํ โหติฯ เอวญฺจ กตฺวา คมฺภีรกนฺทโรรุฬฺหตตฺตปาสาณกฺกนฺตปุริสนิทสฺสนมฺปิ สมตฺถิตํ โหตีติ เกจิ วทนฺติฯ อปเร ปน ‘‘ปุพฺพกิจฺจสฺส อกตตฺตา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนมโตฺตว ‘ปฎินิวตฺติตฺวา อากิญฺจญฺญายตเน ปติฎฺฐาตี’ติ วุตฺตตฺตา สงฺฆปฎิมานนาทิเอกจฺจปุพฺพกิจฺจากรเณ องฺคเวกลฺลโต นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํ น อิชฺฌเตวา’’ติ วทนฺติฯ วตฺตสทิสเญฺหตํ นิโรธสมาปตฺติยา, ยทิทํ ปุพฺพกิจฺจกรณํฯ ตสฺมา ตตฺถ ยํ ครุตรํ, ตสฺส อกรณํ สมาปชฺชนํ วิพเนฺธตีติ อปเรฯ วีมํสิตฺวา คเหตพฺพํฯ ‘‘อากิญฺจญฺญายตเน ปติฎฺฐาตี’’ติ จ อิทํ ปุน อากิญฺจญฺญายตนสฺส สมาปชฺชิตพฺพตฺตา วุตฺตํฯ สมาปชฺชิตฺวา หิ วุฎฺฐาย ปุพฺพกิจฺจสฺส กาตพฺพตฺตาฯ

ยถา ปนาติอาทิ กตปุพฺพกิจฺจตาสามเญฺญน อุปมาสํสนฺทนํฯ

๘๘๐. **อสฺสา**ติ นิโรธสมาปตฺติยาฯ **‘‘กาลปริเจฺฉทวเสนา’’**ติอาทินา จตูหิ อากาเรหิ นิโรธสมาปตฺติยา ฐานํ ทเสฺสติฯ

๘๘๒. **วิเวกนินฺน**นฺติ นิสฺสรณวิเวกนินฺนํ, ปเคว สงฺขารวิมุขตาย, ผลจิตฺตุปฺปตฺติยา จาติ เวทิตพฺพํฯ

๘๘๓. อูสงฺขารตฺตยปฎิปฺปสฺสทฺธิยา, อวเสสเจตสิกวิญฺญาณาภาเวน รูปธมฺมมตฺตาวเสสตาย จ มตนิโรธสมาปนฺนานํ อวิเสสํ คเหตฺวา ปุจฺฉา **‘‘มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโส’’**ติฯ กามํ เนสํ สงฺขารตฺตยปฎิปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ อวิเสโส, รูปธมฺมมตฺตาวเสสตาย ปน อายุอุสฺมาอินฺทฺริยานํ อปคมานปคมนํ วิเสโสติ ทเสฺสตุํ **‘‘ยฺวาย’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

๘๘๔. **สภาวโต**ติ สภาวธมฺมโต, ปรมตฺถโตติ อโตฺถฯ ปรมตฺถโต หิ วิชฺชมานานํ สงฺขตาทิภาเวน วตฺตพฺพตํ ลภติ, น อวิชฺชมานํฯ **สมาปชฺชนฺตสฺส วเสนา**ติ ยสฺมา สมาปชฺชนฺตสฺส อริยปุคฺคลสฺส สมถวิปสฺสนาธมฺเม ยุคนทฺเธ กตฺวา อฏฺฐ สมาปตฺติโย อาโรหนฺตสฺส อนุกฺกเมน สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสมฺภนปโยคนิพฺพตฺติยา นิโรธสมาปตฺติ นิปฺผนฺนา นาม โหติ, ตสฺมา ตํ ปโยคนิพฺพตฺตึ อุปาทาย **“นิปฺผนฺนา”ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ**ฯ

สงฺขารวูปสมโต, สนฺตธมฺมสมนฺวยโต จ **สนฺตํ**ฯ อริเยหิ เอว นิเสวิตพฺพตฺตา **อริยนิเสวิตํ**ฯ ทิสฺสนฺนมฺปิ ทุกฺขตานํ นิพฺพุตภาวโต **นิพฺพานมิติ สงฺขํ อุปาคตํ**ฯ **อริยํ ปญฺญ**นฺติ สุวิสุทฺธํ มคฺคผลปญฺญํฯ **อิมิสฺสาปี**ติ นิโรธสมาปตฺติยาฯ **สมาปตฺติสมตฺถตา**ติ สมาปชฺชนสมตฺถตาฯ

อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิกถาวณฺณนา

๘๘๕. **อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธี**ติ อาหุเนยฺยปาหุเนยฺยทกฺขิเณยฺยอญฺชลิกรณียอนุตฺตรปุญฺญเกฺขตฺตภาวสิทฺธิฯ **อวิเสเสนา**ติ ทสฺสนมคฺคปญฺญาทิวิเสเสน วินา, **เอติสฺสา** โลกุตฺตรปญฺญายฯ อาเนตฺวา หุนิตพฺพนฺติ อาหุนํ, ทูรโตปิ อาเนตฺวา ทาตพฺพทานํ, ตํ ปฏิคฺคเหตุํ ยุโตฺตติ **อาหุเนโยฺย**ฯ ปาหุนํ วุจฺจติ อาคนฺตุกทานํ, ตํ ปฏิคฺคเหตุํ ยุโตฺตติ **ปาหุเนโยฺย**ฯ ทกฺขิณํ อรหตีติ **ทกฺขิเณโยฺย,** อญฺชลิกรณํ อญฺชลิกมฺมํ, ตํ อรหตีติ **อญฺชลิกรณีโย**ฯ อนุตฺตรํ อุตฺตมํ สตฺตานํ ปุญฺญวิรุหนฏฺฐานนฺติ **อนุตฺตรํ ปุญฺญเกฺขตฺตํ โลกสฺสา**ติ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน เหฏฺฐา วุโตฺตเยวฯ

๘๘๖. **มนฺทาย วิปสฺสนาย อาคโต**ติ อติกฺขาย วิปสฺสนาย วเสน ปฐมมคฺคปญฺญํ ภาเวตฺวา โสตาปนฺนภาวํ อาคโตฯ สทฺธาทีนํ มุทูนํ อินฺทฺริยานํ วเสน **มุทินฺทฺริโยปิ** สมาโนฯ **สตฺตกฺขตฺตุปรโม**ติ สตฺตกฺขตฺตุํ ปรมา ภวูปปตฺติ อตฺตภาวคฺคหณํ, ตโต ปรํ อฏฺฐมํ ภวํ นาทิยตีติ สตฺตกฺขตฺตุปรโมฯ **สํสริตฺวา**ติ ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสน อปราปรํ คนฺตฺวาฯ **ทุกฺขสฺสนฺตํ กโรตี**ติ วฏฺฏทุกฺขสฺส ปริยนฺตํ ปริโยสานํ กโรติฯ อยํ กาเลน เทวโลกสฺส, กาเลน มนุสฺสโลกสฺสาติ มิสฺสกสฺส ภวสฺส วเสน **“สตฺตสุคติภเว สํสริตฺวา”**ติ วุโตฺตฯ กุลโต กุลํ คจฺฉตีติ **โกลํโกโล**ฯ โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยโต ปฏฺฐาย หิ นีจกุเล อุปปตฺติ นาม นตฺถิ, มหาโภคกุเลสุเยว นิพฺพตฺตตีติ อโตฺถฯ **เทฺว วา ตีณิ วา กุลานี**ติ เทวมนุสฺสวเสน เทฺว วา ตโย วา ภเวฯ อิติ อยมฺปิ มิสฺสกภเวเนว กถิโตฯ เทสนามตฺตเมว เจตํ ‘‘เทฺว วา ตีณิ วา’’ติฯ ยาว ฉฏฺฐภวา สํสรนฺโตปิ โกลํโกโลว โหติฯ อตฺตภาวคฺคหณสงฺขาตํ เอกํเยว ขนฺธพีชํ เอตสฺส อตฺถีติ **เอกพีชีฯ “มานุสกํ ภว”**นฺติ อิทมฺปิ เทสนามตฺตํฯ ‘‘เทวภวํ นิพฺพเตฺตตี’’ติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติเยวฯ โก ปเนเตสํ อิมํ ปเภทํ นิยเมตีติ? ติณฺณํ มคฺคานํ วิปสฺสนาฯ สเจ หิ อุปริ ติณฺณํ มคฺคานํ วิปสฺสนา พลวตี โหติ, เอกพีชี นาม โหติฯ ตโต มนฺทาย โกลํโกโล, ตโต มนฺทตราย สตฺตกฺขตฺตุปรโมฯ

๘๘๗. ปฏิสนฺธิวเสน สกิํ อาคจฺฉตีติ สกทาคามีฯ **สกิเทวา**ติ เอกวารํเยวฯ **“อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา”**ติ อิมินา ปญฺจสุ สกทาคามีสุ จตฺตาโร วเชฺชตฺวา เอโกว คหิโตฯ เอกโจฺจ หิ อิธ สกทาคามิผลํ ปตฺวา อิเธว ปรินิพฺพาติ, เอกโจฺจ อิธ ปตฺวา เทวโลเก ปรินิพฺพาติ, เอกโจฺจ เทวโลเก ปตฺวา ตเตฺถว ปรินิพฺพาติ, เอกโจฺจ เทวโลเก ปตฺวา อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพาติฯ อิเม จตฺตาโรปิ อิธ น คหิตาฯ โย ปน อิธ ปตฺวา เทวโลเก ยาวตายุกํ วสิตฺวา ปุน อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ อิธ คหิโตฯ

๘๘๘. ปฏิสนฺธิวเสน อิธ อนาคมนโต **อนาคามีฯ อินฺทฺริยเวมตฺตตาวเสนา**ติ สทฺธาทีนํ วิมุตฺติปริปาจกอินฺทฺริยานํ ปโรปริยเตฺตนฯ **ปญฺจธา อิธ วิหาย นิโฏฺฐ โหตี**ติ โส อนาคามี อนฺตราปรินิพฺพายิอาทิภาเวน ปญฺจปกาเรน อิมํ โลกํ ปชหิตฺวา ปรินิพฺพายนโก โหติฯ อายุเวมชฺฌมสฺส อนฺตราเยว กิเลสปรินิพฺพาเนน ปรินิพฺพายนโต **อนฺตราปรินิพฺพายี** ฯ **อุปหจฺจา**ติ วา อุปคนฺตฺวา กาลกิริยํฯ **อปฺปโยเคนา**ติ อธิมตฺตปโยเคน วินา อปฺปกสิเรเนว ติกฺขินฺทฺริยตาย สุเขเนวฯ **สปฺปโยเคนา**ติ เอตฺถ วุตฺตวิปริยาเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อุทฺธํ วาหิ ภาเวน อุทฺธมสฺส ตณฺหาโสตํ, วฏฺฏโสตํ วาติ **อุทฺธํโสโต**ฯ อุทฺธํ วา คนฺตฺวา ปฏิลภิตพฺพโต อุทฺธมสฺส มคฺคโสตนฺติ **อุทฺธํโสโต**ฯ ปฏิสนฺธิวเสน อกนิฏฺฐภวํ คจฺฉตีติ **อกนิฏฺฐคามี**ฯ

ยตฺถุปฺปโนฺนติ อวิหาทีสุ ยตฺถ ยตฺถ อุปฺปโนฺนฯ อิเมสํ ปน อนาคามีนํ ปเภทชานนตฺถํ อุทฺธํโสตอกนิฏฺฐคามิจตุกฺกํ เวทิตพฺพํ – โย หิ อวิหโต ปฏฺฐาย จตฺตาโร เทวโลเก โสเธตฺวา อกนิฏฺฐํ คนฺตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ **อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี** นามฯ โย ปน เหฏฺฐา ตโย เทวโลเก โสเธตฺวา สุทสฺสีเทวโลเก ฐตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ **อุทฺธํโสโต นอกนิฏฺฐคามี** นามฯ โย อิโต อกนิฏฺฐเมว คนฺตฺวา ปรินิพฺพาติ, อยํ **นอุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี** นามฯ โย ปน เหฏฺฐา จตูสุ เทวโลเกสุ ตตฺถ ตเตฺถว ปรินิพฺพาติ, อยํ **นอุทฺธํโสโต นอกนิฏฺฐคามี** นามฯ เอเต ปน อวิเหสุ อุปฺปนฺนสมนนฺตรา อายุเวมชฺฌํ อปฺปตฺวา, ปตฺวา จ ปรินิพฺพายนวเสน ตโย อนฺตราปรินิพฺพายิโน, เอโก อุปหจฺจปรินิพฺพายี, เอโก อุทฺธํโสโตติ ปญฺจฯ เต อสงฺขารสสงฺขารปรินิพฺพายิวิภาเคน ทส โหนฺติฯ ตถา อตปฺปสุทสฺสสุทสฺสีสูติ จตฺตาโร ทสกา จตฺตาลีสํฯ อกนิเฏฺฐ ปน อุทฺธํโสโต นตฺถิฯ ตโย อนฺตราปรินิพฺพายิโน, เอโก อุปหจฺจปรินิพฺพายีติ จตฺตาโรฯ เต อสงฺขารสสงฺขารปรินิพฺพายิวิภาเคน อฏฺฐาติ อฏฺฐจตฺตาลีสํ อนาคามิโนฯ

โสตาปนฺนา ปน ปฏิปทาเภเทน จตฺตาโร สตฺตกฺขตฺตุปรมา, จตฺตาโร โกลํโกลา, จตฺตาโร เอกพีชิโนติ สทฺธาธุเรน ปฏิปนฺนา ทฺวาทส, ตถา ปญฺญาธุเรนาติ จตุวีสติฯ

สกทาคามิโน สุญฺญตวิโมเกฺขน วิมุตฺตา ปฏิปทาวเสน จตฺตาโร, ตถา อนิมิตฺตอปฺปณิหิตวิโมเกฺขหีติ ทฺวาทสฯ

๘๘๙. ตถา อรหโนฺตฯ เต ปน ทฺวาทส ปญฺญาวิมุตฺตา, ทฺวาทส อุภโตภาควิมุตฺตา, ทฺวาทส เตวิชฺชา, ทฺวาทส ฉฬภิญฺญา, ทฺวาทส ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺตาติ สมสฏฺฐิ โหนฺติฯ เอวเมเต สทฺธึ ปเจฺจกสมฺพุทฺธสมฺมาสมฺพุเทฺธหิ ฉตฺตาลีสาธิกสตํ อริยาฯ ยสฺมา เตสํ อริยภาวสิทฺธิ อริยาย ปญฺญาภาวนาย, เตน วุตฺตํ ‘‘อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิปิ อิมิสฺสา โลกุตฺตรปญฺญาภาวนาย อานิสํโส’’ติฯ โลกิยวิชฺชาภิญฺญาหิ วินาปิ อุภโตภาควิมุตฺตตา โหตีติ อุภโตภาควิมุโตฺต วิสุํ คหิโตฯ **ยํ สนฺธาย วุตฺต**นฺติ ยํ จตุตฺถมคฺคปญฺญาภาวนํ สนฺธาย เหฏฺฐา สเงฺขปโต คาถาวณฺณนาย วุตฺตํ, ตํ ปน วุตฺตาการํ นิคมนวเสน ทเสฺสตุํ **‘‘มคฺคกฺขเณ’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ กามํ จตูสุปิ มคฺคกฺขเณสุ ตํ ชฏํ วิชเฏติ นาม, ผลกฺขเณสุปิ ยถารหํ วิชฏิตชโฏ, อคฺคผลกฺขเณเยว ปน สพฺพโส วิชฏิตชโฏ, ตโต ปรํ วิชเฏตพฺพาย ชฏาย อภาวโตฯ เตเนตฺถ เหฏฺฐา เหฏฺฐิมมคฺคปญฺญาภาวนานิสํสสฺส วุตฺตตฺตาว จตุตฺถมคฺคปญฺญาภาวนาวเสน อโตฺถ วุโตฺตฯ

รตินฺติ อภิรตึ, อภิรุจินฺติ อโตฺถฯ **ตตฺถา**ติ อริยาย ปญฺญาภาวนายฯ

๘๙๐. **อิมิสฺสา คาถายา**ติ อิมิสฺสํ คาถายํฯ คาถา หิ อตฺตโน อตฺถภูตสฺส วิสุทฺธิมคฺคสฺส อาธารภาเวน วุตฺตา, สามิวจนํ วา เอตํ อตฺถสฺส ตํสมฺพนฺธิภาวโตฯ

ปญฺญาภาวนานิสํสนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อิติ เตวีสติมปริเจฺฉทวณฺณนาฯ

นิคมนกถาวณฺณนา

๘๙๑. **อิมิสฺสา ทานิ คาถายา**ติอาทีนํ คาถานํ อโตฺถ เหฏฺฐา วุโตฺต เอวฯ สฺวายํ ‘‘วิสุทฺธิมคฺคํ ภาสิสฺส’’นฺติ เอวํ ปฏิญฺญาโต วิสุทฺธิมโคฺค เอตฺตาวตา ภาสิโต โหตีติ สมฺพโนฺธฯ

๘๙๒. **ตตฺถา**ติอาทีสุ อยํ ปทสมฺพเนฺธน สทฺธิํ สเงฺขปโตฺถ – **เตสํ** ‘‘สีเล ปติฏฺฐายา’’ติ คาถายํ วุตฺตานํ สีลาทิปฺปเภทานํ **อตฺถานํ ปญฺจนฺนมฺปิ** มหา**นิกายานํ อฏฺฐกถานเย** อฏฺฐกถาตนฺติยํ ตตฺถ ตตฺถ **วุโตฺต โย วินิจฺฉโย, เยภุเยฺยน ตํ สพฺพํ สมาหริตฺวา** สมาเนตฺวา นิกายนฺตรสฺส นิกายคตวาทโทสสงฺกเรหิ **มุโตฺต** โส **นิจฺฉโย ยสฺมา ปกาสิโต, ตสฺมา วิสุทฺธิกาเมหิ โยคีหิ เอตสฺมิํ วิสุทฺธิมเคฺค อาทโร กรณีโย**เยวาติฯ

นิคมนคาถาโย

เอตฺตาวตา จ –

สุวิสุทฺธสมาจาโร, วิสุทฺธนยมณฺฑิตํ;
วิสุทฺธิมคฺคํ โลกสฺส, ยทจฺจนฺตวิสุทฺธิยาฯ

อภาสิ กรุณาเวค-สมุสฺสาหิตมานโส;
มเหสิ วิปุโลทาต-วิสุทฺธิมติปาฏโวฯ

ตสฺส อตฺถํ ปกาเสตุํ, กถามคฺคํ ปุราตนํ;
นิสฺสาย ยา สมารทฺธา, **อตฺถสํวณฺณนา** มยาฯ

อายาจิโต สิทฺธคาม-ปริเวณนิวาสินา;
เถเรน **ทาฐนาเคน,** สุทฺธาจาเรน ธีมตาฯ

สา เอสา ปรมตฺถานํ, ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ;
นิธานโต **ปรมตฺถ-มญฺชูสา** นาม นามโตฯ

สมฺปตฺตา ปรินิฏฺฐานํ, อนากุลวินิจฺฉยา;
อฏฺฐาสีติปฺปมาณาย, ปาฬิยา ภาณวารโตฯ

อิติ ตํ สงฺขโรเนฺตน, ยํ ตํ อธิคตํ มยา;
ปุญฺญํ ตสฺสานุภาเวน, โลกนาถสฺส สาสเนฯ

โอคาเหตฺวา วิสุทฺธาย, สีลาทิปฏิปตฺติยา;
สเพฺพปิ เทหิโน โหนฺตุ, วิมุตฺติรสภาคิโนฯ

จิรํ ติฏฺฐตุ โลกสฺมิํ, สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ;
ตสฺมิํ สคารวา นิจฺจํ, โหนฺตุ สเพฺพปิ ปาณิโนฯ

สมฺมา วสฺสตุ กาเลน, เทโว ราชา มหีปติ;
สทฺธมฺมนิรโต โลกํ, ธเมฺมเนว ปสาสตูติฯ

พทริตฺตวิหารวาสินา อาจริยธมฺมปาเลน กตา

ปรมตฺถมญฺชูสา นาม วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา สมตฺตาฯ

วิสุทฺธิมคฺค-มหาฏีกา สมตฺตาฯ